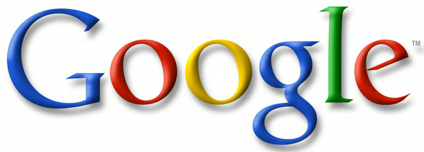

TIJDSCHRIFT VOOR NEDERLANDSCH INDIË.

II.

STOOMDRUK VAN J. VAN BOEKHOVEN, TE UTRECHT.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCH INDIË

VAN

Dr. W. R. BARON VAN HOËVELL,

VOORTGEZET ONDER REDACTIE VAN

I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, Mr. C. VAN HEUKELOM, Mr. L. E. LENTING,
Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, HENDRIK MULLER Szn. en Prof. P. J. VETH,

EN MET MEDEWERKING VAN

een aantal andere Staatslieden en Geletterden.

DERDE SERIE.

4de Jaargang.

TWEEDE DEEL.

TE ZALT-BOMMEL, BIJ JOH. NOMAN EN ZOON.
1870.

HARVARD COLLEGE
JUN 6 1916
LIBRARY
Wales fund

INHOUD.

Zevende Aflevering.

Achtste Aflevering.

Negende Aflevering.

Tiende Aflevering.

Elfde Aflevering.

Twaalfde Aflevering.

IETS OVER HET BIJGELOOF IN DE MINAHASA.

Gewoonlijk wordt het standpunt van ontwikkeling en beschaving waardoor zich een volk kenmerkt, in zekere mate beoordeeld naar den meer of min diepen wortel dien er het bijgeloof heeft geschoten.

Voor de Minahasa echter is deze stelling niet onvoorwaardelijk van toepassing, omdat de bevolking deels uit Heidenen, deels uit Christenen bestaat, welke laatste weder zeer verschillende begrippen hebben omtrent eenen godsdienst die hier nog bij lange niet in zijne hoogste zuiverheid werd onderwezen.

Eene scherpe grenslijn kan hier derhalve onmogelijk getrokken worden, en, tenzij meer rechtstreeks op Alfoersche [1]) instellingen doelende, zijn de bijgeloovigheden hieronder geschetst, bij de geheele bevolking der Minahasa vrij algemeen in zwang.

Het is evenwel niet gemakkelijk daaromtrent het een of ander te weten te komen, daar velen bevreesd zijn zich al te openhartig uit te laten over wat wellicht eene ernstige vermaning zou na zich sleepen, en zij bovendien liever zwijgen dan eene mogelijk scherpe beoordeeling uit te lokken, of zich in het oog van andersdenkenden belachelijk te maken.

Zonder in wijdloopige bijzonderheden te vervallen, heb ik uit mijne aan-

---

[1]) Wat het woord *Alfoeren*, of zooals zij zich zelven noemen *Alifoeroe*, eigenlijk beteekent, is nog niet opgehelderd. Valentijn verstaat er *bergwilden* onder, en in Ds. Buddingh's „Neêrlands Oost-Indië", Dl. II, blz. 33, wordt het verklaard als eene verbastering van *hara-foeroe* of *bergkinderen* (van *hara* = berg en *foeroe* = kind). Vraagt men er de oudste inlanders naar, dan krijgt men ten antwoord, dat de vroegere bewoners als belijders van de *agama alifoeroe* dezen naam hebben gekregen, zonder dat zij hiervan eenige nadere verklaring weten te geven. Wellicht is in een der landstalen van de Molukken dit woord beter bekend.

teekeningen datgene medegedeeld wat mij der vermelding waardig toescheen, zoo met het doel om op een nog weinig behandeld onderwerp de aandacht te vestigen, als om tevens de spoedige uitroeiing van dwaalbegrippen door onderwijs en verlichting in de hand te werken.

Ofschoon ik getracht heb van enkele den oorsprong na te gaan, is het mij evenwel niet mogen gelukken dien te weten te komen, en zal ik mij dan ook tot eene eenvoudige opgave, hier en daar toegelicht, bepalen; tevens gaarne verklarende dat het onderwerp nog verre van uitgeput is, en het bijgeloof geenszins in zijnen geheelen omvang wordt beschreven.

1. Eene groote rol speelt in de Minahasa de z. g. *goena* (Alf. *pokoeid* of *parĕndĕm* T. S.[1]), *pòleloh* T. P.), dat zijn middelen die gebruikt worden door beide seksen, om wellustige gevoelens op te wekken bij den persoon wien men deze toedient of laat toedienen. In het woordenboek van Dr. Pijnappel vindt men dit woord, met *pĕngasih* verbonden, vertaald door *minnedrank*, maar hoezeer dit de bedoeling juist uitdrukt, moet men zich de beteekenis eenigszins ruimer denken, daar dergelijke middelen niet altijd in spijzen of dranken worden gemengd, maar ook o. a. in cigarettes *(gau)* kunnen worden aangewend, ja zelfs bij het geven van de hand, onder het gelijktijdig knijpen met de vingers, worden toegediend. Eene andere methode is, goederen van den persoon bij wien men eene zekere neiging wil opwekken, te berooken, onder het opzeggen van eenige bepaalde formulieren of bezweringen. De eigenlijke aard dier middelen is mij geheel onbekend; meerendeels schijnen zij te bestaan uit plantaardige bestanddeelen, omtrent welker naam en werking het diepste geheim wordt bewaard. Een voorbehoedmiddel bestaat enkel daarin dat men nimmer iets ten geschenke, zij het nog zoo gering, van dengenen aanneemt, van wien men vermoedt, dat hij zich te eeniger tijd tot zoodanige bedriegerijen zou willen leenen. Gaat men hiertoe over, of acht men den invloed daarvan gering, het kan niet missen of de *goena* zal spoedig hare noodlottige werking uitoefenen. Er zijn voorbeelden dat Christenmeisjes zich aldus palen ver naar de woning van Mohammedanen hebben begeven, als het ware voortgedreven door eene geheimzinnige macht, en dat zij zich met hartstochtelijkheid overgaven aan personen met wie zij zich anders nimmer zouden verbinden, daar er in de Minahasa van de zijde der Christenen een sterk uitgedrukte afkeer bestaat om zich met belijders van het Islamisme te vermengen. Heeft na verloop van eenige dagen de *goena* opgehouden te werken, dan volgt er een hevige wederzijdsche haat. De inlander drukt dat in dezer voege

[1]) Met de letters T. S. en T. P. worden de dialecten der *Tounsea* en *Toumpakewa* bedoeld.

uit: »*bagimana dahoeloe bakoe sajang, diblakang djoega bakoe bintji*». Ofschoon minder juist bestempelt men ook met den naam van *goena* de middelen die gebezigd worden om eene verwijdering te doen ontstaan tusschen twee aan elkander gehechte personen, hetgeen echter weinig voorkomt.

2. Huwelijken tusschen familieleden zijn niet geoorloofd tot en met achterneven en nichten *(tjoetjoe bersoedara)*; daarentegen wel tusschen de kinderen van deze laatsten, en ook tusschen henzelven als zij een verschillenden *van* hebben, door b.v. gesproten te zijn uit een vrouwelijke linie die door aanhuwelijking een anderen naam verkreeg. Neven en nichten *(annak bersoedara)* mogen echter in geen geval met elkander trouwen. Als reden voor dit verbod (dat men, even als alle ongeoorloofde zaken, *posan* [1]) noemt) wordt opgegeven, dat door een zoodanig huwelijk het den schijn heeft, alsof men zijne ouders wil beschaamd maken en hunne bevelen niet opvolgen.

3. Niet gaarne zullen de inlanders een weduwnaar of weduwe trouwen: zij zijn bevreesd alsdan spoedig te zullen sterven, daar beweerd wordt dat deze in praktijk brengen het z. g. *tangkeh toewamah* of *tangkeh woweneh*, d. i. het afnemen van de jaren die de aangehuwde echtgenoot nog te leven heeft, om die bij de zijne (of hare) te voegen. Die vrees neemt toe als een zelfde persoon twee of drie malen achtereenvolgens zijne echtgenoot verliest. Dezelfde denkbeelden aangaande dit *potong oemoer* bestaan bij het geboren worden van kinderen die eene sterke gelijkenis hebben met de ouders of grootouders; in dezer voege dat dit van meisjes alleen voor de moeder en grootmoeder, en van jongens alleen voor den vader en grootvader geldig is.

4. Sterft eene vrouw in het kraambed, dan heet het dat zij in een *moentianak* verandert, die geen vaste rustplaats heeft, maar veroordeeld is te allen tijde te blijven rondzwerven. Volgens Valentijn [2]) bestond dit bijgeloof vroeger (wellicht bestaat het nog heden) ook bij de Amboineezen, ofschoon van het bij hen daartegen aangewende middel hier niets bekend is. Voor dezen vogel is men daarom zoo bang, omdat hij de genitaliën van kleine jongens zou wegrooven, dat zij dan gewoonlijk met den dood bekoopen. Het meest komt hij voor in de maanden November en December, en men kan hem dan elken avond hooren fluiten; in dezen tijd zullen in de negorijen de jongens, zij het ook bij lichte maan, zelden buiten gaan spelen. Schreeuwt of fluit hij nabij eene woning, dan wordt zulks voor een teeken gehouden, dat een der bloedverwanten van den huisheer is overleden.

---

[1]) Zie hierover deel VII der Mededeelingen van wege het Ned. Zend. Gen.

[2]) Zie editie van Mr. S. Keyzer, Dl. II, bl. 156.

5. Het is posan om zeilende eene rivier uit te gaan; het zeil mag eerst in zee opgeheschen worden. De inlander zegt: «*itoe seperti mau bawa lari negri*» of «*berlajar dengan negri*», dat waarschijnlijk in verband staat met de vele verhuizingen, die vroeger meermalen zonder reden plaats hadden.

6. Het afvijlen der onderste tanden mag eerst geschieden na het overlijden der ouders. Dit vereischt eenige opheldering. In de Minahasa toch worden niet, zooals elders in den Indischen Archipel, de tanden afgevijld tot op gelijke hoogte met of even onder het tandvleesch, maar alleen de oneffenheden gelijk gemaakt, tot alle tanden even lang zijn. Uit een aesthetisch oogpunt wordt dit zeer hoog geschat en bijzonder op prijs gesteld. Wordt hiertoe vroeger overgegaan, dan zou het kind oorzaak kunnen zijn, dat een zijner ouders spoedig stierf. Is er evenwel één overleden, dan is het geoorloofd. Voor de bovenste tanden is het geheel onverschillig, welk tijdstip men daartoe kiest. Dat afvijlen geschiedt bijna nooit met eene vijl, omdat daardoor vele ongelijkheden ontstaan; gewoonlijk bezigt men daarvoor eene soort van slijpsteen, *batoe anjor* (voor *anjoet)* geheeten, omdat die op het water drijft.

7. De inlanders zullen zelden of nooit Java- of Manilla-eenden eten. Volgens Wilsen [1]) laten de Soendaneezen dit na, omdat die dieren op de borst vederen hebben die gelijken op haren van een varken. Hier onthoudt men er zich van, omdat men, daarvan gebruikende, de vrouwenziekte zou krijgen!

8. Als de tijd daar is om padi te planten en de tuinen behoorlijk in orde gebracht zijn, dan zal de eigenaar van den tuin, op den dag dat hij daarmede wil aanvangen, eerst des morgens om vier uur, terwijl het nog donker is, in een hoekje een weinig padi in den grond steken. De beteekenis hiervan is deze, dat alle schadelijke dieren, als ratten, muizen, slangen enz., nu noch den planter noch het geplante zien, en dus ook later deze plaats als zonder gewas zullen mijden. Eene dergelijke gewoonte vindt men vermeld als in gebruik bij de oude bewoners van het tegenwoordige Nederland (omstreeks 400 jaren na Chr.), die bij het pooten van erwten het diepste stilzwijgen in acht namen, om hunne akkers te beveiligen voor de roofzucht der musschen [2]).

9. Een verschijnsel dat tegenwoordig slechts bij hooge uitzondering voorkomt, is het *inadoek*. Men zou het eene begoocheling of zinsverbijstering kunnen noemen, ofschoon het woordelijk vertaald *het volgen van den duivel* beteekent. B.v. iemand gaat in het bosch om hout te kappen

---

[1]) Tijdschr. van het Bat. Gen., Dl. VII, blz. 62.

[2]) W. J. Hofdijk, Ons Voorgeslacht, Dl. I, blz. 78.

of rotan te halen, dan gebeurt het wel, dat hij een *sethan* (echter in menschelijke gedaante) ontmoet, die hem eene betere plaats wil aanwijzen, waar het benoodigde in overvloed voorhanden is. Onder den indruk eener bemoedigende toespraak volgt hij zijn geleider overal, langs gebaande en ongebaande wegen, en eerst als hij in de negorij wordt gemist en met gongslag opgezocht, is er kans voor verlossing, daar de sethan bevreesd is voor het geluid der gongs en hem derhalve verlof geeft terug te gaan. Waarschijnlijk valt de ongelukkige in eene bezwijming, waaruit hij eerst na drie dagen en drie nachten ontwaakt; want zoolang duurt gewoonlijk de afwezigheid. Gedurende zijne wandeling onvermoeid en nergens behoefte aan gevoelende, lijdt de teruggevonden persoon echter aan hevigen honger en dorst, die niet spoedig genoeg kunnen bevredigd worden.

10. Het koppensnellen is geheel afgeschaft, ofschoon het nog zoo heel lang niet geleden is (1862), dat het in het geheim werd gepleegd. Dit had vooral plaats bij het overlijden van den een of ander, als wanneer steeds een ander persoon moest worden gedood, en de schedel *(takin)*, nadat het bloed van den gedoode daaruit was gedronken, nabij het graf moest worden opgehangen. Later werd die ook wel, uit vrees voor ontdekking, te zamen met het lijk begraven.

Hiervan was geenszins wraakzucht de aanleidende oorzaak, maar het geschiedde enkel tot troost van de bloedverwanten van den overledene, daar zij toch nu de smart niet alleen te dragen hadden, maar er nog andere personen waren die door het verlies van een hunner betrekkingen in droefheid gedompeld werden. Het snellen van vrouwen was ten eenenmale ongeoorloofd. Ontmoet eene vrouw koppensnellers, en laat zij hare sarong vallen, dan zijn dezen niet in staat hun oogmerk ten uitvoer te brengen, maar blijven terstond staan. Heeft zij daarentegen geen tijd meer dit te doen, en is haar de gelegenheid tot ontvluchting benomen, zoodat zij als het slachtoffer hunner bloeddorstigheid moet vallen, dan is het zeker dat zij als de daders van het misdrijf zullen bekend worden, en de bloedwraak derhalve ook hen niet ontgaan zal.

11. Wel ziet men nog in vele negorijen de bekende *timboekar* of *waroegha*, maar tot begraving van lijken worden zij niet meer gebezigd, ofschoon de afstammelingen der daarin begravenen hoogst ongaarne tot het afbreken of verplaatsen overgaan, uit vrees van door de vertoornde geesten hunner voorvaderen met allerlei ziekten en kwalen te worden gestraft [1]). Thans wordt op de graven der Alfoeren meestal een pajong geplant, bij gemis daarvan ook wel wokabladen, en wel op het midden van het graf,

---

[1]) Dit heeft zich o. a. bevestigd in de negorij *Sawangan*, waar men op een soort van kerkhof al die graven had verzameld.

terwijl zij daaronder een balangan plaatsen met rijst en visch gevuld, en bij kinderen bovendien vruchten. Dit doelt op het medegeven van levensmiddelen aan den overledene. De Christenen planten veelal op de vier hoeken van het graf de bekende kambodja, hier *kolongtjoetjoe* geheeten. In het graf moeten tevens de kleederen van den gestorvene gelegd worden, alsook zijne dagelijksche gereedschappen als peda, patjol, tamako enz. Wordt dit verzuimd, dan komt vroeger of later zijn geest bij een der bloedverwanten daarover klagen, onder welken indruk de getroffene plotseling flauw valt, en eerst tot bewustzijn terugkeert als de naam van den verstoorden geest is genoemd en hij zijn verlangen heeft te kennen gegeven, waarop al die zaken onmiddellijk moeten verkocht worden. Dit verschijnen van den geest heet *toemakĕn*, en van den persoon die er door wordt aangetast, zegt men *tinakĕnan*.

12. Sterft een der echtgenooten, dan is het Alfoersche gewoonte, dat acht dagen achtereen de familie in het sterfhuis vereenigd blijft; de overlevende echtgenoot moet gedurende dien tijd van een afzonderlijken schotel eten. Door de Christenen wordt dit gebruik in zooverre gevolgd, dat de weduwnaar of weduwe niet mag eten van het varken dat bij die gelegenheid geslacht wordt. Dit toch zou den geest van den doode in hooge mate verbitteren, daar het den schijn zou hebben, alsof men ook het aandeel van dezen wilde opeten. Eerst als de familie is uiteengegaan, mag hij (of zij) weder met de huisgenooten te zamen eten. Wordt dit niet behoorlijk opgevolgd, dan valt na dien tijd de overtreder gedurig flauw, ten gevolge van de smart wegens den betoonden moedwil ondervonden; welke smart zich eveneens openbaart, als hij zonder opzet of buiten zijn weten zich daaraan schuldig maakt.

13. Meermalen nemen de vrouwen eene kleine hoeveelheid duivelsdrek (*koedat te sethan*), wikkelen die in papier of linnen, en binden die alzoo hunne jeugdige kinderen om den pols; dit geschiedt met het doel om den kwaden invloed der djiwa tegentegaan, die thans verre van hunne kinderen verwijderd blijven, daar zij de minder welriekende lucht niet kunnen verdragen [1]).

14. Het is posan om mannen of jongens met een *tĕtompit* te knijpen, zij het ook uit gekscheren; in dit geval zal de persoon die geknepen is, al zeer spoedig daarna door de *sawah* of *sowah* (patolaslang) overvallen en gedood worden. De *tetompit* is eene soort van tang, die in de keuken gebruikt wordt, en in het Maleisch der Minahasa *gata-gata* heet.

15. Talrijke verhalen of sprookjes zijn in omloop omtrent vele verdachte plaatsen, waar duivelen en kwade geesten hun verblijf houden, die des nachts

---

[1]) Z. ook Valentijn Dl. II, blz. 153.

den zorgeloozen voorbijganger bestoken. Ze alle op te geven zou de moeite niet loonen en is dan ook weinig belangwekkend. Zonderling mag echter heeten het verhaal omtrent het vaarwater voor *Mandolang*, nabij den hoek van *Tateli*. Ten einde de kwade geesten te verzoenen, moeten kleine hoeveelheden sirih, tabak, kalk of, bij gemis daarvan, wat rijst in zee geworpen worden. De overlevering spreekt van een grooten reus, die daar met het eene been rustte, terwijl hij het andere op *Manado toewah* nederzette, waarom deze plaats nog steeds als heilig beschouwd wordt. Vaart men hier langs, dan is het geraden niet het minste geraas te maken, en vooral zich te wachten om in zee te spuwen, daar er alsdan terstond groote visschen naar de oppervlakte van het water stijgen, die de prauw willen omversmijten, terwijl bovendien het zeewater troebel en dik wordt, zoodat de voortgang der prauw geheel belemmerd is. Is men eenmaal tot dit uiterste gebracht, dan is iedere redding onmogelijk, die daarentegen bij eene bestoking door kwade geesten op eenzame wegen daarin bestaat, dat men hen afvraagt, welk toch het misdrijf is waarvoor zij een onschuldige beangst maken, en hun onder het oog brengt dat zij zich waarschijnlijk vergissen omtrent den persoon die hunne kastijding heeft verdiend.

16. Bij het branden der *djorameh* (braaklanden) is het voor de opvolgende werkzaamheden niet onverschillig, dat dit spoedig afloopt. Is er nu geen wind om het vuur te doen aanwakkeren, dan fluiten de inlanders, en spoedig daarop komen koele zuchtjes de stilte verdrijven. Op zee doen zij hetzelfde, ofschoon ik er nimmer den opwekkenden invloed van mocht ondervinden [1]).

17. Als iemand, vóórdat hij uit wil gaan, b.v. onder het aankleeden, een duizendpoot ziet loopen, dan is het beter te huis te blijven, daar hem licht een ongeluk zal kunnen treffen. Evenzoo als men wil gaan spelen, en, een duizendpoot ziende, het geluk heeft dien te dooden, dan zal men veel winnen, en kan gerust het stoutste wagen, al kent men van het spel ook weinig.

18. Het *mawi* (wichelen of waarzeggen) levert niet weinig voordeel op aan de personen die zich in die kunst eenigen naam hebben weten te verwerven. Bestaat er vermoeden van vergiftiging, de wichelaar is daar om de oorzaak op te sporen, en de middelen aan te wijzen om het gevaar af te weren. In hoeverre zoodanig vermoeden altijd op waarheid gegrond is, kan ik niet beslissen; maar dat er bij de bevolking een sterke vrees voor vergiftiging bestaat, zelfs bij de geringste ongesteldheid, is zeker. Weinig personen sterven zonder dat het een of ander min of meer gekleurd verhaal daaromtrent wordt vernomen. Is er gestolen, dan wordt de wichelaar alweder ge-

---

[1]) Vgl. de belangrijke mededeelingen van den Heer Holle, in zijne Snippers omtrent Ind. land- en volkenkunde, Tijds. Bat. Gen., Dl. XVI, blz. 569.

roepen om den dief bekend te maken, en meermalen werd alzoo het gestolene teruggevonden. Dat *mawi* geschiedt op allerhande wijzen, o. a. door het zien van de toekomst of het geheim in de koffie, onder het uitspreken van verschillende tooverspreuken; ook wel door boenga raja (kembang sapatoe) op water te laten drijven, en de richting na te gaan waarin die bloemen zich bewegen; somwijlen door met houtskool een kruis op den grond te maken, en daarover de verdachte lieden te laten heenstappen, in welk geval de dief een kruis op het voorhoofd zal krijgen, dat echter alleen voor den wichelaar zichtbaar is. Het is opmerkelijk dat de angst voor ontdekking ten gevolge van het mawi zoo groot is, dat men meermalen het verlorene al terug heeft, vóórdat men daartoe overgaat.

19. Om diefstal van vruchten of boomen tegen te gaan, heeft men eene andere soort van tooverij, de *matakau,* welke daarin bestaat, dat men in de nabijheid op een para-para (horde) een klapperdop met pisangvruchten plaatst en deze goed berookt, of wel stukken bamboes aan den voet van den boom in den grond begraaft, alles weder onder bepaalde bezweringen. Wordt daar nu gestolen, dan stelt de dief zich bloot aan de zwaarste ziekten, ja zelfs, zoo hij niet tijdig geholpen wordt, aan den dood. Niemand zal dan ook hiermede lichtvaardig spotten, want alom kan men het vernemen van welken noodlottigen invloed die matakau zelfs op de vermetelsten is geweest, en de kunst om de kracht door gelijke bezweringen te vernietigen, is slechts aan weinigen bekend.

20. Het is een jong meisje niet geoorloofd de handen in warm water te wasschen, b.v. na het koken der spijzen als anderszins: doet zij dit dan zal alles wat zij plant, als boontjes, sajor-sajor, rampa-rampa, aardappelen enz., wel opkomen, maar spoedig verdorren en te niet gaan.

21. Eene kat die in eene woning komt schreeuwen, wordt als de voorbode beschouwd van het bericht, dat een der bloedverwanten van den huisheer is overleden; jaagt men die kat echter weg, dan wordt alzoo het verdriet dat hieruit zou voortspruiten, eveneens verdreven.

22. Eene pikzwarte kat is in huis zeer gewild; alles wat men noodig heeft, zal men dan bekomen, zoowel bij handelszaken als tuinarbeid zal men veel voordeel genieten, en noch den huisheer, noch zijne vrouw of kinderen zal eenig ongeluk ten deel vallen [1]).

23. Men mag eene kat geene rauwe of half gekookte eieren te eten geven; zij zou daarop spoedig de jonge kiekens opvreten. Hard gekookte eieren daarentegen hebben geene schadelijke gevolgen.

24. Vele hoofden hebben er tegen zich te laten photographeeren:

---

[1]) Vgl. ook Hofdijk, Ons voorgeslacht, Dl. I, blz. 66, waar het als een teeken van geluk beschouwd wordt als hond, kat en haan zwart van kleur zijn.

zij vermeenen alsdan spoedig te zullen sterven. Dit vindt zijnen grond in het vrij algemeen verspreid denkbeeld, dat, indien men het kaartje verliest en het door een ander gevonden wordt, al het kwaad dat het den vinder zal goeddunken aan dat beeld aan te doen, op den gephotographeerden zal terugwerken. Velen zijn er echter reeds toe overgegaan, omdat zij dagelijks zien, dat de Europeanen er geheel onverschillig omtrent zijn, en allerwege afbeeldsels van dezen verspreid worden zonder bedenkelijke gevolgen.

25. Bij grensquaesties, zoo tusschen districten en negorijen, als tusschen personen eener zelfde negorij, wordt nog meermalen het eten van aarde toegepast. Het heeft de beteekenis, dat de Godheid hem, dien de grond in eigendom toebehoort, met een lang leven zal zegenen; terwijl het voor den overtreder daarop moet doelen, dat, zooals hij nu aarde eet, ook de aarde spoedig hem zal inzwelgen, of met andere woorden, dat hij weldra zal sterven.

26. Ontmoet een inlander onder weg eene slang, d. w. z. kruipt die uit het bosch en blijft op den weg liggen, dan gaat hij terug. Schiet de slang slechts voorbij, van de eene zijde van den weg naar de andere kruipende, dan beduidt zulks niets. Wil men echter onverwachts bij iemand in eene andere negorij een bezoek brengen, en schiet onderweg eene slang voorbij, dan zal men bij aankomst den te bezoeken persoon niet te huis treffen. Blijft zij liggen, dan moet men haar met een stok van dezelfde dikte dooden; dit nalatende heeft men onvermijdelijk eenig onheil te wachten.

27. Eene vrouw zal 's avonds niet met haar kind uitgaan, of zij moet een lemon swanggi bij zich hebben, waarin kalk, uien en drie kleine moemoe zijn gestoken; de kwade geesten durven dan niet nabij komen, bevreesd als zij zijn, dat hun een ongeluk zal overkomen [1]).

28. Is er eene groote spin *(godo)* op den hemel van het ledikant, dan krijgt de persoon die er in slaapt, de nachtmerrie; reden waarom men die dieren, vooral door oude vrouwen, dan ook ijverig ziet doodslaan.

29. Hoever men het ook moge gebracht hebben in de kennis van de geneeskrachtige eigenschappen der meeste planten, zijne eigene geneesmiddelen te zoeken is niet aan te raden. Steeds moeten deze door een ander bijeenverzameld en bereid worden; anders bestaat er groote kans dat zij, hoe deugdzaam ook, niets helpen.

30. Als eene gekko of hagedis voor de deur eener woning, of wel in de voorgalerij, haar liefelijk geluid doet hooren, dan duidt zulks op eene spoedige nieuwstijding of een bezoek. Valt eene hagedis in het eten, dan

---

[1]) Z. ook Valentijn, Dl. II, blz. 154, waar bovendien nog van een mes wordt gesproken, hetwelk hier evenwel geene gewoonte is mede te nemen.

is dat een voorteeken van onheil, en valt er eene op den grond, dan heeft men iets droevigs te wachten [1]).

31. Ook als een sprinkhaan door het huis tjilpt, of een vlinder heen en weder van binnen naar buiten vliegt, is dit een teeken van nieuws, of duidt het op de komst van onverwachte personen.

32. Wanneer een kind door slechte droomen geplaagd wordt, dan bindt de moeder het een touwtje om den arm, voorzien van kleine stukjes hout, als bintangor, kariměnga, lengaleh, en van witte uien, met het doel om het voor mogelijke ziekten, die daarvan het gevolg zouden kunnen zijn, te behoeden. Bij bejaarde lieden is deze voorzorg niet noodig, omdat dezen, zooals men zegt, *tahoe bobalik bitjara.* B. v. iemand droomt, dat hij door een hond achtervolgd en gebeten wordt, dan zal hij den volgenden dag uitgaaande en een hond ontmoetende, dezen toesnauwen *«oh ini andjing tjis!»* en dan is het gevaar geweken. Evenzoo wordt na nachtmerrie bij het opstaan de bultzak onderst boven gekeerd en de kussens verplaatst, om slechte gevolgen af te weren.

33. Vroeger, bij gedurige invallen der zeeroovers, was het voor de strandbewoners een onfeilbaar teeken van hunne nadering, als van uit zee een dof, op den donder gelijkend geluid werd vernomen. In de bovenlanden deelde gewoonlijk de nachtuil hunne komst mede, die trouwens vele zaken voorspelt, welke alleen door de vogelwichelaars kunnen uitgelegd worden, waaromtrent echter reeds meermalen door andere schrijvers de voornaamste bijzonderheden werden medegedeeld [2]).

34. Wil men zich op den een of ander wreken, b. v. wegens verdachtmaking van diefstal of om andere redenen, dan neemt men den wichelaar in den arm, en deze roept dan den nachtuil (*doiod* T. S., *warah* T. P) door zijn geluid na te bootsen, tot hij toesnelt en op zijne hand gaat zitten; vervolgens steekt hij hem een oog uit, en nu zal de persoon op wien men zich wreken wil, eveneens een oog verliezen. Van hen die met één oog rondloopen, hoort men dan ook al spoedig verhalen, dat dit het gevolg is van vroegere misdrijven.

35. Als men kleine kinderen met een kam of tampat kapoer laat spelen, dan eten zij hunne eigene excreta op. (*Tampat kapoer* is een kleine doos waarin de oude lieden fijngestampte kalk bewaren, die zij bij het pinangkauwen daaruit strooien, om er de vruchten der sirih in te doopen.)

---

[1]) Z. ook Wilsen, in het Tijdschr. van het Bat. Gen., Dl. II, blz. 62.

[2]) Dat dit bijgeloof ook in Europa nog heerscht, kan men lezen in het Journal pour tous, Tome vingt-troisième, pag. 384, waar men in eene kleine bijdrage over „Quelques préjugés relatifs aux animaux" vindt aangeteekend: „Dans nos campagnes „les vieux préjugés sont tellement invétérés, que vous n'ôteriez pas de l'idée de „certains paysans, que le cri du hibou est l'appel d'une victime au cimetière."

36. Als eene soort van zwaluw, de *pisok*, zich in een huis, b. v. in de voorgalerij, nestelt, dan zou dat een teeken zijn, dat de bewoner hetzij veel geld kreeg, of wel eene winstgevende betrekking erlangde. Deze voordeelen gaan volgens zeggen met de verwijdering der nesten niet verloren.

37. Als iemand zwaar ziek is, en hij droomt of zegt in zijn ijlenden toestand dat hij weg wil gaan, dan is het genoegzaam zeker dat de ziekte eene ongunstige wending zal nemen. Verzet de zieke zich echter tegen ingebeelde pogingen om hem weg te voeren, dan volgt er spoedig beterschap.

38. De eerste visch die in eene pas vervaardigde fuik wordt gevangen, of het eerste wilde varken in een nieuwen strik in het bosch verkregen, mogen niet verkocht worden. Men zegt dat dit het aan den eigenaar toekomend deel is. Het wordt aldus verklaard, dat, wil men een hond aan zich hechten, men hem in den beginne gedurig iets moet geven, en zoo ook hier. Op gelijke wijze mag men op de pasar het eerste stuk goed niet te duur verkoopen, want dan zal men geen voordeel hebben en al zijne goederen weêr naar huis kunnen dragen [1]).

39. In vele woningen van Alfoeren ziet men nog aan den zolder hangen de *poposanan* T. S., of *lolo* T. P., d. z. vierkante korven waarin kalk, sirih, tabak enz. is nedergelegd; tijdens het plaats hebben van groote fosso's in gereedheid gebracht, worden zij na afloop in de woning van den offeraar opgehangen, en mogen, hoe vuil en berookt ook, nimmer verwijderd worden, omdat daarin de geesten verblijf houden. Van de vroegere beelden die, van hout of ivoor vervaardigd, als huisgoden werden vereerd, is geen spoor meer te vinden.

A. 10 Maart 1870. DE C.

---

[1]) Z. ook Valentijn t. a p.

DAGVERHAAL EENER REIS OVER BALI

IN JUNI EN JULI 1856.

VIERDE HOOFDSTUK.

Van Gijanjar naar Kloengkoeng. — Bezoek bij den Dewa Agong. — Toebereidselen tot vertrek. — Een bezoek van twee voorname Balineezen doet de reizigers besluiten om nog een dag te toeven. — Een tochtje naar Koesamba. — Tempel en grot te Soengi Lawas. — Handel van Koesamba. — Afscheidsbezoek aan den vorst. — Bijzonderheden over de vorstelijke familie en de staatszaken. — Statistiek van Kloengkoeng. — Slavenhandel. — Poelo Pandita. — Klimaat.

9 *Juli*. Des morgens te 8 ure vertrokken wij van Gijanjar naar Kloengkoeng. De weg liep door beplante en gedeeltelijk reeds rijpe rijstvelden en de desa's Sĕronggo en Lĕbé, welke laatste aan het zeestrand gelegen is. Wij volgden het strand gedurende 50 minuten (circa $2^1/_2$ paal) en passeerden de rivieren Sari Merta en Boeboe, welke laatste de grens uitmaakt tusschen Gijanjar en Kloengkoeng. Hier verwisselden wij van koeli's, reden daarna door reeds gesneden padivelden en de desa Todjan, en bereikten te 12 ure de desa Kloengkoeng, die niet meer dan $2^1/_2$ paal van het strand en 10 palen van Gijanjar verwijderd is.

Te Kloengkoeng werd ons een verblijf aangewezen ten huize van den Pembekel Pan Batoe. Ik liet den Dewa Agong van onze aankomst kennis geven, en hem melden dat wij hem des namiddags een bezoek zouden komen brengen.

Des namiddags te 5 ure begaven wij ons naar het paleis van dien vorst, werwaarts wij door een vijftal ketel- en trommelslagers begeleid werden. Eenig persoon van rang had zich tot dusverre niet aan ons vertoond. Wij

traden de Bĕntjiengah binnen en werden begroet door één schot uit een verminkte lilla die op een steen was geplaatst. Ruim een kwartier uurs liet men ons wachten. Eindelijk trad de Déwa Agong, voorafgegaan door zijnen leermeester Pedanda Madé Rahi, naar buiten, groette ons en noodigde ons vervolgens op den vloer der eenige voeten boven den beganen grond verhevene pendopo naast hem plaats te nemen. Ik bedankte voor die eer en verzocht vriendelijk om een stoel. Nadat het benoodigde aantal stoelen was aangebracht, gingen wij zitten en overhandigde ik op de gebruikelijke wijze de brieven van Zijne Exc. den Gouverneur-Generaal. Met het lezen en vertolken der brieven verliep niet minder dan een half uur, gedurende welken tijd niemand het waagde een woord te uiten. Maar toen dit was afgeloopen brak ik het pijnlijk stilzwijgen en poogde een gesprek met den Déwa Agong aan te knoopen. Ik had echter het geluk niet daarin te slagen en kreeg op mijne veelvuldige vragen niet anders dan «ja» of «neen» ten antwoord. Ook Pedanda Madé Rahi scheen een geheimzinnig en onbegrijpelijk zwijgen te moeten bewaren: althans wij vernamen van hem even weinig als van zijn pupil.

Deze zeer weinig aanmoedigende ontvangst deed mij het bezoek kort maken, zoodat ik weldra afscheid van den vorst nam, om naar ons nederig verblijf terug te keeren. Vermits ik het beneden mijne waardigheid achtte langer dan hoog noodig was in dit ongastvrij oord te vertoeven, en de mij opgelegde taak door het overbrengen der brieven was ten einde gebracht, besloot ik den volgenden morgen naar Bangli door te reizen. Ik zond daarom mijnen schrijver aan den Déwa Agong, met verzoek mij het benoodigde aantal koeli's voor den volgenden dag te willen verleenen. Èn de Dewa Agong èn de Pedanda Madé Rahi vroegen daarop met verontwaardiging waarom ik reeds zoo spoedig wilde vertrekken; zij hadden echter tevens beloofd voor de koeli's te zullen zorgen.

Daar wij ook des avonds geene bezoekers ontvingen en in onze kleine en nederige stulp aan de verveling waren prijs gegeven, begaven wij ons reeds vroegtijdig ter rust.

De thermometer teekende dien namiddag te 4 ure 74° en des avonds te 7 ure 73°. Ook te Kloengkoeng had men reeds 10 à 12 dagen regen gehad.

10 *Juli.* Den volgenden morgen kwam de tolk Ida Ketoet Hanom mij zeggen, dat de jongere broeder van den Déwa Agong en de Pedanda Madé Rahi gisteren avond te 10 ure gekomen waren om ons een bezoek te brengen en te vragen waarom wij zoo overhaast vertrekken wilden. Ons reeds te bed vindende, hadden zij beloofd den volgenden morgen terug te komen, gelijk zij dan ook niet lang daarna kwamen opdagen.

De Pedanda noodigde ons nu namens den Déwa Agong om nog een paar dagen te Kloengkoeng te blijven. Ik bracht mijne bezwaren daartegen in en zeide dat ik van deze uitnoodiging geen gebruik kon maken, te minder

omdat ik reeds een brief aan Déwa Gedé Tangkëban had gezonden, waarbij ik hem van onze komst had verwittigd. Zij brachten daarop velerlei verschooningen in het midden, en zeiden dat ik het gebeurde niet aan hunnen onwil, maar aan hunne domheid moest toeschrijven; zij verzochten mij dringend, het den Déwa Agong, die nog zoo jong was, te vergeven en hem het genoegen te schenken, ons verblijf nog eenige dagen te rekken, in welk geval hij zich beijveren zou, het verzuimde weder goed te maken. Ten laatste liet ik mij overhalen om mijn vertrek tot den volgenden ochtend uit te stellen. Pedanda Madé Rahi nam op zich Dewa Tangkëban van deze verandering van besluit kennis te geven.

Na het vertrek van Pedanda Madé Rahi en Dewa Agong Rahi zetten wij ons te paard en reden naar het 5 palen van Kloengkoeng verwijderde strandplaatsje Koesamba. De weg die daarheen leidt, is effen en breed, loopt aanvankelijk door de desa's Todjan en Gèlgèl en gaat vervolgens langs rijstvelden, die reeds met tweede gewas beplant waren. Halfweg Gèlgèl en Koesamba gingen wij over de rivier Hoenda. Deze is voorzeker eene der aanzienlijkste van de Balische rivieren. Hare bedding heeft eene breedte van ongeveer 450 Rijnlandsche voeten; echter valt zij gedurende een groot gedeelte van dit jaargetijde droog, maar in den Westmoeson is zij, naar men ons verhaalde, geheel met water gevuld. De Hoenda heeft zeer lage oevers en zet het omliggende terrein bij de veelvuldige bandjirs (belabar) geheel onder water.

Wij vertoefden te Koesamba eenige oogenblikken ten huize van den aldaar gevestigden Chineeschen bandar en bezochten daarna den één paal meer oostwaarts gelegen tempel en grot Song Lëlawa (vledermuisgrot), in de kronijken van Nederlandsch Indië bekend onder den naam van Heiligen Tempel te Soengi Lawas.

De tempel is gelegen op een klein pleintje vóór den ingang der grot en levert niets merkwaardigs op. Ook de grot zou buiten Bali onopgemerkt worden voorbijgegaan. Op dat eiland heeft zij evenwel eene vermaardheid die aan het ongeloofelijke grenst; men had er mij althans zooveel van verteld, dat ik Kloengkoeng niet mocht aandoen, zonder ook dit natuurgewrocht in oogenschouw te nemen.

De gansche grot zal een lengte van 70 en eene breedte van 25 voeten meten, terwijl hare hoogte van binnen niet meer dan 25 à 30 voet zal bedragen. De ingang der grot kan 10 à 12 voet hoog en 15 voet breed zijn. Het geheel levert hoegenaamd niets indrukwekkends op. De grot wordt door een trachietisch gesteente gevormd, dat door een 4 à 5 duim dikke laag van koolzure kalk bekleed wordt. Aan de verbinding van deze laatste rotssoort met de trachietblokken meen ik het voornamelijk te moeten toeschrijven, dat deze grot niet reeds sedert lang is ingestort, en de myriaden vleërmuizen (waaronder ook witte worden opgemerkt), die zich

daarin nestelen, onder hare puinhoopen heeft verpletterd. Van stalaktieten of stalagmieten zag ik geen spoor. Wellicht mag dit toegeschreven worden aan de onbeduidende laag damaarde en de weinige plantgewassen waarmede de heuveltop bedekt is. Het doorzijpelende regenwater kan daardoor geene genoegzame hoeveelheid koolzuur opnemen om de langs het dak en de wanden opgehoopte kalkaarde te ontbinden. De verpestende atmosfeer die men in deze grot inademt, veroorzaakt door de uitwerpselen der vledermuizen, verhindert den bezoeker over de nedergestorte steenklompen te klimmen en tot het achterste deel door te dringen.

Bijgeloof en vrees voor Reksasa's en Boeta's weêrhouden de Balineezen deze spelonken binnen te gaan; alleen de stoutmoedigsten wagen het de voor die booze geesten bestaande offeranden aan den ingang neêr te zetten.

De reede van Koesamba kan alleen in den Westmoeson door schepen en prauwen bezocht worden. In den Oostmoeson loopen zij gevaar door de onstuimige Zuid-oostewinden tegen de onveilige kust geslagen en verbrijzeld te worden. In dezen tijd van het jaar worden daarom alle handelsartikelen over land gevoerd naar het een uur oostelijker gelegen Padang.

De bandar te Koesamba betaalt 40 boengkals per jaar aan den vorst. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: 1000 koebeesten, 4000 huiden en een weinig tabak en koffie. Volgens opgave van den bandar zouden er slechts 20 kisten opium ingevoerd worden, de overige artikelen van invoer, omtrent welker bedrag mij geene opgave is geworden, zijn lijnwaden, ijzer, kramerijen, gambier enz.

Tegen den middag namen wij de terugreize naar Kloengkoeng aan.

Des namiddags te 5 ure brachten wij den Dewa Agong een tweede, tevens afscheidsbezoek. Ditmaal was hij zeer voorkomend, maakte geen gebruik van het onvermijdelijke vorstelijke kussen en was buitengewoon spraakzaam. De gamelan liet zich hooren, terwijl het oog der vele toeschouwers zich kon verlustigen in de onbehagelijke, maar daarom niet minder kunstige draaiingen en wendingen van twee Balische Bayadères.

De Dewa Agong Poetra spreekt zeer goed Maleisch, is levenslustig en schijnt mij toe een eenvoudige jongen te zijn, die geheel aan den leiband loopt van zijne tante Dewa Agong Estri en van den Pedanda Madé Rahi. Zoo min als met Goesti Djelantik van Boeleleng kan men met den Dewa Agong over staatszaken spreken; meer verstand en smaak heeft hij in schijfschieten, jacht, visscherij enz., terwijl hij het beleid der zaken aan beide bovengemelde personen overlaat. De Dewa Agong is 20 jaar oud. Zijne moeder is de kleindochter van Tjokorda Djambé van Gèlgèl, dus eene Ksatrija dalam; behalve den Dewa Agong Poetra werd nog uit die vrouw geboren de Dewa Agong Rahi, die twee jaren jonger is dan zijn broeder. Tjokorda Kĕtoet, een jong mensch van 15 à 16 jaren en jongste broeder van den vorst, had eene vrouw uit de laagste of Soedra-kaste tot moeder.

De Pedanda Madé Rahi komt mij voor een niet minder sluwe dan schrandere Brahmaan te zijn, die zijne eer- en heerschzucht maar slecht achter zijne priesterlijke waardigheid zoekt te verbergen. Ik sprak met hem over den oorlog met Gijanjar. Vele grieven somde hij tegen dat landschap op, maar alle kwamen zij mij voor van zeer geringe beteekenis te zijn. Toen ik hem mijne meening daaromtrent verklaarde, erkende hij ten laatste volmondig, dat Kassiman den Dewa Agong tot den oorlog had aangezet, en dat men, al wilde men ook, zonder toestemming van Ngoerah Kassiman geen vrede met Gijanjar kon sluiten, dewijl deze zou ophouden den Dewa Agong te huldigen en als zijnen Soesoehoenan te erkennen, indien hij met Gijanjar vrede maakte. Het hooge woord moest er ten laatste uit; men wilde den vrede, doch was *maloe* voor Kassiman.

Nadat de Dewa Agong ons het binnenste van het paleis had laten zien, namen wij bij het invallen der duisternis van hem afscheid. Niet lang waren wij in ons verblijf teruggekeerd, toen eenige voorname ingezetenen en hoofden mij een bezoek brachten. Zij vroegen mij of ik het sluiten van een vrede tusschen Kloengkong en Gijanjar niet kon bevorderen; zeiden mij dat de eigenlijke Dewa Agong te Kassiman zat en deze thans Kloengkoeng regeerde, en beweerden dat Gijanjar geene schuld had en de redenen van vredebreuk die men opgaf, allen gezocht en ongegrond waren. Het bovenstaande zal voldoende zijn om te doen zien, dat ook hier een geest van groot misnoegen heerscht en men niet beducht is zijne gevoelens openlijk uit te spreken.

Kloengkoeng is een klein, nietsbeduidend staatje, met eene bevolking die men op 30,000 à 36,000 zielen kan schatten. Het geheel, zelfs het vorstelijk verblijf niet uitgezonderd, ademt armoede en achteruitgang. De bevolking legt zich voornamelijk op den rijstbouw toe, die echter voor de behoefte ontoereikend zou wezen, indien men zich niet haastte onmiddellijk na den oogst een tweede gewas van djagong, kedelé, katjang enz. van den reeds uitgemergelden grond te eischen. Een stuk grond van 500 □ Rijnl. roeden kost te Kloengkoeng 10 boengkals = *f* 250. In Tabanan bedraagt die prijs slechts drie boengkals.

De pengajah's, ten getale van achthonderd, erlangen van den vorst een stuk grond ter grootte van een tenah zaaipadi, waarvan zij 40 katti's bras als landrente betalen. Particuliere gronden betalen niet.

De inkomsten van den Dewa Agong zijn zeer gering en onvoldoende om de waardigheid van eersten vorst van Bali naar eisch te kunnen ophouden. Gelukkig dat zijne voorouders uit milder vloeiende bronnen hebben kunnen putten en den jongen vorst een ruim vermogen hebben nagelaten.

De vier poenggawa's van Kloengkoeng zijn: Dewa Agong Rahi te Kloengkoeng, Tjokorda Djambé te Gèlgèl, Tjokorda Rahi te Satrija en Tjokarda Halit te Hakak. Zij hebben hunne inkomsten uit hanengevechten en dobbel-

spelen, alsmede uit de bouwlanden die zij bij hunne benoeming ontvangen.

Kloengkoeng telt 19 Pedanda's. Het getal Mohammedanen, allen Balineezen, bedraagt 115 huisgezinnen. Behalve een tiental Chineezen zijn er geene vreemde Oosterlingen gevestigd.

De handel in slaven moet nog niet geheel hebben opgehouden. Zoo zouden, volgens door mij ingenomen informatiën, nog vele slaven worden uitgevoerd naar Tanah Hĕmbĕt op Lombok. Ook naar Soembawa en Java zou zoodanige uitvoer plaats hebben. Maar ook te Badœng vernam ik, dat er nog altijd vele slaven in het geheim door de Boegineezen worden uitgevoerd.

De rechtspleging is in het Kloengkoengsche even als elders op Bali. Menschen die wegens schulden voor de rechtbank komen en onvermogend zijn om te betalen, worden verkocht. Bedraagt de schuld minder dan één boengkal (*f* 25), dan kunnen zij slechts binnen 's lands verkocht worden; is zij hooger, dan mogen zij ook naar vreemde rijkjes gebracht en daar verkocht worden.

Poelo Pandita, bij de Balineezen alleen bekend onder den naam van «Noesa», heeft eene bevolking van plus minus 10,000 zielen. De bewoners des binnenlands spreken een verbasterd Balineesch, voor weinigen verstaanbaar. Van de kaste-verdeeling hebben zij geen begrip. Zij zijn zeer vreedzaam van aard en uiterst bevreesd voor vuurwapenen. Zij generen zich hoofdzakelijk met den aanplant van rijst op droge velden, en verbouwen ook kapas, die door eenige handelaren naar Kloengkoeng wordt overgebracht.

De schatting die deze bevolking jaarlijks aan den Dewa Agong opbrengt, moet zeer gering zijn, en bestaat uit eenige boengkals in geld en een weinig kapas.

De thermometer teekende dien dag des middags 76°, des namiddags te 4 ure 75°, en des avonds te 9 ure 74°. In den Oostmoeson waait langs de Zuidkust van Bali, zoowel des daags als des nachts, een sterke zuidoostewind, die, als komende over een ruime zeevlakte, voorzeker veel zal bijdragen tot de lagere temperatuur die men aan deze zijde van de centraalketen waarneemt. Gijanjar en Kloengkoeng zullen niet meer dan 250 voeten boven de oppervlakte der zee liggen.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Tocht van Kloengkoeng naar Bangli. — Goede ontvangst door Dewa Gedé Tangkeban. — Plechtig gehoor. — Onderhandelingen over een verdrag van Bangli met Boeleleng. — Oorzaken der vijandschap tusschen Bangli en Gijanjar. — De desa Bangli. — Statistiek van het rijk. — Kwijnende toestand van Bangli. — Het plan tot een tocht naar het meer van Batoer opgegeven. — Van Bangli naar Panelokkan. — Het Batoer-gebergte — Dahoesa. — Van Dahoesa naar Boeleleng.

11 *Juli.* Des morgens te zes ure stond de thermometer op 71°. Te zeven ure verlieten wij Kloengkoeng. Tot aan de desa Sĕlisijan, die ten Oosten en ten Westen zeer nauw door heuvelenrijen wordt ingesloten, levert de weg dien wij langs gingen, zeer weinig merkwaardigs op. Wij trokken door reeds met een tweede gewas bedekte sawahvelden en door de desa's Bĕsang en Mandoewang, en bereikten, altijd zacht klimmende, te 9 ure Selisijan, in welke onaanzienlijke desa wij omstreeks een half uur werden opgehouden, om van koeli's te verwisselen. Nadat wij met veel moeite en door de aanwending van bedreigingen het benoodigde getal dragers bijeen hadden gekregen, togen wij verder, passeerden even buiten de desa de brug die over de rivier Djinah geslagen is, en beklommen vervolgens onder een hoek van omstreeks 14°, den heuvel Koesam, welks top wij 20 minuten later bereikten. De Koesam is een der vele ribben die tot het hooge gebergte behooren, hetwelk wij hier ten Noorden en Noordoosten hadden. Het plateau van deze berghelling heeft eene aanzienlijke lengte en breedte en wordt sterk bebouwd.

Steeds het plateau in eene noordelijke richting volgende, passeerden wij de desa Temoehoen, en langs reeds met djagong beplante rijstvelden voortgaande, bereikten wij te half elf de grensdesa Njanggelan, die, zonderling genoeg, deels aan Bangli, deels aan Kloengkoeng behoort. Ook waren wij hier in de nabijheid van het meer oostelijk gelegen Karang Asem. Niet meer dan 150 Rijnlandsche roeden rechts van ons stroomde de Djinah, die de scheiding tusschen de drie genoemde rijken uitmaakt.

Van Njanggelan naar Bangli loopt de weg west-noordwestelijk over plateaus die met rijstvelden bedekt zijn, en over de vijf vrij diepe ravijnen en rivieren Boeboeh, Petanoe, Temoekoe, Djĕhĕm en Langit, die hunne namen ontleenen aan de desa's die op de plateaus gelegen zijn. Over de vier eerstgenoemde rivieren, die tusschen loodrechte rotsoevers van minstens 50 voeten diepte besloten liggen, zijn ellendige brugjes van 25 à 30 voet lengte

en 4 à 6 voet breedte geslagen, voorzeker niet bestand tegen een gewicht van meer dan 600 à 700 ponden. Nogtans zijn zij onontbeerlijk om den wandelaar de overzijde te doen bereiken. De wegen die in de ravijnwanden zijn uitgegraven, zijn wegens hunne sterke helling voor paarden geheel onbruikbaar.

De desa's die wij tusschen Njanggelan en Bangli voorbijreden, liggen, zooals ik reeds te kennen gaf, op zoovele bergribben, die waarschijnlijk den zuidelijken voet van den Goenong Abang uitmaken. Ik zeg: waarschijnlijk, omdat wij door de met dichte waterdampen bedekte lucht verhinderd werden eenig gebergte te onderscheiden.

Te half één bereikten wij de desa Bangli. Aan den ingang wachtte ons reeds de broeder van Dewa Gedé Tangkĕban op, om ons welkom te heeten en naar de vorstelijke woning te begeleiden; terwijl ook de vorst zelf ons reeds op eenigen afstand van het paleis in persoon te gemoet kwam. Eene zoo groote onderscheiding was ons tot heden nog nergens te beurt gevallen. De vorst leidde ons zijn paleis binnen, waar wij eenige oogenblikken vertoefden, om daarna de voor ons ingeruimde woning in de nabijheid der poeri te betrekken.

Des middags te vijf ure maakten wij onze opwachting bij den vorst. Dewa Gedé Tangkĕban was gezeten op een kussen, te midden van zijne twee jeugdige zonen en den Pedanda Ketoet Kĕkĕran, vijand van Dewa Manggis, en misschien wel om die reden vertrouweling van den Banglischen vorst. Vermits de vorst niemand had die Maleisch kon lezen, verzocht hij mij of mijn schrijver zich met de lectuur der brieven mocht belasten. Onder het openen en lezen der brieven gaf men buiten een saluut van eenige lillaschoten. Nadat de brieven gelezen waren werden zij den vorst, die geen woord Maleisch verstaat, vertolkt. Hetzelfde wat Dewa Manggis mij had opgedragen ter kennisse van den Gouverneur-Generaal te brengen, werd mij ook door Dewa Gedé Tangkeban verzocht.

Aangezien reeds vóór mijn bezoek de vorst van Bangli mijnen schrijver bij zich ontboden en dien omtrent het eigenlijk doel mijner komst ondervraagd had, er bijvoegende dat, indien ik trachten wilde een vrede tusschen hem en Dewa Manggis te bewerken, hij in geen geval daartoe zou zijn over te halen, besloot ik dat onderwerp onaangeroerd te laten, en te wachten tot hij zelf daarop zou neêrkomen. Het duurde dan ook niet lang, of hij begon mij te verhalen, dat hij zoo gelukkig was met al de Balische rijken, Gijanjar alleen uitgezonderd, in de beste verstandhouding te leven, en dat hij zelfs met de meesten hunner contracten van vriendschap had gesloten. Daarom riep hij mijne tusschenkomst in, opdat ook met Boeleleng eene dusdanige overeenkomst mocht worden tot stand gebracht. Het doel hiervan zou zijn, eens en voor altijd een einde te maken aan de veelvuldige twisten en quaesties over diefstallen van vee enz., die nu telkens

voorkwamen. Reeds was hij met Goesti Djelantik [1]) te dezen aanzien in onderhandeling getreden en waren zij het eens geworden op slechts ééne bepaling na, die de Boelelengsche hoofden met alle geweld in de overeenkomst wilden opnemen, terwijl hij van zijnen kant zich ernstig daartegen moest verzetten, dewijl daardoor eene oude Balische adat geschonden, en daarmede de deur voor vele onaangenaamheden en botsingen opengezet worden zou. Deze bepaling was, «dat het een ieder voortaan zou vrijstaan zich met der woon te vestigen waar dit hem goeddacht.» Het kwam mij voor dat Dewa Tangkeban tegen dit artikel gestemd was, omdat hij niet zonder eenigen grond de vrees koesterde, dat, zoo hij in de opneming daarvan toestemde, en dat ter kennisse kwam van zijne zoo armoedige en zoo zeer geteisterde onderdanen, velen hunner daarvan zouden gebruik maken om een land vaarwel te zeggen waar hun zoo weinig rust en vrede gegund werd, en waar het zoo uiterst moeilijk was een sober levensonderhoud te vinden. Ik ried den vorst aan zendelingen naar Banjoewangi te sturen, vermits deze zaak zonder de voorkennis en de goedkeuring van den gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok nimmer haar beslag zou krijgen.

Over Gijanjar sprak Dewa Gedé Tangkĕban slechts weinig, en uit dat weinige kon ik duidelijk bespeuren dat hij jegens dat rijk een onverzoenlijken haat voedt. Naar men zegt zouden de volgende voorvallen daarvan de reden zijn.

Omstreeks 50 jaren geleden [2]) was zekere Hi Dewa Rahi vorst van Bangli en Hi Dewa Gedé Tangkĕban, grootvader van den tegenwoordigen vorst, poenggawa van het tot Bangli behoorende landschap Njalijan. Deze Hi Dewa Gedé Tangkĕban was eigenaar van de kris Si Lobar, die door hare bovennatuurlijke eigenschappen eenen wijdberoemden naam had verworven.

Reeds lang had deze kris de hebzucht van den toenmaligen Dewa Agong, grootvader van den thans regeerenden, gaande gemaakt, en was deze op middelen bedacht geweest om haar machtig te worden. Zijne pogingen waren echter telkens afgesprongen op de onverzettelijkheid van Dewa Tangkĕban, die, daarbij gerugsteund door zijnen vorst Dewa Rahi, openlijk en met ronde woorden verklaarde, dat hij geen afstand van deze kris wilde doen. En of al de Dewa Agong hem met zijnen oppermachtigen toorn bedreigde, het mocht niet baten.

De oppervorst van Bali, zich door deze bejegening van een zijner vazallen diep gekrenkt voelende, zwoer wraak te nemen en riep te dien einde al zijne getrouwe leenmannen op, om met vereende krachten den stout-

---

[1]) Regent van Boeleleng; zie Jg. 1868, Deel II, blz. 402. P. J. V.

[2]) Men houde in het oog dat dit in 1856 geschreven werd. P. J. V.

moedigen poenggawa van Njalijan en, moest het zijn, ook den vorst van Bangli voor zijne laakbare handelwijze in deze zaak ten strengste te kastijden. Boeleleng, Karang Asem en Gijanjar gaven aan de roepstem van den hoog gevierden Dewa Agong gehoor en trokken tegen Njalijan ten strijde. Den bijstand dien Dewa Rahi aan zijnen poenggawa beloofd had, weigerde hij thans, nu het gevaar dreigde, te verleenen; hij liet hem weten, dat hij moest trachten met eigen middelen den vijand te beletten om zijn district binnen te dringen, en nam alleen op zich het negenjarig zoontje van Dewa Gedé Tangkeban in zijn paleis op te nemen en te beschermen. Deze zond zijn zoon derwaarts en maakte zich tot den strijd gereed. Als een leeuw verdedigde hij zich met zijne weinige dapperen tegen den indringenden vijand, doch eindelijk moest hij voor de honderdvoudige overmacht zijner vijanden zwichten. Hij sneuvelde op het veld van eer en liet zijn land in handen der overwinnaars.

Gijanjar nam bezit van Njalijan, terwijl, zooals men gist, de kris Si Lobar door een Brahmaan uit Bandjar in het Boelelengsche gestolen werd. Van deze kris werd later niets meer vernomen. Vermits echter de krijg ten behoeve van den Dewa Agong was gevoerd, maakte ook deze aanspraak op het bezit van Njalijan; men kwam echter overeen dat het landschap aan Gijanjar zou blijven, maar tegen betaling eener jaarlijksche schatting aan den Dewa Agong, ten bedrage van een millioen kèppèngs = *f* 2500.

Vijf jaar later vond de Dewa Agong in een tweeden tocht tegen Bangli den dood; want terwijl hij de brug over de rivier Blah Panei overtrok, stortte hij met zijn paard in den afgrond.

Na den dood van Dewa Gedé Tangkeban nam Dewa Rahi den ouderloozen jongeling tot zijn zoon aan. Deze groeide voorspoedig op en wist zich zoodanig in de gunst van de vorstin Dewa Ajoe Dèn Bentjiengah te dringen, dat daaruit weldra een verboden minnehandel tusschen beide personen ontsproot. Zij besloten om de bevolking tegen Dewa Rahi op te ruien en dien te doen vermoorden. Hunne snoode plannen gelukten ten volle; want Dewa Rahi had, door zijne gruwzame wreedheid, sedert lang den haat zijner onderhoorigen op zich geladen. Zoo had hij onder anderen, in eene vlaag van drift, zijnen jongeren broeder, den thans nog levenden, maar verminkten Dewa Njoman Mandangang, de beide beenen laten stuk slaan, en een zendeling van den vorst van Boeleleng de oogen doen uitsteken. De opstand die nu tegen den wreedaard uitbrak, kostte hem het leven. Dewa Ajoe Dèn Bentjiengah trad met Dewa Gedé Tangkeban in het huwelijk, en deze liet zich tot vorst van Bangli uitroepen.

Intusschen werden het verlies van Njalijan en de dood zijns vaders, beide door toedoen van Gijanjar, door Dewa Gedé Tangkeban niet vergeten, en hij bleef tot zijn dood tegen den vorst van dat rijk een onverzoenlijken haat koesteren. Nog op zijn sterfbed liet hij zijn zoon, den tegenwoordigen vorst

van Bangli, de plechtige belofte afleggen, dat hij Gijanjar nimmer rust zou schenken, maar met dat rijk in altijddurende vijandschap leven zou. Door deze plechtige gelofte gebonden, kan noch wil de thans regeerende vorst met Gijanjar vrede maken; tot zijn jongsten snik zal hij voortgaan dat landschap en de nog meer gehate familie van Dewa Manggis zooveel mogelijk afbreuk te doen.

Dewa Ajoe Dèn Bentjiengah, de schuldige medeplichtige van Dewa Gedé Tangkeban's vader, is thans meer dan 80 jaren oud en woont in de desa Bangli. Noch bij Dewa Rahi, noch bij Dewa Tangkeban heeft zij kinderen gehad. De tegenwoordige vorst is de zoon eener Goesti Ajoe uit Bangli.

Eene tweede reden van den onverzoenlijken haat van Dewa Gedé Tangkeban tegen Dewa Manggis wordt dus verhaald.

Het zal nu ongeveer 14 jaren geleden zijn, dat de tegenwoordige vorst van Bangli door zijne overmoedige handelingen en groote oneerbiedigheid jegens den Dewa Agong (vader van den tegenwoordigen vorst van Kloengkoeng), diens ontevredenheid en misnoegen in hooge mate had opgewekt, weshalve hij besloot den afvalligen vazal daarvoor te tuchtigen. Boeleleng en Gijanjar toonden zich, op daartoe gedaan aanzoek, bereid den Soesoehoenan van Bali en Lombok de verlangde hulp te verleenen.

De Boelelengers deden een inval in het landschap Pajangan, namen na een hardnekkigen wederstand daarvan bezit, en besprongen den vorst Tjokorda Agong van Pajangan in zijn paleis. Deze, zich van alle zijden door den vijand omsingeld ziende, nam een wanhopig besluit, vermoordde met eigen hand al zijne vrouwen en kinderen (met uitzondering van zijn oudsten zoon, die naar Tampak Siring was gevlucht), en gaf zich daarna aan den binnendringenden vijand over. Een oogenblik later was hij een lijk. [1])

Eene der vrouwen van Tjokorda Agong was de zuster van Dewa Gedé Tangkeban van Bangli.

De zoon van Tjokorda Agong die zich door eene tijdige vlucht aan een wissen dood had onttrokken, was de 15jarige jongeling Dewa Anom Tandjong. Hij leefde eenige jaren stil en ingetogen in de desa Tampak Siring en woonde nog te dier plaatse, toen dat landschap zich aan de heerschappij van Bangli onttrok en de bescherming van het aangrenzende Gijanjar inriep. Dewa Anom Tandjong mishaagde aan den gezworen vijand van Dewa Gedé Tangkeban, Dewa Manggis, die hem naar Noesa (Poelo Pandita) in ballingschap zond en kort daarna liet om het leven brengen.

Ofschoon nu Dewa Anom Tandjong geen zoon was van Dewa Tangkebans zuster, maar van eene andere vrouw van Tjokorda Agong, hield echter de vorst van Bangli veel van den zachtaardigen jongeling, zoodat hem diens

---

[1]) Vgl. over den krijg tegen Pajangan, Jg. 1868, Dl. II, bl. 379. P. J. V.

wreede moord eene reden te meer werd om Dewa Manggis een eeuwigen haat toe te dragen. Daarbij komt ook nog dat hij in de vooronderstelling verkeert, dat de Dewa Agong, in wiens bezit Pajangan tot dusver is verbleven [1]), alleen op aansporing van Dewa Manggis handelde, toen hij hem den oorlog aandeed en de hulp van Boeleleng inriep.

Het bovenstaande in overweging nemende, meende ik daaruit te moeten besluiten, dat, al toonde Dewa Manggis zich ook genegen het landschap Tampak Siring terug te geven, de vorst van Bangli niettemin zou blijven weigeren de hand van vriendschap aan Dewa Manggis toe te reiken, en men het er voor houden mag dat deze veete niet dan met den dood van een dezer vorsten zal eindigen.

Doch laat mij van deze uitweiding terugkeeren, om nog even te vermelden dat ik, na de politieke aangelegenheden des rijks kortelijk met den vorst van Bangli besproken te hebben, spoedig van hem afscheid nam.

De thermometer teekende dien middag te 4 ure 71° en des avonds te 6 ure 69°.

12 *Juli.* Des morgens te 6 ure stond de thermometer op 66°.

Ik hield mij dezen dag bezig met de desa Bangli op te nemen en eenige inlichtingen omtrent het rijk te verzamelen.

De desa telt, zegt men, 4000 inwoners. De weg die van het Noorden naar het Zuiden midden door de desa loopt, is omstreeks 40 voeten breed en zou schoon kunnen genoemd worden, indien hij niet door de menigvuldige waterleidingen, die er dwars over heen loopen, bedorven werd. Door die waterleidingen worden de talrijke varkens in de gelegenheid gesteld het geheel in een modderpoel te herscheppen.

De huizen zijn over het algemeen klein, armoedig en in zeer vervallen staat. De twee groote Roemah's Dewa hebben weinig bezienswaardigs en zijn opgepropt met groote en lompe Goden-, Nandi- en Reksasa-beelden. Men belette ons den toegang tot het binnenste van een der tempels, omdat een der verre aanverwanten van Dewa Gedé Tangkeban eenige dagen geleden gestorven was, en de tempel mitsdien gedurende elf dagen gesloten moest blijven. Hct zou toch ongeluk over den vorst en zijn volk brengen (sĕbĕl), als men het waagde inbreuk te maken op deze goddelijke wet.

De desa Bangli ligt, zoowel aan de Oost- als aan de Westzijde, in de onmiddellijke nabijheid van het rijk Gijanjar. Hemelsbreed bedraagt de afstand van hier tot Tampak Siring niet meer dan een half uur, terwijl de afstand van het landschap Njalijan ten Zuid-oosten ongeveer even zoo groot zal zijn.

---

[1]) Volgens Jg. 1868, Dl. II. blz. 379, is het door den Dewa Agong aan Mengoei afgestaan. P. J. V.

Men vindt in deze desa niet minder dan 15 amfioenkitten, die ieder eene maandelijksche belasting betalen van één pekoe. Voor zoo verre mij bekend is, is deze de eenige desa waar op het houden van amfioenkitten eene belasting is gelegd. In alle andere Balische rijken heeft ieder de bevoegdheid naar hartelust handel in opium te drijven.

De sawah's brengen, naar men zegt, in het hoog gelegen gebied van Bangli minder op dan in de lager liggende landen. Tijdens ons bezoek was niet slechts de padi reeds gesneden, maar de als tweede gewas verbouwde djagong reeds een paar maanden oud. De opbrengst van rijst is, naar men mij zeide, onvoldoende voor de consumtie, zoodat djagong, ketèla, katjang enz. tot aanvulling moeten strekken.

De grond behoort den vorst, maar door armoede gedwongen heeft hij zich van het grootste gedeelte daarvan door verkoop moeten ontdoen. De 1600 pengajah's, die verplicht zijn voor het onderhoud en de bewaking van het in diep verval verkeerend vorstelijk verblijf te zorgen, erlangen ieder een stuk grond ter grootte van een tenah zaaipadi. Landrente betaalt men in het Banglische niet. De vorst en de poenggawa's trekken hunne geringe inkomsten uit de hanengevechten en dobbelspelen en voornamelijk uit hunne bouwlanden en tuinen.

Bangli heeft 6 poenggawa's, die in de ondervolgende desa's gevestigd zijn: twee te Bangli, één te Taman Bali, één te Boenoetan, één te Soesoet, één te Kajoe Bihi. De geheele bevolking bestaat, volgens Dewa Gedé Tangkeban, uit ongeveer 7000 huisgezinnen, en er zijn in het rijk 50 Brahmanen en 6 Pedanda's, 200 Ksatrija's en 200 Wésja's. Vreemdelingen houden zich in het Banglische niet op.

Handel noch nijverheid brengen eenige winsten op. In vroeger tijd werden in Bangli nog eenige honderden pikols koffie gekweekt, doch het domme bijgeloof der bevolking heeft ook deze bron van inkomsten geheel doen opdrogen. Bangli is voorzeker het armoedigste der Balische landschappen. De rusteloosheid zijner vorsten zal wel als de voornaamste oorzaak daarvan moeten worden aangemerkt; want het land bevat, vooral in het noordelijk gedeelte, uitgestrekte onbebouwde gronden, die wel niet door vruchtbaarheid uitmunten, maar toch aan eenige honderden huisgezinnen het benoodigde voedsel zouden kunnen verschaffen. Men komt hierdoor tot de overtuiging, dat alleen de angstige onzekerheid en gedurige spanning waarin de bevolking verkeert, haar weêrhoudt aan den landbouw voldoende zorg te wijden en daaraan die uitbreiding te geven waarvoor hij nog zoo zeer vatbaar is. Ofschoon men er niet recht voor wil uitkomen, is het toch den menschen aan te zien, dat zij in eene onaangename en misnoegde stemming verkeeren. Ook voor den vorst is dit geen geheim, en hij doet daarom alles wat in zijn vermogen is om het zijnen onderdanen zoo gemakkelijk mogelijk te maken, en, behalve in het ééne punt van den vrede met Gijanjar, aan

hunne wenschen toe te geven. De volgende bijzonderheid kan tot een staaltje hiervan dienen.

Bij mijne komst te Bangli sprak ik den broeder van den vorst, Dewa Ketoet Hoka, over een voorgenomen tochtje naar het meer van Batoer. Den volgenden ochtend kwam mijn schrijver mij namens Dewa Ketoet Hoka verzoeken van de reis naar het meer af te zien, dewijl dit plan der bevolking van Bangli ter ooren was gekomen en deze den vorst dringend verzocht had mij den tocht derwaarts te beletten, als reden daarvoor opgevende, dat na het bezoek te dier plaatse van den gecommitteerde voor de Balische zaken, den heer C. J. Bosch, eene hevige ziekte in het Banglische was uitgebroken, die vele slachtoffers had ten grave gesleept en het te veld staande gewas ten eenenmale had doen mislukken.

Toen ik des avonds bij den vorst kwam om afscheid van hem te nemen, bracht ik andermaal mijn reisplan ter sprake en zeide hem (zonder van hetgeen mij door den schrijver was medegedeeld, te gewagen) zooveel schoons van het Batoersche meer te hebben vernomen, dat ik niet naar Boeleleng wilde terugkeeren, alvorens dat meer te hebben bezocht. Dewa Tangkeban antwoordde mij niet en gaf aan het gesprek eene andere wending. Eenige oogenblikken later keerden wij naar ons verblijf terug. Maar nauwelijks waren wij weder te huis, of Mas Ardjo Semito werd bij den vorst geroepen, en nu werd hem andermaal de taak opgedragen, mij toch ten dringendste aan te manen van de reis naar het meer af te zien, dewijl de volvoering van mijn plan groot misnoegen onder de bevolking zou te weeg brengen, en men den vorst zou beschuldigen dat hij het belang en het welzijn zijner onderdanen met voeten trad. Hij had zich geschaamd mij persoonlijk over dit onderwerp te spreken, wel beseffende dat het alleen aan het toeval moest geweten worden, dat de epidemie juist na het bezoek van den heer gecommitteerde was uitgebroken; maar de bijgeloovigheid zijner onderdanen ging nu eenmaal zoo ver, en hij gevoelde zich niet in staat iets daaraan te veranderen. Nadat Mas Ardjo Semito mij de vorstelijke boodschap had medegedeeld, vond ik mij wel genoodzaakt hem naar den vorst terug te zenden, om Zijne Hoogheid te kennen te geven dat ik op zijn verlangen van de reis naar het meer Batoer afzag en den weg naar Dahoesa zou inslaan.

Laat in den avond kwam Dewa Ketoet Hoka nog bij ons, om ons namens zijn broeder te bedanken voor de welwillende wijziging die wij in ons reisplan gemaakt hadden, en ons te verzoeken dat ik het zijnen broeder en hem niet euvel zou duiden, dat zij zooveel aandrang hadden gebruikt om ons van de reis naar het meer te doen afzien.

De thermometer teekende dien dag des morgens te 9 ure 70°, te elf ure 72°, des namiddags te 2 ure 74°, te 4 ure 73°, des avonds te 7 ure 71°.

13 *Juli*. Heden morgen te 6 ure stond de thermometer op 68°.

Te half zeven vertrokken wij van Bangli naar Dahoesa. Onze weg liep meestal in eene noordelijke richting door bebouwde en onbebouwde tegalvelden en de desa's Koebon Bangli, Hajang, Kajoe Bihi, Hoendisan, Palak Tihing en Pangotan, welke laatste desa omstreeks halverwegen tusschen Bangli en den berg Batoer gelegen is. Al deze desa's bestaan uit kleine bamboezen huisjes en zijn slechts zeer karig van klapperboomen voorzien, die op deze hoogte niet meer willen tieren. Van Pangotan gaat de weg, steeds zacht rijzende, in dezelfde richting voort. Wij reden bij afwisseling door akkers met djagong beplant, en door alang-alang-velden, totdat wij aan de noordelijke helling der hoogvlakte die wij waren overgetrokken, bij het gehucht Panelokkan (Kijkplaats) afstapten, om gedurende eenige oogenblikken met volle teugen het genot te smaken van het tafereel dat ons hier de vulcaan Batoer met zijne omgeving aanbood.

In het VIII^ste deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Ned.-Indië heeft de heer de Seyff eene beschrijving gegeven van dien nimmer rustenden vulcaan, die, voor zoover ik mij mag vermeten daarover te oordeelen, alleszins juist is [1]). Ik zal niet herhalen wat daar reeds zoo wèl gezegd is, en veroorloof mij slechts eene enkele opmerking. Zooals reeds uit gemelde beschrijving bekend is, leunt de Goenong Abang (Toeloek Bijoe) met zijne gespleten en van elkaar gereten loodrechte zijde tegen het meer van Batoer. Ditzelfde heeft te Baratan plaats met den berg Tjatoer (Padang Boelia of ook wel Soelang Haji geheeten), en het Baratansche meer moet daar ter plaatse eene aanzienlijke diepte hebben. Omtrent het meer van Batoer getuigen de visschers die hier hunne angels en hoeken uitwierpen, dat zij op honderd vademen diepte geen grond hebben gevoeld. Wat zou men nu hieruit mogen afleiden? Dat juist op de plaatsen waar die meren zich tot nu toe hebben staande gehouden, de onpeilbare kolken zijn waaruit, misschien voor duizenden jaren, het onderaardsche vuur zich eenen weg naar boven baande.

Voor zooveel ik uit de nasporingen die ik in het werk heb kunnen stellen, kan afleiden, schijnt het gebergte hetwelk de kom van den Batoer vormt, hoofdzakelijk te bestaan uit obsidiaan, puimsteen, tuf en vele andere vulcanische producten.

Behalve de groote desa Batoer, die aan den westelijken voet van den Batoer ligt en groot gevaar loopt eenmaal door een allesvernielenden lava-

---

[1]) Een veel uitvoeriger beschrijving van het Batoer-gebergte, dan die van den heer de Seyff, gaf de heer Zollinger in Petermann's „Mittheilungen," 1864, blz. 145, 261, 302. Eene Nederlandsche vertaling van dit stuk komt voor in de „Bijdragen tot de Ind. taal- land- en volkenkunde", 3e volgreeks, Dl. I, bl. 497. De heer van Bloemen Waanders vergezelde den heer Zollinger op dien tocht, en ik vind onder zijne papieren ook dienaangaande nog eenige aanteekeningen, die ik achter dit reisverhaal als aanhangsel laat volgen. P. J. V.

stroom overdekt te worden, liggen nog langs de oevers van het meer de desa's Kedisan, Boewahan, Abang, Troenjan en Songan, welker bewoners zich voornamelijk op de teelt van uien toeleggen.

Te één ure stegen wij weder te paard en reden verder door de desa's Kienta mani (door den heer de Seyff Tjinten mani genoemd), Kota dalam en Bantang. Des namiddags te vier ure bereikten wij Dahoesa. Deze plaats zal 23 en Panelokkan 13 palen van Bangli verwijderd zijn. De thermometer teekende hier des avonds te 8 ure 66°.

14 *Juli.* Des morgens te 6 ure stond de thermometer op 60°.

De desa Dahoesa ligt aan de noordelijke afhelling van het gebergte dat den Goenong Soekawana met den Goenong Tjatoer verbindt en vervolgens tot den Westhoek van Bali doorloopt. Zij wordt door geen enkelen boom beschaduwd, telt 60 huisgezinnen en bestaat uit eene menigte onaanzienlijke bamboezen huisjes. Wij peilden hier de volgende punten:

G. Tabanan	240°
G. Tjatoer	250°
G. Koetoel (ten W. van Patemoen)	270°
G. Silang Djana	276°
G. Telaga Woerong (van Java)	300°
Koeboe Tambahan	324°
Tadja Koela	40°

De weg van Dahoesa naar Boeleleng levert weinig bijzonders op. Wij vertrokken van eerstgemelde plaats des morgens te half zeven, reden tot aan de grensscheiding van Boeleleng (ongeveer 8 palen ten N. W. van Dahoesa) gestadig over zeer smalle heuvelruggen, die deels met hout en deels met alang-alang begroeid zijn, passeerden de tot Boeleleng behoorende desa's Klampowak, Tangkid, Tamblang en Bila, en bereikten kwart voor elf ure de groote desa Boengkoelan. Twee uren later waren wij te Boeleleng terug. Den afstand van Dahoesa naar Boeleleng schat ik op 20 palen.

Gedurende de drie eerste dagen na onze terugkomst werden wij door bezoekers overstelpt, daar ieder nieuwsgierig was hoe wij Bali hadden gevonden, hoe wij bij de vorsten ontvangen waren, waar wij het gulhartigst onthaal hadden genoten en wat eigenlijk wel de uitslag onzer reize was.

EERSTE AANHANGSEL.

AANTEEKENINGEN OP EEN TOCHTJE NAAR HET BATOER-GEBERGTE OP BALI,

in September 1857. [1]

Den 4den September vertrok ik met den natuuronderzoeker H. Zollinger naar Koeboek Lod, om vandaar een uitstapje te maken naar het Batoer-gebergte. De vorst van Bangli was van onzen voorgenomen tocht onderricht en had mij geantwoord, dat hij zijnen broeder Dewa Ketoet Hoka naar Batoer zou doen gaan, ten einde voor ons logies als anderszins te zorgen. De vorst [2]) van Boeleleng vergezelde ons tot Koeboek Lod en had de noodige bevelen uitgevaardigd, om ons van genoegzame transportmiddelen te voorzien. Den kapitein-Chinees, bij wien wij onzen intrek namen, vonden wij ongesteld. Wij werden daardoor teleurgesteld in onze verwachting om eenig politiek nieuws van hem te vernemen.

Den volgenden dag vertrokken wij van Koeboek Lod naar Dahoesa. Van eerstgenoemde plaats tot Tamblang werden onzen goederen gedragen door de bevolking van Boengkoelan; maar te Tamblang gekomen, vonden wij geene koeli's in gereedheid om onze bagage verder te transporteeren. De Klian zeide dat hij, wel is waar, èn van den vorst èn van den Pembekel Gedé

---

[1]) Zie boven, blz. 26. Jammer dat deze aanteekeningen zoo uiterst vluchtig zijn! Toch kunnen zij op sommige punten tot aanvulling van het reisverhaal van den heer Zollinger strekken. Jammer ook dat deze aanteekeningen zoo slecht geschreven zijn, dat ik voor de juistheid der vele eigennamen, zoo zij mij van elders niet bekend waren, in het geheel niet kan instaan. P. J. V.

[2]) Zoo wordt hij dikwijls genoemd, ofschoon hij thans niet meer is dan een inlandsch regent, die echter van de oude vorstenfamilie afstamt. P. J. V.

Dangin bevel had ontvangen om het benoodigde getal menschen tegen den 5den in gereedheid te houden, maar dat zijne pengajah's volstandig weigerden aan die bevelen gevolg te geven. Na een vol uur op de koeli's gewacht te hebben, zond ik een bode terug om den vorst van het voorgevallene kennis te geven, terwijl wij, onder achterlating van onze goederen en van den tolk Ida Anom, onze reis vervolgden. De barometer teekende te Tamblang 740, te Klampowak, het laatste dorp in Boeleleng, 720, te Dahoesa 650 millimeters; waaruit blijkt dat deze plaatsen omstreeks 900, 1570 en 4260 Rijnlandsche voeten boven de zee liggen. De honderddeelige thermometer teekende te Dahoesa des avonds te 7 ure 17° en des morgens te 6 ure 15°, wat gelijk staat met 63° en 59° Fahrenheit. Nog laat in den avond kwam een gedeelte onzer goederen aan.

Den 6den September reisden wij van Dahoesa naar Batoer. Wij passeerden het gehucht Kotta Dalem, dat 5270, en de desa Kienta Mani, die 4572 Rijnlandsche voeten boven den zeespiegel ligt Van hier peilden wij de beide uiteinden van het meer, 102° en 143°.

Bij laatstgemelde desa kwam Dewa Ketoet Hoka van Bangli ons met een talrijk gevolg te gemoet, heette ons welkom en vergezelde ons vervolgens naar de desa Batoer, waar wij voornemens waren eenige dagen te vertoeven.

De weg die van Kienta Mani naar de kom van den vulcaan Batoer leidt, was beter dan wij hadden mogen verwachten. Hij is ongeveer 3 palen lang en kan voor verreweg het grootste gedeelte te paard worden afgelegd. De gansche kom was met uien en djagong beplant.

Batoer is eene niet onaanzienlijke desa, met plus minus 1200 zielen, die hoofdzakelijk van de teelt van genoemde producten bestaan. Zij ligt op eene hoogte van 3140 voet boven de zee. De Roemah Dewa die tusschen de desa en den vulcaan Batoer ligt, is een der voornaamste, grootste en fraaiste van het geheele eiland. De tempel is aan Dewi Danoe toegewijd en staat bij de meeste Balische vorsten in hoog aanzien. Het ongeluk wilde dat weinige dagen voor onze komst eene vrouw van tweelingen, een jongen en een meisje, bevallen was, welk onheil het Godshuis voor eenige maanden had doen sluiten, terwijl het voor niemand, dus ook niet voor ons, mocht geopend worden. Wij moesten ons mitsdien tevreden stellen met deze heilige plaats gade te slaan van de 30 à 40 voet hooge lavastroomen, waardoor ze van beide zijden wordt ingesloten.

Vooral in den Oostmoeson heeft Batoer groot gebrek aan water. Het meer, dat op drie palen afstands ligt, is te ver verwijderd om vandaar het noodige te halen. Men heeft dus op ongeveer een paal afstands van de desa dertien kuilen in den bergwand gehouwen, waarin het water droppelsgewijze afvloeit, en op deze gebrekkige wijze moet in de behoeften der gansche bevolking worden voorzien. Om een aarden pot met water gevuld te krijgen, is in iederen kuil bijna een vol uur noodig. Men haast zich en verdringt

elkander dan ook reeds in den vroegen morgen, ten einde toch maar bij tijds te komen en zoo mogelijk de eerste te zijn. Toen wij die plaats passeerden stond daar een man die reeds drie uren wachtende was op een paar vrouwen die hem waren voorgekomen, en dus ook het eerst aan de beurt waren geweest om het neêrgevloeide water op te scheppen. Een klein potje met water wordt in de desa met 8 à 10 kèppèngs betaald. Geen wonder dat men het de menschen kan aanzien, dat het veel is zoo zij zich eens of tweemaal in de maand wasschen of baden. De temperatuur van het water was 16° Celsius, welke temperatuur ook als de gemiddelde van Batoer kan worden aangemerkt.

Ik merkte reeds op dat de voornaamste inkomsten der bevolking van Batoer in den aanbouw van uien en djagong bestaan. Een stuk grond van 625 □ inlandsche vademen, alzoo nagenoeg een halve bouw van 500 □ Rijnlandsche roeden, geeft per jaar gemiddeld 30 poengdoengs, van 80 katti's de poengdoeng, aan uien. De poengdoeng wordt verkocht voor 2 pekoe's, dus is de geheele opbrengst 30 × 2 pekoe's = 6 boengkals, d. i. *f* 150. Bovendien maakt men nog ongeveer *f* 25 's jaars van de djagong, te zamen *f* 175. Deze som mag, volgens den Pembekel, als het gemiddeld inkomen van ieder huisgezin te Batoer aangemerkt worden.

Op zijn verzoek heb ik den Pembekel een zak met aardappelen gegeven, waarmede hij eene proef wil nemen, om, bij wèl slagen, ook aan de aardappelteelt eene groote uitbreiding te geven. De voor verbruik benoodigde klappernoten worden alhier van Boeleleng aangebracht en kosten 18 à 20 kèppèngs het stuk, terwijl men ze te Boeleleng voor 8 à 9 kèppèngs koopt.

De barometer teekende te Batoer 675 milimeters en wees dus op eene hoogte van omstreeks 3240 voet. De thermometer stond des avonds te 7 ure op 66°, en des anderen daags te 6 ure in den morgen op 62°, des middags op 76°, te 4 ure des namiddags op 72° en des avonds te 9 ure op 64°.

Op dien dag, den 7den September, kwam eindelijk des namiddags ook ons goed aan. Het was mijnen tolk Ida Ketoet Anom, na anderhalven dag toevens, ten laatste gelukt de noodige koeli's te verzamelen. Voor 't overige besteedden wij dezen dag deels om te bepalen welke tochtjes wij in den omtrek van Batoer zouden kunnen maken, deels in gesprekken met Dewa Ketoet Hoka, die den ganschen dag bij ons bleef en mij de volgende bijzonderheden verhaalde.

De Poenggawa van Soesoet in het rijkje Bangli had eenige dagen geleden met 400 man een inval gedaan in het Tampak-Siringsche, en wel nabij de desa Singamboe, welker bewoners hij straffen wilde voor de onophoudelijke strooptochten en vee-diefstallen, die zij in het Banglische pleegden. Bij die gelegenheid waren 4 personen van Singamboe gesneuveld en 4 van Soesoet verwond. Daarna had het gevecht een einde genomen en was men huiswaarts gekeerd. Met dergelijke kleine vechtpartijen laten

de vorsten zich niet in; zij zijn aan de Poenggawa's toegestaan, zelfs zonder voorkennis en goedkeuring van den vorst.

De Dewa Agong Poetra was zes dagen geleden met een aanzienlijk gevolg over Bangli en Pajangan naar Mengoeï gereisd, om het verbrandingsfeest van de Bijang Agong bij te wonen [1]). Men meende dat hij nog wel drie maanden te Mengoeï vertoeven zou. Ook werd mij medegedeeld dat de Dewa Agong vredesvoorslagen had gedaan aan Dewa Manggis van Gijanjar, maar dat deze zijn aanzoek had van de hand gewezen, op grond dat de Dewa Agong hem zonder geldige redenen den oorlog aangedaan had, en zulks niettegenstaande Gijanjar steeds de trouwste vriend en bondgenoot van Kloengkoeng was geweest en het huis van den Dewa Agong aan Dewa Manggis de grootste verplichting had.

Bij gelegenheid van het door Dewa Manggis gegeven feest «hemboekoe» had hij aan al de Balische vorsten, dus ook aan zijne vijanden, geschenken gezonden. Overeenkomstig de hadat beduidt dit, dat de vijand verzocht wordt gedurende de feestelijkheden geene vijandelijkheden te plegen, en men kan zich verzekerd houden dat aan dit verzoek gevolg wordt gegeven, dewijl hij die het in den wind sloeg, over zijn land en volk groote rampen brengen zou. De Dewa Agong en Dewa Tangkeban van Bangli hadden een tegengeschenk gezonden. Het geschenk aan Dewa Gedé Tangkeban bestond uit eenige stukken wit katoen en tien Spaansche matten, het tegengeschenk uit 8 boengkals aan duiten.

Den 8sten Sept. stond de thermometer des morgens te 6 ure op 62°, des middags op 75°, des namiddags te 3 ure op 72° en te 6 ure des avonds op 67°. Wij deden dien dag, in gezelschap van Dewa Ketoet Hoka, een uitstapje naar den vulcaan Batoer. Den top des bergs te bereiken schijnt ondoenlijk, en wij konden niet hooger komen dan tot den zoogenaamden Boekit Tjatoe, aan de westelijke helling gelegen. Wij waren daar omstreeks 80 voet hooger dan het punt waar de plantengroei ophoudt. Hoogerop loopt de berg onder eene zoodanig steile helling naar boven, dat het zelfs voor apen onmogelijk schijnt verder te klimmen. Ook zou die opstijging belet worden door de scherpe en gladde en tevens zeer brosse gesteenten, die verbrokkelen en loslaten zoodra men er op treedt. Boekit Tjatoe ligt 880 Rijnl. voet boven de desa Batoer en dus 4120 voet boven de zee. Tot aan den Boekit Tjatoe is de weg zeer gemakkelijk en kan hij geheel te paard afgelegd worden. De rit is alleraangenaamst, dewijl hij geheel plaats vindt onder casuarine-boomen waarmede de helling van den berg is bedekt. Wij peilden van dit punt:

---

[1]) Zie over deze vorstin het nommer van Juni, blz. 426. De lijken der Balineezen van de drie hoogste kasten worden steeds verbrand, die der Soedras' begraven.

P. J. V.

Kotta Dalem	304°.
Poera Soekawana	308°.
Weg naar Pajangan	241°.
Scherpe heuveltop achter de desa Batoer	213°.

Voordat wij den berg verlieten wierpen Dewa Ketoet Hoka en zijn gevolg, met het gelaat naar den top des bergs gekeerd, zich op de knieën neder en brachten bloemen en andere offers aan Batara, en vroegen dien God nederig om verschooning voor de stoutheid die wij menschenkinderen gehad hadden, om die heilige plek zoo roekeloos te betreden. Ik voeg hier nog bij dat Dewa Ketoet en zijn gevolg niet te bewegen waren geweest om den berg, zooals wij deden, te paard te bestijgen. Zulk een vermetelheid, meenden zij, zou hun duur zijn te staan gekomen.

Des namiddags bestegen wij het ongeveer 300 voet hooge heuveltje Padang Silan in de nabijheid der desa. Deze heuvel, die, even als zoovele andere, zijn ontstaan alleen aan eene ophooping van lava-stroomen te danken heeft, is nogtans van zoo hoogen ouderdom, dat hij geheel met een humuslaag overdekt en met boomen en alang-alang begroeid is. Hier peilden wij

N. O. punt van den G. Abang (Poeragnja)	96°
Kloof tusschen dezen top en den Abang	101°
Einde van 't meer	138°
Desa Abang	106°
» Troenjan	80°
» Panelokkan	181°
Goenong Abang	107°
G. Soekawana	324°
Kotta Dalem	320°
G. Batoer, westelijke kraterrand	17°
» oostelijke »	37°

Van de desa Batoer peilden wij:

G. Agong	116°
» Abang	96°
Hoogste top van den Batoer	27°
Poeragnja (Abang)	93½°

Den 9den September teekende de thermometer 's morgens te 6 ure 58°, 's namiddags te half een 74°, te 4 ure 72°, 's avonds te 9 ure 68°. Wij bezochten dien dag de desa's langs het meer Batoer gelegen. Zij zijn de volgende: Kedisan, 3 palen van Batoer, met 25 huisgezinnen; Boewahan, een halven paal van Kedisan, met 25 huisgezinnen; Abang, 2½ paal van Boewahan, met 60 huisgezinnen; Troenjan, één paal van Abang, met 60 huisgezinnen; Songan, aan den noordoostelijken voet van den Batoer, met 100 huisgezinnen. De bevolking bestaat ook hier schier uitsluitend van de teelt van uien en djagong. Het meer waarlangs al deze desa's gelegen zijn,

is 5 palen lang en $1^1/_2$ paal breed. De temperatuur van zijn water bedroeg 17° Celsius. Op het meer zagen wij eenige kleine visschersprauwen en eene tallooze menigte meliwi's. Onder de visschen is vooral menigvuldig de ikan gaboes, waarvan wij er zagen die $2^1/_2$ voet lang waren. Een gedeelte van den weg tusschen Boewahan en Abang is in de steile berghelling uitgehouwen en moeilijk en gevaarlijk om te paard te passeeren. Wij peilden te Kedisan:

G. Batoer, westelijke kraterrand	342°
» » oostelijke »	352°
» » middelste top	348°
G. Abang	90°
Desa Abang	78°
G. Padang Silan	317°

Te Abang peilden wij:

G. Batoer, westelijke kraterrand	310°
» » oostelijke »	314°
G. Abang	112°
G. Padang Silan	290°
Desa Songan	360°
Kotta Dalem	302°
Desa Batoer	275°
Panelokkan	257°

Den 10den Sept. teekende de thermometer 's morgens te 4 ure 63°, te 6 ure 61°, 's avonds te 5 ure 66°, te 8 ure 63°.

Wij bestegen dien dag den Goenong Abang. Van Batoer af liep de weg, langs een vrij sterk hellenden wand, twee palen ver naar het gehucht Panelokkan, waar ik des morgens te 7 ure den barometer waarnam op 653^{78} millimeters. Vandaar volgden wij te paard, vier palen ver, een voetpad dat over den rand van den verheffingskrater loopt tot aan den voet van den Abang. Wij merkten op dezen weg buitengewoon veel uitwerpselen van tijgers op; ook zagen wij eenige apen en een hert. Hier en daar vertoonden zich vervallen bentengs. De zuidelijke afhelling van het gebergte is bijna overal met djagong beplant.

Aan den voet van den Abang gekomen, is men verplicht af te stijgen en den tocht te voet voort te zetten. De berghelling is uiterst steil en vermoeiend. Omstreeks een paal van de plaats waar wij afstegen, kwam ik bij de Poera di Andong, waar ik te half elf in den morgen mijn barometer waarnam, die 618 millimeters teekende. Een oogenblik daarna toog ik verder en juist te half twaalf bereikte ik den top. De lucht was naar alle kanten dermate bewolkt, dat ik geene 20 passen van mij af kon zien, hetgeen mij verhinderde eenige peilingen te doen. Van den top af loopt de berg aan alle kanten steil naar beneden; doch verreweg het meest naar de

zijde van het meer, waar de helling bijna loodrecht is. De berg liep vroeger uit in een scherpen top; doch deze is door de bevolking bijgewerkt, zoodat hij thans een plateautje vormt van 40 voet lengte en 20 breedte, waarop een tempel (Poera Toeloek Bijoe) is opgericht. De berg is tot aan den top bewassen, bovenaan met gras en eenige casuarinen, 50 à 60 voet lager met zwaar hout. Op den top teekende te half twaalf de barometer 593 millimeters, de thermometer-barometer 17°, de vrije thermometer 16°.

De heer Zollinger had mij wegens vermoeidheid niet tot den top van den berg kunnen vergezellen, maar was mij aan den voet van den Abang blijven wachten. Hij had van dien tijd gebruik gemaakt om eenige zeldzame planten te verzamelen. Des namiddags te half drie bereikte ik op den terugtocht Tegoe Bijan, waar ik den heer Zolliger wedervond. Hier zagen wij het laagste gedeelte van den ringmuur des verheffiingskraters in het Noorden.

Te vijf ure waren wij van onzen uitstap te Batoer terug, waar wij den volgenden dag (11 September) rustdag hielden. Wij hielden ons bezig met het maken eener kleine verzameling van mineralen, die, behalve uit eenige lavabrokken, uit niet minder dan tien diverse tufgesteenten bestond. De verheffingskrater is voor het grootste gedeelte van tufsteen gevormd, vermengd met puimsteen en obsidiaan. Onder de jongste lava-uitbarstingen vindt men deze gesteenten volstrekt niet. De bewoners der desa Batoer hebben van de lavagesteenten gebruik gemaakt om hunne bamboezen woningen met 6 à 7 voet hooge ringmuren te omgeven.

De thermometer teekende dien dag des morgens te 6 ure $52^1/_2$°, des middags 75°, des namiddags te half drie 73° en te vier ure 68°.

Den 12den September namen wij afscheid van Dewa Ketoet Hoka en aanvaardden daarop de terugreis, die over den Tjatoer zou loopen. Wij beklommen den hoogsten top van den Goenong Soekawana en bezichtigden de aldaar aanwezige Roemah Dewa, die van een hoogen ouderdom getuigt en meer dan 40 fraaie beelden telt. Wij namen hier de volgende peilingen:

G. Rindjani (Lombok)	99°
G. Batoer, 't midden	119°
» N. O. punt	118°
» Z. W. »	$120^1/_2$°
G. Abang	123°
G. Agong	125°
Desa Batoer	150°
Z. W. uiteinde van het meer	$140^1/_2$°
Desa Kedisan	$139^1/_2$°
Gebergte van Tabanan	241°—243°
Desa Tjatoer	$256^1/_2$°
G. Tadjakoela (?)	360°

Desa Soekawana (op een halven paal afstands)	360°
Bangli (?)	172°
G. Damoelih	174°
G. Silang Djana	280°

Vijf minuten vóór elven vertrokken wij van den Soekawana naar Tjatoer. Een kwartier lang volgt men den ouden weg naar Dahoesa, slaat daarna links om, en gaat in de richting tusschen 244° en 285°, omstreeks 5 palen ver, tot aan de desa Tjatoer voort. Op 1½ paal eer men Tjatoer bereikt, ligt de desa Blantih. Wat gemakkelijkheid betreft laat deze weg niets te wenschen overig. Hij loopt gestadig over het Tjatoersche plateau, dat eene aanzienlijke uitgestrektheid heeft en voor het grootste gedeelte met djagong was beplant. Wij namen te Tjatoer onzen intrek bij den Pembekel, bij wien ik reeds in April te voren had gelogeerd, en die ons bijzonder gastvrij ontving.

De thermometer stond dien dag 's namiddags te 4 ure op 68°, te 5 ure op 64°, te 6 ure op 60° en te 8 ure op 56°. Den volgenden dag stond hij 's morgens te 6 ure op 48°, 's middags op 68°, 's namiddags te 3 ure op 74°, 's avonds te 6 ure op 64° en te 8 ure op 57°. De hoogte waarop Tjatoer ligt, bedraagt volgens eene barometer-meting 3875 voet. Wij peilden hier:

G. Agong	113°
G. Abang	105°
G. Bratan	229°
Tjatoer-gebergte	243° en 255°.

De aardappelen die ik in April te voren aan den Pembekel van Tjatoer had gezonden, waren uitmuntend opgekomen en hadden een heerlijk resultaat opgeleverd. Hoewel ze wat vroeg waren uitgehaald, hadden ze eene goede grootte en een goeden smaak. Diensvolgens had de Pembekel dadelijk besloten de aardappelcultuur verder uit te breiden en 20 dagen vóór ons bezoek een veld van 25 vaam lengte en 15 vaam breedte met deze vrucht beplant. Zijn voornemen was, om als deze aardappelen rijp waren, ze onder de bevolking te verdeelen, ten einde de teelt van deze aardvrucht, die zeer in den smaak des volks viel, zooveel mogelijk te bestendigen.

Wij besteedden een gedeelte van den 13den September tot een uitstapje naar het gehucht Bon op het grondgebied van Mengoeï. De afstand van Tjatoer naar Bon bedraagt 2½ paal, en een halven paal van laatstgenoemde plaats stroomt naar het Zuiden de rivier van Bon, die de grensscheiding tusschen Bangli en Mengoeï uitmaakt. De richting van den weg is 245°. Bon telt een zestal huisgezinnen die van djagong leven. Wij peilden er de volgende punten:

G. Agong	110°
G. Abang	98°

G. Batoer	82
G. Tap Sahi	280°
Zuidpunt van den G. Tijing Tali	262°
G. Bratan	240°
Gebergte van Tabanan	244° en 247°
Westelijke Zuidhoek van Bali	218°
Midden van Poelo Pandita	158°
Poera Soekawana	68°

Den 14den September stond de thermometer des morgens te zes ure op slechts 48°. Twintig minuten voor acht ure namen wij de terugreis naar Boeleleng aan, en eer een uur verstreken was, bereikten wij de desa Pengadjaran. Na nog drie kwartier passeerden wij de rivier Boengkoelan, en bereikten vervolgens 10 minuten over elf ure de desa Tegal, 17 minuten vóór 12 ure Klampowak, 6 minuten over twaalven Tangkid, 3 minuten vóór half één Tamblang en 12 minuten vóór één ure Bila. Tien minuten vóór half twee gingen wij andermaal over de rivier Boengkoelan, en 3 minuten vóór twee ure bereikten wij Koeboek Lod, waar wij de volgende punten peilden:

Poera Soekawana	138°
G. Tadjakoela (?)	117°
G. Tap Sahi (?)	170°

Te Koeboek Lod ontmoetten wij den vorst van Boeleleng, bij wien ik mijn beklag deed over de handelwijze van Tamblangs bevolking. Hij beloofde mij Gedé Dangin over de zaak te zullen spreken, en den Klian en zijne onderhoorigen naar behooren te straffen. Des namiddags te vier ure vertrokken wij van Koeboek Lod naar Boeleleng, waar wij des avonds te zes ure behouden aankwamen.

Op den tweeden dag na mijne terugkomst ontving ik een bezoek van den Pedanda Madé Goenong en de Pembekels Ketoet Liarta en Ketoet Hanjaran. Zij allen wenschten mij geluk met den goeden afloop onzer reis en waren zeer verbaasd te vernemen, dat wij een gedeelte van den vulcaan Batoer beklommen hadden. Het zou nu toch, volgens hunne meening, wel bewezen zijn, dat de goden niet tegen eene zoodanige beklimming waren ingenomen, en men zich straffeloos daaraan wagen kon. Dienzelfden dag vernam ik nog dat Gedé Dangin den Klian van Tamblang ontslaan en aan de onwilligen de verdiende straf opleggen zou, wat dan ook werkelijk eenige dagen later plaats had. Inmiddels was mijn reisgenoot, de heer Zollinger, den 17den September naar Banjoewangi vertrokken.

TWEEDE AANHANGSEL.

AANTEEKENINGEN OMTRENT DJEMBRANA.[1])

Het landschap Djembrana is slechts voor een klein gedeelte bebouwd en bewoond. Woeste bergen en uitgestrekte wildernissen omgeven het kleine bewoonde plekje aan de Noord-, West- en Oostzijde, terwijl het Zuiden en Zuidwesten door de zee bespoeld wordt. De vorst [2]) houdt zijn verblijf in de desa Djembrana, te midden van het bebouwde land gelegen. Deze desa telt 200 huisgezinnen, is fraai aangelegd en wordt in alle richtingen door goede breede wegen doorsneden. Ditzelfde geld ook van de desa's Negara, waar de Controleur woont, Mendojo en Tcgal Tjangkring.

Eene andere belangrijke desa is Loloan, die in de geschiedenis van Djembrana eene niet onbelangrijke rol heeft vervuld. Zij ligt aan de rivier Loloan en heeft een Mohammedaansche bevolking.

De grond van Djembrana is rijk en vruchtbaar en overvloedig van water voorzien, doch wegens gebrek aan handen, stroomen de vrij belangrijke rivieren Poeloekan en Hembang naar zee, zonder eenigen dienst aan den landbouw te bewijzen.

---

[1]) De hier volgende aanteekeningen omtrent Djembrana schijnen een fragment te zijn van eene korte beschrijving der verschillende rijken, bestemd om deel uit te maken van de algemeene beschrijving van Bali, medegedeeld in Dl. II van Jaarg. 1868, blz. 367—376. Statistieke aanteekeningen als hier omtrent Djembrana voorkomen, vindt men omtrent de meeste andere rijken in het voorafgaand reisverhaal. Maar daar de schrijver bij die gelegenheid Djembrana niet bezocht, meende ik de weinige afzonderlijke aanteekeningen die ik omtrent dat deel van Bali in zijne papieren vond, als aanhangsel daaraan te mogen toevoegen. P. J. V.

[2]) Eigenlijk thans slechts een inlandsch regent. Zie Jg. 1868, Dl. II, bl. 402. P. J. V.

De geringheid der bevolking van dit schoone land, in verhouding tot de duizenden waaraan het werk en brood zou kunnen verschaffen, moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan de vele lotwisselingen die het sedert onheugelijke jaren ondergaan heeft. Na jaren lang onder het juk van Mengoei gezwoegd te hebben, ging het ongelukkig landschap door oorlog en verraad aan Badoeng over; en toen het zich weder van dezen overweldiger ontslagen had, moest het zich in het begin dezer eeuw de heerschappij van Boeleleng laten welgevallen. Met slechts een korte tusschenpoos bleef het onder Boeleleng tot 1849, toen het door ons van dat landschap afgescheurd en onder een eigen zelfstandig vorst gesteld werd.

De Djembranees is niet zoo ijverig als de Boelelenger. Ofschoon grond en water in overvloed te zijner beschikking zijn, plant hij niet meer rijst dan voor de behoefte van hemzelven en van zijn gezin noodig is, en als tweede gewas een weinig tabak. Behalve klappernoten en klapperolie zijn dit de eenige artikelen van cultuur. Handel en nijverheid zijn onbeduidend; eerstgenoemde wordt uitsluitend gedreven door de Boegineezen en de Mohammedaansche bevolking van Loloan.

De bebouwde grond is in Djembrana individueel eigendom; woeste en onbebouwde gronden behooren aan den vorst. Djembrana heeft dit gemeen met Boeleleng. In de overige rijkjes van Bali is de toestand anders.

EENIGE WOORDEN TER AANMOEDIGING TOT EXPLOITATIE

VAN DEN

DELFSTOFFENRIJKDOM IN NEDERLANDSCH-INDIË.

Wie eenige belangstelling koestert in den vooruitgang en de ontwikkeling onzer uitgebreide overzeesche gewesten, ondervindt een pijnlijke gewaarwording, dat hij zoo dikwijls iets hoort aangaande den voorspoed en den vooruitgang der Britsche vestigingen op Laboean en Sewarak, terwijl men op de ontwikkeling van nieuwe bronnen van welvaart in onze rijke gewesten zoo weinig acht slaat en daarvan nog minder werk maakt.

Laboean, een eilandje van 10 □ geog. mijlen oppervlakte, schijnt het gewichtigste punt te zullen worden voor de uitdelving van steenkolen in den oosterschen Archipel. Niet enkel zijn door de directie van de kolenmijnen reeds contracten tot levering van steenkolen gesloten met den Britschen maildienst en de Britsche oorlogsmarine, maar ook met de Messageries Impériales en zelfs met onze Ned.-Ind. Stoomvaart-maatschappij, zoodat bij den ondernemingsgeest, den Brit eigen, deze zaak gewis nog meer uitbreiding zal verkrijgen. Met ophef wordt verkondigd, dat genoemde Engelsche maatschappij vooreerst over eene hoeveelheid steenkolen van 4 à 6000 tonnen zal kunnen beschikken.

Met evenveel ophef wordt voorts gemeld, dat te Sewarak groote ontwikkeling te bespeuren is. Daar treft men goud, kolen, antimonium en thans ook vermiljoen aan, zoodat reeds 17000 pikol uitstekend rijk erts van laatstgenoemd mineraal naar Singapore verzonden zouden zijn, terwijl zich eindelijk te Singapore en Serawak eene maatschappij gevormd heeft tot exploitatie der vermiljoenertsen, met een kapitaal van 50,000 ponden sterling.

Wat doen wij daarentegen in onze rijke bezittingen op de buitenposten? Zij zijn en blijven *lastposten*, en worden bekostigd door Java, Madura, de Westkust van Sumatra, Banka, Billiton en Menado.

Borneo, om met dezen buitenpost te beginnen, kan gezegd worden uitstekende gronden voor elke cultuur te bezitten.

In de hooger gelegen streken zou aanplant van koffie zeer zeker reüsseeren, terwijl in streken lager dan 1000 voeten boven de zee gelegen, met tabak, katoen, cacao en klappers proeven zouden kunnen worden genomen en de lager gelegen streken geschikt zijn voor de rijstteelt op sawah's. Met het oog op den mineralen rijkdom mag Borneo in de eerste plaats genoemd worden.

Op Borneo toch zijn door de natuur alle mogelijke delfstoffen in den schoot der aarde nedergelegd, als: goud, diamanten, platina, kwik, tin, koper, wellicht zilverhoudend, bismuth, antimonium, ijzer in alle soorten en meer. Men treft daar voorts bruin- en steenkolen in kolossale bassins aan, vervolgens albast, marmer, steenzout, uitnemende pijpaarde enz. Met den tijd zullen daar misschien nog andere mineralen gevonden worden. De rijkdom is in elk geval groot en nog onbekend.

Het is te betreuren dat in genoemd gewest nog niets voor cultures voor de Europeesche markt geschied is, en zoo weinig voor ontginning van delfstoffen.

Wel wordt echter door Chineezen en inlanders (Dajaks) goud gewasschen in den alluvialen grond en langs de rivieren. Het goud is veelal van uitstekende qualiteit. Deze tak van nijverheid heeft van 1848 tot en met 1851 's jaars gemiddeld eene hoeveelheid van 10,030 taëls goud opgeleverd. Rekent men de taël op *f* 70, zoo vertegenwoordigt voornoemde hoeveelheid eene waarde van *f* 702,100. (Door eene schrijffout is in het verslag omtrent de delfstoffen op Borneo ten onrechte eene waarde van *f* 4,359,700 opgegeven). Werd op Borneo meer werk gemaakt van de gouddelving, zeer licht kon het drie- à viervoudige van bovenvermelde hoeveelheid worden verkregen.

Hetzelfde kan gezegd worden, aangaande de delving van de diamanten, koper, tin, lood enz.

Is het mitsdien niet te betreuren, dat in Indië en in Nederland zoo weinig ondernemingsgeest wordt aangetroffen tot ontwikkeling van een tak van nijverheid die zooveel voor Nederland en Indië belooft?

Wij Nederlanders, die op Borneo *alle* delfstoffen bezitten, vooral steenkolen in overvloed, daar wij kunnen aantoonen dat de kolenbeddingen bassins van ± 2000 □ geogr. mijlen oppervlakte beslaan, terwijl in een dier bassins, te Pengaron, 28 kleine en groote kolenbeddingen, waarvan gereedelijk 6 exploitabel, aanwezig zijn, — wij die door dezen kolenrijkdom het oostelijk halfrond konden voorzien, wij halen onze brandstof uit Australië en van Laboean. De kolen op Laboean zijn echter van dezelfde qualiteit als onze kolen op Borneo.

De Regeering gaf in 1848 het voorbeeld en liet de kolenmijn Oranje Nassau te Pengaron openen. Ondanks het oponthoud verbonden aan de oprichting van een nieuw en groot établissement en aan de plaatsing van een nieuw terrassement van ± 45,000 kub. ellen gronds die men er te verwerken had, was toch de exploitatie reeds in 1851 zoo goed in gang, dat dagelijks ruim 100 ton steenkolen opgeleverd werden, of 's jaars, na aftrek der zon- en feestdagen, ruim 18000 tonnen. Deze mijn wordt thans sedert 22 jaren geëxploiteerd en is in eene eeuw uitgeput.

Vervolgens verleende het Gouvernement in 1852 concessie in de Sultanslanden van Bandjermasin, aan de boven-Molukka-rivier te Kalangan. Deze concessie beschikte over een terrein van ongeveer 140 □ palen, waarin ruim 60 □ palen kolenterrein gelegen zijn.

De opstand van 1859 vernietigde deze onderneming, en tot nog toe heeft men geene kapitalen kunnen verkrijgen om het vroeger begonnen werk te hervatten, zoodat deze concessie twee jaren geleden publiek is verkocht voor de somma van *f* 8.30 (zegge acht gulden dertig cent).

Uit stukken schrijver dezes ter inzage gegeven, blijkt, dat op de mijn nog een put voorhanden is van $^{3}/_{4}$ ellen in het vierkant en ter diepte van 45 Ned. ellen, terwijl deze put in een kolenlaag staat ter dikte van meer dan 1.30 Ned. ellen.

Voorts is mij uit mij ter hand gestelde kolenmonsters gebleken, in verband met de monstersteenen afkomstig uit het dak, en met monsters afkomstig uit het zoolgesteente van voornoemde kolenlaag, dat dit geheele terrein geacht moet worden te behooren tot de kolenbeddingen te Pengaran ontgonnen. Op 60 ellen meerdere diepte zou dan de *dikste* kolenlaag in het bassin van Martapoera worden aangetroffen, die eene dikte van 3 Ned. ellen heeft.

Getroost men zich mitsdien, bij hervatting van het werk te Kalangan, de kosten die het verdiepen van den put zal veroorzaken, dan kan men er op rekenen, dat na verloop van twee jaren reeds de productie zal zijn geklomtot ± 10,000 tonnen steenkolen 's jaars; terwijl bij het openen van 2 putten, waarvan een voor *extractie*, *waterhouding* en *ventilatie* dienen kan, de andere put *luchtput* en *voerschacht* is, de exploitatie in 3 à $4^{1}/_{2}$ jaar geklommen zal zijn tot 30,000 tonnen steenkolen 's jaars. De ligging der kolen en andere omstandigheden begunstigen de exploitatie.

Ten einde men zich een denkbeeld kunne vormen van den kolenrijkdom van Borneo, teeken ik aan dat *een vierkante paal* oppervlakte van deze kolenlagen eene hoeveelheid van 6,513,147 kub. ellen steenkolen bevat. De bezwaren welke men tegen het weder opvatten van genoemde onderneming laat gelden, zijn dan ook, mijns inziens, niet belangrijk genoeg om van het hervatten der zaak te doen afzien.

De mijn Kalangan is omtrent 18 palen opwaarts de rivier Molukka en op $1^{1}/_{2}$ paal noordwaarts van deze rivier gelegen. Dezen afstand van de

mijn tot de rivier kan en moet men voor den afvoer van kolen bekorten door den aanleg van een tramway, geschikt om bereden te worden door een kleine locomotief, of om door middel van paarden de wagens met kolen tot aan de laadprauwen in de Molukka te vervoeren, opdat ze door middel dezer laadprauwen, van 15 kojans inhoud, vervolgens worden overgebracht naar Tandjong Boerong of den Z. O. hoek der monding van de Barito-rivier, waar de *kolenloodsen* dienen te staan. Aan het hoofd, waaraan allerlei schepen kunnen aanleggen, worden de steenkolen verder in de schepen overgeladen. Het verzenden der kolen wordt door ebbe en vloed in de Molukka-rivier begunstigd.

Bij hoogen waterstand heeft men op de bank voor de Barito-rivier bijna 12 voeten water, en derhalve is er geen bezwaar voor schepen, niet boven 450 ton ladende, die gemakkelijk de rivier kunnen uitkomen.

Zijn de eigenaren van kustvaartuigen redelijk in hunne eischen voor den overvoer van die kolen, dan late men hun het transport der steenkolen naar Java en elders over, zooveel mogelijk partij trekkende van het seizoen. Zijn zij echter onbillijk in hunne vorderingen, dan is natuurlijk de onderneming gehouden binnen een jaar tot den aankoop van twee vaartuigen over te gaan, om de opgedolven kolen naar Java of elders te voeren.

De aandeelhebbers hebben echter besloten het werk te Kalangan niet te hervatten. Men had middelerwijl een onderzoek ingesteld naar, en later ook de exploitatie aangevangen van de kolenlagen in den berg Palarong, in de nabijheid van Samarinde in het rijk van Koetei.

Maar ook deze exploitatie, hoewel zoo gunstig voor afvoer enz. gelegen, wordt met spoedigen stilstand bedreigd; want de tot dusver gedolven kolen bevatten nog eenig pyriet en men beweert dat deze kolen voor zelfontbranding vatbaar zijn. Sommige gezagvoerders der kustvaartuigen, deze kolen naar elders overvoerende, zijn van meening geweest, dat brand in hunne schepen was toe te schrijven aan de ontvlambaarheid van bedoelde steenkolen.

Intusschen kan ik met dit beweren dier gezagvoerders niet instemmen. Wel is waar bevatten de Koetei-steenkolen eenig pyriet; maar waren deze kolen zoo ontvlambaar als men het wil doen voorkomen, dan zouden zich meer gevallen hebben voorgedaan dat die steenkolen ook in loodsen in brand geraakt waren; maar die gevallen zijn zeer schaarsch.

Hieruit leid ik af, dat op schepen waar de kolen in brand geraakt zijn, van de zijde der schippers niet altijd de voorzorgen werden in acht genomen die voor steenkolen gevorderd worden.

Ervaren zeelieden zijn van hetzelfde gevoelen, en voor zooverre ik gelegenheid had de veiligheidsmaatregelen na te gaan, op kolenschepen tegen zelfontbranding genomen, laten deze in de meeste gevallen veel te wenschen over.

Het zou mitsdien te betreuren zijn, wanneer de werkzaamheden te Pala-

rong gestaakt werden, en ik zou het een niet minder treurig verschijnsel noemen, wanneer voor de concessie te Kalangan *geen geld* verkrijgbaar ware, daar het zeker is, dat binnen 10 jaren de consumtie van steenkolen het drievoudige en meer van thans zal bedragen.

Wat hier van Borneo werd gezegd, is ook toepasselijk op de N. O. kust van Sumatra, op Celebes en Timor. De ligging van onze koloniën is zoodanig, dat zij zich in het centrum bevinden van alle groote routes voor de stoomvaart die reeds bestaan en die er zullen komen; daarom zou het wel wenschelijk zijn, dat Nederlandsche kapitalisten over deze belangrijke zaak nadachten en kapitalen daarvoor beschikbaar stelden, alvorens elders hulp gezocht moet worden.

Reeds in 1848 begreep schrijver dezes, welk eene rol onze steenkolen in Indië zouden kunnen vervullen, indien er werk van werd gemaakt, en verzocht hij de Regeering behulpzaam te willen zijn om eenige schepen met steenkolen, van Pangaron' afkomstig, naar Singapore te zenden, daar destijds noch Laboean, noch Serawak kolen produceerden.

Het voorstel kwam in advies bij den President der Factorij, maar het advies luidde: «dat Nederlands scheepvaart er onder lijden zoude, wanneer de kolen van Borneo meer en meer in gebruik kwamen,» om reden de meeste Nederlandsche schepen die zonder lading uitkwamen, Newcastle aandeden, Engelsche kolen in vracht namen en die tot goede prijzen hier van de hand konden zetten. Waarlijk een verheven antwoord, waardig in eene der pyramieden begraven te worden, ten einde 4000 jaren later door een of ander archeoloog aan toekomende geslachten te worden medegedeeld.

Het doel dezer regelen is louter om belangstelling op te wekken bij de ingezetenen van Indië en Nederland en hen aan te sporen tot het bijeenbrengen van fondsen, om nieuwe levenskrachten te verleenen aan de zaak van Kalangan, en voorts tot exploitatie van *koper-* en *loodmijnen*, welke ertsen in genoegzame hoeveelheid voorhanden. zijn.

Duizenden menschen vinden werk bij zulke ontginningen; handel en welvaart nemen toe.

Mijnbouw in Indië moest eene *volkszaak* zijn. De vereischte kapitalen konden door middel van kleine actiën bijeengebracht worden, zoodat er velen konden deel nemen, zonder ooit belangrijk verlies te lijden. Zoo doet men tegenwoordig ook in Engeland, waar bijv. actiën worden uitgegeven die niet grooter zijn dan *f* 25 of *f* 60, ja zelfs van 1 pond sterling.

De som voor Kalangan benoodigd, kan geraamd worden op *vier* tonnen gouds.

Ik voed de vaste convictie, dat, wanneer de zaak eens weder in gang is, hetgeen binnen 18 maanden hoogstens kan plaats vinden, al'spoedig dividenden zullen bewijzen, dat die zaak op gezonde grondslagen rust. Deze meening zal ik trachten door een ander voorbeeld te staven, om aan te toonen hoe spoedig bij mijnbouw verliezen kunnen hersteld worden.

Wie herinnert zich niet den treurigen toestand waarin de Billiton-Maatschappij van 1852 tot 1860 verkeerde? De onderneming stond op het punt van te bezwijken, ondanks den rijkdom aan tinerts op Billiton.

Van 1852, toen de exploitatie begonnen was, tot 1860, was de productie niet toereikend om de kosten te bestrijden.

Toen begon de productie iets toe te nemen, omdat aan de onderneming geheel Billiton ter exploitatie werd afgestaan. Aan schrijver dezes bleek spoedig, dat, bij den rijkdom aan stroomtin, het alleen van de maatschappij afhing, hare productie te vermeerderen, en wel door *vermeerdering der werkkrachten*, waardoor binnen weinige jaren de productie van 3,999 tot op ± 20,000 pikols zou kunnen stijgen. Mededeelingen in dien geest door het hoofd van 't gewestelijk bestuur aan de Regeering gedaan, hadden ten gevolge, dat de bedoelde ambtenaar verdacht werd van verregaande overdrijving.

Juist deze verdenking spoorde hem aan ernstige studie van de grondgesteldheid te maken, die tot resultaat had, dat het gemakkelijk zou zijn Billiton tot een winstgevend gewest voor den lande en voor de aannemers te maken, wanneer de werkkrachten vermeerderd werden.

De aandeelhebbers konden destijds wel vergeleken worden bij een hongerige, zittende voor een vollen schotel, maar die niet eten wil, uit vrees van de maag te overladen.

De uitkomst van al de tochten en onderzoekingen van den schrijver was, dat Billiton veel rijker is dan ondersteld werd. Vermeerderen langzamerhand de werklieden in de mijnen tot ± 3400 koppen, dan zullen na eenige jaren ± 50,000 pikols tin jaarlijks geproduceerd kunnen worden. En deze productie kan volgehouden worden gedurende *eene reeks van jaren.*

Het uitbarsten der cholera en beri-beri gedurende 1861 en voornamelijk in 1862, in welk jaar 368 mijnwerkers bezweken, influenceerde nadeelig op de productie van Billiton, zooals uit een staatje, tevens houdende eene vergelijking met de productie van Banka, en dat hieronder zal worden medegedeeld, na te gaan is.

Toen echter gedurende 1863 en 1864 minder werkvolk op Billiton aangekomen was en de heer v. D...... voor de tweede maal aan het hoofd der zaak geplaatst werd, deelde hij in de zienswijze van het hoofd van het gewestelijk bestuur aangaande den metaal-rijkdom van Billiton. Daar alle belangen door eene groote productie gebaat werden, en vroeger de Maatschappij in de kwijting der verschuldigde retributie aan den lande somtijds gedurende twee jaren ten achteren was, werd tot eene aanzienlijke vermeerdering der werkkrachten besloten.

Op grond van het bovenstaande werden in 1864 met een achttal Singkeehoofden overeenkomsten gesloten of, beter gezegd, werd hun vergunning verleend, werklieden tegen eene vaste retributie voor elk gezond werkman

aan te voeren. Zoo kwamen, door de hulp van het plaatselijk bestuur, in 1865 2100 man werkvolk uit China. Van deze kregen 1600 werk op Billiton, terwijl de overigen door voornoemden ambtenaar naar Banka zijn gezonden, alwaar zij allen geëngageerd werden.

Daar men in 1865 voortging in denzelfden geest te handelen, had dit ten gevolge, dat ongeveer 1100 Chinezen op het bepaalde tijdstip op Billiton aankwamen, en er nog bijna 400 verwacht werden. Verandering in het bestuur der Billiton-Maatschappij gaf echter aanleiding tot het verbreken der gesloten overeenkomsten, zoodat van het aangekomen werkvolk slechts 700 koppen op Billiton bleven, terwijl de overigen door het hoofd van gewestelijk bestuur naar Banka gedirigeerd werden, waar ook deze lieden werk vonden.

Hoewel aan den actueelen vertegenwoordiger der Billiton-maatschappij, uithoofde van de uitstekende administratie en den spoed met welken de geldelijke zaken verantwoord worden, groote verdiensten toe te kennen zijn, zoo dient toch, wil men der waarheid hulde doen, gezegd te worden, dat de *kolossale vooruitgang*, die de onderneming van 1863 tot en met 1867 ondervond, voornamelijk het gevolg is van hetgeen onder het bestuur van den heer v. D...... was op touw gezet. Aan hem hebben, den ijver en de ambitie der overige ambtenaren der Billiton-maatschappij daargelaten, de actionarissen de groote productie der laatste jaren te danken.

Het ging alle verwachting te boven, toen men in Nederland in 1868 vernam, welke productie op ultimo 1867 verkregen was, want dat zij reeds 32,970 pikols tin bedroeg. Had men het voetspoer later blijven volgen, dat in 1865 betreden was, dan zouden nogtans de twee laatste jaren nog gunstiger resultaten hebben moeten opleveren dan de cijfers voor 1869 aantoonen.

Gemakkelijk had primo 1870 eene productie van ± 40,000 pikols tin kunnen opleveren. Dat dit niet heeft plaats gevonden is wel degelijk het bewijs, dat de spoedige vooruitgang tot en met ultimo 1867 het werk was van den heer v. D......, die toen aan het hoofd der zaak stond.

De hier volgende tabel geeft het cijfer der productie die van 1853—1869 op Banka en Billiton verkregen is.

Jaar.	Banka, pikols tin.	Billiton, pikols tin.	*Aanmerkingen.*
1853	86618.50	652.17	
» 54	80019.10	» »	
» 55	64128.6	2292.	
» 56	100645.4	2723.45	hoogste cijfer op Banka verkregen.
» 57	74668.2	1632.15	
» 58	96475.9	5346.1	
» 59	90984.	2310.51	
1860	82809.4	3999.65	
» 61	86504.	6509.	cholera } ziekten.
» 62	70384.6	5091.44	beri-beri } ziekten.
» 63	95981.4	10371.52	
» 64	80958.27	11670.	
» 65	69005.87	17873.48	aankomst van vele werklieden uit China.
» 66	79363.58	25053.49	
» 67	70285.17	32970.40	
» 68	66210.28	30290.	
» 69	67934.16	36166.54	

Hoewel het onderzoek naar tinsteen te Goenoeng Tandjam niet voordeelig voor de Billiton-maatschappij was, omdat ten laste dier zaak, volgens hoofdstuk XIII der oude comptabiliteits-regeling, te veel kosten gebracht werden, heeft dit onderzoek desniettemin veel nut gehad voor allen die daaruit hebben willen leeren, onder welke omstandigheden en in welke rotssoorten tinerts hier voorkomt, hetgeen voor latere onderzoekingen van het grootste belang is.

Op grond van een meer dan zevenjarig verblijf op Billiton, houd ik vol, dat de onderneming, bij vermeerdering van haar werkvolk tot ± 3400 koppen, onder gewone omstandigheden (in het tweede jaar dier vermeerdering) op eene produktie van ± 50,000 pikols tin zal kunnen rekenen, zonder eenig gevaar dat het land spoedig zal worden uitgeput.

Van Banka zeg ik alleen dit, dat wanneer het cijfer van het werkvolk genoegzaam vermeerderd wordt, er geene redenen bestaan om niet te mogen verwachten, dat ook aldaar de productie tot ± 100,000 pikols en meer zal opklimmen.

Hoezeer deze regelen primitief alleen op het papier gesteld werden, met het doel, om het ontstaan van eene maatschappij te bevorderen die zich voorstelde de ontginning der kolenmijn Kalangan in de Z. O. afdeeling van Borneo te hervatten, hoop ik toch door het hier medegedeelde ook be-

wijzen te hebben geleverd, dat er voor vele ondernemingen van mijnbouw in Indië, indien zij met doorzicht bestuurd worden, tal van delfstoffen aanwezig is, geschikt om te exploiteeren en bij slot van rekening voordeelen te doen behalen. Een ander voorbeeld immers, hoe spoedig bij den mijnbouw soms eene schijnbaar hopelooze zaak kan verbeteren, werd mij in 1868 uit Saksen medegedeeld. In 1863 stonden de actiën eener mijn, gedurende ± 20 jaar in bewerking, op nog geen $2^1/_2$ percent der nominale waarde; maar door beleid zijn dezelfde actiën langzamerhand zoo zeer gerezen, dat zij thans 70 à 72 percent boven pari staan.

Hetgeen hier gezegd is aangaande de exploitatie van steenkolen en tin, is ook toepasselijk op de meeste andere delfstoffen op Borneo, Sumatra, Celebes en Timor aanwezig. De moeilijkheid is gelegen in de relatieve ongenaakbaarheid der terreinen.

Genoemde landen bevatten intusschen voldoenden mineraalrijkdom, om voor ontginning geschikt te zijn. Men late zich slechts niet door een kortstondig en oppervlakkig onderzoek afschrikken!

Onze buitenposten hebben dit voorrecht, dat zoo de Hooge Regering proeven wil laten nemen, welke cultures daar door de particuliere industrie gedreven zouden kunnen worden, er overvloed van terrein voor den aanplant van koffie, tabak, cacao, katoen, indigo, rijst enz. voorhanden is; terwijl zij tegenover Java nog het voorrecht hebben van alle mogelijke delfstoffen in hun schoot te verbergen.

Ondernemingen van mijnbouw zullen echter eerst dan in Indië slagen, wanneer die een *nationaal karakter* verkrijgen, omdat het gros der natie aan de zaken deel heeft genomen door zeer kleine aandeelen, even als voor zaken van algemeen nut in Nederland of elders geschiedt.

Wat zouden niet de genoemde gewesten, of de gedeelten althans daarvan waar ontginningen plaats hadden, in bloei toenemen! Men mag verwachten, dat het Gouvernement in zijne eischen tegenover de ondernemers niet verder zal gaan dan het ten aanzien der particuliere onderneming op Billiton gegaan is, terwijl de schadeloossstelling voor in exploitatie te nemen gronden van uiterst weinig beteekenis zal zijn, bij de schaarschte van bevolking en omdat de grond in de meeste gevallen — res nullius is.

Binnen een tiental jaren konden vele onzer buitenposten door zulke particuliere ondernemingen herschapen worden, zoo niet in winstgevende gewesten, dan toch in onderdeelen van den Staat die niet meer als parasieten ven het geheel leefden.

Met 2 à 3 millioen van de gelden welke jaarlijks door Nederlanders buiten 's lands belegd worden, ingeschreven ten behoeve van ontginning en mijnbouw, bij actiën *f* 25 of *f* 50 niet te boven gaande, zou men in Indië veel kunnen tot stand brengen. Honderden Nederlanders zouden er een bestaan door vinden, terwijl duizenden Chineezen en Inlanders zouden

opgeleid worden tot flinke landbouwers of mijnwerkers. Ik spreek u ondervinding, wanneer ik beweer, dat met Chineezen, Dajaks en Javanen even goede resultaten bij den mijnbouw te verkrijgen zijn als met goed werkvolk in Europa.

De oprichting van eene Bank tot exploitatie van mijnen zou Indië meer baten, dan alle vergaderingen in Nederland tot nut van den Inlander gehouden, zij het dan ook met een goed doel.

Nederland zou bij exploitatie van den mineraalrijkdom van zijne koloniën binnen ¼ eeuw hier een nieuw Californië of Melbourne zien ontstaan. De handel op deze streken zou belangrijk toenemen en eene machtige emigratie zou herwaarts haren loop nemen. Nederland kan zelfs de macht verkrijgen om in vele artikelen de markt in Europa te beheerschen.

Batavia, 22 Maart, 1870.

DE WET HOUDENDE REGELING DER SUIKERCULTUUR IN DE TWEEDE KAMER.

Op den 31sten Mei 1870 werd de wet houdende regeling der suikercultuur met eene meerderheid van 42 tegen 35 stemmen door de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangenomen. Eene oude zaak is het dus niet, maar wel is het en zal het altijd blijven eene vreemde zaak. Eene vreemde wet, die uit een legislatief oogpunt aan geen enkel vereischte voldoet, met eene vreemde toelichting, welke terecht een doorloopend pleidooi genoemd is tegen het wetsontwerp hetwelk daarin zijne verdediging moest vinden; een vreemd debat, waarbij niemand een woord van goedkeuring voor het ontwerp over had, en waarbij de grootste tegenstanders der wet zwegen; eene vreemde verdediging van de zijde des Ministers, die toonde zijn onderwerp niet meester te zijn, en zelf weinig sympathie voor het product van zijnen legislatieven arbeid te hebben; — en toch, niettegenstaande dat alles, eene meerderheid die zich met het wetsontwerp vereenigde. Indien de wet inderdaad zoo weinig goedkeuring verdient als uit het eenstemmig gevoelen van hen die er hunne meening over uitspraken, schijnt te blijken, dan is die aanneming een treurig verschijnsel op politiek gebied; maar dan is ook een onderzoek naar de oorzaken die dit vreemde verschijnsel hebben teweeg gebracht, van het hoogste gewicht en van groot nut. Wij zullen het resultaat van ons onderzoek mededeelen, en daaruit zal blijken dat er inderdaad weinig reden bestaat om èn met de wet èn met het debat ingenomen te zijn.

In de eerste plaats *de wet*. Een eerste vereischte van elke wet is dat zij gebiedt of verbiedt, en nu vinden wij al dadelijk, behalve in de bepalingen sub nº. 1 en 2 van dit ontwerp, noch gebod noch verbod; slechts eene verzameling van zoogenaamde welwillende gedachten, die, goed beschouwd, nog niet eens welwillend zijn, ten minste niet voor de inlandsche bevolking. De heer Stieltjes karakteriseerde ze dan ook met het bekende gezegde van Multatuli: «knijpen, maar niet te hard knijpen.» Veeleer schijnen zij aan

welwillendheid jegens de contractanten en geldschieters hunnen oorsprong te danken hebben, de eenigen die dan ook in deze wet redenen van tevredenheid kunnen vinden. Maar dat daargelaten, — want hierop komen wij later terug, — moest dit nu het einde zijn van dien twintigjarigen strijd in de Kamer, dat een Minister die, hoewel in een zuiver liberaal kabinet gezeten, zeer geprononceerd conservatieve neigingen aan den dag legt, een Minister die, weinig bekend met het vraagstuk zelf, ook geen belang scheen te stellen in eene goede oplossing daarvan, door eenige vage, niets beteekenende voorschriften, die voor allerlei uitlegging vatbaar zijn, de regeling van het onderwerp bij de wet ontdook? Hadden van Hoëvell en zoovele anderen daarvoor gestreden? De heer van Naamen sprak van: «parturiunt montes, nascetur ridiculus mus;» het is, indien de liberale partij mocht meenen dat deze regeling van dezen Minisster de triomf is van haren langen en hardnekkigen strijd, volkomen van toepassing op deze wet. Geheel is dit ook door de liberalen niet voorbijgezien. De heer Thorbecke vond uit dien hoofde de wet niet mooi, maar hij stapte over het bezwaar heen, omdat hij meende dat die nuda praecepta eenig nut zouden hebben om de verantwoordelijkheid van den Minister te sterken en vollediger te maken Terecht voerde de heer Mirandolle daartegen aan, dat wanneer er sprake zal zijn van de verantwoordelijkheid van den Minister bij de uitvoering van de wet, die nuda praecepta vatbaar zijn voor zoo velerlei uitlegging en zoo geheel alleen subjectieve meeningen uitdrukken, dat het zeer weinig zal baten den Minister tot verantwoording te roepen, wanneer men mocht meenen dat de uitvoering niet in den zin der praecepta had plaats gehad. Hij voegde daarbij: «Voor de bevolking zie ik er niets anders in bepaald dan «eenige welwillende gedachten, van eene geheel subjectieve opvatting afhan-«gende: dat zij zal hebben eene *behoorlijke* schadeloosstelling voor den grond, «en eene *billijke* betaling voor den arbeid; — wat is *behoorlijk?* wat is «*billijk?* — dat *zoo spoedig doenlijk* niet meer over haren grond zal wor-«den beschikt; dat niet over haar water zal worden beschikt *dan voor zooveel «men van oordeel zal zijn dat zij dit niet noodig zal hebben;* dat zij niet »tot arbeid zal worden verplicht *buiten noodzakelijkheid*, en dergelijke be-«palingen meer; en dan vraag ik wat baten dergelijke voorschriften? En «wanneer ik nu voor de belanghebbenden ter andere zijde alleen bepaald «zie, dat zij zullen betalen een *billijken* cijns, zonder dat er iets vaststaat «omtrent de hoegrootheid van dien cijns; indien zij zelfs niet de zekerheid «hebben van eenigszins de kosten van productie te kunnen berekenen, om-«dat omtrent het plantloon zelf niets in de wet wordt bepaald, dan vraag «ik wederom: welke zekerheid geeft hun dit wetsont«werp sub nº. 3. — «En indien dus nu dit gedeelte van het ontwerp niets anders bevat dan «welwillende gedachten, dan zal het bezwaar toch wel zoo heel groot niet «zijn om die uit de wet te nemen.»

Hetzelfde gevoelen was de heer van Houten toegedaan, die ook geen nut aan dergelijke bepalingen toekende, en, daarenboven met den inhoud weinig ingenomen, als amendement voorstelde alles uit de wet te lichten wat na n°. 2 daarin voorkwam; terwijl de heer de Roo van Alderwerelt dat amendement nog niet radicaal genoeg achtte, en voorstelde de wet te laten eindigen bij de eerste zinsnede van de alinea sub n°. 2, welke bepaalt dat de beschikking over gronden, door de inlandsche bevolking tot eigen gebruik ontgonnen, eindigt met den aanplant van 1890, zoodat de bepaling die de overgangsmaatregelen inhoudt, welke de Minister wenschelijk oordeelde, uit de wet zou wegvallen. En — vreemd al weder — niemand die het woord nam om dat gedeelte van de wet, hetwelk eigenlijk de regeling der gouvernements-suikercultuur bevat, en dus het hart der wet kan genoemd worden, te verdedigen. Zelfs de Minister deed geen enkel woord van goedkeuring van zijn eigen werk hooren. Met gelatenheid zag hij het aan, dat men zijne wet aldus wilde verminken; hij scheen er geen waarde aan te hechten of die bepalingen al dan niet werden opgenomen. Indien zij uit de wet gelicht werden, zou hij bij koninklijk besluit die zaak ongeveer op dezelfde wijze regelen. Hij hield die bepalingen voor goed, maar waarom en op welken grond, daarover bewaarde hij een geheimzinnig stilzwijgen. Was de Minister ook bevreesd, dat, indien hij eens te diep in het debat over dat onderwerp mocht treden, het wel eens kon blijken dat zijne wijsheid geene andere was dan het afgaan op de voorstellen van anderen, die hij vertrouwde omdat hij over de zaak geen eigen oordeel had? Was ook daaraan de zwakke, toegevende houding in het debat te wijten? De Minister was van oordeel dat zijne regeling goed was, maar meende de Kamer dat eene andere regeling beter zou zijn, de Minister was bereid zich aan het oordeel van de Kamer te onderwerpen. Is dat de taal van eene gevestigde overtuiging? De heer Thorbecke, die den Minister op eene zeer eigenaardige wijze te hulp kwam, merkte dan ook op, dat de groote welwillendheid van den Minister ten opzichte der voorgestelde wijzigingen hem bijkans verlegen maakte. En geen wonder is het, dat de man die het gezag der Regeering altijd zoo hoog wist te houden, verlegen werd met die weifelende en zwakke houding eens Ministers, dien hij zelf voor die hooge waardigheid had aanbevolen. Hij aanschouwde zijn werk en was niet tevreden. Maar dacht de Minister er ook wel aan dat het ministeriëele leven onzeker is? dat niet alle Ministers over alle onderwerpen hetzelfde denken? en dat, indien het eens aan een anderen Minister werd opgedragen die koninklijke besluiten op te maken, zij wel eens in een geheel anderen geest konden uitvallen dan deze Minister zich nu voorstelde? Of zou hem dat onverschillig geweest zijn? Reikte zijne belangstelling in de publieke zaak zoo ver niet? Of besefte de Minister zelf dat de regeling die hij voorstelde, inderdaad geen regeling was, en dat de zekerheid die eene

regeling bij de wet moet aanbieden, toch geheel werd verijdeld, nu zijne wet daarin zoozeer te kort schoot, dat zelfs voorstanders van wettelijke regeling konden besluiten het grootste gedeelte van de wet op te offeren, juist ook op grond dat die zekerheid gemist werd? Wij zouden den Minister willen toevoegen: laten wij niet langer met woorden spelen en erkennen, dat, zoo al door den Minister de Waal een wet werd ontworpen, houdende regeling der suikercultuur, welke eene meerderheid in de Tweede Kamer mocht verwerven, de vorm waarin de wet gegoten is, haar alle waarde eener wettelijke regeling ontneemt.

Indien ons oordeel over den vorm der wet niet gunstig is, nog veel minder zijn wij met den inhoud ingenomen. Reeds in het Voorloopig Verslag werd de opmerking gemaakt, dat, na al hetgeen in de Tweede Kamer met betrekking tot dit onderwerp was voorgevallen, eene regeling bij de wet noodzakelijk geworden was. Men had het oog op de verschillende besluiten van dat gedeelte der vertegenwoordiging op 12 Dec. 1856, 11 Mei en 16 Oct. 1860 genomen, en ook in de Memorie van Toelichting aangehaald. Maar wat was het doel dat de Kamer bij eene wettelijke regeling der suikercultuur wilde bereiken? Zekerheid voor de industrie, uitsluiting van gunstbetoon, vermindering en opheffing van druk voor de bevolking.

Wat er van die zekerheid bij deze wet, die niets dan eenige nuda praecepta bevat, geworden is, werd reeds aangetoond. Geheel in den zin des Ministers opgevat, behelst zij niets anders dan eenige leidende beginselen, die, in koninklijke besluiten uitgewerkt, den grondslag zullen uitmaken der contracten. Maar blijft de industrie niet zoodoende geheel onder het regime der koninklijke besluiten? Is in dit opzicht de toestand der industrie vóór of na de invoering der wet ook maar in het geringste veranderd? Wijst men op die leidende beginselen in de wet opgenomen, die den grondslag der koninklijke besluiten zullen uitmaken, dan vragen wij: zijn die nieuw? Vindt men die niet reeds in alle contracten? Dat doel is derhalve in deze wet geheel gemist. De eenige zekerheid die zij geeft is, dat alle contracten die vóór 1878 expireeren, tot dat tijdstip zullen worden verlengd, en dat na 1890 alle tusschenkomst van het Bestuur bij de suikercultuur zal ophouden, terwijl de tusschenkomst van het Gouvernement tusschen de jaren 1878 en 1890 trapsgewijze zal verminderen, en er ten slotte na de invoering dezer wet geene nieuwe contracten meer zullen worden uitgegeven. Deze zijn de eenige bepalingen in de wet die gebiedend zijn, dus aan het vereischte eener wet voldoen, en eenige zekerheid voor de toekomst schenken. De industrie verkrijgt door die bepalingen met zekerheid te weten, wanneer de gouvernementstusschenkomst zal ophouden, wanneer zij derhalve als *gouvernements-cultuur* zal ophouden te bestaan; maar welke haar toestand zal zijn vóór het aanbreken van dat tijdstip, blijft onzeker, terwijl juist daaromtrent de wet haar in de eerste plaats zekerheid moest geven.

Ten tweede beoogde men bij eene wettelijke regeling het uitsluiten van gunstbetoon. Nu leze men hetgeen door den Minister in zijne Memorie van Toelichting p. 13 wordt medegedeeld omtrent de wijze waarop de *cijns*, door elken contractant aan het Gouvernement uit te betalen, zal worden vastgesteld, en oordeele of gunstbetoon daarbij is uitgesloten. «Het «Bestuur», zegt de Minister, «gaat voor elke onderneming na, welk bedrag «zij in billijkheid minstens aan den Staat opbrengen kan. (Daartoe bezit «het velerlei plaatselijke middelen. Eene suiker-onderneming is voor de «ambtenaren in de nabijheid geen gesloten boek.) Dit minimum blijft geheim. «De houders der afloopende contracten worden dan uitgenoodigd zich omtrent «de aanneming van het modelcontract en tegen welke opbrengst te ver«klaren. Is het bod billijk, zoo volgt de sluiting terstond. Is het bod be«neden het minimum, dan wordt onderhandeld. Volhardt de aftredende contractant bij een onbillijk bod — openbare inschrijving met volledige «openbaarmaking van bekende lusten en lasten der onderneming, en met «voorbehoud om, indien de inschrijving het minimum niet oplevert, het «contract te laten vervallen.» — Is het nu wel mogelijk de deur wijder voor gunstbetoon open te zetten, dan door de bepaling van den cijns aan de willekeur der ambtenaren over te laten? Welk een onkunde van menschen en zaken bij den Minister die dat nederschreef, straalt hierin niet door? Eene suiker-onderneming is voor de ambtenaren in de nabijheid geen gesloten boek! Welke ambtenaren, inlandsche of Europeesche? Een regent of een controleur bekend met de productiekosten en de kapitaal- en amortisatie-rekening, de rente-rekening, de verkoop-rekeningen van een half dozijn suikerfabrieken, zonder in de boeken te mogen zien, alleen door eene nauwkeurige bekendheid met de ligging van de fabriek! En dat geheim voor den fabrikant bewaard! Hoeveel zou het den fabrikant wel waard zijn, met dat geheim bekend te wezen, en hoe groot is het weêrstandsvermogen van een inlandsch ambtenaar, bijv. den inlandschen klerk die op het kantoor van een der ambtenaren werkzaam is, tegen geldelijke verleiding? De uitvinding van den heer de Waal kon alleen gedaan worden door iemand die menschen en zaken slechts in het stof der bureaux heeft leeren kennen of liever niet kennen. En gelooft de Minister verder, dat een contract waarin elke bepaling vergezeld gaat van met een *zooveel doenlijk* en *zooveel mogelijk*, voor uitbesteding vatbaar is? Indien de contracten niet geheel gewijzigd worden, zal het processen en eischen tot schavergoeding regenen, want in het door den Minister aangenomen systeem is aan een goed contract, waarin de rechten van alle partijen behoorlijk zijn omschreven en beperkt, niet te denken. De praktijk zal naar wij gelooven leeren, dat die bepaling van den cijns eene onmogelijkheid is, maar in ieder geval is daarbij gunstbetoon niet uitgesloten en heeft de wet ook in dit opzicht het doel, bij die besluiten der Kamer beoogd, niet bereikt.

Evenmin heeft de Minister een gelukkige hand in het vaststellen der bepalingen waarbij de belangen der bevolking worden geregeld. Eerst in 1890 zal de tusschenkomst van het Bestuur en dus de beschikking over den grond en den arbeid der inlanders geheel ophouden; tot 1878 zullen de contracten verlengd worden met al den druk die thans bestaat en die in sommige opzichten nog versterkt wordt, en eerst na 1878 zal de aanplant trapsgewijze verminderen; maar intusschen zal overal waar zij niet is opgeheven, de beschikking over de personen en de gronden dezelfde blijven als zij nu is. De wet bestendigt dus het cultuurstelsel en de suikerindustrie nog voor 20 jaar, alleen vermindert zij gedurende de laatste 12 jaren trapsgewijze den aanplant.

De heer v. Goltstein rekende zich zelven onder degenen die in het cultuurstelsel geen absoluut kwaad maar eerder een relatief goed zien; met een diergelijke geloofsbelijdenis is een maatregel die de gouvernements tusschenkomst nog 20 jaar bestendigt, zeer goed overeen te brengen. De heer de Waal en de heer van Goltstein zijn echter op dat punt niet homogeen; eerstgemelde ziet in dwang geen opleiding tot vrijheid, en indien er omtrent zijne meening over het cultuurstelsel nog eenige twijfel bestond, dan is die door de Memorie v. Toelichting bij dit wetsontwerp geheel weggenomen. In een soort van historisch overzicht over de gouvernements suikercultuur begint hij met te onderschrijven het oordeel van J. C. Baud over de suikercultuur op Java, in zijne Memorie van 21 Juni 1853 neêrgelegd, wanneer deze de bezwaren daartegen resumeert in de volgende woorden. «En zoo kwam «een samenstel van inrichtingen tot stand, waarvan men niets te veel zegt «wanneer men beweert, *dat daardoor aan de Javaansche maatschappij eene «gedeeltijk reeds volbrachte omwenteling is voorbereid*, *die noch met de «eischen der rechtvaardigheid*, *noch met die van het Staatsbelang kan wor«den overeengebracht*». Daarop deelt de Minister de gronden mede waarop dat oordeel van Baud steunde en eindigt zijn overzicht met de volgende woorden: «Het is bekend wat het woord «beschikking» euphemisch te ver«staan geeft. Die beschikking treft meestal de beste velden. De bevolking «wordt wel is waar daarvoor betaald, en het loon werd in de laatste jaren «verhoogd, terwijl vele nevenregelingen haar belang behartigden; doch met «dat al heeft men haren afkeer van de zaak zelve niet kunnen overwinnen. «Niet zeer lang geleden, onder den tegenwoordigen Gouverneur-Generaal, ver«klaarden de residenten der suikergewesten op de bepaalde afvraag of meer «ingenomenheid met de gouvernements suikercultuur viel op te merken, «schier eenparig het tegendeel. En hierbij worde wel voor oogen gehouden, «dat de voormelde verplichtingen niet zijn algemeen, maar bij willekeur op«gelegd hier en daar, in streken die aan het bestuur geschikt voorkwamen. «De ongelijkmatigheid der heffing blijkt reeds dadelijk uit het feit, dat de «sawah's in de gouvernementslanden op Java een oppervlakte van 2 millioen

«bouws beslaan, waarvan omtreeks 40000 jaarlijks met dezen bijzonderen «last beladen worden.

«Indien de bezitters (gebruikers) der 40000 bouws verzochten te mogen «weten, waarom juist hun de bebouwing naar goedvinden van den voor eigen «gebruik ontgonnen grond niet wordt vergund, men zou geen beter ant«woord voor de hand hebben, dan dat hunne velden voor de verplichte sui«kercultuur goed gelegen zijn. Zou van zoodanige beschikking ooit de ge«tuigenis kunnen worden afgelegd, dat zij, gelijk het regeeringsreglement zegt «te willen, *met billijkheid* geschiedt? Ziedaar het onderhanden vraagstuk «tot zijn eenvoudigsten vorm herleid.»

Het is ons niet mogelijk beter uit een te zetten en duidelijker aan te toonen, dan de Minister het zelf in deze woorden gedaan heeft, dat door het bestendigen van het stelsel der gouvernements-cultures voor nog 20 jaar een drukkende last op de inlandsche bevolking wordt gelegd, en dat dit met de billijkheid en rechtvaardigheid niet is overeen te brengen. Ook dat derde doel in de besluiten der Kamer aangewezen, is dus bij deze wet niet bereikt, en in de Memorie van Toelichting had de aanhaling van die besluiten, als grond en oorzaak eener wettelijke regeling van dit onderwerp, gerust achterwege kunnen blijven, wanneer men bij die wettelijke regeling op den inhoud en het doel dier besluiten toch zoo weinig acht wilde slaan.

Maar wat nu te denken van die Toelichting zelve? Is het mogelijk een harder vonnis, een scherper afkeuring van het ontwerp te formuleeren als door den ontwerper zelven in die woorden is samengevat? Vreemd verschijnsel zeker wanneer de Minister die geroepen wordt eene wet te verdedigen, op zoo uitstekende wijze betoogt, dat zij voor een ieder die aan rechtvaardigheid en billijkheid nog eenige waarde hecht, geheel onaannemelijk is. Maar hierbij blijft het niet. De Minister zet zijn betoog voort met de volgende woorden: «Heeft men nu besloten ook in staatszaken aan «het zedelijk besef het oor te leenen, dan is het onmogelijk uit de voren«staande onpartijdige beschrijving der op hoog gezag ingevoerde suikercultuur «een betoog te trekken voor hare instandhouding op den tegenwoordigen «grondslag.» Let wel: voor hem die nog aan het zedelijk besef het oor leent is het onmogelijk een enkel argument voor de instandhouding der gouvernements suikercultuur te vinden. «Nogtans», zoo vervolgt de Minister, «ziet de ondergeteekende zich genoopt, deze nog een vrij geruimen tijd aan «te raden.» Schoone conclusie na de voorafgaande praemisse! Is bij die chute d'idées de vraag ongepast: ernst of kortswijl? Of liever, want het is ernst, is bij die toelichting de eerbied voor 's Lands Vertegenwoordiging niet geheel uit het oog verloren? Kan men met meer cynisme zeggen: hetgeen recht en billijkheid verbieden, hetgeen in strijd is met het zedelijk besef, met de rechtvaardigheid, zelfs met 's Lands belang, stel ik u voor te bekrachtigen;

want: «de schatkist kan een bedrag van 3 à 4 millioen 's jaars niet op eens missen.» En de Vertegenwoordiging nam het voorstel des Minister, op die wijze toegelicht, aan!

Wij willen gaarne erkennen, dat er onder hen die vóór de wet stemden, velen geweest zijn die de toelichting des Ministers niet zouden willen onderschrijven; maar het was dan toch wenschelijk geweest dat tegen die voorstelling in de Memorie van Toelichting een krachtig protest was gehoord. Nu ligt in die woorden de voor de Kamer weinig eervolle insinuatie, en dat nog wel uitgesproken van de zijde der Regeering, hoewel waarschijnlijk geheel tegen de bedoeling des Ministers: «over recht en billijkheid stapt gij gemakkelijk heen, wanneer het belang van den fiscus dit meêbrengt.»

Maar laat ons de wet van die ongelukkige toelichting afscheiden en stellen wij ons voor dat de Minister aldus had geredeneerd: «de gouvernementssuikercultuur zal ik niet verdedigen, maar het is niet mogelijk uit een economisch ongezonden toestand zonder overgang terstond in een gezonden te geraken. Geen overgang is mogelijk zonder instandhouding, hetzij geheel of gedeeltelijk, van het bestaande voor korter of langer tijd, en daarom stel ik u deze wet als overgang voor.» Dan zou de vraag zijn: is deze regeling, als maatregel van overgang, uit een juridisch en economisch oogpunt aan te bevelen of althans te verdedigen? Maar dan is alweder het antwoord weinig opbeurend. Door den heer de Lange werd in de discussie de rechtsvraag die deze quaestie beheerscht, gesteld. Hij wees er op, dat feitelijk op Java inderdaad de gedwongen cultuur bestaat, maar dat die gedwongen arbeid tot nog nooit wettelijke sanctie had verkregen, en nu het eerst in deze wet, door de woorden «verplichte cultuur» uit te spreken, en door de bepalingen vast te stellen welke die verplichting regelen, die dwang wettelijk gesanctioneerd werd. Dit bezwaar woog bij hem zoo zeer, dat hij daarom deze wet niet kon aannemen. In den loop der discussie werd dit bezwaar tot op zekere hoogte door de heeren v. d. Putte, v. Houten en Mirandolle gedeeld. En toen bleek het ook, dat die aanmerking van veel meer gewicht was, dan zij op den eersten aanblik scheen te zijn. In de eerste plaats toch is het mogelijk, dat er een feitelijke toestand is die in alle opzichten afkeuring verdient, doch waarin men niet plotseling verandering kan brengen, en hierop scheen de heer v. Houten te doelen, maar dan gaat het niet aan de verantwoordelijkheid daarvan op de wetgevende macht over te brengen door van haar de sanctie van een aldus bestaand onrecht te vragen. Alle vroegere regeeringen hebben dat dan ook aldus begrepen, en de tegenstand van J. C. Baud en zijn geestverwanten tegen de inmenging der Kamer had geen anderen oorsprong, dan dat men begreep dat de Vertegenwoordiging, eenmaal deelnemende in het beleid der regeering over de koloniën, òf het bestaande stelsel moest afkeuren, om een anderen weg in te slaan, òf de verantwoordelijkheid van hetgeen daar plaats greep, moest op zich nemen. Dat

dit laatste ooit zou te verkrijgen zijn, verwachtte niemand, en daar men den toestand wilde bestendigen, ontstond juist hierdoor de strijd tegen de zoogenaamde nmenging der Vertegenwoordiging. Zelfs ging men zóó ver, dat in de officiëele taal bijzondere benamingen werden uitgevonden voor alles wat in dat cultuurstelsel met de Hollandsche begrippen van recht en billijkheid niet was overeen te brengen. Euphemisch, zooals de heer de Waal zou zeggen, noemde men den dwang tot arbeid bij de cultures «de tusschenkomst van het Gouvernement», het afnemen der velden van de bevolking voor de suikercultuur «beschikking over de gronden», enz. Die schaamte in de taal, welke een hulde was aan het zedelijk besef der natie, dat men niet wilde kwetsen, heeft de heer de Waal, die nu eenmaal de verantwoordelijkheid van hetgeen hij zoozeer afkeurde op de Vertegenwoordiging wilde overbrengen, ter zijde gesteld, en in deze wet werd het eerst van verplichte cultuur gesproken. Toen nu de heer de Lange zijn bezwaar opperde tegen de legale sanctie die van de Vertegenwoordiging werd gevraagd, voor een feitelijken toestand dien men afkeurde, zag de heer de Waal daarin niets anders dan het verlangen om het woord «verplichte cultuur», hetgeen althans de verdienste had van den waren naam aan de zaak te geven, weêr uit de wet te lichten, en hij voldeed terstond aan dat verlangen. Terecht merkte de heer v. Houten op, dat hij weinig waarde hechtte aan eene wijziging waardoor wel het woord werd verdreven, maar waarbij de zaak bleef bestaan. De Minister begreep de beteekenis van de aanmerking volstrekt niet, en dat kwam eerst goed uit toen de heer de Roo als amendement voorstelde alles uit de wet weg te nemen wat de regeling en den overgang zelven betrof, en alleen de bepalingen te behouden die den termijn vaststelden waarop de Gouvernements tusschenkomst zou ophouden.

Met die wijziging vereenigden zich de heeren v. d. Putte en v. Houten, op grond dat op die wijze ten minste door de Vertegenwoordiging geene goedkeuring werd gegeven aan een feitelijken toestand dien men afkeurde. De heer Mirandolle ging verder; hij redeneerde aldus. Tot nog toe bestaat geene wettelijke bepaling waarin de gouvernements tusschenkomst bij de suikercultuur wordt erkend, dan in art. 56 van het Reg. Reglement voor N.-Indië en in de Agrarische wet. In de laatstgenoemde wordt de beschikking over de gronden der bevolking tegen behoorlijke schadeloosstelling toegestaan, het eerstgenoemde spreekt over den arbeid. Bij deze wet wordt art 56 buiten werking gesteld, en indien nu daarbij niets anders bepaald wordt, dan dat de beschikking over den grond in 1890 zal ophouden, terwijl bij amendement al de bepalingen die den arbeid regelen, daaruit worden gelicht, dan zal het gevolg zijn, dat, bij aanneming der wet wel beschikking over den grond tegen schadeloosstelling zal geoorloofd zijn, krachtens de Agratische wet, maar dat de beschikking over den persoon tot het presteeren van arbeid verboden zal wezen. Het antwoord

de Minister op die beweringen, die, indien zij onjuist waren, dan toch behoorden wederlegd te worden, was, dat hij bij aanneming van het amendement dezelfde regelen die nu uit de wet werden gelicht, in een koninklijk besluit zou opnemen. Duidelijker te zeggen dat hij van de geheele redeneering niets begreep, was niet mogelijk. En toen hem gevraagd werd: met welk recht zult gij dat doen, indien geen enkele wettelijke bepaling u daartoe de bevoegdheid geeft, ja deze wet zelfs implicite de beschikking over den arbeid verbiedt? antwoordde hij: «met hetzelfde recht dat men had toen men art. 56 schreef.» Is het nu te veel gezegd als men beweert, dat de Minister bij de verdediging van zijne ontwerp verre beneden zijn taak bleef? De heer de Waal moge een kundig administrateur zijn, — dat blijkt uit de wijze waarop hij zijne begrootingen weet te verdedigen, — maar om organieke wetten te maken en die in het Parlement op eene waardige wijze te verdedigen, is eene taak boven zijne krachten. De Minister van Koloniën behoeft niet een rechtsgeleerde te zijn, maar eenige algemeene noties van het Recht behoort hij toch te hebben; maar van den heer de Waal is reeds meermalen gebleken, dat een zuiver juridisch begrip buiten zijn gezichtskring ligt. Dezelfde man die in de Eerste, Kamer bij de behandeling der Agrarische wet, het Staatsblad de eenige fons juris scheen te achten, toen hij zeide: «Naar mijne meening heeft, sedert 19 Augustus «1816, «geen andere wet, Oostersche zoo min als Westersche, op Java «kracht kunnen hebben zonder instemming van het bevoegd orgaan van den «Nederlandschen Staat,» — diezelfde man beweerde nu, dat er geene formeele uitspraak des wetgevers noodig is om den Javaan tot zekeren arbeid ten behoeve van den Staat te kunnen dwingen. Dat het souvereine recht van den wetgever om eene dergelijke bepaling in het Reg. Reglement of in een andere wet neêr te schrijven, iets anders is dan de bevoegdheid van het wetgevend gezag om dien dwang op te leggen; dat, wanneer de gedwongen arbeid bij de cultures in de wet, al was het niet expressis verbis, verboden wordt, het buiten de bevoegdheid des Ministers zou liggen, dien weder bij koninklijk besluit in te voeren; dat alles was hem geheel onbekend. In één woord de discussie omtrent de vraag, of het wenschelijk was aan den tegenwoordigen feitelijken toestand eene wettelijke sanctie te geven, zooals bij deze wet geschiedt, en of, wanneer die wettelijke sanctie na het gehouden debat uit de wet gelicht werd, de bevoegdheid aan den Minister zou verblijven om dezelfde regelen bij koninklijk besluit te stellen, die geheele discussie bewoog zich voor hem op eene terra incognita. Alles bleef voor hem in duisternis gehuld, en zijne verdediging bewees alleen, dat hij van de geheele quaestie niets begreep.

Intusschen de wet is door de Tweede Kamer aangenomen en deze heeft alzoo den gedwongen arbeid bij de suikercultuur op Java legaal gesanctioneerd. Hetgeen noch Baud noch een zijner opvolgers aan de Nederlandsche Ver-

tegenwoordiging heeft durven voorstellen, is door een liberaal Ministerie van eene Kamer met eene liberale meerderheid gevraagd, en deze heeft het toegestaan. Laten wij dan nu ook met de Regeering en de Kamer over de juridische bezwaren heen stappen, en nagaan of de voordeelen op economisch gebied aan deze wet verbonden, die juridische bezwaren wat lichter kunnen doen wegen. Met de bekende zienswijze van den heer de Waal omtrent de gouvernements tusschenkomst bij de suikercultuur, kon de regeling daarvan niets anders beoogen dan hare opheffing; alleen bleef de vraag *hoe* en *wanneer*, en dit laatste was weêr geheel van het eersts afhankelijk. Indien de voorstelling in de Memorie van Toelichting als praemisse moest dienen, kon de conclusie niet anders zijn dan: opheffing der gouvernements tusschenkomst bij expiratie van elk contract; maar hoewel nu de Minister in diezelfde memorie expressis verbis gezegd had, dat hij tot die conclusie niet kwam, omdat hij voor den fiscus nog geen afscheid wilde nemen van de directe baten welke de suikercultuur, wel is waar tegen alle recht en billijkheid, afwierp, zoo stelde hij toch bij de discussie een ander argument op den voorgrond. Niet dat hij het fiscale argument geheel losliet; integendeel, hij beweerde zelfs dat de onbeschroomde toepassing van het exploitatiestelsel het beste middel was om tot een liberaal regeeringsbeleid te geraken. Tot nu toe had men gezegd: Faites moi de la bonne politique et je vous donnerai de bonnes finances; hij was na diepzinnig onderzoek gekomen tot de spreuk: Donnez moi de bonnes finances et je vous donnerai de la bonne politique. Indien de heer de Waal mocht meenen dat hij die leer uitgevonden heeft, dan moeten wij hem die illusie ontnemen. Reeds 2000 jaar geleden kenden de Romeinen die, en noemden haar *virtus post nummos*. Dat klinkt meer brutaal, maar er zit meer waarheid in. Maar het argument dat bij de discussie vooral op den voorgrond kwam, was dat de Minister, de cultuur ook na de opheffing der gouvernements tusschenkomst willende behouden, en nu aansprakelijk voor de uitvoering der wet, een ruimen termijn van overgang behoefde, opdat de cultuur in geheel vrijen toestand zonder eenige hulp van Regeeringswege zou kunnen bestaan. Hij was bevreesd dat, indien alle dwang tot arbeid nu reeds ophield, de Javaan, zelfs niet tegen beter loon, tot de werkzaamheden voor de suikercultuur vereischt, zou te brengen zijn, en derhalve staking der ondernemingen te wachten zou zijn, met allernadeeligste economische gevolgen. Hij motiveerde die vrees door den bekenden en door alle deskundigen erkenden tegenzin der Javaansche bevolking tegen dien tak van industrie. Daarom stelde hij voor 20jarige verlenging, met trapsgewijze vermindering van aanplant gedurende de laatste 12 jaren. Wij willen nu eens aannemen dat er een overgang noodig was, waarvan het bewijs echter niet geleverd is, en inderdaad 20 jaar voor dien overgang vereischt werden, dan vragen wij: is die bestendiging der gouvernements tusschenkomst gedurende 20 jaar wel

een maatregel van overgang? Men had ze kunnen noemen: een tegemoetkomen aan de contractanten en hunne geldschieters ten koste der bevolking, een douceur hun gegeven als troost voor het gemis van de hulp der Regeering; maar een maatregel van overgang kon ze nooit zijn. Als overgang van gedwongen tot vrijen arbeid zou die bestendiging moeten strekken om den tegenzin der bevolking te overwinnen, daar hij alleen als zoodanig nut kan hebben; maar hoe, werd terecht gevraagd, zal men dien tegenzin overwinnen door juist hetzelfde te doen wat dien tegenzin heeft doen ontstaan? Of de Javaan zal reeds nu bij opheffing van dwang tot den arbeid bij de suikercultuur overgaan, òf hij zal het na twintig jaar evenmin doen als hij het nu doet. Waarom heeft de Javaan afkeer van de gouvernements-suikercultuur? Omdat hij, even als elk ander mensch, niet gaarne zijn grond afstaat en gedwongen arbeid verricht, zonder eenige zekerheid of waarborg dat hij voor dien afstand zal worden schadeloosgesteld en loon voor zijn arbeid zal ontvangen. Maar daarin is bij deze regeling geen verbetering hoegenaamd gebracht. Volkomen juist resumeerde de heer v. d. Putte de geheele koloniale quaestie in deze woorden: «Zorgen dat het geld wat men heeft te betalen, komt aan den rechten man, en het geld dat geheven wordt, komt in de schatkist»; maar van die zorg èn als eerste element van eene goede regeling dezer aangelegenheid, èn als maatregel van overgang tot vrijen arbeid, door den Javaan met die cultuur te verzoenen, is in de wet geen spoor te vinden. De heer de Waal spreekt wel van den afkeer der bevolking die overwonnen moet worden, waarschijnlijk naar ingewonnen adviezen, maar tot het hart der quaestie is hij weêr niet doorgedrongen, en door van de zaak te spreken, maar geheel in strijd daarmede zijne wet te ontwerpen, gaf hij alweder het bewijs dat de economische quaestie hem even vreemd was als de juridische. Toen dan ook van alle zijden werd aangetoond, dat, indien vrije arbeid nu nog onmogelijk is, die, na 20 jaar door deze regeling nog evenmin mogelijk zou zijn gemaakt, en dat dus in het sustenu van den Minister zelven het gevolg van deze wet niet anders zijn kon, dan dat de cultuur zelve onder zijne behandeling aan de tering sterven moest, had de heer de Waal geen enkel argument te zijner beschikking, om dat beweren tegen te spreken. Hij was daarvan niet overtuigd, maar de gronden waarop zijne meening rustte, bleven voor de Vertegenwoordiging een geheim. Waarschijnlijk zou de Minister het wel hebben medegedeeld, indien hij het maar geweten had. Nu kan men aannemen dat het in confesso is, dat, wanneer deze wet, zooals zij daar ligt, wordt uitgevoerd, de suikercultuur na 20 jaar zal hebben opgehouden te bestaan. En om dat resultaat te verkrijgen, moest de dwang nog 20 jaar bij die industrie worden bestendigd! Uit een economisch oogpunt is de wet dus bijna nog slechter, dan zij uit een legislatief en juridisch oogpunt blijkt te zijn.

Er is echter nog een groot bezwaar tegen de wet, hetwelk bij de discussie niet is gereleveerd, hoewel de Minister wel aanleiding gegeven had om ook dat punt ter sprake te brcngen. Met andere woorden toch zegt hij in zijne toelichting: Het is waar dat deze wet met de begrippen van zedelijkheid en rechtvaardigheid volkomen in strijd is; dat de druk, op de bevolking gelegd, volstrekt onbillijk is te achten; maar de contractanten worden daardoor in de gelegengeid gesteld, om gedurende verscheidene jaren goede zaken te maken. De winnende hand is mild en daarvan zijn ook voor de bevolking goede gevolgen te wachten. Daargelaten nu de verwarring van philanthropische en industriëele begrippen, die zich niet zoo geheel op hetzelfde terrein bewegen als de heer de Waal zich zeer naïef schijnt te verbeelden, dan is dit een communisme van het slechtste gehalte. De Regeering neemt hier de taak op zich van de verdeeling des rijkdoms. Zij ontneemt aan de bevolking om het aan de contractanten te geven. Zij benadeelt den arbeider om den ondernemer te bevoordeelen. Is dit met gezonde economische begrippen overeen te brengen? Eene dergelijke redeneering zou de heer de Waal met succes op eene internationale meeting van arbeiders, maar dan liefst in omgekeerden zin, kunnen houden; maar de Nederlandsche Regeering had die taal niet tot de Vertegenwoordiging moeten richten.

Maar zijn misschien de voordeelen uit deze regeling voor den fiscus te verwachten zoo groot, dat zij den Minister voor alles het oog hebben kunnen doen sluiten? Ook dat niet. De financiëele gevolgen van deze regeling zullen en moeten nadeelig zijn voor de schatkist: zelfs het voordeel kan niet als verzachtende omstandigheid worden aangevoerd. Het is waar, dat, zoolang de contracten verlengd worden en de trapsgewijze vermindering van aanplant nog niet begonnen is, door die cultuur eene directe bate aan de schatkist, volgens berekening des Ministers van $3^1/_2$ millioen, zal worden geleverd. Maar daarna, als het tering-proces een aanvang neemt, en ten slotte de geheele cultuur in 1890 daaraan bezweken zal zijn, dan zullen de directe en, wat nog veel erger is, ook alle indirecte voordeelen ophouden. Het is bijna niet mogelijk eene voor den fiscus nadeeliger regeling uit te denken dan deze, waardoor alle toekomstige baten worden opgeofferd, om nog gedurende hoogstens 8 jaar de tegenwoordige baten te behouden. Onthef de industrie van alles wat haar belemmert, was de raad dien men den Minister gaf, en wanneer zij eenmaal in vrijheid zich krachtig zal hebben ontwikkeld, zal zij eene belasting kunnen dragen die ruim zooveel zal opbrengen als hetgeen gij nu met opoffering van de toekomst haar afperst. En dat dit mogelijk is, blijke uit eene vergelijking met Cuba, waarop de heer v. d. Putte wees. Java produceert, met ruim 2 millioen bouws bebouwden grond, ongeveer 2 millioen pikols suiker, en Cuba, dat slechts 1,300,000 bouws ontgonnen grond bezit, levert 11 millioen pikols

suiker op. Aan de vruchtbaarheid van den grond is het niet toe te schrijven, want de hoogste productie daar bedraagt 100 à 110 pikols per bouw, en op Java is die ook reeds tot 93 pikols gestegen. Bij eene gezonde ontwikkeling is dus buiten allen twijfel eene groote toekomst voor de suikerindustrie op Java weggelegd, waarin voor de schatkist een ruime vergoeding zou te vinden zijn voor de opoffering die zij nu zich mocht getroosten, en dat alles wordt met onverantwoordelijke kleingeestigheid opgeofferd, om die directe baten nog een paar jaar te kunnen machtig worden. En wat antwoordt de Minister op die beschouwingen? Alweder beweegt zich de discussie geheel buiten zijn beperkten gezichtskring. Hij waakt voor de belangen der schatkist, en als nu de contractanten bereid zijn die 3½ millioen op te brengen, moet hij die bijdrage dan weigeren? Maar dat was de quaestie niet. De contractanten zijn natuurlijk geneigd bijdragen aan de schatkist te leveren voor de hulp die zij ten koste der bevolking ontvangen, maar als die hulp ophoudt, zullen zij ook ophouden bij te dragen, en wanneer de industrie geheel te gronde gegaan is, kunnen zij niets meer bijdragen. De redeneering van den heer de Waal zou opgaan, indien hij bestendiging voor altijd van dwang bij de suikercultuur had voorgesteld, maar nu hij opheffing van dien dwang wil, en de bijdrage der industriëelen met dien dwang onafscheidelijk verbonden is, nu spreekt het van zelf dat de bijdrage te gelijk met den dwang zal ophouden. Of was het met die opheffing van gouvernements-tusschenkomst niet ernstig gemeend? en moet men zich voorbereiden op de ontvangst eener nieuwe wet, die na eenige jaren weder de bestendiging der gouvernements-tusschenkomst voor langer of korter tijd zal gebieden? Het is te hopen dat dit zuiver liberale ministerie een dergelijken smet zal ontgaan.

Wij hebben de wet met hare verdediging van alle kanten bekeken, en stappen nu van dit onderwerp af met de verklaring, dat zij uit alle oogpunten onaannemelijk was, en dat zeer zeker in het Staatsblad geen slechter wet te vinden zal zijn dan deze, terwijl wij ook den Minister loslaten met de verklaring, dat nog nimmer aan de groene tafel een treuriger figuur zat, dan de heer de Waal toen hij deze wet verdedigde. En toch vond de wet in de Tweede Kamer eene meerderheid die haar goedkeurde. Wij zullen nu met een enkel woord de houding der verschillende partijen in de Kamer nagaan, om, zoo mogelijk, dit vreemde verschijnsel te verklaren.

Wij noemen het verschijnsel dat de wet eene meerderheid vond, vreemd, en ontleenen het recht tot die uitspraak hieraan, dat bijna al onze bezwaren door verschillende leden zijn geopperd en door niemand weêrsproken. Hetzij men nu die bezwaren uitsprak, hetzij men ze stilzwijgend aanhoorde, eene aanneming van eene zoo sterk veroordeelde en niet verdedigde wet blijft een vreemd verschijnsel.

In de eerste plaats moet men zich verwonderen over de houding der

conservatieve partij. Geen enkel woord is er geuit om het door haar zoo geliefkoosde cultuurstelsel te verdedigen. Niettegenstaande deze wet, volgens de uitdrukking van den heer Mirandolle, het doodvonnis over dat cultuurstelsel uitsprak, zwegen allen. En was het nog maar bij een eenvoudig doodvonnis gebleven; maar dat vonnis werd in de Memorie van Toelichting gemotiveerd op eene wijze die voor elken voorstander van dat stelsel, indien hij ter goeder trouw is, bijna beleedigend was. Indien de voorstelling van den heer de Waal de eenige juiste is, dan hebben zij die steeds op de bres waren om dat stelsel in stand te houden, eene schandelijke zaak verdedigd. Men moet aannemen, dat, nu die voorstelling, van regeeringswege gegeven, zonder tegenspraak gebleven is, niemand meer in de vergadering der Staten een woord ter gunste van eene zoo scherp beoordeelde instelling mag doen hooren. Ziedaar de beteekenis van het feit, dat niemand, al was het slechts met een enkel woord, tegen die voorstelling opkwam. Feitelijk heeft dus de conservatieve partij op koloniaal gebied daardoor geabdiceerd. Indien nu nog iemand hunner het cultuurstelsel mocht willen verdedigen, dan zal men het recht hebben hem toe te voegen: «Bij de discussie, over de suikerwet gehouden, is nemine contradicente uitgemaakt, dat het cultuurstelsel is eene inrichting in strijd met de rechtvaardigheid en 's lands belang, en wanneer dit in confesso is, zooals het nu is, past het geen vertegenwoordiger iets ter gunste van een dergelijke instelling in 's lands vergaderzaal te doen hooren. Hier geldt het; qui tacet non consentire videtur, tamen verum est eum non negare. Niemand heeft ontkend dat het aldus over het cultuurstelsel gemotiveerde vonnis juist was, en derhalve kan dit nu als een uitgemaakte zaak, een fait acquis, beschouwd worden.» Inderdaad door toen te zwijgen hebben de conservatieven hun recht om de instandhouding van het cultuurstelsel aan te bevelen, voor altijd verbeurd, zoodat thans die discussiën tot de historie van het verledene kunne gerelegeerd worden. In het Bijblad is de reden van dat zwijgen niet op te sporen. Wel heeft de heer v. Voorthuyzen eene poging gewaagd om van dat raadselachtig zwijgen eene opheldering te geven; maar was die juist? Die afgevaardigde heeft wel eens meer aardigheden in de discussie gebracht, die niet altijd gepast en zelden geestig zijn, en eene aardigheid is nog geen waarheid. Hij meende dat de conservatieven zwegen omdat de liberalen het oneens waren, en nu scheen hij te vreezen dat de liberalen het eens zouden worden wanneer de conservatieven zich in de discussie mengden. De liberalen zouden dus zoo weinig aan hunne beginselen en hunne overtuiging gehecht zijn, dat zij, zoodra het gold den gemeenschappelijken vijand te bestrijden, bereid zouden zijn dat alles over boord te werpen. Voor die niet zeer vleiende verontschuldiging bestaat geen grond, en op voorbeelden die haar aannemelijk maken, kan niet gewezen worden. Zoo dus de conservatieve partij in die vooronderstelling uit parlementaire taktiek gezwegen heeft, dan heeft zij zich zelve een groot échec te wijten: want niet alleen is

de wet met wier beginsel, opheffing der gouvernements-cultuur, zij zich onmogelijk kan vereenigen, aangenomen, maar dit heeft plaats gehad nadat alles waarvoor zij steeds geijverd heeft, veroordeeld was op eene wijze dat daarop nimmer kan worden teruggekomen, en veroordeeld zonder eenig protest van hare zijde. Of heeft zij wellicht gemeend, zich niet te sterk tegen de wet te moeten verzetten, omdat die opheffing wel is waar werd uitgesproken, maar eerst in de toekomst zou worden tot stand gebracht, en in dien tusschentijd veel veranderen kan? Maar dan was haar toetred niet oprecht, en zal zij alleen haar doel kunnen bereiken, wanneer èn Regeering èn Vertegenwoordiging de thans bij deze wet aan de Javaansche bevolking gegeven belofte verbreken. Eene taktiek die dan alleen tot het doel leidt, wanneer allen onoprecht en illoyaal handelen, veroordeelt zich zelve, en van de houding der conservatieve partij bij deze discussie kan niet anders gezegd worden, dan dat zij óf eene zwakheid was, waardoor zij op dit terrein heeft geabdiceerd, òf eene illoyale berekening, die op vooronderstelde onoprechtheid van anderen speculeerde. Voor haar was tegenstemmen niet genoeg; de verplichting om de gronden mede te deelen waarop de afkeuring rustte, was door den heftigen aanval in de Toelichting een dringende plicht, en aan dien plicht is niet voldaan. Wel heeft de heer 's Jacob zijne afkeurende stem gemotiveerd, doch deze kan niet als woordvoerder van het strenge behoud optreden. Daarenboven vernam men van hem geen krachtig protest tegen het anticonservatieve beginsel der wet; hij wilde zelfs den strijd over het cultuurstelsel niet op nieuw aanbinden, omdat die reeds ten voordeele der tegenstanders beslist was. Alleen praktische bezwaren deden hem de wet afkeuren: de vrees voor den ondergang der suikercultuur, ten gevolge van slecht gekozen maatregelen van overgang, gemis aan zekerheid en waarborgen voor de ondernemers, enz.; maar van het hoofdbeginsel qua beginsel geen woord. Evenmin kan men zich beroepen op den heer v. Goltstein, die voor de wet wilde stemmen, indien de Minister niets wijzigde, en die, zich zelven ministeriëel verklarende, de denkwijze van den Minister omtrent het cultuurstelsel scheen te deelen. Wel is waar hij stemde tegen de wet, maar een protest is niet van hem vernomen. En al de overige leden, zelfs zij die als het een koloniaal debat geldt gewoonlijk niet spaarzaam zijn met hunne adviezen, allen zwegen, en op allen rust dus de beschuldiging, dat zij hunnen plicht niet hebben gedaan en hunne beginselen, door ze niet te verdedigen toen en waar die verdediging gevorderd werd, prijs hebben gegeven en verzaakt.

Op de liberalen op koloniaal gebied die in den regel den heer Fransen v. d. Putte als hun leider erkennen, rust eene andere beschuldiging. Dezen hebben nu wel niet gezwegen en van hunne zijde is zonder twijfel duidelijk genoeg aangetoond, waarom de wet voor hen onaannemelijk was; maar daargelaten nu dat slechts zeven van hen tegen de wet stemden, in overeenstemming met hunne redevoeringen, en verscheidene anderen, hoewel zij tegen

de wet spraken, eindigden met hun stem voor haar uit te brengen, zoo komt het ons toch voor, dat de houding van eenige dier zeven leden in het debat veel te zwak was. Ten eerste vragen wij, of zij geene andere bezwaren hadden dan die zij uitspraken, en indien dat wèl het geval was, waarom zij hunne afkeuring dan niet krachtiger en met meer redenen omkleed deden hooren. De indruk van dat debat was, dat zij den Minister wilden sparen; het was alsof zij daarenboven zich een achterdeur wilden openhouden, om, wanneer de Minister op het hoofdpunt van verschil tusschen hen en de Regeering had toegegeven, al was het dan ook maar onvolledig, de wet, die in hun oog toch onaannemelijk moest blijven, om bijconsideratiën aan te nemen. Het was alsof zij zich des noods bij de wet zouden hebben nedergelegd, indien de heer de Waal had kunnen goedvinden, het amendement van den heer Kerkwijk, waarin eenige van hunne beginselen geheel verwaterd werden teruggevonden, over te nemen. Was die houding wel waardig, en hadden die leden althans die ten slotte bleken den moed te hebben, om tegen de wet te stemmen, niet veel krachtiger moeten optreden? Van de HH. Lenting, Jonckbloet en Kerkwijk, die tegen de wet spraken, haar volstrekt afkeurden, maar eindigden met voor te stemmen, spreken wij nu niet: de politieke consideratiën die hen deze inconsequentie deden begaan, zijn in het Bijblad niet opgeteekend, en zullen waarschijnlijk wel altijd in het duister gehuld blijven. Maar zijn de heeren van de Putte, Sloet en Mirandolle, die zich bij de discussie geheel op koloniaal gebied bewogen, wel tevreden over hunne houding in dit debat? Waarschijnlijk zullen ook dezen thans moeten erkennen, dat het échec dat zij, of liever de beginselen door hen verdedigd, door de eindstemming hebben geleden, voor een groot deel aan hen zelven en hun zwak optreden te wijten is Bij hunne opvatting van de strekking der wet was het niet voldoende alleen te wijzen op de wijziging die zij wenschelijk achtten, maar zij hadden zelven eene wijziging der wet moeten voorstellen waarin zij hunne beginselen duidelijk hadden geformuleerd, zij hadden dat amendement met kracht zelfs tegen den Minister moeten verdedigen, en daarmede staan of vallen. Een ministerie te sparen dat een dergelijke wet voordraagt en op zoodanige wijze verdedigt als nu het geval was, kan nooit een gezonde politiek zijn. En het beste bewijs daarvan is, dat zij toch moesten eindigen met tegen de wet te stemmen, op het gevaar af van den Minister, dien zij zoo teêrhartig op het kussen wilden houden, toch te zien vallen. Hadden zij geformuleerd wat zij in de plaats van de door hen zoo bestreden en afgekeurde wet verlangden, waarschijnlijk zouden zich veel meer dan zeven leden met hen vereenigd hebben. In de door hen bij dit debat eenmaal aangenomen houding was dit dus zonder twijfel hun plicht geweest.

De heer Stieltjes nam bij de beoordeeling der wet eene betere positie in. Zijne redeneering kwam hierop neêr. Wij hebben geen uitgewerkte

wet op deze aangelegenheid noodig; aan de Agrarische wet hebben wij genoeg. Bepaal dat alle tusschenkomst van het Bestuur bij de suikercultuur na expiratie der contracten ophoudt; meer behoeft de wet niet in te houden. En dat was volkomen juist. Indien er dan nog hulp noodig was, dan kon die krachtens de Agrarische wet verleend worden door het jaarlijks beschikbaar stellen van de benoodigde velden tegen behoorlijke schadeloosstelling. Dit paste ook geheel in het stelsel, door de heeren v. d. Putte, Sloet en Mirandolle verdedigd, en dat het voor die leden aannemelijk was, blijkt uit den steun van die zijde aan het amendement de Roo verleend dat, mits ontdaan van de toelichting der voorstellers, in werkelijkheid tot hetzelfde resultaat leidde. Het eenvoudigste was geweest: afstemming der wet op grond dat men na expiratie der contracten geene tusschenkomst der Regeering meer verlangde, en verwijzing naar de Agrarische wet, als overgang tot een geheel vrijen toestand. De heer Stieltjes intusschen had wel den moed in dien geest te spreken, maar bij de stemming was hij afwezig. Niemand zal beweren dat die afgevaardigde le courage de son opinion mist, maar bij dit vreemde debat moest ook juist hij zich aan de stemming onttrekken, die het best had ingezien waarom de wet geheel onaannemelijk was.

Doch zoo men van de geavanceerde liberale partij bij dit debat meer, en vooral een krachtiger optreden, had mogen verwachten, dan door haar gepraesteerd is, nog veel minder te verdedigen is de houding der overige liberalen, die, onder leiding van den heer Thorbecke, de wet hebben aangenomen, hoewel niemand eene goedkeuring over die regeling uitsprak. Waarschijnlijk heeft die stemming een dubbele oorzaak. Ten eerste was de wet afkomstig van een liberaal ministerie, en vreesde men door afstemming den heer de Waal tot aftreden te noodzaken, waardoor in het reeds niet krachtige kabinet een bres zou ontstaan zijn, die niet gemakkelijk zou kunnen worden aangevuld, en dus den val van het geheele kabinet, met al de gevolgen daaraan verbonden, te veroorzaken. Ten tweede zullen er ook wel enkelen geweest zijn die door het advies van den heer Thorbecke tot de aanneming der wet zijn geleid. Het eerste motief is zeer zeker een verkeerd motief geweest. Niet alleen toch dat zoodoende het partijbelang boven het algemeen belang gesteld werd, hetgeen op zich zelf reeds afkeuring genoeg verdient; maar ook aan de liberale partij zelve, in zoo verre zij de liberale beginselen vertegenwoordigt, handhaaft en verdedigt, heeft men nadeel toegebracht. Of zullen de liberale beginselen niet daaronder lijden, wanneer een slechte en zeer illiberale wet onder liberale vlag wordt binnengesmokkeld? Zou op den duur de publieke opinie in den lande zich niet afwenden van eene partij die met liberale leuze illiberaal handelt, alleen om een ministerie uit haar midden opgetreden te handhaven? En wordt bovendien zoodoende het ministerie zelf niet verzwakt, althans op een verkeerden weg

gebracht? De Regeering moet haren steun vinden in de beginselen die zij vertegenwoordigt, en wanneer zij die verzaakt, moet zij terstond krachtige oppositie vinden bij hen die deze beginselen zijn toegedaan. Daaruit ontleent zij zelfs kracht tegenover hen die anders denken, en daardoór alleen kan zij zich tegen allerlei opgedrongen transacties verdedigen, die op den duur toch elk ministerie ten val brengen. Door den heer de Waal bij deze wet steun te verleenen, heeft men hem eene Pyrrhus-overwinning geschonken, welke èn de Regeering èn de liberale partij meer heeft verzwakt, dan eene nederlaag zou gedaan hebben waarbij met moed en ovèrtuiging voor het liberale beginsel was gestreden. Wanneer eene partij, voor haar beginsel strijdende, met eere valt, staat zij later met des te meer kracht weder op; maar verzaken van beginselen om een val te voorkomen, is politieke zelfmoord.

Het is vooral de heer Thorbecke die de schuld draagt van deze politieke fout, door zijn advies om alle amendementen te verwerpen en de wet zonder eenige wijziging aan te nemen. En bovendien was dit een zeer gevaarlijk advies. Daardoor werd toch de weg tot verzoening met de overige liberalen afgesneden, en indien slechts één der leden die tegen de wet spraken maar er voorstemden, bij zijne uitgesproken overtuiging was gebleven, en de heer Stieltjes zich niet van stemming had onthouden, dan was de wet gevallen en met haar wellicht het geheele kabinet. Het is waar, voor den oppervlakkigen lezer van het Bijblad ware de schuld van die verwerping in de eerste plaats geweest bij de liberalen die tegen de wet stemden; maar inderdaad lag de schuld dan toch dieper, en wel in het advies van den heer Thorbecke. Of lag het misschien in diens bedoeling, dat het Ministerie zou aftreden zonder dat hij rechtstreeks daartoe had medegewerkt, terwijl hij, op zijn stem en advies wijzende, de verantwoordelijkheid daarvan geheel van zich kon afschuiven en op de overige liberalen werpen? Wij wagen het niet hierin te beslissen; maar zoo dit het geval was moeten wij die taktiek, hoe behendig ook, als onoprecht signaleeren. En tot die vooronderstelling bestaat wel eenige aanleiding. Wij wijzen op hetgeen bij het amendement van den heer de Roo gebeurde. De heer Thorbecke ondersteunde dat amendement toen het werd voorgesteld, maar ontraadde den volgenden dag toch de aanneming dier wijziging, waarop de heer de Roo verklaarde, dat hij dit amendement niet dan na voorafgaande raadpleging en overleg met een der meest invloedrijke leden zijner partij had voorgesteld, om tot conciliatie in de liberale partij te geraken, zoodat hij nu, bij verwerping daarvan, tegen de wet zou stemmen en de verantwoordelijkheid der politieke gevolgen van de verwerping der wet van zich afwierp. Buitendien had het advies van den heer Thorbecke tot aanneming der wet iets onverklaarbaars. Bij de behandeling van de alinea der Agrarische wet die beschikking over de velden der inlanders tegen schadeloosstelling ten behoeve der

gouvernements-cultures toestond, bestreed de heer Thorbecke die bepaling als illiberaal, en stemde hij voor een amendement, door zijn geestverwant in dit opzicht, den heer Kalff, voorgesteld, om die alinea uit de wet te lichten. Zoo ver ging toen zijn afkeer van dit illiberale beginsel, dat toen de heer Mirandolle op het gevaarlijke van dit amendement gewezen had, waardoor elke tusschenkomst van het Gouvernement bij de suikercultuur onmogelijk gemaakt werd, zoodat de strekking van dit amendement moest zijn plotselijke opheffing van het cultuurstelsel, hetgeen den heer Kalff noopte zijn amendement in geheel conservatieven zin te wijzigen, toch de heer Thorbecke zijn stem aan het gewijzigd amendement gaf, hoewel het na de wijziging juist het tegenovergestelde beoogde van hetgeen hij eerst had voorgestaan. En bij deze wet had hij geen bezwaar om nog 20 jaar over de gronden en over de personen ten behoeve van de gouvernements-suikercultuur te beschikken! Is dat alles wel even consequent en logisch gedacht? Ook de heer Mirandolle zal bij de behandeling dezer wet wel hebben ingezien, dat hij door de bestrijding van het amendement Kalff bij die gelegenheid een fout heeft begaan. Ware die wijziging, in verband met de toelichting van den heer Thorbecke, toen aangenomen, hetgeen zonder zijne bestrijding waarschijnlijk zou geschied zijn, daar niemand op de wijde strekking dier wijziging de aandacht vestigde, dan ware deze wet eene onmogelijkheid geworden en had bij de regeling dezer aangelegenheid alleen sprake kunnen zijn van eene opruiming en zoo spoedig mogelijke liquidatie van het cultuurstelsel, waarbij van bestendiging geen quaestie had kunnen zijn. Wel zou wellicht de Agrarische wet met die wijziging door de Eerste Kamer zijn verworpen, maar in vergelijking met de aanneming van deze ongelukkige regeling der suikercultuur, zou die ramp niet zeer groot zijn geweest.

Wij zijn hier aan het einde van ons onderzoek genaderd en besluiten met de herhaling der conclusie die wij voorop stelden: een slechte wet, slecht of niet verdedigd, en een treurig debat, waarbij politieke kansberekening aan de liberale beginselen een bepaalde nederlaag heeft toegebracht.

X.

BOEKAANKONDIGING.

De Bataviasche Bank-Courant en Bank van Leening, 1746—1794. *Eene Bijdrage tot de geschiedenis van het Bank- en financiewezen van Nederlandsch-Indië, door N. P. van den Berg. Amsterdam, bij P. N. van Kampen*, 1870.

Als iemand op zijn schrijftafel twee boeken vindt liggen, waarvan het eene den titel draagt dien ik zoo even heb afgeschreven, en het andere een nieuw meesterstukje is van Henri Taine of een deel der *Causeries* van Sainte-Beuve, dan is de waarschijnlijkheid groot dat het eerste op dat oogenblik ongelezen zal blijven. In deze prachtige zomerdagen, nu de zon zoo vroolijk schijnt en alles ons stemt tot poëzij, grijpen wij onwillekeurig naar lectuur, die aan deze stemming beantwoordt, en zijn wij weinig gezind om ons te verdiepen in afgetrokken wetenschappelijke studie. Er is eenige zelfverloochening toe noodig om in zulke dagen een boek te lezen over een Bank-Courant en een Bank van Leening. De winter ging voorbij, de strenge, ernstige winter, die ons riep en opwekte tot ingespannen arbeid en ons daartoe de gelegenheid zoo ruimschoots aanbood. Wij zijn vermoeid van het werk en willen ons verpoozen; wij willen eens een tijdlang niets meer hooren van politieke en sociale quaesties; wij willen de vogels hooren fluiten en de bloemen bewonderen, en adieu zeggen aan de proza van het leven.

Maar welk een onrecht zou men doen aan den Heer van den Berg als men, in zulk een stemming, zijn jongste werk ongelezen liet. Ik zal wel niet beweren dat dit boek een poëtisch boek is; maar toch durf ik staande houden, dat de schrijver den lof verdient van zijn onderwerp zoo pikant en zoo levendig behandeld te hebben, als hem mogelijk was. En het onderwerp leende zich tot zulk een behandeling veel meer, dan men, alleen op den titel afgaande, zou vermoeden. Gij verwacht een drooge opsomming van gebeurtenissen, getallen zonder einde, onleesbare statuten, reglementen en instructies? Het zal u meêvallen: de statuten en reglementen zijn naar

de bijlagen verwezen, de getallen zijn schaarsch, en de opsomming der gebeurtenissen is volstrekt niet droog. Integendeel, er ligt in de Bankgeschiedenis die hier beschreven wordt, een dramatisch belang, dat de schrijver zeer goed heeft doen uitkomen; ja ik ga verder: er ligt zelfs over het verhaal een tint van humor verspreid, juist genoeg om den lezer te doen gevoelen dat de auteur de humoristische zijde van zijn onderwerp zeer wel heeft ingezien, maar gelukkig in de verte niet genoeg om het werk te doen vervallen in het treurig *genre* der Komieke Reizen, Vermakelijke Spraakkunsten en diergelijken.

Laat ik die humoristische zijde even doen uitkomen. Denk u een Bankbestuur in de volgende positie: zijn loon bestaat uitsluitend uit de zuivere winst; dus geen winst, geen loon. Maar de winst moet gemaakt worden uit de rente, verkregen door het op beleening uitzetten van à deposito ontvangen kapitalen. Het verdienen van loon onderstelt dus twee voorwaarden: dat er werkelijk kapitalen à deposito worden gegeven, en dat men voor die kapitalen een geschikte belegging zal vinden. Ontbreken de deposito's dan kwijnt de zaak; maar zijn zij te talrijk, weet men met het geld geen weg, dan wordt er bepaald verlies geleden, want de deposito's kosten rente. — Niets is nu eenvoudiger, denkt misschien een bankier van onzen tijd, dan die beide gevaren te ontgaan. Men verhoogt of verlaagt zijn deposito-rente en dit is het middel waardoor men de kapitalen, naar gelang der behoefte, aantrekt of afweert. — Voortreffelijk; maar gesteld nu eens dat het cijfer der deposito-rente bij de statuten van oprichting is bepaald; gesteld verder, dat de Regeering aan dat cijfer een zekere vastheid wil verleenen; gesteld eindelijk, als gevolg van die beide oorzaken, dat geen verandering in de deposito-rente kan verkregen worden, dan na een uitvoerig adres aan het Gouvernement en door eene wijziging in de statuten, waartoe niet lichtvaardig besloten wordt. In dat geval zult gij de bedoelde Bankdirectie heden een missive zien richten tot de Regeering, om te betoogen dat de rente uit ondervinding gebleken is veel te laag te zijn, zoodat er een belangrijke verhooging moet plaats vinden; en na lange aarzeling zult gij dan ten laatste de Regeering tot die verhooging zien besluiten. Maar over een jaar zult gij dezelfde directie een brief zien schrijven, waarin zij, mede op grond van de ervaring, volmaakt het tegenovergestelde verzoekt. Nauwelijks echter verloopen er weder eenige maanden of een nieuw adres gaat in zee om andermaal op verhooging aan te dringen; en zoo voort, world without end. — Gij wordt ongeduldig en vraagt, hoe het verklaarbaar is, dat practische lieden niet van zelf de onmogelijkheid hebben ingezien om de rente eener bank van regeeringswege en bij instructie vast te stellen. Maar hierin ligt juist de humoristische zijde van het verhaal, dat men dit in vijftig jaren tijds niet geleerd heeft, en altijd heeft getobd en gearbeid om een onmogelijk stelsel vol te houden.

De fout van het onmogelijke te willen, een fout die daaruit ontsproot, dat men de wetten niet kende, die op het gebied van bankwezen heerschen, diezelfde fout lag eigenlijk ten grondslag aan de geheele instelling der Bataviasche Bank-Courant. Toen men haar oprichtte, wilde men een deposito-bank in modernen zin tot stand brengen. Terecht wijst de heer van den Berg op het merkwaardige van dit voornemen: banken, die rente vergoedden voor de haar toevertrouwde gelden, bestonden toen zelfs in Europa te nauwer nood. Maar het merkwaardige der zaak bestaat niet enkel daarin, dat men op dat tijdstip — de helft der 18e eeuw — in een ver afgelegen kolonie — Java — zulk een bank gesticht heeft, het lag ook hierin: vooreerst dat men haar gesticht heeft op dit terrein, dat er bijna volkomen ongeschikt voor was, en vervolgens dat die bank desniettemin nog zoo lang heeft kunnen voortleven. Een credietinstelling die rente betaalt voor spoedig opeischbare deposito's, moet gelegenheid vinden om hare kas te beleggen op zulk een wijze, dat zij er binnen korten tijd weder over beschikken kan. Tegenover de mogelijkheid van dagelijksche betalingen moet de zekerheid van dagelijksche inkomsten staan. Een zoodanige belegging b. v. is een portefeuille van soliede wissels, die geen langen looptijd hebben en die men des noods weder herdisconteeren kan. Beleeningen op goederen voor korten tijd zijn ook geschikt voor hetzelfde doel, maar op verre na niet in gelijke mate. Hypotheken deugen er natuurlijk in het geheel niet voor. Welnu: disconto's bestonden er destijds in het geheel niet, en toen de Bank-Courant werd opgericht, toen wist men reeds uit de zesjarige ondervinding der in 1746 tot stand gekomen Bank van Leening, hoe weinig men er op rekenen kon, dat er altijd een voldoende som in goederenbeleeningen zou te beleggen zijn. Het had die Bank, zegt de heer van den Berg [1]), in den regel aan emplooi voor hare beschikbare fondsen ontbroken, ja in zulk een mate, dat de commissarissen zich den 26sten Januari 1750 tot de Regeering hadden gewend, met het verzoek om, «vermits zij meer dan 60,000 rijksdaalders hadden ledig liggen, buiten «hetgeen in de dagelijksche kas was berustende, zonder apparentie van «hetzelve vooreerst te zullen kunnen employeeren, daarvan 50,000 rijks«daalders te mogen overbrengen in 's Compagnies kas à deposito, tegen de «rente van 6 pct. 's jaars, om weder geheel of ten deele afgelegd te worden, «zoodra zij hetzelve mochten benoodigen,» — welk verzoek de Regeering had toegestaan «uit aanmerking dat die penningen de Compagnie zeer wel te stade zullen komen.» Anderhalf jaar later hadden de commissarissen der Bank van Leening weder in denzelfden toestand verkeerd, en dientengevolge de Regeering verzocht om de 50,000 rijksdaalders met 60,000 te mogen ver-

---

[1]) Blz. 31.

meerderen, en zoo was langzamerhand de deposito-rekening bij de Compagnie geklommen tot een cijfer van 170,000 rijksdaalders, meer dan de helft van het kapitaal. Het bewijs behoefde dus waarlijk niet meer geleverd te worden, dat een geregelde geldbelegging in voorschotten op roerende goederen niet mogelijk zou zijn. En wat bleef er nu over? Voorschotten op *vaste* goederen, — zooals wij gezien hebben, een zeer ongeschikte belegging — en voorschotten aan de O. I. Compagnie; — aan diezelfde Compagnie die in Indië een vlottende schuld had van vijf en een half millioen gulden [1]), en wier geldmiddelen in zulk een toestand verkeerden, dat, toen zij in 1750 de bovenbedoelde luttele som van 50,000 rijksd. à deposito van de Bank van Leening aannam, het haar noodig scheen bij de verbintenis tot terugbetaling de voorwaarde te stellen, dat «de staat van 's Compagnies kas de restitutie ten tijde van de opeisching maar eenigszins zal toelaten» [2]). Op zulk een terrein nu beging men het waagstuk van een depositobank op te richten. Waarlijk wel een treffend bewijs zoowel van den voorvaderlijken moed als van de voorvaderlijken onkunde op het stuk van bankzaken — een onkunde, waarin toenmaals trouwens door velen werd gedeeld!

En toch heeft die stichting ruim veertig jaren bestaan, tegen al de regels van de kunst. Maar hoe heeft zij bestaan! Hare geschiedenis is die van een onafgebroken «struggle for life» geweest, van een lange reeks van steeds overwonnen moeilijkheden. Een deel dier moeilijkheden had de Bank zich zelve in den weg gelegd, door in het onmogelijke stelsel, van den interest door de Regeering te laten bepalen, te berusten. Maar het grootste deel sproot voort uit de ongeschiktheid van het terrein, waarop zij werkzaam was. Hare deposito's klommen weldra tot een aanzienlijk cijfer. In 1753 bedroegen zij ruim 500,000 rijksdaalders, in 1759 viermaal meer. Dientengevolge was op ult°. December 1758 de bij de O. I. Compagnie à deposito gestorte som reeds tot 1,082,000 rijksdaalders geklommen, want met de andere middelen van geldbelegging wilde het niet vlotten; in beleening op losse en vaste goederen had de Bank-Courant destijds slechts 288,375 Rijksdaalders uitstaan. Maar ziet, in 1759 krijgt de O. I. Compagnie op eenmaal ruimte van kas; zij lost 82,000 rijksdaalders af en twee jaar later nog 400,000 daarenboven, hetgeen natuurlijk onze Bank in een groote ongelegenheid brengt, daar zij letterlijk met haar geld geen weg weet! Zij redt zich uit die ongelegenheid door renteverlaging, hetgeen de deposito's weldra van 2,100,000 tot 690,000 rijksd. doet verminderen. Doch deze vermindering is nu weder al te sterk, en daarop had de Directie niet gerekend. Andermaal ts zij in benauwdheid, maar nu in een benauwdheid van geheel

[1]) Zie van den Berg, blz. 41.
[2]) T. a. pl., bl. 321.

anderen aard. Wat zal zij doen? Beleeningen opzeggen en des noods de panden executeeren? Dit komt «in de presente critique tijdsomstandigheden» minder raadzaam voor, en men geeft dus de voorkeur aan andere middelen. De rente wordt weder verhoogd, en zoo klimmen de deposito's spoedig tot ruim 1,000,000 rijksdaalders. Maar het zal niet lang meer duren, of de voorspoed is weder te groot en de kas te ruim, zoodat de eerste moeilijkheid terugkeert, om spoedig weder voor de tweede plaats te maken, en zoo voort. Geen wonder dat ten slotte de zwarigheden, die men herhaaldelijk ondervindt, om de overvloedige kas te beleggen, allengs misbruiken ten gevolge hebben. Aanvankelijk had de Directie zich streng gehouden aan het beginsel om, behalve aan de Compagnie, geen geld uit te leenen zonder onderpand. Maar gaandeweg week zij hiervan af en begon zij geld te schieten op eenvoudige obligatie, in blanco. En geen wonder ook, dat bij dit gestadige zeilen tusschen Scylla en Charybdis, tusschen grooten overvloed en geldgebrek, de Bank eindelijk op een van die klippen, den laatsten, vastraakte, en dat de hulp der Regeering noodig was om haar weder vlot te krijgen. Op ult°. Augustus 1783 waren er, bij een opeischbare schuld van circa 600,000 rijksdaalders, nog geen 40,000 rijksdaalders in kas. Het Gouvernement (dat destijds druk aan den gang was met het uitgeven van papieren geld) besloot toen, om, even als het reeds eenmaal in 1779 had gedaan, aan de Bank een som van 50,000 rijksdaalders in «brieven van crediet» voor te schieten; en zoo werd het wrakke schip weder in beweging gebracht. Waar papieren geld al niet goed voor is!

Het is dus met de Bank-Courant een voortdurend tobben en sukkelen geweest, en dit alles, zooals wij gezien hebben, was eenvoudig daarvan het gevolg, dat men het onmogelijke had beproefd en onkundig was gebleven van de voorwaarden, waaronder alleen een deposito-bank bloeien kan. Uit dit oogpunt bezien, zou de geschiedenis dezer instelling ons een algemeene les kunnen geven, in zoover zij op nieuw aantoont, welke de bijzondere waarde is van theoretische studiën. Daar zijn onmogelijkheden, die ook door het ongeoefend oog terstond als zoodanig worden herkend; doch er zijn andere, waarvan men volstrekt niet hetzelfde kan zeggen. Nu is het zeker dat een juiste, een zeer nauwkeurige waardeering van het mogelijke en onmogelijke voor de meesten alleen langs wetenschappelijken weg wordt verkregen; want de wetenschap leert ons de wetten kennen, die op een bepaald gebied heerschen, en deze kennis hebben wij noodig om te weten wat mogelijk is en wat niet. De ondervinding bevestigt dit ten volle. Denk u een persoon die met een krachtigen geest van initiatief en eenige fantaisie is toegerust, maar wien het, op het speciale gebied waarop hij werkzaam wil zijn, aan wetenschappelijke vorming ontbreekt: van zulk een zal dit kunnen groeien. Hij zal mechanicus worden en het perpetuum mobile willen uitvinden; minister van financiën,

en door amortisatie-fondsen de staatsschulden willen delgen; bankier, en als een tweede John Law met bankbilletten willen tooveren. Hij zal zich met filosofie gaan bezig houden en door een paar stoute grepen het wereldraadsel willen oplossen. Een paar eeuwen geleden zou hij alchimist zijn geworden en zijn tijd verdaan hebben in ijdele pogingen om goud te maken. Zijn type verandert nooit en is altijd herkenbaar. Maak hem staatsman: hij zal door beschermende rechten en cultuurstelsels nijverheid en landbouw willen opbeuren. Plaats hem aan het hoofd van een credietinstelling: hij zal het geslacht der Pereire's, Langrand-Dumonceau's en Mendel's vermeerderen. Maak hem koopman: hij zal «landelijke ondernemingen» beginnen in een kolonie, waar geen zakelijke rechten op den grond te verkrijgen zijn, en naamlooze vennootschappen oprichten voor doeleinden, waarvoor de naamlooze vennootschap als ondernemingsvorm volstrekt niet past. Maak hem koffiemakelaar in Nederland: tien tegen één zoo hij de Regeering niet tracht te beduiden, dat zij door groote koffieveilingen een permanenten speculatiegeest gaande houden en onnatuurlijk hooge prijzen bedingen kan. Laat hij een liberaal lid van onze Tweede Kamer zijn: hij zal misschien ijveren voor vrijen arbeid in Indië, zonder ooit te willen medewerken tot het scheppen der voorwaarden die de vrije arbeid daar stelt: individueel grondeigendom en afschaffing der heerediensten. Denk hem eindelijk te Batavia in het jaar 1752: hij sticht er een depositobank op een terrein, waarop geen depositobank op den duur ooit kan bloeien.

Wij spraken van de Bank, doch zwegen tot nog toe van hare aandeelhouders. Dit geschiedde om een zeer goede reden: de Bank-Courant bezat geen aandeelhouders, dus ook geen stamkapitaal. Al hetgeen aan zuivere winst overbleef, werd onder de bestuurders verdeeld; maar daarentegen waren deze laatsten ook verantwoordelijk voor al de verliezen, die de Bank zou lijden. Er kwam ten slotte een tijdstip, waarop deze bepaling met nadruk moest gehandhaafd worden. In 1790 werd in de kas der Bank een te kort bevonden van 63,000 rijksdaalders, waarvan de Directie geen verklaring wist te geven. De Reegering trok zich deze gebeurtenis ernstig aan en eindigde, na onderzoek, met de bestuurders gezamentlijk verantwoordelijk te stellen voor het verlies. De Directie kwam hier tegen op, en zoo werd de beslissing uitgesteld tot aan de komst der Commissarissen-Generaal, Nederburgh en Frijkenius, die kort daarna uit Nederland naar Indië gezonden waren. De afloop is karakteristiek. Hangende het onderzoek was een der bestuurders, de kassier de Roth, gestorven, en nu kwam men toevallig na diens dood tot de slotsom, dat niemand anders dan diezelfde de Roth de aansprakelijke persoon was, zoodat op zijn boedel de 63,000 rijksdaalders verhaald moesten worden. En aldus is het geschied; vermoedelijk tot groote

tevredenheid van de erfgenamen! — Door dezelfde Commissarissen-Generaal is tevens aan het geheele bestaan der Bank een einde gemaakt; een maatregel die door Dirk van Hogendorp ernstig is afgekeurd, maar die niettemin zoowel door de toenmalige tijdsomstandigheden, als door de geheele geschiedenis der Bank, volkomen wordt gerechtvaardigd.

Ik eindig hiermede deze korte aankondiging, maar mag geen afscheid nemen van den lezer zonder hem nog een goede tijding te hebben medegedeeld. Op blz. 4 van zijn boek zegt ons de heer van den Berg, dat hij bezig is een historische schets te bewerken van den particulieren handel in Ned. Indië van het begin der Compagnie af tot op onzen tijd. Dit bericht zal ongetwijfeld velen zeer welkom zijn. Als de ons toegezegde schets even degelijk van inhoud en aangenaam van vorm is als de thans geleverde bankgeschiedenis, dan durf ik haar een uitmuntend onthaal voorspellen.

Amsterdam, 21 Juni 1870. N. G. Pierson.

Handleiding tot het Indisch Staatsregt. Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië, Munt- en Comptabiliteitswet, met bijlagen en register (uitgegeven en met aanteekeningen voorzien) door M. A. Posno, Oud-Oost-Indisch Ambtenaar. Amsterdam, J. Noordendorp — Schooneveld en Zoon. 1870.

Onze kennis van Indië — wie zal het ontkennen nadat het zoovele malen gezegd en herzegd is? — heeft in de laatste jaren reuzenschreden gemaakt; er is een licht opgegaan over veel dat ons daar vroeger duister en onbekend was, en niet te verklaren scheen. In tal van boeken en boekjes, van artikelen, in periodieke werken, en zeker niet het minst in dit tijdschrift, geplaatst, in brochuren, kamerverslagen enz. werden bijna alle

onderdeelen der Indische wetenschap — als wij ons zoo mogen uitdrukken — behandeld, en van alle kanten bracht men het licht aan, dat op het moeilijke pad tot leidster moest dienen.

Aan die behandeling, noodzakelijk als zij in den beginne was, toen men medewerking van alle kanten begeerde, en elke bijdrage welke slechts eenigermate die kennis vermeerderde, welkom werd geheeten, was echter eene groote schaduwzijde verbonden. Juist de groote massa van bijdragen, hier en daar verspreid, en overal (maar daardoor soms nergens) te vinden. maakte de taak van hem die kennis van het geheel zocht, tot eene zeer bezwarende, en vooral den te bewandelen weg tot een weinig verkwikkenden. Een leidraad om een oordeelkundig overzicht van het geheel te vormen en zoo den weg tot verdere studiën voor te bereiden, ontbrak ten eenenmale; maar langzamerhand werd ook daarin voor vele onderdeelen voorzien. Voor land- en volkenkunde kwamen de werken van de Hollander en Pijnappel de leemten aanvullen. Voor de geschiedenis van N. I. werden gelijke pogingen — helaas niet allen even goed geslaagd! — aangewend. Maar de Staatsinstellingen van Nederl. Indië, in en buiten de kamers zoo vol liefde, hoewel niet altijd even liefdevol, behandeld, bleven als een geheel onbesproken. Een kort résumé gaven de heeren de Bosch Kemper en Lenting in hunne bekende werken, maar deze, hoe uitstekend ook voor een oppervlakkig overzicht, konden, juist om hunne kortheid, niet in de bestaande behoefte voorzien, dat dan ook trouwens hunne bedoeling niet geweest was.

De bezwaren van dezen stand van zaken werden weldra aan alle kanten gevoeld. Zij die zich enkel uit belangstelling, en om op de hoogte van hun tijd te wezen, op het Indisch Staatsrecht wilden toeleggen, zagen weldra den lust verdwijnen om tastende en dwalende den weg in het labyrinth te zoeken, en zij die genoodzaakt waren om in het belang van hunne toekomstige loopbaan zich met dat recht vertrouwd te maken, verloren een schat van tijd voor zij daarin den weg hadden gevonden. De Hoogleeraren de Bosch Kemper en Veth wezen beide op de wenschelijkheid van aanvulling dezer leemte, en de Commissiën met het afnemen der examens voor aanstaande Oost-Indische ambtenaren belast, uitten zoowel hier als in Indië herhaalde malen de klacht, dat zonder een handleiding de studie der staatsinstellingen van N. I. niet naar behooren kon worden behartigd.

Het was dan ook een schoon en gelukkig denkbeeld van den heer Posno, te trachten aan deze behoefte te gemoet te komen, en een dergelijk geschrift aan het belangstellend publiek aan te bieden. Maar moeilijk was ook de taak door hem aanvaard, en niet gering waren de eischen die met billijkheid gesteld konden worden, wilde het werk voldoen aan dat wat het beloofde. Is die taak naar behooren opgevat? Zijn die eischen bij de behandeling in acht genomen? Ziedaar de vragen waarop wij thans het antwoord moeten geven.

Vooraf een woord over de wijze waarop naar onze meening de behandeling van het Ned. Indische Staatsrecht zou kunnen worden opgevat en uitgevoerd. Daartoe stonden, meenen wij, twee wegen open. De eerste was het ontwerpen van een werk op groote schaal, dat, voor alle quaesties en onderwerpen van belang eene groote plaatsruimte openstellende, de kleinere détails niet vergat en in een alles omvattend plan de Nederlandsche maatschappij in Indië, hare uitwerking op de inlandsche toestanden en tevens die toestanden zelven — alles voor zoover deze onderwerpen tot het Staatsrecht behooren — zoo uitvoerig mogelijk beschreef. Noodzakelijk zou daarmede eene beschouwing moeten verbonden zijn van de gebreken die het bestaande stelsel aankleven, en van de middelen daartegen aan te wenden — alles zooveel mogelijk met opgave der bronnen. Deze weg, welke zeker niet van korten adem zou zijn en groote bezwaren aanbood, zonder langdurige voorbereiding niet te overwinnen, is door den heer Posno niet ingeslagen. Zijn werk, hoe compres ook gedrukt, zou dan licht tot minstens het vierdubbele van zijnen tegenwoordigen omvang zijn uitgebreid. Maar bovendien, de titel «handleiding» doet reeds aanstonds zoodanige behandeling niet vermoeden. — Een ander pad, waarop zeker niet minder nut te stichten valt, stond daarnevens open. Naar het voorbeeld van den heer Lenting, in zijn zoo uitstekend geschrift over het Nederlandsch Staatsbestuur, kon een werk worden geleverd dat, als het ware eene samentrekking van het bovengenoemde plan, op veel kleinere schaal een overzicht gaf van het raderwerk der Indische staatsinstellingen, — een werk dat, ofschoon slechts in groote trekken het voornaamste beschrijvende, en aan het minder gewichtige ook minder plaats inruimende, toch helder en duidelijk het beeld der Nederlandsche administratie in Indië voor oogen stelde. Was dit het doel van den heer P., — en uit zijne voorrede en verwijzing naar de recensie van prof. Veth in «de Gids» van 1865 mag men dit met vrij groote waarschijnlijkheid opmaken, — dan waren de eerste vereischten voor eene behoorlijke uitwerking, volledigheid, nauwkeurigheid en helderheid van voorstelling. Ontbreken deze, dan wordt de groote — zoo niet alle verdienste eener handleiding gemist. Evenzeer als bij eene schilderij op levensgrootte genomen, wordt bij een miniatuurportret verlangd dat *alle* trekken welke het origineel kenschetsen, in de afbeelding worden teruggevonden, en de schilder die een gedeelte onafgewerkt heeft gelaten of valsche kleuren aangebracht, kan zich niet verontschuldigen met te zeggen, dat het hier slechts een portret in beperkte afmetingen en geen levensgroot beeld gold.

Welnu — wij vreezen dat de hr. P. zich in dit werk als een zoodanig schilder heeft doen kennen; want èn volledigheid èn nauwkeurigheid èn helderheid van voorstelling misten wij daarin ten eenenmale. Staven wij deze bewering door eenige voorbeelden.

Het gemis aan helderheid van voorstelling springt reeds bij eene eerste lezing in het oog. Een boek als dit, ook voor eerstbeginnenden bestemd, moet, wil het bruikbaar genoemd worden, voor ieder licht te begrijpen zijn, en vooral het saillante van elk behandeld onderwerp in het oog doen vallen, zoodat men zich aanstonds eene klare voorstelling kan maken van dat wat de schrijver wil en leert. Bij de behandeling der landrente b. v. zal zeker eene korte vermelding niet ten onpas komen van hetgeen door dit woord verstaan wordt, en hoe door den invoerder van het landrente-stelsel een systeem van geregelde belasting, in stede van een stelsel van willekeurige heffingen, in praktijk werd gebracht. Dit alles nu moet de lezer opmaken uit de mededeeling, dat Raffles, in plaats van het contingenten-stelsel (beschreven als het sluiten van contracten met inlandsche hoofden voor het leveren van zekere quantums — vrij onduidelijk), het landrente-stelsel op Java invoerde in navolging van Britsch-Indië, waar het reeds sedert 20 jaren werkte. Dan volgt eene beschrijving dier Br.-I. stelsels, maar alleen ter loops mededeeling dat de landrente nominaal $^1/_3$ der productie bedraagt, waaruit de lezer dus zelf maar de conclusie moet trekken, dat landrente eene belasting is van den oogst geheven, of wel een soort van grondbelasting; iets waar het juist in de eerste plaats op aankomt.

Zoo ook met de beschrijving van de invoering van het cultuurstelsel. Eene reeks van mededeelingen die den indruk maken alsof zij uit het excerpt van een gehouden rede zijn overgeschreven, zonder dat het verband in het gesproken woord gebracht in het opgeschrevene bewaard bleef, moet de invoering van dat stelsel - verklaren (p. 66), maar zal, vrees ik, hem die van elders niet reeds de geschiedenis van die invoering kent, maar al te zeer in het duister laten rondtasten. Hoe zal men zich de kolonisatieplannen van du Bus en den strijd tusschen deze en de veranderingen door v. d. Bosch ingevoerd, kunnen voorstellen, als men alleen vindt medegedeeld dat Elout met de zending van v. d. B. niet ingenomen was, maar de *zoogenaamde* kolonisatie-plannen van du Bus meer was toegedaan en die voor eenigen tijd (?) wenschte bestendigd te zien? En zal de beschrijving op pag. 65 gegeven van het stelsel van v. d. B. en de latere afwijkingen den lezer dat alles duidelijk voor oogen stellen? Tenzij men weder met lezers te doen heeft die reeds op de hoogte der zaak zijn, zal deze, vrees ik, wel grootendeels voor hem onbegrijpelijk blijven. Deze voorbeelden zouden met vele andere vermeerderd kunnen worden. Als staaltje van helderheid en goede correctie echter nog het volgende, voorkomende op pag. 197. «In 1856, Stbl. n°. 74, zag het zoogenaamde gewrocht der duisternis het licht, ontworpen door den tegenwoordigen G. G. Mijer. Bevreemdend is het dat den heer Mijer evenals zijne voorgangers sedert 1856, dit besluit niet in toepassing durft brengen. Ik haal dit niet niet aan, omdat ik een bewonderaar van dat gewrocht ben, maar alleenlijk om aan te toonen dat het vrij wat

gemakkelijker is een besluit te ontwerpen dan uit te voeren?» Wat dit gewrocht der duisternis is en waartoe het strekt, kan de lezer zelf raden als hij er lust toe heeft.

Van onnauwkeurigheden vloeit het werk over. Eenige staaltjes laat ik hier volgen:

Op p. 59 wordt het verschil tusschen zeebrief en jaarpas beschreven als daarin bestaande dat zeebrieven maar eens worden gegeven. Dit is onjuist. Zij gelden slechts voor vier jaren. Jaarpassen, staat daar, worden gegeven aan schepen beneden de 10 kojangs metende. Dit is waar, maar de schrijver schijnt niet te weten, dat zij bovendien aan alle op inlandsche wijze getuigde vaartuigen worden uitgereikt, en zeebrieven alleen aan op de Europesche wijze getuigde schepen boven de 10 k. — Op p. 125 beschrijft de hr. P. de wetgevende macht der hoofden van gewestelijk bestuur en de straffen die deze ambtenaren kunnen opleggen, — maar hij vermeldt alleen de straffen tegen Europeanen bedreigd, niet die tegen Inlanders, en vergeet bovendien te zeggen, dat eene goedkeuring niet enkel van den G. G., maar ook van den Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof gevorderd wordt. — Het contingenten-stelsel vigeerde volgens den schrijver bij de komst van Raffles nog op Java (p. 86); hij kende klaarblijkelijk niet het dwangarbeid-stelsel van Daendels, dat het eerstgenoemde systeem op gewichtige punten wijzigde. — Tot bekoming eener vergunning tot inwoning zou gevorderd worden een toestemming voor een verblijf van 6 maanden (p. 188). Onjuist! Deze staat geheel op zich zelve, maar in plaats daarvan moest de schrijver vermeld hebben, dat een paspoort of een bewijs van bekendheid vereischt wordt. — Werd de gewapende macht gebruikt om de vergadering van Mei 1848 uiteen te jagen? (pag. 198). Wordt elke ambtenaar die een request buiten den G. G. om aan den Koning of de St. Gen. zendt, ontslagen? (pag. 199). Ten slotte: — want meer voorbeelden aan te halen zou den lezer verdrieten — op pag. 197 zegt de Heer Posno: «vier personen zijn bij een drukpers-delict verantwoordelijk, nl. de schrijver, de drukker, de uitgever en de verspreider. De eerste is natuurlijk verantwoordelijk, maar elk der anderen is verantwoordelijk indien hij den schrijver niet kan of wil aantoonen.» Dit is onjuist. De verspreider of uitgever is reeds van verantwoordelijkheid ontslagen, wanneer hij den drukker aanwijst.

Wat volledigheid aangaat — bij alle deelen van de staatsinstellingen van Ned.-Indië missen wij de vermelding van hoogst belangrijke, ja soms van de belangrijkste onderwerpen. Waar vinden wij de beschrijving van de Gouvernements- koffie- en suiker-cultuur, zooals zij bij verschillende besluiten geregeld is? [1]) Waar een overzicht van den werkkring der residenten,

---

[1]) Op pag. 70 vinden we alleen vermeld, dat er een suiker-regeling door den heer

controleurs, regenten en districtshoofden en van de onderlinge verhouding van het Europeesch en Inlandsch bestuunr? [1]) Waar eene zelfs maar korte beschrijving van de wijze waarop thans het bedrag der landrente wordt geregeld, en van de wijze van inning (provisioneele en definitieve aanslag)? [2]). Waar mededeeling van de bestaande belastingen, verpacht en onverpacht? Waar eindelijk de bepalingcn omtrent het muntwezen? Mocht bij de opsomming der verschillende rechterlijke collegies een kort overzicht van hunne rechtsbevoegdheid ontbreken? Bij al deze vragen kunnen wij nog verscheidene andere van niet minder belang voegen; dit zij echter genoeg om aan te toonen, dat het werk geen aanspraak kan maken op de volledigheid in een handboek vereischt. [3])

Waaraan dit gebrek toe te schrijven? Voornamelijk meenen wij aan het plan volgens hetwelk dit werk is ingericht, en dat, bij niet volkomen heerschappij over de te verwerken stof, maar al te vaak tot broksgewijze en onvolledige behandeling leidt. Niets toch geeft lichter aanleiding om het éene deel boven het andere uitgebreider en met meer voorliefde te behandelen dan het schrijven van aanteekcningen op artikels, en niets maakt het voor den lezer moeilijker om het geheel te overzien. — Geene bewerking is derhalve minder geschikt om bij het uitgeven van eene handleiding te worden gebezigd. Slechts groote nauwkeurigheid kan deze gebreken doen vermijden. En nauwkeurigheid is juist niet de grootste deugd van den schrijver, die soms zelfs op verschillende plaatsen dezelfde onderwerpen behandelt (o. a. pag. 225 boven- en pag. 230 onderaan, waar letterlijk hetzelfde te lezen staat; pag. 61 en pag. 122, waar Stbl. 1867, n°° 124, 125, tweemaal besproken worden), of op de eene plaats een onderwerp gedeeltelijk bespreekt, dat dan op eene geheel andere plaats verder behandeld wordt (o. a. de landrente op pag. 60, 70, 86, waar het een het andere moet aanvullen zonder dat de ongelukkige lezer eene aanwijzing

---

Rochussen in 1860 in het leven is geroepen. Wat en hoe deze regelt vinden we niet. Nog erger: van de suiker-regeling van Fr. v. d. Putte wordt niet eens gewag gemaakt.

[1]) Voor de residenten, regenten en districtshoofden vinden wij alleen eene verwijzing naar hunne instructie. Verwijzing naar de proef-instructie van de controleurs (Bijbl. n° 1067) schijnt de schrijver onnoodig geacht te hebben.

[2]) De twee regels op pag. 86 daaraan gewijd, zijn toch op verre na niet voldoende.

[3]) De schrijver kan zich toch zeker niet verontschuldigen met zijn aangekondigd plan om een handboek voor het administratief recht uit te geven, daar waar hij omtrent de particuliere landerijen, de ambtenaren, het uitgeven in huur van gronden en dergelijke onderwerpen zoo uitvoerige mededeelingen doet.

daartoe vindt, en dergelijke.) Wat bewoog toch den heer Posno om deze wijze van behandelen te volgen? Wij vreezen dat het dictaat van den heer Koorders, die werkelijk in zijne lessen het R. R. artikelsgewijze behandelde, den schrijver bewogen heeft deze manier te volgen, zonder dat hij bedacht, dat op een college gedeeltelijke behandeling en voortzetting bij latere gelegenheid of ook herhaling van het gezegde zeer goed geoorloofd is, maar dat zij ten zeerste schaadt aan de eenheid van een boek, en vooral aan eene handleiding alle bruikbaarheid ontneemt.

Maar zou aan den anderen kant niet juist deze wijze van behandeling het werk van den heer P. kunnen redden, wanneer wij slechts op den voorgrond stelden, dat de titel «handleiding» niet deugde, en het doel van den schrijver slechts was om, gelijk zoovele andere schrijvers, aanteekeningen te leveren alleen ter verklaring van het R. R. zonder meer, en dus ook geene aanspraak te maken op het leveren van een compendium van het Indische Staatsrecht? Dan zou de onvolledigheid verontschuldigd kunnen worden; want strikt genomen zou men het aangegevene miaschien bij eene bloote uitlegging dier wet kunnen missen. Ook de weinige helderheid zou mogelijk verschoond kunnen worden, want bij de lezers van zoodanig werk kan bekendheid met de te behandelen zaken verondersteld worden.

Maar ook dan is het naar ons oordeel onmogelijk het werk van den heer P. zonder groot voorbehoud aan te bevelen. Gezwegen van de ruime behandeling van vele onderwerpen die dan ook zeker niet in dit werk zouden passen, en van de onnauwkeurigheden te voren aangewezen, zijn verreweg de meeste aanteekeningen niets dan letterlijke, of, wat de woorden en niet den zin aangaat, hier en daar gewijzigde copiën van de in de voorrede aangehaalde uitgave van het R. R. met aanteekeningen [1]),

[1]) Zoo zijn de algemeene beschouwingen p. I—XXX letterlijk daaruit gecopiëerd. Zoo ook bij art. 2 van de woorden „in het VV." af tot het einde. De Inleiding op hoofdstuk V is, na eenen onvolledigen aanhef, voor volle 5 bladzijden overgeschreven. Art. 75 (10 bl. ongeveer) is gemakshalve geheel gecopiëerd, met eene kleine bijvoeging op p. 150. Art. 122 (5 paginas) evenzoo. Bij art. 123 (10 bl.), dat geheel is overgeschreven, heeft de schrijver willekeurig de woorden „Bijbl. II p. 1431 en 1434" weggelaten, terwijl hij dergelijke aanhaling op pag. 150 wèl doet. Eindelijk (en men houde wèl in het oog dat we hier slechts voorbeelden aanhalen en lang niet alles citeeren) is art. 131 (10 pag.) weêr letterlijk eene copie. Liefhebbers van narekenen mogen deze voorbeelden met andere vermeerderen. Wij zouden nieuwsgierig zijn te vernemen tot welken omvang de *aanteekeningen* alsdan zouden teruggebracht worden.

van de werken van den heer de Waal, [1]) of van de Indische jaarverslagen [2]).

De schrijver heeft voor het meerendeel niet eens de moeite genomen dit te verbergen, en woordelijk overgeschreven wat hij voor zich zag (p. 168). In het oog loopend is dan ook het verschil van taal en stijl, in de verschillende aanteekeningen zichtbaar. En wat nu zijne andere aanteekeningen betreft, zoo zijn er die van praktisch belang zijn, waar het mededeelingen van bestaande besluiten betreft (b.v. art. 49, 50, 51, 62); maar waar de schrijver opmerkingen maakt of conclusiën trekt, raken zij dikwijls kant noch wal, of zijn van zoodanige onbeduidendheid, dat het schijnt als of de schrijver zich voorgenomen heeft het publiek een weinig voor den mal te houden. Althans ik kan geen betere verklaring geven van opmerkingen als deze: «In weêrwil der vrijzinnige bepalingen van het besluit van 1864 »is tot nu toe geen Inlandsch ambtenaar (lees: Inlander) tot eene Euro»peesche betrekking (d. w. z. betrekking bij het Europeesch bestuur) be»noemd geworden. Ik vind de bepaling zeer goed en »staatkundig, de toe»passing echter minder wenschelijk.» — «Ik kan mij voor alsnog geen inlandsch ads.-res. voorstellen» (p. 51) — en «er is niets volmaakt goed in de wereld, *dus ook* staathuishoudkundige theoriën niet» (p. 238); dit laatste n. b. om een der ergste staathuishoudkundige ketterijen te verdedigen. Eene redeneering door sommigen voorgestaan, wordt ook door P. op p. 72 omhelsd, nl. dat regeling door de wet van cultuur-aangelegenbeden niet geoorloofd is, omdat, let wel, het R. R. de zorg voor de instandhouding der cultures aan den Koning en den G. G. opdraagt, en er dus eerst een wet zou moeten komen die art. 56 in dien zin veranderde! Maar wat is dan een wet tot regeling van cultuur-aangelegenheden anders dan een wet tot wijziging van art. 56 R. R.? Sedert wanneer kan een wet niet door een andere gewijzigd worden?

Hoe denkt men over de uitnoodiging tot den lezer gericht, om voor de

---

[1]) Deze aanmerking raakt vooral art. 57. Aardig is hier om op te merken hoe de schrijver zelfs niet met oordeel weet — te compileeren zegt hij, wij zouden zeggen — over te schrijven. In zijn zoogenaamd register der heerediensten, p. 83, vindt de lezer tot zijne verrassing eensklaps een § 3 en 4, zonder met de noodzakelijke voorgangers § 1 en 2 kennis te hebben gemaakt. Dit komt eenvoudig daardoor dat de Waal een paragraaph had „aanduiding der soorten" die door Posno niet is overgenomen. De cijfers der §§ van de Waal behield hij echter eenvoudig!

[2]) Dit slaat o. a. op p. 134—138, grillig uit het verslag van 1866 gecompileerd. Waarom b. v. vermeld, dat aan den heer Last eene commissie werd opgedragen, en niet het bericht, in hetzelfde verslag te vinden, dat der Kinderen eene dergelijke commissie uitoefende? Maar vooral, wat motiveerde hier het opnemen van deze bladzijden en de weglating van dergelijke bijdragen bij andere artikels?

bestaande bepalingen op het punt der heerediensten *alle* regeeringsverslagen, sedert 1849 gepubliceerd, even na te lezen?

Waar de heer P. zelf een oordeel uitspreekt, vergeet hij weleens dat te motiveeren. Zoo bij art. 109 (p. 191); «het spreekt wel van zelf dat Israëlieten tot de met Europeanen gelijkgestelde personen behooren», en op p. 2. «dat onze O. I. bezittingen geene volkplantingen zijn, behoeft wel geen betoog,» omtrent welke en ook andere dergelijke verzekeringen nog wel het een en ander in het midden zou zijn te brengen.

Eindelijk — behalve dat de stijl van het werk niet zeer keurig en voorbeeldig is — wordt het bovendien door eene slechte correctie ontsierd. Zoo leze men Ronggå's voor Burgos' (pag. 116), Raad van Indië p. 159 moet zijn Raad van Justitie en dergelijke. Verkeerde afbreking van zinnen vinden we telkens, o. a. p. 86, 112. Wat doet art. 110 op p. 198 te midden van art. 111?

17 *Juni* 1870. P. A. v. d. Lith.

VARIA.

In de Memorië van Toelichting van eene wet tot verhooging van het VIII^ste hoofdstuk der Staatsbegrooting voor 1870 (Materieel der Genie) lezen wij: «Eene der redenen van die vertraging was dat de aannemer geen «voldoend aantal metselaars heeft kunnen bekomen om het werk met die «kracht voort te zetten, dat de bedoelde termijnen in het daartoe geschikt «werksaizoen konden opgeleverd worden. In weêrwil van gedane oproeping «in de nienwsbladen van wege de directie over het werk gedaan, en aan«biedingen van buitengewoon hooge dagloonen, is dit niet mogen gelukken». Op Java zouden de aangevoerde redenen terstond geleid hebben tot een afwerking in gedwongen arbeid, op grond van de gebleken onmogelijkheid dit in vrijen arbeid te doen. Daarbij had men dan des noods nog gevoegd het bekende argument van de indolentie en onverschilligheid der inlanders, die zelfs tegen *buitengewoon hooge loonen* weigeren te arbeiden. Maar in Nederland? Bestaat daar ook dat luie naturel? Zou men er nu niet toe kunnen overgaan om ten minste werken van algemeen nut ook hier in gedwongen heerediensten te doen tot stand brengen? Of wanneer de noodzakelijkheid daarvan niet is af te leiden uit het gebrek aan een genoegzaam aantal vrije arbeiders hier, waarom wordt dat dan als argument voor Java gebezigd? Of invoering van gedwongen arbeid hier, òf opheffing van dien dwang daar; tertium non datur.

Men schrijft ons uit Indië omtrent den indruk door de aanneming der Agrarische Wet teweeggebracht het navolgende:

«Zoover ik weet, is er nog volstrekt geen opgewondenheid over de aanneming der Agrarische Wet. Is het omdat men niet weet wat onder in

den zak zit? Als het nu maar niet is: geven met de éene hand en nemen met de andere. Hoe zal die opneming der gronden behoorende aan (tot) een dessa en noodig voor later plaats hebben? Daar hangt bijzonder veel van af. Aan de ambtenaren toch is de macht gegeven, de geheele zaak, wat uitgifte van gronden betreft, tot een wassen neus te maken.

«Wij zijn een stap vooruitgegaan, maar waarom niet een flinken? Zou het zijn «le premier pas qui coute,» en zullen latere gemakkelijker volgen? Wie zal het zeggen? — Hopen wij het ten minste; want hoop doet leven».

In de «Brieven betreffende het Lampongsch» van den heer H. N. van der Tuuk, uitgegeven in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, wordt, met toespeling op eene aanteekening van mij in het «Tijdschr. v. Ned. Ind.» Juni 1868, Dl. II, bl. 348, het volgende gezegd:

«In 't voorbijgaan merk ik hier op dat Veth zich in 't Tijds. v. N. I. omtrent de beteekenis van *bang* in 't Maleisch vergist heeft. Voor zoover ik weet is *bang* als benaming van 't bekende heulsap niet bij de Maleiers bekend, maar wel met de beteekenis van oproeping tot het gebed, zooals ook in 't Makassaarsch en Lampongsch (= Ar. *adzân).* Het was dit woord dat ik als Perzisch in de uitgave der vier vertellingen naast *langgar* plaatste, om te doen uitkomen, dat vele woorden, op den godsdienst betrekking hebbende, uit 't Perzisch waren.»

De heer v. d. Tuuk is natuurlijk de beste verklaarder zijner eigen woorden, maar de vergissing door mij begaan, is aan hem zelven te wijten. De woorden *bang*, hennip, en *bâng*, geroep, zijn in het Perzisch niet geheel gelijkluidend; want het eerste heeft een korte, het tweede een lange *a*. Door nu het tweede te schrijven met den vorm van het eerste, heeft hij mij natuurlijk op het denkbeeld gebracht, dat hij het eerste bedoelde, zoodat ik op zijn gezag heb aangenomen, dat *bang* in de beteekenis van *hennip* ook in het Maleisch gebruikelijk was. Aan *bâng*, geroep, over welk woord de heer Juynboll in het vorige nommer van dit Tijdschrift, bl. 446, heeft gehandeld, heb ik toen te minder gedacht, omdat ik het Maleische *bang*, in den zin van «oproeping tot het gebed,» zonder er verder over na te denken, met het Woordenboek van Pijnappel als «klanknabootsend van de slagen op de bedoek» had opgevat.

Dat *bang* voor hennip of de daaruit bereide bedwelmende zelfstandigheid door de Maleiers gebruikt wordt, staat wel niet rechtstreeks, maar zal toch schier door ieder worden gelezen in de volgende woorden van Miquel, «Sumatra,» bl. 89: «*Ganja (Cannabis sativa).* — De hennip wordt algemeen gekweekt, niet wegens de vezelstof, maar ter bereiding van eene

bedwelmende zelfstandigheid, *bang* genoemd, die de inlanders met tabak rooken.» In de woorden van den heer v. d. Tuuk meende ik een bevestiging van het gebruik van het woord *bang* door de Maleiers te vinden.

Op eene andere vergissing die ik ten opzichte van de *bang* zou begaan hebben, wordt gewezen door den heer Juynboll, in het vorig nommer van dit Tijdschrift, bl. 447, waar hij, in strijd met het door mij beweerde, uit eene plaats van Lane tracht aan te toonen, dat *bang* en *hasjisj* niet geheel hetzelfde is. De opmerking is in zoover juist als in het Arabisch *bandj of bendj*, dat uit het Perzische *bang* is ontstaan, ook gebruikt wordt voor *hyoscyamus niger* of bilzenkruid, uit welke plant mede een sap met narcotische eigenschappen verkregen wordt. Dit belet niet dat *bang* oorspronkelijk *hennip* beteekent, en dus hetzelfde als *hasjisj*, zooals Vullers «Lex. Persicum» in voce voldoende wordt aangetoond. Het komt mij voor dat de heer Juynboll de woorden van Lane niet geheel juist heeft opgevat. Die schrijver zegt, dat *beng* een term is die gebruikt wordt èn voor *hennip*, èn *ook* voor *bilzenkruid*, welk laatste heden ten dage met de *hasjisj*, — d. i. hier het uit de hennipbladeren bereide bedwelmende poeder — veelvuldig vermengd wordt.

Ten slotte teeken ik hier nog aan dat in den Ind. Archipel *gandja* (Jav. *gendjé)* de gewone naam zoowel van de hennipplant als van de daaruit bereide bedwelmende zelfstandigheid schijnt te zijn. Dit en tevens dat het gebruik van deze laatste zeer algemeen is, kan blijken uit de volgende aanteekening in Crawfurd's «History of the Ind. Archipelago», Dl. I, bl. 442: «*Ganja*, or hemp, (*Cannabis sativa*) is cultivated in every part of the Indian islands in small quantities, not, however, for the manufacture of cordage, but for the use of its juices as a narcotic. The people of India, *as its name proclaims*, introduced this plant.»

P. J. V.

Wij zijn in staat gesteld het adres mede te deelen dat door den Raad van Bestuur der Rijksinstelling voor onderwijs in Indische taal- land- en volkenkunde, naar aanleiding van het wetsontwerp op het Hooger Onderwijs en het bekende adres van den Akademischen Senaat te Leiden, aan de Tweede Kamer is gericht. Dit stuk luidt als volgt:

Leiden, 1 Juni 1870.

Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Na bekend te zijn geworden met het adres van den Senaat der Hoogeschool te Leiden aan de Tweede Kamer van de Staten-Generaal over het ontwerp van wet tot regeling van het Hooger Onderwijs, en met hetgeen in dat adres voorkomt over een doctoraat in de Polynesische Letterkunde, heeft de Raad van

Bestuur der Rijksinstelling voor onderwijs in taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië het van zijn plicht gerekend, zich insgelijks tot de Tweede Kamer te wenden, vooral om van zijn gevoelen te doen blijken omtrent het hierboven genoemde onderwerp.

Wij beginnen met te verklaren, dat wij ons met de strekking van het adres van den Akademischen Senaat te Leiden over het algemeen volkomen kunnen vereenigen, inzonderheid ook met den wensch dat de in het ontwerp van wet voorgestelde staatsexamens voor verschillende meesterschappen niet in de wet tot regeling van het Hooger Onderwijs worden opgenomen, maar vervangen door eene regeling van examens tot verkrijging van een doctoraat, als akademischen graad, in verschillende wetenschappen, — indien het niet verkieslijker geacht wordt, zooals ook wij zouden meenen, dat ook deze regeling niet in de wet wordt vastgesteld, maar overgelaten aan het uitvoerend bewind, opdat die regeling des te gemakkelijker van tijd tot tijd, wanneer dat noodig mocht zijn, herzien en gewijzigd zal kunnen worden. Wij houden ons dan ook overtuigd, dat de leden van de Tweede Kamer zich wel onbevoegd zullen achten om bij de wet eene regeling vast te stellen omtrent de examens voor een doctoraat in zoovele verschillende wetenschappen, en ook het uitvoerend bewind zal, naar ons oordeel, dit niet behooren te doen, dan na ingenomen advies van de drie Rijkshoogescholen, en daarna van de Koninklijke Akademie van wetenschappen. Mocht evenwel eene regeling omtrent de examens tot verkrijging van een doctoraat in de wet worden opgenomen, dan achten wij het van groot belang, dat daarbij in de wet zelve bepaald wordt, dat die regeling ten minste elke tien jaren zal moeten worden herzien.

Wat nu betreft het in dit ontwerp van wet vastgestelde examen tot verkrijging van een meesterschap in de Polynesische Letterkunde, — naar ons oordeel zou een examen, zooals het dáár is voorgesteld, evenmin geschikt zijn als examen tot verkrijging van een akademischen graad of doctoraat, als tot verkrijging van een diploma van geschiktheid voor Oost-Indisch ambtenaar.

Ook zouden wij van oordeel zijn, dat het niet wenschelijk is een examen te bepalen voor een doctoraat in de *Polynesische* Letterkunde. Trouwens de benaming Polynesische Letterkunde is van veel te wijden omvang, dan dat er sprake kan zijn van een daarin te verkrijgen doctoraat, — evenmin als er sprake zou kunnen zijn van een doctoraat in de Indo-Germaansche Taal- en Letterkunde in haar geheelen omvang. Naar ons oordeel zou er aan een van de Rijkshoogescholen verkrijgbaar moeten worden gesteld een doctoraat in de *Taal- Land- en Volkenkunde van den Indischen Archipel*, met één examen, omvattende:

a. De uitlegging van een Javaansch stuk in proza en van een ander in poëzie.

b. De uitlegging van een Maleisch stuk in proza en van een ander in poëzie.

c. De grammaticale kennis van het Sanskriet.

d. De grammaticale kennis van het Arabisch.

e. De land- en volkenkunde van den Indischen Archipel, vooral met het oog op de maatschappelijke en godsdienstige instellingen.

f. De geschiedenis van de voornaamste volken van den Indischeu Archipel.

Meer nog misschien dan bij de bepaling van het examen voor eenig ander

doctoraat is het bij de bepaling van het examen voor het hier genoemde wenschelijk, dat die bepaling niet eens voor goed bij de wet wordt vastgesteld, maar van tijd tot tijd voor herziening en wijziging vatbaar blijft. Trouwens, zoodra de pogingen door de Nederlandsche Regeering en door het Nederlandsch Bijbelgenootschap ingesteld, om eene betere kennis van het Soendasch op Java te verkrijgen, met een gelukkiger gevolgd dan tot hiertoe bekroond zullen zijn, zouden wij het wenschelijk achten, dat ook de kennis van dien taaltak in het examen werd opgenomen. Zoo ook eenige kennis van het Kawi, zoodra over de kennis van deze oude belangrijke dichtertaal op Java meer licht verspreid zal zijn, gelijk wij hopen dat weldra geschieden zal, nu wetenschappelijke kennis van de talen van den Indischen Archipel, in verband met die van het Indisch, door de instellingen van de Regeering bij de Hoogeschool te Leiden zoozeer begunstigd en bevorderd wordt.

Er kan geen sprake van zijn, dat een verkregen diploma van het bovengenoemde doctoraat in de Taal- Land- en Volkenkunde van den Indischen Archipel gevorderd zou kunnen worden als een diploma van geschiktheid voor de benoeming tot Oost-Indisch ambtenaar. Daartoe is het vereischte examen veel te zwaar, even als dat examen dat in het ontwerp van wet in art. 120 voor een meesterschap in de Polynesische Letterkunde wordt verlangd. De studie die vereischt wordt, om zich zulk een doctoraat of zulk een meesterschap te verwerven, kan onmogelijk geacht worden een geschikte en doelmatige opleiding te zijn voor een toekomstig Oost-Indisch ambtenaar.

Het zijn deze beschouwingen en opmerkingen die de Raad van Bestuur voornoemd gemeend heeft bij die van den Senaat van de Leidsche Hoogeschool te moeten voegen, met verzoek, dat die door de Kamer in ernstige overweging mogen worden genomen.

De Raad van Bestuur, *enz.*

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER MINAHASA.

I.

De vruchten van het onderwijs in de afdeeling Amoerang.

Sedert de beoefening der statistiek in de beschaafde landen van Europa eene grootere uitbreiding onderging, werd ook steeds opgegeven het aantal personen, welke, bij het sluiten van een huwelijk, verklaarden niet te kunnen schrijven.

Ofschoon naar deze gegevens alléén het standpunt van beschaving niet juist kan beoordeeld worden, merkte men het toch altijd als een bewijs van vooruitgang aan, indien de betrokkene personen de huwelijksakte konden onderteekenen.

Herhaaldelijk vormen zich velen, door gebrekkige kennis en het groote verschil in plaatselijke toestanden, een verkeerd denkbeeld van de ontwikkeling van den inwoner der Minahasa, waartoe al te sterk gekleurde berichten zeker veel hebben bijgedragen.

Ik oordeelde het daarom wenschelijk meer stelselmatig dit pnnt nategaan, noteerde gedurende het afgeloopen jaar met de meeste nauwkeurigheid welke personen bij huwelijksaangifte op de akte al dan niet hunne handteekening konden stellen, en verkreeg alzoo de gegevens, waaruit ik bijgaanden staat heb samengesteld.

Ik heb mij voorgenomen dien met een enkel woord toetelichten, maar wensch vooraf de bepalingen omtrent het huwelijk alhier gevolgd, in herinnering te brengen.

Volgens het Reglement vastgesteld bij gouvernementsbesluit d°. 24 Mei 1861 (Staatsblad N°. 38) zijn de inlandsche Christenen in het Gouvernement der Moluksche eilanden (waartoe te dier tijde de residentie Manado nog behoorde) gehouden, bij het aangaan van huwelijken eenige bepaalde formaliteiten in acht te nemen.

Dit Reglement legt hun de verplichting op, alvorens door den zendeling-

leeraar in den echt te worden verbonden, bij den besturenden ambtenaar van dat voorgenomen huwelijk aangifte te doen, onder overlegging van eenige stukken als doopakten, toestemmingsbewijzen der ouders, enz. [1])

Deze ambtenaar maakt alsdan eene akte op, welke door de partijen met hunne getuigen moet worden onderteekend.

Daarop ontvangen zij een bewijs, waarbij de zendeling-leeraar of schoolmeester, daartoe bevoegd, vergunning wordt verleend tot de voltrekking van het huwelijk overtegaan.

De meeste ambtenaren stellen een dag in de week vast, waarop de betrokkenen ten zijnen overstaan kunnen aanteekenen.

Dit levert een dubbel gemak op, zoo voor de bevolking, die, hiermede bekend, nimmer een vergeefsche reis naar de hoofdplaats der afdeeling behoeft te maken, als voor den ambtenaar, daar hij zijne inspectiereizen zoodanig regelen kan, dat hij op dien dag steeds te huis is.

Gedurende het jaar 1869 zijn in de afdeeling Amoerang in het huwelijk getreden 323 paren, welk aantal met vroegere jaren vergeleken, eene aanmerkelijke vermeerdering aantoont.

Van die 646 bruidegoms en bruiden konden slechts 165 schrijven, terwijl 481 zich met het zetten van een kruis moesten behelpen, weshalve men kan zeggen, dat bijna het $^3/_4$ gedeelte zich niet op het schrijven had toegelegd.

Die uitkomst is zeer weinig bevredigend, vooral als men in aanmerking neemt, dat reeds bijna 30 jaren scholen in de Minahasa bestaan, en zooals op den staat is aangegeven, in geen enkele negorij de kinderen van onderwijs verstoken blijven.

Ik wensch dit voor elk district afzonderlijk nategaan, maar wil eerst nog eene mogelijke aanmerking ter sprake brengen.

Eens aan een zendeling-leeraar mededeelende, dat ik deze aanteekeningen maakte, wierp hij mij tegen, dat ik niet te onvoorwaardelijk geloof moest slaan aan de gezegden van bruidegom en bruid, dat zij niet konden schrijven; om reden zij, gewoonlijk min of meer verlegen en beschaamd zijnde, zich meestal vrij haastig daarvan zochten aftemaken.

Ik heb dat punt overwogen en met andere toestanden vergeleken, en kan mij ook thans nog geenszins ten volle met dat oordeel vereenigen. Ik heb daarvoor de volgende redenen:

1°. kan ik mij, op enkele verblijdende uitzonderingen na, niet zeer ingenomen verklaren met de vorderingen van het onderwijs in deze afdeeling.

---

[1]) Het is mij altijd vreemd voorgekomen, dat in genoemd Staatsblad duidelijk staat omschreven, dat *alle* akten en bewijzen, ten deze benoodigd, *kosteloos* moeten worden opgemaakt en verleend, en niettemin de zendelingen zich voor de afgifte eener doopakte $^1/_4$ gulden laten betalen.

Deze uit den aard mijner betrekking nauwkeurig nagaande, valt het mij niet moeilijk, bij het hooren der woonplaats van een persoon, terstond op te geven of hij al dan niet zal kunnen schrijven; maar zelden heb ik mij daarin vergist.

2°. wil ik toestemmen, dat die verlegenheid in zekere mate kan bestaan bij vrouwen, maar ontken haar geheel bij mannen; gewoonlijk echter is deze juist oorzaak, dat ik te weten kom, of de bruid schrijven kan; want bruidegom en getuigen sporen er haar op allerlei wijzen toe aan, dit nu bemerkende heb ik er steeds op gestaan, dat zij het doen zoude, haar voorhoudende, dat men zich alleen over onkunde behoefde te schamen.

3°. geloof ik niet dat die verlegenheid of beschaamdheid hier zoo heel groot is: andere daadzaken spreken het tegen. In de afdeeling Kema, waarover ik vroeger met de contrôle was belast, zou geen inlander voor den controleur verschijnen, zonder zich behoorlijk te hebben gekleed; en bij ondertrouw was het een wezenlijk genoegen waartenemen, hoe vooral de meisjes met een smaakvol toilet op het kantoor verschenen. In de meeste negorijen van het Amoerangsche is dat geheel anders; men mag het eenvoud van zeden noemen, (misschien ben ik verwend door elders en eisch ik te veel), maar over het algemeen bestaat er dat schaamtegevoel niet, en komen zij op de armoedigste wijze gekleed, soms slordig en vuil, voor den besturenden ambtenaar, om in een toilet, met alles en alles niet meer dan *f* 2 à *f* 3 waard zich aan de eerste formaliteiten voor een later huwelijk te onderwerpen.

Mij daarover uitlatende, werd mij aangeraden strenge bevelen tot eene behoorlijke kleeding ook in het dagelijksch leven te geven. Maar hoezeer zelfs de rotan hierin vroeger een belangrijk aandeel heeft gehad, meende ik mij slechts tot welwillenden raad te moeten bepalen; en dat niet tegenstaande mij het voorbeeld werd aangehaald van een controleur, die een tiental jaren geleden op deze wijze de gewoonten der bewoners van een Heidensch district zou hebben doen veranderen.

Mijne bevoegdheid strekte zich bovendien niet zoover uit, en mijn afkeer van dergelijke bemoeingen weêhield mij er mijn Chef over te schrijven, die er ook nooit in zou toegestemd hebben.

Tot mijn onderwerp terugkeerende, wensch ik de uiikomsten van mijn onderzoek nader bekend te maken.

Vooreerst vinden wij in het district *Sonder* een totaal van 49 schrijvende personen tegen 110 niet schrijvende. Deze uitkomst is vrij bemoedigend, vooral als men daarbij in het oog houdt, dat onder de 110 laatsten 46 personen worden aangetroffen, die meer dan 30 jaren oud waren, en dus nimmer onderwijs hebben genoten. Het aantal vrouwen van 15—20 jaren, die niet konden schrijvèn, is nog al groot. In twee negorijen *Matani* en *Tangkoenei* overtreft het aantal schrijvenden dat der niet schrijvenden.

Ongunstig is de verhouding in de hoofdnegorij *Sonder* en in *Kiawa*, terwijl in geen van beiden het aantal personen boven de 30 jaren bijzonder opvallend is. Hier is de oorzaak niet ver te zoeken; juist in die negorijen zijn nog vele heidenen, waarvan de meeste op lateren leeftijd tot het christendom overgaan, en dus in hunne jeugd het onderwijs wordt verwaarloosd. Nog vele oude gewoonten behouden hebbende, laten zij zich aan eene betere opvoeding hunner kinderen ook weinig gelegen liggen. Ook de negorijen *Popontolen* geeft een zeer negatief resultaat: hier bestaat weinig overeenstemming tusschen het negorijshoofd en den meester, zoodat de eerste, bij de afschaffing der *kosters* [1]) de kinderen bij een liet komen, en hen vertelde, dat zij nu niet langer naar school behoefden te gaan! zoo hebben meermalen door dwaze toepassing goede verordeningen verkeerd gewerkt.

Treuriger is het gesteld met het district *Tombassian*; daar is de verhouding der schrijvende tot de niet schrijvende personen als 1 : 3, bij vrij gelijkmatige verdeeling van hun aantal over de vier rubrieken in den leeftijd. Slechts in de negorij *Malikoe* is een meer gunstige uitkomst zichtbaar. In alle andere negorijen is die ongunstig, vooral sterk in het oogloopend voor de negorij *Tombassian atas*. Door verschillende oorzaken, die hier niet ter zake dienen, is dit district het meest achterlijke, ook in materieele welvaart, van de geheele afdeeling Amoeraug; en is het alleen te danken aan de onophoudelijke zorg van den hier gevestigden zendeling, dat in enkele negorijen nog niet nadeeliger uitkomsten verkregèn werden. Het aantal heidenen is er overigens gering.

Meer verwondering mag het baren, dat voor het district *Kawangkoan* zulke ongunstige cijfers bij een gebragt zijn; en meen ik dit daaraan te moeten toeschrijven, dat de vooruitgang van dit district pas sedert het laatste tiental jaren dagteekent. De negorijen *Lansot* en *Talaitad* toonen alleen een gunstig resultaat aan. Zelfs in de hoofdnegorij *Kawangkoan* kon slechts het $^1/_4$ gedeelte der gehuwden schrijven; en de altijd zoo hoog geprezen negorij *Woewoek* levert evenmin eene goede verhouding op. Het aantal vrouwen, die schrijven konden, is weder onbeduidend, en het geheele getal schrijvenden staat tot dat der niet schrijvenden al zoo wat in dezelfde verhouding als te *Sonder*. De weldadige invloed van goede meesters is ook hier niet gering te achten; ik heb dien zelf waargenomen. In de hoofdnegorij *Kawangkoan* ging de school zeer achteruit; in October 1868 werd een nieuwe meester aangesteld, en ik ben er meermalen getui-

---

[1]) De *kosters* of *marinso's* waren personen, die de huizen langsgingen, en er de kinderen uithaalden om ze naar school te brengen. Door verregaande overdrijving hunner bevoegdheid somwijlen als duivelstoejagers werkzaam, oordeelde de tegenwoordige Resident terecht zoodanigen dwang ongeoorloofd, en schafte dit gebruik af.

gen van geweest, hoe hij slag had met kinderen om te gaan. Het was bepaald aardig hem na schooltijd bezig te zien hen met allerlei onschuldige spelen te vermaken, en ook van dat oogenblik af is de opkomst zeer toegenomen.

Voor de meeste negorijen aan de overzijde der Ranojapo-rivier gelegen, als: *Karimbow*, *Pondos*, *Kawangkoan bawah*, *Tewassen*, *Malola* en *Poïgar*, is de slechte verhouding begrijpelijk; maar van *Koemelemboeai*, waar de geheele bevolking tot het christendom is overgegaan, had men recht iets beters te verwachten.

Het district *Tompasso* spant boven de andere districten de kroon, en levert de meest ongunstige verhouding op, daar niet meer dan $^1/_5$ gedeelte der bruidegoms en bruiden kon schrijven. Dit is echter duidelijk voor hem die weet, dat bijna alle opgegevene negorijen aan de overzijde der Ranojapo liggen. Daar is nog zoo weinig aan het onderwijs gedaan, en zijn de scholen zoo achterlijk, dat de uitkomst hoogst treurig is, hetzij die dan moet geweten worden aan mindere geschiktheid der meesters of aan onverschilligheid van de zijde der onders. Ook in de hoofdnegorij *Tompasso* is de verhouding verre van gunstig; terwijl de omstandigheid, dat slechts 2 vrouwen in dit district konden schrijven, weinig pleit voor de ontwikkeling harer sekte.

Op het district *Romoön* is hetzelfde toepasselijk: de gunstigste verhouding werd verkregen in de negorij *Wijauw*, waar het aantal van beiden gelijk was: de andere negorijen vertoonen alle een zeer negatieve uitkomst. Hoewel geenszins gebrek lijdende, is toch de bevolking nog weinig beschaafd. en de invloed van het heidendom in dit district allerwege zichtbaar.

Van de hoofdplaats *Amoerang* eindelijk valt weinig belangrijks te zeggen: ook hier is de uitkomst slecht. Alleen verdient het de aandacht, dat er nog 5 mannen waren boven de 30 jaar die konden schrijven.

Dat van de in dit jaar gehuwde personen in de afdeeling Amoerang niet meer dan 25°/₀ de acte hebben geteekend, kan zeker niet als eene hulde worden aangemerkt voor wat tot heden aan het onderwijs werd verricht. De mogelijkheid bestaat, dat elders in de Minahasa eene betere verhouding verkregen wordt; maar toch kan het tot een bewijs strekken, dat er nog veel ontbreekt aan de beschaving van dit gewest; en moge het eene aandachtige overweging waardig gekeurd worden, of niet andere middelen met oordeel aangewend meer zouden voldoen, en betere resultaten opleveren, dan waarvan men zich in de afdeeling Amoeraug tot heden verheugen mag.

II.

De titulatuur en praerogatieven der Hoofden in de Minahasa.

In het werk van Dr. P. Bleeker getiteld: *Reis door de Minahasa en den Molukschen Archipel* Deel I blz. 28 en 29 worden in het kort eenige bijzonderheden medegedeeld over de Hoofden in deze voornaamste afdeeling der Residentie Menado, welke zijn overgenomen door den schrijver van het belangrijk opstel over de inlandsche ambtsbenamingen, voorkomende in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap Dl. XVI.

De Heer Graafland heeft in zijn «*Minahasa*» dat punt meer uitgebreid behandeld, en eene zeer duidelijke voorstelling gegeven van het inlandsch bestuur in dit gewest, waarvan tot meerdere volledigheid en gemakkelijker overzicht het onderstaande moge strekken.

De Minahasa is verdeeld in 26 districten, elk door twee Hoofden bestuurd met den titel van *Kapala district* en *Hoekoem kadoewa.*

De eerste worden onderscheiden in *majoor* en *Hoekoem besar.* In negen van de bedoelde districten te weten: *Tonsea*, *Tondano Toelian*, *Tondano Toelimambot*, *Tombariri*, *Sonder*, *Kawongkoan*, *Tompasso*, *Langowang* en *Ponosakan*, heeft het districtshoofd onveranderlijk den titel van *majoor;* aan de Hoofden der overige districten kan die slechts bij wijze van gunst verleend worden, en gaat dan ook niet op hun opvolger over.

De *Hoekoems besar* behooren tot de 1e of 2e klasse, naar gelang zij even als de *majoors* een stok met gouden knop mogen dragen, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd, dan wel die knop van zilver is.

Zij hebben allen het recht een zonnescherm te voeren: voor de *majoors* met vergulden knop en rand, het veld verdeeld in drie gelijke cirkels van rood, wit en blauw; door de *Hoekoems besar* der 1e klasse hetzelfde maar zonder vergulden knop, terwijl de *Hoekoems besar* der 2e klasse ook den vergulden rand aan hun scherm missen.

Zij worden thans alle, op voordracht van den Resident van Manado, door het Gouvernement benoemd en ontslagen. [1])

De tweede districtshoofden of *Hoekoems kadoewa* (Alf. *Toewan koemadoewa* T. S., *Toewan koemaroewa* T. B. *Toewan kapala* T. P.) hebben een stok met zilveren knop, en voeren een pajong waarvan het veld half oranje half groen is.

Zij worden door den Resident benoemd en ontslagen.

---

[1]) Bejaarde lieden spreken gewoonlijk van het district als *walak*, en noemen dan de standplaats van het districtshoofd *toeoer oen walak*, waarschijnlijk afgeleid van het vroegere *kapala balk.*

Gezamenlijk vergaderende ontvangen de districtshoofden van het fort te Manado een saluut van negen schoten. Dit stellen zij meer op prijs dan de bovengenoemde onderscheidingsteekenen; vele hunner bezitten zelfs geen zonnescherm.

De negorijshoofden heeten *Hoekoem toewah* (Alf. *kapala* T. S. *pahendon toewah* T. B. *pamatoean* T. P.) en bezitten geen stok maar alleen een zonnescherm, waarvan het veld geheel blauw is met een rand van oranje.

Door de bevolking in tegenwoordigheid van den controleur gekozen, worden zij, indien het districtshoofd de gedane keuze goedkeurt, door den Resident benoemd en ook ontslagen.

In enkele der grootste districten vindt men nog *penoeloeng's majoor*, die geene distinctieven dragen, evenmin als de zoogenaamde *kapala woewoeleng* in het district *Fonsea*, d. z. de drie *Hoekoems toewah* der negorijen *Kema*, *Sawangan* en *Ajermadidi*, op wie de majoor van tijd tot tijd een gedeelte van zijn gezag overdraagt.

De lagere hoofden zijn:

a. de *Hoekoem kadoewa negri* (Alf. *koemaroewa* T. P.) slechts in enkele negorijen aanwezig b.v. in de afdeeling Amoerang.

b. de *kapalo djaga* (Alf. *toea oe doekar* of *pahendon toewak* T. S., *toeoeriloekar* T. B. en T. P.)

c. de *mĕwèteng* T. S. en T. P.; ook wel *mĕwèteng ketjil* geheeten in die districten, waar de *kapala djaga* soms *mĕwèteng toewah* worden genoemd.

Al die kleinere hoofden worden door de districtshoofden aangesteld en ontslagen, en vandaar het verschil in titel en verplichtingen.

Ofschoon niet met eenig gezag bekleed, behooren nog tot het inlandsch bestuur gerekend te worden: de *districts-* en *negoryschrijvers*, de eerste ter beschikking van het districtshoofd, de laatste van de Hoekoems toewah.

De voordeelen verbonden aan de betrekking van *Majoor* of *Hoekoem besar* zijn:

1°. de z. g. *koepang dapoer*, zijnde *f* 1,— 's jaars van elk hasielbetalend huisgezin.

2°. percenten van de hasielbelasting, zijnde $^2/_6$ van het een zesde gedeelte van het geheele bedrag der belasting van hun district.

3°. koffiepercenten, bedragende *f* 0.60 van elken picol koffie, door de bewoners van hun district aan de pakhuizen afgeleverd.

4°. wachtlieden, van 4 tot 10 man daags, verschillende naarmate het district huisgezinnen telt.

De *tweede districtshoofden* genieten:

1°. als *koepang dapoer*, van elk hasielbetalend huisgezin *f* 0.50 's jaars.

2°. hasielpercenten, $^1/_6$ van het een zesde gedeelte van het geheele bedrag der belasting van hun district.

3°. koffiepercenten, bedragende *f* 0.20 van elken picol koffie, door de bewoners van hun district aan de pakhuizen afgeleverd.

4°. wachtlieden, 2 tot 3 man daags.

In die districten, waar een *penoeloeng majoor* is moet de Hoekoem kadoewa $^1/_3$ gedeelte zijner inkomsten aan dezen afstaan.

De *districtschrijvers* ontvangen alleen $^1/_6$ van het een zesde gedeelte van het geheele bedrag der belasting van hun district, en de *negorijschrijvers* hebben slechts het voordeel van alle heerendiensten en werkzaamheden te zijn vrijgesteld.

De *Hoekoems toewah* hebben de volgende inkomsten:

1°. hasielpercenten, zijnde $^2/_6$ van het een zesde gedeelte van het bedrag der belasting, waarvoor hunne negorij is aangeslagen.

2°. koffiepercenten, bedragende *f* 0·40 van elken picol koffie, door de bewoners hunner negorij aan de pakhuizen afgeleverd.

3°. wachtlieden, van elke 50 huisgezinnen 1 man daags.

Bovendien vijf dagen in het jaar hulp van de bevolking der negorij bij tuinarbeid, waarvan zij nog twee of drie malen in de voeding der opkomenden moeten voorzien. Wil iemand van deze verplichting ontheven worden, dan moet hij voor elken dag verzuim aan den Hoekoem toewah tien cents betalen.

De districts- en negorijshoofden hebben voorts het recht politioneel te straffen.

De *Hoekoems kadoewa negri*, *kapala's djaga* en *mĕwètengs* erlangen geene andere voordeelen, dan dat zij, over de werkzaamheden het toezicht houdende, zelve niet behoeven te arbeiden.

De echtgenooten der districtshoofden, die eveneens hunne zonneschermen mogen voeren, komt den titel toe van *Njonja Majoor*, *Njonja Hoekoem besar* of *Njonja Hoekoem kadoewa*, ofschoon zij onder elkander meermalen dien van *Mevrouw* bezigen. Die der Hoekoems toewah worden door de bevolking aangesproken als: *kaäwoe di kapala* T. S., *kaäwoe ni pahendon toewah* T. B., en *pamananaän ni pamatooan* T. P., hetwelk voor vreemdelingen, bij het spreken der Maleische taal, de zonderlinge gewoonte medebrengt, van telkens den vrij langen titel van *Hoekoem toewah poenja bini* te moeten herhalen.

III.

Vervolg der voornaamste Hollandsche woorden in het Maleisch der Minahasa. [1])

Maleisch.	Hollandsch.	Aanteekeningen.
as	as	*as pedati*, de as eener pedatie.
bees	beest	zelfs in het alfoersch als scheldwoord gebruikelijk.
blok	blok	het blokhout, ook *tjongko* geheeten.
bortjie	boordje	bij het borduren met goud- of zilverdraad gebezigd.
bottol	bottel	een gewone flesch; een vierkante flesch heet *flesco.*
datum	datum	b. v. *bohoewa pada itoe datum saja. bahroe berangkat deri Manado.*
derwaarder	deurwaarder	
diens	dienst	*masok diens*, in dienst treden.
drai	draaien	van kunstdraaiers.
doesein	dozijn	
estrapos	extrapost	tegenwoordig afgeschaft.
fabriek	fabriek	een woord alleen bij de Hoofden bekend.
fam	van	toenaam.
ferek	verek	een geliefkoosd scheldwoord.
finggoer	vingerhoed	door de goudsmeden aldus genoemd in plaats van *tjintjin mendjait.*
foer	voering	
folmak	volmacht	gevolmachtigde; ook *djoeroe koewasa.*
foor	voor	*dansa foor*, voordansen.
gansa	gans	
goevernement	gouvernement	afwisselend met *kompania* gebruikt.
inful	invullen	g. v. cijfers op staten.
kandelar	kandelaar	*tampat lilin* is ook bekend.

[1]) Zie het eerste deel van dezen jaargang, blz. 177—190.

Maleisch.	Hollandsch.	**Aanteekeningen.**
kartier	kwartier	b. v. *boelan kartier.*
keper	keper	het lijnwaad.
kerkof	kerkhof	d. i. de begraafplaats der Christenen.
kloot	kloten	de *testes*, ook wel telor geheeten.
kolom	kolom	op staten, enz.
komdan	kommandant	de kommandeerende officier der schutterij.
kommandeer	kommandeeren	bij het dansen eener quadrille, exerceeren, enz.
konsent	konsent	*soerat konsent*, de gezegelde huwelijksacte.
kopia	kopie	*ambil kopia*, kopie nemen.
kwartaal	kwartaal	alleen door de burgers gebruikt; die kwartaalsgewijs hunne schutterlijke contributie moeten betalen.
makloon	maakloon	
mieskraam	miskraam	
model	model	gewoonte, gebruik.
moerbei	moerbei	de *daoen babĕsaran.*
moesling	mousseline	
mors	morsen	
netjies	netjes	op zijn kleêren, enz.
nota	nota	gewoonlijk *soerat nota* in plaats van *soera ingatan.*
ondermeester	ondermeester	
panspek	van speyk	zoo worden de politiemutsen der schutters genoemd naar de karakteristieke kleuren rood en zwart.
patroontas	patroontasch	
pensioen	pensioen	
pistool	pistool	
plat	plat	in den zin van *ingedrukt.*
potje	pot	alleen gebruikt van een thee of trekpot.
potlot	potlood	
prompie	pruimpje	de tabakspruim.
ransel	randsel	een lederen randsel.
richel	regel	
remedie	remedie	*tjoba remedie sabrapa boleh dija*

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	**Aanteekeningen.**
		datang = tracht zooveel doenlijk te bewerken dat hij komt.
roskam	roskam	*kĕrok koedah*, is het in de rivier reinigen van een paard met een tandvormig uitgesneden halve klapperdop.
sampanje	champagne	
schotisch	schotsch	niet de schotsche wals, maar de duitsche polka.
sjabrak	schabrak	
slak	slag	den slag beet hebben van een dans, enz.
spansemat	spaansche mat	in plaats van *ringgit* steeds gebezigd.
spera	?	kanon.
stel	stel	b. v. *piring satoe stel*, enz.
stolop	stolp	
strant	astrant	*moeka strant*, een brutaal gezicht.
student	student	alzoo noemen zich de leerlingen van de *schola tinggi* (hoogeschool?) te Pandano.
tjit	chits	
troef	troef	bij het kaartspel.

DE C.

IV.

Nog eenige vreemde woorden bij het Maleisch in de Minahasa gebruikelijk. [1])

balatjai . . . . de *Jatropha curcas*, elders *djarak koesta* geheeten (alf. *saketa.*)

boto . . . . (gew. *taboto*) met het eene been door een gat in den vloer of kuil in den grond zakken, zoodat men groot gevaar loopt te vallen.

djoemoe . . . . *djoemoe lampoe*, de lamp aansteken; *djoemoe-djoemoe lampoe*, de lange staak aan welks

[1]) Zie het eerste deel van dezen jaargang blz. 364—378.

einde een pit is vastgemaakt, om hoog hangende lampen of stolpen aan te steken.

feto . . . . pruttelen.

fokeh . . . . wrat.

foforai . . . . stofregen met zonneschijn.

gogawei . . . . iemand met de hand wenken nabij te komen.

hamau . . . . eene huidziekte, vlekken op de huid.

kalebat . . . . *prahoe kalebat*, eene prauw van bijzonder model, kleiner dan de *boloto.*

kerah . . . . iemand in den damp laten zitten van azijn, uitgegoten op eenige gloeiende steenen, die men in een aarden pan onder zijn stoel plaatst; vooral aangewend bij leverziekten en geelzucht.

kiha . . . . de plant, die op Java *senthé* heet, de alocasia macrorrhiza (alf. kolongan).

kokara . . . . de z. g. *boontjies boelan*, vigna sinensis.

lolabi . . . . een klein mes, dat tusschen den broeksband en het lijf wordt gestoken, en dat vooral de Boegineezen dragen.

matai . . . . *orang soedah matai masok gredja* = de menschen gaan reeds naar de kerk; *orang soedah matai pergi di festa* men is al op weg naar het feest.

nganga . . . . met open mond naar iemand luisteren (bijna overeenkomende met *haga*).

noda . . . . vlek, vlak; *banoda*; met vlekken of vlakken voorzien.

padjonggeh . . . . . . dansmeid, danseres (*Jav.djoged*).

pasoegoe . . . . eene chronische ontsteking der luchtpijpstakken, bij kinderen veel voorkomende.

poloso . . . . met de hand knijpende drukken, zooals het *pitjit.*

schema . . . . een vertrekkende ter eere een afscheidsmaal geven.

sidoeboe . . . . na eene berisping zijn drift koelen b. v. door iets ruw neêr te zetten, of een ander te beknorren.

sidowa . . . . aan- of toereiken, overhandigen.

sigaro . . . . iemand aanmoedigen, overhalen om het een of ander te doen.

sigoteh . . . . een stukje hout, hout, dat op het water drijft.

simoteh . . . . zich bij iemand opdringen.
soma . . . . een sleepnet grooter dan de *kalenda*, met groote mazen om *lehoma*, met kleine om *tanipang* te visschen.
sondo . . . . een soort lepel uit een klapperdop vervaardigd, waarmede rijst uit de pan geschept en deze met den steel tevens wordt omgeroerd (R. v. E. *sondok*, lepel).
tahagoe . . . . een sleepnet van koffo vervaardigd met zeer kleine mazen.
tjokoh . . . . het uitwringen in den mond van vooraf in water geweekte bladeren van verschillende planten, bij onzuiveren adem, enz.
tombiloek. . . . . . . eene prauw zooals de Sangireezen veel gebruiken met hoogen voorsteven.
toreba . . . . iemand ruw bejegenen, toesnauwen.

Voorts dienen in de vorige opgaven nog de volgende woorden te worden verbeterd:

borebei	moet	zijn	*boredei*	*kamangsilan*	moet	zijn	*kamasilan*
fardidoe	„	„	*pardidoe*	*mamboedoe*	„	„	*maboedoe*
godo	„	„	*godoe*	*pawelan*	„	„	*pawela*
golfi	„	„	*golpi*	*seloba*	„	„	*selobar*
gonemoe	„	„	*ganemoe*	*seweko*	„	„	*soweka*

terwijl *gau* niet de cigarette is (hoezeer dikwerf in dien zin gebruikt) maar het reepje blad, waarin de tabak gerold wordt, en *koening* eene verbastering is van *koneng* of *kong*.

DE C.

SPROKKELINGEN UIT HET VERSLAG VAN DE KAMER VAN KOOPHANDEL TE BATAVIA OVER 1868.

Het verslag van de K. v. K. te Batavia over 1868, ons dezer dagen ter hand gesteld, verdient even als dat van 1867 in dit Tijdschrift eenige vermelding. Doch even als ten vorige jare zullen wij ons slechts bij enkele hoofdpunten bepalen.

Eene hoogst belangrijke nota over het gebruik van centrifuges bij de bereiding van suiker, waarover de regeering in den aanvang van 1868 het advies van de K. v. K. had gevraagd, gaf aanleiding tot eene briefwisseling, waarbij het onderwerp van het technische op het meer economisch politische terrein werd gebracht. Ook wij willen de nota zelve ter zijde laten. Alleen teekenen wij hier aan, dat de K. v. K met vele deskundigen «de overtuiging koestert,» dat de filtratie met beenzwart en het gebruik van centrifuges verre de voorkeur verdienen boven het thans gevolgde kleiings-procedé, om suiker van betere hoedanigheid te verkrijgen.» [1]) Doch om zich de min of meer kostbare toestellen aan te schaffen, moet de fabriekant de zekerheid hebben, dat hij voordeel er bij hebben zal, en die zekerheid bestaat niet.

---

[1]) In de nota, die in haar geheel in de Bijlagen is opgenomen (pag. 43, vv.), lezen wij, dat tegen de door centrifuges bereide suiker vroeger algemeen vooringenomenheid bestond, en „dat in 1861 door dertien handelshuizen eene verbintenis werd aangegaan, waarbij werd overeengekomen, dat bij hunne inkoopen van suiker een prijs verschil van *f* 2.—, zou worden in rekening gebracht voor suiker met centrifuges bewerkt." De steller der nota meent echter, dat die vooringenomenheid thans algemeen overwonnen is, hetgeen o. a. daaruit zou blijken, dat „de twee laatste oogsten van Malandjiwang, bij welke fabriek alle suiker wordt gecentrifugeerd, (er zijn in die fabriek 18 centrifuges in werking, 10 voor hoofdsuiker en 8 voor stroopsuiker) door de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij aan twee dier handelshuizen zijn verkocht, zonder dat daarbij van eenig prijsverschil sprake was".

„De fabriekant op Java" dus lezen wij, in het door de K. v. K. aan de regeering ingezonden advies, „verkeert daarbij in eene exceptioneele positie, ten gevolge van het precaire van zijn industrieel bestaan, dat door zijne contractueele verhouding tot het gouvernement wordt beheerscht. Hij weet niet of na expiratie van zijn voor een betrekkelijk kort aantal jaren gesloten contract, de voortzetting van zijn bedrijf hem zal worden vergund en mogelijk gemaakt, hetzij door verlenging van zijn contract, hetzij door wijziging van den economischen toestand van land en volk, in dien zin, dat voortzetting van het bedrijf op rationeele gronden buiten bemoeienis van het gouvernement zou kunnen plaats vinden. — De onzekerheid, waarin de suiker-industrie op Java gehouden wordt, is de naaste oorzaak, dat deze tak van nijverheid ten achteren is en blijft, en duurt die toestand van onzekerheid nog langer voort, dan zal dit niet alleen den ondergang dier industrie zelve ten gevolge hebben, maar dan zal zulks de algemeene welvaart nog meer doen kwijnen, dan in de laatste jaren ongelukkigerwijze maar al te zeer het geval is geweest. — Wordt den industrieel de gelegenheid gegeven, om zijn bedrijf op rationeele grondslagen uitteoefenen, dan zal zijn eigenbelang hem krachtige aansporing genoeg zijn, om zich op fabriekmatige verbeteringen toe te leggen; maar wordt hem die gelegenheid onthouden, dan zullen ook alle aansporingen, hetzij van de regeering, hetzij van de Kamer (v. K.) volkomen ijdel blijven, want zonder kapitaal worden geene verbeteringen aangebracht, en het kapitaal is meer dan huiverig — is afkeerig geworden van een tak van bedrijf, waarvan de levensvatbaarheid voor een groot deel afhankelijk is van den stand der staatkundige partijschappen in het moederland."

In een ander stuk van de K. v. K., waarop wij straks terug komen, vinden wij een betoog, dat volkomen zich aan het bovenstaande aansluit.

„Het valt niet te ontkennen", dus luidt het daar, „dat Java in economisch opzicht nog zeer weinig ontwikkeld is. Grondeigendom, het eenige rationeele uitgangspunt voor de uitoefening op duurzaam zekeren voet van het landbouwbedrijf, waarvan de suiker-industrie op Java onafscheidelijk is, ontbreekt en ook kan de emancipatie van den arbeid voor als nog niet gezegd worden volkomen te zijn......... De grief, waarop onze Kamer het oog heeft, geldt de noodlottige onzekerheid, waarin de gouvernement suiker-industrie met betrekking tot hare naaste toekomst door dit uitblijven van eene afdoende regeling gelaten wordt. De verlammende invloed van die onzekerheid kan niet te noodlottig worden voorgesteld; in hare vlucht belet, zijn de daarbij betrokken industrieelen veroordeeld, om bij den dag te leven, en zich van elke deelname aan de algemeene beweging op industrieel terrein, waarmede het concureerend beetwortelfabricaat zijn profijt doet, te onthouden; tot stilstand gedoemd, zien zij zich elders door allen voorbij gestreefd, en zoodoende zal bij langer uitblijven van krachtige tusschenkomst,[1]) het oogenblik verhaast

[1]) Aan het woord tusschenkomst moet de beteekenis gegeven worden van regeling, niet die van eene inmenging der regeering in eene kultuur, die uit den aard der zaak het karakter eener particuliere industrie moet hebben, hetgeen zij, voor zoo verre zij thans door tusschenkomst van het gouvernement plaats vindt, niet heeft. De bedoeling dus van den in den tekst voorkomenden zin is deze, dat een langer uitblijven van eene regeling, die de onnatuurlijke banden slaakt, en den kunstmatigen toestand in eenen gezonden overbrengt, de toekomst der industrie in gevaar brengt,

worden, dat hunne industrie zal zijn ondergegaan, en daarmede aan het nationaal vermogen een zeer harde slag toegebracht. Onze Kamer meent zich niet te bedriegen, wanneer zij hare overtuiging uitspreekt, dat dit de bedoeling niet kan zijn, welke beginselen met betrekking tot de gouvernements suiker-industrie ook worden voorgestaan, en welke inzichten tot bestendiging of oplossing daarvan ook mogen worden gekoesterd".

Hetgeen de K. v. K. als hare overtuiging te kennen geeft, is reeds tot vervelens toe in en buiten de Staten-Generaal, in dagblad-artikels en brochures gezegd. Toch kan het zijn nut hebben dergelijke uitspraken van mannen, die èn door hun verblijf in Indië. èn door hunne kennis van zaken en toestanden alle vertrouwen verdienen, meer algemeen bekend te maken, opdat zij, die hier te lande dezelfde leer verkondigen, niet beschuldigd worden van utopisten of betweters te zijn.

Zal de suikerregeling, zooals zij laatstelijk door den Minister van Koloniën ingediend en door de meerderheid in de 2e Kamer der St. Gener. niet zonder protest aangenomen is, aan de fabriekanten die zekerheid verschaffen, die hen in staat stelt hunne fabrieken beter in te richten? Wij laten de beantwoording dier vraag aan anderen over; alleen meenen wij, dat het overlaten van de uitvoering van verre weg de meeste punten aan de regeering, en het niet vaststellen van een vast abonnement twijfel geoorloofd maakt.

Nog op een punt is de missive van de K. v. K. belangrijk, dáar nl. waar zij over den invloed der internationale suikerconventie op de Javasuiker spreekt.

Het is niet ongepast te herinneren, dat het rendement der suikers bij het raffineeren bij Art. 2 der wet van 2 Juni 1865 (Staatsblad N. 63) voorloopig werd vastgesteld per 100 kilogrammen ruwe suikers, als volgt:

	Nommers der standmonsters.	Geraffineerde broodsuikers.
Eerste klasse.	18, 17, 16, 15	op 87 kilogrammen.
Tweede klasse.	14, 13, 12, 11, 10	» 85 »
Derde klasse.	9, 8, 7	» 81 »
Vierde klasse, beneden.	7	» 76 »

Bij de genoemde conventie werd bepaald, dat proefnemingen zouden geschieden tot definitive vaststelling der rendementen, hetgeen te Keulen

plaats heeft gevonden, en tengevolge waarvan deze hoeveelheden respectivelijk bepaald werden op 94, 88, 80 en 67 kilogrammen. In verband met deze uitkomsten is de accijns gewijzigd in Nederland, en bedraagt voor de buitengewone klasse (N. 19 en 20) *f* 25.38, voor de eerste klasse (N. 15—18) *f* 25.38, voor de tweede klasse (N. 10—14 *f* 23.76, voor de derde klasse (N. 7—9) *f* 21.60, en voor de vierde klasse (beneden N. 7) *f* 18.09.

De uitslag der proefnemingen te Keulen hadden dus het gevolg, dat de hooge nummers zwaarder werden belast, terwijl de lagere nummers minder gedrukt werden. Daar uit de Nederlandsche koloniën in Oost-Indië meestal suiker van hooge nummers wordt verzonden, zal dus deze verandering der rendementen nadeelig werken voor Indië. De Kamer beweert, dat deze uitkomst is verkregen, doordien de bij de proefname te Keulen gebezigde Java en Havana-suikers van hooge nummers de meeste raffinade opleverde, in vergelijking met de onderzochte suikermonsters, afkomstig van andere koloniën; door dat resultaat zijn de suikers uit vreemde koloniën in verhouding tot de kleur minder belast, dan die van Java of Havana.

Uit proeven van een bekwaam suikerfabrikant op Java blijkt, dat N. 17 van Mauritius en elders aan N. 16 Java-standaard, en N. 19 van Mauritius en elders aan N. 17 Java-standaard zijn geassimileerd.

Vóor het sluiten der conventie werd in Nederland een gelijk accijns geheven, voor alle soorten van suiker, zoodat het voor den raffinadeur voordeelig was, suiker uit de koloniën te krijgen, die veel gekristalliseerde suiker bevatte, dus hooge nummers. Dit voordeel of deze protectie der hooge nummers is ten gevolge der conventie grootendeels vervallen, De raffinadeur in Europa ziet na de conventie er vóordeel in, om lagere numers dan vroeger te verwerken, zoodat op de markt in Nederland in den regel de meeste vraag is naar de nummers beneden 15; vandaar dat het vroegere verschil in prijs van $^1/_2$ gulden per pikol voor elk nummer hooger, van 15 tot 20, niet meer op de markt wordt betaald. Doordien in dezelfde klasse verschillende nummers zijn, die allen dezelfde accijns betalen, hoewel de hoeveelheid kristalliseerbare suiker verschilt, zal de raffinadeur steeds van iedere klasse de nummers zoeken, die het hoogste zijn in die klasse. Bijvoorbeeld voor 100 kilogram N. 15 betaalt hij *f* 25.38 accijns, en voor 100 kilogram N. 14 slechts *f* 23.76. Nu bevat N. 15 slechts weinig meer kristalliseerbare suiker dan N. 14, zoodat de raffinadeur veel liever N. 15, dan N. 14 heeft. Voor de suikerfabrikanten op Java is de conventie zeer bezwarend; de regeering heeft op verschillende wijze de fabrikanten aangespoord, om zooveel mogelijk hooge nummers te maken; de fabrieken op Java zijn daarop ingericht, en nu worden juist deze het meest door de conventie gedrukt.

De schatkist is indirect door de conventie benadeeld; ingevolge de overeenkomsten der regeering met de suikerfabrikanten in Indië, wordt den

fabrikant de verplichting opgelegd, om de te leveren suikers te doen bestaan uit 70 ten honderd, gelijk staande aan N. 16 tot en met N. 20 naar den maatstaf van 8 gulden per pikol, gelijk aan N. 16, met een halven gulden vermeerdering voor elk nummer tot en met N. 20, en een halve gulden vermindering voor elk lager nummer tot en met N. 12. De hooge nummers, door de regeering verkocht, hebben in vergelijking met N. 16 niet zooveel meer opgebragt, als de regeering er voor betaald heeft, zoodat de schatkist indirect schade heeft geleden. Ook de heer Millard verklaart in zijne brochure: »*De werking van den suikeraccijns, beschouwd naar aanleiding der wijziging van eenige bepalingen in de overeenkomst ter regeling dier belasting*,» dat het Nederlandsch Gouvernement in 1869 door de conventie ruim een millioen gulden minder heeft ontvangen voor de verkochte suiker, dan zij zonder die conventie zou verkregen hebben; hierbij mag men evenwel niet uit het oog verliezen, dat vroeger de hoogere nummers zeer werden beschermd. De fabrikanten zouden in dezen stand van zaken gaarne zien, dat voor de hooge nummers het uitvoerrecht in Indië werd gewijzigd. Een gedeelte dier hooge nummers vindt thans een uitweg naar de Perzische golf en Australië [1]).

---

[1]) In de N. Rotterd. Courant van Zaterdag 2 Juli wordt onder de mailberichten de volgende missive van de K. v. K. aan den Gouvern.-Gener. gevonden:

Batavia, den 19 Mei.

„De invloed op de Javasche suikerindustrie, uitgeoefend door het bekend verdrag, gesloten tusschen Engeland, Frankrijk, België en Nederland, en in de wandeling bekend onder den naam van internationale suikerconventie, maakte meermalen het onderwerp uit van onze beraadslagingen en onze vertoogen, zooals blijken kan uit onze verslagen van 1865, bladzijde 10, van 1866, bladzijde 11, van 1867, bladzijde 28 en van 1868, bladzijde 5. In ons verslag over 1869, dat thans gedeeltelijk reeds de pers heeft verlaten, worden bovendien hoogst belangrijke stukken opgenomen, die zelfs aan den meest oppervlakkigen lezer de overtuiging moeten schenken, dat die conventie voor de suikerindustrie op Java eene wezenlijke ramp is, en dat de voorziening dringend gevorderd wordt, met het oog op de hoogst gewichtige belangen, die daarbij ook direct voor de regeering verbonden zijn.

„Koesterden wij langen tijd de hoop, dat het Opperbestuur in Nederland met ons den onhoudbaren toestand zou inzien, die voor Java vooral uit de handhaving van de conventie voortvloeit, en dat middelen zouden beraamd worden, om dien toestand te lenigen, voor zoover dit binnen de grens lag van het vermogen van de regeering in het Moederland, ook deze hoop is nu verijdeld, nu, welverre van aan de algemeen gevoeld wordende bezwaren te gemoet te komen, de suikerindustrie met een nieuwen slag bedreigd wordt door een voorstel van Zijne Excellentie den Minister van Buitenlandsche Zaken, den 9 Februari 1870 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden, om wettig te verklaren eene wijziging, door de regeeringen

Als een bezwaar voor de suikerfabrikanten op Java wordt in het Verslag nog aangevoerd, dat de belasting op de beetwortelsuiker hier te lande, niet zoo zwaar drukt op dezen tak van nijverheid, als de accijns op de rietsuiker.

Voor Indië mag tevens niet uit het oog worden verloren, dat de beetwortelsuiker in België en Frankrijk, en de rietsuiker uit de Fransche koloniën in Frankrijk nog protectie genieten, eigentlijk in strijd met de conventie.

Hoewel de bovenstaande zaken voorzeker een nadeeligen invloed hebben op de suikerindustrie op Java, zoo zouden de suikerfabrikanten nog slechts weinig geholpen zijn, al werden deze bezwaren weggenomen. De hoofdzaak is voor hen, dat zij met zekerheid weten, wat hun toestand in het vervolg zal wezen.

Ook de Gouvernements-koffie-veilingen vinden in het verslag der K. v. K. eene plaats.

---

van de contractueel verbonden landen aangenomen ten aanzien van eenige bepalingen in de overeenkomst der suiker-belasting.

„De gevolgen, die uit eene aanneming van dat voorstel moeten voortvloeien, de nieuwe last, die op de schouders der Javasche suikerfabrikanten daardoor zal gelegd worden, maakten het onderwerp uit van een vlugschrift van den Heer Millard, met de laatste mail alhier ontvangen, en waarvan wij ons haasten Uwer Excellentie een exemplaar aan te bieden.

„De feiten, met zooveel helderheid in dat geschrift ontwikkeld, gaven onderscheiden in Nederland gevestigde belanghebbenden bij de suiker-industrie of den suikerhandel van Java, aanleiding zich bij een adres van 24 Maart 1870, mede hierbij aangeboden, te wenden tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal, met het verzoek de geschetste nadeelen in aanmerking te willen nemen bij de overweging van het wets-ontwerp eener nieuwe regeling van de suiker-cultuur op Java en in het bijzonder van het door belanghebbenden aangeboden abonnement, dat zoowel in Nederland bij de meerderheid der Tweede Kamer en bij de adressanten, als ook in Indie van onderscheiden zijden grooten bijval vindt; als een geschikt en billijk middel, om aan de langgerekte onzekerheid een einde te maken, en wijders bij de behandeling van voormelde verklaring betreffende de suiker belasting de regeering met nadruk te willen wijzen op de bezwaren, verbonden aan de uitvoering van artikel vier.

„Ook op ons heeft de lezing van het hier behandeld geschrift en adres een allertreurigsten indruk gemaakt, met betrekking tot de voornemens der regeering, om eene nieuwe bijdrage te voegen aan den ongelukkigen toestand, waarin de conventie de suiker-industrie op Java gebracht heeft, en op gevaar af, dat deze onze verklaring te laat mocht komen, achten wij ons verplicht Uwe Excellentie mede te deelen, dat wij onze volle adhaesie schenken zoowel aan het geschrift als aan het adres, in het vertrouwen dat het onheil, waarmede de suiker-industrie op Java op nieuw wordt bedreigd, door de wijsheid van het Opperbestuur zal worden afgewend."

„De Kamer van Koophandel en Nijverheid,

VAN DELDEN, *Voorzitter.*

J. E. HENNY, *Secretaris.*"

Algemeen bekend is de klacht, dat bij die veilingen de verkochte koffie niet altijd beantwoordt aan het monster. Eveneens is 't bekend, dat volgens de veilings-conditien geene reclame te dier zake ontvankelijk is. Maar minder bekend zal hun, die nooit van die conditiën kennis hebben genomen, de bepaling zijn, dat het gouvernement, niettegenstaande het monsters geeft, zich niet gebonden acht volgens die monsters te leveren. Immers zegt art. 2: «acht dagen vóor de veiling zijn op de residentie-kantoren te Batavia, Samarang en Soerabaja *de monsters van elke partij ter bezichtiging van belanghebbende voorhanden*, *evenzoo bij de veiling zelve. De monsters*, *voetstoots genomen uit de partijen koffie*, *dienen tot aanwijzing van de soort en de hoedanigheid. Het gouvernement is echter niet gebonden volgens dat monster te leveren*, *maar de de koffie wordt verkocht zooals ze ter plaatse is liggende.*» En nu vragen wij: Waarom dan monsters gegeven, indien toch niet volgens monster wordt geleverd? Het komt ons voor, dat de regeering, indien zij aanspraak wil maken op vertrouwen, zorgen moet, dat elke partij koffie, die zij ter markt brengt, steeds zooveel mogelijk beantwoorden moet aan het monster, dat zij gegeven heeft. Een te Batavia gevestigd handelshuis had de treurige ervaring opgedaan, dat de gekochte koffie op verre na de waarde niet had, welke zij volgens het monster hebben moest. Te recht trok zich de K. v. K. die zaak aan, en zij beklaagde zich daarover bij de regeering. Wil het gouvernement à tout prix handelaar blijven in koffie, dan zij het een eerlijk handelaar, die goede waar verkoopt; dan drage het zorg dat het vertrouwen der kooplieden niet geschokt worde, omdat anders de schatkist groote schade zal lijden.

Zie hier hoe de K. v. K. dit punt aanroert in hare missive van 10 Dec. '68.

„Nog een ander punt vermeenen wij bij deze gelegenheid onder Uwer Excellenties aandacht te mogen brengen. Blijkens de voorwaarden van verkoop, gedagteekend 28 Febr. '68 zouden den 14 Dec. '68 verkocht worden 15000 pikols koffie, liggende te Batavia, en derhalve afkomstig uit de Preanger Regentschappen. — Ons is medegedeeld, dat eene firma alhier eene order uit Europa heeft bekomen op een gedeelte dier koffie, en dat zij, die de order hebben gegeven, tevens een schip hebben bevracht, om die koffie van hier af te halen. — Doch uit de Javasche courant van 2 Nov. '68 moest genoemde firma plotseling door eene aankondiging van den directeur van binnenlandsch bestuur vernemen, dat bedoelde den 14en Dec. '68 te veilen koffie *niet hier maar te Passoeroean zal worden afgeleverd.* — Wij zullen voor hare Excellentie wel niet behoeven te ontvouwen aan welke moeilijkheden de firma, die de order kreeg, zich blootstelt, door haar aldan niet uit te voeren, gezwegen nog, aannemende, dat zij de koffie koopt, van de chicanes, die de kapitein van het schip kan maken, omdat het, in stede van hier, te Passoeroean zijne lading zou moeten innemen".

Inderdaad, wij herhalen, wat te denken van een gouvernement, dat de

rol van koopman wil spelen in kruidenierswaren, en zegt zulks te doen in het belang van de schatkist, en toch alles doet, om den verkoop zijner waren te bemoeilijken?

Dikwijls is zoowel in als buiten de volksvertegenwoordiging met klem aangedrongen, om den verkoop van gouvernements-producten in Indië zooveel mogelijk uittebreiden. De bekende adressen van de Kamers van Koophandel te Amsterdam en Rotterdam hebben weerklank gevonden bij hare zusterkamer te Batavia; en zij meende hare sympathie voor die adressen luide ter kennis te moeten brengen bij de regeering in Nederl. Indië. Zie hier hoe zij den indruk, dien de genoemde adressen op haar gemaakt hadden, teruggegeven heeft.

„De beteekenis van dien stap en van de motiven, welke er toe geleid hebben, zal dan ook door geen verlicht staatsman worden miskend, en het mag verwacht worden, dat daardoor te zijner tijd een resultaat zal worden verkregen, waartoe het beweerd uitsluitend belang van den Indischen handel tot nu toe een onvoldoend gewicht bleek in de schaal te leggen. — Desniettemin zoude onze Kamer vermeenen aan hare roeping te kort te doen, indien niet harerzijds het verschijnsel werd geconstateerd, en daarin aanleiding werd gevonden, om op de verwezenlijking van het door de Amsterdamsche en Rotterdamsche Kamers van Koophandel gedaan verzoek, ook uit haar standpunt met warmte aan te dringen. — Zal toch eenerzijds die verwezenlijking aan den Nederlandschen handel eene natuurlijker en krachtiger richting geven, dan bij het bestaande consignatiestelsel het geval blijkt te zijn, anderzijds zal daardoor aan den Indischen handel eene van de natuurlijke voorwaarden voor zijnen bloei worden teruggegeven, wier gemis in Indië zich in den kwijnenden en stationnairen toestand van dat belangrijke en heilzame deel der nijverheid op zoo pijnlijke wijze gevoelen doet. — Het is derhalve eene behoefte der Kamer om Uwe Excellentie hare volkomene adhaesie aan den inhoud en de strekking der opgemelde Nederlandsche adressen te betuigen, en Uwe Excellentie te verzoeken daarvan wel aan Zijne Excellentie den Minister van Koloniën te doen blijken".

De uitbreiding van den verkoop van gouvernements-producten in Indië zelf wordt door de K. v. K. genoemd «de meest rationeele weg voor het gouvernement, om zijne in natura verkregen belastingen te gelde te maken ..... tot dekking, of liever tot voorkoming van een administratief tekort in de Indische kassen, en voor den Indischen handel bij de nauwe grenzen, waartoe hij bij kultuur- en consignatiestelsel beperkt is, eene levenskwestie.»

Het argument van de onmacht der Indische markt, door de bestrijders van het stelsel van uitbreiding telkens aangevoerd, wordt dus door haar geheel ter zijde gelegd. Gelukkig achten wij ons thans te kunnen constateeren, dat ook de regeering het gevoelen deelt, dat eene uitbreiding van

den verkoop van gouvernements-producten op Java noodzakelijk is. Dit is duidelijk gebleken uit de discussiën over de laatste Ind. begrooting. Wij vleien ons, dat èn regeering èn volksvertegenwoordiging den nu ingeslagen weg zullen blijven bewandelen.

Steeds hebben de maatregelen, die in verband staan tot den verhuur van woeste gronden de belangstelling der K. v. K. opgewekt, en wij vestigen de aandacht onzer lezers op hetgeen op blz. 10 van haar verslag medegedeeld wordt met betrekking tot den huurschat voor die gronden:

„De vroegere verslagen der Kamer leveren op vele bladzijden het bewijs, dat zij steeds met ijver gestreden heeft tegen eene inhalige en onvrijzinnige politiek ten aanzien der beschikking over gronden, die alleen waarde kunnen krijgen door er menschen heen te lokken en kapitaal in te steken [1])".

Nu de Agrarische wet door het votum der Eerste Kamer en 's Konings bekrachtiging wet is geworden, achten wij het niet van belang ontbloot hierbij het besluit van den Gouverneur-Generaal van 23 Maart '68 (N. 13), afteschrijven dat nu wel is waar misschien gewijzigd zal worden, maar dat toch getuigt van eenen milden geest, en om met de K. v. K. te spreken, «beschouwd mag worden als eene eerste schrede op den goeden weg, om huur van woeste gronden niet al te bezwarend te maken.» Te meer vinden wij aanleiding het hier op te nemen, daar het niet in het Indisch Staatsbl. wordt gevonden. Het genoemd besluit nu is van dezen inhoud:

Herlezen enz.
De Raad van Indië gehoord:
Is goedgevonden en verstaan.
Eerstelijk enz.
Ten tweede: aan den direkteur van binnenl. bestuur medetcdeelen, dat de betaling van den huurschat over in huur uitgegeven woeste gronden, behoort te worden geregeld als volgt:

a. Voor gronden, bepaaldelijk bestemd voor den aanplant van klapperboomen gedurende de eerste zes contractsjaren niets,

„	het zevende	contractsjaar	over	1/5	der uitgestrektheid.
„	„ achtste	„	„	2/5	„ „
„	„ negende	„	„	3/5	„ „
„	„ tiende	„	„	4/5	„ „
„	„ elfde en volgende jaren over de geheele uitgestrektheid.				

[1]) Zie o. a. het verslag van de K. v. K. over 1867, en hetgeen wij daaruit mededeelden in den vorigen jaargang van ons Tijdschrift I. p. 165. v. v.

b Voor gronden, bestemd voor koffie en andere aanplantingen, gedurende de eerste drie contractsjaren niets,

„ het vierde contractsjaar over 1/5 der uitgestrektheid.
„ „ vijfde „ „ 2/5 „ „
„ „ zesde „ „ 3/5 „ „
„ „ zevende „ „ 4/5 „ „
„ „ achtste en volgende jaren over de geheele uitgestrektheid.

Wij gaan thans over tot andere punten, die eveneens waardig zijn, dat wij daarbij eenige oogenblikken stilstaan.

De veeziekte, die de veestapel in ons Vaderland zoo deerlijk teisterde, heeft ook haren verderflijken invloed op Sumatra doen gevoelen. Het bericht daarvan in de Java-Courant van Dec. '67 deed de K. v. K., die op alles, wat met haren werkkring in betrekking staat, het oog gevestigd heeft, besluiten nadere berichten in te winnen bij hare zuster-kamer te Padang. Het antwoord, dat zij ontving, is hoogst belangrijk, omdat wij daaruit een overzicht bekomen van de uitgestrektheid van de ramp, en omdat wij daaruit leeren, dat de veterinaire dienst in Indië nog veel te wenschen overlaat.

De officieele cijfers verdienen geen vertrouwen »wij houden ons overtuigd», schreef men uit Padang, »dat zoo er bij het Gouvernement 125.104 stuks als gestorven zijn opgegeven, er op zijn allerminst 150.000 stuks bezweken zijn».

En te recht kon aan de van regeeringswege opgegeven cijfers geen vertrouwen worden geschonken; want eerst nadat de veestapel in de zuidelijke afdeeling voor het grootste deel door de ziekte was weggenomen, en de ziekteverschijnselen reeds eenigen tijd zich in de bovenlanden hadden vertoond, werd bevolen aangifte te doen. Van al wat vóor dien tijd was gestorven had men geene opgaven gekregen. Maar zelfs de cijfers, die men na de verplichte aangifte verkreeg, waren niet geheel juist, eensdeels omdat de inlander niet zeer nauwgezet scheen in de aangifte, anderdeels omdat de ambtenaren maar al te gewoon zijn »de rapporten over hun district zoo gunstig mogelijk in te kleeden.»

Ook de Padangsche K. v. K is niet achtergebleven, de aandacht der regeering op de ramp te vestigen, die den veestapel op Samatra bedreigde. Wij vinden in de bijlagen van het verslag eene missive van haar, gedagteekend 31 Dec. '67 aan de Indische regeering, die getuigenis draagt van haren ijver om ook ten dezen voor de bevolking nuttig te zijn. »Mocht in den strengsten zin de behartiging van de belangen der bevolking niet behooren tot onzen werkkring», zegt zij in die missive, «als schepselen van

denzelfden Maker hebben wij gemeend ons niet rustig te mogen nederleggen bij eene ramp, die de bevolking zonder eene krachtige hulp harer medemenschen wel nimmer zal te boven komen.»

Wil men een overzicht hebben van de ramp. Men leze wat de Padangsche K. v. K. schrijft.

„Velen, zeer velen zagen hunne aanzienlijke kudde door de ziekte geheel weggemaaid; anderen, bevreesd voor een soortgelijk totaal verlies, verkochten hun vee à tout prix, zoo zelfs dat buffels en koeien, die vroeger eene waarde van ƒ100 en ƒ60 hadden, tot ƒ10 en ƒ6 werden verkocht. Dat er duizende runderen zijn geslacht, getuigt het overgroot getal huiden, die in den laatsten tijd aan de markt zijn gebracht, huiden, die zeer zeker van gezonde afkomstig waren, want geen Inlander raakt een door ziekte gestorven beest aan, met het doel daarvan nog eenig voordeel te trekken. — Het is dan ook helaas! niet overdreven wanneer wij zeggen, dat de veestapel op Sumatra's westkust tot $^{1}/_{3}$ gedeelte is uitgestorven, en daarmede de voornaamste bezitting der bevolking is te gronde gegaan. — Behalve het verlies der financieele waarde, is haar ook het belangrijkste werktuig bij de bearbeiding der sawa's ontnomen, en al moge het bestuur verordenen, dat er vroeger dan gewoonlijk met het gereedmaken der rijstvelden moet begonnen worden, toch kan men niet verwachten, dat de kracht en onvermoeidheid van duizende buffels, door de vlijt der Inlanders zal worden vergoed. — Veeleer en met grond is het te voorzien. dat de rijstkultuur beduidend minder dan in de vorige jaren zal wezen, zoodat de bevolking bij het reeds geleden verlies van rentegevend kapitaal ook nog eene belangrijke vermindering van inkomsten te verwachten heeft."

Deze toestand had een terugslag op den handel, die zich door eene «ongekende flauwheid» kenmerkte, en dat wel gedurende de poeassa — de vasten maand — anders het drukke verkoop-saisoen.

„Bij huwelijken, bij het vieren van familie-feesten, bij het aanschaffen van nieuwe kleeding voor zijn gezin en voornamelijk voor de gedurende de poeassa aan te koopen benoodigdheden, niet alleen, maar ook de verlangde artikelen van weelde, gouden sieraden, enz. vond het familiehoofd zijne middelen uit den verkoop van zoovele buffels uit zijne kudde.... en deze bron is voor de bevolking alhier opgedroogd."

Maar ook uit een ander oogpunt is de missive van de Padangsche K. v. K. hoogst gewichtig, omdat zij tevens eene scherpe kritiek inhoudt op de Gouvernements-koffiekultuur.

„Wij zullen thans niet in beschouwingen treden in hoever het tegenwoordig regeeringsstelsel in harmonie is met de steeds voortgaande beschaving en ontwikkeling in en van Nederl. Indië. Zeker is het, dat toen het koffie-monopolie werd ingevoerd, het gouvernement zijne humane beginselen ten voordeele der bevolking niet uit het oog verloor, — dat men de welvaart van den Inlander wilde bevorderen, en hem aan eenen geregelden winstgevenden arbeid wilde gewennen.... In den eersten tijd moge het beoogde doel bereikt zijn, door eenen niet voorzienbaren loop van omstandigheden is dat doel voorbij gestreefd.

Immers vindt de Inlander gedurende de laatste jaren even als vóor 1848 veel minder rekening bij de koffie, dan bij elke andere kultuur; de dagen welke hij in de koffietuinen moet doorbrengen, beschouwt hij gedeeltelijk als verloren, en maakte, dat hij in stede van ingenomen, afkeerig van dien arbeid werd. Bovendien en met het oog op de zaken, zoo als die thans staan, durven wij in gemoede verklaren, dat het stelsel geleid heeft tot eene boven alle evenredigheid zware belasting, die bij gevolg onbillijk, ja onmenschelijk genoemd mag worden. — Stellen wij dat er jaarlijks voor het gouvernement van Sumatra's Westkust 150.000 pikols koffie gevenduceerd worden tot den

prijs van *f* 40.—	*f* 6.000.000
nemen wij aan, dat daarvan de helft naar Nederland, het overige gedeelte naar den vreemde wordt uitgevoerd, dan heft het Gouvernement daarvan $7^1/_2$ pCt. uitgaande rechten	„ 450.000
	f 6.450.000
„Zeggen wij nu, dat die koffie, met inbegrip van alle onkosten, aan het Gouvern. te staan komt op *f* 18 per pikol.	„ 1.700.000
dan levert haar die kultuur eene winst op van	*f* 3.750.000

„Nu het kapitaal van den Inlander (zijne buffels) en de jaarlijksche rente, die dat kapitaal door vermenigvuldiging afwierp, dood zijn, de sawa's grootendeels onbewerkt moeten blijven liggen [1]), en daardoor zijn inkomen hem ontvallen is, nu is de Maleier gedwongen zijn bestaan voor een groot deel in de koffiekultuur te zoeken. En die koffie, die in staat zòu wezen, om hem in weinige jaren al het verlorene terug te brengen, die koffie wordt hem zóo betaald, dat hij er nauwelijks genoeg aan heeft, om zich en de zijnen voor elken dag, die hij er aan arbeidt, van rijst te voorzien. En zoo komen wij geleidelijk op het middel ter gemoetkoming, dat wij zoo even bedoelden. Het is het geven eener hoogere betaling voor de koffie aan de bevolking. — Die verhooging achten wij noodig met niet minder dan 50 pCt. van den tegenwoordigen inkoopprijs van *f* 12.50 de pikol 1e soort, en voor den tijd van minstens vijf jaren, hetgeen volgens onze berekening niet eens de helft van de geledene schade zal vergoeden.

„. . . . Die maatregel zal, hoewel niet geheel afdoende, toch de bevolking eenigzins in staat stellen, om zich door vlijtigen arbeid gedeeltelijk te herstellen van een verlies, hetgeen zij door geen ander middel hoe ook genaamd te boven kan komen. — Behalve nu dat die maatregel zou strekken om de bevolking te restaureeren, zou het Gouvernement, wij houden ons daarvan overtuigd, na verloop van die vijf jaren, zelfs indien de inkoopprijs dan nog op *f* 19, de pikol bleef vastgesteld, de geledene winstderving weder vergoed vinden; want ongetwijfeld zal men als een gevolg van den verhoogden inkoopprijs met meer lust en ijver naar de tuinen gaan, om dezelve te bearbeiden; zal men

---

[1]) In hare missive aan de K. v. K. te Batavia schreef de Pad. K. v. K. over de verbouwing der sawa's: „werden vroeger sawa's tot verbouwing verhuurd voor de helft van het product, nu reeds kan de eigenaar daarvoor niet meer dan een derde gedeelte bedingen. — Voorzeker wel een bewijs van gebrek aan materieel, want bestond dit niet, dan zoude bij het vooruitzicht van hooge rijstprijzen, ook de huur der sawa's hooger dan het gewone bedrag moeten worden."

zich haasten koffieboomen te planten en zorg dragen, dat niet een groot gedeelte der vruchten, zooals dat vroeger geschiedde, door onverschilligheid verloren gaat," enz.

Doch keeren wij terug tot ons onderwerp. Zagen wij uit de missive van de Padangsche K. v. K. de uitgestrektheid van de ramp, die den veestapel op Sumatra's Westkust getroffen heeft, niet minder treft ons het gemis aan veterinaire hulp en bijstand.

„De maatregelen welke de regerring tegen de uitbreiding nam", schreef de Padangsche K. v. K. aan hare zusterkamer te Batavia, „waren voor zooverre zij bekend werden, onbeduidend, en zijn sedert eenigen tijd tot op gééne gereduceerd. — Zijn onze informatiën daaromtrent juist, dan werden de meermalen door den Gouverneur- dezer kust aan de regeering van Nederl. Indie gedane voorstellen ter beteugeling van haren voortgang alleen beantwoord door de zending van éénen veearts in Dec. '66, die na een verblijf van ongeveer drie maanden naar Java terug ging. — Later werd nog voor korten tijd een veearts gezonden. Van de verrichtingen dier beide heeren werd aan de Kamer niets bekend. Zooveel is echter zeker, dat, welke moeite zij zich ook gegeven mogen hebben, hunne resultaten pover zijn geweest. Wij willen echter gaarne erkennen, dat de voortgang eener soortgelijke veeziekte vooral op deze kust moeilijk is tegen te gaan; doch wanneer wij bedenken, dat 't de regeering niet onbekend kon zijn, hoe zij in '65 in het Palembangsche uitbrak, hoe zij slechts langzaam haren loop door het Moesiland naar Benkoelen, van daar naar Moko-Moko, Indrapoera, Aijer Hadjie, Padang en zijne bovenlanden nam, dan had men mogen verwachten, dat de regeering vroeger en meerdere geneeskundige hulp had aangebracht.

Is 't vreemd, dat de K. v. K. te Batavia, het gevaar vrezende, dat ook Java door zulk eene ramp zou kunnen worden getroffen, onmiddelijk zich tot de Ind. regeering wendde met het verzoek, om voorzieningen voor een dergelijk geval? Zij meende terecht, «dat de rustelooze voortgang voor een groot deel moet worden toegeschreven aan .... de totale ontstentenis eener behoorlijken veterinaire dienst», en zij vreesde met grond, dat «voor het zooveel rijker bevolkte en ruimer van vee voorziene Java dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen na zich zouden slepen, tenzij de veterinaire dienst aldaar op eene meer afdoende wijze geregeld worde, dan tot nu het geval is». Immers voor eene bevolking van 14.552.472 zielen, waarvan het grootste gedeelte uit landbouwers bestaat, zijn slechts *twee* veeartsen aangewezen. De K. v. K. heeft dan ook bij hare missive van 19 Mei '68 aan de Ind. regeering eenige nuttige wenken gegeven. Vooral heeft zij gewezen op het voordeel om Inlandsche veeartsen te vormen. Wel is waar bestaat eene inrichting daarvoor te Soerabaja, maar daar worden slechts vijf Inlandsche kweekelingen opgeleid [1], en deze bescheiden proef heeft, ofschoon

[1]) Zie ook de Ind. begroot. van 1870.

de inrichting op zeer zuinigen voet bestaat, en de vooruitzichten voor de kweekelingen zeer gering zijn, reeds goede resultaten gehad. Met klem drong de K. v. K. bij de Ind. regeering aan, «om in verband met de in overweging zijnde reorganisatie der burgerlijke-veeartsenijdienst de noodige gelegenheid en vooruitzichten te openen tot het verkrijgen van een voldoend aantal veeartsen, hetzij door eene uitbreiding van de inrichting te Soerabaja, hetzij door de opening van eene geheel nieuwe inrichting elders».

Onze lezers zullen zich herinneren wat wij in den vorigen jaargang van ons Tijdschrift mededeelden uit het Verslag van de K. v. K. te Batavia met betrekking tot eene stoomverbinding met Australië [1]). Wij hebben bij die gelegenheid het groote voordeel aangewezen van eene stoomvaart op de Kokos-eilanden, waar dan eene aansluiting kon plaats hebben met de P. en O. Company, en wij deelden toen mede, dat op het einde van '67 op de vertoogen van de K. v. K. geene beschikking van regeeringswege was gevallen. Ook nu weder is de zaak in denzelfden toestand gebleven. En toch met het einde van Februari '69 zou het contract met de P. en O. Company voor de Australische lijn teneinde loopen. Reeds in '68 werden in Australië pogingen aangewend, om den dienst uittebreiden tot eene veertiendaagsche. «Het zou jammer zijn», zegt de K. v. K. in haren aan de Indische regeering gerichten brief van 3 Juni '68, «indien deze gunstige gelegenheid niet werd aangegrepen, om een denkbeeld te verwezenlijken, dat zeker toch in hooge mate de sympathie geniet van de regeering hier en in het moederland».

Wij schrijven thans Juni 1870. Van eene verbinding is nog geene sprake.

De steeds meer en meer toenemende faillissementen bij de Chinezen «waarvan het geldswaardig montant gedurende de jaren '66, '67 en het loopende jaar gerustelijk op 8 à 10 millioen mag worden geschat», noopte de K. v. K. hare aandacht te vestigen op maatregelen teneinde de crediteuren in failliete boedels in bescherming te nemen tegen de kwade practijken, waaraan de gefailleerden zich dikwijls schuldig maken en tevens om voorzieningen te beramen tegen eene betere liquidatie. Het resultaat harer beschouwingen vindt men in eene aan de regeering gerichte missive van den 11[den] Dec. '68.

Het eerste punt, dat zij behandelt is de *Chineesche boekhouding.* Noch van den Europeeschen handelaar, noch van de leden der Weeskamer, noch van den rechter is het te vorderen, dat zij met die taal vertrouwd zijn, en «toch is deze taal de gewone taal, waarin bij gebreke van eenig beperkend voorschrift, de handelsboekhouding der Chinezen uit den

---

[1]) Zie blz. 159 v.v.

aard der zaak wordt gehouden». Men moet zich dus tevreden stellen met «globale rapporten van bevinding, opgemaakt door personen, die zelve geen handelaren en veelal onbekend met de handelszaken van den failliet, de waarborgen van genoegzame deskundigheid missen, daargelaten nog de verkeerde invloeden van partijdigheid als anderszins, welke bij de leden eener aaneengesloten vreemde gemeente als de Chineesche zoo zelden geheel te vermijden zijn». Volgens het gevoelen der K. v. K. bestaat er dan ook geen bezwaar, om den Chineschen handelaar te nopen zijn boek te houden in eene verstaanbare taal, b. v. de Maleische. «Mocht echter het voorschrift in de oogen der regeering een overwegend bezwaar opleveren, waardoor van de uitvaardiging moest worden afgezien, dan zou daarmeê volgens het oordeel der Kamer, tevens uitgemaakt zijn de praemature toepasselijk verklaring der nieuwe wetgeving, immers voor zoo veel het boeken-bewijs en de faillissements-wetgeving betreft op de Chinezen, en zou verreweg de voorkeur worden gegeven aan den ouden toestand, toen in den lijfsdwang een gereed en steeds uitmuntend gewerkt hebbend middel werd gevonden, waardoor oneerlijke bedoelingen worden te keer gegaan.»

Het andere punt, dat door den K. v. K. wordt behandeld is de *curateele der Weeskamer*, die overwegende bezwaren aanbiedt, waaronder de handel gedrukt gaat, en waardoor vaak aan de meest onbillijke schikkingen de voorkeur wordt gegeven boven het faillissement van den debiteur.» Volgens het oordeel der K. v. K. is de Weeskamer het minst geschikte lichaam, aan wien het Curatorschap van een faillissement kan worden opgedragen. Immers bestaat zij uit leden, die vroeger gewoonlijk in de meest heterogene betrekkingen werkzaam zijn geweest. Wel is waar bestaat de bevoegdheid om haar een of meer crediteuren als raadslieden toetevoegen; «doch het daarmede beoogde doel stuit af op de collegiale samenstelling, waardoor alle coulante en krachtige samenwerking zoo goed als verijdeld wordt». De gevolgen daarvan zijn: «Onvoldoende voorzieningsmaatregelen bij den aanvang van het faillissement, langzame en vormelijke behandeling van voorkomende geschillen, . . . soms overhaaste, doch gewoonlijke gerekte en sluimerende liquidatiën . . . waardoor de crediteuren soms jaren lang op eene uitkeering en definitieve afdoening moeten wachten enz.» De K. v. K. meent, dat het wenschelijk is, «dat de curateele even als zulks in Nederland geschiedt, aan eenen personeelen curator wordt opgedragen, bij voorkeur uit de voornaamste crediteuren gekozen, of zoo als in Nederland door het gebruik gewettigd is aan een der gevestigde practizijns, hetzij met of zonder toevoeging van een of meer der voornaamste crediteuren als raadslieden.

Het laatste punt betreft de *rechtspleging ingeval van misdrijven bij gelegenheid van faillissement.* Wij geven daarover het woord aan de K. v. K. zelve.

„Te dien opzichte bestaat er eene anomalie, welke de vervolging en goede

berechting der misdrijven, wanneer daartoe mocht worden overgegaan, grootendeels illusoir maakt. — Of moet niet als eene anomalie worden beschouwd eene regeling, die de failliet-verklaring en het toezicht over de curateele opdraagt aan den raad de justitie en den daaruit gedelegeerde rechter-commissaris, de vervolging en berechtiging der bij gelegenheid van faillissement begane misdrijven aan den djaksa en den landraad? — En nog sterker, die aan den djaksa ter vervolging en aan den landraad ter berechtiging opdraagt misdrijven met het oog op de toegepaste europeesche wettelijke bepalingen begaan, of daarmede in het naauwste verband staande, en wier instructie en beoordeeling eene speciale kennis vereischt, die noch bij den Inlandschen vervolger, noch bij de Inlandsche rechtbanken mag worden verondersteld. — Het gevolg kan dan ook slechts zijn, dat òf aan de klachten geen gevolg wordt gegeven, òf de zaak niet tot klaarheid is te brengen, waarover dan ook ettelijke malen klachten zelfs van den rechtercommissaris en de leden der Weeskamer vernomen worden.

Op grond van de bovenstaande beschouwingen verzocht de K. v. K. aan de Indische regeering in de bestaande handelswetgeving «de navolgende urgente wijzigingen te brengen of te provoceeren».

„1° aan de vreemde oosterlingen, immers aan de Chinezen de verplichting op te leggen hunne handelsboeken te houden in eene der meest gewone westersche talen, met name het Nederlandsch, Fransch, Engelsch of Duitsch, dan wel in het Maleische met Nederlandsche (Latijnsche) karakters.

„2° de curateele in failliete boedels op te dragen conform aan de bepalingen in Nederland.

3° de crimineele rechtspraak ten opzichte van vreemde Oosterlingen, voor zooveel betreft misdrijven, bij gelegenheid van faillisement begaan, op te dragen aan de raden van justitie."

Wij nemen hiermede afscheid van het Verslag van de K. v. K. te Batavia, dat in belangrijkheid niet onderdoet aan de voorgaande verslagen, met den wensch, dat de K. v. K. steeds moge voortgaan de algemeenen belangen van den handel en de nijverheid van Nederl. Indië met denzelfden ijver en kracht te bevorderen als tot nu toe.

L.

DE WET HOUDENDE REGELING DER SUIKER-CULTUUR IN DE EERSTE KAMER.

Evenals in de Tweede Kamer der Staten-Generaal vond de wet van den heer de Waal houdende regeling der suiker-cultuur genade in de oogen der meerderheid van de Eerste Kamer, maar ofschoon het denkbaar was dat de wet zou worden aangenomen, niemand had zeker kunnen verwachten dat dit met algemeene stemmen op één na zou plaats gehad hebben. En men schrijve die groote meerderheid niet toe aan de moeielijke omstandigheden van het oogenblik, die de aandacht wellicht meer op de buitenlandsche dan op de koloniale politiek deden vestigen, integendeel, juist die afgevaardigde welke zijn stem tegen de wet uitbracht, de heer v. Nispen van Pannerden, motiveerde zijne afkeuring onderanderen ook door te verklaren, dat hij tegen dit wetsontwerp zou stemmen, omdat bij den uitgebroken oorlog de tijd voor dergelijke hervormingen hem niet geschikt voorkwam. In gewone omstandigheden had er dus mogelijkheid bestaan voor eene aanneming met algemeene stemmen. In alle gevallen uit de wet zelve werden de beweeg-redenen geput, die de Eerste Kamer moveerden om dit ontwerp tot wet te verheffen. Die zich echter nu mocht voorstellen dat die eenstemmige aanneming haren grond vindt in eenstemmige goedkeuring der wet, zou zich zeer vergissen. Toch was de positie van den Minister bij deze discussie aangenamer dan bij die in de Tweede Kamer; hier vond hij ten minste één man die met de wet ingenomen was, den heer Duymaer van Twist, maar die was dan ook de éénige. Doch hoe dit ook zij, daardoor werd de wet dan toch in de Eerste Kamer, al was het niet door den Minister, met overtuiging verdedigd, hetgeen bij de discussie in de Tweede Kamer niet had plaats gevonden.

Nieuw licht deden de gewisselde stukken niet opgaan, in hoofdtrekken vinden wij daarin dezelfde bezwaren die reeds vroeger gemaakt waren, alleen verdient opmerking dat op de pertinente vraag in het voorloopig

verslag tot den Minister gericht: «Heeft de Regeering de vaste overtuiging «dat ook na 1878 en na 1890 de cijns over het product van den vrijen «aanplant dezelfde bate van $3^1/_2$ millioen aan den Lande zal opleveren?» door dezen werd geantwoord: «In de stukken en mondeling is uitdrukkelijk «gezegd dat de voorziene opbrengst, waarvoor het cijfer van $3^1/_2$ millioen «gulden is genoemd, maar niet vastgesteld, met den verplichten aanplant «trapsgewijze zou verminderen.» Een duidelijk en ook een juist antwoordt, maar wat volgt daaruit? dat deze wet geene andere finantiële strekking heeft, dan de directe bate ad $3^1/_2$ millioen nog tot 1878 voor den fiscus te verzekeren, maar dat zij na dat tijdstip allengs zullen verdwijnen. En om dit resultaat te verkrijgen offert men de toekomst op, stelt men de geheele industrie volgens de opinie van bijna alle deskundigen in gevaar, en ten slotte wordt volgens de erkentenis van den Minister zelven gehandeld in strijd met de rechtvaardigheid en het landsbelang!

Een tweede vraag werd den Minister gesteld die mede niet onopgemerkt mag blijven. «Heeft de Regeering de vaste overtuiging dat door onver-«plichten vrijen arbeid in de behoefte aan arbeidende kracht zal kunnen «worden voorzien, en wel meer bijzonder in dien zin, of de Regeering «meer afdoende middelen dan thans bestaan, zal weten te beramen om «den inlander, die door overeenkomst zich tot arbeid verbonden heeft, tot «nakoming zijner contractuële verplichting te noodzaken?» — Het eerste gedeelte der vraag is niet goed gesteld, men had moeten vragen: heeft de Regeering de overtuiging dat het *nu* onmogelijk is door onverplichten vrijen arbeid in de behoefte aan arbeidende kracht te voorzien, maar dat het *wel* mogelijk zal zijn na 1878; want dat is de quaestie, en het bevestigend antwoord zou zijn de eenige hoewel nog zwakke rechtvaardiging van deze wet. Het is waar de Minister zou kunnen antwoorden door op de indiening dezer wet te wijzen, maar dan had men toch mededeeling der gronden kunnen vragen waarop die overtuiging rustte. Nu heeft men de Regeering die een wet voordraagt, waarbij een gedeelte der bevolking voor een zeker aantal jaren tot gedwongen arbeid wordt verplicht, gevraagd of die dwang eigenlijk wel noodig is en of de bevolking zonder dien dwang ook niet vrijwillig dien arbeid zou verrichten. En de Minister antwoordt: «De «ondergeteekende heeft de overtuiging dat het niet onmogelijk zal zijn door «vrijen arbeid in de behoefte aan arbeidskracht voor de suiker-cultuur te voorzien.» Wanneer? nu? dan is de wet veroordeeld door den Minister zelven, die dwang voorstelt als noodzakelijk, terwijl hij overtuigd is dat de arbeid in vrijheid even goed zal worden verricht? Of bedoelt hij dat die mogelijkheid om in de behoefte aan arbeidskracht zonder eenigen dwang te voorzien, later zal onstaan? maar dan wanneer? en waarom juist dan wel en nu niet? Zooals nu het antwoord gegeven is beteekent het zonder nadere toelichting volmaakt niets, of het behelst de veroordeeling van het

beginsel waarop de wet rust. Het tweede gedeelte der vraag betreft de oude quaestie van het voorschottenstelsel, eene zaak die met deze regeling niet dan in een verwijderd verband staat. Dat de inlander die een overeenkomst aangaat, die moet naleven, spreekt van zelf, maar de vraag of en wanneer dit niet naleven binnen het bereik der strafwet moet gebracht worden, zullen wij nu niet tot het onderwerp van een onderzoek maken. Indien echter afzonderlijke strafbepalingen voor bedrog en oplichting bij het niet naleven van overeenkomsten noodig zijn, zal de billijkheid vorderen dat daarop ook worde gelet bij het aangaan der overeenkomsten en dat de naleving voor beide partijen verplichtend zij.

Gaan wij thans na op welke gronden deze wet blijkens de gehoudene discussie de bijna algemeene goedkeuring der Eerste Kamer mogt verwerven. Verschillende motieven werden uiteengezet waarom men hoewel met de wet weinig of in het geheel niet ingenomen, toch zijn stem voor haar zou uitbrengen, maar het eenige motief dat daartoe behoorde te leiden, de overtuiging dat de wet goed was, sprak niemand uit behalve de heer Duymaer v. Twist. Van groote beteekenis tot de appreciatie der stemming zijn de woorden van den heer Messchert van Vollenhoven. «Een nieuwe slag, zeide hij, — ik zou bijna zeggen een *nekslag* aan dien verpligten arbeid, aan «die belasting en arbeid wordt wat de suikultuur betreft, toegebragt door «dit wetsontwerp; en diezelfde slag zal, naar ik vrees, aan de eenige dan «nog overblijvende gouvernementscultuur, de koffijcultuur ook weldra toe«gebragt worden, en, ten gevolge van de aangenomen beginselen toegebragt «*moeten* worden. Vandaar mijne geringe ingenomenheid met dit wetsont«werp. En waarom zal ik het toch aannemen? *Omdat* het naar mijne over«tuiging, nog het minst schadelijk is van al de plannen en ontwerpen die «in dit opzigt te mijner kennis gekomen zijn; *omdat* het geleidelijk zonder «al te groote schokken den nu eenmaal gewilden toestand voorbereidt; *om«dat* ik vrees dat bij verwerping groot bezwaar bestaat, dat de op hoog «gezag ingevoerde suikelcultuur niet aan een op zijn gunstigst genomen «twintig jarige tering, maar van een plotselinge beroerte, zoo al niet aan «moord zal bezwijken, terwijl en dit is voor mij niet het minst gewichtige «van al de redenen, het vóór 1878 nog altijd mogelijk is, dat andere denk«beelden ontstaan omtrent de regeling van deze zaak en van onze koloniale «aangelegenheden in het algemeen. Het is en blijft mogelijk dat dien«aangaande vóór dat jaar eene naar mijn inzien meer gewenschte over«tuiging geboren wordt.» Wij zijn het met dien afgevaardige volkomen eens dat na de in de laatste jaren zoo overtuigend gebleken onmagt van de conservatieve partij op koloniaal gebied, de vrees allezints gewettigd was dat bij verwerping van deze wet niet zij maar de liberale partij zou geroepen worden om een ander ontwerp in te dienen, en dat van deze meer doortastend handelen te verwachten was, maar nu in het openbaar aan

zijne eigene partij zoo'n certificaat van onvermogen te geven is misschien wel wat te oprecht, en het was in alle gevallen niet aardig gehandeld jegens die strijdlustige leden der conservatieve partij in de 2e Kamer, die de onmogelijkheid dat zij nog eens als regeerende partij optreedt, niet zoo gaaf zouden willen erkennen, hoewel zij misschien wel eenigzints van de waarheid dier stelling overtuigd zijn. Veel heeft tot die onmagt der conservatieve partij medegewerkt; in de eerste plaats natuurlijk de meer en meer bij de natie veldwinnende overtuiging dat hare beginselen onhoudbaar zijn, maar ook de houding der conservatieven zelve bragt daartoe het hare bij. In een vorig nummer toonden wij aan dat in de Tweede Kamer de conservatieve partij door haar stilzwijgen bij deze discussiën feitelijk heeft geabdiceerd, maar zij stemden ten minste tegen een wet die in verband met hare toelichting voor elken conservatief onaannemelijk was; in de Eerste Kamer is zij een stap verder gegaan, en erkennende dat de wet in strijd is met hare beginselen neemt zij die aan. Alleen de heer van Nispen van Pannerden maakt daarop een loffelijke uitzondering; hij bleef getrouw aan zijne overtuiging, en hoewel wij ons nu met geen enkel zijner argumenten zouden kunnen vereenigen zal toch ieder erkennen dat hij op zijn standpunt zijn plicht heeft gedaan. De vrees is altijd een slechte raadgeefster en wij vreezen dat ook nu weder door haar aan den heer Messchert van Vollenhoven geen goeden raad gegeven is in het belang der beginselen, die hij voorstaat, wel mischien in het algemeen belang, indien zijne afvallige houding mogt medewerken om ons van al die verouderde en duizendmaal weerlegde redeneringen ter verdediging van het cultuurstelsel te verlossen. Maar zoo hij zijne vrees openhartig erkende met eene oprechte verklaring van wantrouwen in de kracht zijner partij vergezeld, minder oprecht komt ons voor het einde zijner rede, waar hij zich met deze wet vereenigt in de overtuiging dat zij niet zal worden uitgevoerd, maar dat vóór 1878 wel de een of andere regeering een middeltje zal vinden om hetgeen men nu afschaft weer in te voeren. Dat die hoop bij eenige zwijgende leden der 2e Kamer bestond, hebben wij vroeger verondersteld, de heer Messchert van Vollenhoven spreekt ze uit. Wat zullen wij daarvan nog veel zeggen? Eene partij die openhartig verklaart dat zij onoprecht handelt, die erkent te zullen medewerken om eene wet die zij tot stand helpt brengen niet te doen uitvoeren, heeft weinig kans door de publieke opinie te zullen worden gesteund, en overleeft dergelijke manoevres nooit lang.

Een andere reden om voor de wet te stemmen vond de heer Michiels van Kessenich in het verband tusschen deze wet en de Agrarische wet. Hij had tegen de Agrarische wet zijn stem uitgebracht, en beschouwde deze wet als een uitvloeisel der Agrarische wet en daarom zou hij, men zou misschien denken *tegen*, neen *voor* de wet stemmen. Een zeer prijzenswaardige eerbied voor de eenmaal gevallen beslissing der wetgevende macht

bracht dien afgevaardigde tot een naar ons inzien verkeerd besluit. Indien de beginselen der Agrarische wet afkeuring verdienen dan behoort hij die deze overtuiging heeft, wel aan die wet te gehoorzamen maar in de wetgevende vergadering tegelijk alles aan te wenden om hare uitvoering binnen de nauwste grenzen te beperken, maar niet medewerken om aan die beginselen waarmede men geen vrede heeft een wijde toepassing te geven. Daarenboven, verband tusschen die beide wetten bestaat er zeker met het oog op het onderwerp daarin behandeld, maar de eene wet een uitvloeisel van de andere te noemen, gaat wat ver. Integendeel, wij zouden eerder meenen dat de suikerwet geheel in strijd is met de beginselen waarop de Agrarische wet rust.

Laatstgenoemde gaat uit van het beginsel dat welvaart en ontwikkeling bij de inlandsche bevolking niet kan bestaan wanneer men hare rechten op den ontgonnen grond en de vruchten van haren arbeid niet verzekert. Daarom geeft deze wet haar waarborgen dat die rechten zullen worden geëerbiedigd, en de gelegenheid om die in het gewone eigendomsrecht met al de gevolgen daaraan verbonden te converteren. De suikerwet daarentegen bepaalt dat men nog willekeurig en alleen in het belang van den fiscus gedurende een aantal jaren over den grond en den arbeid der bevolking zal beschikken. Kan men nu zeggen dat de eene wet een uitvloeisel van de andere is? de een volgt op de andere als de nacht op den dag volgt, maar zij vloeien niet uit elkander voort, integendeel zij staan in haar beginsel lijnrecht tegenover elkander als recht tegenover willekeur, en als vrijheid tegenover dwang.

Slechts een lid der vergadering zeiden wij, was met deze wet ingenomen en verdedigde haar met overtuiging. Die redevoering is het culminante punt der discussie, en zij verdient vooral de aandacht omdat zij werd uitgesproken door een man wiens kunde en rechtschapen karakter bij alle partijen hoog staan aangeschreven. Wij zullen met een enkel woord mededeelen op welke gronden de heer Duymaer van Twist zoo zeer met deze wet was ingenomen.

Hij begint met aan te toonen dat ten onrechte van deze wet was gezegd dat zij het doodvonnis van de Gouvernementscultuur uitsprak, en in een zeer merkwaardig historisch overzicht licht hij zijne opinie toe, dat dit reeds had plaats gehad bij de vastelling van het art. 56 R. R. Wij zullen met den heer Duymaer van Twist niet twisten over de interpretatie van art. 56; zooals het door hem uitgelegd wordt, ligt zeer zeker de kiem van dat doodvonnis reeds in de laatste alinea; minder duidelijk komt dat uit voor hen die gewoonlijk niet verder lazen dan den aanhef. Toegegeven dus dat eigenlijk de suikelcultuur als gouvernementscultuur reeds in 1854 was ter dood veroordeeld, heeft deze wet dan daardoor eenige meerdere waarde? Voor hen die in het cultuurstelsel een bron van welvaart en de geniale

oplossing van de koloniale quaestie voor het verledene en de toekomst zien, wordt de wet daardoor niet mooijer; die lazen in art. 56 geen doodvonnis en voor hen klinkt het begin der wet waar alle nieuwe invoering dier cultuur verboden wordt vrij ruw in het oor. En voor hen die met dat cultuurstelsel nu niet waren ingenomen, die hetzij zij al of niet met het harde oordeel van den Minister over dat stelsel geveld instemden, toch van oor deel zijn dat de opheffing daarvan wenschelijk is, die juist in dat dood vonnis de eenigste verdienste der wet zagen, verliest zij door die explicatie nog de weinige waarde die zij had. Indien het waar is dat reeds in 1854 een illiberaal ministerie door de kracht der publieke opinie gedwongen werd om het doodvonnis over het cultuurstelsel uit te spreken, wat dan te zeggen van een liberaal Minister die in 1870 voorstelt de executie van dat vonnis nog tot 1890 uit te stellen? Het illiberale van deze wet kon niet duidelijker in het licht gesteld worden dan dit door den heer Duymaer van Twist gedaan is die op grond zijner erkende liberale gevoelens haar meent te moeten verdedigen.

Wij kunnen het natuurlijk met den heer Duymaar v. Twist niet eens zijn dat eene wet goedkeuring verdient die de verwezentlijking van een liberaal denkbeeld, dat reeds in 1854 werd geboden, tot na 1890 uitstelt, maar daarenboven is op de wijze waarop dit geschiedt, namelijk de trapsgewijze vermindering van de beschikking over grond en arbeid, blijkens de verdediging zelve eene kleine opmerking geoorloofd. «Ik heb, zeide de «heer D. v. T. eene oude sympathie voor dat denkbeeld. Reeds in 1855 «was het mijne meening dat de geleidelijke overgang van de verplichte «tot de vrije cultuur, voorgeschreven bij art. 56 Regeerings-reglement, «gezocht moest worden in eene trapsgewijze vermindering van de be«schikking over de sawah's der bevolking en van den daarmede verbonden verplichten cultuur-arbeid.» Aangenomen dat die zienswijze in 1855 de juiste was, is zij het dan nu nog? Zijn de eischen in 1870 dezelfde als in 1855? Indien men toen dat denkbeeld in praktijk had gebracht en de gouvernements tusschenkomst gedurende 12 jaar trapsgewijs had verminderd, dan waren wij in 1867 juist geweest in den toestand dien deze wet ons eerst in 1890 zal doen bereiken. Is het daardoor niet duidelijk dat de wet verouderd is? of heet dat vooruitgang waarmede wij bijna $^1/_4$ eeuw achteruitgaan? Een bedaarde stap is goed mits vooruit en niet achteruit, en volgens den eenigen verdediger der wet brengt zij ons in 1890 waar wij in 1867 hadden moeten zijn. Indien er inderdaad niets anders in het voordeel der wet kon worden bijgebracht, is het geen wonder dat niemand haar verdedigde. Maar hier komt nog bij, en dat mogen wij niet onopgemerkt laten, dat het stelsel door den heer Duymaer van Twist voorgestaan en aangeprezen, in 1855 misschien eene hervorming kon genoemd worden, maar thans sints lang algemeen veroordeeld is. Het is bekend

dat de liberalen van dien tijd aan wier hoofd de heer van Höevell stond, tot doel van hunne politieke agitatie hadden, de invoering van vrijen arbeid op Java. Zij meenden dat doel te kunnen bereiken door de gelegenheid te geven en het recht te verleenen aan alle industriëlen om met de inlandsche bevolking contracten aan te gaan. Met dat stelsel hing samen de trapsgewijze vermindering van gedwongen aanplant bij de gouvernements-suikercultuur, opdat geleidelijk en zonder schokken die vrije arbeid op de contracten met de bevolking steunende zou kunnen worden ingevoerd. Later heeft men echter ingezien dat men zoodoende door wettelijke bepalingen een toestand in het leven wilde roepen, waarbij hinderpalen in den weg stonden die eerst behoorden uit den weg geruimd te worden. En die groote hinderpaal lag in den maatschappelijken toestand van het volk, die weder veroorzaakt werd door de gebrekkige regeling van het recht van den inlander op den door hem bebouwden grond. Wij wijzen hier alleen op het communaal grondbezit en de ongerechtigheden die uit overeenkomsten met de hoofden, namens de belanghebbenden aangegaan moeten voortvloeijen. Ook aan de aandacht der Tweede Kamer is dit ernstige bezwaar, waartoe deze wet aanleiding geeft, niet ontsnapt.

De Minister Fransen v. d. Putte was de eerste die van regeeringswege erkennende dat vrijheid van arbeid het doel en het gevolg der wettelijke maatregel moest zijn, de middelen in zijn cultuurwet aanwees om de hinderpalen die den vrijen arbeid in den weg stonden, uit den weg te ruimen. Die middelen bestonden voornamentlijk in het verleenen van eigendomsrecht op den grond aan de bevolking en de langzame oplossing van communaal in individueel grondbezit. Daarna is algemeen door alle liberalen erkend dat de vrije arbeid een gevolg moest zijn van den veranderden socialen toestand die door eene regeling der grondrechten moest ontstaan; en onder hen die vroeger het contracten-stelsel als middel voorstonden, maar zich later tot de zienswijze van hen bekeerden die deze overeenkomsten der bevolking wel als een gevolg maar niet als een middel wilden beschouwen, behoort in de eerste plaats de heer v. Höevell zelf. Blijkens deze discussie is de heer Duymaer v. Twist echter op het standpunt van 1855 blijven stilstaan en keurt in deze wet goed hetgeen juist afkeuring verdient. En nu stelle men zich niet voor dat de aanneming der Agrarische wet eenige verandering in onze zienswijze kan maken. Want of de Agrarische wet zal in 1878 zijne werking reeds op de socialen toestand der inlanders hebben doen gevoelen en dan is de tusschenkomst der Regeering niet noodig, maar zal de Javaan vrijwillig grond en arbeid voor de suiker-cultuur verhuren, of wel die invloed is nog niet merkbaar en daardoor in het belang der industrie eene zekere mate van gouvernementsdwang noodzakelijk, en dan zal het onmogelijk zijn in den ververminderden aanplant door vrijwilligen arbeid te voorzien.

Zal men daar waar communaal grondbezit regel is kunnen voorkomen dat de suikerfabriekant, wiens bestaan op spel staat overeenkomsten sluit met de bevolking die in schijn vrij mogen zijn, maar waarbij op de vrijheid der bevolking door corruptie en bedrog een schromelijken inbreuk gemaakt is? De heer Duymaer v. Twist herinnere zich wat op Java met den vrijen arbeid is voorgevallen tijdens zijn eigen bestuur als Gouverneur-Generaal en zijn antwoord zal niet twijvelachtig zijn. Voor hem die aan de werking der Agrarische wet na afloop der contracten geloof slaat, is de gouvernementsdwang onaannemelijk, terwijl voor hem die daaraan twijvelt, geene andere oplossing mogelijk is, dan het beschikbaar stellen der gronden gedurende eenigen tijd als maatregel van overgang, zooals het door den heer v. d. Putte en zijne geestverwanten in de Tweede Kamer is verdedigd. Maar te gelooven dat na 1878 de bevolking vrijwillige overeenkomsten zal sluiten voor den arbeid en den grond, en toch voor beiden de tusschenkomst van het Gouvernement tot 1890 te bestendigen, is strijd voeren met zich zelf, en met de eene hand afbreken wat men met de andere heeft opgebouwd.

Ten slotte keurde de heer Duymaer van Twist het finantiële denkbeeld der wet goed, het zou toch geen staatsmanswijsheid geweest zijn die bijdrage van 3½ millioen los te laten. Wel erkende hij dat wij daarvan na 1878 afstand moeten doen, maar dan hoopte hij in eene belasting op de vrije cultuur gelegd een aequivalent te vinden. Dat wij die directe bijdrage van 3½ millioen na 1878 zullen moeten missen, wordt door een ieder erkend, maar zich te troosten met eene belasting op de vrije cultuur, wanneer volgens het oordeel van deskundigen niets gedaan en alles nagelaten wordt om die vrije cultuur in het leven te roepen is wel wat optimistisch. Waarom zal er in 1878 wel een vrije cultuur ontstaan die belasting kan opbrengen en niet in 1870? Op die vraag is de heer Duymaer van Twist het antwoord schuldig gebleven en daarop kwam het aan. Dat de Minister die hoofdvraag ook niet behandelde, was na zijne houding in het debat van de Tweede Kamer te verwachten; trouwens van zijn antwoord in de Eerste Kamer kan hetzelfde gezegd worden als van hetgeen door hem in de Tweede Kamer werd in het midden gebracht, dat men er te vergeefs een argument ter verdediging der wet in zou zoeken. Wel bragt hij het onderwerp bij de stukken aangevoerd betreffende het middel van contrainte voor den inlander tot naleving zijner overeenkomsten weer ter sprake; doch uit zijne rede is niet op te maken wat eigenlijk de bedoeling des Ministers op dit punt is. Wij zullen daarnaar ook niet raden, maar ons bepalen tot de wensch dat indien dit onderwerp wettelijk mogt geregeld worden, waarbij het zal gelden de moeijelijke quaestie om den juisten grens tusschen civiel- en poenaalrecht te trekken, die hoogt moeijelijke juridische distinctie niet zal moeten worden gemaakt door een Minister van wiens juridische kennis wij zulke treurige ondervinding opgedaan hebben.

Dat wij en met de wet en met de discussie over de wet in de Tweede Kamer weinig ingenomen waren, hebben wij in een vorig nummer van dit Tijdschrift uiteengezet; dat ook de discussie in de Eerste Kamer ons een onaangenamen indruk naliet blijkt uit het bovenstaande. Het spreekt echter van zelf dat wij dien indruk niet alleen mededeelen om critiek uit te oefenen; wij weten te goed dat in beide Kamers der vertegenwoordiging naar gemoedelijke overtuiging gesproken en gehandeld is, dan dat wij zonder ander doel dan om alleen critiek uit te oefenen het zwakke en onhoudbare van hetgeen men daar voorstond zouden aantoonen, maar van belang hebben wij het geoordeeld de vraag te stellen: Waaraan is het toeteschrijven dat ook in de Eerste Kamer, met zooveel gemoedelijkheid een wet werd aangenomen waarvan niemand of ten minste bijna niemand overtuigd was dat zij goed is? En die vraag moet bij ieder opkomen die deze discussiën gevolgd heeft, zij zal echter waarschijnlijk verschillend beantwoord worden. Oefent deze Minister door persoonlijke hoedanigheden een biologischen invloed uit op de vertegenwoordiging die menigeen noopt met hem mede te gaan zonder geheel overtuigd te zijn? Niemand die dit zal beweren. Ligt ook de kracht van dezen Minister in zijne bezielde en bezielende welsprekenheid, waardoor overreding zonder overtuiging plaats heeft? Een ieder die door de sombere voordracht van dezen Minister aan zijne memento mori herinnerd is, zal erkennen, dat hij het minst geschikt is om eene vergadering te overreden wanneer zij vooraf niet overtuigd was. Van een soort van overrompeling ten gevolge van wegslepende welsprekenheid is bij dezen Minister geen sprake, en indien de Eerste Kamer bijna unaniem aan deze slechte wet haren stem gaf, had dit plaats omdat zij reeds vóór de discussie daartoe besloten was. Ofschoon wij nu die beslissing betreuren en het ons leed deed dat ook deze tak der vertegenwoordiging eene voor Indië en Nederland zoo gewichtige beslissing nam zonder dat bij haar de overtuiging kon gevestigd zijn dat die maatregel heilzaaam *kon* en *zou* werken, zoo gelooven wij toch dat voor die aanneming bij dit gedeelte der vertegenwoordiging gewichtige argumenten pleiten. In de eerste plaats vergete men niet dat de wet reeds door de Tweede Kamer was aangenomen en dat het voor de Eerste Kamer dus dubbel moeijelijk werd door hare verwerping eene politieke crisis in den lande te veroorzaken, waartegen de meeste leden der Tweede Kamer blijkens de discussie toen reeds hadden opgezien. Die verantwoordelijkheid bij eene afstamming moest in de gegeven omstandigheden bijzonder zwaar hebben gewogen. Maar afgescheiden daarvan, is bij de geheele natie in zooverre zij zich met politieke aangelegenheden bezig houdt de overtuiging levendig geworden dat ons regeeringsbesleid ten opzichte der koloniën dringend hervorming noodig heeft. Hoever die hervorming zal reiken en op welke wijze zij zal worden tot stand gebracht, is een onderwerp dat voor verschillende beschouwingen vatbaar is, maar hervormd moet

er worden. Nu wordt een voorstel van wet aangeboden die een hervorming belooft daar waar dit het meest noodig is, bij de gouvernementssuikercultuur, en nu heeft dat voorstel de eigenaardige verdienste dat het onder den schijn van te hervormen en bij de heftigste veroordeeling van het bestaande, alles voorloopig toch in denzelfden toestand laat. Lang te wikken en te wegen vóór dat men tot handelen overgaat is een Hollandsche deugd, maar die behoedzaamheid ontaard in vreesachtigheid wanneer het onderwerpen geldt die men slechts gedeeltelijk kan beoordeelen, waarbij men in allen gevallen zijn eigen oordeel mistrouwt. Alleen die Minister zal deze behoedzame vrees om doortastend te handelen overwinnen, die zelf met eene krachtige overtuiging toegerust, groote kennis aan moed paart en eene hervorming voorstellende die ook weet te verdedigen. En was dit nu het geval bij dezen Minister? Noch moed, noch kunde, noch overtuiging spraken uit zijn mond; en was het nu wonder dat de vertegenwoordiging hare goedkeuring hechtte aan eene wet die hervorming beloofde, maar aan alles zoo weinig verandering liet ondergaan, dat zelfs de meeste behoedzame zijne verantwoording zonder gevaar zag? De goedkeuring der Kamer van deze wet was te verwachten, maar wat nimmer en bij niemand goedkeuring mag verwerven, is dat een Minister tot hervorming geroepen en zich daartoe bereid verklarende, in die taak gesteund door de publieke opinie, en de meerderheid der vertegenwoordiging, eene wet indiende waarbij hij bestendigde hetgeen door hem zelf in de krachtigste bewoordingen was afgekeurd. Hij die als Minister een dergelijk bewijs heeft gegeven van onmacht om te hervormen wat hij afkeurt of van onkunde om tot stand te brengen wat hij beoogt, kan zijn een respectabel man en een kundig administrateur, maar van den staatsman die aan het hoofd moet staan van het gewichtigste departement in onzen staatsdienst verwachten wij meer.

X.

DE JAVASCHE SPOORWEGZAAK.

Wij vinden in de Nieuwe Rotterdamsche courant van 31 Juli een met zaakkennis geschreven stuk, over de moeilijkheden waarin zich op nieuw de Nederlandsch Indische Spoorwegmaatschappij bevindt, en tevens ligt voor ons de Maileditie van het Nieuw Bataviaasche Handelsblad van 10 Juni waarin hetzelfde onderwerp besproken wordt. Op dit oogenblik is de toestand deze, dat het reeds in exploitatie gebracht gedeelte van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden, waaraan echter nog eenige werken te verrichten zijn, wordt voltooid met behulp van een door den Gouverneur Generaal verleend voorschot van *f* 175000, terwijl op de niet in exploitatie gebrachte gedeelten van den weg, de 3[den] en 4[den] sectiën, de werken zijn gestaakt, bij gebrek aan geldmiddelen. De aandeelhouders der Maatschappij hebben besloten hunne aanspraak op renteuitkeering zoo veel noodig te laten varen ten einde het nog vereischte kapitaal van twee millioen te kunnen verkrijgen; van den Staat zou geene uitbreiding van ondersteuning worden gevorderd. Intusschen is de oorlog tusschen Frankrijk en Noord-Duitschland uitgebarsten en daarmede is de kans op het verkrijgen van de twee millioen voor hetgeen de Maatschappij daaraan zou kunnen te koste leggen vooreerst, en misschien voor langen tijd, verdwenen.

De beide genoemde dagbladen houden zich bezig met de vraag wat in de gegeven omstandigheden zou behooren te geschieden, het N. Bat Handelsblad echter zonder den afloop der jongste algemeene vergadering van aandeelhouders en de daarop gevolgde staatkundige verwikkelingen te kennen. Ook wij wenschen thans een woord in het midden te brengen. Aan den tegenwoordigen toestand moet zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt worden; staking van werkzaamheden aan een spoorweg, vooral in een tropisch land, beteekent dagelijksche achteruitgang van hetgeen reeds verricht werd; verlies, van tonnen gouds wellicht, zonder voordeel voor wien ook. Daarenboven, het verkeer lang den spoorweg van de vorstenlanden met de

haven van afscheep moet tot stand gebracht, en met den aanleg van andere spoorwegen moet binnen een niet te lang tijdsbestek een aanvang kunnen gemaakt worden. Wij kunnen ons niet door eenige teleurstellingen laten ophouden, en al kost de Samarangsche spoorweg eenige millioenen meer dan men aanvankelijk dacht, dat is geen reden om eindeloos op die afschuivingen en rolsteenen te blijven staren, al kibbelende over hetgeen er zou gebeurd zijn indien alles anders was geschied dan werkelijk het geval is. Zoo de spoorwegmaatschappij, gelijk haar voornemen was, zich het noodige geld had weten te verschaffen, zouden wij alleen te overwegen hebben wat er nu gedaan kan worden om den spoorwegaanleg voortezetten; nu de geldmarkt zoo goed als gesloten is voor ondernemingen al deze, behoort de regeering, zoo mogelijk, bijtespringen en daar de gansche kwestie over een sommetje van een paar millioen loopt is het bezwaar waarlijk niet onoverkomelijk. Wij stemmen dan ook niet geheel in met de meening der Nieuwe Rotterdamnche courant, dat de regeering nu de spoorwegmaatschappij besloten heeft zichzelf te redden, hare afwachtende houding niet zou te verlaten hebben. In zoover daarmede alleen bedoeld wordt dat, hetgeen door enkelen schijnt gewenscht te worden, vervallen verklaring der concessie en overname van de werken door den Staat, nog niet zou kunnen geschieden en dat derhalve met een besluit in dien geest nog kan gewacht worden, is de stelling onwederlegbaar; maar zoo eene afwachtende houding medebrengt de oogen te sluiten voor het feit dat de werken gestaakt zijn en dat er ten gevolge van den oorlog met den besten wil, geen kapitaal voor de Maatschappij verkrijgbaar is, zouden wij aan iets grootere bewegelijkheid de voorkeur geven en zelfs den gewonen gansch eigenaardige stap van den heer de Waal ietwat verhaast willen zien.

Het Nieuw Bataviaasche Handelsblad beveelt daarentegen aan verhooging van den rente waarborg met *f* 90,000 's jaars, en overbrenging van het Hoofbestuur der Maatschappij naar Indië, terwijl de directie in Nederland «terugebracht wordt tot een comité dat de financieele belangen van de «aandeelhouders vertegenwoordigt en wijders voor de uitvoering van de «bestellingen enz. vau het bestuur in Indië zorgt.»

Verhooging van den rentewaarborg. Golds het een spoorweg in Britsch Indië, de verhooging zou worden verleend zonder er een woord over te verliezen. Men heeft in Engeland terecht begrepen dat zoo men het kapitaal van particulieren voor openbare werken in Indië te hulp wilde roepen, de aandeelhouders, niet in schijn maar werkelijk tegen verliezen moesten gewaarborgd zijn. Volgens de Britsch-Indische concessien wordt de grond door het gouvernement verstrekt, zoodat de maatschappijen met onteigening niets te maken hebben; het kapitaal waarover de rentewaarborg loopt is niet onherroepelijk binnen den grens van een maximum beperkt, het wordt voorloopig vastgesteld en naar gelang van omstandigheden vergroot; de

overmaking van het geld naar Indië geschiedt door bemiddeling van de schatkist tegen een vasten koers; de aandeelhouders hebben het recht te vorderen dat de regeering den weg overneme tegen teruggave van het daaraan besteed kapitaal: kortom, de aandeelhouders zijn nagenoeg tegen alle slechte kansen gedekt behalve tegen het geval dat de inkomsten der exploitatie de uitgaven niet evenaarden, aan welken toestand echter door overgave van den weg aan den staat spoedig een einde te maken is. Eenmaal heeft zich die omstandigheid voorgedaan. Ten behoeve van den spoorweg tusschen Calcutta en Port Canning werd in 1858 een rentegarantie van 5 pc. over £ 280000 verleend. Binnen vijf jaren was het gewaarborgd kapitaal tot £ 500000 gestegen; doch nadat in 1863 de weg geopend was, bleven de uitgaven der exploitatie de inkomsten overtreffen. De regeering machtigde echter de maatschappij aan de aandeelhouders eene rente van 5 pc. te blijven betalen, en in 1867 werd de spoorweg overgegeven aan den staat die het gansche kapitaal aan de maatschappij terugbetaalde, zoodat de aandeelhouders geen penning, noch van hunne rente, noch van hun kapitaal verloren. Gelooft nu iemand dat de Engelsche regeering niet wist, hetgeen door sommigen bij de behandeling der wet van 10 April 1869 is aangevoerd, dat een Concessionaris, wat zijn verplichting jegens den staat betreft, gelijk staat met een aannemer, die vooraf moet weten waartoe hij zich verbindt? Welnu, dan is het ook geen rechtspunt, maar een politieke of economische vraag waarmede men zich had bezig te houden, en de eenige maar ook afdoende grond der handeling van het Engelsche gouvernement was de eenvoudige, praktische overweging dat bij concessien met rentewaarborg die een zeker deelgenootsshap tusschen den staat en de geldschieters vestigen, onvoorziene kwade kansen billijkerwijze niet ten laste van een der deelgenooten mogen komen, en dat waar de staat tot uitvoering van groote openbare werken den bijstand van de geldmarkt inroept, het crediet der ondernemingen onder bescherming van den staat in het leven geroepen, moet gehandhaafd, des noods bevestigd worden. Dat was zoo duidelijk dat wij noch bij liberale, noch bij conservatieve schrijvers een woord van afkeuring vonden over de onverplichte edelmoedigheid, gunstbetoon zou men het hier noemen, ten aanzien der Calcutta-Southeastern Maatschappij in acht genomen.

Ook ten opzichte van andere dan spoorweg-ondernemingen wordt door het Britsch bestuur in denzelfden geest gehandeld. In 1864 werd de Madras Irrigation and Canal Company opgericht met een kapitaal van een millioen pond sterling waaraan een rentewaarborg van 5 pc. was toegezegd. De Maatschappij was volgens hare concessie gerechtigd nog een millioen daarenboven, doch zonder garantie, op te nemen, maar de inschrijving voor dat meerdere mislukte ten eenemale. De oorspronkelijke raming van kosten, opgemaakt door Sir Arthur Cotton, die dergelijke werken reeds met goed

gevolg had uitgevoerd, bleek al spoedig veel te laag te zijn geweest. Men bepaalde zich nu tot de uitvoering van een gedeelte van het eerste ontwerp, doch in het begin van 1866 was reeds meer dan £ 900000 besteed, en zonder verdere hulp zou het werk gestaakt moeten worden. Het gouvernement heeft toen een voorschot, niet te bovengaande £ 600000 bewilligd onder voorwaarde dat het geprojecteerde kanaal ingeval het op 1 Juli 1871 niet gereed is voor exploitatie, aan den staat zal worden overgedragen tegen zoodanig bedrag aan 5 pcts. Indische staatsschuldbrieven, als volgens den koers van den dag het verwerkt kapitaal vertegenwoordigt. Hier is dus een voorbeeld van naasting of vervallenverklaring wegens niet voldoening van den Concessionaris aan zijne verplichting; maar al wederom wordt zorgvuldig gewaakt dat de aandeelhouders er niets bij verliezen. Vergelijkt daarmede nu eens de houding van onze regeering, van onze kamers, van een gedeelte der drukpers, ook in Indië. Het verschil is als van wit tot zwart. Terwijl men in Engeland, na de wond gepeild te hebben, koelbloedig het geneesmiddel toedient hetwelk den lijder weer op de beenen zal helpen, put men zich ten onzent uit in recriminatien en spitst het brein op berekeningen hoe veel men de ongelukkige ondernemers toch wel kan doen bloeden zonder hen geheel van het leven te berooven. Ja, er zijn er, en dat nog wel onder hen die de belangen van Indie heeten voor te staan, die niets liever zouden zien dan dat de aandeelhouders der Nederlandsch Indische spoorwegmaatschappij met volslagen verlies van het geld dat zij in de onderneming staken, gestraft werden voor de voorbarigheid waarmede zij hun kapitalen veil hadden voor de eerste groote onderneming welke op Java door particulieren zoude worden uitgevoerd, voor eene onderneming waarover men langer dan twintig jaren had gepraat en geschreven voor dat men besluiten kon de hand uit de monw te steeken. Dat heet, in de dieventaal dier heeren, het publiek belang boven het particulier belang stellen.

Tegen eene verhooging van rentegarantie, waartoe het Nieuw Bat. Handelsblad adviseert, zijn wij dus niet. Integendeel, wanneer men werkelijk ten behoeve van al hetgeen in Nederlandsch Indië nog te doen is eene verdeeling van arbeid tusschen den staat en bijzondere personen verlangt, is het, dit ligt voor de hand, in de eerste plaats noodig dat men de geldschieters niet afschrikke, en reeds nu heeft men zich reeds te veel in de verkeerde richting bewogen. De $4^1/_2$ pc. jaarlijksche rente zijn thans reeds tot $2^7/_{10}$ pc. ingekrompen; wel is waar, met de kans dat de lijn Batavia-Buitenzorg het ontbrekende zal aanvullen; doch die kans welke over een jaar of drie misschien verwezentlijkt worden, belet niet dat voor het oogenblik én het rentegenot én de kapitaalswaarde van het aandeel gevoelig zijn verminderd. Waarlijk, het is niet te veel gevergd wanneer men wenscht dat die $2^7/_{10}$ pc. althans voor de geldschieters beschikbaar blijven; maar

toch, gelooven wij, komt het verlangen te laat. De regeering, zoo heeft men ons verzekerd, wenscht zoo iets niet aan de vertegenwoordiging voortestellen, en wellicht heeft zij daarvoor goede redenen. Ons althans komt het voor dat vooral de Minister van Koloniën waar het onderwerpen als dit betreft, niet gezags genoeg in de Tweede Kamer heeft om de angstvalligheid, de politique d'épicier, welke dikwerf dat staatscollegie bezielt te doen zwichten voor goede redenen en breedere opvatting van staatsbelang. Bij de behandeling der wet van 10 April 1869 is het duidelijk gebleken. De Minister heeft, ja, eene portefeuillekwestie van de aanneming dier wet gemaakt als maatregel van represaille tegen het gekonkel dat in zeker hoekje der Tweede Kamer gaande was, en op straffe van alles te verzaken wat een Minister noodig is kon hij op dat oogenblik ook wel niet anders; maar zoo de Minister de gansche zaak anders had behandeld, zoo hij getoond had zijn onderwerp meester te zijn, zoo hij aan de Kamer had weten te vertellen hoe elders in soortgelijke gevallen was gehandeld, zoo hij de verwaarloosing van de publieke werken in Indië met hetgeen tot herstel behoort gedaan te worden behoorlijk in het licht had gesteld, zoo hij, in één woord als staatsman opgetreden, vertrouwen had weten in te boezemen; zou de uitdrukkelijke bedreiging van de portefeuille neder te leggen en daardoor het gansche Ministerie in gevaar te brengen niet noodig zijn geweest.

Maar dit alles nu eenmaal zoo geschied zijnde is het verklaarbaar dat de regeering aarselt op nieuw met een voorstel tot uitbreiding van rentewaarborg aan te komen. Misschien struikelde zij, en wat werd er dan van al die verordeningen, uitvloeisels van die beide, de koloniale kwestie oplossende wetten, de agrarische en de suikerwet?

Zoo zullen het de aandeelhouders der Nederlandsch Indische Spoorweg-Maatschappij ook begrepen hebben, want zij besloten het droevig overschot der garantiepenningen te besteden tot aanschaffing van het nog noodig kapitaal. Zij deden alzoo alles wat redelijkerwijze van hen kon verlangd worden, en de kwestie omtrent verhooging der rentegarantie is, dunkt ons, door den tegenzin der regeering en de berusting der maatschappij, in dit geval ter zijde geschoven.

Daarmede vervalt tevens de voorwaarde welke volgens het N. Bat. Handelsblad aan die verhooging zou moeten vastgeknoopt worden, de opruiming van hetgeen dat blad noemt «het tweehoofdig bestuur,» waaronder het verstaat de bepaling dat de maatschappij in Nederland is gevestigd en op Java door een Comité onder de bevelen van het hoofdbestuur wordt vertegenwoordigd. Wij zouden het dan ook overbodig achten iets over dien eisch te zeggen indien wij niet juist daarin de wezenlijke strekking van drie vrij lange artikelen als het ware samengeperst terugvonden, en indien wij niet die artikelen hadden gelezen in een blad hetwelk, naar wij

ons vleiden, den goeden klank dien het aan des Amorie van der Hoeven en van der Does de Bije te danken heeft, onder de nieuwe redactie zou weten te handhaven, eene verwachting die deerlijk zou worden teleurgesteld indien deze stukken moesten dienen als proeve van gehalte van hetgeen verder zal worden opgedischt.

Enkele aanhalingen tot staving van ons beweeren. Het blad schrijft: «Het kapitaal van de maatschappij bestond oorspronkelijk uit 10 millioen «aandeelen en 4 millioen obligatien .... het kapitaal (werd) met 9 millioen «aan obligatien vermeerderd. De maatschappij was er evenwel slechts in «geslaagd hare aandeelen en 2 millioen obligatien te gelde te maken. Een «ander bedrag van 2 millioen was beleend of in onderpand gegeven; men «zou die converteeren en vernietigen, zoodat nog 7 millioen aan nieuwe «stukken overbleef enz.»

Wij geven den schrandersten te raden wat dit abracadabra beteekent. Het schijnt dat de schrijver in den waan verkeert dat er in 1869 slechts voor een bedrag van 7 millioen aan obligatien is uitgegeven. Evenwel kort daarop verhaalt hij dat «voorzeker meer dan een millioen gulden minder in «de kas van de maatschappij kwam dan de 11 millioen nominaal vertegen-«woordigen» zoodat er dan nu weder 11 millioen moeten zijn genegotieerd, en hieruit kan men dan verder volgens die courant, opmaken wat er voor den weg Samarang-Vorstenlanden overschoot «wanneer men zich herinnert «dat de te Londen aanvankelijk beleende obligatien ten bedrage van 2 millioen voor 60 pCt. waren verpand.» Het is voorzeker uiterst moeilijk zich dit te herinneren, daar van eenige aanvankelijke beleening te Londen nimmer iets bekend is geworden. Of hier misschien bedoeld is de mogelijke winst op de verwisseling van 1867er obligatien, dan of aan iets anders gedacht moet worden is niet te gissen.

«Ziedaar de stand van de zaak» zegt nu met eenige zelfvoldoening de schrijver, waarschijnlijk geheel onbewust dat hij nog niets dan wartaal op het papier bracht, waaruit niemand den stand der zaak kan leeren kennen. Wat nu volgt is niet beter. «Weinige maanden na de aanneming van de «wet van 10 April 1859 *gingen* (sic) de heer de Bordes (die NB. in Indië «was) met den heer Groll (in den Haag) aan het nacijferen» en zij moesten erkennen dat er een te kort zou ontstaan. Tot verklaring van dit merkwaardig feit wordt hier nu bijgevoegd dat «de nieuw opgetreden voorzitter «van het Comité het stelsel (N.B.) van te lage ramingen had losgelaten,» maar ongelukkig had destijds die voorzitter geen raming hoegenaamd van den Samarangschen weg gemaakt, noch te maken gehad.

«Maar met groote lichtvaardigheid meende men zich uit de verlegenheid «te kunnen redden,» door namelijk verlof te vragen 4 ton van het voor Batavia-Buitenzorg gedeponeerd kapitaal, welke som op die lijn zou kunnen bezuinigd worden, te gebruiken voor den weg Samarang-Vorstenlanden.

Van de oorzaak der waarschijnlijke bezuiniging op den weg Batavia-Buitenzorg zegt de schrijver geen enkel woord, en toch zou dit tot goed verstand van de zaak noodig zijn geweest. Doch door de weigering van de regeering viel «een gedeelte van het plan der heeren Poolman, Groll en de Bordes (die, let wel, nog altijd niet in Nederland was) in duigen.»

Zoo van «lichtvaardigheid» sprake moet zijn, wij passen dat woord met volle overtuiging toe op het N. Bat. Handelsblad hetwelk niet schroomt halve waarheden, waarschijnlijk aan onvolledige of kwalijk begrepen mededeelingen ontleend, tot grondslag te maken van eene gansch ongerechtvaardigde betichting. Doch wij willen ons in die zaak niet verdiepen; onderhandelingen tusschen de regeering en de maatschappij zijn, voor zoo ver die niet door de betrokken partijen worden openbaar gemaakt en toegelicht, geen onderwerp van openbare discussie, slechts dit meenen wij te mogen zeggen dat ongetwijfeld de stand van zaken sedert geruimen tijd aan het departement van Kolonien bekend was. Welke plannen overigens door de Maatschappij, of door den Minister, of door gemeenschappelijk overleg werden beraamd, en in hoever het plan waarvan de courant *een gedeelte* bespreekt, terecht of te onrecht, door de regeering hetzij terstond, hetzij eerst na de tegenwerpingen van den Minister van financien vernomen te hebben, werd verworpen — het zijn zaken waarnaar men kan gissen, waarvan men bij geruchte of door vertrouwelijke mededeeling iets kan vernomen hebben, maar die buiten het bereik van eene onpartijdige beoordeeling, hetzij door ons, hetzij door eenig dagblad vallen.

Wij hebben genoeg aangehaald om de wijze waarop rijp en groen in de uiterst slordig geschreven artikelen wordt dooreengehaspeld, te doen kennen. De strekking van dat geschrijf en van hetgeen er verder volgt is deze: de heer Maarschalk, tegenwoordig voorzitter van het Comité op Java, is de eenige aan wien de gansche leiding der zaak in den volsten omvang moet worden toevertrouwd; het bestuur in Nederland deugt niet, het behoort zelfs niet te bestaan dan als agent van den heer Maarschalk, de regeeringscommissarissen in Nederland en Indië deugen niet; er is slechts één profeet. en die heet Maarschalk.

Op den voorgrond sta, dat wij niet wenschen aftedingen van den lof die aan de rechtschapenheid en bekwaamheid van den heer Maarschalk wordt toegezwaaid; wij wenschen dat hij de zaken der Maatschappij in Indië blijve behartigen, wij wenschen dat hem dit niet door het bestuur in Nederland worde onmogelijk gemaakt; maar wij kunnen niet nalaten optemerken dat er tusschen dat bestuur en den heer Maarschalk een verschil van opvatting blijkt te bestaan, hetwelk door de bemoeizucht van schrijvers als die in het N. Bat. Handelsblad, zou kunnen ontaarden in een nieuw element van strijd hetwelk aan de publieke behandeling der spoorwegkwestie, zoo mogelijk, vreemd moet blijven. Er is aan de spoorwegzaak nu reeds genoeg

kwaad gedaan door gevoeligheid over persoonlijke krenking. Wij hebben de grieven van den heer Stieltjes tegen den gouverneur-generaal Sloet; daarna, in het (oud) Bataviaasch Handelsblad, de grieven van den heer H. J. Lion tegen den heer Poolman gehad, wij hopen vurig van de grieven van den heer Maarschalk tegen de Nederlandsche directie verschoond te blijven. Niet dat wij partij zouden kiezen, wij zijn des noods, bereid voetstoots aantenemen dat al die gegriefden billijke reden van klachte hebben; maar... wij zelven hebben ons ook wel eens gegriefd gevoeld, verongelijking en miskenning (naar het ons voorkwam) ondervonden, toch vorderen wij niet dat telkens wanneer het zou kunnen te pas komen het onrecht dat ons wedervoer in de eerste plaats gewroken worde. Te onderzoeken is nu, niet of de verhouding van het Nederlandsch bestuur tot het Comité in Indië ook iets te wenschen heeft overgelaten en aan wien in dat geval de schuld lag maar wat er gebeuren moet om de schadelijke gevolgen der staking van de werksaamheden te stuiten.

Evenwel eene enkele opmerking. Behalve het kinderachtig verwijt dat in 1863 in eene circulaire «opgeschroefde voorstellingen werden gegeven «over de getalsterkte der bevolking en de productie der lands» welke voorstellingen toch door de aanvankelijke uitkomsten der exploitatie niet ten eenemale worden gelogenstraft, en in elk geval aan de misrekeningen bij de constructie ondervonden geen deel hebben, wordt aan de Nederlandsche directie vooral te laste gelegd dat zij «in de kritische momenten» het comité in Indie zonder orders gelaten, aan dat comité «nooit volledige opening »van den financieelen toestand» gegeven heeft; maar daarentegen «allerlei «locale zaken beslist.» Wij begrijpen volkomen dat deze of dergelijke handelingen of verzuimen aan de leden van het comité in Indië aanleiding zoude kunnen geven om hunne betrekking nederteleggen, maar wij zien niet in dat de periodieke pers, noch geroepen noch bij machte om eene onpartijdige enquête naar het inwendig beheer eener bijzondere Maatschappij intestellen, zich daarmede naar aanleiding van geruchten of eenzijdige mededeelingen, heeft intelaten. Trouwens het waren niet eens, volgens onzen schrijver in het Handelsblad, deze klachten, welke een overwegenden invloed hadden op het besluit van den heer Maarschalk om zijn ontslag te vragen, doch wat «de maat deed overloopen» was dat het bestuur in Nederland de projecten voor stations op den weg Batavia-Buitenzorg, door den heer Maarschalk ontworpen en door de Indische deskundigen goedgekeurd, wilde vervangen door tijdelijke stations van bamboe en atap volgens een project van den heer Kool (?) Nu betwisten wij aan den heer Maarschalk het recht in geenen deele om zijn ontslag te vragen op grond dat hij geen stations van bamboe en atap wil bouwen; maar hij kan zich toch bezwaarlijk door deze handeling van het Nederlandsch bestuur verongelijkt achten. Het was hem toch bekend, toen hij zijne betrekking aanvaardde, dat het

Comité in Indië te handelen had naar de voorschriften van het bestuur in Nederland, en er steekt, dunkt ons, niets onredelijks in dat dit bestuur beginnen wil met tijdelijke stations te plaaten, niet alleen op grond van zuinigheid, maar ook omdat de inrichting, ja zelfs de plaatsing van stations dikwerf eerst wanneer de weg in exploitatie is, kan worden beoordeeld. De maatregel door de hoofddirectie voorgeschreven houdt blijkbaar verband met den gewijzigden aanleg waartoe voor den lijn Batavia-Buitenzorg in overleg met den Minister van Koloniën werd besloten, waardoor van de juiste opmerkingeu van den heer Stieltjes partij wordt getrokken, het voorbeeld van Noorwegen en Australië gevolgd en de mogelijkheid om later de lijn in verbinding te brengen met de Preanger regentschappen voorbereid wordt.

Het kan zijn dat dit besluit in strijd komende met de inzichten van den heer Maarschalk voor dezen minder aangenaam was, maar wij bevroeden niet hoe het N. Bat. Handelsbl. daaruit aanleiding kan putten voor zijn, inderdaad verwonderlijken eisch, dat het bestuur eener Nederlandsche vennootschap zijn zetel op Java vestige. Wij zien echter dat het blad zijne stelling zoo ver drijft dat het de geringe deelneming van Indië aan het stamkapitaal der Maatschappij verklaart uit de omstandigheid dat «het be«stuur in Nederland gevestigd werd en men al dadelijk veel onheil daarvan «verwachtte», alsof niet iedereen wist dat Nederlandsch Indië, evenmin al Britsch Indië, of liever nog veel minder dan dit, kapitaal bezit tot plaatsing tegen 4½ pct. in industrieele ondernemingen. Het kapitaal voor groote werken in Indië moet uit Europa komen, en zoo men het van particulieren vraagt moeten deze althans het recht hebben hun lasthebbers te benoemen, en ter verantwoording te roepen daar, waar zij zelven zijn. Dat aan het comité van uitvoering op Java een behoorlijke zelfstandigheid moet ingeruimd worden, zullen de zaken goed loopen, betwist niemand; maar daaruit afteleiden dat het werkplan zelfs niet in algemeene trekken zou mogen voorgeschreven worden gaat veel te ver.

Zal er iets goeds tot stand gebracht, zal het belang van Indië metterdaad behartigd worden, dan worde in de eerste plaats het terrein der openbare discussie gezuiverd van al wat naar persoonlijke veeten gelijkt, voorts het vraagstuk zoo zuiver en eenvoudig mogelijk gesteld met verwijdering van nevenbeschouwingen die het hoofdpunt, waarop het aankomt, niet raken. Ware dit door het N. Bat. Handelsblad in acht genomen, zijne artikelen zouden in duidelijkheid gewonnen hebben, zijn raad eenvoudig en praktisch zijn uitgevallen. Immers het blad ziet helder en juist, zoodra het zich maar niet begeeft in retrospectieve bespiegelingen van financieelen aard of in redeneeringen over het inwendig beheer der Maattchappij. Terecht toch vraagt het of ook niet de kosten in de richting vroeger door den heer Stieltjes aangeprezen, enorm zouden gestegen zijn; terecht merkt het op

dat «zoo er gefaald is, aanleg van den spoorweg op staatskosten in menig «opzicht hetzelfde resultaat» zou hebben gegeven, en dat men dus «de «misrekening ten aanzien van het vereischte kapitaal zoo hoog niet stellen» moet. Terecht schaart het zich aan de zijde van den Gouverneur-Generaal die besluit tot voltooiing van de reeds in exploitatie zijnde gedeelten van den weg eenig voorschot te verleenen, doch noemt het een halven maatregel «dat hij niet heeft kunnen goedvinden eenige meerdere fondsen toe«te staan,» daar toch binnen eene enkele maand de lijn tot Bringin (op den zijtak) zou kunnen afgewerkt worden.

Daarmede zijn wij het eens. De werksaamheden moeten zoo spoedig mogelijk hervat worden opdat hetgeen reeds begoenen is, niet door weer en wind en verwaarloozing bederve, waardoor de constructiekosten noodeloos en nutteloos zouden stijgen; de derde sectie, van Solo tot Djokdjo moet geheel afgewerkt worden, de vierde sectie (zijtak) althans tot Bringin, ten einde een uitweg aan de producten van een gedeelte van Kadoe te verschaffen. Daarmede kan men des noods vooreerst volstaan; maar waarom dan niet, nu omstandigheden waarop niemand onzer eenigen invloed kan uitoefenen voor de maatschappij de mogelijkheid om kapitaal te verkrijgen afsnijden, waarom niet de noodige gelden van staatswege verschaft? Zoo tot voltooiing van den ganschen weg nog twee millioen noodig is, die som zal niet eens geheel vereischt worden wanneer men zich voorloopig bepaalt tot afwerking van de hierboven aangewezen gedeelten; het geld behoeft ook niet in eens te worden verstrekt, doch naarmate het werk vootgaat, en de Gouverneur-Generaal heeft middelen genoeg tot zijne beschikking om den voortgang te doen controleeren en de uitbetaling van het voorschot daarnaar te regelen. Hoogst waarschijnlijk zal, vóór dat de som tot afwerking der 3e sectie en der 4de tot Bringin vereischt, verbruikt is, de geldmarkt zich in zoo ver hersteld hebben dat de maatschappij aan haar voornemen om nog twee millioen te negocieeren, gevolg kan geven, en in dat geval betaalt zij het genoten voorschot, zoo men wil met eene matige rente, aan het gouvernement terug. Of wel, worden er alsdan termen gevonden om tot vervallenverklaring der concessie over te gaan (en bij nietverlenging der termijnen blijft de bevoegdheid daartoe bestaan) hetgeen voorgeschoten is wordt met de uitkeering aan de maatschappij verschuldigd, verrekend. Blijft daarentegen het gouvernement werkeloos toezien, middellijk of onmiddellijk lijdt ook de staat schade, en, gesteld dat tot vervallenverklaring besloten werd wanneer door het verstrijken der termijnen daartoe gelegenheid zal bestaan, het gouvernement zou alsdau toch de kosten van voltooing van den weg te dragen hebben. Het bezwaar is derhalve vrij gemakkelijk te boven te komen, zonder eenig wezenlijk gevaar voor de staatsfinancien, en de verwezenlijking der spoorweggemeenschap in midden Java wordt op de aangegeven wijze het spoedigst verzekerd.

Zal het voorschot in Indië door den Gouverneur-Generaal, of in Nederland door den Minister van Koloniën, in het laatste geval na verkregen toestemming van de vertegenwoordiging, verleend worden? Bij de beslissing dier vraag door de regeering zullen denkelijk wat men wel eens genoemd heeft «hooge politieke consideratien» in aanmerking worden genomen. Liefst zagen wij het besluit in eerstgenoemden zin genomen. Veel tijd zou daardoor gewonnen worden; de Gouverneur-Generaal kan het best de maatregelen voorschrijven bij de uitbetaling in acht te nemen, en de Staten-Generaal zullen er, dunkt ons, geen grief van kunnen maken, zoo de regeering in buitengewone omstandigheden, zelfstandig handelend optreedt. Die omstandigheden zullen ook op het oordeel van den Raad van Nederlandsch Indië niet zonder invloed zijn.

Een woord ten slotte. Ons advies zal waarschijnlijk het meest mishagen aan die personen in Indië, die op de bouwvallen der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij de toekomst der spoorwegzaak wilden vestigen. Wij zeggen er alleen dit van dat wij nimmer de diepte van wijsheid konden peilen die het publiek belang van Indië wist te verbinden aan de volslagen vernietiging van de eerste groote onderneming waartoe de krachten van particulieren zijn ingeroepen. Met het oog op de menigvuldige nog onvervulde behoeften van Indië, op de krachtsontwikkeling die wij van de regeering aldaar te vorderen hebben, wenschen wij hare taak, zoo mogelijk, te beperken, en vooral niet buiten onvermijdelijke noodzakelijkheid aan het alverslindend departement van openbare werken nieuw voedsel toe te voeren. Wij onthouden ons van verdere uitweiding, al erkennende dat hetgeen wij schreven slechts de oplossing van eene oogenblikkelijke moeijelijkheid, niet die van de gansche zaak der spoorwegen op Java beoogt. Doch ook deze eischt, wanneer het tegenwoordig bezwaar overwonnen en kalmer tijd zal aangebroken zijn, ernstige overweging.

Q.

NOG IETS OVER DE WET HOUDENDE REGELING DER SUIKERCULTUUR.

Van eene bij uitstek bevoegde zijde ontvingen wij onderstaande beschouwingen over de suikerwet waaraan wij gaarne eene plaats inruimen:

Met belangstelling heb ik van de beschouwing van X. in het Juli-nummer over uw Tijdschrift «de wet houdende regeling der suikercultuur in de «Tweede Kamer» kennis genomen, en ik betwijfel niet, of de meesten uwer lezers zullen eer geneigd zijn om te onderschrijven dan om te bestrijden de slotsom van zijn betoog: «een slechte wet, slecht of niet verdedigd «en een treurig debat, waarbij politieke kansberekening aan de liberale «beginselen een bepaalde nederlaag heeft toegebracht.»

En toch komt het mij voor, dat het oordeel van X. te hard, zijne conclusie te absoluut of liever eenzijdig is: eenzijdig in dien zin, dat X. zoowel het eigenaardige standpunt van den Minister met betrekking tot het onderwerp, als het goede voorbijziet, hetwelk aan het sedert tot wet verheven ontwerp de Waal eigen is of daaruit kan voortvloeijen.

X. herinnert zelf aan den twintigjarigen strijd, ook in de Kamer over art. 56 van het Regeringsreglement gevoerd; daaraan althans is door de regeling de Waal, voor zooverre des op hoog gezag ingevoerde suikercultuur betreft, een einde gemaakt, en ik ben geneigd deze verdienste hooger te stellen, naarmate de mislukte proefnemingen van vroeger om het vraagstuk tot oplossing te brengen meer grond geven om aan te nemen, dat daaraan zeer groote moeijelijkheden verbonden waren. Het verwijt aan den Minister, dat hij, in een zuiver liberaal kabinet gezeten, in zijn ontwerp zulke geprononceerd conservatieve neigingen aan den dag heeft gelegd, geeft welligt de sleutel, als aangevende, dat men niet staat tegenover een zuiver economisch vraagstuk, maar tegenover een vraagstuk van com-

plexen aard, waarin politieke inzichten het oordeel wijzigen, wellicht beheerschen. Ik beoordeel in deze niet; maar ik constateer bloot het feit en onderwerp aan X. de vraag, of niet de onbevredigde stemming der liberale Kamerleden met betrekking tot het aan de Kamer voorgelegd wetsontwerp geen verband houdt met, en hare verklaring vindt in de verhouding der partijen in de vertegenwoordiging en hare uiteenloopende inzichten met betrekking tot koloniale aangelegenheden in het algemeen en het onderwerp, dat thans geregeld is, in het bijzonder. Nauwer overeenstemming tusschen de ministerieele inzichten en die der liberale partij, waaruit het kabinet voortspruit, zou de kansen van aanneming der voorgestelde regeling niet hebben vermeerderd, — en waar bovenal moest worden vermeden, dat de nadere proeve van regeling ditmaal pericliteerde, daar gelden voor den Minister verschillende omstandigheden, wanneer hij ook met de stemming van andersdenkenden te rade gaat en naar een compromis streeft dat op eene voldoende meerderheid kan doen rekenen.

Bedrieg ik mij niet, dan ligt aan de regeling de Waal tweeerlei denkbeeld ten grondslag: dat van tegemoetkoming aan de voor het meerendeel in nood verkeerende contractanten, en vaststelling van den uitersten termijn, tot welken de bestaande verplichte suikercultuur vermog te worden bestendigd; — en hoe onvolledig, hoe gebrekkig, hoe fautief de wet overigens ook wezen moge, ten aanzien van den uitersten termijn, aan de verplichte cultuur gesteld, is zij gebiedend en is daarmede, naar het mij voorkomt, in hoofdzaak aan het verlangen der liberale partij voldaan.

Deze goede zijde der wet behooren de liberalen niet over het hoofd te zien, — en wanneer zij teregt opmerken, dat de wet in velerlei opzigt nuda praecepta inhoudt, dan stem ik volmondig toe, dat die eene wet ontsieren, omdat de wet behoort te gebieden of te verbieden, maar ben ik geneigd om evenals de Heer Thorbecke over dat bezwaar heen te stappen en met hem het gevoelen aan te kleven, dat deze nuda praecepta eenig nut kunnen hebben om de verantwoordelijkheid van den Minister sterker en vollediger te maken. Veel, ik erken het, zal in deze afhangen van de uitvoering, welke aan de wet gegeven wordt; dat lot deelt zij met de agrarische wet; maar ook in dit opzicht zal de aanstaande opperlandvoogd zich op een beter standpunt geplaatst zien dan zijn voorgangers.

Wat het eerst aangegeven gronddenkbeeld der wet aangaat — tegemoetkoming der contractanten — er is geen zaakkundige, die de verwezenlijking, ja de zoo spoedig mogelijke verwezenlijking daarvan niet voorstaat, uit levendig besef van de dringende behoefte aan opbeuring van deze tak van industrie, die te lang onder onereuse contractvoorwaarden gebukt ging, en van den toestand van onzekerheid, waarin zij verkeerde, dreigde het slagtoffer te worden en die in dubbele mate op de welwillende belangstelling van Regering en Wetgevende Macht aanspraak mag maken, nu zij geroepen

wordt om binnen een niet verwijderd tijdstip uit haren kunstmatigen toestand te geraken en geheel aan eigen krachten te worden overgelaten.

Maar eene andere is de vraag, of de wet ook in dit opzicht voldoende waarborgen geeft, en tot mijn leedwezen kan m. i. op deze vraag slechts een partieel bevestigend antwoord gegeven worden.

In het systeem der wet, waarbij bestendiging der verplichte cultuur voor een zeker aantal jaren, met aansluitende trapsgewijze vermindering van den verplichten aanplant tot een als uiterste termijn aangewezen tijdstip, wordt voorgestaan, — mag de positie der contractanten *ten aauzien van den duur hunner overeenkomsten*, als voldoende verzekerd beschouwd worden; maar buiten deze factor is er nog eene andere, die met eerstgenoemde nauw zamenhangt en de positie der contractanten zoodanig beheerscht, dat daarvan geheel afhankelijk blijft, of in de regeling voor de contractanten eenig benefiet gelegen is.

Ik bedoel de hoegrootheid van den cijns.

Als eenige bepaling dienaangaande houdt de wet in (art. 3°. lt. h), dat de Gouverneur-Generaal bij het sluiten der overeenkomsten in acht neemt, «dat aan den lande een billijke cijns verzekerd worde, zoowel voor het «product van den vrijen als over dat van den verplichten aanplant.»

Het ligt voor de hand, dat zoolang de fabriekant niet weet, welken cijns hij gehouden is te betalen, voor hem volslagen onzekerheid bestaat, wat hij aan zijn contract heeft. Strikt genomen, zou hij eveneens zeker moeten zijn, in welk cijfer voor hem zich oplost, de mede aan den Gouverneur-Generaal sub 3°. c. opgelegde verplichting, om te zorgen «dat de bevolking «voor de afgifte van den grond behoorlijk worde schadeloos gesteld en voor «haren arbeid behoorlijk betaald»; doch ik meen uit het verhandelde en de gewisselde stukken te mogen afleiden, dat dit cijfer in geen geval zal overtreffen het cijfer thans, onder vigueur van de regeling 1863, aan plantloon betaald wordende, zoodat wordt aangenomen, dat de bestaande onzekerheid indedaad tot de hoegrootheid van den cijns is beperkt.

Mij daarom tot den cijns bepalende, veroorloof ik mij de opmerking, dat de uitdrukking der wet «billijke cijns» is onbestemd. Wat de Gouverneur-Generaal op advies van ambtenaren of autoriteiten billijk acht, kan in de oogen van den fabriekant, kan indedaad voor hem onbillijk zijn, en het stelsel van loven en bieden, blijkens de memorie van toelichting door den Minister voorgestaan, is weinig geschikt om den fabriekant gerust te stellen.

Bij de mogelijke gevolgen van dit stelsel, als ruimte latende voor de gelegenheid tot benadeeling van den eenen en tot bevoordeeling van den anderen, sta ik liever niet stil; maar zooveel is zeker, dat ook bij volkomen eerlijke voorlichting en toepassing, aan het voorgestelde stelsel altijd het nadeel kleeft, dat de cijnsbepaling zal zijn ongelijkmatig en willekeurig.

En ook aannemende, dat de fakriekanten in het einde een billijken cijns zullen kunnen bedingen, dan heeft de aan den Gouverneur-Generaal voorbehouden regeling voor hen het actueel ongerief, dat zij voor 's hands den toestand van onzekerheid, waarin zij verkeeren, bestendigd zien; een ongerief, dat des te zwaarder weegt, naarmate door velen de noodzakelijkheid zich meer doet gevoelen, om dadelijk uit dien toestand te geraken. Voor sommigen, wellicht voor velen kan dit een levenskwestie zijn.

Zich aansluitende aan deze beschouwing vestig ik tevens de aandacht op een ander ongerief, met het aangegeven verband houdende, daarin gelegen, dat de aan het Indisch bestuur voorbehouden regeling onbeslist laat, met welk tijdstip de fabriekanten kunnen rekenen in het genot te zullen treden van de tegemoetkoming welke de wet hun toedenkt. Administratieve vertragingen zijn in Indië niet vreemd, eer regel, en wanneer men bedenkt, dat 1878 en 1890 de fatale termijnen zijn, waarop de perioden van overgang aanvangen en afloopen, dan kan het voor de fabriekanten niet onverschillig zijn, of zij vroeger of later, hunne overeenkomsten met de Regeering op den voet der nieuwe regeling en tegen betaling van een cijns, die met het karakter van tegemoetkoming in de wet neergelegd, niet in strijd is, gewijzigd kunnen zien.

Aan beider bezwaren zou m. i. gevoegelijk kunnen worden te gemoet gemoet gekomen. Ten aanzien van den cijns zou — voor zoover de Minister zich bezwaard acht om het zoo rationele voorstel van den heer Millard van abonnement alsnog te adopteren — bij voorbaat kunnen worden verklaard, dat de fabriekanten, die zich verbinden een zeker cijfer als cijns te betalen, hetwelk s. m. op *f* 2 per pikol voor de gemiddelde productie over de laatste 7 jaren, na aftrek van het hoogste en geringste productie jaar, zou kunnen worden bepaald, daarmede kunnen volstaan. De fabriekanten zouden alsdan, wel is waar, een eenigzins hoogeren cijns hebben te betalen, dan naar den maatstaf, als door den Minister in zijne memorie van toelichting is aangegeven; maar er is reden om te vooronderstellen dat zij zich dat offer zonden willen getroosten in ruil van de dadelijke zekerheid aangaande hunne industriëele toekomst. Het voordeel, hetwelk de schatkist zou komen te genieten, zou de ministeriëele inmenging genoegzaam motiveren.

Aan het tweede ongerief — onzekerheid aangaande den ingang der gewijzigde overeenkomst — ware onder verbetering te gemoet te komen, door aan de fabriekanten, die zich zouden willen onderwerpen aan de betaling van een cijns van *f* 2, tevens te vergunnen om zich te verklaren, of zij de gewijzigde overeenkomsten met den oogst 1871 verlangen te doen ingaan, — en met des te meer aandrang veroorloof ik mij dit denkbeeld aan den Minister aan te bevelen, omdat de regeling zelve de noodzakelijkheid medebrengt, dat aan de fabriekanten en hunne geldschieters een

bekwame tijd worden gelaten om de noodigefinantiëele maatregelen te nemen, die hen in staat stellen aan de veranderde geldelijke eischen het hoofd te kunnen bieden. Men bedenke, dat, terwijl thans het plantloon wordt verrekend bij de inlevering van product aan de Regeering, die aanvangt het plantloon te betalen, onder vigueur der nieuwe regeling, het plantloon door den industriëel regelrecht zal behooren te worden betaald; zoomede, dat ook de cijns in geld behoort te worden afgedragen. Omgeslagen over de gezamentlijke ondernemingen en contracten met de Regering bedraagt het totaal cijfer van plantloon en cijns millioenen guldens, op de verstrekking waarvan de industrie en hare geldschieters zich hebben voor te bereiden. Het belang van alle betrokkenen vordert daarom dringend, dat de fabriekanten zoo spoedig mogelijk weten, waaraan zij zich te houden hebben en zich met hunne geldschieters kunnen verstaan.

Overbodig mag de aanbeveling heeten om de termijnen van betaling niettemin zoo spoedig mogelijk in overeenstemming te brengen met de belangen der industrie zonder de verplichting uit het oog te verliezen om ook voor de belangen van den lande te waken.

Bij de bespreking van den cijns heb ik, het spreekt van zelf, hier alleen op den cijns over het product van den verplichten aanplant het oog gehad; maar de wet verlangt ook betaling van cijns over het product van den vrijen aanplant en wensch ik ook daarbij een oogenblik stil te staan.

Ik betwijfel, dat het opleggen vau eene bijzondere belasting op eenig product van landbouw in beginsel te verdedigen zij. Ik ga zelfs verder, en geloof dat het voortbrengingsproces, op het gebied van landbouw en nijverheid in normalen toestand, geene ruimte laat voor de afzondering van cijns ten behoeve van wien ook; maar de wet verlangt het; over de meerdere of mindere doelmatigheid der belasting valt dus niet meer te twisten; en blijft als eenige hoop over, dat de Regeering haar eisch zoo veel mogelijk matige.

Op tweeërlei wijze zou daartoe harerzijds ten goede kunnen worden medegewerkt; vooreerst: door den cijns in geen geval hooger te stellen dan op 45 cents per pikol, overeenkomende met 3 pct thans geheven wordende van de naar elders dan Nederland uitgevoerde Java-suiker; en ten andere: door vrijstelling van cijns over het product van den vrijen aanplant tot en met 1878; tot welk tijdstip de schatkist genoegzaam verzekerd is van de baten voortspruitende uit den cijns over het product van den verplichten aanplant.

Als aanmoediging om zich dadelijk op vrijen aanplant toe te leggen, zou zoodanige tijdelijke vrijstelling in het belang der zaak zijn, waarvan de bevordering ook zeer zeker door de Regeering wordt voorgestaan.

Vrees, dat bij welslaging van den vrijen aanplant, de fabriekanten gebruik zouden maken van de bevoegdheid bij art. 3 alinea toegekend en tusschen-

tijds aan de tusschenkomst van het bestuur over de verplichte beplanting zouden renunciëren bestaat bij mij hoegenaamd niet; ik acht dit zelfs een casus non dabilis en hecht dus ook niet aan het argument, hetwelk de tijdelijke vrijstelling van cijns over den vrijen aanplant ontraadt op grond, dat de schatkist zoo doende ontijdig de baten van den verplichten aanplant zou kunnen komen te missen. Maar gesteld dat ik mij vergis en dat de hier besproken vrees niet zonder grond is, dan zou aan het bezwaar zijn te gemoet gekomen door beperking van de vrijstelling over den vrijen aanplant tot hetgeen boven de contractuële uitgestrektheid van den verplichten aanplant verkregen werd.

H.

VARIA.

In de Arnhemsche Courant van 4 Juli vonden wij door eene blijkbaar zeer bevoegde hand hulde gebracht aan de nagedachtenis van den heer Noman, sedert 1850 uitgever van dit Tijdschrift en onlangs nabij Parijs overleden. Terwijl wij ons voorbehouden de verdiensten van den waardigen man jegens Nederlandsch Indië in een volgend nommer nader in het licht te stellen, hebben wij gemeend al dadelijk door de overneming van dit stuk te moeten toonen, hoezeer ook wij zijne nagedachtenis in eere houden.

Op den 25 Juni ll. overleed te Belle-Vue, nabij Parijs, de heer Dirk van Haren Noman, chef der uitgevers-firma Joh. Noman & Zoon te Zalt-Bommel.

Met zijn dood op 65jarigen ouderdom ontviel aan den nederlandschen boekhandel een zijner eminentste leden.

Na het overlijden zijns vaders op zeer jeugdigen leeftijd aan het hoofd van een destijds zeer bloeiende firma geplaatst, wist hij door schrander beleid en voorbeeldeloozen ijver deze op te voeren tot eene ongekende hoogte. Beurtelings uitgever van eene menigte schoolboeken voor lager en middelbaar onderwijs, dan weder van hoogwetenschappelijke geschriften; op den eenen tijd grondlegger van populaire tijd schriften (men herrinere zich het *Penningmagazijn voor de Jeugd* en *de Honingbij*), op den anderen van oorspronkelijke prachtwerken (o. a. het Jaarboekje *Vergeet mij niet*) gelukte het van Haren Noman de uitmuntendste vaderlandsche auteurs aan zich te verbinden en aan het fonds van Joh. Noman en Zoon een zoodanige degelijke uitbreiding te geven, dat de verkoop eenige jaren, geleden, tot de belangrijke evenementen in den boekhandel behoorde.

Vooral waren het de kolossale eerste volledige uitgaven van de *Nederlandsche Wetboeken* en de *Nederlandsche Staatsbladen*, die den roem der Noman-firma vestigden. Noch de énorme kosten daaraan verbonden, noch de zware procedure die deze gewaande nadruk ten gevolge had, hielden den wakkeren uitgever terug, om deze staatsstukken door goedkoope editiën onder bereik van het algemeen te brengen. Nadat de uitspraak van den Hoogen Raad ten gunste

van den uitgever was gevallen, haastte van Haren Noman zich deze uitgave te doen volgen door die der *Nederlandsch-Indische Wetboeken* en *Staatsbladen*, de laatste van te grooter belang, omdat destijds van de officieele editie geen compleete exemplaren meer in den handel waren.

Beide uitgaven werden dan ook met uitstekend succes bekroond.

Maar onder al die reusachtige ondernemingen vatte D. van Haren Noman het plan op, om den nederlandschen boekhandel een nieuw debouché te openen in het buitenland, waar de nederlandsche taal werd gesproken, doch waar de handel in nederlandsche boeken tot heden niet of gebrekkig was geëxploiteerd.

Door zijn kapitaal en ondernemingsgeest geholpen, vestigden zich sedert 1849 achtereenvolgens boekhandel-firma's en drukkerijen op de hoofdplaatsen van Nederlandsch Oost-Indië, later ook in West-Indië en aan de Kaap de Goede Hoop. En jaren lang was het nederige Zalt-Bommel de stapelplaats van waar voor duizenden 's jaars aan nederlandsche en europeesche boekwerken werden verzonden naar die verwijderde deelen der wereld aan kantoren, door toedoen van Dirk van Haren Noman in het leven geroepen.

Eigenaardig bewogen de laatste Noman uitgaven zich dan ook op indisch terrein. Behalve de reeds genoemde *Indische Staatsbladen*, publiceerde van Haren Noman een tijdlang *de Indiër*, het eerste nederlandsche dagblad, geheel aan de belangen van Indië gewijd, terwijl hij tot den huidigen dag de echt liberale uitgever bleef van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, achtereenvolgens door dr. van Höevell en anderen met zooveel talent gedirigeerd, en een schat van indische kennis aanbiedende. Buiten deze zond hij nog een tal van belangrijke indische geschriften in 't licht.

Te midden van zijn rusteloozen arbeid troffen D. van Haren Noman de treffendste slagen in zijn familieleven. Zijne eerste vrouw en al zijne kinderen, waaronder twee volwassen dochters en een zoon, in wien hij zijn opvolger meende te zien, werden hem kort na elkander door den dood ontnomen. Diepe verslagenheid kwam daardoor over het gemoed van den teederen huisvader, wiens stalen wilskracht anders opgewassen scheen tegen de wisselingen des lots. De laatste jaren zijns levens bracht hij meerendeels te Cannes in het Zuiden van Frankrijk door. Maar ook van daar uit bleef hij zijne nog uitgebreide zaken met de hem zoo eigen energie besturen, totdat hij ten tweedenmale in een jaar tijds naar Parijs moest tijgen, om op nieuw eene gevaarlijke steenoperatie te ondergaan. Afgemarteld na een schier duldeloos lijden, maar door hem met zeldzame zielskracht doorstaan, bezweek hij eindelijk aan de zijde der voortreffelijke gade, wier liefdevolle en trouwen zorg zijn bitterste oogenblikken had weten te verzachten.

Niet licht zal de herinnering aan Dirk van Haren Noman wegsterven in den kring zijner vrienden en van hen, die door veeljarigen omgang van verre en van nabij in staat waren de zeldzame hoedanigheden van zijn hoofd en hart te waardeeren, en die, met al zijne eigenaardigheden, eerbied toedroegen aan het fiere karakter van dezen afstammeling der van Harens, die in een schijnbaar beperkten werkkring grootsche dingen wist te scheppen en tot stand te brengen.

Aan zijne vaderstad Zalt-Bommel bewees van Haren Noman, behalve door zijne industrieele ondernemingen en handel, ook belangrijken diensten in veel-

vuldige betrekkingen, o. a. vele jaren als wethouder der gemeente. Den armen was hij een vriend en weldoener.

De overledene was versierd met het Metalen Kruis van den tiendaagschen veldtogt, dien hij als luitenant der voormalige geldersche schutterij had medegemaakt.

Met niet geringe verbazing hebben wij van de volgende besluiten kennis genomen.

Buitenzorg, 8 Februarij 1870.

N° 17.

Gelezen:

I°. De rekesten van D. Meijer, mr. W. B. Bergsma, W. A. de Kock van Leeuwen, J. A. Froquin, Th. Heijting, F. G. van Delden, F. A. A. Ruitenbach, P. J. A. Spaan, J. Mullemeister, J. C. Th. Kroesen, J. F. W. Wessels, E. von Faber en G. H. C. van Zijll de Jong, controleurs der 1e klasse;

F. A. H. Ondaatje, mr. J. H. van Lennep, E. A. Engelbrecht, H. J. Tijdeman, N. F. H. van Slijpe, P. J. van Berckel, F. G. J. Ruthen, J. W. Obdam, Jhr. R. Wichers, A. Thesingh, K. W. H. Ligtvoet, A. van der Gon Netscher, C. M. Ketting Olivier, O. A. Burnaby Lautier, J. W. A. van Soest, H. F. Ledeboer, W. Voûte, H. H. Donker Curtius, C. L G. Bressler, H. L. C. te Mechelen, F. L. Wittenrood, F. Maijor, S. van Dissel Jr., J. A. Ament, W. Linn, P. H. J. Varkevisser, E. Pino, Th. W. Buijs, J. W. Middelburg, B. A. H. Wolterbeek Muller, C. G. van Baerle, Z. W. Mullemeister, J. A. van den Broek, J. M. van Blommestein en W. C. M. B. Ingenluijff, controleurs der 2e klasse, de 3e, 4e, 5e, 6e, 7e, 8e en 9e sedert benoemd tot controleurs der 1e klasse;

Mr. J. F. Kramer, H. van Steeden, B. W. H. Pitlo, G. A. C. O. Kraft, F. Mounier, mr. C. C, A. van Burg, J. J. Bischoff, W. C. van Rijckevorsel, en P. H. J. van Lawick, ambtenaren ter beschikking, de vier eersten sedert benoemd tot controleurs der 2e klasse;

allen bij de landelijke inkomsten en cultures op Java en Madura;

Gevende de adressanten (de meesten in nagenoeg gelijke bewoordingen) hunne teleurstelling te kennen over de zeldzaamheid van promotiën bij hun kader, met verzoek hunne belangen bij het doen van benoemingen niet uit het oog te verliezen.

II°. De missive van den Directeur van Binnenlandsch bestuur van 22 December 1869 No. 9258, daarbij onder mededeeling, dat er voor het indienen van de onderwerpelijke adressen geene gegronde aanleiding kan hebben bestaan, daar tegenwoordig de controleurs sneller bevorderd worden dan voorheen, in overweging gevende aan de adressanten ter zake het ernstig ongenoegen van den Gouverneur-Generaal te doen betuigen;

Overwegende:

Dat bovengenoemde rekesten, zij het ook dat eenigen er van in onberispelijke bewoordingen zijn vervat, als een samenhangend geheel moetende worden beschouwd, hoogst ongepast, en met het oog op de ongegrondheid der daarbij voorgebrachte reclame hoogst aanmatigend en afkeurenswaardig zijn;

dat bovendien de stap, tot welke adressanten zijn overgegaan, niet onbekend kan zijn gebleven aan de inlandschen hoofden, met wie zij in dagelijksche dienstaanrakingen komen en aan dezen mitsdien een hoogst verderfelijk voorbeeld geeft;

dat handelingen als deze van ambtenaren, die geroepen zijn om het gezag op Java en Madura te helpen handhaven, niet straffeloos mogen worden voorbijgegaan;

dat de door den Directeur voorgestelde ontevredenheidsbetuiging niet afdoende kan worden geacht;

dat vermits echter van een overplaatsing naar de buitenbezittingen of van eene verwijdering uit het Binnenlandsch Bestuur met het oog op het groot aantal der adressanten moeielijk sprake kan zijn, de meest geschikte straf geacht moet worden te bestaan in eene terugstelling in anciënniteit voor een niet al te langen termijn;

De Raad van Nederlandsch-Indië gehoord;

Is goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk: Te bepalen, dat al de controleurs en ambtenaren ter beschikking, die aan de onderwerpelijke reclame hebben deel genomen, voor zes maanden in anciënniteit op de van hen bestaande ranglijst zullen worden terug gezet.

Ten tweede, enz.

Afschrift, enz.

Accordeert met voorz. Register:
De Gouvernements-Secretaris,
DE GROOT.

N°. 10.

Buitenzorg, 22 April 1870.

Gelet, enz.

Is goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk: Met wijziging in zoover van het besluit van 8 Februari 1870 N°. 17 te bepalen, dat de daarbij bedoelde ambtenaren drie plaatsen op de van hen bestaande ranglijst zullen worden terug gezet, onder aanteekening, dat zij op wie ten gevolge van hun laag standpunt op de ranglijst de maatregel niet kan worden toegepast, de werking daarvan zullen ondervinden, zoodra door opklimming van anderen daartoe mogelijkheid bestaat.

Ten tweede, enz.

Afschrift, enz.

Accordeert met voorz. Register:
De Gouvernements-Secretaris,
DE GROOT.

Wij zeggen verbazing want hoewel wij van de kunde, het doorzicht, en de energie, van de tegenwoordige regeering in Indië een zeer gering denkbeeld hebben, zoo hadden wij toch nooit verwacht dat een dergelijk staatsstuk door haar in de wereld kon gezonden worden. Men straft bij die besluiten eenige controleurs omdat zij het ongehoorde misdrijf gepleegd hebben zich bij Request tot den Gouverneur generaal te wenden tot herstel van vermeende grieven. Sints wanneer is dat een misdrijf? In art. 112 van het Reg. Reglem. lezen wij: »Ieder ingezeten heeft het regt om verzoeken aan de bevoegde magt, zoowel in Nederland als in Nederlandsch Indië schriftelijk in te dienen, mits die persoonlijk en niet uit naam van meer worden onderteekend». En wat is hier anders geschied? Waar wordt dit recht aan ambtenaren ontnomen? of zijn die niet even goed ingezeten als elk ander? Niet de requestranten die van hun recht gebruik maakten maar de Regeering die bij deze besluiten in strijd met de wet heeft gehandeld is strikt genomen strafbaar. Of was de Gouverneur Generaal aan wien de verzoekschriften gerigt zijn niet de bevoegde macht? Indien men door bevoegdheid mogt verstaan geschiktheid voor die betrekking, dan is het begrijpelijk dat Mr. Mijer aan zijne bevoegdheid heeft getwijfeld, maar het was beter geweest dat die twijfel een paar jaar vroeger was ontstaan, toen er een zekere mystificatie heeft plaats gehad; nu is Mr. Mijer zoolang hij op de troon van Buitenzorg gezeten is fictione legis de bevoegde macht.

Maar zoo onze verbazing groot is over de strekking dier besluiten, het straffen wegens het indienen van een Request aan de bevoegde macht, nog grooter wordt die als wij den inhoud zelven nagaan. Afgescheiden van het strenge recht valt al terstond op te merken dat er voor die verzoekschriften alle mogelijke aanleiding bestond. In Indië toch is het adat, wij keuren het niet goed maar wij constateren het alleen, dat voor elke bevordering wordt gesolliciteerd; indien nu de controleurs ondervonden dat in de laatste jaren alle de betrekkingen waarvoor zij in aanmerking kwamen aan anderen werden gegeven, die daarop naar hun oordeel minder aanspraak hadden, of wel minder geschikt waren, dan was de door de wet en het gebruik aangewezen weg zich met hun beklag daarover te wenden tot den Gouverneur Generaal, en anders hebben zij niet gedaan. Wij zouden hier een lange lijst kunnen doen volgen van benoemingen tot Resident en Assistent-resident in de laatste jaren gedaan, allen buiten het kader der controleurs, en ofschoon wij nu geen oordeel willen vellen over de meerdere of mindere bekwaamheden van de aldus benoemden, keuren wij ook in beginsel af dat de betrekking van Resident of Ass.-Resident worde bekleed door ambtenaren die hunne opleiding niet bij het binnenlandsch bestuur hebben gehad. In den regel toch zullen in het kader der controleurs de beste toekomstige Residenten worden gevormd; de ondervinding heeft dit genoeg bewezen. Er bestond dus alle aanleiding voor de Requestranten om van hun recht

gebruik te maken. Maar hebben zij misschien in den vorm gezondigd? en geldt hier la forme emporte le fond? Het besluit antwoordt op die vraag met de mededeeling dat de bewoordingen onberispelijk waren. Dus strafbaar omdat men van een recht op onberispelijke wijze heeft gebruik gemaakt! En nu de overwegingen in het besluit opgenomen.

Men vreest dat het voorbeeld door de controleurs gegeven een nadeeligen invloed zal hebben op de Inlandsche ambtenaren bij het Binnenlandsch bestuur. Men schijnt dus te verlangen dat wanneer de Inlandsche hoofden meenen gegronde grieven te hebben tegen de Regeering, zij dat vooral voor de Regeering moeten geheim houden. De tegenwoordige Regeering ziet in ontevredenheid bij de Inlandsche bevolking geen gevaar, mits zij daarmede maar niet bekend is. En welke les geeft diezelfde Regeering aan de Inlandsche hoofden bij deze besluiten? Een geisoleerd beklag zal gestraft worden, maar indien gij u in groote getale vereenigd tot de Regeering wendt, dan zal zij bevreesd zijn. Vermits toch zegt zij in het aangehaalde Besluit met het oog op het groote aantal der adressanten geen sprake zijn kan van verwijdering uit het Binnenlandsch bestuur. Indien dus het getal gering geweest was zou van ontslag wel sprake geweest zijn.
En dan klaagt men nog over de verzwakking van het *autoritair* beginsel bij het bestuur in Indië! Aan wien de schuld? wanneer het gezag aan zulke zwakke handen en aan hoofden met zoo weinig doorzicht is toevertrouwd. En zijn zij die tot deze ongelukkige keuze hebben medegewerkt wel geheel en al zonder schuld?

Ten slotte de straf. Terugstelling op de bestaande ranglijst der ambtenaren; maar die straf is gekozen als pisaller, omdat men geen raad wist met het groote aantal strafschuldigen, ware dit niet het geval geweest dan was ontslag toegepast of wel verplaatsing naar de Buitenbezettingen. Voor het eerst vernemen wij hier van de Regeering dat plaatsing van ambtenaren op de Buitenbezittingen een straf is? In welk opzicht is dit een straf? En wanneer het eene straf is waarom worden dan bij de eerste plaatsing van ambtenaren die ter beschikking der Indische Regeering zijn gesteld eenige willekeurig op Java en anderen even willekeurig op de Buitenbezittingen geplaatst? Die jonge lieden hebben zich dan toch nog niet aan dergelijke misdrijven als het thans besprokene schuldig gemaakt. Wat te zeggen van eene Regeering die het een straf noemt den lande na eene eerlijke en onbesproken ambtenaarscarrière daar te gaan dienen waar het meeste gevaar en de meeste moeijelijkheden zijn? Is dat tot aanmoediging van hen die deze moeijelijke plicht eerlijk en trouw vervullen?

Bij alle de onaangename gewaarwordingen die zoowel onverstand bij ons hebben opgewekt was het ons toch aangenaam te zien dat het schoone advies in dit besluit aangehaald niet van den tegenwoordigen Directeur van Binnenlandsch Bestuur afkomstig was. Dit geeft voor de toekomst eenige

geruststelling en onze afkeuring geldt dus niet hem maar zijn afgetreden voorganger die zamen met den heer Mr. Mijer dit meesterstuk hebben beknutseld.

In het Bataviaasch Handelsblad komt het volgende onder den datum van 30 Maart jl. voor: «De Javasche Courant van gisteren deelt ons mede dat tot hoofdinspecteur voor de koffijcultuur, in plaats van den heer Bosch, benoemd is de heer R. A. Sijthoff, tot hiertoe hoofdinspecteur voor de suiker- en rijstcultuur.

»In de plaats van den heer Sijthoff is tot hoofdinspecteur voor de suiker- en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat benoemd de heer J. P. Zoetelief, hoofdambtenaar op wachtgeld, laatstelijk resident van Soeracarta.

»Met genoegen hebben wij vernomen dat de Directeur van Binnenlandsch Bestuur, de heer Mr H. D. Levijssohn Norman, aan wiens bekwaamheden in het jongste mailnummer der Nieuwe Rotterdamsche Courant billijke hulde gebracht werd, niet tot deze laatste benoeming op eenigerlei wijze heeft bijgedragen.

»De beschikking der Regeering buiten allen invloed van den voornoemden Directeur genomen verkrijgt hierdoor voor den heer J. P. Zoetelief eene dubbele waarde. Zij is de volle bevestiging van al hetgene vroeger door ons in het Nieuw Bataviaasch Handelsblad omtrent het ontslag van den heer Zoetelief, als Resident van Soerakarta geschreven is. Waar de Regeering niet bij machte was den heer Zoetelief zijne vroegere betrekking, waartoe onmiddelijk een ander ambtenaar geroepen werd, terug te geven, kon geene voldoening voor den heer Zoetelief streelender zijn, dan zich onder de rechtstreeksche bevelen van zijnen schoonzoon, de gewichtigste betrekking met binnenlandsch bestuur en cultuur in verband staande te zien toevertrouwd.

»In Nederland waar een *liberaal* Minister van koloniën het bewind voert, wien het om de «boontjes» te doen is en eene partij hem bestrijdt die reeds te vreden is, wanneer de «boontjes» zich vermillioen-vuldigen en eenen hoogeren prijs behalen, moge de betrekking van Hoofdinspecteur voor de koffijcultuur hooger in eere staan, in Indië waar de suiker slechts *conservatief* maakt en ieder, conservatief of liberaal, zich er over verblijdt dat aan de *rijstcultuur* der inlandsche bevolking aandacht geschonken en uitbreiding gegeven wordt, is het thans den heer Zoetelief opgedragen ambt voor de verschillende staatkundige richtingen van *grootere* beteekenis.»

Wij kunnen dit artikel niet stilzwijgend voorbijgaan, mnar moeten ons daarop eenige aanmerkingen veroorloven, vooral omdat wij die tijding in geenen deele met *genoegen* vernamen. Dat die benoeming den heer Zoete-

lief *genoegen* zal gedaan hebben willen wij gaarne aannemen, maar was zij in het algemeen belang wenschelijk? Is die benoeming een Regeeringsdaad die doordacht en verstandig kan genoemd worden? Dit meenen wij te mogen betwijfelen en dat juist op grond van hetgeen in bovenaangehaalde beschouwing wordt toegejuicht. Indien het ontslag als Resident van den heer Zoetelief een onrecht was hem aangedaan, dan behoorde dat hersteld te worden, maar was dan deze benoeming de eenige en de goede wijze van herstel? Op zich zelve is eene benoeming waardoor de schoonvader onder de directe bevelen van deze schoonzoon geplaatst wordt, niet zonder bezwaar, alleen zeer gewichtige redenen kunnen over dat bezwaar doen heenstappen, maar bestonden die hier en welke? De betrekking der hoofdinspecteurs voor de cultures is eene creatie van den Minister Fransen v. d. Putte bij gelegenheid der reorganisatie van het binnenlandsch bestuur en de afschaffing der cultuurprocenten voor Europesche ambtenaren. Bij de uitvoerige toelichting en uiteenzetting van de denkbeelden des Ministers in de bekende bijlage B. van de Memorie van Toelichting op de Begrooting van 1867 werd de verwisseling van 4 Inspecteurs der cultures door 2 hoofdinspecteurs verdedigd op grond dat 1° de hoofdinspecteurs in rang en tractement *boven* de residenten staande, niet zouden hunkeren naar eene plaatsing als resident hetgeen anders op hunne inspectie en rapporten wel eens invloed zou kunnen hebben, en 2° dat daardoor de nog overgeblevene Gouvernements-culteres, en de rijst-cultuur in de regel gedurende geruimen tijd onder de leiding van een geschikt hoofdambtenaar zouden blijven, die met zaakkennis toegerust ook éénheid en stabiliteit in die tak van bestuur kon brengen.

Nu wordt zonder eenige bekende reden de heer Sijthoff vervangen door den heer Zoetelief, en eerstgenoemde met de inspectie der koffij-cultuur belast terwijl hij de inspectie over de rijst- en suiker-cultuur had. Het voorname doel der creatie van hoofdinspecteurs, het bevorderen van eenheid in de leiding dier aangelegenheid wordt op die wijze miskend. In gewone omstandigheden was dit reeds aftekeuren, maar nu is dit dubbel het geval. De Agrarische wet en de wet houdende regeling der suiker-cultuur zijn aangenomen; voor eene goede uitvoering van de wetten zal de Directie van Binnenlandsch bestuur in de eerste plaats medewerking en inlichting behoeven van den hoofdinspecteur voor de suiker- en rijst-cultuur het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat. En nu juist dat het geval is wordt de hoofdinspecteur door een ander vervangen. Was misschien de heer Sijthoff, in die betrekking minder op zijn plaats.» Dit blijkt niet: dikwijls werd beweerd en ook door het Bat. Handelsblad is niet weersproken dat de Regeering steeds hare bijzondere ingenomenheid heeft betoond over de kunde, ijver en bekwaamheid door den heer Sijthoff in zijne laatste betrekking aan den dag gelegd. Waarom dan in zijne plaats de heer Zoetelief benoemd? Was deze ooit in de gelegenheid van zijne zaakkennis in deze tak van bestuur

de bewijzen te geven? Alleen als een man van zeer bedaarde stap deed hij zich tot nog toe kennen, en hoewel dit bij de Minister den Waal eene aanbeveling mag zijn, het was de oorzaak van zijn ontslag als Resident. Ook de heer Keuchenius zelve erkent dat er tot nog toe niets bleek van de geschiktheid van den heer Zoetelief voor zijne nieuwe betrekking, wij lezen toch:

«De eer, den heer Zoetelief thans door de Regeering bewezen, komt te schooner uit, zoodra men bedenkt, dat deze hoofdambtenaar in zijne vroegere betrekkingen zich minder dan eenig ander Resident met rijst- en suikercultuur heeft kunnen bezighouden.

«De heer Zoetelief toch heeft het grootste deel van zijn ambtelijk leven aan de Hoven van Djokjokarta en Soerakarta doorgebracht; de kennis der Javaansche taal was hem daar noodiger dan de beoefening van den landbouw; in de Residentie Banjoemas, waar hij gezag voerde, vindt men slechts ééne op contract met het Gouvernement werkende suikeronderneming, met eene aanplant van 400 bouws; in de Vorstenlanden is de koffij-cultuur meer uitgebreid dan de suiker-cultuur en noch met de eene noch met de andere heeft het Europeesch bestuur aldaar eenige bemoeing. Hoe moet dus het vertrouwen der Regeering in den heer Zoetelief, gedurende het jaar, verloopen na zijn ontslag, geklommen zijn, om hem in weerwil van antecedenten, die hem uitnemend geschikt maakten voor een gewest, waar beschaafde en beleidvolle omgang met inlandsche vorsten en grooten betere dienst bewijzen kan dan behartiging der Gouvernements-cultures, eene betrekking op te dragen, die noodzakelijk, vooral in de oogen eener conservative Regeering, de belooning zijn moet voor hem, die met betrekking tot rijst- en suiker-cultuur, zijne voortreffelijkheid boven ieder ander op overtuigende wijze gestaafd heeft.

«Hoe in één jaar toch veel kan veranderen! — Op 31 Maart 1869 werd de heer Zoetelief, wegens de trage indiening van het van hem gevraagde rapport over de regeling van inlandsche costumen, uit zijne betrekking meëdoogenloos ontslagen, en behield de Regeering zich voor, het eenigen tijd aan te zien, of later wellicht van zijne bekwaamheden en ervaring in eene andere betrekking nog partij voor 's lands dienst zoude kunnen getrokken worden; *één jaar juist* later wordt hem door dezelfde Regeering eene beschikking uitgereikt, die hem tot den uitnemendsten ambtenaar der cultures en tot den uitverkorene ter behartiging van wat der Regeering de grootste zorg baart, verheft!»

En bij dit alles komt nog dit dat deze beschikking der Regeering zoude genomen zijn buiten allen invloed van den Directeur van het Binnenlandsch Bestuur. Bedoelt men hiermede dien ambtenaar vrij te pleiten van de beschuldiging van nepotisme ten opzichte van zijn schoonvader, dan hebben wij daarmede vrede. Maar wij vragen is het wenschelijk dat de hoofdinspecteur voor de suiker- en rijst-cultuur althans nu eene geheel nieuwe

reorganisatie van die beide takken van bestuur voor de deur staat, benoemd worde zonder dat de Directeur met de uitvoering van de reorganisatie belast gekend worde in de keuze van den hoofdinspecteur die hem zal hebben voortelichten? Zou bij eene minder gelukkige keuze die hoofdambtenaar niet terstond zich daartegen hebben moeten verzetten? En mag men dan goedkeuren dat die benoeming geheel buiten hem om en zonder zijn medeweten plaats hebbe?

Met *genoegen* zouden wij gezien hebben dat, indien den heer Zoetelief onregt was gedaan dit hersteld werd, maar deze benoeming die alweder getuigt van weinig doorzicht bij de Indische Regeering en welke zeer zeker niet strookt met het algemeen belang hebben wij met *leedwezen* vernomen.

Bij het reglement op de behandeling der slaven in de kolonie Suriname van 1856 (Gouvts.-blad N°. 10) werden de aan slaven op te leggen straffen aanmerkelijk verminderd en beperkt tot 15 zweepslagen voor mannen en tot 10 voor vrouwen of jongens, als maximum op te leggen door de gezagvoerders der plantages, terwijl de procureur-generaal slechts bevoegd werd verklaard om dat aantal tot een maximum van respectivelijk 40 en 20 slagen te verhoogen.

Gelukkig werd bij de wet van 8 Augustus 1862 (S.-B. N°. 164) een einde aan de slavernij gemaakt en door den Minister Uhlenbeck die de wet verdedigde werd in duidelijke woorden op de tot hem gerigte vragen, verzekerd, dat bij de toepassing van het Staatstoezicht geenerlei lijfstraffen meer zouden worden toegepast. De verordening tot uitvoering van het Staatstoezicht (Gouverts.-blad 1863 N°. 9) sluit lichamelijke straffen uit. De zweep had uitgediend, de slagen waren voor goed uit de rij der Surinaamsche straffen verdwenen.

Met verwondering heeft men daarom kennis genomen van eene resolutie van den Gouverneur van Suriname van 31 December 1869, N°. 18, N°. 46, waarbij, — ter voldoening aan de bepalingen der nieuw ingevoerde wetgeving — reglementen worden vastgesteld voor de gevangenissen te Paramaribo en op het fort N^w^. Amsterdam. Onder de straffen toch in die reglementen (art. 91 en 88) opgenomen, treft men subd. aan *lichamelijke kastijding*, terwijl een volgend artikel die straf bepaalt op hoogstens 50 riet of rottingslagen.

Wel kan die straf alleen worden opgelegd door de commissie van administratie.

Wel mogen die slagen eerst dan «op andere gevangenen dan veroordeel«den tot dwangarbeid of kruiwagenstraf worden toegepast wanneer zij reeds «éénmaal tot het maximum der straf in lett. a (eenzame opsluiting in de strafcel enz.) zijn verwezen geworden;» wel zullen ze alleen mogen worden

geslagen in tegenwoordigheid van geneesheer en cipier, maar dit neemt niet weg dat elke, zelfs preventieve gevangene aan riet- of rottingslagen bloot staat. Een enkel staaltje:

Vóór de emancipatie was het maximum door den procureur-generaal aan slaven op te leggen voor mannen 40, voor vrouwen 20 slagen.

Nu kunnen aan elke vrouw misdadig of niet, preventief of verooordeeld, tot 50 slagen worden toegediend, want van verschil van kunne, spreekt het Reglement bij lichamelijke kastijding niet.

Elk beschuldigde die nog niet is veroordeeld, elk nalatig schutter door den schuttersraad gestraft, elke immigrant of onder staatstoezicht geplaatste neger, tegen wien men een grief doet gelden, elk die wat lastig is, die zich tegen eenen cipier verzet, kan aan den lijve worden gestraft. Dit reglement waarin men nóg van verzwaarden arbeid aan den *tredmolen*, van straf met «zoogenaamden drooge kost,» (bananen of rijst met water) durft spreken, doch op welks verderen inhoud thans niet eens zal worden gewezen, omdat de lijfstraf reeds meer dan genoeg daar tegen getuigt, verstaat zich nòch met den letter, nòch met den geest der emancipatiewet.

Zulk een reglement kan en mag in deze eeuw niet in wezen blijven.

Volgens een gerucht ook door de N. Rotterdamsche Courant in een hoofdartikel besproken, zou een Koninklijk Besluit tot uitvoering van de Agrarische wet in aantocht zijn in de meest geprononceerde conservatieve richting gesteld. Wij kunnen en mogen aan dat gerucht geen geloof slaan, omdat de heer de Waal naar onze overtuiging te eerlijk en te verstandig is voor eene dergelijke handeling. De liberale partij door wiens steun de Agrarische wet tot stand kwam, verwacht eene flinke en vrijgevige uitvoering van die wet, en in het vertrouwen dat men die van dezen Minister kon verwachten, gaf zij haren stem aan de wet. Tot dat vertrouwen hebben de verklaringen van den Minister natuurlijk krachtig medegewerkt, en nu zou eene uitvoering in strijd met dit opgewekt vertrouwen een daad zijn van hooge politieke immoraliteit; daartoe is de heer de Waal te eerlijk. Maar ook zou die handelwijze den heer de Waal onmogelijk maken. Het spreekt toch van zelf dat hij na die teleurstelling aan de liberale partij veroorzaakt op haren steun niet langer zou kunnen rekenen, en welke steun zou hij dan in de Kamer vinden? De heer de Waal weet te goed dat in het belang van Indië nog veel van hem wordt gewacht, en hij is te verstandig om niet in te zien dat hij aan die verwachtingen niet zou kunnen beantwoorden wanneer hij zich op die wijze tot eene politieke onmogelijkheid maakte.

Bij besluit van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië van 14 Februari 1870 N°. 9 is, met wijziging van de besluiten van 14 Januari 1861 N°. 4, 28 Juni 1867 N°. 1 en 7 September 1868 N°. 37, eene nieuwe regeling daargesteld voor de belooning van vervaardigers van inlandsche werken.

Voor uitgave van Regeeringswege komen in aanmerking alle geschriften in de inlandsche talen, die tot hulpmiddelen bij het inlandsch onderwijs, tot verspreiding van nuttige kennis, tot bevordering van zedelijkheid en goeden smaak, tot bestrijding van vooroordeelen en dwaalbegrippen, met uitsluiting evenwel van godsdienstige leerstellingen, tot opwekking van nadenken en zucht tot onderzoek, of tot onderhoudende lectuur voor de inlandsche bevolking dienstig geacht worden.

Aan hen die zoodanige geschriften ter beschikking van de Regeering stellen, wordt, *ingeval van goedkeuring voor de uitgave* tegen afstand van alle rechten van eigendom toegekend eene belooning van *f* 50 tot *f* 100 per vel druks, naar gelang van den aard en de hoedanigheid van het werk, het meer of minder nut dat er van verwacht wordt en de mate van bekwaamheid of uitspanning, waarvan het blijken geeft, alles ter beoordeeling van de Regeering.

In het algemeen zal daarbij gelden als regel dat belooningen van meer dan *f* 75, uitsluitend voor buitengewone verdiensten bestemd zijn.

Tot maatstaf van beoordeeling worden de werken verdeeld in drie klassen van belooning, en wel aldus:

1e klasse. Eene belooning van *f* 100 voor alle werken van wetenschappelijken aard, waaronder alle leerboeken voor meergevorderden op de kweekscholen.

2e klasse. Eene belooning van *f* 75 voor werken, bevattende vertalingen van de tot de vorige categorie behoorende werken van de eene inlandsche taal in eene andere, alle leerboeken voor het lager onderwijs, en zoodanige werken, niet onder de eerste klasse te brengen, doch eene nuttige lectuur voor den inlander opleverende.

3e klasse. Eene belooning van *f* 50 voor de vertalingen van de tot de tweede klasse behoorende werken van de eene inlandsche taal in eene andere, zoomede alle boeken, bevattende eene nuttige lectuur voor kinderen of eerstbeginnenden.

Zijnde de inzenders bevoegd zelf op te geven de klasse, waaronder zij de ingezonden werken wenschen gerangschikt te zien.

Behalve de voormelde geldelijke belooningen kunnen voor werken van bijzonder verdienstelijken aard, behoorende tot de twee eerste klassen, toegekend worden medailles of eerepenninningen in zilver en goud.

Het staat den schrijver of inzender vrij zijn naam aanvankelijk geheim te houden, of geheimhouding te bedingen.

DE JAVAANSCHE HANDSCHRIFTEN IN DE BIBLIOTHEEK VAN HET NEDERLANDSCH BIJBELGENOOTSCHAP.

INLEIDING.

In een levensbericht van den heer W. H. Engelmann, den veelbelovenden beoefenaar der talen van den Indischen Archipel, die in December 1868 te Buitenzorg overleed, schreef ik in den Jaarg. 1869 van dit Tijdschrift, D. I, bl. 318, het volgende: «De verzameling van Javaansche handschriften in de bibliotheek des Bijbelgenootschaps, afkomstig uit de nalatenschap van den Javaanschen Bijbelvertaler Gericke, werd aan Engelmann toevertrouwd, en hij maakte zich daarmede zoo gemeenzaam, dat hij in staat was vóór zijn vertrek een beredeneerden catalogus van deze geheele vrij uitgebreide verzameling te vervaardigen, waardoor het Hoofdbestuur zelf een overzicht kreeg over de schatten die het bezat. Het verslag des Genootschaps over 1864 zegt, dat voor dien Catalogus plaatsing in een tijdschrift zou worden aangevraagd. Het is mij niet gebleken of werkelijk pogingen daartoe gedaan zijn, maar zoo al, dan schijnen zij niet te zijn geslaagd of is althans de plaatsing vertraagd. Het is zeer te wenschen dat alsnog publiciteit aan dezen arbeid zal gegeven worden, waardoor onze nog altijd gebrekkige kennis der Javaansche literatuur aanmerkelijk zou worden uitgebreid.»

Daar de samenstelling van het levensbericht van Engelmann natuurlijk mijne belangstelling in zijn nagelaten letterarbeid had opgewekt, schreef ik over dien catalogus aan den Hoogleeraar J. P. N. Land te Amsterdam, die vroeger, als Algemeene Secretaris van het Ned. Bijbelgenootschap, tot Engelmann en zijn letterkundigen arbeid in nauwe betrekking had gestaan. Het bleek mij dat de uitgave van Engelmanns catalogus door het Hoofdbestuur aan hem was opgedragen, maar dat geen begin van uitvoering aan die opdracht gegeven was. Op mijn verzoek aarzelde de heer Land geen

oogenblik mij het handschrift van den heer Engelman toe te zenden, met vrijheid om het stuk in het Tijdschrift van Nederlandsch Indië op te nemen. Hij voegde daarbij eene gedeeltelijke kopij, met een door hemzelven gesteld kort woord ter inleiding, en deed een en ander van de volgende ophelderende aanteekening vergezeld gaan.

«De catalogus van Engelmann is wel wat onduidelijk geschreven en ik heb dus reeds voor drie jaren een kopij daarvan ondernomen voor de Bijdragen van het Indisch Instituut; doch allerhande bezigheden hebben mij tot heden verhinderd die kopij af te werken. Ik zend ze U bij het origineel om de noodzakelijke inleiding. Engelmann had mij mondeling verzocht om het stuk niet te doen drukken, tenzij met aanwijzing van het voorloopige karakter van den catalogus, dien hij, had hij langer tijd gehad, nog veel beter zou hebben bewerkt.»

De noodzakelijkheid om den catalogus van Engelmann ten behoeve van de pers over te schrijven, te grooter daar natuurlijk het Hoofdbestuur op de ongeschonden bewaring van het oorspronkelijk handschrift prijs stelt, is de hinderpaal die ook mij heeft belet, de uitgave zoo spoedig te bezorgen als ik gedacht en gewenscht had. Eindelijk is het mij echter gelukt den tijd daarvoor te vinden, en ik haast mij thans deze proeve van Engelmanns vlijt en kunde publiek te maken, waardoor ik hoop zoowel aan allen die zijne nagedachtenis vereeren, als aan de beoefenaars der Javaansche letterkunde genoegen te doen.

Ik laat hier nog het door den Hoogleeraar Land ter inleiding gestelde woord volgen, dat volkomen van toepassing blijft op het stuk, zooals het thans door mij in het licht wordt gegeven.

> «De volgende lijst maakt volstrekt geene aanspraak op de eer van iets meer te zijn, dan een vluchtige inventaris der Javaansche Manuscripten, die het Nederlandsch Bijbelgenootschap, volgens de bestaande voorschriften, uit de nalatenschap van zijn afgevaardigde, Dr. Gericke, ontvangen heeft. De lijst die Gericke zelf daarvan had opgemaakt, kwam niet geheel overeen met de stukken, en daarom werd de heer Dr. Engelmann, benoemd afgevaardigde voor de Soenda-landen, verzocht ze na te zien, en wel met het louter praktische doel van toezicht op de verzameling te kunnen houden en haar voor verliezen te bewaren.
>
> «Intusschen kwam het mij voor, dat deze herziene dienstinventaris, zoolang wij geen uitvoerigen en beredeneerden Catalogus van de verzameling bezitten, den beoefenaar der Javaansche letterkunde niet onwelkom wezen zou. Hij wordt daardoor mogelijk op het spoor gebracht van het een en ander dat hem van nut kan zijn, en zal het Hoofdbestuur des Genootschaps steeds bereidwillig vinden om de handschriften, onder behoorlijken waarborg, aan de wetenschap dienstbaar te maken.

«Ik geef dus de lijst zooals zij door Dr. Engelmann is overgewerkt, en verzoek de mogelijk voorkomende vergissingen op rekening van haar eigenlijk doel en van den korten tijd te stellen, dien deze geleerde daaraan heeft kunnen besteden.»

Na deze korte ophelderingen laat ik thans de lijst, behoudens kleinigheden van redactie en met vervanging van enkele woorden in Jav. of Arab. karakters door transscriptie, geheel onveranderd volgen, zoo als zij door Dr. Engelmann werd opgesteld. De enkele aanteekeningen onder de bladzijden zijn van mijne hand.

P. J. VETH.

No. I.

1. *Sĕrat Manikmaja*, bekend gedicht over de kosmogonie en theogonie der Boeddhisten. Ander exemplaar onder No. XII. Hetzelfde werk in proza vindt men No. XIII, LXXIV, LXXVI, 1.

Het gedicht is uitgegeven door Dr. de Hollander in Deel XXIV der Verhandelingen van het Batav. Genootschap, Batavia, 1852. [1])

2. *Sĕrat Dewa Soetji*, in Javaansche *tĕmbangs.* [2]) Zie No. LXXVI, 2, LXXX, 6, 7, LXXXVII, 3.

3. *Sĕrat Ardjoena Sasrabaoe.* Vgl. II en XLVIII, 2.

Uitgegeven door Winter (Batavia, 1853). Hoewel de loop van 't verhaal vrij wel overeenkomt, is echter de redactie van het Handschrift geheel verschillend van die van Winter. [3])

4. *Sĕrat Wiwaha*, naar het Kawi van Empoe Kano in *basa djarwa*[4])

---

[1]) De Manikmaja werd, onder den titel *Javaansche mythologie*, vertaald door den heer C. F. Winter. Deze vertaling is opgenomen in den 5den jaarg. van dit Tijdschr., Dl. I, bl. 1—88, en in het Fransch in den *Moniteur des Indes*, 1848—49, p. 295—320.

[2]) D. i. versmaat, zangwijze. Men onderscheidt de versmaten in *groote* of *oude* en *kleine* of *moderne* (*matjapat*). Zie Cohen Stuart, Voorbericht bij de Brata Joeda, bl. 11. „Javaansche *tĕmbangs*" schijnt in dezen catalogus synoniem te zijn met *moderne* of *kleine*.

[3]) Men vindt eene vertaling van dit gedicht door Dr. D. L. Mounier in Ind. Magazijn, 1e twaalftal, Dl. I, bl. 300—331.

[4]) D. i. *taal der uitlegging*, zooals de hedendaagsche dichtertaal op Java genoemd wordt, omdat men daarin de onverstaanbaar geworden Kawi-gedichten heeft overgebracht.

overgebracht door Soesoehoenan Pakoe-boewana III. Verg. X, XI, XCVI, XCVIII.

Uitgegeven met inleiding en vertaling door Gericke in Deel XX der Verhandelingen van het Batav. Gen., Batavia, 1844. [1])

No. II.

Ardjoena Sasrabaoe, in proza verkort door Winter.

Uitgegeven door prof. Roorda in: de Brata Joeda, de Rama en de Ardjoena Sastra, drie Jav. heldendichten in Jav. proza verkort door C. F. Winter, Amst. 1845.

No. III.

Sĕrat Rama djarwa, in kleine *tĕmbangs*, door Ngabèi Jasadipoera. Zie no. IV, V, LXXI, 2, XCIII, 5, 6.

De tekst is, enkel met eene inleiding, uitgegeven door Winter in Verhandelingen van het Bat. Gen., D. XXI, 2e ged., Batavia, 1846—47. [2])

No. IV.

Ander exemplaar, alleen in de inleiding verschillende van het vorige.

No. V.

Ander onvolledig exemplaar, geheel overeenkomende met no. III.

No. VI.

Sĕrat Bratajoeda djarwa, in *tĕmbang matjapat* [3]), op last van Pakoe-boewana III bewerkt door Ngabèi Jasadipoera. Zie ook no. VII, VIII, IX, LXXXVII, 1, XCIX.

De tekst is met vertaling, inleiding en kritische aanteekeningen uitgegeven door Cohen Stuart, in Verhandelingen van het Bat. Gen., Dl. XXVII en XXVIII, Batavia, 1860. [4])

No. VII.

Ander exemplaar van het vorige.

No. VIII.

Onvolledig handschrift van de *Bratajoeda Kawi* door Empoe Sĕdah, bevattende de 236 eerste strophen.

't Is waarschijnlijk het HS. waarvan melding gemaakt wordt door Cohen Stuart, in de voorrede van zijne vertaling der Javaansche Bratajoeda, bl. 28.

---

[1]) De Kawi-tekst is volgens een Balineesch HS. door Dr. Friederich medegedeeld in Dl. XXII der Verhandelingen van het Bat. Gen., Batavia, 1850. Vgl. L. Rodet, *Etudes sur la littérature Javanaise — le Vivaha*, in *Journ. Asiat.* 1858, T. II, p. 271, 394.

[2]) Verkorte bewerking in Jav. proza in het onder no. II aangehaalde werk; vertaling door Dr. D. L. Monnier in Indisch Magazijn, eerste twaalftal, Dl. II, bl. 180—230.

[3]) D. i. de thans gebruikelijke versmaat. Zie noot 2 bij no. I.

[4]) Verkorting in proza in het onder no. II aangehaalde werk; vroegere metrische, doch gebrekkige vertaling door P. P. Roorda van Eysinga, Leiden, 1849; vgl. T. Roorda, Proeve van Javaansche poëzie uit de Brata Joeda, Leeuwarden, 1841.

No. IX.

Bloemlezing uit de *Bratajoeda Kawi* met woordelijke Javaansche verklaring. Een ander doch onvolledig exemplaar is no. LXXXVII, 1, waaraan de laatste acht bladzijden van no. IX ontbreken.

Zie over dit werk Cohen Stuart, bl. 27 van de voorrede.

No. X.

Sĕrat Wiwaha. Zie no. I, 4.

No. XI.

De *Wiwaha* in proza, met behoud van vele dichterlijke woorden en uitdrukkingen. Ander exemplaar no. XCVI.

No. XII.

Sĕrat Manikmaja. Zie no. I, 4.

No. XIII.

De *Manikmaja* in proza, door Mas Ngabèi Kărtapradja. Andere exemplaren no. LXXIV, LXXVI, 1.

No. XIV.

Verzameling *Lampahans* [1]), allen behoorende tot de *Ringgit poerwa.* De 23 eerste stukken van dezen bundel zijn van Rĕdi Lĕksana (1761), de 16 laatste van Rĕdi Tannaja (1762). Overigens zijn 't slechts verkorte bewerkingen en geenszins volledige stukken, zooals de *Lampahan Prĕgiwa*, uitgegeven door Wilkens in het Tijdschr. voor Ned. Ind., Jaarg. VIII, Dl. II. [2]) Dit handschrift bevat de volgende stukken:

1 *Lampahan Sri Mahapoenggoeng.*
2 « *Bramana Bramani.*
} uitgegeven in de bloemlezing achter de Javaansche Spraakkunst van de Hollander, Breda, 1848.

3 « *Kanoe Majasa* (Zie no. XX, 3.)
4 « *Palasara.*
5 « *Wahmoeka Arimoeka.*
6 « *Narasoma.*
7 « *Bima boengkoes.*
8 « *Pandoepapa.*
9 « *obong-obongan bale Si Galagala.* Eenigszins andere redactie in LXXII, 3.
10 « *Djagal abilawa.*
11 *Lampahan Arimba.*
12 « *Kangsa.*
13 « *Sĕmar djantoer.*
14 « *Djaladara rabi*
15 *Lampahan alap-alappan Soertikanti.*
16 *Lampahan alap-alappan Dewi Banawati.*
17 *Lampahan alap-alappan Doersilawati.*
18 *Lampahan Pandawa doelit.*

---

[1]) Dat zijn tooneelstukken, drama's voor de wajang-vertooning. De *wajang-* of *ringgit-poerwa* is de vertooning van de *lampahan poerwa*, d. i. van tooneelstukken over onderwerpen uit den eersten (ouden) tijd, de oude mythische geschiedenis van Java.

[2]) Of „de wajang-verhalen van Palasara, Pandoe en Raden Pandji, in het Jav. met aanteekeningen," uitgegeven door Prof. T. Roorda ('s Gravenhage, 1869).

19 *Lampahan Koembajana.*
20 « *Gandamana.*
21 « *Krěsno sěkar, alap-alappan Roekmini.*
22 *Lampahan alap-alappan Sětjabama.*
23 *Lampahan alap-alappan Sěmbadra.*
24 *Lampahan Aswatama mandoeng.*
25 « *Tongtongborong.*
26 « *Manonmanonton.*
27 « *Majatmiring.*
28 *Lampahan Sri Kandi mandoeng.*
29 « *Danasalira.*
30 « *Lěsmana boeboedjoeng bodjonnipoen Bangbang.*
31 « *Tjaloentang.*
32 « *Tjarapang.*
33 « *Parikěsit.*
34 « *Joedajana.*
35 « *Praboe Wahana.*
36 « *Majangkara.*
37 « *Bandoeng.*
38 « *Bandoeng* (Vervolg.)
39 « *Djajasaloba.*

No. XV.

1 *Lampahan Pandoepapa.*
2 « *alap-alappan Sěmbadra.*
3 *Lampahan Djajamoertjita.*

No. XVI.

Lampahan Djajamoertjita.

No. XVII.

Sěrat lampahan ringgit poerwa. Deze verzameling bevat:

1 *Lampahan Sěmbadra dilaroeng.*
2 « *Bangbang sitidja.*
3 « *Kandi awa.*
4 « *Gambirannom.*
5 « *Irawan rabi.*
6 « *Boma rabi.*
7 « *Samba lěnglěng.*
8 « *Bomataka.*
9 « *obong-obongan Drěsanala.*
10 « *Gandjarran.*
11 « *Wiloegangga.*
12 « *Oedaněgara.*
13 « *Pěksi dewata.*
14 « *Giling wěsi.*
15 « *Sěmbadra malih djalěr.*
16 « *Gandawrědaja.*
17 « *Soekma ngěmbara.*
18 « *Djajamoertjita.*
19 « *Randa Widada.*
20 « *Sri Kandi Goegoeroe.*
21 « *Ardjoena blongsong.*
22 « *Tjekel Endralaja.*
23 « *Prěgiwo.*
24 *Lampahan pantjawala rabi.*
25 « *Gatoetkatja sakit.*
26 « *Rětna Sěngadja.*
27 « *Sitidjaja.*
28 « *Sěmar mantoe.*
29 « *Djaka patakol.*
30 « *Sri Děnta.*
31 « *Manonbawa.*
32 « *Parikěsit.*
33 « *sadewa lannang.*
34 « *Joejoetsoeh.*
35 « *Joedistira rabi.*
36 « *Ardjoena rabi.*
37 « *soesoenggen Gatoetkatja.*
38 « *Aswatama mandoeng.*
39 « *Tigaspoerba něgara.*
40 « *Goegahan Krěsna.*
41 « *Bangbang sinnom pradjanga.*
42 « *Kěrna bandrek.*
43 « *Sětjabama.*
44 « *Bangbang Koembajana.*
45 « *Dewa Katong.*

No. XVIII.

Sĕrat lampahan ringgit poerwa. Blijkens de inleiding zijn deze *lampahans* volgens Rĕdi Tannaja opgeschreven door Sastradana in 't Javaansche jaar 1745. Deze verzameling bevat:

1 *Lampahan Pĕksi dewata.*
2 « *Gambirrannom Kĕrna.*
3 « *Sĕmar mantoe.*
4 « *Galemboh.*
5 « *Aswatama mandoeng.*
6 « *Tongtongborong.*
7 « *Manonmanonton.*
8 « *Majatmiring.*
9 « *Sri Kandi mandoeng.*
10 « *Danasalira.*
11 « *Lĕsmana boedjoeng bodjonnipoen Bangbang.*
12 « *Tjaloentang.*
13 « *Tjarapang.*
14 « *Parikĕsit.*
15 « *Joedajana.*
16 « *Praboe Wahana.*
17 « *Majangkara.*
18 « *Bandoeng.*
19 « *Bandoeng* (Vervolg).
20 « *Djajasaloba.* [1])
21 « *Doeradrĕssanala.*
22 « *Bandaloba.*
23 « *Boengkoes.*
24 « *Pandoe lahir.*
25 « *Dasamoeka lahir.*
26 « *Dasamoeka tapa tilĕm.*
27 « *Indradjit lahir.*
28 « *Lokapala.*
29 « *Sasrabaoe.*
30 *Lampahan Soemantri.*
31 « *Soegriwa Poebali.*
32 « *Senga ngĕmbarawati.*
33 « *Wiloegangga.*
34 « *Toendjoeng pĕtak.*
35 « *Gambar sadjati.*
36 « *Dewa kasimpar.*
37 « *Soekmanjalawadi.*
38 « *Soemba rabi.*
39 « *Danoe aswara rabi.*
40 « *Sĕkar tadjalitangan.*
41 « *Antasena rabi.*
42 « *Wilmoeka rabi.*
43 « *Partadjoemĕna rabi.*
44 « *Wisata rabi.*
45 « *Soemitra rabi.*
46 « *Santjaka rabi.*
47 « *Antarĕdja rabi.*
48 « *Pantjakoemara rabi.*
49 « *Sajĕmbara Dewi Mahendra.*
50 « *Sajĕmbara Dewi Gandawati.*
51 « *Sajĕmbara Tal pĕtak.*
52 « *Droesta djoemĕna rabi.*
53 « *Pantjaditja rabi.*
54 « *Roekma itjal.*
55 « *Oegrasena tapa.*
56 « *Lĕksmana mondrakoemara rabi.*

No. XIX.

Sĕrat lampahan ringgit poerwa. Deze verzameling bevat:

---

[1]) Van no. 5 tot 20 komen geheel overeen in naam en volgorde met no. 24—39 in HS. XIV, en juist deze 16 stukken worden ook daar opgegeven als van Rĕdi Tannaja afkomstig.

1 *Lampahan Soemitra rabi.*
2 « *Raden Wisata rabi.*
3 « « *Santjaka rabi.*
4 « « *Antarĕdja rabi.*
5 « « *Pantjakoemara rabi.*
6 « *Sĕkar Kadjalitangan.*
7 « *Bangbang Danoe aswara rabi.*
8 *Lampahan Raden Antasena rabi.*
9 « « *Wilmoeka rabi.*
10 « « *Partadjoemĕna rabi.*
11 Beschrijving (*djantoeran*) van eenige plaatsen en personen, met verklaring van eenige eigennamen en titels.

No. XX.

1 *Lampahan Sri Mahapoenggoeng.*
2 « *Bramana Bramani.*
3 « *Kanoe Majasa* (ook wel *Manoe Manasa* genoemd.)
4 « *Sakoetrĕm* (onvolledig).
5 « *Palasara.*
6 « *Dewabrata.*
7 « *Narasoma.*
8 « *Bima boengkoes.*
9 « *Pandoepapa.*
10 « *obong-obongan bale Si Galagala.*
11 « *Djagal abilawa.*
12 « *Kangsa.*
13 *Lampahan Sĕmar djantoer.*
14 « *Djaladara rabi.*
15 « *alap-alappan Soertikanti.*
16 « « « *Banawati.*
17 « « « *Doersilawati.*
18 « *Pandawa doelit.*
19 « *Koembajana.*
20 « *Gandamana.*
21 « *alap-alappan Sĕtjabama* (= 23).
22 « *Krĕsna Sĕkar, alap-alappan Roekmini.*
23 « *alap-alappan Sĕtjabama* (= 21).
24 « *alap-alappan Sĕmbadra.* [1])

No. XXI.

«Kronijk van Boeddha-vorsten tot aan het rijk van Lokapala; voorts eene beschrijving der gebeurtenissen ten tijde der Koerawa's en Pandawa's.»

No. XXII.

Sĕrat Babad tanah Djawi. Na eene Mohammedaansche doxologie en eenig gebeuzel over Adam en Set, komt de schrijver op *Batara Goeroe*, «die als eerste vorst op Java regeert onder de gedaante van een *Wikoe* (priester), Mahadewa Boeda genaamd. De zetel zijner regeering is te Rĕdi Kamoela. Hij onderwijst de Javanen in den boeddhistischen godsdienst. De Javanen worden boeddhisten genoemd naar hunnen onderwijzer Mahadewa Boeda. Hierna regeeren de vijf zonen van Batara Goeroe op Java. 1°. Sang Jang Sambo regeert onder den naam van Sri Maharadja Maldewa (deze en andere namen zijn juist volgens 't HS. weêrgegeven) te Mĕdang prawa op Sumatra, toen dit nog met Java verbonden was. 2°. Sang Jang Brama regeert als

---

[1]) Deze *lampahans* komen in naam en volgorde grootendeels overeen met HS. XIV, no. 1—23.

Sri Maharadja Soenda te Mĕdang Gili. 3°. Sang Jang Endra regeert onder den naam van Sri Maharadja Sakra te Mĕdang Gana. 4°. Sang Jang Wisnoe regeert als Sri Maharadja Soeman te Mĕdang Poera. 5°. Sang Jang Bajoe regeert als Sri Maharadja Bima te Mĕdang Gora. Deze vijf vorsten hebben de leer van Boeda (Boeddha) op vijf verschillende wijzen onderwezen.»

't HS. is geschreven in 't Jav. jaar 1774. Zie ook LXXII, 2.

No. XXIII.

Sĕrat Adji Saka. «Het boek begint met Praboe Sindoela, den alleenheerscher van Java, die zijn zetel heeft te Galoeh. Zijn oudste zoon Raden Dewata Tjĕngkar komt tegen zijn vader in opstand, omdat deze hem bestraft wegens zijn eten van menschenvleesch. Praboe Sindoela, ziende dat hij zijn zoon van zijne slechte gewoonte niet afbrengen kan, verdwijnt met zijn geheele paleis, nadat hij den vloek over Dewata Tjĕngkar uitgesproken heeft. Deze, aan de regeering gekomen, onderwerpt geheel Java aan zijn gezag en vestigt den zetel der regeering te Mĕdang Kamoelan. Hij verwekt een zoon, Raden Daniswara. In dezen tijd komt Adji Saka, de zoon van een overwalschen priester, op Java. Hij landt te Kolang, op den westelijken uithoek van Bantĕn [1]). In alle kunsten bedreven doorreist hij Java en onderwijst de bewoners in den landbouw en andere kundigheden. Hij komt te Mĕdang Kamoelan, waar hij zijn intrek neemt bij eene weduwe, de schoonzuster van Kjai Tĕnggĕr, den *patih* van Dewata Tjĕngkar. Hij onderwijst de inwoners der hoofdplaats. Onder zijne discipelen bevindt zich ook de patih. Intusschen ontvangt deze van zijn vorst den last om hem een mensch tot voedsel te leveren. Adji Saka stelt zich zelven daarvoor beschikbaar. Allen zijn verbaasd en trachten hem van dit plan af te brengen. Hij blijft bij zijn voornemen en vraagt ter belooning van zijn zelfopoffering een stuk grond ter breedte van zijn hoofddoek. Dit wordt toegestaan. De vorst ontstelt als hij ziet dat de hoofddoek van Adji Saka het geheele paleis bedekt en zich vervolgens over geheel Java uitbreidt. Hij stort zich uit wanhoop in zee en verandert in een witten kaaiman. Adji Saka wordt in zijne plaats vorst over Mĕdang Kamoelan. Raden Daniswara gaat in de grot Troessan boete doen. Daar verschijnt hem zijn grootvader Praboe Sindoela. Deze geeft hem vijf Widadari's tot vrouwen en gelast hem bij eene weduwe te Panoengkoellan in dienst te gaan. Hij vestigt zich bij haar en wordt zeer rijk. De weduwe heeft een zoon, Djoegoel moeda genaamd. Daniswara maakt dezen tot zijn patih. Hij verzamelt veel volk om zich heen en sticht een rijk in 't bosch van Panoengkoellan. Daniswara trekt vervolgens in den oorlog tegen Adji Saka, die drie jaren te Mĕdang Kamoelan geregeerd heeft. Adji Saka wordt door Daniswara overwonnen en van Mĕ-

[1]) Door ons verkeerdelijk *Bantam* geschreven en uitgesproken.

dang Kamoelan verdreven. Daniswara aanvaardt aldaar de regeering en wordt vorst van geheel Java. Van dezen Daniswara stammen de vorsten van Java af, die dikwijls den zetel der regeering verplaatst hebben. Een zijner afstammelingen is Praboe Lalejan, vorst van Djĕnggala, die door zijn zoon Praboe Bandjaran Sari opgevolgd wordt. Een kleinzoon van hem wordt vorst van Padjadjaran. — Overigens wordt de geschiedenis van de komst van Adji Saka en van zijne verrichtingen op verschillende wijze verhaald.»

Eene bewerking in proza van de geschiedenis van Adji Saka door Winter is uitgegeven door Prof. Roorda [1]).

No. XXIV.

Sĕrat Pandji Djajalĕngkara. »Praboe Djajalĕngkara, vorst van Mĕdang-Kamoelan, ontvangt van zijn patih Andanasraja het bericht, dat vele hoofden van zijn rijk in opstand gekomen zijn. De vorst, wetende dat zijn rijk den ondergang nabij is, verdwijnt met zijn gezin en zijn geheele hof. De opstandelingen verwoesten het rijk. Raden Lĕmboesoebrata, de zoon van Djajalĕngkara, heeft met zijne drie broeders van zijnen vader den last ontvangen, om zich naar zijn oom, den vorst van Madjapahit, te begeven. Bij hunne aankomst aldaar is Raden Tedjangkara, de zoon van den vorst van Madjapahit, gereed om ten oorlog te trekken tegen de adipati's van Djĕnggala, Ngoerawan, Singasari en Sidajoe, die tegen hunnen vorst zijn opgestaan. Raden Lĕmboesoebrata sluit zich aan zijn neef aan en neemt deel aan den oorlog. Nadat de oproerige hoofden verslagen en gedood zijn, wordt Raden Lĕmboesoebrata tot hoofd van Djĕnggala en van de overige landen die deel aan den opstand genomen hebben, aangesteld. Onder de regeering van Raden Tedjangkara als vorst van Madjapahit verschijnt Lĕmboemiloehoer en zijne drie broeders, de zonen van Lĕmboesoebrata, voor hem en geven hem bericht van het verdwijnen van hunnen vader. Vorst Tedjangkara heeft eene zuster, Dewi Tedjaswara, die zeer schoon is. Vele vorsten van Java en van Sabrang [2]) komen haar ten huwelijk vragen, maar worden afgewezen. Onverwachts daalt uit den hemel een zwart vaandel neêr waarvan de stok diep in den grond dringt. De vorst geeft last om het vaandel uit den grond te trekken. Niemand is daartoe in staat; ook de vorst zelf niet. Daarop stelt de vorst de voorwaarde, dat hij die 't vaandel uit den grond rukt, zijne zuster tot vrouw zal hebben. Allen die gekomen zijn om de hand van Tedjaswara beproeven het te vergeefs. Ten laatste gelukt het aan Raden Lĕmboemiloehoer; zijne medestanders vallen

---

[1]) De titel is: Het boek 'Adji Saka, oude fabelachtige geschiedenis van Java, uit de poëzie in Jav. proza overgebracht door C. F. Winter. Uitgegeven door J. J. B. Gaal en T. Roorda. Amst. 1857.

[2]) D. i. van den overwal.

uit nijd op hem aan, doch worden overwonnen, waarop hij zegevierend naar Djĕnggala terugkeert, Dewi Tedjaswara als vrouw medevoerende. Aldaar teruggekomen ontvangt hij een bezoek van Batara Narada, die verklaart door Sang Hjang Djagadpratingkah (Batara Goeroe) gezonden te zijn, om hem en zijne drie broeders met de vorstelijke waardigheid te bekleeden; dat hij zelf als vorst te Djĕnggala zal blijven regeeren, en dat zijne drie broeders over Kĕdiri, Ngoerawan en Singasari het bewind zullen voeren. De broeders gehoorzamen aan den last van Narada. Alvorens de ééne broeder naar Kĕdiri vertrekt, maakt vorst Lĕmboemiloehoer de overeenkomst met hem, dat, bijaldien zijne vrouw Dewi Tedjaswara hem een zoon mocht schenken en de vrouw van zijn broeder eene dochter mocht baren, deze beiden eens met elkander zouden trouwen. Tot onderpand dezer overeenkomst geeft hij hem een kris, Kjai Ramboetpamoetoeng genaamd. Ook met de twee andere broeders sluit hij eene dergelijke overeenkomst tot het aangaan van onderlinge huwelijksverbintenissen. Vorst Lĕmboemiloehoer verwekt bij Tedjaswara verscheidene zonen en slechts ééne dochter. De oudste zoon, de aanstaande troonsopvolger, heet Raden Pandji Inoekărtapati. De vorst van Kĕdiri wordt vader van eene dochter, Rĕtna Sĕkartadji genaamd; de vorst van Ngoerawan wordt insgelijks vader van eene dochter, Rĕtna Koemoedanningrat geheeten. Zoo ook krijgt de vorst van Singasari eene dochter, met name Dewi Nawangwoelan. De patih van Djĕnggala heeft eene dochter Rĕtna Angrenni genaamd. Raden Pandji Inoekărtapati, groot geworden zijnde, krijgt liefhebberij in de jacht. Op zekeren dag van de jacht terugkomende, legt hij bij den patih Koedanawarsa aan, waar hij diens dochter Angrenni ziet. Hij wordt op deze verliefd en wenscht haar tot vrouw te hebben. De patih heeft niets tegen dit huwelijk, maar raadt hem om vooraf de toestemming te vragen van zijn vader. Inoekartapati ziet daartoe geene noodzakelijkheid, maar trouwt dadelijk en verschijnt met zijne vrouw voor zijn vader, die zijne keus billijkt. Ondertusschen ontvangt Rĕtna Sĕkartadji te Kĕdiri bericht van 't huwelijk van haar neef met Rĕtna Angrenni. Zij wordt daarover zeer bedroefd. Haar vader deelt in hare droefheid. Hij zendt een bode naar Djĕnggala om inlichtingen te vragen en zijn broeder aan de vroeger gemaakte overeenkomst te herinneren. Vorst Lĕmboemiloehoer is met de zaak verlegen. Hij verschijnt op de *Sitinggil* [1]) en laat zijn zoon roepen. Deze verschijnt. Hem wordt door zijn vader eene boodschap opgedragen aan zijne tante Kilisoetji, die in afzondering leeft in 't bosch Poetjangan, twee dagreizen ver van Djĕnggala. Terwijl Inoekartapati den last van zijn vader volbrengt, geeft

[1]) Een verheven plaats aan den ingang van het paleis, vanwaar de vorst zich aan zijne onderdanen vertoont.

deze bevel aan zijn tweeden zoon om Rĕtna Angrenni te dooden. De zoon aarzelt eerst, doch bevreesd voor den vloek zijns vaders, doodt hij haar in een bosch. Bij zijne terugkomst zoekt Inoekartapati te vergeefs zijn vrouw. Zijne zuster Dewi Onĕngan verhaalt hem met tranen in de oogen 't gebeurde. Inoekartapati gaat met zijne vrienden en bloedverwanten in 't bosch het lijk van zijne vrouw zoeken. Hij neemt het op, brengt het aan boord van een schip en gaat onder zeil. Het schip wordt door tegenwinden naar Poelabang gedreven. Hij gaat aan wal om 't lijk op 't eiland te verbranden (*tjandi*). Terwijl men hiermede bezig is, verdwijnt het lijk zonder eenig spoor achter te laten. Zijne vrienden geven hem den raad om alle rijken waar schoone prinsessen zijn, te gaan beoorlogen en zich van de prinsessen meester te maken. Hij neemt dezen raad aan. Hij en zijne tochtgenooten nemen allen andere namen aan. Inoekartapati verwisselt zijn naam met dien van Kalanadjajengsari. Zij begeven zich eerst naar Bali. De overwonnen vorst van dit eiland geeft hem zijne dochter Andajaprana. Vandaar zeilen zij naar Balambangan en onderwerpen zich alle vorsten van het Oosten. Een groot aantal vorstendochteren valt hun ten deel. Vervolgens legeren zij zich te Wirasaba, dat tot het grondgebied van Kediri behoort. De hoofdplaats Kediri werd op dat oogenblik door vijandelijke vorsten belegerd, die allen Dewi Sĕkartadji ten huwelijk gevraagd hadden, doch afgewezen waren. De vorst van Kediri, de nabijheid van Kalanadjajengsari vernemende, zendt tot hem om hulp tegen zijne vijanden, hem zijne dochter tot vrouw belovende. Kalanadjajengsari voldoet aan de uitnoodiging, verdrijft al de vijanden en ontvangt Dewi Sĕkartadji tot vrouw. Hij vindt dat deze sprekend op zijne eerste vrouw Dewi Angrenni gelijkt en wordt door haar bezit getroost. Intusschen ontvangt Praboe Lĕmboemiloehoer te Djĕnggala bericht van 't huwelijk van Dewi Sĕkartadji met Kalanadjajengsari, waarover hij zeer vertoornd is. Hij zendt zijn zoon Raden Pandji Djanggan Koemĕndoeng naar Kediri, om de hoofden van Kalanadjajengsari en Dewi Sĕkartadji te eischen. De zoon daar aangekomen bij Kalanadjajengsari, herkent in dezen zijn ouderen broeder Raden Pandji Inoekartapati. De vreugde der broeders over hunne wederontmoeting is zeer groot. Raden Djanggan Koemĕndoeng bericht zijn vader, dat Kalanadjajengsari zijn eigen zoon Inoekartapati is, dien hij gemeend had in zee vergaan te zijn. Te Kediri gekomen ontmoet de vader Kalanadjajengsari, doch twijfelt nog of 't wel zijn zoon is. Narada daalt uit den hemel neder en bevrijdt Lĕmboemiloehoer van zijnen twijfel. Nu hij volkomen zekerheid ontvangen heeft, verheugt hij zich zeer. Met zijn zoon naar huis teruggekeerd, draagt hij dezen de regeering over. Raden Inoekartapati regeert, onder den naam van Praboe Soerjwa Wisesa, te Djĕnggala. Zijne regeering is duurzaam en gelukkig.» [1])

---

[1]) Men vergelijke met dit verhaal „de lotgevallen van Raden Pandji volgens de

No. XXV.

Sĕrat Damar-woelan. «Na den dood van Praboe Bra Widjaja, vorst van Madjapahit, die geen mannelijk oir nagelaten heeft, komt zijne dochter Ratoe Kĕnnja aan de regeering. De patih van den overleden vorst, Oedara genaamd, draagt zijne betrekking over aan zijn jongeren broeder Loegĕnder. Deze heeft twee zonen, Lajangsetra en Koemitir, benevens eene dochter, Dewi Andjasmara. De afgetreden patih gaat kluizenaar worden te Paloeh-amba. Aldaar trouwt hij de dochter van Kjai Boejoet. Nadat zijne vrouw vijf maanden zwanger is, verlaat hij haar. Zij baart een zoon, dien zij Damar woelan noemt. Deze, groot geworden zijnde, vraagt gedurig wie zijn vader is. Kjai Boejoet onderricht hem, dat zijn vader vóór zijne geboorte zijne moeder verlaten had om kluizenaar te worden, maar dat niemand weet waar hij is. Hij raadt hem dus bij zijn oom, patih Loegĕnder, in dienst te gaan. Raden Damar woelan volgt den raad van zijn grootvader; hij wordt door zijn oom als neef erkend en in dienst genomen, doch zeer mishandeld. Lajangsetra en Koemitir willen hem om 't leven brengen. De patih verhindert dit. Om echter zijn neef voor zich en zijne zonen onschadelijk te maken, vernedert hij hem tot stalknecht. Raden Damar woelan laat zich deze vernedering welgevallen en verlieft intusschen op Dewi Andjasmara, de eenige dochter van den patih, terwijl zij zijne liefde beantwoordt. De patih hiervan onderricht, doet beide opsluiten.

«Menak Djingga, vorst van Bălambangan, heeft Ratoe Kĕnnja ten huwelijk gevraagd, maar zij heeft hem geweigerd. Hij trekt daarop met een groot leger tegen Madjapahit op en verslaat al de hoofden die tegen hem gezonden worden. Ratoe Kĕnnja, diep bedroefd, onthoudt zich van voedsel en van den slaap. Zij hoort een stem die haar gelast een man te zoeken, met name Damar woelan, die den vijand overwinnen en de steun van 't rijk worden zal. Zij gelast den patih om Damar woelan te zoeken en voor haar te brengen, hem met ontslag dreigende, als hij niet aan haar bevel voldoet. Damar woelan wordt nu uit de gevangenis gehaald en met Dewi Andjasmara in den echt verbonden. Daarop verschijnt hij voor de vorstin. Deze belooft hem dat zij de onderdaan zal worden van dengenen, die haar het hoofd van Menak Djingga brengen zal. Damar woelan neemt dit op zich, dringt in 't leger van Menak Djingga en snijdt hem bij verrassing de keel af. Patih Loegĕnder heeft intusschen zijne twee zonen gelast Damar woelan te volgen. Deze is reeds op de terugreis, 't hoofd van Menak Djingga in de hand dragende. Zij overvallen hem in een bosch, nemen hem dat hoofd af en laten hem half dood liggen. Dewi Andjasmara, dit vernemende, gaat

---

Javaansche wajangverhalen, door T. Roorda", in „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië", Nieuwe volgreeks, Deel VII, Amst. 1864.

naar het bosch, waar zij haar gemaal zwaar gewond, maar nog levend vindt. Een *adjar* [1]) van Toenggoel Manik geneest hem van zijne wonden. Geheel hersteld keert hij naar Madjapahit terug, waar de zonen van den patih reeds aangekomen zijn met het hoofd van Menak Djingga, voorgevende dat zij de uitvoerders der daad zijn geweest. Damar woelan houdt zijn recht staande. Een tweegevecht moet beslissen. Damar woelan overwint zijne beide tegenstanders en wordt door Ratoe Kĕnnja verheven tot vorst van Madjapahit. Hij regeert onder den naam van Praboe Bra Widjaja en trouwt met Ratoe Kĕnnja. Patih Loegĕnder verlaat met zijne geheele familie het land. Hij stookt andere vorsten tegen Madjapahit op, die allen met hem en zijne zonen door Bra Widjaja overwonnen worden. Deze regeert verder voorspoedig.»

Dit handschrift is afkomstig van Samarang; eene andere redactie van dezelfde geschiedenis, afkomstig van Soerakarta, werd door Gericke afgestaan aan Prof. T. Roorda.

No. XXVI.

Sĕrat Babad Troena Djaja. De oorlog van Pangeran Adipati Anom tegen den muiteling Troena Djaja, door Kjai Ngabèi Jasadipoera.

«Galengsong, een vorst van Makasser, vereenigt zich met Pangeran Adipati Anom. Pangeran Poeroebaja en drie andere prinsen vergezellen hem in den oorlog. Zij legeren te Djăpara. Vervolgens rukken zij op naar Soerabaja, waar zij den vijand ontmoeten en hem slag leveren. Pangeran Poeroebaja en verscheidene andere legerhoofden sneuvelen. Pangeran Adipati Anom neemt de vlucht en keert naar Mataram terug. Nadat Troena Djaja de oostelijke landen aan zich onderworpen heeft, rukt hij tegen Mataram op. Pangeran Adipati Anom wordt op nieuw tegen hem gezonden, doch wordt op nieuw geslagen en op de vlucht gedreven. Dit wekt argwaan bij den vorst van Mataram; hij wantrouwt Pangeran Adipati Anom en vreest dat er tusschen hem en den muiteling eene geheime verstandhouding bestaat. Hij verlaat den Kraton met zijne vrouwen en kinderen. Nadat hij van de graven zijner voorouders te Imogiri afscheid genomen heeft, begeeft hij zich westwaarts naar Banjoemas. Hij wordt door Troena Djaja vervolgd. Pangeran Tjakraningrat houdt den vijand tegen. In een gevecht wordt Tjakraningrat gevangen genomen en naar Lodaja gebannen. Troena Djaja keert naar Mataram terug en laat zich daar als vorst huldigen. Van Banjoemas zendt de vorst Pangeran Adipati Anom om den vijand uit Mataram te verdrijven. Adipati Anom weigert aan dit bevel te voldoen. Daarop wordt Pangeran Adipati Poegĕr gezonden met alle aanwezige krijgshoofden. Hem wordt de kris Kjai Mahesanoelar en de lans Kjai plered

[1]) Boeddha-leeraar.

medegegeven. Na 't vertrek van Adipati Poegĕr wordt de vorst van Mataram ziek en sterft. Hij wordt op eene welriekende plaats begraven, van waar hij den naam van Soesoehoenan Tĕgal aroem ontvangen heeft. Pangeran Adipati Anom geeft aan zijn broeder Pangeran Adipati Poegĕr kennis van den dood van hunnen vader en van zijn plan om de bedevaart naar Mekkah te doen. Hij doet daarbij afstand van de opvolging in de regeering. Pangeran Adipati Poegĕr aanvaardt de regeering te Pagĕlen [1]), onder den naam van Soesoehoenan Senapati ngalaga. Nadat hij Troena Djaja verdreven heeft, vestigt hij den zetel van 't rijk op nieuw te Mataram. Troena Djaja neemt de wijk naar 't Oosten en vestigt zich te Kediri. Intusschen is Adipati Anom van zijn plan tot de bedevaart teruggekomen. Hij blijft te Banjoemas en neemt den titel Praboe Mangkoerat aan. Hij roept de hulp der Compagnie in ter bestrijding van Troena Djaja Hierna vestigt hij zich te Wanakarta, waaraan de naam Kartasoera gegeven wordt. Praboe Mangkoerat ontbiedt zijn broeder naar Kartasocra. Daar gekomen legt deze den titel van Soesoehoenan Senapati ngalaga af en laat zich op nieuw Pangeran Adipati Poegĕr noemen. De Compagnie ontvangt voor hare hulp in den strijd Tjĕrĕbon en de Soenda-landen.

«Een slaaf, Oentoeng genaamd, is uit de gevangenis te Batavia ontsnapt. Hij komt te Kartasoera, waar hij door Praboe Mangkoerat met den titel van Soerapati en met landen in Pasoeroewan begiftigd wordt. Praboe Mangkoerat sterft en wordt door zijn zoon onder den titel van Mangkoerat Mas opgevolgd. Deze heeft een slechte inborst. Na het doodenoffer voor zijn vader neemt hij de vrouwen van verscheidene hoofden tot zich in den Kraton. Ook berooft hij zijn oom Tjakraningrat van zijne vrouw Dewi Pakoewati. Nadat hij haar tot den bijslaap gedwongen heeft, neemt zij de vlucht en keert tot haren gemaal terug. Zij verhaalt dezen het gebeurde en vraagt hem om vergiffenis. Pangeran Tjakraningrat klaagt zijnen nood aan Pangeran Adipati Poegĕr en neemt verder de vlucht naar den Adipati van Soerabaja. Pangeran Adipati Poegĕr verlaat insgelijks Kartasoera en neemt te Samarang den titel aan van Soesoehoenan Pakoe-boewana I. De Compagnie en de hoofden van 't Noorderstrand erkennen hem als wettigen vorst van Mataram. Hij trekt tegen zijnen neef Mangkoerat Mas te velde en verdrijft hem naar Kartasoera, waar hij zich zelf als regeerend vorst vestigt. Mangkoerat Mas wordt verder vervolgd, gevangen genomen en door de Compagnie naar Ceilon gebannen.

«Onder de regeering van Pakoe-boewana I wordt de oorlog tegen Soerapati in Pasoeroewan gevoerd. Hij zelf sneuvelt, doch zijne zonen zetten den oorlog voort. Adipati Djaja poespita van Soerabaja komt in opstand. Pa-

[1]) Andere schrijfwijze voor Bagĕlen.

ngeran Dipanĕgara, een zoon van den Soesoehoenan, neemt aan dezen opstand deel. Djaja poespita neemt den titel aan van Panembahan Eroetjakra. De Soesoehoenan sterft, zijn oudste zoon volgt hem op onder den naam van Sinoehoen Praboe Mangkoerat. Een jongere broeder, Pangeran Blitar, komt in opstand, en wordt door zijn ouderen broeder Pangeran Poeroebaja bijgestaan. Pangeran Blitar neemt den titel van Sultan aan. Na 't overlijden van den nieuwen Sultan vlucht Pangeran Poeroebaja naar de oostelijke landen, waar hij zich met de zonen van Soerapati vereenigt. Hij wordt door de Compagnie gevangen genomen en gebannen. Hetzelfde lot treft ook de zonen van Soerapati. Slechts één hunner, Mas Ibrahim, ontkomt in een bosch. Na den dood van Sinoehoen Praboe Mangkoerat wordt zijn zoon opvolger onder den titel van Soesoehoenan Pakoe-boewana II. Onder de regeering van dezen vorst wordt Kartasoera door de Chineezen aangevallen en veroverd. De vorst vlucht naar de oostelijke landen (Pranaraga).»

No. XXVII.

Hetzelfde werk in eene eenigszins gewijzigde redactie. 't Handschrift is onvolledig en bevat ongeveer zooveel als de 200 eerste bladzijden van no. XXVI.

No. XXVIII.

Sĕrat Babad Kartasoera. »Dit Handschrift begint met den dood van Sinoehoen Mangkoerat en loopt tot aan de verovering van Kartasoera door de Chineezen.»

No. XXIX—XXXV.

Al deze nommers maken deelen uit van de *Sĕrat Babad Mangkoeboemi*, waarschijnlijk hetzelfde werk dat door Winter *Babad palijan* genoemd en door hem toegeschreven wordt aan Ngabèi Jasadipoera I. De inhoud wordt door Gericke aldus opgegeven: »De opstand van Pangeran Mangkoeboemi tegen zijnen ouderen broeder Soesoehoenan Pakoe-boewana II, zijne vlucht naar Sokawati en zijne aanneming van den titel Pangeran Sokawati; het verhaal van zijnen oorlog tegen den Soesoehoenan en de Compagnie; zijne verheffing tot Sultan onder de regeering van Pakoe-boewana III en 't sluiten van den vrede van Gijanti; de verdeeling van het Mataramsche rijk en de stichting van den Kraton te Djokjokarta.»

No. XXIX loopt tot aan de verovering van Bantĕn, No. XXX tot aan den oorlog te Bajalali, No. XXXI tot aan den strijd bij Goenoeng Gamping, No. XXXII tot aan den oorlog te Sela Kĕpjak, welke oorlog verder in No. XXXIII beschreven wordt, No. XXXIV bevat al de vijf vorige deelen in één deel te zamen, No. XXXV loopt tot aan den vrede van Gijanti.

No. XXXVI.

Sĕrat Babad bĕdah Ngajogja. Geschiedenis der verovering van Djokjokarta door de Engelschen.

No. XXXVII.

Een klein onafgewerkt stuk over Pangeran Dipanĕgara, niet meer dan vijf bladzijden.

No. XXXVIII.

Sĕrat Sadjarah Pangiwa. Geslachtlijst der Javaansche vorsten van Adam tot Pakoe-boewana VII. Om deze niet kleine tijdsruimte aan te vullen heeft de schrijver zoowel de Mohammedaansche als de Indische en Perzische traditie te hulp geroepen. Adam heeft tot zonen Sis (Set) en Kajoemarat (= Kajoemarth in Firdoesi's *Schahnameh*), waarvan de eerste hem opvolgt in zijn profetische waardigheid, terwijl de tweede van hem de heerschappij overneemt over Hoesnijamalebari (?) onder den naam van Kajoemoetoe. Van Set's zonen wordt Anwas opvolger van zijn oom en schoonvader Kajoemoetoe; de jongere, Anwar, verloochent het geloof zijner vaderen en wordt een Dewa onder den naam van Sang Jang Noertjahja. Van dezen is Goeroe de achter-achterkleinzoon. Met Goeroe's zonen Brama, Endra, Bajoe, Wisnoe, Kala enz. zijn wij reeds midden in de Indische godenwereld verplaatst. Van deze komt men achtereenvolgens op de vorsten van Padjadjaran, Madjapahit enz. enz. tot aan het tegenwoordige geslacht toe [1]). Aan 't einde vindt men nog afzonderlijk opgegeven de familiebetrekking van Ngabèi Jasadipoera I en van Raden Pandji Poespawilaga, den afschrijver van dit handschrift.

No. XXXIX.

Sĕrat Ambija (*ambija*, eig. *anbija*, is 't meervoud van 't Arabische *nabî*, profeet). Verhaal van de schepping der wereld, der engelen en van nabi Adam; geschiedenis der volgende profeten; hunne pogingen om ongeloovige vorsten tot den Islam te bekeeren. Adam, Sis (Set), Noeh (Noach) en Saleh [2]) zijn de voornaamste personen, wier geschiedenis hier zeer uitvoerig behandeld wordt. 't Handschrift eindigt midden in de historie van Saleh.

No. XL.

Sĕrat Ambija. Insgelijks een werk over de profeten, in proza geschreven.

---

[1]) Zie nader over dit geslachtsregister A. B. Cohen Stuart, „Nog iets over den Javaanschen adel", in dit Tijdschr., Jaarg. 1869, Deel I, bl. 354. Behalve de *Sadjarah pangiwa*, den linkschen of heidenschen tak, is er ook een *Sadjarah panĕngĕn* of rechtertak, die den stamboom van Anwas voortzet tot den laatsten der profeten Mohammed, en dan ook van dezen de Javaansche Vorstenhuizen door mannelijke en vrouwelijke tusschenkomst doet afstammen. Het HS. in quaestie schijnt volgens titel en inhoudsopgave alleen de *Sadjarah pangiwa* te bevatten.

[2]) Zie over dezen ons minder bekenden held van de profetische legende der Moslemen Weil's *Biblische Legenden der Muselmänner*, S. 52.

't Bevat een geschiedenis van Adam, Sis, Idris, Moesa [1]), Ngisa (Jezus) en Moehamad. Er komen vele Arabische teksten en citaten in voor.

No. XLI.

Sĕrat Ambija. Insgelijks in proza, handelende voornamelijk over de schepping, Adam, Idris, Noeh, Hoed [2]), Saleh, Ibrahim, Joesoep, Moesa, Daoed, Soleman en Kilir (al-Chidhr [3]). Vooral de geschiedenis van Moesa en Radja Pirangon [4]) wordt uitvoerig verhaald. Even als in No. XLVI en XLVII is laatstgenoemde een rijstbouwer van Bali, terwijl daarentegen zijn patih Aman afkomstig is van Koerasan. Na den dood van Moesa komt de schrijver spoedig op Daoed en Soleman [5]), die beide zeer kort behandeld worden. De schrijver is blijven steken in de geschiedenis van Kilir, die tot een tijdgenoot gemaakt wordt van Iskender [6]).

Het HS. is geschreven in 't Jav. jaar 1752.

No. XLII.

1°. *Sĕrat Ambija*, in poëzie. Geschiedenis van de schepping, den zondvloed enz. tot aan den dood van Moesa. Zijn opvolger Joesang (Jozua) voert oorlog tegen den koning van Mălaka (Amalek?), doch sterft spoedig en wordt vervangen door Nabi Istikla (?), met wiens geschiedenis het verhaal plotseling afbreekt. — 't Werk is geschreven op last van Dipanĕgara.

2°. *Sĕrat Babat Sĕngkala*, eene chronologische tabel, slechts drie bladzijden groot.

No. XLIII.

Sĕrat Ibrahim. «Een verhaal van Nabi Ibrahim en Namroed, den vorst van Babel: de geboorte van nabi Ibrahim, zijn huwelijk met Dewi Sarah, zijne wonderen en vergeefsche pogingen om Namroed tot den Islam te bekeeren, de dood van Namroed en van al zijn volk wegens hunne weigering om dezen godsdienst aan te nemen.»

No. XLIV.

Vervolg van 't vorige. «De zonen van nabi Ibrahim, geschiedenis van nabi Loet en van den ondergang van Sadoem, nabi Ishak, zijne zonen nabi Nges [7]) en nabi Jakoeb, hunne onderlinge twisten.»

No. XLV.

Sĕrat Joesoep [8]). «Geschiedenis van Joesoep, zijne wederwaardigheden in Mĕsir [9]), zijne verheffing tot de vorstelijke waardigheid, de overbrenging van zijn vader naar Mĕsir.»

---

[1]) Idris is Henoch en Moesa is Mozes.

[2]) Hoed is waarschijnlijk Heber. Zie Weil, t. a. p., S. 46.

[3]) Over dezen raadselachtigen persoon in de profetische legenden der Moslemen zie men Niemann, „Inleiding tot de kennis van den Islam," bl. 454.

[4]) D. i. Mozes en Koning Pharao. Zie No. XLVI.

[5]) David en Salomo. [6]) Alexander den Groote. [7]) Esau. [8]) Jozef.

[9]) Arab. *Misr,* Hebr. *Misraïm*, d. i. Egypte.

Eene andere geschiedenis van Joesoep is vervat in No. LXXXVI, 1.

No. XLVI.

Sĕrat Moesa of *Sĕrat Radja Pirangon.* Bekend werk van de geschiedenis van Moesa en Radja Pirangon. Het HS. is onvoltooid, zoodat het verhaal eindigt midden in de geschiedenis van het gouden kalf.

Uitgegeven door prof. Roorda («Het boek Radja Pirangon, eene Javaansche legende», 's Gravenh., 1844 [1])).

No. XLVII.

Hetzelfde verhaal, eveneens onvolledig.

No. XLVIII.

Sĕrat tjarijos poerwa [2]), bevattende, blijkens de inhoudsopgave:

1°. De geschiedenis van Nabi Sis.
2°. » » » Ardjoena Sasrabaoe (zie II).
3°. » » » Rama Widjaja.
4°. » » » Praboe Indrapati van Mandraka.
5°. » » » de Pandawa's.

No. XLIX.

Sĕrat Menak lare. «Verhaal van Praboe Sarehas en zijn wensch om de talen der dieren te kennen, van zijn zoon Praboe Kobatsah en zijn kleinzoon Praboe Noesirwan, vorst van Madajin. Geschiedenis van Raden Hambjah, zoon van Adipati Ngabdoelmoentalib van Mekkah. Deze wordt ook Kamdjah, Menak, Kalanadjajengmoerti en met verscheidene andere namen genoemd. Hij wordt de schoonzoon van Noesirwan. Het verhaal loopt tot aan den oorlog van Menak tegen den vorst van Sarandil [3]).»

De Sĕrat Menak is uitgegeven door Winter, Batavia, 1854. 't Begin van ons HS. komt overeen met blz. 9 dezer uitgave, waarvan de redactie overigens weinig verschilt.

No. L.

Sĕrat Menak Djobin. «De oorlog van Menak tegen Radja Djobin».

No. LI.

Sĕrat tadjoesalatin (*tadjoe's-salātīn*) [4]). Eene vrije omwerking in Javaansche poëzie van 't bekende Maleische werk *Makota segala radja*, dat met Hollandsche vertaling is uitgegeven door Roorda van Eysinga («de Kroon aller Koningen» enz., Batavia, 1827). Vgl. no. LXXXV, 2, 3, 5.

---

[1]) Verkorte vertaling door Dr. de Hollander, in dit Tijdschr, Jaarg. 1849, Dl. II, bl. 93.

[2]) D. i. boek van oude geschiedenissen of verhalen.

[3]) Het is eene bewerking van de bekende, ook in het Maleisch voorhandene, *hikâjat* van den Arabischen held Emir Hamzah, zoon van Abdoe'l-Moettalib. Deze namen worden in 't Jav. Kamdjah en Ngabdoelmoentalib.

[4]) Deze Arab. woorden beteekenen *Kroon der Vorsten*.

Het HS. draagt de naamteekening van A. D. Cornets de Groot, Solo, 22 Sept. 1820, en is onvoltooid.

No. LII.

Sĕrat Soedjinah. Geschiedenis van Dewi Soedjinah, echtgenoote van een priestervorst.

No. LIII.

Stukken uit de *Duizend en ééne nacht*, uit het Hollandsch in Javaansche poëzie overgebracht door C. F. Winter.

No. LIV.

Vervolg van 't voorgaande [1]).

No. LV.

Kitab sarah takaroeb, een werk over Mohammedaansch recht in 62 hoofdstukken (*pasal* = *fatsl* Arab.), uit het Arabisch in 't Maleisch en uit deze taal in 't Javaansch vertaald. Blijkens de inleiding was een Sjafeïetische Sjeikh, met name Samsoedin (Sjamsoe'd-din), de schrijver van de *takaroeb (taqarrob)*; op dit werk is een *sarah (sjarh)*, d. i. een commentaar, geschreven door Ahmad ibn Hosein ibn Ahmad van Ispahan [2]), onder den titel *sarah takaroeb*, waarvan dit HS. de Javaansche omwerking geeft.

No. LVI.

Sĕrat Niti pradja. «Leefregelen en wetten van Praboe Djajalĕngkara, vorst van Mĕdang Kamoelan.» Vgl. LXXXVII, 7, LXXXIX, 13.

No. LVII.

Sĕrat Sewaka, Javaansch zedekundig gedicht, op last van Pakoe-boewana III geschreven door Ngabèi Jasadipoera [3]). Zie LXVI, 2, LXXII, 1, LXXX, 5, LXXXII, 8, LXXXIII, 9, LXXXVII, 10, LXXXIX, 17.

---

[1]) Er bestaat ook eene bewerking van de „Duizend en ééne Nacht" door Winter in Javaansch proza, uitgegeven door Prof. Roorda, 2 deelen, 's Grav., 1849.

[2]) Deze naam komt, behoudens de verwisseling van het schier gelijkvormige Hasan met Hosein, geheel overeen met dien van den bekenden en vooral in den Indischen Archipel in hoog aanzien staanden Sjafeïetischen rechtsgeleerde, die gewoonlijk Aboe Sjodja genoemd wordt; maar het blijkt niet dat deze een Sjarh op een werk van zekeren Sjamsoe'd-dīn heeft geschreven; daarentegen komt juist een Sjamsoe'd-dīn onder de commentatoren van het bekende compendium van Aboe Sjodja voor. Zie v. d. Berg, *de contractu „do ut des,"* p. 19.

[3]) Deze opgave bevestigt de gissingen van de Hollander (Handleid. tot de Jav. Taal- en Letterk., bl. 244) omtrent het aandeel dat de Soesoehoenan Pakoe-boewana III en de Ngabèi Jasadipoera aan de bewerking der *Sewaka* hebben. In Winters „Jav. zamenspraken," uitg. door Prof. Roorda, (Amst. 1845), wordt ook Ngabèi Jasadipoera II als de schrijver van dit oorspr. Jav. gedicht genoemd; dat men evenwel aan zulke opgaven geen onbepaald geloof kan hechten, tôont Wilkens in zijne uitg. der *Sewaka*, Voorbericht, bl. V. *Sewaka* beteekent *dienst* en het gedicht handelt over de plichten van dienaars jegens hun meesters en omgekeerd.

Dit gedicht is met een inleiding, woordenboek en vertaling uitgegeven door J. A. Wilkens in het «Tijdschrift voor Ned. Indië,» Jaarg. 1850, Dl. II, en 1851, Dl. I [1]).

No. LVIII.

Sĕrat Woelangreh. Lessen van Pakoe-boewana IV aan zijne kinderen en kleinkinderen. Zie LIX, 1—4, LXXVII, 3, LXXIX.

No. LIX.

1°. 2°. Hetzelfde als no. LVIII.

4°. Hetzelfde in proza. Blijkens de inscriptie van no. LX is deze proza-bewerking vervaardigd door Raden Pandji Poespa wilaga.

5°. *Niti Sroeti Kawi*, in 't Jav. jaar 1513 geschreven door Pangeran Karanggajam [2]).

6°. *Niti Sroeti djarwa* [3]).

7° en 8°. *Niti Sroeti Kawi.* Zie ook LXXIII, 2, 4, LXXXI, 3, LXXXII, 7, LXXXVII, 4, 10.

9°. Woordelijke verklaring van de vijf eerste strophen der *Niti Sroeti Kawi*, en voorts eene proza-vertaling van het geheele werk.

No. LX.

Sĕrat Woelangreh, in proza. Zie LIX, 2.

No. LXI.

Sĕrat Katoeranggan. «Over de teekens en geneeskundige behandeling van paarden.» Winter geeft als schrijver van de *Katoeranggan* op Raden Mannjoera loerah Pannĕgar te Kărtasoera.

No. LXII.

Sĕrat Angger agĕng. Javaansch wetboek. Andere exemplaren No. LXV, 1, CV. Uitgegeven door Prof. Roorda, «Javaansche wetten,» Amst., 1844. No. LXII bevat het bijvoegsel door Roorda bl. 256 vermeld.

No. LXIII.

Sĕrat Anggĕr Goenoeng. Javaansch wetboek.

Mede uitgegeven in de onder No. LXII vermelde verzameling.

No. LXIV.

Sĕrat Anggĕr Sadasa. Javaansch wetboek.

Uitgegeven in dezelfde verzameling.

No. LXV.

1°. *Sĕrat Anggĕr Agĕng.* Zie No. LXII.

2°. Lijst van Kawi-woorden.

3°. *Sĕngkala* [4]), beginnende met Adji Saka.

---

1) Ook in afzonderlijke afdrukken, Zaltbommel, 1851.

2) Zie nader over dit zedekundig werk de Hollander, t. a. p., bl. 244.

3) D. i. bewerking van het vorige in de *basa djarwa* of taal der uitlegging.

4) D. i. *tijdrekening*, *jaartelling*.

No. LXVI.

1°. Javaansche gesprekken door Winter.

2°. De *Sewaka* in proza. Zie no. LVII.

No. LXVII.

Verzameling van brieven, rapporten, proclamaties enz., met woordenlijst.

No. LXVIII.

1°. *Sĕrat Djoegoel moeda ing tanah Djawi wittipoen amĕntjarakĕn bĕbasan sărta wiwittipoen ratoe mawi koekoem adil* [1]).

2°. Stukken uit de duizend en ééne Nacht. Zie no. LIII, LIV.

No. LXIX.

1° *Sĕrat etang mangsa kalihwĕlas.*

2°. *Sĕrat kalàiran lan woekonnipoen* [2]).

No. LXX.

1°. Het onze vader.

2°. De twaalf artikelen des geloofs.

3°. De tien geboden.

4°. Morgengebed.

5°. Avondgebed.

6°. Gebed vóór de preek.

7°. Gebed na de preek.

8°. Geschiedenis van Don Pedro Olivero.

9°. *Sĕrat moedji djattìpoen parawali sĕdaja.*

10°. Een paar poëtische fragmenten.

11°. Fragment van Mattheus I.

No. LXXI.

1°. *Lampahan* [3]) *Boemakalantaka.*

2°. Fragment van de *Rama Kawi*, niet meer dan 23 strophen. Zie no. III.

3°. Een stuk over de teekenen van den dierenriem, met figuren, overeenkomende met het Tjĕribousche HS. van Raffles, *History of Java*, I, p. 534. De tekst is zeer corrupt.

Zie «Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N. I.», Nieuwe Volgreeks, deel VI, bl. 147. Op Tab. IX[a] en IX[b] van de proeven van oud Javaansch schrift ald. worden een paar fragmenten medegedeeld (vgl. bl. 288).

4°. *Pawoekon* [4]), met figuren.

---

[1]) Van wetgevenden inhoud. Zie de Hollander, bl. 246, No. 3.

[2]) Het eerste over de verdeeling des jaars in twaalf tijdperken of saizoenen; het tweede over geboortedagen en horoscopen.

[3]) Zie de noot bij no. XIV.

[4]) Kunst van voorspelling uit den horoscoop.

No. LXXII.

1°. De *Sewaka* in proza. Zie no. LVII.

2°. *Babad tanah Djawi*, zijnde 't eerste gedeelte van no. XXII.

3°. *Lampahan obong-obongan bale Si Galagala*, zijnde eene gewijzigde redactie van XIV, 9, waarbij de verouderde woorden en uitdrukkingen door moderne vervangen zijn.

4°. *Paniti Sastra*, in proza, zijnde eene eenigszins gewijzigde redactie van LXXIII, 1. Zie aldaar.

5°. *Wrĕtta Santjaja* [1]) *Kawi*. Dit stuk is uitgegeven door Dr. Friederich in Deel XXII der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootsch., naar een Balineesch Handschrift.

6°. *Paniti Sastra djarwa*, in kleine *tĕmbangs*. Zie bij LXXIII, 1.

No. LXXIII.

1°. *Paniti Sastra*, in proza, door Raden Pandji Poespa wilaga. Blijkens de voorrede van dezen is 't werk oorspronkelijk in 't Kawi geschreven door Praboe Widajaka. Op last van Pakoe-boewana III is het in 't Jav. jaar 1725 door Ngabèi Jasadipoera overgebracht in 't Javaansch, doch met behoud van de groote *tĕmbangs*. In 1746 is 't op last van den kroonprins (den lateren Soesoehoenan Pakoe-boewana IV) nog eens omgewerkt in *tĕmbang matjapat* door Ngabèi Jasadipoera II, bijgenaamd Raden Toemĕnggoeng Sastra nĕgara. [2]) Eindelijk heeft Gericke het in 1770 in gewoon proza laten overzetten door genoemden Raden Pandji Poespa wilaga, waarbij al de nog overgebleven Kawiwoorden door Javaansche vervangen zijn (*sĕrta basannipoen kang tĕksih Kawi sakedik sakedik kaboetjal sĕdaja*). Zie LXXII, 4, 6, LXXVII, 1, LXXVIII, 1—6, LXXX, 4, LXXXIII, 8, LXXXIX, 4, 16. [3])

2°. Woordelijke verklaring van de drie eerste strophen der *Niti Sroeti*, gevolgd van eene omwerking van 't gansche gedicht in proza. Zie LIX, 5—8.

3°. De *Sewaka* in proza.

4°. *Niti Sroeti Kawi*.

No. LXXIV.

De *Manikmaja*, in proza. Zie no. I, 1.

---

[1]) D. i. verzameling der *metra*. Cohen Stuart, „Brata Joeda", Voorrede, bl. 11, noemt het boek „een waar compendium van Kawi-prosodie".

[2]) Dit schijnt dus de bewerking te zijn vervat in LXXII, 6, LXXVIII, 1, 6, LXXX, 4. De Kawi-tekst LXXVIII, 2—5.

[3]) Zie ook P. P. Roorda van Eysinga, „Geschiedenis van Sultan Ibrahim in 't Jav., mitsgaders Niti Sastro of zedespreuken in het Kawi, met de Jav. vertaling achter iedere spreuk," Amst. 1843; voorts „zedespreuken uit de Niti Sastro Kawi", in dit Tijdschrift, Jaarg. II, Dl. II, bl. 435, en D. L. Mounier, „de Panniti-Sastro, Ned. vertaling", in dit Tijdschrift, Jaarg. V, Dl. II, bl. 236.

No. LXXV.

1°. Gezangen in *Sěkar agěng.* [1])

2°. Almanak, eene vergelijkende tabel van de Javaansche en Boeddhistische weekdagen van Sept. 1822 tot Jan. 1827.

3°. Stukken van astrologischen inhoud over den stand der *ridjal* [2]), over de gelukkige en ongelukkige dagen der maand enz. Niet meer dan zeven bladzijden. Vgl. LXXXVI, 5, 6.

4°. Twee proclamaties van den Sultan van Djokjokarta, de eerste in 17 artikelen, gedateerd 10 Sapar 1691, de andere in 6 artikelen, gedateerd Sawal van 't zelfde jaar.

No. LXXVI.

1°. *Manikmaja*, in proza. Zie no. I, 1.

2°. *Bima Soetji*, in Javaansche *těmbangs.* Zie no. I, 2.

3°. Een stuk van de *Djajalěngkara.* Zie no. XXIV.

4°. Over 't gebruik en de kracht van eenige formules (b.v. ja raḥmān, ja raḥīm) en van eenige *djimats.* [3])

5°. *Parimběttan*, tooverboek, gecopiëerd naar een HS. op palmbladen.

No. LXXVII.

1°. *Paniti Sastra* in kleine *těmbangs*, beginnende met eene Mohammedaansche doxologie. Zie LXXIII, 1.

2°. Fragment van de *Pěpali.* Zie LXXXI, 1 LXXXVI, 3.

3°. *Woelangreh.* Zie no. LVIII.

4°. Kort Mohammedaansch traktaat, door Gericke betiteld *Bangoen teki* [4]) (in poëzie).

5°. Geschiedenis van Seh Ngabdoelkadir Djelani. [5])

LXXVIII.

1°. *Paniti Sastra djarwa*, in kleine *těmbangs.* Zie no. LXXIII, 1.

2°. *Paniti Sastra Kawi*, met Javaansche verklaring. Uitgegeven door Roorda van Eysinga. [6])

3°—5°. Hetzelfde als 2.

6°. Hetzelfde als 1.

7°—8°. *Lajang pranatan*, reglement op 't verhuren van gronden in de Vorstenlanden aan Europeanen, uitgevaardigd 4 Nov. 1839. Ander exemplaar LXXXVII, 6.

---

[1]) Hetzelfde zoo het schijnt als groote *těmbangs.*

[2]) Waarschijnlijk de bekende ster *rigel* in het beeld van Orion.

[3]) Talismans.

[4]) D. i. boete doen, het leven van een kluizenaar (*teki* of *tapa*) leiden.

[5]) Een op Java zeer vereerde Mohammedaansche heilige. Zie b.v. van Hoëvell, „Reis over Java, Madura en Bali," I, bl. 26, noot.

[6]) Zie den titel in de noot bij No. LXXIII, 1.

No. LXXIX.

Woelangreh. Zie no. LVIII.

No. LXXX.

1°. *Radja Kapakapa.* [1])

2°. *Soeloek* (Arab. *Soeloek*, «weg tot geestelijk leven.» Deze algemeene naam komt als titel van verscheidene zedekundige werken voor. [2])

3°. *Praboe Ngawanti.*

4°. *Paniti Sastra djarwa* in groote *tĕmbangs.* Zie no. LXXIII, 1.

5°. *Sewaka.* Zie no. LXII.

6°. *Bima Soetji*, in Javaansche *tĕmbangs.*

7°. *ima Soetji*, in groote *tĕmbangs.* Zie I, 2.

No. LXXXI.

1°. *Pĕpali*, lessen van Kjai Agĕng Sesela. Zie LXXVII, 2, LXXXVI, 3. De 25 eerste strophen van dit werk zijn uitgegeven in het leesboek achter de «Eerste gronden der Javaansche taal» van Gericke (Batavia, 1831). Zie zijn voorbericht, blz. III.

2°. Lessen, door Gericke betiteld *Woelang Semahan.* [3])

3°. *Niti Sroeti Kawi*, met omschrijvende Javaansche verklaring. Zie LIX, 5—9.

4°. *Sipat Kalihdasa*, over de eigenschappen van God. Zie LXXXVI, 2.

5°. Geslachtlijst van Mohammed tot Mas Rangga Sasmita, den zoon van Ngabèi Jasadipoera. Niet meer dan 8 regels.

6°. *Samba lĕnglĕng*, in poëzie. Zie XVII, 7.

No. LXXXII.

1°. *Nawala pradata*, Javaansch wetboek. [4]) Zie ook LXXXVII, 12.

2°. *Dasanama*, Javaansche verklaring van Kawi-synoniemen, waarvan eenige stukken zijn uitgegeven in Gericke's, No. LXXXI, 1 vermeld, leesboek.

3°. *Tjaraka basa.* Dit werkje geeft eerst de beteekenis der letters van 't Alfabet, verder de beteekenis van de woorden die ontstaan door de letters te herhalen en door ze met *Sandangans* te voorzien. Hierop volgt een stuk, door Gericke *Sandisoetra* of ook wel *Pramasastra* genoemd, over de

---

[1]) Zie de Hollander, „Handleiding tot de Jav. taal- en letterkunde", bl. 244, 247.

[2]) *Soeloek* beteekent eig. draden. Het komt in den titel van vele Arab. boeken voor die handleidingen voor eenig vak van wetenschap bevatten, niet uitsluitend van zedekundige of godsdienstige schriften. Vgl. „Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk. v. N. I.", Dl. II, bl. 338.

[3]) Onderricht voor echte lieden.

[4]) Mede uitgegeven in de „Javaansche wetten" van Prof. Roorda (zie No. LXII), alsook met vert. en aant. door D. L. Mounier, in dit Tijdschrift, Jaarg. VI, Dl. I, bl. 247.

verschillende klassen van letters en hare verbindingen. De aan 't Sanskriet ontleende technische termen zijn over 't geheel zeer corrupt.

4°. *Niti pradja.* Kort stuk, niet te verwarren met dat onder No. LVI voorkomende.

5°. *Seh Tekawărdi.* } Vgl. LXXXVII, 8, 9, LXXXIX, 14, 15.
6°. *Seh Idajatoelah.* }

7°. Fragment van de *Soerti Kawi.* [1]) Zie LIX, 5—8.

8°. Fragment van de *Sewaka.* Zie no. LVII.

9°. Stuk uit de *Kitab-abad*, getiteld: *Sĕrat petikan Kitab-abad bab pandjĕnĕnganning ratoe.* Zie ook LXXXVII, 11, LXXXIX, 18.

No. LXXXIII.

Dit HS. bevat verscheidene kleinere stukken van zedekundigen inhoud, waarvan Gericke de titels aldus opgeeft:

1°. *Sasana poetra.*

2°. *Sasana praboe.*

3°. *Soeloek* (niet hetzelfde als No. LXXX, 2).

4°. *Woelang.*

5°. *Praboe Sasana.*

6°. *Sandi pralinna.*

7°. *Woelang.*

8°. *Paniti Sastra*, gelijk LXXVIII, 1. Zie no. LXXIII, 1.

9°. *Sewaka.*

No. LXXXIV.

Een klein geschrift over talismans, van 't zelfde genre als no. LXXVI, 4.

No. LXXXV.

1°. Een stuk van juridischen inhoud, waarin de *Kitab ilah*, *Kitab Makali*, *Kitab Moekarar* [2]) en andere Mohammedaansche werken telkens als autoriteiten worden aangehaald.

2°. Eene geschiedenis uit de *Tadjoesalatin* (no. LI), overeenkomende met bl. 214 vv. van den Maleischen tekst, den valschen titel dragende van «de geschiedenis van Djoegoel moeda.»

3°. Geschiedenis van Radja Kapakapa (vgl. no. LXXX, 1), zoo het heet uit de *Tadjoesalatin*, hoewel deze naam in dat werk niet voorkomt.

4°. *Koentara*, uit de *Tĕlaga ĕning* [3]), van juridischen inhoud.

5°. Eene geschiedenis uit de *Tadjoesalatin*, zijnde de historie van Radja Mahmoed.

---

[1]) *Soerti* = *Sroeti*, elders *Niti Sroeti.*

[2]) Men herkent hierin zonder moeite de op Java zeer in aanzien staande *Moharrar* van Rafeï. Zie Niemann's „Inleiding tot de kennis van den Islam", bl. 364, 409, 472.

[3]) Het zuivere meer.

6°. Herhaling van de vijf voorgaande stukken.

7°. Drie kleinere stukken van ethisch-politischen inhoud.

8°. Een stuk over de titulatuur en 't gebruik der pronomina bij 't schrijven van brieven aan personen van verschillende standen.

9°. Een kort stuk over de letters, gedeeltelijk overeenkomende met de *Pramasastra* of *Sandisoetra*. Zie no. LXXXII, 3.

No. LXXXVI.

1°. *Sěrat Joesoep*, zijnde eene andere redactie dan no. XLV.

2°. *Sipat Kalihdasa*. Zie LXXXI, 4.

3°. Fragment van de *Pĕpali*. Zie LXXXI, 1.

4°. *Kadis kodis*, fragment van theologischen inhoud, doch ook in poëzie.

5°. *Sĕrat palintangan*.

6°. Een stuk, even als 't vorige, van astrologischen inhoud, handelende b.v. over gelukkige en ongelukkige dagen, over den stand der *ridjal*, enz. Vgl. LXXV, 3.

7°. Verscheidene grootere en kleinere tractaten over verschillende onderwerpen van Mohammedaansche theologie en recht. Dit en de beide voorgaande stukken zijn in proza en blijkens de taal uit het *Pegoe* overgenomen. [1])

No. LXXXVII.

1°. Bloemlezing uit de *Brata Joeda Kawi*, met Javaansche verklaring. Zie no. IX.

2°. Dezelfde stukken als LXXXIX, 7—11 met het begin van 12.

3°. *Bima Soetji*, in Jav. *tĕmbangs*. Zie I, 2.

4°. *Niti Sroeti* met verklaring. Zie LIX, 5—9.

5°. *Sĕngkala*.

6°. *Lajang pranatan*. Zie LXXVIII, 7.

7°. *Niti pradja*. Zie LVI.

8°. *Seh Tekawĕrdi*. } Zie LXXXII, 5, 6.
9°. *Seh Idajatoelah*. }

10°. Fragment uit de *Niti Sroeti* en de *Sewaka*. Zie LVII en LIX, 5—9.

11°. Stuk uit de *Kitab-abad*. Zie LXXXII, 9.

12°. Fragment uit de *Nawala pradata*. Zie LXXXII, 1.

NB. Dit HS. is verkeerd gebonden; op vel 8 moet volgen vel 20.

No. LXXXVIII.

1°. *Sāsana soenoe*, door Ngabèi Jasadipoera II. [2]) Ander exemplaar LXXXIX, 1.

---

[1]) Deze woorden versta ik niet. Misschien is de bedoeling, dat deze stukken zijn afgeschreven naar exemplaren in *Pegon*-schrift, d. i. met Arabische karakters. De priesters gebruiken het *Pegon* voor hunne doorgaans zeer gebrekkige vertalingen uit het Arabisch.

[2]) Vgl. de Hollander, „Handleiding tot de kennis der Jav. taal", bl. 245.

2°. Een stuk van astrologischen inhoud, dat, behoudens eenige wijzigingen, verplaatsingen en toevoegsels, overeenkomt met no. LXXXIX, 19.

3°. *Watĕkking witajra kĕras.* Onvolledig. Zie LXXXIX, 7.

4°. *Sĕrat bab pada lan titi.* Over 't schrijven van brieven, gevolgd door eenige voorbeelden.

No. LXXXIX.

1°. *Săsana Soenoe.* Zie LXXXVIII, 1.

2°. *Woelang*, een stuk van zedekundigen iuhoud, waarschijnlijk een fragment van een grooter werk.

3°. *Woelang.* In de Javaansche inhoudsopgave komt het voor als een uittreksel *saking kitab*, zonder dat deze *kitab* nader gedefinieerd wordt.

4°. *Paniti Sastra djarwa*, in groote tĕmbangs. Zie LXXIII, 1.

5°. *Woelang.* Uit een werk getiteld *Dalil kadis.*

6°. Maleisch fragment van theologischen inhoud, in Javaansch karakter.

7°. *Watĕkking witjara kĕras*, van ethisch-politischen inhoud (vgl. LXXXVIII, 3, en LXXXVII, 2). Aan 't einde komt een stuk voor uit de *Astabrata* (zie beneden no. 12); 't is mij niet duidelijk of dit de bedoeling van den schrijver of wel van den afschrijver geweest is.

8°. *Woelang*, toegeschreven aan Soesoehoenan Pakoe-boewana IV (verschillende van de *Woelangreh*), gevolgd door

a. Paniti Baja van Batara Katong.

b. Woelang van Kjai Agĕng Boetoeh.

c. Soeloek [1]) *lontang* van Pangeran Pakoe-boewana I.

9°. *Sĕrat Djăbaja.* Zie XCVIII, 3, CVI, 4. De redactie is geheel verschillend.

10°. Fragment *amărna djĕnĕng ing naranata.*

11°. *Sĕrat rĕrĕnggan adĕgeng Praboe Tabĕla Soekĕt.*

12°. *Sĕrat Astabrata*, lessen van Rama aan Wibisana. Zie boven 7.

13°. *Niti pradja*, een kort stuk, wel te onderscheiden van 't grootere werk no. LVI.

14°. *Seh Tekawĕrdi.* } Zie LXXXII, 5, 6.
15°. *Seh Idajatoelah.* }

16°. Fragment eener bewerking der *Paniti Sastra* in *basa djarwa.* Zie LXXIII, 1.

17°. *Sewaka.* Zie LVII.

18°. *Bab pandjĕnĕngănning ratoe.* Hetzelfde als LXXXII, 9.

19°. Een groot stuk van astrologischen inhoud, handelende onder andere over de *woekoe's*, over de *ridjal* en de *naga*, over eklipsen en aardbevingen, over 't uitleggen van droomen enz.

20°. Geschiedenis van vorst Bajoek basan.

---

[1]) Zie de noot bij No. LXXX, 2.

No. XC.

Lijst van Kawi-woorden, waarvan voor 't grootste gedeelte de verklaring is achterwege gebleven.

No. XCI.

Glossarium van Kawi-woorden, grootendeels reeds opgenomen in het «Javaansche woordenboek» van Gericke en Roorda.

No. XCII.

Sěrat sěngkalannipoen pandjěněngan.

No. XCIII.

Dit HS. begint van voren en van achteren. Het bevat:

1°. Eene verzameling brieven, proclamaties enz.

2°. *Sěrat kirata basa.* Kawi-woorden met verklaring.

3°. Beschrijving van de sieraden der vorsten van Ngastina, in poëzie.

4°. Lijst van eenige synoniemen op de manier van de *Dasanama.* Zie LXXXII, 2.

5°. Fragment uit de geschiedenis van Rama.

6°. 't Achterste gedeelte van 't HS. bevat nog eenige proclamaties en dergelijke stukken, met nog een fragment uit de geschiedenis van Rama. Zie no. III.

No. XCIV.

Sěrat pasinden bădja.

No. XCV.

Sěrat darmasanja Kawi.

No. XCVI.

De *Wiwaha* in proza. Zie no. XI.

No. XCVII.

Opstellen over dieren, visschen enz., uit een Maleisch schoolboekje vertaald door Raden Pandji Poespa wilaga. Ander exemplaar CI.

No. XCVIII.

1°. *Sěrat Wiwaha Kawi.* Zie no. I, 4.

De *Wiwaha Kawi* is volgens een Balineesch HS. met interlineairen Commentarius uitgegeven door Friederich in het XXIIIste deel der «Verhandelingen van het Batav. Gen.» (Batavia, 1850).

2°. Een kort stuk, beginnende met de vermelding van de hemelvaart der Pandawa's na 't einde van de *Brata Joeda* en van 't aanvaarden der regeering door Parikěsit. Geslachtlijst van zijne opvolgers en afstammelingen.

3°. *Sěrat Djajabaja*, gelijk aan CVI, 4. Zie LXXXIX, 9.

No. XCIX.

De *Brata Joeda*, gelijk aan no. VI.

No. C.

Bijbelsche geschiedenis, van de schepping tot midden in de historie van Mozes.

No. CI.

Ander exemplaar van no. XCVII.

No. CII.

Namen der hofgrooten van Soerakarta.

No. CIII.

Javaansche paraphrase van den Koran, bevattende de 25 eerste Soera's, de laatste onvolledig.

No. CIV.

Sěrat sěngkala.

No. CV.

Sěrat Anggěr Agěng. Zie no. LXII.

No. CVI.

1°. *Lampahan Sětjabama.*

2°. » *Kandaněgara.*

3°. » *Pandawa Goepak.*

4°. *Pratelannipoen ingkang kasěboet kitab masaral*, 't bekende apokalyptische geschrift van Djajabaja. De redactie van dit HS. komt, behoudens eenige toevoegselen en verplaatsingen, overeen met de *Sěrat Djajabaja*, uitgegeven in 't Javaansch leesboek achter de Hollanders «Handleiding tot de kennis der Jav. taal. [1])» Zie ook LXXXIX, 9, en XCVIII, 3.

---

[1]) Vgl. de Hollander's aanteekening omtrent dit werk in de „Verbeteringen" op blz. 240.

DE LAATSTE STRIJD EN HELDENDOOD

VAN DEN

Generaal Michiels,

(Vertaald uit het locaal Maleisch van Java.)

Inleiding.

Niet altijd was er vrede op aard,
Niet altijd in ons land;
En ging het al eens rustig toe,
De rust hield nimmer stand.

Deze hoogst eenvoudige woorden eens dichters kwamen mij dikwerf voor den geest als ik een blik wierp in de geschiedenis van onze Oost-Indische bezittingen, en bij de ervaringen, door mij persoonlijk in Indië opgedaan. Zij waren mij meermalen waarschuwend en dreigend, als ik verslagen of rapporten las, waarin de rustige rust der inlanders werd geroemd. De geschiedenis van onze Oost toch is een aaneengeschakeld verhaal van opstanden, die met kracht van wapenen moesten worden gedempt. Deze laatste halve eeuw heeft daartoe niet de minste bijdragen geleverd. Dan was het *Palembang*, dat getuchtigd moest worden, dan hadden de Boniërs of de Padri's eene bestraffing noodig, dan weêr had men de Javanen of Dajakkers jaren lang te bekampen of moest den Balineezen de kracht onzer wapenen doen gevoelen, zoodat het in den volsten zin des woords ook van Oost-Indië kan gezegd worden, dat de rust nimmer stand hield. Wanneer men de beschrijving dier verschillende opstanden en hunne onderdrukking, zooals zij door Nederlandsche schrijvers zijn geboekt, leest, dan gevoelt

men eene leemte, die men gaarne zou aangevuld zien. Men zou namelijk ook de tegenpartij wel eens aan het woord willen laten komen, of, zoo mogelijk, door de oogen eens onpartijdigen inlanders de zaken bekijken. Niet onwelkom was mij dus de gelegenheid, eenige jaren geleden mij geschonken, om een Maleisch gedicht te mogen afschrijven, waarin de derde Balische expeditie en de dood van den Generaal MICHIELS worden bezongen door een inlander, die hoogst waarschijnlijk als soldaat dezen veldtocht heeft mede gemaakt. Dit gedicht, getiteld *Sjair Djinderal Machilis, tempo dija prang Bali tahoen* 1849, is geschreven in het locaal Maleisch van *Java's* strandplaatsen en, hoewel er zeer weinig Javaansche woorden in voorkomen, zoo is de taal er van toch van dien aard, dat eene uitgave van den tekst geene waarde voor de studie van het Maleisch zou hebben. Nog onder de Maleiers zijnde, en wel op *Riouw*, waar de dichtkunst zeer bloeit, heb ik beproefd er eene zuiver Maleische omwerking van te krijgen, vervaardigd door een ontwikkelden Maleier, zonder echter het HS. uit mijne handen te geven. Dit is mij niet mogen gelukken, daar men het bepaald eenigen tijd bij zich aan huis wilde hebben, wat ik niet toestaan kon, daar ik vreesde het nooit weder te zullen zien. Dergelijke verhalen toch vallen zóó in den smaak van den inlander, dat hij de boeken, die ze bevatten, bijna stuk leest en gaarne een gulden over heeft voor de huur er van. Daar ik dus geen zuiver Maleischen tekst er van bezit, en de oorspronkelijke eene bijdrage te meer tot taalbederf zou zijn, zoo heb ik mij bepaald tot eene vertaling, voorzien van eenige aanteekeningen, en neem de vrijheid die hierbij onder de aandacht van belangstellenden te brengen. Deze vertaling heeft mij niet veel moeite gebaard, soms echter wel een glimlach afgeperst over het kluchtig gebruik van sommige Nederduitsche woorden, daarin voorkomende. Zoo ontmoette ik er in *bajonetsĕkirm*, *pĕreeksĕtoelnja*, *pĕluthoedjinja* enz.

De reden waarom ik deze vertaling onder de oogen van het publiek breng, is om het hart van den inlander en hetgene daarin omgaat nader te doen kennen en waardeeren, om aan te toonen op welk standpunt de intellectueele ontwikkeling van sommige inlanders staat en wat er van hen, bij eene goede leiding, zou te maken zijn; verder om te doen zien, hoe onze handelingen soms door den inlander worden beschouwd en beoordeeld; om inlandsche helden, zooals een DJĔLANTIK, recht te laten wedervaren en eindelijk om nog iets bij te dragen tot de nadere kennis van het gebeurde bij de derde Balische expeditie.

Dat het hart eens inlanders soms fijn gevoelen kan, blijkt uit menige roerende passage in dit gedicht. Meermalen heb ik bespeurd, dat als ik aan inlanders den dood van DJĔLANTIK en het afscheid van zijne vrouw of den dood van den Generaal en de smart van diens echtgenoote, zoo als dit door dezen dichter is geschilderd, voorlas, hun dan de tranen in de

oogen kwamen. De dichter heeft dan hier ook werkelijk poëzij geleverd. Hij heeft bovendien getoond een tamelijk ontwikkeld verstand te bezitten; want een vrij vloeiend gedicht van dien omvang, namelijk van 299 vierregelige coupletten, te leveren en daarin met fiksche, breede trekken zijn onderwerp ten einde toe, zonder zotte afwijkingen of ijdele beschouwingen, te behandelen, dit is iets waartoe niet veel Europeesche soldaten in staat zouden zijn. Och, mocht dit gedicht onzen strijders in het Oosten onder de oogen komen en hun leeren nooit onnoodig een bruinen vijand het leven te benemen of uit weêrwraak over de kling te jagen! Wie toch moet geen liefde gevoelen voor een man als deze dichter, geen eerbied voor een man als Djĕlantik, zoo treffend door hem bezongen? De Generaal Michiels zelf erkende zoodanig de grootheid van Djĕlantik, dat hij verlangde alleen uit zijne handen de overgave der verschansingen van *Djaga Raga* te ontvangen. Hij was dan ook de ziel en het middenpunt van den geheelen strijd der Balineezen.

Over het algemeen laat men in beschrijvingen der militaire expedities in Indië te weinig recht aan de wederpartij wedervaren. Doorgaans worden daarin de aanvoerders des vijands muitelingen, oproerlingen, opstandelingen, fanatieke dweepers enz. genoemd, hoewel zij zich, even als wij in vroegere eeuwen, van overheersching trachten vrij te vechten en hunne onafhankelijkheid verdedigen. Zij doen dit met een moed en eene volharding, een betere uitkomst waard, en verdienen als ongelukkige, doch hoogst vaderlandslievende helden de bewondering en het medelijden van elk rechtschapen man.

Zoo is dan ook het karakter van Djĕlantik, die zich geheel voor de onafhankelijkheid van zijn volk opofferde, en dat van den vorst van *Bĕliling*, die eerst al de zijnen ombracht, opdat ze niet in onze handen zouden vallen, om daarna zelf voor zijn vaderland te sneven, door Weitzel, wiens werk ik hierbij heb geraadpleegd, niet in al zijne grootheid geteekend, en heeft deze schrijver bijna al zijn lof slechts voor de Nederlandsche strijders bewaard. Zoo handelt echter de inlander niet. Ziet het aan den dichter van dit heldendicht. Bij eerbiedige bewondering van de deugden eens Djĕlantik's, aarzelt hij niet ook den blanken een lofdicht te wijden met al de deelneming van een fijngevoelende ziel. Waarlijk wij kennen den inlander nog te weinig. Hoe zou ik mijne moeite, aan deze vertaling besteed, beloond achten, indien zij de aanleiding werd tot het offeren van een loflied door een onzer poëten aan de nagedachtenis van *Bali's* grootsten held; want zoo ooit de moed van eenen bruinen vijand verdiend heeft door een blanken dichter bezongen te worden, dan zal het wel die van Djĕlantik zijn.

Doch laat mij terugkeeren tot mijne vertaling. Deze is, om der getrouwheid wille, niet zoo vloeiend als het oorspronkelijke gedicht. De tekst, die mij ten dienste stond, was hier en daar een weinig corrupt, doch niet zóó,

dat daardoor het verhaal onderbroken werd. Op ééne enkele plaats slechts ontbreekt er een regel aan, die wellicht door een afschrijver vergeten is.

De geschiedkundige aanteekeningen, aan mijne vertaling toegevoegd, heb ik uitsluitend ontleend aan het werk van den Kapitein A. W. P. WEITZEL, getiteld: *De derde militaire expeditie naar het eiland Bali in* 1849, Gorinchem 1859, mij welwillend daartoe door het Indische Genootschap uit zijne bibliotheek ter leen gegeven. Ware ik meer meester van mijn tijd geweest, dan had ik ook nog andere werken, over dezen krijgstocht handelende, geraadpleegd, doch wat ik bij WEITZEL vond was mij voldoende om het door mij vertaald gedicht toe te lichten. Alleen voor het laatste gedeelte, waar de dichter ons naar *Java* en *Padang* voert, stonden geen bronnen te mijnen dienste om daaruit de door hem gebruikte namen van personen te verklaren of te verbeteren. Ik moet dit dus aan anderen overlaten, die van de geschiedenis meer werk maken dan ik.

Ouderkerk a/d Amstel, 19 Juni, 1870.

H. C. KLINKERT.

VERTALING VAN HET LOCAAL MALEISCHE HANDSCHRIFT

GETITELD:

SJAIR DJINDERAL MACHILIS[1]) TEMPO DIJA PRANG BALI TAHOEN 1849.

---

1. Waarlijk de vorst van *Bali* was stout, daar hij de Hollanders wilde tegenstaan. De Hollandsche vlag had hij weggenomen en op verschillende wijze geschonden.

2. Reeds sedert lang voerden de Hollanders op *Java* het bewind: zóó lang zelfs, dat het niet te zeggen is. Om de zaak van *Bali* moesten nu de Hollandsche soldaten bijeengeroepen worden.

3. Toen de soldaten verzameld waren werden ze vervolgens daarheen gevoerd. Kruit en lood benevens wapenen, alles was behoorlijk gereed.

4. Voordat echter de soldaten werden verzameld, vroeg men eerst eene stellige verklaring van den Heer en Vorst van *Bali*, of hij het Gouvernement [2]) wilde gehoorzamen.

5. Bij contract had hij toch beloofd den door het Gouvernement gestelden

---

[1]) Dat de Generaal Majoor A. V. MICHIELS, Gouverneur en Militaire Kommandant van *Sumatra's* Westkust, als opperbevelhebber belast met de leiding der derde Balische expeditie, door een inlander hier met roem wordt bezongen, kan ons niet verwonderen als wij bij WEITZEL, pag. 38, omtrent hem het volgende lezen: „Er zijn redenen „om te gelooven, dat de Generaal MICHIELS den oorlog, dien hij voeren ging, hoezeer „hij hem in allen deele voor noodzakelijk en onvermijdelijk hield, in zijne vroegste „aanleidingen niet geheel en al als rechtvaardig beschouwde, en dat hij achting en „sympathie gevoelde voor een volk, dat zoo krachtig voor zijne onafhankelijkheid „streed."

[2]) De tekst heeft *kompani*, de naam, dien men vroeger gaf aan de Oost-Indische Compagnie en die thans door den inlander op ons Gouvernement is overgedragen. De voorstelling, die de eenvoudige inlander van de *kompani* heeft, is die van een oud mannetje met korte broek, wit zijden kousen, lage schoenen met gespen, blauwen rok met vergulde knoopen, een steekje op 't hoofd en een dikken stok in de hand.

regel te volgen, in alles gewillig behulpzaam te zijn en zich niet weêr daarvan af te keeren.

6. Toen de heer BAKKER [1]) daar kwam, vond hij al de rijst verbrand, waardoor de Vorst van *Bali* groote schade had veroorzaakt. Hij vroeg hem daarvoor vergoeding.

7. Die schadevergoeding werd hem beloofd. Binnen het jaar zou ze hem worden gebracht. Daarop keerde de Vorst van *Bali* met eerbewijzing terug, doch tevens met het voornemen om eene sterke vesting te bouwen.

8. Toen die sterkte gereed was, verbrak hij de gedane belofte, daar hij het Gouvernement wilde wederstaan. Zijn hart kende volstrekt geene vrees.

9. De Gouverneur-Generaal [2]) bedacht zich, ontbood den Generaal VAN DER WIJK en beval hem naar *Bali* op te rukken.

10. VAN DER WIJK nam drie duizend man met zich, allen van het soldatenleger, doch, o wee! allen sneuvelden, daar de Balineezen zich zeer dapper verweerden. [3])

11. Ja, dapper waren de Balineezen; daarom kreeg MACHILIS bevel met soldaten naar *Bali* op te rukken, terwijl *Soemĕnap* en *Madoera* hem zouden versterken. [4])

12. Hij sprak: «Wij zullen dien vorst van *Bali* leeren met kruit en lood «en wapenen. Hij verbeelde zich niet dat ik hem tel. Zijne giftige pijlen «vrees ik niet.

13. «In deze zaken vertrouw ik op al mijne officieren; want wij strijden «voor onzen Vorst, den Koning van Holland.

---

[1]) De dichter schijnt hiermede de 1e Balische expeditie in 1846 onder bevel van den Luit. Kolon. BAKKER te bedoelen. Zie daarover de Milit. Spectator, 1e serie, 15e deel.

[2]) Hiermede wordt de Gouverneur Generaal ROCHUSSEN bedoeld, die de leiding der 2e expeditie opdroeg aan den Generaal Majoor Jhr. VAN DER WIJCK. De dichter schat het aantal der onder zijne bevelen staande soldaten op 3000, doch het bedroeg slechts 2265, maar met de zeemacht, sterk 740 koppen, er bij gerekend, was hij zoo ver niet van de waarheid af.

[3]) De dichter maakt het hier wat al te erg. De Gen. VAN DER WIJCK stootte het hoofd voor *Djaga Raga:* hij moest na een hardnekkig en roemrijk gevecht, met een verlies van 5 officieren en 74 soldaten, die sneuvelden, en 7 officieren en 98 soldaten, die gewond waren, den terugtocht aannemen en kon door gebrek aan de noodige strijdkrachten en het weigeren van versterking het doel zijner zending niet bereiken.

[4]) Deze versterking bestond uit een korps Madureesche hulptroepen, geleverd door de vorsten van *Madoera*, *Soemĕnap* en *Pamĕkasan*, onder bevel van den gepensioneerden kapitein J. PIEPLENBOSCH. De gansche sterkte onzer macht bij deze expeditie bestond van de *landmacht* in 273 officieren, 4737 onderofficieren en soldaten en ruim 2000 koelies, en van de *zeemacht* in 29 groote en kleine oorlogsvaartuigen met 286 stukken, 301 mariniers, 2012 Europeesche en 701 inlandsche matrozen.

14. «Thans is het voor de derde maal dat wij daar heen moeten trekken. «Ik zal dien schelm leeren, opdat hij zich van daar verwijdere.

15. «Dat ons volk toch geen hartsvangers (*kléwang)* vreeze; want het «strijdt voor het Gouvernement. Zoo ze bevreesd zijn voor menschen, zal ik «ze leeren beschroomd te zijn.» [1])

16. De Generaal MACHILIS was Chef van de expeditie. Toen hij naar *Bali* optrok nam hij schepen vol volk mede, en wel acht, waarvan er vijf stoomschepen [2]) waren.

17. De militairen kwamen van *Samarang;* zij werden noch versterkt met troepen van *Soerabaja.* Hun aller hoofd was de Generaal MACHILIS, die hen eerst behoorlijk oefende. [3])

18. Er werd een onderzoek ingesteld naar de bekwaamheid der officieren. Kruit en lood lag gereed om het naar *Djaga Raga* te vervoeren [4])

19. Het gansche leger was verzameld. De Generaal MACHILIS gaf order: «Indien wij daar aangekomen zijn, zult gij zoo en zoo marcheeren en een luid h o e r a h! aanheffen.»

20. Ook MACHILIS ging mede; zijn vaandel werd opgeheven; de tamboers en horenblazers mochten zich niet verstrooien [5]), want de Generaal wenschte te vertrekken.

21. In de maand Juni kwam het leger op *Bali* aan [6]); de kanonnen werden losgebrand, doch de Balineezen verscholen zich niet.

---

[1]) De tekst heeft *kirim bĕrkantji-kantji*, dat wel het Jav. *kandji*, beschroomd, lafhartig, zal moeten zijn.

[2]) Zie de noot boven bij het elfde couplet.

[3]) De tekst heeft *bĕrĕsihkan*, schoonmaken, opknappen. In verband met het onmiddellijk volgende meen ik aldus te moeten vertalen. Kapitein WEITZEL spreekt in zijn werk slechts van eene revue, door MICHIELS over de troepen te *Samarang*, *Soerabaja* en *Batavia* gehouden.

[4]) *Djaga Raga* was eene versterking der Balineezen, gelegen in het noordelijkste gedeelte van het eiland *Bali*, op de noordelijke helling van het *Batoer*-gebergte, ongeveer zes palen of twee uren gaans van het landingspunt onzer troepen. Dit punt was zeer belangrijk, daar men er bij de tweede expeditie het hoofd gestooten had. WEITZEL schrijft er van op pag. 22: „Zij sluit den toegang tot het binnenland en was „door den vijand met alle mogelijke zorgen en op eene ongeloofelijke wijze versterkt „en met al zijne strijdkrachten bezet geworden. Hier had een gevecht plaats zóó „hardnekkig en zóó roemrijk als er slechts weinig in de jaarboeken der Indische „krijgsgeschiedenis zijn vermeld." Dit had plaats bij de tweede expeditie. Over hare belangrijkheid tijdens de derde expeditie zie bij WEITZEL pag. 38.

[5]) Welligt zich verspreiden in de stad *Soerabaja.*

[6]) Dit viel echter voor op den 2en April, en niet in Juni, en wel aan de noordelijkste punt op de reede van *Boengkoelan.* Zie WEITZEL, pag. 58. Dat de dichter zich in de maand vergist is niets bijzonders, daar de inlander meermalen met de namen onzer maanden in de war is.

22. Hun aantal nam onophoudelijk toe, zoo dat de Generaal MACHILIS zich verwonderde. De soldaten drongen in dichte gelederen voorwaarts en vreesden geen vijandelijk schroot.

23. De Generaal MACHILIS gaf bevel aan al de officieren, zeggende: «Wij «zullen op de stad aan en daarin trekken om den vorst van *Bali* te ont«moeten.» [1])

24. De brief, hem gezonden, luidde aldus: *Waarom wederstaat de Vorst van Bali het Gouvernement? Vroeger toch heeft hij met hetzelve een verbond gesloten en erkend onze vriend te zijn.*

25. *Waarom handelt gij dan aldus, zoodat velen van onze soldaten gedood zijn? De reden, waarom ik hierheen gekomen ben, is om te vernemen wie er zijn omgekomen.*

26. De Vorst antwoordde op dezen brief van den Generaal van het Gouvernement: *Zoo ge daarover wrok koestert, beproef dan maar eens voorwaarts te rukken tot hier.*

27. *Ik ben de Vorst van Bali en doe het Gouvernement geen overlast aan. Inderdaad de dapperheid van Machilis is overal ruchtbaar geworden, daarom wacht ik hem reeds sedert lang.*

28. De Generaal ontving 's Vorsten brief. Na hem geopend te hebben las hij hem, doch nauwelijks vernam hij zulke woorden of toorn vervulde zijn gemoed.

29. Kort daarop gaf de Generaal aan al de offlcieren dit bevel: »Kruit «en lood moet in gereedheid worden gebracht.

30. «Morgen ochtend vroeg trekken wij daarheen op. Het *Wilhelmus* «*van Nassauwen* en *Wien Neêrlandsch bloed* moeten worden geblazen «en een luid *Leve de Koning van Holland* worden aangeheven»

31. Daarop werd er een rantsoen jenever verstrekt en de geweren opgenomen. Er was eene beweging alsof men gezamenlijk op de tijgerjacht ging. O Vorst van Bali! kom nu nader, dan zullen wij met kruit, lood en wapenen onderhandelen.

32. Wij wenschen al uwen moed te zien. Uwe vergiftige pijlen vreezen wij niet. Al zijn de muren uwer sterkte herhaalde malen verdubbeld, zoo zullen wij toch niet terugtrekken vóór wij er binnen geweest zijn.

---

[1]) 't Is duidelijk dat in dit en de volgende coupletten de dichter slechts zijne eigene gedachten mededeelt, en daarbij zijne verbeelding wat sterk laat werken. Ook haspelt hij de zaken hier nog al door elkander en neemt de tijdsorde, waarin de hier beschreven gebeurtenissen elkander hebben gevolgd, niet behoorlijk in acht. Hetzelfde verschijnsel doet zich meermalen in dit gedicht voor, gelijk men later zien zal. Ik maak hieruit op, dat hij zijn gedicht eerst later heeft opgesteld, toen hij weder in zijne garnizoensplaats was teruggekeerd en tot rust gekomen. Hij heeft toen, zoo goed en zoo kwaad als dit ging, zijn geheugen moeten raadplegen.

33. Onze Generaal heet MACHILIS. Hij voert bevel over het gansche leger. Hij is bij uitnemendheid dapper. Door hem is de Padangsche oorlog tot een einde gebracht.

34. Hij is thans hierheen gekomen ondanks zijnen ouderdom en dat zijne haren zijn vergrijsd. Hij is in staat om de zaken te beoordeelen. Onder hem staan de Padangers.

35. De Gouverneur Generaal was niet dom toen hij het kommando aan MACHILIS gaf. Zijn moed was overal bekend en daarom werd hij naar *Bali* gezonden.

36. Wel had hij geen haar op zijn kruin, doch dit stond hem waarlijk goed. Zoolang als wij soldaat zijn geweest, was er nooit een Generaal zoo netjes als hij.

37. Wanneer de Generaal zijne kleeding had verwisseld, wandelde hij daarhenen als ARDJOENA,[1]) rank, schoon en dun van middel, gelijkende op eene pas afgewerkte teekening.

38. Hij bezat ons volle vertrouwen en ons leven stelden wij in zijne hand. Kom hier nu, o *Bali!* laat ons spelen en geen woorden verspillen; kom naar buiten en speel met de wapenen.

39. Levendig werd er met de wapenen gespeeld, een ganschen dag zonder te rusten. De Balineesche vijand trok af en zweeg: want hij vreesde zich te verweren tegen het bajonetschermen.

40. Waar blijft toch uw koning DEWA AGOENG?[2]) Blijft hij nog op de bergen en heuvelen? Waarom komt hij zijne krijgers niet te hulp?

41. Zoolang als wij in het land van *Bali* waren, rustte de Generaal MACHILIS niet, maar ging her- en derwaarts om alle zaken, die geschieden moesten, te regelen.

42. Den volgenden dag trok het leger op tegen *Sangsit.*[3]) Het hart der strijders kende geen vrees; ook waren hunne vrienden en kameraden niet weinigen.

---

[1]) ARDJOENA is de naam van den derden zoon van PANDOE, die gezegd wordt vijf zonen gehad te hebben, bekend onder den geslachtsnaam van de *Pandawa's*.

[2]) De vorst van het Balineesche rijk *Kelongkong* is het algemeene hoofd van den godsdienst van het geheele eiland. Als zoodanig voert hij den titel van DEWA AGOENG BATARA en geniet hij veel aanzien en groote eerbewijzen. Ook in het wereldlijke wordt hij met den titel van TJOEKOERDA, althans in naam, als oppergebieder van *Bali* beschouwd. Al de overige vorsten zijn door eenen eed van getrouwheid aan hem verbonden. WEITZEL, pag. 6.

[3]) *Sangsit* was eene plaats gelegen aan de zee op de noordelijkste punt van Bali, N. W. van *Boengkoelan*. De Generaal, die eerst zijn hoofdkwartier te *Singa Radja* had gevestigd, vond het later beter dat naar *Sangsit* te verplaatsen. Daarbij werd echter niet gestreden. Zie WEITZEL, pag. 58 en 61.

43. Daarop liet de Generaal rusten en bivakkeeren te *Soeka Radja;* want door den oneffen weg waren de officieren te vermoeid geworden.

44. Dien dag had de oude Generaal geen geduld in zijn gemoed, maar wilde den tocht doorzetten tot *Djaga Raga* om aan de begeerte van zijn hart te voldoen.

45. Toen hij gekomen was aan de plaats waar halt gehouden werd, zond hij twee personen, de Oversten MEIS [1]) en DE BRAUW, om een bepaald besluit te gaan eischen.

46. Toen MEIS en DE BRAUW bij het inlandsche hoofd DJĔLANTIK [2]) waren toegelaten, vroegen zij in allen ernst of hij met ons bevriend wilde worden.

47. Doch de Raden Dipati DJĔLANTIK vreesde den dood niet. Hij stond bekend als verstandig en onversaagd van hart.

48. Van oorsprong was hij een Boeginees, [3]) doch sedert lang reeds hield hij zijn verblijf op *Bali* en werd daar om zijne kunde tot hooge waardigheid verheven.

49. Deze DJĔLANTIK nu sprak tot de beide oversten aldus: «Zegt den «ouden Generaal, dat wij niet verkiezen onder het Gouvernement te staan.

50. «Wat de bedoelingen van het Gouvernement zijn weten wij hier «reeds allen. Sedert ik tot Dipati ben verheven begrijp ik al die zaken.

51. «De inwoners van mijn land hebben geen lust om onder ulieden te «staan; want zij kunnen hun voedsel wel vinden, ook zonder dat de Hol«landers zich daarvoor moeite geven.»

52. Daarop zeide de Overste MEIS: «Nooit had ik gedacht dat de Bali«neezen de oproervaan zouden opsteken. Gijlieden zoudt wèl doen met af te «trekken en den Generaal MACHILIS niet te wederstaan.

53. «Wij kunnen over uwe zaken niet beslissen, noch uwe verzoeken «inwilligen; want wij zijn slechts eene commissie, die gezonden is om uwe «bevelen te vernemen.»

54. (DJĔLANTIK antwoordde): [4]) «Morgen zullen wij tot den ouden Gene«raal komen; niet om eenig leed te doen, maar alleen om hem te ont«moeten en met hem te onderhandelen.

---

[1]) De Generaal zond den luitenant-kolonel de BRAUW, den chef der artillerie luitenant-kolonel MEIS en den majoor der genie STEINMETZ met een peloton ruiterij naar *Djaga Raga*, om den weg daarheen en den toegang tot de sterkte in oogenschouw te nemen. Dit geschiedde echter nadat de vorsten reeds met den Generaal eene samenkomst hadden gehad. Zie WEITZEL, pag. 77.

[2]) DJĔLANTIK was de oom en rijksbestuurder des Vorsten van *Bĕlĕling* en het hoofd van den opstand. Zie de Inleiding en verder het werk van WEITZEL.

[3]) Bij WEITZEL komt het voor alsof hij een geboren Balinees ware.

[4]) Deze woorden staan niet in den tekst, doch moeten ingevuld worden, gelijk uit het volgende blijkt.

55. «Al het volk, dat ons volgt, kan achterblijven; wij wenschen slechts «den Generaal te ontmoeten om van hem te hooren, wat hij wil.

56. «Doch ook uwe militairen zullen niet in de nabijheid van uwen «Generaal zijn. Wij wenschen hem alleen te ontmoeten en slechts onder «vier oogen met hem te onderhandelen.»

57. (Daarop hernam MEIS): [1]) «Wij zijn hier niet gekomen om het gan«sche land te bespieden. Mijnheer voede toch geen argwaan; want wij «zullen geen strijd uitlokken.

58. «Wij zijn Hollandsche Generaals, die wenschen met allen bevriend «te zijn. Waarom toch zouden wij aanleiding zoeken, daar het immers «beter is in vrede te leven.

59. «Breng dezen brief aan uwen Heer, den Vorst van Bali, over. Wel«licht is hij genegen om naar de bevelen van het Gouvernement te luisteren.»

60. Daarop nam DJĔLANTIK den brief van onzen Generaal aan; maar toen hij hem in de handen hield, werd zijn aangezicht rood,

61. En hij zeide: «Vaarwel, Mijnheer! wacht in vrede; leef gelukkig in «dit land. Wij allen zijn de dienaren van uw Gouvernement en van deze «ure af ben ik deszelfs vriend.

62. «Vaarwel, Mijnheer! ga in vrede. Wij wachten een zeker besluit. «Dáár [2]) kunt gij verzekeren, dat wij uwen vorst beminnen.» [3])

63. Zes dagen waren er sedert verloopen en nog was er geen antwoord ontvangen. De Generaal MACHILIS wachtte en wachtte tot hij eindelijk ernstig boos werd.

64. Den volgenden morgen [4]) kwam de commissie terug en verscheen voor den Generaal. De beide heeren berichtten hem, dat DJĔLANTIK al te driest was geweest.

65. Daarop sprak de Generaal MACHILIS tot de beide Oversten: «Heeft «DJĔLANTIK den naam van dapper te zijn, ook ik ben een man.

66. «Thans is hij bezig een leger bijeen te brengen van drie duizend «man sterk, om zich tegen de Hollanders te verzetten. Intusschen gebruikt «hij slechts voorwendsels.

67. «Ik, Generaal MACHILIS, ben verzadigd van voor het schroot te staan. «Vóór nog het bericht kwam was ik reeds sedert lang strijdvaardig.»

68. Niet lang daarna kwam DJĔLANTIK om met den Generaal eene samenkomst te hebben, met zich brengende drie duizend man, daar hij met list wilde handelen.

---

[1]) Ook deze woorden komen niet in den tekst voor.

[2]) Namelijk in het kamp onzer troepen.

[3]) Deze woorden zijn blijkbaar ironie.

[4]) Dat is de morgen na den dag, waarop zij naar *Djaga Raga* gezonden waren, en niet na het wachten en boos worden van den Generaal.

69. Drie vorsten waren er die hem verzelden, namelijk die van *Karang Asam*, van *Lombok* en van *Bĕnggili.* [1])

70. De Generaal ontving hen en eischte van hen, dat de sterkte door de Balineezen zou zijn verlaten en geslecht als hij daar kwam.

71. De Generaal sprak: «Mijnheer Djĕlantik, zoo ge waarlijk met ons «bevriend wilt zijn, dan is mijn eisch, dat de sterkte door u worde afge-«broken:

72. «Namelijk de versterking te *Djaga Raga* wensch ik dat gijlieden «slecht. Binnen den tijd van zes dagen moet alles afgebroken zijn.

73. «Wij hebben thans elkander ontmoet. Daar ik echter een leger «soldaten heb meêgebracht, zoo vraag ik van u schadevergoeding voor de «kosten, [2]) die het Gouvernement heeft gemaakt om die lieden hierheen te «brengen;

74. «Want velen onzer lieden zijn omgekomen en allen hebben veel «gezworven. Dit moet gijlieden vergoeden. Breng dezen eisch over aan «uwen vorst.

75. «Uw land staat onder ons opperbestuur. Dit contract moet ge tee-«kenen. Wanneer ge erkent een vasal van Holland te zijn, behoort alles «door beide partijen gedragen te worden.

76. «Als gijlieden aan den wensch van het Gouvernement voldoet, zullen «wij geene onaangenaamheden zoeken, maar met den Vorst van *Bali* be-«vriend wezen.

---

[1]) *Bĕnggili* is hier zeker eene fout van den afschrijver en zal *Bĕliling* moeten zijn. Ook in de voorstelling der zaak zelve komen eenige onjuistheden voor, die den dichter als gewoon inlandsch soldaat te vergeven zijn. Het door hem hier beschreven voorval had te *Singa Radja*, het eerste hoofdkwartier der onzen, plaats. Weitzel zegt daarvan het volgende: „Den volgenden dag kwamen gezanten van den hoogsten rang het bericht brengen, dat de radja van *Karang-Asam* en de rijksbestuurder van *Bĕliling*, Goesti Djĕlantik, zich des anderen daags, zijnde 4 April, te *Singa-Radja* bij den Generaal zouden ver-voegen. De gezanten vroegen voor de beide personagiën de vergunning, zich door eenige gewapende volgelingen, waarvan het getal door hen op ongeveer 1500 man werd geschat, te doen verzellen. De Generaal antwoordde hierop: „dat zij zooveel volgelingen konden medebrengen als zij verkozen", en dit antwoord, door de Baliërs letterlijk opgevat, gaf aanleiding tot eene ontmoeting tusschen twee vijandelijke leger-benden van zoo zeldzamen aard, dat de krijgsgeschiedenis daarvan wellicht geen ander voorbeeld kan aanwijzen....... Toen de laatste man van hun gevolg de kampong was binnengetrokken, kon men het geheele aantal gewapende Baliërs, wat zich daar bevond, veilig op 10 à 12 duizend man schatten. Allen werden zonder moeite op 10 of 12 passen afstands tegenover de beide in bataille geschaarde battaillons opge-steld." Men zie verder Weitzel van pag. 64 tot 69.

[2]) Die schadevergoeding werd niet gevraagd, daar de Generaal zeer goed begreep, dat zij niet bij machte waren die te betalen. Zie Weitzel, pag. 70.

77. «Wij zullen van ganscher harte vrienden zijn voor tijd en eeuwig«heid, doch wij zijn lieden van het Gouvernement en daarom wenschen «wij een geschreven overeenkomst te sluiten.

78. »Zoo keer dan terug tot uwen vorst [1]) en breng hem dezen brief «over. Laat hem, indien hij naar ons luisteren wil, de overeenkomst hier «sluiten.»

79. DJĔLANTIK antwoordde beleefd: «Voor het slechten der versterking «sta ik in, maar op het teekenen van het contract mag de Generaal niet «hopen. [2])

80. «Eerst zal ik daaromtrent met al mijn volk te rade gaan. Ik wensch «geen contract te sluiten, omdat wij nog geen vijanden zijn geweest.

81. «Wanneer ik eenmaal dood ben, kan de Generaal doen wat hij «wil, maar zoolang ik nog leef zal mijn besluit niet veranderen.

82. «Thans keer ik naar mijne plaats terug en zal mijn volk te *Djaga* «*Raga* verzamelen. Zoodra ik daar aangekomen ben, zal ik het gevoelen «mijns vorsten inwinnen.»

83. Daarna [3]) braken wij des nachts op. De tamboers en horenblazers zwegen allen. De officieren waren toegesproken en de kanonnen geladen.

84. Nadat de soldaten voor de vesting *Djaga Raga* waren geschaard, bulderde het geschut als de donder en sloegen de tamboers den stormmarsch.

85. Toen de trommen zwegen werd er met juistheid gecommandeerd, dat de militairen niet te haastig voorwaarts zouden rukken, daar wij tegenover den vijand stonden. [4])

86. Al de soldaten stonden voor den vijand en velden het geweer. De stormmarsch werd geblazen en niemand vreesde meer den dood.

87. Toen de Balineezen ons volk zagen aankomen, trokken zij allen hun slagzwaard (*klèwang*), en bij het voorwaarts rukken der troepen begonnen zij waarlijk moorddadig te vechten (*mĕngamokki*).

88. Onder een regen van duizenden kogels bleven zij nog staan wachten.

---

[1]) Hiermede wordt de vorst van *Bĕliling* bedoeld, die DJĔLANTIK, zijn rijksbestuurder, had gezonden.

[2]) Dit en het volgende in DJĔLANTIK's antwoord is verdichting, doch dat hij het, te huis gekomen, gesproken heeft is zeer waarschijnlijk. Uit al deze woorden des dichters kan men zien, dat ook een inlandsch soldaat beseft, van hoe groote waarde voor een volk de onafhankelijkheid is.

[3]) Dat wil niet zeggen: onmiddellijk; want eerst verplaatste de Generaal nog zijn hoofdkwartier naar *Sangsit*.

[4]) Deze beschrijving komt met die van WEITZEL vrij wel overeen. Onze troepen waren daar zeer aan 's vijands vuur blootgesteld, doch de Generaal moest tot dezen aanval besluiten en dien volhouden, om een gedeelte van zijn leger, dat de vesting trachtte om te trekken en daarbij slaags was geraakt, de noodige afleiding te geven.

Daarop liepen zij, zich nu tegen dit, dan tegen dat stootende, als buffels met zeven wonden.

89. Door de kracht van het Gouvernement konden de kogels bovendien nog springen. [1]) De Balineezen vluchtten in haast en riepen dat hunne lansen betooverd waren [2]).

90. VAN SWIETEN en DE BRUN tastten de sterkte van voren, POLANG en DE BRAUW haar van achteren aan. [3]) De vijand sloeg op de vlucht en zijne vlucht was als die van een getrapten hond.

91. POLANG en DE BRAUW waren er over verwonderd dat de vijand hals over kop vluchtte. De Balineezen waren immers wegens hunnen moed beroemd. Waarom gingen dan toch allen op de vlucht?

92. De officieren trokken de sterkte binnen en joegen den vijand er uit. De kogels uit het geschut waren hun tot schild. *Bali's* vrienden werden als droge dakpannen.

93. *Karang Asam*, *Lombok* [4]) en *Badong* kwamen met bevende handen en knikkende knieën om vergeving smeeken en spraken niet meer van hunne knapheid.

94. Toen alles geregeld was [5]), beval de Generaal naar *Kĕsoemba* [6]) op te trekken. Het geschut werd vervoerd en bulderde niet meer, maar de tamboers en horenblazers speelden.

95. Drie Balineesche hoofden vergezelden het leger van MACHILIS. Zoo ook waren er drie Madoereesche hoofden bij. [7])

96. Een hoofd van *Soemĕnap* echter wilde niet mede optrekken [8]) en ver-

---

[1]) Niet in de beteekenis van *uit elkander springen*, maar van *herhaald opspringen*, *mĕlompat*.

[2]) De tekst heeft: *toembaknja tobat*, wat letterlijk beteekent: hunne lansen waren bekeerd, d. i. zij schenen onwillig te zijn om naar de Hollanders te steken.

[3]) Met DE BRUN bedoelt de dichter den luitenant-kolonel LE BRON DE VEXELA en met POLANG den luitenant-kolonel POLAND. Ook is zijne opgave niet juist; want POLAND was bij de reserve en DE BRAUW met LE BRON DE VEXELA trokken de versterking om en tastten haar van achteren aan. Zie WEITZEL, pag. 80 en volgg.

[4]) Hier bedoelt de dichter het Balineesche rijk *Kĕlongkong*; want de Vorst van het eiland *Lombok* was met ons bevriend en heeft ons zelfs nog tegen de Balineezen geholpen, door met zijne hulptroepen een inval te doen. Voor zijne trouw werd hem bij het einde van den oorlog het rijk *Karang Asam* geschonken; te meer, daar dit vroeger van hem afhankelijk was geweest, doch zich later had afgescheurd.

[5]) Dit geschiedde 23 dagen na de vermeestering van *Djaga Raga*, dus op den 9en Mei.

[6]) Eene sterkte in het rijk van *Kĕlongkong*, op de Z. O. kust van het eiland.

[7]) De dichter heeft hier zeker het oog op de zonen der Madoereesche hoofden, onder wier bevelen de koelies stonden en die meer tot last dan tot hulp der onzen zijn geweest.

[8]) Van de geschiedenis, die hier verhaald wordt, komt niets bij WEITZEL voor. Men

zocht verlof om te blijven, daar het Donderdag, en wel de avond vóór Vrijdag was. [1])

97. Hij sprak: «Dat toch de Generaal daarheen thans niet optrekke; «want deze avond is niet gelukkig. Morgen zou het beter zijn. Dan gaan «wij te zamen.

98. «Heden is het goed te rusten; want op Donderdag is de weg gevaarlijk. «Wil Mijnheer evenwel toch gaan, zoo zal hij gekwetst worden.»

99. De Generaal antwoordde: «Wat is dit voor eene taal? Gij vreest «daarheen te gaan. Ik leg u eene straf van twee jaren op.

100. «Twee jaren lang zult gij hier blijven en niet naar uw land terug«keeren of daar den voet zetten. Gij als hoofd, in dienst van het Gouver«nement, zijt verplicht elk bevel te gehoorzamen.

101. «Daar zij vluchtende zijn gaat alles naar wensch. Waarom vreest «gij dan? De dienaren van het Gouvernement zijn zeer sterk en hunne «kogels kunnen daarenboven nog springen.»

102. Het Madoereesche hoofd werd daarop toornig, zijn gelaat werd rood. Bij het aanhooren van 's Generaals woorden was het hem als wilde hij hem opvreten.

103. Hij schold op den Heer Generaal van het Gouvernement [2]) en zeide: «De schaamdeelen zijner moeder zijn door de wilde zwijnen afgevreten. Zijne «grijze oogen rollen in zijn hoofd heen en weêr.»

104. Vervolgens reed de Generaal voorop, houdende den degen in zijn hand. Het vaandel werd hem nagedragen als een teeken van Hollands macht.

105. (Hij sprak): «Zoodra de Vorst den brief ontvangen heeft, verlang «ik een antwoord. Zoo hij toestemt zal ik hem als onzen vriend aannemen.»

106. De kapitein LANGE [3]) woonde reeds sedert lang op *Bali* en had er vele jaren handel gedreven. Daarom drong MACHILIS er bij hem op aan, dat hij eene zending op zich zou nemen.

107. LANGE stemde er in toe om naar den *kraton* [4]) te gaan en een

---

zou uit het hier volgende kunnen vooronderstellen, dat de Generaal later, bij den nachtelijken overval, door de Madoereezen, dus door zijn eigen volk en niet door den vijand, verwond werd. Dit vermoeden heb ik ook bij sommigen in Indië gevonden, die mij verhaalden, dat de Generaal een schot van achteren had gekregen.

[1]) Vrijdag is de rustdag der Mohammedanen, die met Donderdag-avond begint, even als de joodsche sabbath met Vrijdag-avond bij zonsondergang. Het schijnt dat de Madoereezen, die uit een hoop gebrekkige *koelies*, d. i. dragers, bestonden, niet veel lust hadden tot het verder torschen van hunne lasten.

[2]) Ongetwijfeld in zijne afwezigheid.

[3]) LANGE was de Nederlandsche agent te *Bali Badong*.

[4]) De *kraton* is het zoogenaamde paleis van een Indisch vorst.

brief over te brengen. Nauwelijks was hij aan de *pâsêban* [1]) gekomen, of hij zag Djĕlantik bezig met het oefenen zijner inlandsche soldaten.

108. Djĕlantik bevond zich op de *aloen-aloen* [2]) en had het bevel over het leger overgegeven. Kapitein Lange was over de regeling van Djĕlantik zeer verwonderd.

109. Toen Djĕlantik Lange zag, zeide hij: «Wees gegroet, Mijnheer! «Brengt gij berichten mede omtrent den handel of zijt ge wellicht gezonden?»

110. Lange antwoordde: «Ja, Mijnheer! ik kom als een gezondene en «breng u een brief van den Hollandschen Generaal, om dien den Vorst te «overhandigen.»

111. Buiten op dien brief stond geschreven: *De groeten vân den Generâal Machilis âan den geëerden vorst vân Bali, die, zoo het mogelijk is, onze goede vriend zij.*

112. «De Generaal wenscht hierheen te komen om met den Vorst vriend«schap te sluiten, die, als hij oprecht gezind is, altijd met ons bevriend zal «blijven.» [3])

113. (Daarop zeide Djĕlantik): «Waarom komt toch het Gouvernement «hier? Wij hebben dit volstrekt niet begeerd. Machilis wil aanleiding «zoeken, doch wij belachen hem in ons hart.

114. «Zoo Lange ons een goed vriend is, dan passe hij op niet mede «gebeten te worden. Ziet ge dan niet dat wij bezig zijn onze troepen te «inspecteeren?

115. «Zoodra ik ze geinspecteerd heb zal ik Machilis wederstaan. Het «verscheelt mij niet, dat zij Hollanders zijn en ik vrees niet hen te ontmoeten.

116. «Ik ben hun vijand niet. Waarom komen zij dan hier? Ik zal «hen met de wapenen verjagen, opdat zij huiswaarts keeren.

117. «Geef dezen brief slechts aan mij; ik zal hem den Vorst overhan«digen. Op dit oogenblik wil ik niet gehinderd zijn en zal vernemen naar «den wensch van den Vorst.

118. «Zoo de Vorst naar mijn wil doet, dan late hij ons het soldaten«volk bevechten. Ik zal terugdeinzen noch wijken, maar vinnig strijden.

119. «Met al den ernst mijns harten zal ik hen wederstaan, en mocht ik «overwonnen worden, zoo zal ik sterven. Mijn naam verblijve dan aan het «vaderland. Laat de Generaal dus maar niet langer wachten.»

120. Daarop ging Djĕlantik den *kraton* binnen met den brief van den Generaal en zeide: «Deze brief is gericht aan u, o Vorst, die wellicht raad «weet.» [4])

---

[1]) *Paséban* is de gehoorzaal. [2]) *Aloen-aloen* is voorplein.

[3] Deze woorden schijnen niet tot het opschrift van den brief te behooren, maar uit Lange's mond te zijn. Zij zouden ook de inhoud van den brief kunnen wezen.

[4]) De tekst heeft: *pada radja jang kaloe akal*, welke woorden ik, wegens hunne

121. De vorst vroeg DJĔLANTIK: «Hoe zullen wij met deze zaak aan? «Zullen wij hem tot ons toelaten of afwijzen?

122. «MACHILIS eischt veel; doch ik geloof dat het goed is als ik mij «onderwerp en het land aan hem overgeef, opdat er geen moeilijkheden «meer ontstaan.

123. «De andere vorsten toch hebben zich reeds onderworpen; ik alleen «verzet mij nog. Zou het niet beter zijn het land over te geven, dan nog «meer moeilijkheden te veroorzaken?

124. «Als wij ons nog verzetten zal de vijand wel een einde aan den «strijd maken. Zoudt ge dan niet bewogen zijn met de tranen onzer vrou«wen en kinderen?»

125. Daarop sprak DJĔLANTIK: «Ik ben slechts 's Vorsten dienaar. Als «men de vrouwen en kinderen wil in aanmerking nemen, dan moet mijn «heer het maar weten.

126. «Doch mijn heer bedenkt slechts het tegenwoordige en niet wat de «toekomst baren zal. Zoo wij thans niet strijden, zullen wij toch als schul«denaars beschouwd worden.

127. «De inlanders zullen nooit verkrijgen wat zij wenschen, maar als vijanden «door de Hollanders worden overheerscht, alsof ze zelven geen vorst hadden.

128. «Dàn zullen onze vrouwen en kinderen eerst in moeite komen, «zoodat ze bloed zullen weenen. Staat er ook niet in de heilige boeken «geschreven, dat men, als vijand beschouwd, een ellendig leven leidt?

129. «Als de Vorst het mij veroorlooft, zal ik het land trachten te be«houden; dan zal ik ernstig strijden en niet aan vrouw en kinderen denken.

130. «Maar aan de toekomst zal ik denken, opdat die ons geen kommer «bare. Is het voor een vorst ook niet beter, als hij door geen ander over«heerscht worde?

131. «Wanneer ik den strijd voortzet zal ik mogelijk het Gouvernement «de nederlaag geven. Dan zullen de inlanders niet meer in moeite zijn; «want dan worden de levensmiddelen weêr goedkoop."

132. Maar de Vorst zeide: «Onder deze omstandigheden kan ik uwen «wensch niet inwilligen. Wij denken aan het heden en aan den grooten «nood, waarin het volk verkeert.

133. «Wij zijn *Soenan* van *Kĕlongkong* [1]) en veel rust er op ons. Door «uwen wil te volgen is ons volk in moeite gekomen.

---

duisterheid, niet beter weet te vertalen. Neem ik aan dat *kaloe* voor *kĕloe* geschreven is en niet voor *kalau*, dan zou de vertaling kunnen zijn: ten einde raad, doch de plaatsing der woorden in den zin verkeerd wezen.

[1]) *Soenan* is eene verkorting van *Soesoehoenan* en beteekent: Opperheer, Keizer. *Kĕlongkong* ligt in het zuidoostelijk deel van *Bali*. Over het geestelijk en wereldlijk gezag van zijn vorst zie de noot bij couplet 40.

134. «Velen hunner zijn gesneuveld, hunne vrouwen en kinderen in «rouw gedompeld. Dit verlies drukt mij zwaar. Helaas, zij schreien bloed!

135. «Doch gij, wat draagt gij met hen van dit leed? Geen stuk klee«ding schenkt gij hun. Hoe kunt ge dan aldus spreken? 't Ware beter in«dien gij zweegt.

136. «Moest men niet, zoolang ik het land verdedigde, medelijden hebben «met al dat volk? Wie zal het te eten geven als eenmaal het land al te «zeer verwoest is?»

137. DJĔLANTIK antwoordde: «Indien mijnheer er zóó over denkt, deel «ik niet in zijnen raad. Dan moet hij het zelf weten; doch hij wachte «zich voor de toekomst.»

138. Daarop vertrok DJĔLANTIK. In zijne woning teruggekeerd gevoelde hij zijn hart geheel verbrijzeld door het vernemen van 's Vorsten wil.

139. Te huis gekomen sprak hij tot zijne vrouw: «Het is beter dat ik sterve «dan te schande gemaakt worde. De zorg voor mijn gezin draag ik aan u op.

140. «Alles wat ik bezit geef ik u, die ik bemin. Ge kunt er naar «goedvinden mede handelen; want ik sterf en mijn lichaam zal vergaan.

141. «Verdeel deze goederen onder al onze kinderen. Het is mij te moede, «alsof ik deze wereld weldra zal verlaten en naar den hemel gaan.»

142. De vrouw sprak tot haren man en zeide weenende: «Als gij niet «gehoorzaam zijt..... [1])

143. «Als gij ons verlaat, wat zal er dan van mij en uwe kinderen «worden? o God! o, mijn man! handel toch zoo niet; want wij zouden «later worden verkocht.

144. «Hebt ge dan geen medelijden met mij en de kinderen? Verwerp «toch zulke gedachten en berokken geen onheil in de toekomst.

145. «Sedert vele jaren reeds ben ik de uwe en bevond mij daarbij ge«lukkig. Alleen dit jaar heb ik berouw gehad, omdat gij zoo gedachteloos zijt.

146. «Wat scheelt er toch aan, o mijn geliefde! dat gij ons wilt verla«ten? Denkt gij dan niet aan uwe kinderen en wat er van hen moet worden?»

147. DJĔLANTIK zeide: »Spreek niet aldus. Zie, ik volg uwen wensch. «Blijf bedaard en verleid mij niet. Gij zijt eene vrouw, en hoe zoudt gij «dan deze dingen verstaan?

148. «Leg u te slapen en ween niet langer. Ik volg immers in alles «uwen wil? Kom, geef mij een kus, mijne lieve vriendin! en maak mij «niet wankelmoedig.

149. «Daar hebt gij een kus van mij op uwe lippen; dat hij u in het «harte dringe ten teeken dat ik u liefheb, u, mijne eenige vrouw.

150. «Wisch uwe tranen af en laat ze niet langer dus vloeien. Ga «slapen in vrede op dit middernachtelijk uur.

---

[1]) Hier ontbreekt een vers, zooals in de Inleiding vermeld werd.

151. «Wij zullen te zamen nederliggen, ik met u, mijne KĔNANGA WATI. [1])
«Laat uw hart niet treuren; want ik ga niet sterven.»

152. KĔNANGA WATI viel in slaap, doch nauwelijks zal zij hebben begonnen te droomen, toen DJĔLANTIK stil naar buiten ging om eene eenzame plek op te zoeken.

153. Toen hij die gevonden had hield hij er stil en in den wrevel zijns gemoeds nam hij vergif in en stierf. [2])

154. Hij dronk het gif en spaarde zichzelven niet, noch vreesde den dood, omdat hij niet onder Holland's macht wilde staan.

155. KĔNANGA WATI sliep nog toen dit gebeurde en wist niet dat haar man reeds verdwenen was. Door hardop te droomen werd zij wakker, juist toen er lieden kwamen om haar het onheil mede te deelen.

156. KĔNANGA WATI wentelde zich om en om op den grond en weende, zeggende: «o God! ach, mijn man! wie zal nu komen om mij en uwe kin«deren te helpen?

157. «Gij hebt onheil over ons gebracht en niet aan uwe vrouw en kin«deren gedacht. O, Heere God! waarom moest het toch zoo zijn, dat «hij zichzelven ombracht?»

158. Den volgenden dag, na het vertrek van DJĔLANTIK, hield de Vorst eene raadsvergadering en wenschte daarop dat de Generaal zou worden binnen gelaten, [3]) opdat de oorlog zou eindigen.

159. Hij sprak: «Wat zal ik doen; want waarlijk ik heb geen macht. «Drie mijner vasallen hebben zich reeds aan de Hollanders onderworpen.

160. «Ik ben maar alleen en zij met hun drieën. Hoe zou ik hun dan «kunnen wederstaan? 't Beste is des Generaals eischen maar in te willigen, «opdat er een einde aan al die zaken kome.»

161. Daar verscheen een *patih* [4]) om met den Vorst raad te plegen. Hij verzocht om toegelaten te worden, daar hij eene zaak had mede te deelen.

162. (Hij sprak): «Uw dienaar, *Râden Dipati*, is juist zoo even over-

---

[1]) Eigennaam van DJĔLANTIK's echtgenoote.

[2]) Dit verhaal van DJĔLANTIK's dood komt niet overeen met het weinige, dat WEITZEL daarover zegt op pag. 176, luidende: „Op den 28sten Mei verscheen de „Goesti Gedeh RAI, aanvoerder der Lombokkers, in het hoofdkwartier van den luitenant„kolonel VAN SWIETEN. Hij vertoonde de krissen der Vorsten van Karang Asam en „Bliling, alsmede die van Goesti DJĔLANTIK. Zij hadden allen het leven verloren; „de beide laatsten waren op hunne vlucht achterhaald en omgebracht." Of de dichter ons hier echter eene onwaarheid opdischt meen ik te moeten betwijfelen, daar het eerder te vooronderstellen is, dat hij dus is gestorven, dan dat hij door zijn volk zou zijn omgebracht.

[3]) Namelijk in de nog niet genomen versterkingen.

[4]) Dit is de titel van een hoofd van minderen rang.

«leden. Hij heeft zich zelven vergiftigd, omdat hij zich aan den Generaal «niet wilde onderwerpen.»

163. Bij het vernemen van dit bericht raakte 's Vorsten gemoed in beweging. Hij zeide: «Wacht een oogenblik; ik zal komen helpen.

164. «Ach, hoe jammer is dit van mijn dienaar. Ik vermoedde niet, «dat het zóóver zou komen. Had ik dat van te voren geweten, dan zou ik «maar naar zijn wil hebben gedaan.

165. «Helaas! helaas! mijn dienaar. In verstand was niemand hem gelijk. «Wij zijn thans in de pijn als iemand die een gezwel heeft, dat tot ette«ring wil overgaan.

166. «O, mijn Djĕlantik! dien ik beminde. Ik ween als ik denk aan «uw gemoed en smeek van God in den hemel, dat hij uwe ziel genadig zij!»

167. Daarop beval de Vorst eenen *patih* het volgende aan den Generaal te schrijven: «Als ons tijd wordt gegund, staan wij er voor in de schade«vergoeding te betalen.

168. «Drie dagen vragen wij tijd, dan zullen wij een gezant zenden; «doch laat in dien tijd de vijandelijkheden niet worden voortgezet, daar wij «ons goed moeten verkoopen.» [1])

169. Intusschen was Lange wêer huiswaarts gekeerd, nadat hij met den Generaal over Djĕlantik en zijne streken had gesproken.

170. De Generaal beval het leger op te breken en naar *Kĕlongkong* te trekken, zeggende: «Hier zullen wij niet langer blijven; want wij worden «hier maar aan de praat gehouden.

171. «Gij, mijne soldaten! behoeft niet te vreezen; want kruit en lood «hebben wij nog genoeg.»

Zoo marcheerden wij dan zonder halt te houden en zongen van vreugde.

172. Des nachts om twee ure wilde de Generaal het leger doen opbreken, om met het geschut naar *Kĕlongkong* te marcheeren, waar hij den vijand wilde straffen,

173. Maar nauwelijks had hij het bevel daartoe gegeven, of de gezant des Vorsten kwam en bracht nederig den brief over aan den Generaal, die gezeten was en hem strak aanzag.

174. De Generaal nam den brief aan en las hem stil. Toen hij hem gelezen had, werd hij wrevelig van gemoed, omdat de Vorst uitstel verlangde.

175. Hij zeide: «Die boschduivel schrijft mij om uitstel. Mijn hart «wordt woedend als ik thans niet kan strijden.

---

[1]) In den tekst staat: handeldrijven, *bĕrdagang*. De dichter schijnt te vooronderstellen, dat de vorst van *Kĕlongkong* daarvoor niet genoeg contanten bezat. Dit is zeer juist, doch te meenen, dat hij in drie dagen tijds, zijn boeltje verkoopende, genoeg zou hebben om ons eene behoorlijke schadevergoeding te geven, is al heel naïf en een inlandsch vorst wel wat hoog geschat.

176. «Onder deze omstandigheden is het beter dat ik handel naar den «wensch van DJĔLANTIK en mijne soldaten beveel op te trekken, opdat de «boel niet in de war loope.»

177. Wij waren daar nu al zes dagen lang gebleven en nog had DJĔLANTIK niemand gezonden. Waartoe zou MACHILIS dan nog langer wachten? Hij beval dus het geschut te vervoeren.

178. De vorsten van *Lombok* en *Bĕliling* [1]) spraken tot den Generaal: «Heb geduld, Mijnheer! en blijf hier; dan zullen wij met list te werk gaan.

179. «*Wij* zullen er heengaan, DJĔLANTIK opzoeken en ons voordoen als «vrienden. Wanneer wij hem dan verslagen hebben zullen wij dien slecht«aard hier brengen.

180. «Hier zal zijn kop worden gebracht vóór den heer Generaal van het «Gouvernement. Wanneer wij niet zelven gaan zou DJĔLANTIK nog niet zoo «spoedig gedood wezen.»

181. Daarop gingen zij DJĔLANTIK opzoeken en smeekten hem, [2]) zeggende: «Ach, wij zullen sterven! Help ons toch, o, DJĔLANTIK, onze broeder!

182. «O, DJĔLANTIK! open de deur, nu gij hoort dat wij gekomen zijn.» Verder riepen zij: «Ach wij zullen sterven; want de Hollanders vervol«gen ons.

183. «Dezen nacht zijn wij ongelukkig. Help ons toch zooveel ge kunt. «Wij worden door de Hollanders nagezet; daarom komen wij hier in den «donkeren nacht.»

194. Dat waren nu de vorsten van *Lombok* en *Bĕliling*, die aldus riepen! Wie zou 't gelooven? Zij hielpen het Gouvernement en gebruikten list tegen hun eigen volk!

185. Zoo stonden zij dan te roepen. Alle lieden waren in het huis verzameld, en toen de vrienden dit geroep hoorden, deed de Vorst van *Karang Asam* de deur open.

186. Nauwelijks echter was deze door hem geopend of daar werd zijn hoofd afgeslagen, dadelijk opgenomen en snel medegevoerd.

187. Zij ijlden er haastig mede weg, met de snelheid eens vliegenden vogels, en brachten het vóór den Hollandschen Generaal. Dat waren een paar goeden en goed was hun naam! [3])

---

[1]) Hiermede wordt de, door Michiels aangestelde, vorst, *Goesti* MADE RAI bedoeld, die in de plaats kwam van den, bij de verovering van *Djaga Raga*, vervallen verklaarden vorst.

[2]) Namelijk in den nacht vóór het huis staande.

[3]) De vervaardiger van het gedicht schijnt hiermede zijne diepe verachting te kennen te geven. Er is echter geen hoofd, maar wel zijn de drie krissen van de vorsten van *Karang Asam* en *Bĕliling* en van Goesti DJĔLANTIK vóór den Generaal door Goesti GEDEH RAI gebracht.

188. Toen zij het hoofd vóór den Generaal MACHILIS hadden gebracht werd het onmiddellijk onderzocht. Daarop zeide de Generaal: «Waarlijk, gijlieden «verstaat er u op.

189. «Helpt verder braaf het Gouvernement en keert u niet weder van «hetzelve af; want wanneer gij trouwen dienst bewijst, zal ik uwen naam «grootelijks verheffen.»

190. Toen de Generaal tot de beide Vorsten sprak was zijn hart vervuld van blijdschap; want nu wist hij dat DJĔLANTIK dood was.

191. Daar kwam echter tot den Generaal MACHILIS een man, die zeide: «Waarlijk dit hoofd is van een der Vorsten; maar van DJĔLANTIK is het niet.

192. «Het is van niemand anders dan van den vorst van *Kărang Asam*. «(Dit weet ik); want ik ken al de Vorsten. Daarom durf ik hierover den «mond open te doen.

193. «Wel is ook DJĔLANTIK gestorven, maar niet op zulk eene wijze. «Door wrok in zijn hart te koesteren heeft hij vergif ingenomen en zich«zelven omgebracht.»

194. De Generaal, dit vernemende, was tevreden en wilde zijn plan, om naar *Kĕlongkong* op te rukken, volvoeren.

195. Kort daarop gaf hij bevel daarheen te marcheeren. Toen wij daar aangekomen waren, zaten de officieren met elkander te praten.

196. Onder het praten echter bemerkten zij het niet, dat hunne maag ledig was. Hierdoor kwam het, dat kort daarop het gansche leger flauw werd [1]).

197. Toen er velen flauw waren geworden, gaf de Generaal bevel om rantsoen aan de soldaten uit te deelen, daar zij grooten honger hadden.

198. Nauwelijks hadden zij hun rantsoen ontvangen, of zij werden vroolijk en ieder zocht zich een plaatsje uit, om er zijne rijst en visch te kunnen koken.

199. Zonder de wapenen af te leggen bereidden zij hunne spijs, terwijl de officieren rond gingen om alles na te zien en veel met het volk spraken.

200. Nog niet lang waren wij te *Kĕlongkong* [2]); pas kon men op zijn gemak een gesprek voeren, toen de Generaal in het duister, met donkere maan, op verkenning uitging.

201. Aan het gansche leger gaf hij bevel, dat er goed moest wacht gehouden worden, opdat men des nachts niet door den vijand mocht worden overrompeld.

---

[1]) De dichter deelt ons hier iets mede, waarvan bij WEITZEL niets voorkomt. Ik kan echter moeilijk vooronderstellen dat dit uit de lucht gegrepen is. Hij verhaalt hier dat velen van honger *in zwijm* vielen, door de zorgeloosheid der officieren. Zou men deze grove fout ook met opzet verzwegen hebben?

[2]) De nachtelijke overrompeling, hier vervolgens beschreven, had plaats in het pas vermeesterde *Kesoemba*, waar de onzen gebivakkeerd waren.

202. Den volgenden dag, juist bij het aanbreken van den morgen, kwam er een Balinees aan onze voorposten zijne waar te koop aanbieden, doch keerde snel terug.

203. In den nacht daarop, juist ten twee ure, verbrandde de vijand al de dorpen, die zich in de nabijheid onzer voorposten bevonden.

204. Al de schildwachten riepen, dat er een overval plaats had. De Generaal schrok en beval haastig om alarm te slaan. Daarbij liep de een tegen den ander. Dit duurde zoo drie nachten [1]).

205. (Bij zulk eene gelegenheid) beval de Generaal zijn paard voor te brengen. Dit duurde echter veel te lang en door het wachten werd hij zeer toornig.

206. Toen het paard voorgebracht was, besteeg hij het dadelijk en reed naar de plaats waar het onraad was, zonder aan zijn leger te denken.

207. Door toorn vervoerd, reed hij geheel alleen er op af [2]). De vijand was blijde, toen hij dit zag. Er viel een schot en — het been van den Generaal was gewond.

208. Hoewel de Generaal gekwetst was, zoo voelde hij daarvan toch niets. Eerst tegen den morgen werd hij gewaar, dat zijn been gewond was.

209. Hij boog zich om er naar te zien en bevond dat er bloed uitstroomde. Kort daarop viel de Generaal Machilis in zwijm.

210. Toen dit gebeurde kwamen al de officieren aansnellen en hielpen hem beschaduwen; want de Generaal was de chef der expeditie.

211. Toen hij op eene geschikte plaats gebracht was, werd de Overste Wassing [3]) ontboden om de wond des Generaals te onderzoeken; want hij moest weten wat hier te doen.

212. De Overste onderzocht de wond in bijzijn van al de officieren, doch bij den aanblik van het gelaat des Generaals waren allen ten einde raad.

213. Daarom vroeg de Generaal waarom zij ten einde raad waren;

---

[1]) Weitzel spreekt slechts van ééne overrompeling, en wel in den nacht van den 25sten Mei des morgens ten drie ure. Zie over dit belangrijke feit bij hem pag. 162 en volgg.

[2]) Ook hierin wijkt de dichter van weitzel af, die zegt: „dat de Generaal met „de officieren van zijnen staf en de kommandanten der artillerie en genie stond in „de opene ruimte, die den *kraton* omringde en vandaar zijne bevelen uitvaardigde. „Om zooveel mogelijk alle verwarring voor te komen, liet de kommandant der artillerie, „majoor kuyck, nu en dan een lichtkogel ontsteken. Kort na het ontbranden van „den eersten, vielen plotseling uit de nabijheid eenige schoten, waarvan een den „Opperbevelhebber gevaarlijk in het rechterbeen trof, zoodat hij onmiddellijk neder„stortte, en een ander den officier van gezondheid l. scheiner ernstig in den „arm wondde."

[3]) Dit was de dirigeerende offic. van gez. 1e kl. g. wassink.

want allen, die het Gouvernement dienen, behoorden niet te vreezen voor wonden of den dood.

214. De Overste WASSING sprak: «O Generaal! onze Chef! ik zal uw «been moeten afzetten, opdat er niet wat ergers van kome.»

215. De Generaal MACHILIS stond dit den Overste WASSING toe, zeggende: «Als het zóó met mij staat, moet gij dokter het maar weten.»

216. De Overste WASSING bracht alles in gereedheid; daarop zette hij het been van den Generaal af en verbond het met wijsheid.

217. De Generaal was reeds naar eene geschikte plaats gebracht en hield zijn verblijf op de stoomboot *Bernes*, [1]) waar men alles in gereedheid hield, waar hij om zou kunnen vragen.

218. Toen de Generaal zich een weinig wel gevoelde, liet hij VAN SWIETEN vóór zich ontbieden om hem iets mede te deelen. [2]).

219. VAN SWIETEN verscheen vóór den Generaal MACHILIS en bewees hem zijne hulde, daar hij aan hem ondergeschikt was.

220. De Generaal sprak: «VAN SWIETEN, kom hier. Alleen op u rust «voortaan alles. Daar het met mij aldus staat, draag ik dit kommandement «aan u over.

221. «Ware mij dit ongeluk niet overkomen, dan zou ik het gansche «land in brand steken, maar wat zal ik er aan doen? De Allerhoogste «God zal wel weten wat het beste is.

222. «Dit kommandement draag ik op u over. Handel met verstand, en «zoo ge u dapper betoont zult ge mij in mijnen rang opvolgen.»

223. VAN SWIETEN nam het kommandement over met het gezicht als van een domoor; want zijn hart treurde bij het aanschouwen van de doodelijke wonde des Generaals.

224. Niet lang daarna gaf de Generaal bevel om onder zeil te gaan, [3]) zeggende: «Ik wil den Gouverneur Generaal nauwkeurig verslag gaan doen van den stand der zaken.

225. «Daarna zal ik verlof vragen om naar *Padang* te keeren en mijne «vrouw en kinderen nog eens te zien; want ik ben zeer zwaar ziek.»

226. Men ging zoo spoedig mogelijk onder zeil, naar het bevel van den Generaal. Op zee sprak hij veel over zijne vrouw en kinderen.

227. Hij dacht onophoudelijk aan hen, terwijl bij het uur zijne ziekte

---

[1]) Hiermede bedoelt de dichter het stoomschip ETNA, dat gedurende de expeditie des Generaals vlag voerde.

[2]) Van deze bijeenkomst wordt door WEITZEL niets gezegd.

[3]) Hier volgt eene aaneenschakeling van onjuistheden, die ons kunnen doen zien hoe ver de wereld, waarin de legerhoofden zich bewegen, verwijderd is van die, waarin een inlandsch soldaat leeft. De Generaal stierf reeds denzelfden avond, nadat hem het been was afgezet en zijn lijk werd den 27sten Mei naar Batavia vervoerd.

verslimmerde. Eindelijk riep hij: «O, almachtige God!» en op 't zelfde oogenblik was hij er niet meer.

228. Zóó spoedig was hij gestorven! De kommandant van het stoomschip was bedroefd en zette den tocht naar Batavia voort om den Gouverneur Generaal te ontmoeten.

229. Bij hem gekomen deed hij verslag van het gebeurde, zeggende: «MACHILIS is overleden en ik ben hier gekomen om dit bericht over te brengen.

230. «Ook het lijk heb ik medegebracht in eene boot, die ik op sleeptouw «nam. Daarop ben ik regelrecht hier naar toe gekomen en heb het lijk in «het hospitaal gelaten.»

231. Op het hooren van dit bericht werd het hart van den Gouverneur Generaal bedroefd. Hij sprak: «Nooit had ik kunnen denken dat MACHILIS «zou sneuvelen.»

232. Daarop beval hij zijnen bedienden zijn rijtuig in te spannen, daar hij naar *Batavia* wilde om MACHILIS te zien.

233. De Gouverneur Generaal kwam des avonds te Batavia aan en hoewel er nog geen order toe gegeven was, waren toch alle officieren gereed en bijeengekomen.

234. Toen hij uitgestegen was, werd hij door alle officieren gevolgd, terwijl hij het lijk van den Generaal MACHILIS ging zien.

235. Het lijk ziende was het hem te te moede alsof hij bloed wilde schreien. Hij sprak: «Het is waarlijk jammer van onzen Generaal!»

236. Daarop zeide hij tot allen: «Wij zullen MACHILIS begraven. Allen, «zoowel de civiele als militaire autoriteiten, moeten hier present zijn.»

237. Ik weet niet meer hoeveel, maar wel duizenden menschen volgden het lijk. Men brandde de kanonnen los en vuurde de geweren af. De eer, aan MACHILIS bewezen, was zeer groot.

238. Allen volgden tot aan het graf. De koster was reeds lang gereed. De officieren hielden de touwen vast bij het in de groeve laten der kist.

239. Toen dit geschied was deed de Gouverneur Generaal hulde aan MACHILIS, die tot zijn oorsprong was teruggekeerd.

240. Ten aanhoore van alle heeren zeide hij: «Wat zal ik meer spre«ken? MACHILIS zijn tijd was gekomen.»

241. Bij zijn overlijden liet MACHILIS eene éénige dochter na, die te *Batavia* woonde en jufvrouw ANDRI [1]) was geheeten.

242. Deze, hoorende dat haar vader overleden was, wrong de handen en weende bitter, zeggende: «Hoe kondet ge 't, o Vader, van u verkrijgen, «zoo uwe ANDRI in dit leven alleen te laten?

---

[1]) Door gebrek aan bronnen kan ik dezen naam en ook de hierna voorkomende niet verbeteren en toelichten.

243. «Ver van *Padang*, ver van *Batávia*, volgde ANDRI u alleen. Thans, «nu gij mij hebt verlaten en gestorven zijt, blijf ik, helaas! als weeze «hier.»

244. Daarop zeide de Generaal ANTOI tot haar: «Treur niet langer over «den dood uws vaders. Al wat u noodig is zal ik u geven.»

245. Niet lang na het overlijden van den Generaal MACHILIS zond de Gouverneur Generaal het bericht daarvan aan zijne vrouw en kinderen te *Padang*.

246. De overste BERNHART ontving den brief. Hij was daar de militaire kommandant. De brief werd door dezen geopend en dadelijk gelezen. Toen hij hem gelezen had was zijn hart bedroefd.

247. Met de snelheid van een paard ijlden BERNHART en zijne vrouw tot de weduwe en de kinderen, om hun het bericht van des Generaals overlijden mede te deelen.

248. De gemalin des Generaals hoorde het bericht van het overlijden van haren man. Waar zij zich bevond, daar was zij bedroefd en weende zeven dagen lang,

249. Zeggende: «O, Allerhoogste God! Helaas, MACHILIS, mijn man! «waarom is het zoover met u gekomen, dat gij niet dacht aan mij, noch «aan uwe kinderen?»

250. Niet lang daarna, juist op eenen Zondag, werd het model voor eene doodkist vervaardigd, even alsof de Generaal te *Padang* gestorven ware.

251. De pallas, de epauletten en de steek des Generaals lagen allen op de kist. Zoo ook zijne drie ridderorden. Dit model moest spoedig en fraai gemaakt worden.

252. Toen het gereed was werd het in de roomsche kerk gebracht, waar alle officieren aanwezig waren om de preek van den pastoor aan te hooren.

253. Deze stond op zijn preekstoel met het aangezicht naar de kist gekeerd. Hij preekte over MACHILIS. Alle officieren bogen en weenden.

254. Uit de kerk komende stegen de vrouw en kinderen des Generaals in het rijtuig. Toen eerst besefte Mevrouw, dat zij haren man miste en zeide:

255. «O God! helaas! mijn heer is waarlijk dood. Ik zal dan dragen «wat ik kan, opdat God zijne ziel genadig zij.»

256. MACHILIS was nu op eene betere plaats en daarmede is zijne geschiedenis geëindigd; maar er was een vervanger voor hem en die heette: de Overste VAN SWIETEN.

257. Het was zoo dom niet van MACHILIS het kommando aan VAN SWIETEN te geven. Alle bevelen volgde hij op en regelde alles zóó snel alsof het eene *rĕboet*-partij [1]) was.

---

[1]) Door *rĕboet*-partij moet verstaan worden een soort van feest, dat in den Indischen Archipel jaarlijks door de Chineezen gegeven wordt, en waarbij onderscheidene voor-

258. De Vorst van *Bali* begon te vreezen; want ook de naam van VAN SWIETEN was beroemd. Als hij kommandeerde was het alsof het donderde.

259. VAN SWIETEN nu schreef een brief en zond dien aan den Vorst van *Bali*, waarin hij hem dringend vermaande om met ons bevriend te worden.

260. De Vorst ontving dien brief, opende en las hem. Bij het lezen van deszelfs inhoud gevoelde hij zich wel te moede.

261. Daarop antwoordde hij met een brief, waarin hij schreef: *De Vorst van Bali geeft zich over en zal zich niet meer tegen het Gouvernement verzetten.* [1])

262. Zóó voorspoedig was VAN SWIETEN op *Bali*. De vreugde in het leger was algemeen en allen vierden feest.

263. Kort daarop schreef VAN SWIETEN een brief, dien hij aan den Gouverneur Generaal te *Batavia* zond.

264. De Gouverneur Generaal ontving den brief en las hem dadelijk. Toen hij hem gelezen had, was hij verblijd over de onderwerping van *Bali's* Vorst.

265. Niet lang daarna schreef de Generaal een brief aan den Luitenant-Generaal, ZAGSWEMEER [2]) genaamd.

266. Toen deze den brief ontvangen en gelezen had, was hij zeer verblijd en prees VAN SWIETEN.

267. Kort na het ontvangen van dien brief bracht hij aldaar het bericht over aan ANTOI, die den rang van Generaal Majoor had.

268. Toen deze den brief gelezen en de heugelijke tijding daaruit vernomen had, schudde hij het hoofd en verheugde zich van harte.

269. Hij las en herlas hem. Daarop ontbood hij PARJÉ; want ook deze moest er alles van weten.

270. De Kolonel PARJÉ moest alles weten, omdat hij daar de militaire kommandant was. Hij had den titel van Kolonel en Chef en stond over de geheele afdeeling.

271. Daarop ontbood de Kolonel PARJÉ al de bataillons-kommandanten, om ook hun mededeeling van het gebeurde te doen.

272. Toen dezen het bericht was medegedeeld, beval PARJÉ, dat zij het ten spoedigste ter kennisse van al de troepen zouden brengen en dat daartoe den volgenden morgen alles in gereedheid moest zijn.

273. Des morgens ten zeven ure was alles present. Al de bataillons waren aangetreden, de officieren waren er bij om parade te houden.

---

werpen op eene hooge stellaadje worden uitgestald, die door de rapsten of vlugsten op een gegeven teeken daarvan afgehaald mogen worden.

[1]) Dit geschiedde niet dan nadat VAN SWIETEN meester was gebleven in twee scherpe gevechten; het eerste bij *Soenla Lawas* en het tweede bij *Kesoemba.*

[2]) Hiermede wordt de Hertog van SAXE WEIMAR bedoeld, die tot Opperbevelhebber der expeditie benoemd werd en den 12[den] Juni met versche troepen op *Bali* aankwam.

274. Al de bataillons paradeerden op het plein vóór het kantoor. De Generaals waren gereed om de mededeeling van het bericht aan te hooren.

275. Daarop defileerden de troepen en bewezen hulde aan hunnen Luitenant-Generaal, ZAGSWEMEER genaamd, die het bevel over al de troepen voerde.

276. ZAGSWEMEER beval een carré te formeeren, daar de Kolonel van den Staf gereed stond om aan allen het bericht voor te lezen.

277. Daarop las hij met duidelijkheid voor al de troepen, dat *Bali* zich thans had onderworpen aan VAN SWIETEN.

278. Op het hooren van dit bericht verblijdde zich het gansche leger en al de bataillons hieven een luid h o e r a h! aan. Ieder was vroolijk en lachte.

279. ZAGSWEMEER schiep er vermaak in te zien hoe zijn leger trotsch was op de overwinning. Nog op de plaats zijnde beval hij, dat het altijd met dezelfde gevoelens zou bezield blijven.

280. Na afloop der parade noodigde ZAGSWEMEER alle officieren uit om vóór den Gouverneur Generaal te verschijnen.

281. Alle officieren, die te *Batavia* aanwezig waren, verschenen vóór den Gouverneur Generaal, die te *Buitenzorg* woonde.

282. Toen zij allen daar waren aangekomen sprak Zijne Excellentie: «Weest welkom, mijne officieren! reeds sedert lang was ik bereid

283. «Om deze gebeurtenis, namelijk de onderwerping van *Bali* aan ons «Gouvernement, feestelijk te vieren. Daarom laat ons vroolijk zijn.»

284. Bij gelegenheid van dit feest sprak de Gouverneur Generaal veel over VAN SWIETEN en prees zeer zijn beleid.

285. Daarop spraken de Generaals tot Zijne Excellentie: «Het zou goed «zijn VAN SWIETEN een onderscheiding te doen te beurt vallen, daar hij de «troepen met beleid heeft aangevoerd.»

286. Toen het feest afgeloopen was, keerde een iegelijk naar huis. Onderweg zeide menigeen: «Die VAN SWIETEN is waarlijk gelukkig.»

287. Zoodra eene gunstige gelegenheid zich daarvoor opdeed, ontbood de Gouverneur Generaal VAN SWIETEN bij zich, daar hij hem in rang wilde verhoogen.

288. Niet lang daarna verscheen hij voor Zijne Excellentie, en toen deze hem zag, liep hij op hem toe en vatte hem bij de hand, zeggende:

289. »Ik heb u hier doen ontbieden, omdat ik uwen naam groot wilde «maken. Bovendien benoem ik u tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw.

290. «Verder zult ge u naar *Padang* begeven, waar ik u tot Kolonel «en Chef heb benoemd en tevens tot Gouverneur van *Sumatra's* Westkust «heb aangesteld.»

291. Nauwelijks kwam VAN SWIETEN te *Padang* aan, of allen haalden hem plechtig in. De overste BERNHOUT stond gereed om hem te ontvangen.

292. Zijne troepen waren geschaard aan het havenhoofd, om den Kolonel VAN SWIETEN hunne hulde te bewijzen.

293. Toen hij naar zijne woning geleid was, waar alles in gereedheid was gebracht, verschenen al de officieren vóór hem om van hem hunne bevelen te ontvangen.

294. VAN SWIETEN sprak hen aldus aan: «Thans ben ik uw Kolonel en «Gouverneur. Daar ik echter nu nog niet met juistheid mijne gedachten «kan bepalen,

295. «Zoo keere eerst een iegelijk uwer huiswaarts. Weldra zal ik de «noodige bevelen geven Thans echter is mijn lichaam nog te vermoeid en «mijn wil nog te onbestemd.»

296. Nog niet lang was VAN SWIETEN te *Padang*, of alle inlandsche hoofden en de Sulthans waren gereed, om hem hunne hulde te bewijzen.

297. De inlandsche hoofden en Sulthans, benevens alle ambtenaren en officieren, kwamen om hem tė zien en bewezen hem hunne hulde, omdat hij hun Gouverneur en Kolonel was.

298. Eerst toen zij vergaderd waren, gaf de kolonel VAN SWIETEN hun pas opening van zaken, zeggende: «Thans ben ik hier Gouverneur en «mijne bevelen moeten gehoorzaamd worden.»

299. Na dit vernomen te hebben keerde een iegelijk hunner terug naar zijn huis, en door de officieren werd ons medegedeeld, dat VAN SWIETEN ons hoofd was.

UITBESTEDING VAN OPENBARE WERKEN IN INDIË.

In zijne nummers 13 en 14 van dezen jaargang (mail-editie) behandelde het *Nieuw Bataviaasch Handelsblad* de niet onbelangrijke vraag: Waarom zoo vele uitbestedingen van openbare werken in Indië mislukken? Het blad deelt de antwoorden mede welke op die vraag in de wandeling gegeven worden. Sommigen wijten dit aan de «exceptioneele toestanden» van Indië; er bestaat geene concurrentie, zegt men; de weinige industriëelen die er zijn, moeten, om te kunnen leven, betrekkelijk hooge winsten behalen. Vandaar, dat de inschrijvingen hooger zijn dan de begrootingen, en dat het Gouvernement, dat met het stelsel van uitbestedingen slechts beoogt, of althans hoofdzakelijk wenscht, voor een werk zoo weinig mogelijk te betalen, dan besluit het «in daghuur» te doen uitvoeren. Anderen, en daaronder de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia, geven de schuld aan het «bon plaisir» der ingenieurs, dat in de voorwaarden op den voorgrond treedt en waarvan de aannemers geheel afhankelijk zijn. Treffende voorbeelden, die men meent daarvan te kunnen aanvoeren, bewijzen, zegt men, de juistheid van dit beweren. Een aannemer zou, volgens het oordeel van velen, krankzinnig moeten zijn, indien hij zich ter wille van de kans om eene kleine winst te betalen, aan dat «bon plaisir» blootstelde. Het gevolg van deze — zij het juiste of onjuiste — appreciatie is, dat de industriëelen òf zeer hoog inschrijven, om zich tegen alle eventualiteiten te dekken, òf, wat nog veiliger is, zich van de mededinging onthouden.

Het blad komt echter, na een gemotiveerd onderzoek, tot de slotsom, dat de schuld moet geweten worden, wat de burgerlijke openbare werken betreft, aan de door de Regeering vastgestelde algemeene voorwaarden voor de uitvoering en het onderhoud bij aanneming van die werken. «Als men» beweert het blad, zich ten taak had gesteld «algemeene voorschriften» samen te stellen, die het best uitbestedingen zullen doen mislukken; als men voorwaarden wenschte zooals zij voorzeker niet moeten zijn, voor het geval

dat men den wil des wetgevers getrouw wil nakomen, dan verdienen de thans bij de firma Ogilvie en Co. gedrukte en verkrijgbaar gestelde conditiën voorzeker den prijs: in dat geval moeten zij met goud bekroond en de samensteller met lof overladen worden; maar wenscht de Regeering dat hare bevelen worden opgevolgd, dat zij dan «met den meesten spoed» deze voorwaarden, als algemeen voorschrift, intrekke en andere doe samenstellen, waarin het belang van den aannemer, als dat van den lande, naar behooren wordt behartigd.»

Eerst later werd de Redactie van het *Nieuw Bataviaasch Handelsblad* de «algemeene voorschriften voor de bouwwerken onder het beheer van het Departement van Oorlog» machtig, en in haar mail-nommer No. 17 brengt zij hulde aan de Militaire Genie, die de belangen van den aannemer evenzeer als die van den lande tracht te behartigen, en aan het Departement van Oorlog, dat althans tracht billijk te zijn. En zij eindigt met het vreemd te noemen, dat de militaire geest, die steeds meer het autoritair beginsel vertegenwoordigt, de les geeft in hetgeen tot naleving van de wet en vermijding van willekeur bepaald behoort te worden. «Indië is ook in dit opzicht een land van abnormale toestanden.»

Wij zijn in de gelegenheid het oordeel van het Indisch blad te bevestigen door een afschrift van een adres hetwelk onlangs den Gouverneur-Generaal is aangeboden door bouwkundigen en aannemers van bouwwerken te Batavia. Wij vestigen de aandacht op dat stuk, waarin een ergerlijk voorbeeld wordt genoemd van de wijze hoe aannemers bij de uitvoering van openbare werken behandeld worden. De gewezen ingenieur Deeleman kwam bij het Gouvernement met eene verklaring van twee hoofdofficieren der Militaire Genie, dat men hem onnoodig een belangrijk gedeelte van een gebouw *geheel* had doen afbreken, en met eene notariëele verklaring van drie ooggetuigen, dat zijne afgekeurde steenen rechtstreeks van de plaats waar zij werden afgekeurd, naar Gouvernementswerken in daghuur werden vervoerd en daar verwerkt. En wat denkt gij, dat het Gouvernement deed? Er werd goedgevonden en verstaan «aan den adressant kennis te geven dat zijne klachten, na onderzoek (?), ongegrond zijn bevonden.»

Wij verwachten van den Minister, dat hij het Indisch Bestuur wijze op den ernst van dit onderwerp, en het aanspore om voortaan de uitbestedingen ernstig te behandelen. De adressanten vragen in hun adres niets onredelijks. Zij verzoeken slechts waarborgen tegen grenzelooze willekeur en voor het behoud van hun goeden naam. Het is blijkbaar 's lands belang dat billijke voorwaarden hunne verhouding tot de Regeering en hare ambtenaren regelen. Men offere daarom de vrije organisatie van den arbeid niet op aan het verouderde begrip om al diegenen welke in aanraking komen met het gezag, onder den plak te houden.

Ziehier het adres:

Aan
Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van
Nederlandsch Indië enz., enz., enz.

Geven met gepasten eerbied te kennen:

J. B. Drossaers,
J. F. H. Beckhuis,
E. Chaulan,
A. Chaulan,
C. Deeleman,
V. G. van den Berg,
F. Brevet,
R. Smitt,
enz.

allen bouwkundigen en aannemers van bouwwerken te Batavia;

Dat bij rekest van 8 April 1861 door de bouwkundigen Drossaers en Deeleman aan de Regeering het verzoek werd gedaan, dat in de bestekken bepaald moge worden „dat alle geschillen zullen worden vereffend door *arbiters*;"

waarop bij besluit van 1 Juni 1861, No. 13, aan adressanten te kennen gegeven werd, dat „in hun voorschreven verzoek niet kan worden getreden;"

dat bij rekest aan de Regeering van 5 October 1863 door al de alhier aanwezige aannemers van bouwwerken het verzoek gedaan werd, de bestekken zoodanig in te richten, dat zij meerderen waarborg van billijkheid voor den aannemer geven, dat „*het genoegen der Directie*" daarin niet meer voorkome, en eindelijk dat ontstane geschillen zullen worden beslist door *arbiters;*

bij besluit van 10 Januari 1864, No. 31, werd aan adressanten te kennen gegeven, „dat hun verzoek voor inwilliging niet vatbaar is;"

dat bij rekest van 16 Februari 1864 door de architecten Drossaers en Deeleman nogmaals op dit verzoek is teruggekomen, onder bekendstelling van nog sterker sprekende feiten, dan bij hun vorig verzoek vermeld waren;

welk verzoek echter schijnt gedeponeerd en zonder beschikking gebleven te zijn;

dat bij rekest van 22 April 1865 de gewezen Ingenieur Deeleman zich beklaagde over ondervonden moeilijkheden en tegenkantingen van de zijde der waterstaats-ambtenaren.

Niettegenstaande hij overlegde eene verklaring van twee hoofdofficieren der Mil. Genie, dat men hem onnoodig een beduidend gedeelte van een gebouw geheel heeft doen afbreken,

en eene notariëele verklaring van drie ooggetuigen, dat zijne afgekeurde steenen rechtstreeks van de plaats der afkeuring naar Gouv. werken in daghuur werden getransporteerd en verwerkt....

werd goedgevonden en verstaan aan „den adressant te kennen te geven, dat „zijne klachten, na onderzoek (?), ongegrond zijn bevonden."

Na bijkans sedert tien jaren bekend te zijn met de hoofdoorzaken die inschrijvingen te hoog doen zijn en de aannemingen geheel doen mislukken, doet de Regeering bij missive van 20 Januari 1865, No. 121, de vraag aan de

Kamer van Koophandel en Nijverheid, „waaraan de vermoedelijke oorzaken van dat feit moeten worden toegeschreven."

Zonder gebruik te maken van de bewijsstukken die zij tot staving van haar beweren had kunnen bijbrengen, gaf de Kamer als oorzaken op, bij missive van 30 October 1868, No. 73:

1°. de onvolledigheid der begrootingen;

2°. het „*bon plaisir*" der waterstaats-ambtenaren;

3°. het bestaande systeem van borgtochten;

4°. de achterstallige betalingen.

Na het vorenstaande in herinnering te hebben gebracht, zal het wel geen betoog behoeven, dat de herhaalde verzoekschriften der aannemers zeer gegrond waren, dat zij geheel overgeleverd zijn aan het onbegrensd „*genoegen der Directie*", en dat de voorwaarden der bestekken zoodanig *kunnen* toegepast worden, dat geen werk zonder verlies voltooid kan worden.

De billijkheid vordert te erkennen, dat door hunne humane toepassing der bestaande bepalingen der meeste Directie-Ingenieurs er evenwel nog voortdurend aannemingen hebben plaats gehad, doch door verscheidene bepalingen in de voorwaarden en bestekken van uitbesteding staat de aannemer niet alleen bloot aan al wat kan voortvloeien uit het „*onbegrensd genoegen der Directie*," nog aan eene andere beoordeeling staat hij bloot, namelijk die der soliditeit van zijn persoon of firma en van zijne borgen.

Op eene bloote verklaring van een of ander ambtenaar van het plaatselijk bestuur, en zonder voorafgaand onderzoek bij den belanghebbende, wordt hij of zijne borgen voor onvoldoende solied verklaard, zijn crediet daardoor gefnuikt, zijne verdiensten benadeeld, ja wellicht zijn bestaan aan het wankelen gebracht.

Nog onlangs zijn aannemers en borgen geweigerd geworden, die werken van tonnen waarde voltooiden, terwijl op hun protest tegen deze handelwijze die weigering onmiddellijk weder is ingetrokken.

Wij vragen: naar welken maatstaf heeft die beoordeeling plaats? Is ooit een aannemer, zelfs met zijne borgen, voldoende solied voor aannemingen van tonnen gouds, indien verlangd wordt dat ieder hunner minstens aan onbezwaard kapitaal zooveel bezitte als de aannemingssom bedraagt? Zeer zeker niet! Zoo ja, dan waren zij òf niet hier òf althans geen aannemers of borgen meer.

Wij vragen zelfs: waartoe is eene borgstelling noodig, daar waar geene betaling geschiedt dan *na* ontvangene levering?... In enkele gevallen wellicht voor eene oplevering van het geheel; in zulk een geval zijn *deskundige* borgen beter dan rijke.

Wij vragen eindelijk: is het billijk dat met het crediet en gevolgelijk het bestaan van een aannemer of eene firma, dan wel met den goeden naam van borgen zoo lichtvaardig wordt gehandeld?... Wordt door arbitraire voorwaarden en het bemoeilijken van borgtochtstelling niet geheel gehandeld in strijd met de bedoeling der Hooge Regeering?

Dat adressanten zich daarom met eenig vertrouwen tot Uwe Exc. wenden met het beleefd verzoek:

1° dat in alle voorwaarden bepaald worde:

„De Directie heeft de meest onbegrensde bevoegdheid: *Zij* leidt en surveilleert

„het werk. *Zij* keurt de materialen. *Zij* vergt het beste aan werk en materiëel „wat de plaats alwaar het werk uitgevoerd wordt, kan opleveren. *Zij* bepaalt „boeten bij overtredingen. — *Zij* gelast alle veranderingen, wijzigingen, ver„meerderingen en verminderingen, terwijl de daaruit voortvloeiende verhooging „of vermindering der aannemingssom zal berekend worden naar de marktprijzen „der plaats met 10% in het voordeel van den aannemer.

„2°. Dat alle geschillen tusschen de Directie en den aannemer in het hoogste „ressort binnen tweemaal vier-en-twintig uren zullen beslist worden door bij „de inschrijvingsbilletten bekend te stellen arbiters, een van ieder der con„tractanten met een derden die door hen gekozen wordt.

„De eventueele onkosten der arbitrage worden gedragen, door de in het „ongelijk gestelde partij."

Dan wel de Regering benoeme:

Een *Ingenieur v. d. Waterstaat*, een *Militair Ingenieur*, een bij haar gecrediteerden *aannemer* en een *rechterlijk ambtenaar* tot het ontwerpen van *algemeene voorwaarden*, waarnaar alle contracten tusschen Gouvernement en aannemer behooren opgemaakt te worden, ten einde aan beide gelijke rechten bij hunne overeenkomst toegekend worden.

Het tweede verzoek is:

Dat den hoofden van plaatselijke besturen een maatstaf worde aangegeven en deze den aannemers worde bekend gesteld, waarnaar hunne soliditeit en solvabiliteit beoordeeld en gewogen wordt, zoodat ieder aannemer of borg de zekerheid hebbe van als zoodanig aangenomen te worden, indien ontkennend op de volgende vragen kan worden geantwoord:

a. Is hij in staat van faillissement of kennelijk onvermogen?

b. Heeft hij een onteerend vonnis gehad?

c. Is hij voor schulden rechterlijk vervolgd?

d. Heeft hij schuld aan het Gouvernement, verponding, belasting of vendukantoor?

e. Heeft hij een werk ooit onuitgevoerd of onopgeleverd gelaten?

f. Ontbreken hem de noodige capaciteiten?

Overtuigd dat deze of soortgelijke bepalingen een heilzamen invloed zouden uitoefenen op het tegenwoordig zoo dikwerf mislukken van aanbestedingen;

Overtuigd dat de aannemingssommen beduidend lager zouden wezen dan nu veelal het geval is;

Overtuigd dat door ons geen onbillijk verzoek gedaan wordt en niet anders verlangd wordt dan de bepalingen zoodanig te maken, dat de rechten en verplichtingen van beide contractanten behoorlijk gewaarborgd zijn;

Overtuigd dat daardoor de belangen van Gouvernement en aannemers zullen bevorderd worden....

dan zal het der Regeering weldra blijken dat het hier te lande niet aan bekwame en soliede aannemers ontbreekt.

Redenen waarom wij de vrijheid nemen ons tot Uwe Excellentie te wenden met het eerbiedig verzoek dat onze beschouwingen in gunstige overweging mogen genomen worden.

't Welk doende enz.

Batavia, 12 Mei, 1870.

DE REPLIEK DES ONGENOEMDEN.

In het N. Bat. Hdb. van 30 Maart ll., No. 38, komt onder het opschrift «Zendelingen» een stuk voor van een ongenoemde, dat echter bij den datum *Manado* als bron van oorsprong aangeeft, en dat moet strekken tot wederlegging van mijn schrijven aan de Redactie van het T. v. N. I., opgenomen in het September-nommer van den vorigen jaargang.

Die ongenoemde schrijver, vermeenende ook eenigszins op de hoogte te zijn van de handelingen der zendelingen, heeft zich ter wille van de waarheid genoopt gevoeld eenige nadere ophelderingen te geven omtrent sommige door mij aangevoerde punten, waarover hij beweert dat door mij een verkeerd oordeel wordt geveld.

Ik kan echter na herhaalde lezing de gedachte niet van mij zetten, dat een al te oppervlakkig onderzoek hem tot die wederlegging heeft gebracht, en hoop dan ook door eene korte toelichting hem daarvan te overtuigen.

Hij vangt aan met de verklaring dat er geen personen in Indië zijn wier handelingen meer beoordeeld en veroordeeld zijn dan de zendelingen, voornamelijk die welke in de Minahasa gevestigd zijn; dat mijns inziens nog al zoo heel sterk niet plaats vindt, terwijl vooral tegen die veroordeeling pleiten de vele werken over de Minahasa geschreven, waarin tot zelfs overdrevene loftuitingen hun ten deel vallen. Ook worden de enkele stukken tegen hen geschreven, gewoonlijk zoo heftig bestreden, dat zij wel haast zouden moeten verlangen, dat er steeds meer gepubliceerd werden, indien zulks niet streed met de beginselen door hen voorgestaan.

De schrijver haalt als bewijs voor zijne bewering aan de beide stukken opgenomen in de Febr.- en Sept.-nommers van het T. v. N. I. Zijne weinig vleiende beschouwing van het eerste wordt al dadelijk door de Redactie van het genoemde blad gelogenstraft; maar hoewel het laatste volgens hem een meer bezadigden geest ademt, vermeent hij dat ik hier en daar den schijn op mij heb ge-

laden, niet te wenschen dat sommige handelingen der zendelingen al te gunstig worden voorgesteld.

Ik kom openlijk op tegen die vermeende beschuldiging, mij door den ongenoemden schrijver ten laste gelegd, en ten stelligste ontkennende dat de minste nevenbedoeling daarbij heeft voorgezeten, verklaar ik gaarne van de meest gunstige zijde de handelingen der zendelingen te hebben beschouwd; terwijl het mij oneindig liever zou geweest zijn, indien ik, zonder de waarheid te kort te doen, onvoorwaardelijk al hunne verrichtingen had kunnen goedkeuren. De overtuiging dat eene mondelinge bespreking tot niets zou leiden, deed mij overgaan tot de aanwijzing van eenige min prijzenswaardige gewoonten of gebruiken in een der meest gelezene tijdschriften; en ter vermijding van personaliteiten, gaf ik in het algemeen aan wat ik sedert lang in de gelegenheid was op te merken en te vernemen, zonder dat juist op allen te willen toegepast zien.

De ongenoemde schrijver had toch moeten begrijpen, dat ik mij niet zou durven wagen aan eene opsomming van algemeenheden, indien daaraan niet feiten ten grondslag lagen: ik acht het ook thans nog niet noodig die openbaar te maken, en wil voorshands slechts met een enkel woord zijne beschouwingen wederleggen.

Aangaande het anak-piara-stelsel, dat door mij wordt veroordeeld, merkt hij op, «dat bijna alle Europeanen op die wijze worden gediend; want», zegt hij, «vast bezoldigde bedienden zijn zeer moeilijk te engageeren en niet «minder moeilijk te houden; menigmaal zag hij ambtenaren, van elders «hier overgeplaatst, Javanen medebrengen, die na weinige maanden hun «dienst weder verlieten en naar hun land terugkeerden.»

Op gevaar af van mij bloot te stellen aan 't verwijt van mij zelven op den voorgrond te willen plaatsen, kan ik hem hierop al dadelijk antwoorden, dat ik altijd bezoldigde bedienden bij mij in huis heb gehad, en zelfs gedwongen was diegenen te betalen, welke onder den gepretereerden naam van anak-piara bij mij in dienst waren, wilde ik hen niet spoedig zien vertrekken. Ik moet echter erkennen hun ook nimmer de moeilijk te verwezenlijken belofte te hebben gedaan van later een baantje te zullen krijgen.

Maar ik sta hierin niet alleen: de meeste anak-piara bij de ingezetenen te Manado worden wel degelijk betaald; want het is niet iedereen gegeven van de zwakke zijde der bevolking een voordeelig gebruik te kunnen maken.

Dat de Javaansche bedienden na aankomst alhier spoedig hunnen dienst willen verlaten, heeft een geheel andere reden dan de opgegevene, en komt enkel daarvan, dat zij zich hier *unheimisch* gevoelen, daar zij in zoovele opzichten van de Minahasasche bevolking verschillen en daaruit eene onaangename verhouding met deze voortspruit.

Verder begrijpt de ongenoemde schrijver niet, hoe ik kan spreken van

jongelieden der laagste klasse, en geeft hij mij eenige inlichtingen omtrent de inlandsche maatschappij, die ik alleen dankbaar kan aannemen, als mij natuurlijk vroeger niet bekend.

Hij weet ook niet dat er zendelingen zijn, die een dertigtal en meer anak-piara in dienst hebben. Daarop valt weinig te zeggen: alleen dit, dat de ongenoemde schrijver dan nog weinig weet, en hem verder te verwijzen naar mijn vroeger schrijven, waarin niet van *alle*, maar slechts van *sommige* zendelingen gesproken wordt.

Om echter duidelijk te zijn zal ik hier de redenen omschrijven, waarom ik het anak-piara-stelsel veroordeel. Op zich zelf kan men er niets tegen hebben; maar toegevende dat reeds hier en daar andere denkbeelden zijn doorgedrongen, blijft het toch op vele plaatsen, juist door de aanmoediging die dat stelsel van de zijde der zendelingen ondervindt, moeilijk om bedienden te krijgen, en heeft de bevolking als vernederend leeren beschouwen het bezoldigd in dienst treden, dat toch in alle landen zoo algemeen gebruikelijk is. De menschen zelven kan men dat niet euvel duiden; want zij zien het middel in dat stelsel om later de betrekking van meester te krijgen, natuurlijk afhankelijk van de goede gezindheid van hunnen heer, door het zonder morren verrichten der zwaarste diensten het best te winnen.

Daar het er nu bij mij nog altijd niet in wil, dat uit zulke personen goede meesters kunnen gevormd worden (en er zijn voorbeelden te over om dat te bewijzen), zoo heb ik het afgekeurd, dat zij voor die betrekking in aanmerking kwamen, zonder daarom eene geheel afzonderlijke opleiding zelfs in het minst te verwerpen; door de vele andere huiselijke diensten wordt de ontwikkeling vau den toekomstigen meester zeker al zeer weinig in de hand gewerkt.

Het aannemen van anak-piara was oorspronkelijk een lief gebruik, een ieder moest het toejuichen; maar toen die schoone naam van *pleegkinderen* misbruikt werd als een masker om kostelooze bediening te erlangen, verloor het zijne waarde; en ik blijf volhouden, dat er nog altijd geen wezenlijke vooruitgang door ontstaat, welken te bevorderen de zendelingen zich als eersten plicht hebben gesteld. Een invloed, die goed kon gewerkt hebben, heeft over het algemeen slechts onvruchtbare resultaten opgeleverd.

Aangaande mijne zienswijze over het minder wenschelijke van den kleinhandel, merkt de ongenoemde schrijver op, dat verreweg de meeste zendelingen zich daarmede niet ophouden.

In weêrwil van die stellige verklaring trek ik het vroeger beweerde niet terug, omdat ik ook daarvoor de stellige bewijzen zou kunnen bijbrengen, die ik evenwel, zooals boven gezegd is, voorloopig verzwijg. Dat de winsten op enkele artikelen, volgens hem, niet meer dan voldoende zijn om de kosten van transport en beschadiging te dekken, doet mij genoegen

te vernemen, al wist ik ook niet dat daarbij zooveel risico bestond; maar dat hij de noodzakelijkheid daardoor wil bewijzen, dat zich zelfs de meeste controleurs bij de zendelingen van schrijfbehoeften voorzien, is al eene zeer merkwaardige bijzonderheid; want ik kan hem verzekeren, dat deze ze veel goedkooper betalen dan de bevolking. Bovendien blijf ik bij mijn gevoelen dat, wanneer die tak van industrie aan de bevolking werd overgegeven, een meer zuivere toestand zou ontstaan, en, gelijk ik reeds eenmaal zeide, de minder aangename vooronderstelling van winstbejag dan geheel zou vervallen.

De zondagsche armengiften, die ik voorstelde af te schaffen, acht de ongenoemde schrijver minder bezwaarlijk dan het houden van collecten; ik wil mijne opinie hieromtrent niet onvoorwaardelijk doordrijven. Ik voor mij vind het dwaas «armengiften» te noemen de gelden die niet aan de armen besteed worden, en ik heb op enkele plaatsen de voorkeur waargenomen door de bevolking aan collecten gegeven; maar het kan zijn dat elders andere denkbeelden heerschen, en het door mij opgemerkte meer eene locale kleur heeft. Als de schrijver echter zegt nimmer door den inlander te hebben hooren beweren, dat die weinige centen ten voordeele der zendelingen geofferd worden, werpt hij tevens een blaam op de Europeanen, als zouden dezen met opzet de zendelingen in verdenking willen brengen.

Over het eerste kan ik kort zijn en alleen mededeelen, dat ik zulks dikwerf hoorde en meermalen heb tegengesproken, al werd ik niet altijd geloofd; maar over de vijandige verhouding hunner landgenooten veroorlooft zich de ongenoemde schrijver de vrijheid eener opmerking, die op zijn zachtst uitgedrukt *ten eenenmale onwaar* is. De zendelingen toch staan in de meest vriendschappelijke verhouding met genoegzaam alle Europeesche ingezetenen in deze residentie, en velen zijn geparenteerd aan de meest geachte familiën. Mocht de schrijver echter ambtenaren bedoelen, dan spreek ik hem eveneens tegen; want laat hij zelf maar eens nagaan, welk eene sensatie het maakt als eene persoonlijke veete tot onaangenaamheden aanleiding geeft, en hoe zoodanige verhouding van alle zijden veroordeeld wordt.

Mijne wellicht eenigszins scherpe afkeuring van dat plotseling doopen en aannemen tot lidmaten van honderden personen, toen onlangs een R. C. priester in de Minahasa eene dienstreis deed, wordt door den ongenoemden schrijver op eene weinig overtuigende wijze verdedigd. Ik ben dan ook nog steeds van oordeel, dat door zoodanige handelingen, juist in het oog van den inlander, de godsdienst geridiculiseerd wordt. Over de etymologische beteekenis van het woord *proseliet* kan ik geene nadere opheldering geven; ik hoorde het steeds in den dubbelen zin van *nieuw bekeerde* en *nieuw aangenomene* bezigen.

Dat de zendelingen niet te veel vertrouwen in hunne meesters moeten

stellen, is eene geheel subjectieve meening, omdat ik meermalen dat vertrouwen als verkeerd geplaatst waarnam. De ongenoemde schrijver acht de zendelingen te verstandig, dan dat zij alles zouden aannemen wat hunne meesters komen aanbrengen: ik vind dat een zeer verblijdend verschijnsel, en hoop dan ook dat spoedig iedere partijdigheid, die kanker der Minahasa, voor goed moge eindigen.

Over de Europeesche kleederdracht verschillen mijne denkbeelden geheel van die des ongenoemden schrijvers; misschien zal ik elders daarop meer uitgebreid terugkomen, maar ik wil thans wel bekennen, dat de voornaamste reden die mij tot die opmerking aanspoorde, is de overtuiging van algeheele gelijkstelling, waarop de bevolking door haren overgang tot het Christendom mijns inziens het volste recht heeft. Hem is geen verbod dienaangaande bekend, mij wel, en zelfs een geval van openlijke terechtwijzing; daarom kwam ik er tegen op.

Mijne laatste beschouwingen over het afdalen tot de bevolking kunnen evenmin zijne goedkeuring verwerven; de groote quaestie van het prestige wordt daartegen door hem in het midden gebracht. Dat is een zoo dwaas vooroordeel, dat ik er niet verder over wil uitweiden, en bij zijne gemoedelijke uiting hem alleen opmerkzaam wil maken, dat hièr geen sprake kan zijn van aan Europeanen te behagen, maar dat daarentegen tot in zijne kleinste bijzonderheden den billijken wensch der bevolking moet worden te gemoet gekomen; der bevolking die nog altijd den zendeling beschouwt, niet als een hoog gewaardeerden raadsman, aan wien men zijne teederste geheimen kan blootleggen, maar als den strengen rechter die, verre boven haar verheven, slechts van uit de hoogte op haar nederziet en zich nader aan de Godheid denkt dan de eenvoudige pas bekeerde.

Ik hoop dat mij nog eenmaal het voorrecht zal geschonken zijn, onverdeelde hulde te mogen brengen aan de vele goede werken der zendelingen; en wanneer zij die daartoe zoo uitstekend in de gelegenheid zijn, door hunne handelingen het onwrikbaar bewijs van ware zelfverloochening leveren, dan zal ik het mij ook ten duren plicht stellen den sluier van schijnbare tegenstrijdigheden voor altijd op te lichten.

Een Controleur in de Minahasa.

BOEKAANKONDIGING.

De plicht van Nederland jegens eigene zelfstandigheid en Java's nationaliteit, *door Mr. W. Wintgens. 's Gravenhage*, 1870.

Onder bovenstaanden titel heeft de heer Mr. W. Wintgens enkele door hem in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in den loop van 1866 en 1867, uitgesproken redevoeringen in eene brochure laten overdrukken. Die redevoeringen loopen over verschillende onderwerpen; meestal zijn het polemiseerende stukken, waarin de heer Wintgens zijne medeleden onder den last van eindelooze citaten tracht te verpletteren. Toch meent hij, in de korte voorrede, waarin hij deze uitgelezen vruchten zijner laborieuse welsprekendheid aanbeveelt, dat zij op eene treffende wijze licht verspreiden over de tegenwoordige ijzingwekkende gebeurtenissen.

Met de zedigheid die hem kenschetst, is de heer Wintgens er niet ver van af te gelooven, dat hij in 1866 en 1867 met de gaaf der profeten was bezield en dat hij thans, door eenvoudig zijne gelijste citaten over te drukken, niet weinig bijdraagt om althans Nederland te behoeden voor de noodlottige gevolgen van den tegenwoordigen oorlog.

Toch gevoelt hij dat hij een wanhopend werk onderneemt. Droefgeestig toch is zijne schets van onzen toestand. «Nederland,» — aldus schrijft hij, «de Nederlandsche natie behoort in eigen boezem te tasten en aan zich zelve rekenschap af te leggen van hare tekortkomingen.

«Streng en onpartijdig moet ook hier de nationale gesteldheid worden onderzocht, en behooren de zwakheden en feilen te worden gepeild, opdat wellicht de ramp van dezen oorlog voor Nederland een keerpunt moge aanwijzen in zijne geschiedenis.

«Slaat men toch een onbevangen blik op onzen politieken toestand, dan valt er weinig op te merken, waarop wij ons kunnen beroemen, veel daarentegen wat stof geeft tot ernstige overweging.

«Wanneer men toenadering en verbroedering aanraadt, dan is het niet het oogenblik, om bestaande kwalen en gebreken, op zedelijk en stoffelijk gebied, in het breede uit te meten, of den stilstand en den teruggang in het werk der nationale wetgeving te schetsen. Slechts voor één punt, omdat het met het nationaliteits-beginsel in het allernauwste verband staat en niet minder met het geheel bestaan van Nederland, behoort daarop eene uitzondering te worden gemaakt. Het is de gedragslijn, door Nederland sedert eenigen tijd gevolgd jegens zijne Oost-Indische bezittingen.

«De vraag moet beantwoord worden, of men zal voortgaan de richting te volgen, die zich ten doel stelt, om het Nederlandsche koloniale systeem: *eerbiediging der inlandsche nationaliteit*, te doen vallen; — van welke richting de fatale uitkomsten met elken dag duidelijker te voorschijn treden in toenemende onrust, in geschokt crediet, in stilstand van handel en in stakingen van betaling op zeer groote schaal?

«Voeg daarbij de kolossale *failures* van de Indische comptabiliteit en van den Indischen spoorweg: en het profetisch woord van den heer Thiers geldt ook hier: *il n'y a plus une seule faute à commettre.*»

Onder de vacht van gematigdheid en verbroedering, hebben wij werkelijk in de voorrede gelijk in de redevoeringen, met de meest partijdige beschuldigingen te doen die door het koloniaal behoud den liberalen naar het hoofd worden geslingerd. In plaats van den verzoenenden broeder, zooals de heer Wintgens zich zoo gaarne wil voordoen, is hij, op den keper beschouwd, slechts de verweekte en met citaten overladen weêrklank van die lieden, welke van de koloniale quaestie de vinnigste der partijquaestiën hebben gemaakt. De familietrekken zijn duidelijk te erkennen: verwarring van oorzaken en gevolgen, eenzijdige en oppervlakkige opvatting van het koloniaal vraagstuk, veroordeelende machtspreuken zonder eenigen zweem van bewijsgronden, totale miskenning van onze koloniale geschiedenis en van de richting die zich bij onze natie heeft gevormd door eene juistere waardeering van Indische toestanden en behoeften. De toon mag zouteloozer wezen, de methode is dezelfde.

Belachelijk vooral is de op gezwollen toon gestelde vraag of men zal voortgaan de richting te volgen die zich ten doel stelt om het Nederlandsch koloniaal systeem: *eerbiediging der inlandsche nationaliteit*, te doen vallen? Was de heer Wintgens een denker, in plaats van een citaten-verzamelaar, hij zou alras bespeuren, dat, welk koloniaal stelsel Nederland ook in Indië toepasse, het niet bij machte zou wezen de groote inlandsche nationaliteiten uit te wisschen. Was hij beter bekend met de geschiedenis van de lotgevallen der Indiërs onder onze heerschappij, hij zou zich tweemaal bedenken eer hij eerbiediging van de Indische nationaliteit durfde onderstellen bij het dwangstelsel, ingevoerd door een man die openlijk de meening verkondigde, dat de adat gelijkt op een klomp was die men naar willekeur kan kneden.

Hoe pompeus de heer Wintgens zijne oude redevoeringen uitstalt, vreezen wij toch dat zij niet veel aftrek zullen vinden. Zij zouden anders, gelijk zoo vele *would-be* gelegenheids-stukken, zeer goed voor het een of ander liefdadigheids-doel kunnen dienen.

T.

VARIA.

Aan de Redactie van het Tijdschrift voor Nederl. Indië.

Dezer dagen eerst kwam mij het December-nummer van uw tijdschrift in handen, bevattende o. a. het vervolg en slot van het opstel, getiteld: «het boschwezen op Java.»

De naam des schrijvers, daaraan toegevoegd, en die ongetwijfeld, waar het de behandeling van dergelijke historisch-kritische beschouwingen geldt, een goeden klank heeft, bevestigt tevens de juistheid mijner vroegere gissing, dat wij hier te doen hebben met iemand, die eerstens nimmer persoonlijk en praktisch met djatihout heeft omgegaan, en, ik voeg er thans bij, de kennis van zijn onderwerp alleen aan schriftelijke bescheiden heeft ontleend.

Ik weet niet of de heer *v. S.*, tijdens hij de bedoelde artikelen schreef, bekend was met die, welke door mij achtereenvolgens in N°. 16, 33, 44, 65, 73 en 83 van Jaargang 1869 van het *Bataviaasch Handelsblad* zijn geplaatst, later in hun geheel opgenomen in N°. 4 van *J^b. Swart's verhand. & berichten* voor dat jaar, en sedert nog aangevuld in N°. 100 voor 1869 en N°. 44 voor 1870 van eerstgemeld blad, doch heb alle reden om zulks te betwijfelen.

Hetgeen daarin door mij in de inleiding tot het 2^e ged. omtrent een eventueel te schrijven «*geschiedenis der djatibosch-exploitatie op Java, sedert de opheffing van het blandong-stelsel*» wordt aangevoerd, en thans van zelf slaat op het laatste deel van den arbeid des heeren *v. S.*, doet genoegzaam zien dat ik het in sommige opzichten met schrijvers beschouwingen volstrekt niet eens kan zijn.

Evenmin toch als toen kan ik thans des schrijvers blijkbare ingenomenheid met den tegenwoordigen gang der zaak deelen, en wat sedert met de ondernemingen *Randoe Blatong* en *Sedan* is voorgevallen, maakt dit, m. i., duidelijk genoeg. De heer *v. S.*, die zulks geheel op rekening stelt van de overschatting der uitbestede boschperceelen van de zijde der aannemers, weet blijkbaar niet, dat de grootste moeilijkheden tot dusverre

daaruit zijn voortgevloeid, dat de meeste perceelen eerstens buiten staat bleken om den van Regeeringswege vastgestelden, approximatieven totaalvoorraad hout op te leveren, maar dat, daar inzonderheid de zwaardere houtwerken meestentijds ontbraken, zulks de ondernemers noodzaakte om slechts lichtere en op de overvoerde houtmarkt minder gewilde soorten af te voeren, en hen daarenboven telkens deed falen in de tijdige oplevering der bij uitbesteding voor den lande benoodigde en door hen aangenomen partijen.

Wel is waar zal niemand, die maar eenigszins met de gesteldheid der djatibosschen bekend is, daarvan aan hen, aan wie de bedoelde taxatie indertijd is toevertrouwd, een verwijt maken, en hebben de ter zake bereids uitgewezen vonnissen de N. I. Regeering geheel in het gelijk gesteld; maar toch geloof ik dat het onredelijk mag worden genoemd, om, zij het dan slechts zijdelings, de schuld van den tegenwoordigen gedrukten toestand der particuliere boschexploitatie hier te lande alleen op de schouders der respectieve ondernemers te werpen.

Dat trouwens die toestand werkelijk ongunstig is, wordt voldoende aangetoond door de herhaalde mislukking der ten behoeve der Marine of van andere Departementen in den laatsten tijd gehouden uitbestedingen, en evenzeer door het gehalte der thans op particuliere stapelplaatsen en venduties meest voorkomende houtwerken.

Een en ander is dan ook oorzaak, dat de wijze, waarop S. in een paar woorden de te dezer plaatse gedreven onderneming vermeldt en daaraan, min of meer bedektelijk, het karakter van overtolligheid tracht bij te zetten, ten eenenmale onjuist mag heeten. Verre van dien toch, wordt het meer en meer duidelijk, dat het Marine-departement voor den dienst zijner reparatiewerven en van den bereids aangevangen nieuwen aanbouw, in de eerste tijden grootendeels afhankelijk zal wezen van den door bemiddeling daarvan verkregen voorraad, en heeft dit er reeds toe geleid, dat niet alleen sedert 1870 jaarlijks twee der vroeger aangewezen jaarperceelen zullen worden geëxploiteerd, maar dat hoogstwaarschijnlijk, nadat deze gezamenlijk zijn uitgekapt, een nieuw gedeelte van het bosch *Parengan* daartoe zal worden bestemd en nader aangewezen. Veel is er trouwens, dat daarvoor pleit, vooral nu langzamerhand de détails van de hier gevolgde ontginningswijze op voldoenden voet geregeld zijn, en evenzeer de dessa *Parengan* dientengevolge geworden is, zooals zij thans is en ik vroeger heb beschreven.

Dat verder, bij de geregelde behoefte, die het tegenwoordig in *Holland* gevolgde stelsel van scheepsbouw aan het gebruik aldaar van teak- of djatihout heeft doen ontstaan, daarin met voordeel gelijktijdig van hieruit zoude te voorzien zijn, lijdt, met het oog op den thans in *Nederland* besteden prijs, geen twijfel; vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat b.v. verleden jaar de van hier verkregen balken van 5 tot 6 en van

6 tot 7 N. el de ten behoeve der Marine gevraagde hoeveelheden respectievelijk met 470 en 240 stuks overtroffen en dit verschil, wanneer men in *Nederland* ook lichtere afmetingen nog met voordeel kon gebruiken, een nog veel gunstiger verhouding krijgen zou.

De beschrijving, door den heer *v. S.* op blz. 463 van een djatibosch gegeven, is tamelijk overdreven en sterk gekleurd. Van een «sombere, huiveringwekkende verlatenheid» is niets te bespeuren, of het moest zijn in den Oost-moeson, als de bladerlooze boomen het schouwspel vertoonen van een Hollandsch winterlandschap. Dat de «dichte schaduw der bladen alle planten geenszins verstikt,» dit ondervindt men helaas! ten koste van kleeding en schoeisel, als men een maagdelijk djatibosch doorwandelt. «Eerbiedwaardige stammen, die elkander als een zuilenrij opvolgen» zijn, hoe gewenscht ook, hoogst zeldzaam en de weinig hooge, onregelmatig gevormde, in allerlei zeer uiteenloopende afmetingen dooreengegroeide boomen doen allerminst daaraan denken. Dat de «tijger deze onherbergzame wouden niet altijd schuwt,» bleek o. a. nog onlangs hier ter plaatse, toen een dezer dieren nabij de kapplaats in een val werd gevangen, terwijl, behalve den mensch, nog een groote verscheidenheid van wilde varkens, herten, kidangs, eekhorens, apen, boschduiven en ander gevogelte, alsmede slangen, hagedissen, leguanen en dergelijk gedierte daarin huisvest en geen dezer schepsels van de «samengepakte lucht, gelijk die van een heet waterbad», ooit ofte immer den minsten last schijnt te hebben.

Voor het overige vermeen ik, zoowel wat de algemeene gesteldheid der bosschen, als de bijzonderheden der exploitatie betreft, naar mijn bovenaangehaald opstel te mogen verwijzen.

Ten slotte zij nog medegedeeld, dat, sedert eenigen tijd, door de alhier bestaande onderneming met opmerkelijk goeden uitslag wordt gebruik gemaakt van het stelsel, om alle werkzaamheden zooveel mogelijk hetzij aan Chineezen, hetzij rechtstreeks aan de Javaansche arbeiders uit te besteden, en dat het hout, van het vellen der stammen af, tot den afvoer naar de Gouv. stapelplaats te *Boenga* toe, meestal in aanneming wordt bewerkt en ook het schoonmaken, uitbranden en voorzooveel noodig weder aanplanten der uitgekapte perceelen op die wijze geschiedt; waarbij de inlandsche werlieden niet alleen een groot gedeelte der houtwerken op hun geliefkoosde manier pikelen, maar zelfs de voor de verschillende houtvoertuigen bestemde trekbeesten dikwerf uit eigen beweging en met voordeel vervangen.

Parengan, 18 *Juni* 1870.

D. Boeke,
Ingenieur b. h. vak v. scheepbouw, tijd. belast met het toezicht van wege de Marine over de exploitatie van het bosch Parengan.

Het volgende uittreksel van een brief in de Preanger geschreven, verdient onder de oogen onzer lezers gebracht te worden.

„De inlander heeft geen besef van eigendom; dit bleek mij dezer dagen weêr. Door het maken van een weg was een sawah van een inlander te Garoet onder water geraakt. Eerst na een tiental jaren was de grond zoover weêr aangespoeld, dat er weêr padi geplant kon worden. Toen wilde een ander er een sawah aanleggen. „Neen," zeide de vroegere bezitter, „dit hier *was mijn* sawah en *blijft mijn* sawah."

De Heer C. Leemans, Directeur van het Rijks-museum van oudheden en waarnemend Directeur van het Rijks-ethnographisch museum te Leiden, heeft weder als naar gewoonte in de Staats-courant verslag gedaan van de aanwinsten die in het jaar 1869 door aankoop, ruil of geschenk aan genoemde inrichtingen zijn ten deel gevallen. De oudheidkundige verzameling ontving geschenken van Javaansche oudheden van den heer Kinder de Camarecq en van Prof. Hoffman, terwijl eenige uit Java afkomstige bronzen op een verkooping te Amsterdam werden aangekocht. De aanwinsten van Romeinsche en Europeesche, vooral vaderlandsche oudheden, kunnen wij hier laten rusten. Het ethnographisch museum werd, wat den Indischen Archipel betreft, verrijkt met geschenken van particulieren en van het Departement van Koloniën, met aankoopen van voorwerpen door den heer Klinkert uit Indië medegebracht, en door talrijke voorwerpen door de officieren van gezondheid Wienecke en Semmelink ten behoeve van het museum op Java en Borneo bijeengebracht. Java, Bali, Sumatra, Banka, de Riouw-Lingga Archipel, Borneo, Celebes, Timor, de Molukken hebben ieder aan deze verrijking van het museum een grooter of kleiner aandeel.

Maar hoewel de oogst van voorwerpen uit den Indischen Archipel voor de rijksverzamelingen in 1869 niet onbelangrijk was, hij had veel grooter kunnen en moeten zijn indien bij de natie en de regeering de rechte belangstelling voor die instellingen gevonden werd. Voor alles echter bestaat dringende behoefte aan eene betere gelegenheid om de reeds voorhanden schatten ten toon te stellen, dan de ongepaste en onvoldoende gebouwen aanbieden waarin thans die reeds zoo rijke verzamelingen worden bewaard. De heer Leemans gevoelde behoefte om zijn hart daarover lucht te geven. Toen hij evenwel zijn verslag reeds geschreven had, werden hem bedenkingen geopperd omtrent het voegzame om zijne klachten te doen opnemen in een dagblad van den Staat. Hij besloot daarop uit het stuk voor de Staats-courant bestemd, enkele gedeelten te lichten, maar met het voornemen om het geheel, ongekortwiekt, afzonderlijk voor zijne eigene rekening te laten afdrukken en verspreiden.

Het behoort minder tot onze roeping de klachten te herhalen door den

Directeur uitgesproken over de ongeschiktheid en ontoereikendheid van het gebouw voor het museum van oudheden bestemd; maar de ethnographische verzameling is, in verband met de te Leiden aanwezige Rijksinstelling van onderwijs in Indische Taal- Land- en Volkenkunde van zooveel gewicht voor de belangen die wij voorstaan, dat wij ons niet mogen onthouden, de klachten van den heer Leemans, voor zoover zij tot deze verzameling betrekking hebben, in onze bladen te reproduceeren, te meer daar hare juistheid ons geheel onbetwistbaar toeschijnt.

„Ofschoon de bekrompenheid van het, altijd nog slechts tijdelijk voor de ethnographische verzameling aangewezen gebouw, eene, niet eens slechts dragelijke, tentoonstelling der reeds aanwezige voorwerpen, maar alleen eene voorloopige berging toelaat, mogen wij echter eene opmerking niet terughouden over eene omstandigheid, die zeer in het nadeel werkt van eene voortdurende uitbreiding en aanvulling van onderscheidene afdeelingen van het Rijks-museum. Zij betreft de nadeelige mededinging, uit de vestiging en de pogingen tot uitbreiding van andere soortgelijke verzamelingen bij bijzondere genootschappen of vereenigingen ontstaan, en de versnippering van krachten, die te zamen, tot één doel vereenigd, een schoon geheel zouden kunnen vormen, waarmede de wetenschap en de roem des lands zeker beter gebaat zouden zijn, dan bij een tal van gelijke inrichtingen, ieder op eigen terrein, ieder uitsluitend voor hare eigen belangen werkende, en die daardoor noodzakelijk aan elkanders belangen in den weg staan.

„De Hoogleeraar Veth heeft in een der afleveringen van het *Tijdschrift voor Ned. Indië* terecht zijne klachten aangeheven over de nadeelige gevolgen dier verdeeling en versnippering, en wees tevens, geheel terecht, op het wenschelijke, dat althans de voorwerpen die in twee onderscheiden Rijksverzamelingen aanwezig zijn, bij elkander op ééne zelfde plaats vereenigd mochten worden.

„Het Koninklijk kabinet van zeldzaamheden te 's Gravenhage bezit eene zeer belangrijke reeks van voorwerpen, die, bij de thans gehuldigde wetenschappelijke zienswijze, dáár geheel misplaatst moeten geacht worden en buiten allen twijfel tot het gebied der algemeene ethnographie behooren.

„De door ons bedoelde kwaal is, sedert het betoog van den heer Veth verscheen, nog toegenomen. De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van nijverheid te Haarlem had, in eenige haar tot dit doel aangewezen lokalen in het Paleis in den Hout aldaar, in de laatste jaren een museum van grondstoffen en natuurvoortbrengselen „uit de Nederlandsche overzeesche bezittingen" gevestigd. Op de algemeene vergadering van 1868 werd het besluit genomen om dat museum ook uit te breiden tot: de voortbrengselen van inlandsche volksvlijt in Ned. Indië. De inrichting treedt dus geheel en al op het gebied van het Rijks-museum, althans voor zoover dit het voornaamste gedeelte, de zeden, gebruiken en nijverheid der buiten Europa gelegen Nederlandsche bezittingen omvat, en moet dus noodzakelijk aan de belangen der Rijksinstelling afbreuk doen. De voortbrengselen toch der inlandsche volksvlijt omvatten alles wat, behalve die der natuur, uit gindsche ge-

westen afkomstig is. Waartoe nu, vooral bij de gemakken die de tegenwoordig zoo snelle, talrijke en min kostbare middelen tot gemeenschappelijk verkeer aanbieden, op zulk een korten afstand van elkander, twee onderscheiden verzamelingen, grootendeels van dezelfde voorwerpen?

„Van de nadeelige werking leverde de geschiedenis van het afgeloopen jaar een betreurenswaardig bewijs. Eene rijke verzameling van voortbrengselen, zoowel der natuur als van de nijverheid, uit de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen was, met bestemming voor de internationale tentoonstelling van 1867 te Parijs, naar het moederland overgezonden, gedeeltelijk ook tot die bestemming dienstbaar gemaakt, gedeeltelijk wegens vertraagde aankomst te Amsterdam bewaard gebleven.

„Na afloop der tentoonstelling werd, van wege het Ministerie van Koloniën, aan de Hoofdcommissie voor de genoemde tentoonstelling de taak opgedragen, om de voorwerpen tusschen de verschillende openbare verzamelingen te verdeelen; doch onder voorbehoud dat in de eerste plaats rijksinstellingen voor de toedeeling in aanmerking zouden komen. Dit voorbehoud is echter niet in acht genomen. Reeksen die volstrekt bij elkander behoorden om een zooveel mogelijk volledig geheel te vormen, zijn gescheiden en gedeeltelijk aan het Rijks-museum, gedeeltelijk aan andere instellingen toegevoegd; voorwerpen die in het eerste nog in het geheel niet vertegenwoordigd waren, kregen ook nu elders eene bestemming, en het was alleen aan de welwillendheid van het Bestuur der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid te danken, dat door afstand van de hierboven vermelde dubbelen, in de aanvulling van eene geheel ontbrekende reeks bij de rijksverzameling nog kon voorzien worden.

„Er is nog eene andere oorzaak die zeer ten nadeele werkt, zoowel van de onder ons beheer gestelde, als de overige rijksverzamelingen, een nadeel dat des te meer drukt naarmate de omstandigheden eenigszins aanzienlijke aankoopen tot uitbreiding en tentoonstelling minder gedoogen. Wij achten ons verplicht dit, naar onze overtuiging zeer belangrijke punt hier opzettelijk te vermelden; wellicht dat eenig middel tegen de kwaal gevonden wordt, wanneer zij maar eerst gekend en de aandacht op haar bestaan gevestigd is. Dikwijls hebben onze verslagen, en het tegenwoordige kon er wederom van getuigen, dankbare hulde gebracht aan de onbekrompen en belanglooze medewerking, die door onderscheiden ambtenaars in de Nederlandsche Overzeesche bezittingen, zoowel aan het ethnographische als aan het archaeologische museum geschonken werd, en waaraan beide die instellingen zulke hooggewaardeerde bijdragen te danken hebben. De jaarlijksche openlijke vermelding van dergelijke aan de wetenschap bewezen diensten, en de getrouwe verslagen dienaangaande voortdurend aan de Regeering overgelegd, zijn de eenige voor ons beschikbare middelen, om van onze erkentenis te doen blijken en aan welwillende begunstigers, bij de overtuiging dat zij een goed en vaderlandslievend werk verrichtten, de voldoening te verschaffen, dat hunne pogingen gewaardeerd, op rechten prijs gesteld worden. Ongelukkig wordt die voldoening door velen niet genoegzaam geacht en is de wel wat ver gedreven zucht om zichtbare onderscheidingen te verwerven, vaak een prikkel om gevoel van zedelijke ver-

plichting jegens het Vaderland en den vaderlandschen roem op den achtergrond te dringen. Wij spreken hier bij ondervinding en zouden onder andere op eenen hoofdambtenaar kunnen wijzen, die, nadat hij in de toekenning eener Nederlandsche ridderorde een blijk van tevredenheid over de door hem bewezen diensten had erlangd, van de gelegenheid waarin hij zich bevond om voorwerpen van vroegere tijden op Java bijeen te brengen, gebruik maakte om eene verzameling te vormen, die hij aan de Fransche Regeering ten geschenke zond. Nadat hij van verlof naar Nederland en een bezoek van Parijs naar Indië was teruggekeerd, erlangde hij in de toekenning van eene Fransche ridderorde het bewijs, dat zijn geschenk aangenaam was geweest en voor hem gewenschte gevolgen had gehad. Hoe dergelijke feiten wederom bij anderen nadeelige werking oefenen, bleek ons zeer onlangs, toen eene aansporing van een onzer vrienden bij eenen ambtenaar op Java, om eene kleine verzameling van oudheden in zijn bezit aan het Rijks-museum af te staan, beantwoord werd met de verklaring van dien ambtenaar, dat hij, zoo hij zich van de voorwerpen ontdeed, dit veel liever zou doen ten behoeve van de Fransche Regeering, zooals dat door den heer (hier werd de door ons hierboven bedoelde ambtenaar genoemd) geschied was, ten einde hij op dezelfde wijze zich de kans mocht openen op eene onderscheiding. Wij wijzen hier slechts op een paar voorbeelden onder een groot aantal die ons ter kennis kwamen. Wie zich buiten de grenzen van ons Vaderland begeeft, dan ook buitenlandsche museums bezoekt, en zich eenigermate op de hoogte kan stellen van de geschiedenis dier inrichtingen, hij zal de overtuiging erlangen, dat de door ons hier vermelde oorzaak menigen stroom, die eigenlijk naar Nederland had moeten vloeien, in een aantal zijtakken naar verschillende richtingen elders heen heeft afgeleid."

De feiten door den heer Leemans vermeld, zijn niet alleen bedroevend voor de beoefening der wetenschap in het Vaderland, nog erger is het dat zij toonen dat liefde voor onze nationaliteit, voor de eer en den roem huns volks bij sommigen in zoo geringe mate gevonden wordt. De Vaderlandsliefde moet al zeer zwak zijn, wanneer zij niet kan opwegen tegen de kinderachtige voldoening der ijdelheid, die het recht om de borst met een gekleurd lintje te tooien, verschaffen kan.

De heer de C., schrijver der recensie van Graafland's «Minahassa» in het Februari-nommer, en van een opstel over «het bijgeloof in de Minahasa» in het Juli-nommer van dezen jaargang, zond ons op genoemde stukken de volgende nalezing:

„In mijne recensie van Graafland's „Minahassa" (blz. 126) heb ik mij eene aanmerking veroorloofd over de verklaring van het woord *Toumboeloe* door *bamboe-menschen*. Niet lang geleden eenige bamboe-soorten onderzoekende, werd mij gezegd dat de *boeloeh toei* in het Alfoersch *woeloe* heette, en toen ik daarover met een zeer ontwikkeld hoofd sprak, deelde hij mij mede, dat volgens de meening van sommigen de naam van *Toumboeloe* van dit woord zou zijn

afgeleid. Hij zelf betwijfelde de juistheid hiervan, omdat bij fosso's en gevechten enz. wel andere bamboe-soorten, maar nooit de *boeloeh toei* gebezigd werd. Bovendien wordt de andere verklaring nog daardoor bevestigd, dat de eerste nederzetting der primitieve bewoners plaats had op den *Woeloer Mahatoes*, en dit *woeloer* overeenkomt met *boeloed* = berg. Graafland spreekt over bamboezen paggers, doch deze werden noch worden van *boeloeh toei* vervaardigd. Prof. Miquel beschrijft die soort als de *Bambusa longinodis* Miq.; men maakt er hier fluiten van en ook de zoogenaamde *Soempitan* of blaasroeren.

„In mijne bijdrage over „het bijgeloof in de Minahasa" heb ik sub. n°. 3 (blz. 3) het woord *woweneh* foutief geschreven. Dit moet zijn *wewene* of *wewéné*. Achter *tangkeh* en *toewamah* plaatste ik eene *h*, om aan te duiden dat de laatste klinker kort is."

In hetzelfde schrijven van den heer de C. vinden wij nog de volgende aanteekening over de namen van de broodvrucht, in de Minahasa gebruikelijk:

Amoe — Jav. *Soekoen*, de *Artocarpus laevis* (Alf. *Koeroer*.)
Gomoe — Jav. *Kaloewih*, de *Artocarpus incisa* (Alf. *Koka*.)

OPGAVE van het aan[...]treden, de akte van aangifte al dan niet hebben geteekend.

Districten.	NAM DER NEGOR[...]	TOTAAL.		TOTAAL PERSONEN		Aanteekeningen.
		mannen.	vrouwen.	die geteekend hebben.	die niet geteekend hebben.	
Sonder.	Hoofdnegorij Sonde[...]	1	16	7	27	In al deze negorijen zijn scholen, behalve te *Kolongan atas*, van waar de kinderen te *Sonder* op school komen; die te *Soelocōen*, *Lelema*, *Moentei*, *Popontolen* en *Tangkoenei* zijn negorijscholen, de overige genootschapscholen.
	Toempaän	2	5	5	7	
	Matani	2	1	4	3	
	Soelocōen	4	9	8	18	
	Pinapalangko		2	1	2	
	Kapoja	3	3	2	6	
	Kolongan atas	2	3	4	5	
	Lelema	5	5	3	10	
	Moentei	3	6	9	9	
	Tjintjep	7	10	2	17	
	Popontolen		2	2	2	
	Kiawa	3	5		8	
	Tangkoenei		1	2	1	
		2	68	49	110	
Tombassian.	Toemaloentoeng	1	1	2	2	Alleen te *Malikoe* is eene negorijschool. De kinderen van *Lopana* gaan school te *Pondang*, die van *Malenos* te *Ritei*, die van *Bitoeng* te *Amoerang*, en die van *Ranolambot* en *Toemaloentoeng* te *Tombassian atas*.
	Lopana	2			2	
	Malenos	3	6	1	9	
	Tombassian atas	1	11	3	22	
	Malikoe	1	2	5	3	
	Ritei	5	4	5	9	
	Ranolambot		1		1	
	Pondang		2	1	2	
	Bitoeng	1	2		3	
		4	29	17	53	
Kawangkoan.	Hoofdnegorij Kawa[...]	5	18	8	33	Alle scholen in dit district zijn genootschapscholen; de kinderen van *Kawangkoan bawah* gaan school te *Romoön*, die van *Pondos* te *Tewassen*, die van *Lansot* te *Romoön atas* en die van *Kinali* te *Kawangkoan*.
	Tondegesan	5	9	5	14	
	Lansot	4	1	7	5	
	Karimbow	4	8		12	
	Pinamorongan	4	11	9	15	
	Kawangkoan bawah	1	1		2	
	Pondos		2	1	2	
	Lapi	4	3	3	7	
	Koemelemboeai	1	13	6	24	
	Woewoek	4	4	7	8	
	Talaitad		3	11	3	
	Koreng	1	2	1	3	
	Tewassen	4	4		8	
	Kinali		1		1	
	Kajoewi	3	7	3	10	
	Kanejan	3	6	3	9	
	Malola		1		1	
	Poïgar	[illegible]	[illegible]		[illegible]	

VIJF-EN-VEERTIG TOUNSEASCHE RAADSELS

met vertaling en aanteekeningen.

1.

Silisilighĕnnu: se dima matuari se madukaduka*d* wija si inanera kĕnitan; tawimo mate minaleosso si inanera, minatemo se rintena dima. — Sĕputna u warisa.

2.

Silisilighĕnnu: un dou*d* ni kolano un dai karĕgĕsan. — Dou*d* um popo.

3.

Silisilighĕnnu: se dua matuari se matundutundu wija si oponera, wisa un angean ni oponera witu un angeannera, dai si ĕsa wo paa*d* ikamuri se malowalowaan uman. — Kuku.

4.

Silisilighĕnnu: un tĕkĕn ni kolano un dai kakamuan. — Pawĕng.

5.

Silisilighĕnnu: un tadun oki um pangusean. — Un udu.

1.

Vijf zusters verzorgen hare zieke moeder; reeds bijna overleden is hare moeder hersteld en zijn hare vijf kinderen gestorven. — De bloem der ritjaplant (Capsicum pyramidale).

2.

Koningswater, dat door den wind niet bereikt kan worden. — Klapperwater.

3

Twee broeders volgen onophoudelijk hun grootvader; waar hun grootvader heengaat, derwaarts begeven ook zij zich; niet een wil achterblijven, (maar) zij wedijveren om het zeerst met elkander. — De voeten.

4.

Een vorstenstaf, die niet kan vastgehouden worden. — De *pawĕng*-boom (Fleurya interrupta).

5.

Een klein bosch, waar koese's gevangen worden. — Het hoofd.

(Met de *koese's* of civetkatten worden hier de *pediculi* bedoeld.)

6.

Silisilighĕnnu: se ĕnĕm matuari se putri se mai uman, matolako wo mawuri; se pananauĕn umanlako, se dai rĕndai kaelĕkĕnlako. — Um baang.

6.

Zes zusters komen te voorschijn, gluren even en keeren terug; men tracht haar te onderkennen, maar zij zijn niet duidelijk zichtbaar. — De tanden.

7.

Silisilighĕnnu; um bale ni kolano u mapudipuding um barisa ne djawa. — Kapaja.

7.

Een vorstenhuis, gevuld met peperkorrels. — De papajavrucht.

8.

Silisilighĕnnu: se dua matuari se maleoleossan uman, wisa un angean ni ĕsa witu un angeannera; maan sera kumelang dou wo mawuriai se dai mĕndam wĕndu. — Wĕrĕn.

8.

Twee zusters hebben elkaar innig lief, waar de eene heengaat daar gaan beiden heen; al gaan zij ook ver weg, als zij terugkeeren gevoelen zij zich niet vermoeid. — De oogen.

9.

Silisilighĕnnu: si tuawene si madukadukad aki loloangan um bale, sakawijaanne tou jo sija isuruknalako. — Loloangan.

9.

Eene oude vrouw past op de deur van het huis; telkens als er iemand binnenkomt, duwt zij hem naar beneden. — De deur.

(*Loloangan* is eig. *deuropening*; de *deur* heet *pepenet*).

10.

Silisilighĕnnu: se dima matuari se rimĕngan uman ange akad u minatou se dai minaelčelĕkannai, si ĕsa wo si ĕsa nangetegham ni inana wo ni amaĕna un sorib; taasĕan sorib se matuari dai matauan; jo naanno ne potan, kĕkatauannokan sa wo tempomo ni oponera mukamo wija ni sera. — Dansot.

10.

Vijf zusters hebben van hare geboorte af elkaar niet eenmaal gezien, en ieder voor zich maakt eene kamer in gereedheid voor hare moeder en haren vader; ieder afzonderlijk heeft eene kamer en de zusters weten niets van elkaar af; enkele zijn reeds zwanger, dat eerst bekend zal worden als hare grootmoeder (de deur) zich voor haar opent. — De *làngsat*-vrucht.

11.

Silisilighĕnnu: se tĕdu makarija se minatuktukan se mĕngamĕngame tinajananolako u mas pusakanera; taan um pusakanera itii jo lumĕlĕpu; sa tempomo niitu mawijaai,

11.

Drie vrienden buigen het hoofd naar elkaar toe, zij zijn op het punt in tranen uit te barsten en laten hunne geërfde gelden achter; maar die erfenis van hen ging naar elders;

jo se tĕdu makarija daimo makarĕsĕn ung kasusaannera, tawino mate. — Watu dudutuan.

als het nu tijd wordt samen te komen, kunnen zij hun verdriet niet langer inhouden en zijn bijna gestorven. — De steenen van den haard.

(Als de inlanders naar de tuinen gaan, gieten zij water op de steenen van den haard; maar als zij terugkomen en het vuur op nieuw aansteken, barsten de steenen bijna van de hitte).

12.

Silisilighĕnnu: un tambu koki mangĕrangĕraka ung katautaunno ne rinte ni kolano; taintu ung kĕdakĕ*d* ne putri se malolowa umanlako mange matumpele aki tambu oki itii; se taintu ung kasijo daimo si ĕsa wo mawuripenai, sa tompollo timumpele witu un tambu makĕraka itii. — Waas.

12.

Een kleine vijver, waarin het water opborrelt, dat bekend is aan de kinderen van den vorst; een zeer groot aantal prinsessen springen om het hardst in dien kleinen vijver; van zoovelen keert er niet een terug als zij in dien kokenden vijver neêrgesprongen zijn. — Rijst (*bĕras).*

13.

Silisilighĕnnu: si rinte ni kolano jo ĕsa uman wĕwene, taan taintumo ung kaure sija minatou makasakasa uman wo paelĕkĕn; sanataun makasa elĕkĕn; si rĕra kendis si dai kakamuan, taan sija elĕkĕn uman sawĕngi; saajamo jo sija daimo paelĕkĕn, nu sija pinatemo ni kolano. — Un solo.

13.

Het kind van een vorst, ééne enkele dochter, doch van hare geboorte af is zij slechts van tijd tot tijd zichtbaar; eenmaal 's jaars is zij zichtbaar; het is een schoon meisje dat niet kan vastgehouden worden, maar zij wordt alleen des nachts gezien; als het dag wordt is zij niet meer zichtbaar, omdat zij door den vorst is gedood. — Eene lamp.

14.

Silisilighĕnnu: si putri si taintu ung kakendis rimĕngan uman ange rinte kampe jo winujanganno wo dambungan, taan mange tare matuai sija tinangkolan. — Totoodĕn.

14.

Eene overschoone prinses draagt van kindsbeen af reeds eene sarong en kabaai, maar daartentegen oud geworden gaat zij geheel ontkleed. — Bamboesriet.

15.

Silisilighĕnnu: si tĕle oki si dumangkoi un toka ĕsa kumukuk, susu*d*ĕna dumangkoi toka kumukuk; makasijow dumangkoi toka makasijow kumukuk. — Naasuu.

15.

Een jeugdige knaap gaat over een berg heen en kraait, telkens als hij een berg passeert, kraait hij; negenmaal trekt hij over een berg en negenmaal kraait hij. — Een bamboes om water te halen.

16.

Silisilighĕnnu: si wikoki si karowĕn. — Walantakan.

17.

Silisilighĕnnu: si tualokon si makarinte si rĕra kendis, pakurungĕn si dai kakamuan, sija jo pakurungĕn uman ni amaĕna aki rĕkad, sija mange uman paelĕkĕn ni akĕrĕn u woondo wo u wĕngindo; sa sija ange noe jo sija ikoot umannai, wo iwadiai aki wale; sa sija akimo wale, jo sija wukaanno ni amaĕna wo sija isakeina se kalona; sa sija namoisakeina jo se kalo ni amaĕna jo sera tawimo mate. — Ketan.

18.

Silisilighĕnnu: se dua matuari se toum balanda se mai uman, matolako wo mawuri; se dai pitpitan daimo wija. — Sĕpun.

19.

Silisilighĕnnu: se dua matuari se pĕrangarangatĕn ni inanera jo wumau uman pĕpar; taan sa sija minĕnĕsso si inanera, jo sera maimo tumarĕndĕm, maimo mĕnow si inanera; si inanera kouman, daimo maeman ni sera. — Duntĕng.

16.

Een jong meisje, dat de schurftziekte heeft. — De *walantakan*-boom (Erythrina lithosperma).

17.

Een grijsaard verlost van een schoon meisje, hij sluit haar op en mag haar niet vastgrijpen; zij wordt door haren vader in het braakland opgesloten, en zijn bediende gaat haar slechts des morgens en des avonds bezoeken; als men haar wil weghalen verbergt hij haar en brengt haar naar huis; te huis gekomen wordt zij door haren vader open gemaakt en onthaalt zij zijne vrienden; als zij de vrienden van haren vader onthaald heeft zijn deze bijna gestorven. — De plaats waar de inlanders de sagoweer tijferen.

(Het schoone meisje is het schuim, dat niet mag aangeraakt worden; het bijna gestorven zijn duidt op de dronkenschap. Slechts tweemalen daags gaan de inlanders sagoweer halen).

18.

Twee gebroeders, hollanders, komen te voorschijn, kijken even en keeren terug; men kan niet knippen met de oogen of zij zijn reeds verdwenen. — Snot.

(De inlanders, vooral de kinderen, snuiten hun neus niet, maar halen het snot weder op).

19.

Twee zusters worden herhaaldelijk geroepen door hare moeder en doen of zij het niet hooren; maar als hare moeder zwijgt, beginnen zij te spreken en hare moeder te vleien; hare moeder stoort zich daaraan niet, en stelt geen vertrouwen meer op haar. — Ooren.

(De mond is hier de moeder die spreekt, waarbij niet gelet wordt op het geluid der stem).

20.

Silisilighĕnnu: kuman witun suma, kuman aki pĕnad, tumai witum pusĕd. — Tĕtĕnĕmĕn.

21.

Silisilighĕnnu: se dua makalo se mangasi se dai matajanan se mawadiwadi uman; wisa un angean ni ĕsa witu un angeannera. — Tjapatu.

22.

Silisilighĕnnu: si tualokon si lebemo ung kadambo, si dai kumawin; um bĕja ne rĕngarĕngana jo wajamo kimawin, ni sija mokan si dai; taan witu mokan muri niitu sija makarinte; i nĕsa si dai si kaawu, kompoange jo sija elĕkĕn ne tou jo tawimo makarinte; kalalawid uman ne rintena jo se daimo karekenan ung kĕdakĕd. — Akĕl.

23.

Silisilighĕnnu: si tualokan timaan un sori; susud u wĕngi jo mendo se ĕpeĕn dakĕd, taan sawoajamo jo se ĕpeĕn wajamo mondol. — Wale.

24.

Silisilighĕnnu: si tuawene si kumelakelang si pinajungan, taan si tumaitai, sanadaeslako tumai. — Kapu.

25.

Silisilighĕnnu: si tualokon si mĕnawanawa se tou dumangkoi, dai si ĕsa wo paad tumudi, akadĕna nu padueduean, ne si ghumĕnange si

20.

Het eet met den mond, het eet met de posteriores, het gaat af uit den navel. — Eene fuik.

(Het water komt van beide zijden in de fuik, maar loopt er in het midden uit).

21.

Twee vrienden in het zwart gekleed verlaten elkander niet, maar vergezellen elkaar overal; waar de een heengaat, daar gaan zij beiden heen. — De schoenen.

22.

Een grijsaard van hooge statuur is nog niet getrouwd; al zijne tijdgenooten zijn reeds getrouwd, hij alleen nog niet; maar eenigen tijd daarna krijgt hij kinderen; hij alleen heeft geene vrouw, en toch ziet men plotseling dat hij bijna kinderen zal krijgen; worden zijne kinderen geboren, dan is hun aantal niet te tellen. — De arenpalm.

23.

Een oude man zet eene fuik uit; elken nacht krijgt hij veel visch, maar als de dag is aangebroken zijn alle visschen er uitgegaan. — Een huis.

(Des morgens gaan alle inlanders naar de tuinen om eerst des avonds terug te keeren).

24.

Eene oude vrouw loopt heen en weder en draagt een zonnescherm, maar doet gedurig hare behoefte, bij elken stap voorwaarts doet zij hare behoefte. — Batata (Batatas edulis Chois.).

25.

Een bejaarde man roept de voorbijgangers binnen, maar niet een wil aangieren, tot hij op het punt staat in tranen uit te barsten, omdat

maransaransak se rintena; ange mĕlawi*d* sera se taintu ung kĕdakĕ*d*, taan si amanera kinaloghassanno, aka*d*okan ung kuku ĕsa u minatudau. — Punti.

26.

Silisilighĕnnu: si rinut oki. — Lalĕ*d*.

27.

Silisilighĕnnu: um bale ni kolano un dai kadangkoian; siapa si dumangkoi malinkan kumeke; nu sa sija wo dumangkoi wo dai kumeke, jo ikaupi ni kolano; nu um bale ni kolano pĕkaunĕ*d*an ni putri si dai kaingkaan. — Tjermin.

28.

Silisilighĕnnu: un tambu oki um padipudiputan ne tou taintu ung kĕdakĕ*d* se mangopas, se dai kairukan mangopas, taan dai si ĕsa wo mendo ĕpeĕn witun tambu diniputannera. — Um bĕrĕn.

29.

Silisilighĕnnu: um bunong oki um binorekotan ni kasidi. — Sosoloan tuta.

30.

Silisilighĕnnu: si putri si meengkĕt witum paghĕr. — Duda.

31.

Silisilighĕnnu: um paghĕr malĕlele se wawi. — Sĕsurur.

32.

Silisilighĕnnu: um bale ni kolano un dai kakamuan; papan witun atas, papan witum bawa, naraka witun unĕ*d*. — Striek.

hij er aan denkt zijne kinderen te verzamelen; als zij geboren worden, zijn zij zeer velen, maar is hun vader kaal geworden en hem slechts één voet overgebleven. — De pisangboom.

(De bladen gaan heen en weder alsof iemand geroepen wordt; de kinderen zijn de vruchten en de tranen de dauw; als de vruchten rijp zijn, vallen de bladen af).

26.

Een klein beestje. — Eene vlieg.

27.

De woning van een vorst, die niet mag voorbijgegaan worden; al wie er voorbijgaat moet lachen; gaat er een voorbij die niet lacht, dan wordt de vorst boos; in het midden der woning is eene prinses geplaatst, die niet kan gevat worden. — Een spiegel.

28.

Een klein meer is omringd door een groot aantal hengelaars, hun ophalen is niet te tellen, maar niemand vangt visch in het door hen omringde meer. — De oogen.

29.

Een kleine vijver, waar een paling om heen ligt. — Een blikken lamp.

30.

Eene prinses, die over een hek heen springt. — Speeksel.

31.

Een hek, dat de varkens achternaloopt. — Een kam.

32.

Een vorstenhuis, dat niet kan vastgehouden worden; boven en beneden zijn planken, in het midden een helsch vuur. — Een strijkijzer.

33.

Silisilighĕnnu: si tualokon si makarinte si rĕra kendis, si papajupajungan uman ni amaĕna; si dai si apa kaawu, ung kaelĕelĕkan ne tou kompoange mawawaawakko; ange makarinteai se taintu ung kĕdakĕ*d*, taan makarinteai sija si rĕra itii jo timĕrutĕrusso kaminate. — Wadede.

33.

Een bejaarde man verlost van eene schoone maagd, en door haren vader wordt een scherm boven haar hoofd gehouden; zij heeft geen echtgenoot, maar als zij door de menschen gezien wordt, is zij op eens zwanger geworden; als zij bevalt, krijgt zij een groot aantal kinderen, maar bij de bevalling gaat de maagd in eens dood. — De scheede of het omhulsel van de pinangbloem.

34.

Silisilighĕnnu: si meong mateitei un dendeng. — Lajar wo dondei.

34.

Eene kat, die met gedroogd vleesch wegloopt. — Eene zeilende prauw.

35.

Silisilighĕnnu: un tadi ni putri un dai kaingkaan; elĕkĕn ne tou jo tadi, taan dai tadi; elĕkĕn ne tou toro uman ingkaan mange ingkaan dai kaingkaan. — Udan.

35.

Een touw van eene prinses, dat niet kan vastgegrepen worden; door de menschen wordt het voor een touw aangezien, maar het is geen touw; door de menschen wordt gezien alsof het wel kan vastgegrepen worden, maar dit willende doen is het niet mogelijk. — De regen.

36.

Silisilighĕnnu: ung kaju ĕsa menaghĕghijo wija ung kaju karijana; sa itu mamut jo dai si daunana, sa itu nanaan daunana jo dai mamut. — Kapal.

36.

Een stuk hout dat een anderen vorm heeft dan ander hout; als het wortel schiet heeft het geen bladeren, en als het bladeren heeft mist het wortels. — Een schip.

37.

Silisilighĕnnu: si tualokon jo si miwowale; rinakerakek nu sija wumĕnangai dakĕ*d* se rinte, itu sija si miwowale taintu ung kĕrakek; taan makasakasa sija tumawa se kalona, wo se kalona tuumĕneklako witu um bale itû; makapĕneklako sija jo sera ipanawunaai se kalona wo se rintena ung kĕdakĕ*d*; ne rintena nangemo ipĕkĕnawunaai wo sija mijauai. — Popo.

37.

Een bejaarde man bouwt een huis; hij maakt het hoog omdat hij bedenkt dat hij vele kinderen heeft, daarom maakt hij dat huis zoo hoog; maar van tijd tot tijd noodigt hij zijne vrienden, en zijne vrienden treden dat huis binnen; als hij naar boven klimt, duwt hij zijne vrienden en al zijne kinderen weg; zijne kinderen zijn op den grond gevallen en hij gaat naar beneden. — Een klapperboom.

38.

Silisilighĕnnu: si putri si mĕnaghĕghijomo ung kakendis, si puti rumae, taan un atena jo didĕm. — Ung kĕrtas wo un tinta.

39.

Silisilighĕnnu: si tuawene si pawea ransun ne tuantuan; maan sija kuman dakĕ*d* jo si dai mawĕsuu; si manganganganga uman, se mĕnadunadui umanlako se maweĕ ransun wija ni sija jo si dai mawĕsuu. — Wale koki.

40.

Silisilighĕnnu: si dangkow si masoso*d* u riping un taintu ung kĕrakek; si sumoso*d* wo mĕros masuat uman si dai ikalesok. — Si soso.

41.

Silisilighĕnnu: um bale ni putri urimaemo ung kakendis; dai si makaasar witu ung kura ung kinawowangun um bale itii; si putri makawale niituna uman i pĕkaunĕ*d* witu um bale itii; um bale dai si apa tombol, un tombol niitu jo witu uwan atĕp. — Sĕtollĕp

42.

Silisilighĕnnu: si rĕra kendis si winujangan; ĕngkasĕn um bujang melĕk am bĕrasin; endon um bĕrasin melĕk am bidjibidji; isoro am bidjibidji melĕk ung kaju. — Tainde.

43.

Silisilighĕnnu: si tuawene susu*d* um bĕngi sera si karijana madĕdiku*d*an; diku*d*ĕna si karijana wo sija diku*d*ĕn ni karijana; taan saajamo si ĕsa tumeiteio. — Kokoloan.

38.

Eene prinses, wier schoonheid van eene eigenaardige soort is, bijzonder blank, maar haar hart is zwart. — Papier en inkt.

39.

Aan eene oude vrouw wordt voedsel verschaft door eenige heeren; ofschoon zij veel te eten krijgt, wordt zij niet verzadigd; zij opent den mond slechts en (de heeren) wisselen elkaar af in het geven van spijzen, zonder dat zij verzadigd wordt.—Een privaat.

40.

Een wilde stier klimt tegen eene hooge steilte op; het opklimmen en afdalen heeft op dezelfde wijze plaats, zonder dat hij uitglijdt. — Eene hagedis.

41.

Eene woning van eene prinses van bijzondere schoonheid; het is niet na te maken, zooals die woning vervaardigd is; de prinses woont daarin en is in het midden dier woning geplaatst; de woning heeft geen stijlen; de stijlen zijn op het dak. — Eene stolp.

42.

Eene schoone maagd draagt een kabaai; neemt men die weg, dan ziet men haartjes; verwijdert men de haartjes, dan ziet men zaden; neemt men de zaden weg, dan ziet men een stengel. — Maïs.

43.

Eene oude vrouw wordt beurtelings elken nacht door hare kameraad gedragen; zij draagt haar kameraad en deze draagt haar; maar als het dag wordt loopt er een weg. — Slaapplaats (mat).

44.

Silisilighĕnnu: si tuawene mĕkaata si kolano. — Tatajonan.

45.

Silisilighĕnnu: si tualokon si padambungan uman witun udu, ung kuku wo un awak jo dai dinambungan; ni sija mawowaidan taan sumalaanamokan jo dai makakupang; um bĕja ung kupangna jo ipĕnakenakei uman se tou, dai si tutudana maan ĕsa. — Medja.

44.

Eene oude vrouw, die slavin is bij den vorst. — Eene kast.

45.

Een grijsaard heeft alleen het hoofd bedekt, de voeten en het lichaam zijn niet bedekt; hij is rijk, maar door zijn eigen schuld zal hij geen geld kunnen sparen; al zijn geld heeft hij verspild door gasten te onthalen, en zelfs niet één stuk blijft hem over. — Eene tafel.

AANTEEKENINGEN

BETREFFENDE EENE VERGELIJKING TUSSCHEN DE

TOUMBULUSCHE EN TOUNSEASCHE DIALECTEN.

---

1. *Silisilighĕnnu*, afgeleid van *silighĕn=raden* (*sĕsilighen=raadsel*), beteekent «*beproeft te raden*», zooals de Heer Niemann zeer juist opgeeft als beteekenis van het overeenkomende T. B. *ingkoingkoĕnnu* (Gramm., blz. 66.) [1]) Dit woord moet steeds elk raadsel voorafgaan. Het is ook als zoodanig in andere dialecten gebruikelijk; in het Toumpakĕwasch heeft men daarvoor *intjointjoĕnnu*.

Omtrent de gevolgde spelling kan hier tevens worden opgemerkt, dat die met eene kleine wijziging dezelfde is als de door de heeren Niemann en Wilken aangenomene.

De eerste vermeent dat de *g* als de hoogduitsche *g* wordt uitgesproken (Gramm., blz. 41); de Hr. W. is van oordeel dat zij bijkans met onze nederduitsche *g* gelijkstaat. Het laatste is zeker nader aan de waarheid; daar mij echter geene letter bekend is, die den klank volkomen teruggeeft, en deze het best te beschrijven is als een g-achtige h-klank, zoo heb ik gemeend dien ter voorkoming van vergissing door gh te moeten aanduiden.

De ch komt in het Tounseasch niet voor (ik betwijfel het bestaan

---

[1]) *Proeve eener Grammatica van het Toumbulusch*, voorkomende in de „Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa", te Rotterdam bij M. Wijt en Zonen, 1866. Waar ik elders het oordeel van den Heer Wilken mocht aanhalen, wordt daarmede bedoeld een verbeterd exemplaar van dat werk, dat de Heer W. de beleefdheid had mij toe te zenden.

dier letter in andere dialecten), maar wel de z.g. opgeslokte k, die men in enkele woorden aantreft, als: *tondok tikoo*, de huig, *dumaok*, kennis geven, en eenige andere. De uitspraak is in die woorden dezelfde als de Javaansche kå aan het einde van een woord. De f is evenmin in het Alfoersch te vinden; wel bezitten enkele woorden een klank, die bijna gelijk is aan de v in het fransche *vous*, b.v. *kiwkiw;* duidelijkheidshalve wordt hiervoor eene w geschreven. De Minahasers kunnen echter onze f zeer goed uitspreken, en in het hier gebruikte Maleisch komt in vele woorden deze letter voor.

Onze oe-klank wordt volgens de eenmaal aangenomene gewoonte in deze raadsels door de duitsche u teruggegeven: het moeilijk lezen der fabelen van den Heer Riedel heeft mij daartoe vooral doen besluiten. Ik heb er aanvankelijk aan gedacht de korte a, e en o aan te geven door achtervoeging van eene h, als de Jav. *wignjan*, maar ben daarvan later teruggekomen; het schrift zou daardoor al te gecompliceerd worden.

Nog dient vermeld te worden, dat waar in het T. B. op het einde van een woord de r voorkomt en in het T. S. door eene d wordt vervangen, deze laatste niet als onze d, maar als de Jav. linguale d wordt uitgesproken, waarom die dan ook is aangeduid door *d*.

Op blz. 44 spreekt de Hr. N. van een klank ts als sluitletter; ik geloof dat die zelfs in het T. P. niet bestaat, maar dat men dien klank dient te beschouwen als de tj, die op sommige plaatsen met een sissend geluid wordt uitgesproken; ik hel daartoe te meer over omdat diezelfde letter in andere dialecten door de k wordt vervangen, en aan het begin van woorden ook meermalen aldus wordt gehoord. Vgl. Deel XXXIII der «Verhand. v. h. Bat. Gen.», blz. 17, ofschoon de door den Hr. R. aldaar medegedeelde reden van letterverwisseling bij de Toumpakĕwa niet bekend is.

Dima, in het T. B. *lima;* over de vervanging van d en l en ook die van r door *d* zie fabelen in «Verhand.», blz. 14.

Matuari, in het T. B. *mahatuari*. In plaats van het praefix *maha* wordt in het T. S. altijd *ma* gebruikt, en zegt men dan ook in de op blz. 48 der Gramm. voorkomende voorbeelden (woordelijk gevolgd):

T. B.	T. S.
Se koko mahatekkamo witi tuur ung kai.	Se koko matekkamo aki tuu*d* ung kaju.
mahanuwu	matĕrĕndĕm
mahalangkoi	madangkoi
mahatĕlu	matĕdu
mahalĕle	malĕle.

En zoo ook *makarija* en *makalo* voor *mahakarija* en *mahakalo*, enz.

Evenzoo wordt *taha* (zie blz. 77) steeds door *ta* vervangen en zegt men

voor het T. B.	in het T. S.
tahure	taure
taharakek	tarakek
kou taharĕwĕkko i maharani	ni ko tarĕwĕkko matambak
tahawangunnumo i mahapantik un surat itii	takendissonu mapantik un surat anai.

Madukadukad; een voorbeeld van verdubbeling, waarbij de laatste letter niet mede herhaald wordt, indien deze een medeklinker is. De Hr. N. geeft dit op blz. 71 aan als *veelal* te geschieden; de Hr. W. is terecht van oordeel dat zulks *altijd* plaats vindt; z. o. in 7 *mapudipuding*, in 8 *maleoleossan*, in 10 *minaelĕelĕkannai*; en in de Tounseasche fabelen van den Heer Riedel (Tijdschrift Bat. Gen., Dl. XVII) II, reg. 14 v. b., *piriawunawutna*, reg. 5 v. o., *palolololon*, enz.

Ook in het T. S. wordt door de verdubbeling eene versterking, nadruk, herhaling of langdurigheid te kennen gegeven (Gramm., bl. 72) en zegt men voor de daar gegevene voorbeelden:

T. B.	T. S.
woan mei si lalĕr mahatewetewel	wo mai si lalĕ*d* masendosendow
tumalitalinga	tumaditadinga
tijamo tendatendannan	teamo tendatendannan
sija mĕranirani	sija mĕnambanambak
wo lumutu lakĕlakĕrĕn ung kan wo un sĕra	wo dumutu dakĕdakĕ*d*ĕn ung kan wo un ĕpeĕn
wen nijamo ipahaka jamu am pele peleng	ni ijamo ipakakajamu um bĕja wĕja.

Si wordt alleen voor woorden geplaatst, die levende wezens beteekenen. Ik geloof dat dit gebruik in alle dialecten der Minahasa geheel overeenkomt: het onregelmatig gebruik in het T. P., waarvan de Hr. N. spreekt (noot blz. 90), berust vermoedelijk op eene minder juiste mededeeling. Waar in het T. B. en T. S. *u* wordt gebezigd, gebruikt men in het T. P. *en.*

Ina, Bat. en Daj. idem, ook in het Tob. en eenige Ceramsche dialecten (zie Meded. v. w. h. Ned. Zend. Gen., Dl. VIII, blz. 95).

Mate, vgl. het Jav. en Mal. *mati.*

Sĕputna u warisa, ook wel *sĕputna um barisa;* onverschillig door elkaar gebruikt; vgl. Gramm., blz. 85, over de aaneenvoeging der letters, en in 7, waar datzelfde woord in den laatsten vorm voorkomt.

Warisa, vgl. het Jav. *maritjå* en *marisa* in eenige Cer. dial. Med. VIII, bl. 309.

2. *Doud*, in het T. B. en T. P. *rano.*

In de Gramm., blz. 42, wordt vermeld, dat ook *ou* meermalen klinkt als onze *ou* in *hout;* de Hr. W. heeft dit later verbeterd en schrijft tegenwoor-

dig *ow* b. v. in *dangkow*. Waar *ou* voorkomt, moet dit altijd als *o-oe* worden uitgesproken. Wanneer op de zachte *d* een medeklinker volgt, wordt er eene ĕ tusschengevoegd, en zal men dus zeggen *doudĕna um popo,* en niet *doudna um popo*. Zoo wordt ook in fabelen «Tijdsch.», II, reg. 14 v. b., niet *budwud* maar *budĕwud* gehoord.

Dai. De *ei*-klank van het T. B. wordt in het T. S. gewoonlijk door *ai* vervangen, blijft evenwel in enkele substantiva behouden b. v. *dondei*, *prauw*. Dat *dai* wordt eigenlijk uitgesproken, alsof er stond *dai-i-i*, dat moeilijk in schrift is terug te geven. Verbonden met andere woorden is die klank korter, b. v. *daimo*, *daipe*, die genoegzaam als zoodanig gehoord worden.

In de fabelen «Tijdschr.» komt in plaats van *dai* steeds *rai* en *rua* voor *dua* voor, niettegenstaande de verklaring van den Hr. R. op blz. 14 van de fabelen «Verhand.», dat het eene eigenaardigheid is van de Tounsea, om de in het T. B. gebezigde medeklinker *r* in *d* te veranderen.

In die fabelen zijn trouwens vele drukfouten onverbeterd gebleven, z. o. a. fabelen «Tijdschr.», I, reg. 3 v. b., achter *mapàluspe* staat *apatuu*, dat alleen in het begin van een zin kan voorkomen; ook reg. 5 v. b. achter *sapun* nog *aki ange uma*, welke woorden klaarblijkelijk tot den volgenden zin behooren. Ik vermoed dat een vreemdeling in het T. S. die fabelen heeft opgemaakt; er zijn ten minste vele niet Tounseasche woorden in. Zoo is *komang*, I, reg. 1, in het T. S. *renga*; *minaketor*, I, reg. 3 v. o., in het T. S. *minakentol; takar*, II, reg. 14 v. b., in het T. S. *akad; daniina* in IV, reg. 16 v. o., in het T. S. *daunana;* om niet te spreken van de vele woorden, waarin de l en r door d moeten vervangen worden. Zelfs de beteekenissen schijnen den Hr. R. verkeerd te zijn opgegeven. Het laatste woord *timeiteia* is *zich met spoed verwijderen* van dieren in het algemeen; voor het *wegvliegen* van vogels zou hier *simendowo* moeten staan. *Kinikinamo* is geen verbaalvorm van *kiki*, *tand; tand* is *waang*, maar dit woord komt af van *kikin*, *bijten*. In III wordt *masaan* beter vertaald door *overeenkomen* en is *mangĕti* niet *visschen met de lijn*, maar *het water droog laten loopen en zoo de visschen vangen;* evenzoo *muurĕm* niet *kauwen*, maar *in den mond stoppen*, en in IV *wau* niet *padde*, maar *landschildpad;* terwijl in IV, reg. 4 v. b., in plaats van *touanna* moet staan *somborna:* het eerste zegt men van menschen en dieren, het tweede van planten, zooals hier het geval is. Evenzoo in de fabelen «Verhand.», I, reg. 1, is *kawok* in het T. S. *mombot*, en reg. 8 *kinadukuna wo minaketod* in het T. S. *kinarewkewna wo minaketoro;* in II niet *sumoat*, maar *sumawat* = *antwoorden;* in III, reg. 4, *isei si* in het T. S. *siapa si*, en in IV, reg. 8, *muntop* in het T. S. *dumidip*.

Het is er verre van af, dat ik door de mededeeling van deze verbéteringen de verdiensten van den Heer Riedel wil verkleinen. Ik schat die zeer hoog, waarvan hij zelf genoeg overtuigd zal zijn. De Hr. R. kan natuurlijk onmogelijk 23 dialecten in alle bijzonderheden kennen en voor mij is het thans een gemakkelijke taak op de enkele fouten van één dialect opmerkzaam te maken. Dat ook mijn werk voor verbetering vatbaar is, wil ik hier tevens gaarne erkennen.

3. *Wo* en ook *jo* vervangen het T. B. *woan*.

Oponera, van *opo* met het pron. *sera;* in het T. B. idem; in het T. P. *apo*. Vgl. het Aboengsche *appoe*, Tijdsch. Bat. Gen., Dl. XIX, blz. 405.

Ikamuri van *wuri*. Vgl. het Kawi *woeri* en *muri* in eenige Cer. dial., Med., VIII, blz. 313.

Malowalowaan = *wedijveren om het zeerst met elkander*. Z. o. Gramm., blz. 47, over den vorm *ma*......*an* en blz. 68 over verdubbeling.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de beteekenis der verschillende vormen in de Toumbulusche spraakkunst met bijzondere nauwkeurigheid is teruggegeven, en de juiste vertaling allen lof verdient.

Kuku. Vgl. het Jav. *koekoe* en *soekoe*.

4. *Tĕkĕn*. Vgl. het Jav. *tĕkĕn*.

Pawĕng, in het T. B. *pahawĕng*.

5. *Panguseàn*, afgeleid van *kuse* (Mal. Min. *koesei*), in het Jav. *rase*. Zie over dezen vorm Gramm., blz. 65, waar medegedeeld wordt, dat woorden met het suffix *an* altijd een objectieven of passieven zin hebben, en betrekking hebben op de plaats, waar de werking wordt uitgeoefend of waar iets geschiedt; de daar gegevene voorbeelden in het T. S. overgebracht mogen die overeenkomst nader bevestigen:

T. B.	T. S.
U lalan linampanganna pahapaan un dano itii pinahatilalĕmman ni ata wo u rurukan	U lalan kinelanganna nu un doud itii pinatilalĕmman ni ata wo u rurukan
sijow naraniw akĕl winusukan	sijow naluapis un akĕl winusukan
taan reikan si kangaottan kaapa katijonan u rawis . . . an seran ikarewa witi lentaan ni ĕndo	dai si kangaottan kaapa kaingkaan un tempok . . . . . . wo sera ikaroad aki lĕpokan ni ĕndo
karija um bantang tinahuan si kaawuna	karija um bantang tinahuan si kaawuna.

Udu, in het T. B. *ulu*, Jav. en Mal. idem; z. o. *uru* en *ulu* in eenige Cer. dial., Med., IX, blz. 130.

6. *Putri*, prinses. Vgl. Wdb. van Ger.: «*poetri* K. h., dochter van een vorst, prinses.»

Pananauĕn. Zie Gramm., blz. 65, waar van het suffix *ĕn* gezegd wordt, dat daarmede verbonden woorden veelal betrekking hebben op een object dat de eene of andere werking ondergaat: eene vergelijking der voorbeelden zal dat nader verduidelijken.

T. B.	T. S.
Pasuttĕn ung karaimu ingkoingkoĕnnu sa sijam bija karĕngan wunuĕngku woan wunuĕnna si kekekow itii woan sĕraĕn woan sija liwagĕnna nisija si pahakakahatĕn ne tarĕ tumou ilĕkkĕnnera	Dĕngattĕn un dambungmu silisilighĕnnu sa sija wija karĕngan patengku wo sija patenna si kekekow wo sija ĕpeĕn wo sija diwaghĕnna ni sija si pakakaatĕn ne tare tumou elĕkĕnnera.

7. *Um bale* of *u wale;* T. B. idem; Goront. *bele.*

Warisa ne djawa (Mal. Min. *ritja djawa*)*;* in het T. B. *marisa ne jawa;* zoo noemt men hier de *Piper nigrum.*

Kapaja, T. B. en T. P. idem; Mal. ook *kĕpāja*, z. Tijdsch. Bat. Gen., Dl. XIX, blz. 354: «Eenige Opmerkingen» enz. van den Heer von de Wall.

8. *Dua*, in het T. B. *rua*. De telwoorden komen in beide dialecten geheel overeen:

T. B.	T. S.
ĕsa	ĕsa
rua	dua
tĕlu	tĕdu
ĕpat	ĕpat
lima	dima
ĕnĕm	ĕnĕm
pitu	pitu
walu	wadu
sijow	sijow
mapulu	mapudu
mapulu wo ĕsa	mapudu wo ĕsa
rua napulu	dua napudu
mahatus	matus
rua nahatus	dua natus
mariwu	mariwu.

Ook voor de ranggetallen valt dat eveneens in het oog:

T. B.	T. S.
katarĕtarĕ	kataretare
si puuna	si pupuuna (eig. de voorste)
woan tumawa kumarua	wo tumawa kumadua
kaikeangna kumatĕlu	kaidaesna kumatĕdu.

Kumelang is een voorbeeld van het infix *um*. Zie Gramm., blz. 51. De Hr. N. wil zoodanige woorden *toestandswoorden* noemen, en ik kan mij daarmede geheel vereenigen, waarvoor mijns inziens ook pleiten de vormen *dumangkoi* en *kumukuk* in 15; *tumarĕndĕm* in 19, enz. De daar aangehaalde voorbeelden geven daartoe zeker wel recht en in het T. S. vindt men dienzelfden vorm volkomen terug:

T. B.	T. S.
sa kamu tumalinga si anu lumangkoi wija ni kamu	sa kamu tumadinga si anu dumangkoi wija ni kamu
tija si tumontotonton un aran wija si Pandagian	teakan tumontotonton un adan wija si Pandagian
pahapaan reimo paar sumoro wija si kaawuna	nu sija daimo paa*d* sumoro wija si kaawuna
woan sija tumowo gimau raraan, witu rua napulu wo ĕpat na ĕndo tumahalous uman u rumara	jo sija timowo ghimau kĕnitan, witu dua napudu wo ĕpat na ĕndo makarae uman ung kumĕnit
niitu sera mahapaapaar woan tumaar sumiwo um posan Mauri	niitu sera mapaapaa*d* wo mati wo sumiwo um posan Mauri itii.

9. *Tuawene*, in het T. B. *tuawĕwene;* daarom minder juist in de T. S. fabelen «Tijdschr.», III, waarin dit laatste woord herhaaldelijk voorkomt.

Aki, in het T. B. *witu* en *witi*.

Sakawijaanne tou komt geheel overeen met het Jav. *satĕkanne oewong;* z. o. Gramm., blz. 97, noot, waar de Hr. N. op de overeenkomst met het Jav. wijst. Vgl. overigens in 11 en 12 *sa wo tempomo* en *sa tempomo*, in 13 *sa tompollo*, enz.

Sija, in het T. B. id.; alle pronomina zijn gelijk behalve *kai*, waarvoor in het T. S. altijd *kami* wordt gebezigd.

10. *Aka*d, in het T. B. *takar.*

Amaĕna; de tweede a is kort, en daarom schijnt er nog eene ĕ tusschengevoegd te worden, z. o. 33; bij aanhechting van *sera* echter niet, b. v. in 23 *amanera;* ten minste is de ĕ niet hoorbaar. *Ama*, Tagal. idem, ook in eenige Cer. dial., Med., VIII, blz. 72.

Mukamo van *wuka*, T. B. idem; vgl. het Kawi *boekå* en Mal. *boeka.*

Dansot, in het T. B. *lasot*, T. P. *lansot;* vgl. het Mal. *langsat.*

Kĕkatauannokan. Door aanhechting van *okan* wordt het futurum gevormd; z. o. Gramm., blz. 68. Het daar tevens opgegevene *san* wordt in het T. S. zeer weinig gebruikt. Het verschilt met *okan* in zooverre, dat dit laatste ziet op eene *spoedige*, *san* daarentegen op eene meer *verwijderde* volbrenging van de handeling, die zal verricht worden.

11. *Mas*, *pusaka*, *tempo* en *kasusaan*, alle uit het Mal. overgenomen. *Tinojananolako u mas pusakanera*, woordelijk: *hunne geërfde gelden worden achtergelaten*. Deze vorm komt volkomen met het T. B. overeen; z. o. de op. blz. 59 en 60 gegevene voorbeelden:

T. B.	T. S.
si Mamanua winunu ni Lumalungdung	si Mamanua pinate ni Lumalungdung
sija i linĕlemo	nu sija linĕlemo
si Kusoi ung kinaraian ung karai ne toum balanda	si Kusoi dinambungan un dambung ne toum balanda
um banua lineos witun tembir	um banua siniwo witun tembir
tinĕrang uman ni kolano	tinadinga uman ni kolano
sumalu u lalan linampanganna	tumutud u lalan kinelanganna
tuleng kinorkorna rinĕmuannumo	ronga kinorkorna pinanguduannumo
um pahalĕmaĕngku, enz.	um patengaanku, enz.

Watu, T. B. en Jav. id. Vgl. het Mal. en Mak. *batoe*.

Dudutuan, plaats waar gekookt wordt. Vgl. Gramm., blz. 69; voor de daar opgegevene T. B. woorden *tuturuan*, *tuturuĕn*, *rurumĕrran* en *tatajuan*, zegt men in het T. S. *tutuduan*, *patuduĕn*, *neempoan* en *wawajongan*.

12. *Koki* en *oki*, door elkaar gebezigd; in het T. B. zijn *se okki*, *de kinderen*, *de kleinen*.

Tambu, vgl. het Mal. *tambak*; het onderscheid met *bunong*, zie 28.

Waas, vgl. het Jav. *wos* en *oewos*; in het T. B. *tĕwi*.

13. *Wĕngi*, in het T. B. id. (maar *wingi* in *wingindomo*.) Vgl. het Jav. *wĕngi*.

Solo, verkorting van *sosoloan* in 29. Vgl. het in vele Polyn. talen voorkomende *soeloeh*.

14. *Kakendis*, in het T. B. *kawangun*; z. Gramm., blz. 78, waar eenige voorbeelden te vinden zijn van de vorming van adjectiva door het praefix *ka*.

Winujanganno wo dambungan; als er twee verbaalvormen te zamen gebruikt worden, schijnt slechts een (de eerste?) aanhechtsels te krijgen; z. o. in 6 en 18: *matolako wo mawuri*.

Totoodĕn, in het T. B. *totoorĕn*; meer bijzonder de *Bambusa fera Miq.*

15. *Kumukuk*, in het T. B. id.; vgl. het Jav. *kokokkokok* en het Mal. *koekoek.*

16. *Wikoki*, een meisje; dit woord moet altijd aaneengeschreven worden, omdat *wi* afzonderlijk geene beteekenis heeft, in tegenstelling van *tĕle oki* in 15.

17. *Pakurungĕn* van *kurung*, in het T. B., Jav. en Mal. idem.
Ketan, in het T. B. *keketan.*

19. *Kuman*, grondw. *kan*, T. B. id. Vgl. het Aboengsche *kan.* Tijdsch. Bat. Gen., Dl. XVII, blz. 573.
Pusĕd, in het T. B. id., Jav. id. en Mal. *poesat.*

20. *Pĕnad*, in het T. B. *pĕnar;* het platte woord is *rengo.*

22. *Lebemo,* overeenkomende met het Mal. *lebeh.*
Kumawin van *kawin*, Mal. idem.
Karekenan, van het Mal. Minah. *reken*, in het T. B. *tikĕm.*

23. *Sori* = groote fuik met een deksel, dat toevalt als er veel visch in is; *tĕtĕnĕmĕn* (20) = kleine fuik met eene vernauwing in het midden, waardoor de visch er niet uit kan gaan.

24. *Pinajungan* van *pajung;* in het T. B., Jav. en Mal. idem.
Tumaitai en *tumai* van *tai* (spr. *ta—i*), T. B. id., het *tahi* van vele Polyn. talen.
Kapu, in het T. B. id., in het T. P. *uwi.*

25. *Punti*, T. B. id., ook in het Aboengsch; zie Tijdsch. Bat. Gen., Dl. XVII, blz. 574, en vgl. Dl. XIX, blz. 404 v. o., waar de Heer van der Tuuk mededeelt, dat in het Lampongsch de papaja *poenti kajoe* heet.

26. *Lalĕd*, in het T. B. *lalĕr*, Jav. idem, Mal. *lalat*, en *lale* Alf. van Ceram, zie Med., VIII, blz. 328, onder *pena.*

27. *Siapa*, in het T. B. *sei;* in de Gramm., blz. 82, gegevene voorbeelden: *siapa si matudu niitu* en *siapa si tumonton un adan.* Vgl. het Mal. *sijapa* en Jav. *såpå.*
Malinkan, vgl. het Mal. *mĕlainkan.*

28. *Tambu* = meer of vijver, T. B. id.; *wunong* (29) = waterplas, T. B. id.

30. *Paghĕr*, in het T. B. *reghen;* vgl. het Jav. en Mal. *pagar*.
Duda, in het T. B. *rura*; vgl. het Mal. *loedah*.

31. *Wawi*, T. B. id., vgl. het Jav. en Mal. *babi* en het Mak. en Boeg. *bawi*.

33. *Timĕrutĕrusso* van *tĕrus;* T. B., Jav. en Mal. idem.

34. *Meong*, T. B. en Soend. idem.
Dendeng, T. B., Jav. en Mal. id.
Lajar, T. B., Jav. en Mal. id.

35. *Tadi*, in het T. B. *tali*, Soend., Mal. en Jav. idem.
Udan, Jav. id., in het T. B. *uran*, Mal. *oedjan*.

36. *Kaju*, in vele Polyn. talen idem, in het T. B. *kai*.
Daunana, in het T. B. *rarinana*. Vgl. het Mal *daoen* en Jav. *daon*.
Kapal, T. B. en Mal. id.

38. *Puti*, in het T. B. *kulo*, ook in het T. P.; Mal. en Jav. *poetih*.
Ate, in het T. B. id., Mal. en Jav. *ati* (in de Minahasa *hati* uitgesproken).
Kĕrtas en *tinta* zijn uit het Mal. overgenomen.

39. *Ransun*, het Holl. *rantsoen*.

41. *Atĕp*, T. B. en Jav. id., Mal. *atap*.
Sĕtollĕp, het Holl. *stolp*.

42. *Tainde*, in het T. B. *tande*, in het T. P. *talĕnde*.

45. *Awak*, T. B., Mal. en Jav. idem. Dit *awak* wordt in het T. S. ook gebruikt als reflexief pronomen, waarvoor men in het T. B. *tou* bezigt. Zie Gramm., blz. 83; voor de daar aangehaalde T. B. voorbeelden: *sija masu un touna* en *sera mura un tounera*, zegt men in het T. S. *sija mapasu un awakna* en *sera mura un awakera*.
Kupang, uit het Mal. overgenomen.
Medja, in het T. B. *meja*, Mal. *medjah*.

DE C.

HET MILITAIR RECHTSWEZEN IN NEDERLANDSCH-INDIE.

I.

Een der belangwekkendste bestanddeelen der Nederlandsch-Indische maatschappij is de krijgsmansstand. Is op Batavia al de rol die de personen, die hem samenstellen, spelen, van meer ondergeschikten aard; hoe meer men zich van dit brandpunt verwijdert, te talrijker worden de krijgslieden, te belangrijker tevens. En wanneer men met de stiefkinderen van Neêrlandsch Indië's regeering, de dusgenaamde Buitenbezittingen, kennis maakt, is men getroffen over de verhouding van de beide hoofddeelen der Indo-Europeesche samenleving, en valt het overwicht der militairen vaak in het oog.

Vooral is dit het geval met nieuw onderworpen landen, of die waar nog woelingen van staatkundigen aard heerschen; waar nog onttroonde vorstenhuizen of zich miskend en onderdrukt wanende stammen eene beteekenis hebben: met andere woorden, die streken, welker bestuur het moeilijkst is, waaromtrent de Regeering de minste gegevens bezit, waarvan zij de leiding overlaat aan de gewestelijke gezaghebbers, door deze eene overdreven mate van macht toe te kennen, gegrond op de moeilijkheid om zoo ver gelegen gewesten van uit Batavia of, liever gezegd, de Algemeene Secretarie te besturen — een voorwendsel dat sedert de versnelde gemeenschap voor de meeste plaatsen alle reden van bestaan heeft verloren.

Deze uitweiding was noodig om te doen opmerken, dat, al miskennen de secretariemannen de groote beteekenis van het leger in de Indische maatschappij, hunne opvatting ten deze, als zoovele andere, wel wordt verklaard door de omstandigheid, dat geen hunner met eigen oogen de toestanden heeft waargenomen, maar ook juist daarom de waarheid er van minder aannemelijk wordt.

Er zijn streken in Indië, waar de militair overheerschende is, en het zijn juist de moeilijkste om te besturen.

Trouwens, eene oppervlakkige kennisneming van Indië's geschiedenis, eene vergelijking met die van het Moederland, is genoeg om te doen zien, dat de krijgsman daar in den regel het gewicht in de schaal legt, dat hem hier slechts in ongewone en benarde omstandigheden wordt toegekend.

Sedert vele jaren waren de belangen van het Indische leger verwaarloosd; het was moedeloos geworden. Maar de luitenant-generaal Kroesen was de man die, door zijne krachtige houding, zich waardig toonde aan het hoofd van dat leger te staan niet alleen, maar ook de handen aan het werk sloeg om het op te heffen uit zijn staat van verval.

De generaal Kroesen heeft reeds veel voor het leger gedaan en zijne krachtige persoonlijkheid zal ongetwijfeld nog veel toebrengen tot de ontwikkeling van de instelling waarop het Nederlandsch gezag in Indië voor een groot deel nog moet steunen. Nog veel meer zou men van zijne begaafdheden kunnen vorderen, maar de stem van het leger is verstomd, en men is gewoon geworden in Kroesen den redder te zien, voor al wat te doen blijft op hem te vertrouwen, en zijn initiatief af te wachten.

Vooral na de voldoening die hij den Indischen krijgsmansstand bezorgde door eenige officieren, die sedert lang door de openbare meening voor eene schitterende onderscheiding waren aangewezen, tot ridders der orde van den Nederlandschen Leeuw te doen benoemen, kan men niet aannemen dat zoo aanstonds de stem van het leger zich zal doen hooren omtrent de nog niet weggenomen grieven.

Zoo werd reeds in menigen maatregel berust, waarvan het nut op zijn minst genomen twijfelachtig was [1]), zonder dat dagbladen of tijdschriften dien onderzochten, gelijk zeer zeker onder een vroeger legerbestuur zou zijn geschied.

Nu is er eene leemte in de tot hiertoe door den heer Kroesen genomen of uitgelokte maatregelen, die niet mag blijven bestaan en waarop het oog dient gevestigd te worden. Bevrediging van materiëele behoeften, voldoening van rechtmatigen trots, betere voeding, huisvesting en soldij, wegneming van een tal verouderde of stootende instellingen, dat alles heeft men ten deele van hem reeds verkregen, ten deele van hem te wachten.

Maar niet verbetering van den rechtstoestand van officier en soldaat. Daarvoor is tot heden niets gedaan. En al dringt nu op den oogenblik de militaire pers op deze behoefte niet zoo sterk aan als voorheen — het is de plicht van Regeering en Volksvertegenwoordiging, juist dat aan Indië's

---

[1]) Wij noemen slechts de bepalingen omtrent het dragen van uniform in het publiek en zelfs op particuliere partijen en in localen, niet voor het algemeen toegankelijk; het overplaatsen in ondergeschikten en minder bezoldigden werkkring van een stafofficier, die, als secretaris van een muziekgezelschap bij den Gouverneur-Generaal genoodigd, zich vermeten had *en frac* te verschijnen.

leger te schenken, wijl het daarop recht heeft, en aan de andere zijde het staatsbelang het gebiedend vordert. De krijgsman behoort even goed recht te krijgen als ieder burger; elke inkrimping zijner rechten maakt de klove tusschen de militaire samenleving en de burgerlijke wijder, doet hen elkander niet als deelen van hetzelfde volk beschouwen, maar als klassen die belangen hebben, onderling strijdig.

Een ander argument. Wanneer het leger gewoon raakt, het herstel zijner grieven, de bevrediging zijner billijkste wenschen, enkel van een energieken legerbevelhebber te wachten; wanneer het daartoe niet langer rekent op het rechtsgevoel der Natie, op de zorg der Regeering; hoe ligt kan het dan zijne ware roeping niet uit het oog gaan verliezen. Welke reden bestaat er dan voor dat leger, om bij voortduring Neêrlands gezag te schragen? Nederland en zijn leger in Indië moeten één zijn en blijven. Daarom mag de Nederlandsche natie zich in billijkheid jegens, in zorg vóór dat leger, door niemand laten voorbijstreven. De soldaat moet niet kunnen vergeten, dat zijn hoogste bevelhebber een dienaar *der wet* is. De wet, die het belang van allen vereenigt tot een geheel, moet hem heilig zijn. Eerbied daarvoor kan hij enkel krijgen door een goede rechtsbedeeling. Onze eerste stelling is dus: het Neêrlandsch-Indisch leger heeft aanspraak op een goed rechtswezen.

II.

Dat het leger in Neêrlandsch-Indië aanspraak heeft op een goed rechtswezen, poogden wij in ons eerste hoofdstuk in het licht te stellen. Uit dit tweede moet blijken, dat het niet in het bezit daarvan is.

De strafrechtsbedeeling in geheel Indië is erbarmelijk. Maar die voor het leger is een gruwel.

Eene militaire strafrechtspleging, het is bekend, is altijd slecht. Er is slechts ééne goede procedure, en iedere goede wetgeving streeft er naar, deze voor alle burgers te doen gelden. Maar men is het er vrij wel over eens, dat de militaire maatschappij eene strengere doch eenvoudigere rechtsbedeeling behoeft. Minder vormen, dus helaas ook minder waarborgen tegen overijling, minder bolwerken tegen hartstocht of wetsverkrachting, zijn eene droevige noodzakelijkheid zoolang het rijk des vredes nog niet zal zijn gesticht. En die Indië gezien heeft, en de verspreiding der troepen op dit onmetelijk gebied heeft waargenomen, zal er wel niet aan denken, de bijzondere rechtspleging voor militairen daar af te schaffen.

Maar de bedeeling van het strafrecht aan den krijgsman heeft in Indië, behalve de gebreken die haar in Nederland aankleven, als het erfdeel van lang versleten toestanden, nog meerdere; zij heeft die gebreken alle in veel sterkere mate.

Is het ook in Nederland hard, dat voor het minste vergrijp dat niet krijgstuchtelijk kan worden gestraft, de soldaat praeventieve hechtenis moet doorstaan, hoeveel hatelijker is dit niet in Indië, waar vele posten zoo ver van de standplaats van den auditeur zijn verwijderd, dat nimmer vroeger dan na vier of vijf maanden het feit voor den krijgsraad kan dienen; terwijl de soldaat vaak weken wacht op eene transportgelegenheid of tot dat er nog een lotgenoot mede kan, daar de kleine garnizoenen slechts weinig manschappen te gelijk voor de transporten kunnen missen. En neemt men dan in aanmerking dat de brievenpost van Amboina b. v. naar Batavia eene maand noodig heeft, zoodat de eenvoudigste approbatie van een krijgsraadsvonnis vier maanden *moet* uitblijven; dat het hoog militair gerechtshof eerst veertien dagen nadat die genomen zijn, zijne beslissingen onderteekent: dan begint men te bevroeden dat de praeventieve hechtenis voor militairen in Nederlandsch-Indië bijna altijd schandelijk lang duurt. En wanneer ik u dan zeg, dat vaak zeer jeugdige, onervaren en niet wetenschappelijk opgeleide mannen plaatselijk kommandant zijn, en als zoodanig de bevoegdheid hebben, naar den krijgsraad te verwijzen; dat de betrekking van auditeur militair in Indië niets meer is dan een «bijbaantje», welks werkzaamheden eerst mogen gedaan worden wanneer die van de hoofdbetrekking daartoe ruimte geven; dat de auditie steeds wordt waargenomen door zeer jonge, bijna altijd onervaren ambtenaren, die hoogst zelden langer dan eenige maanden daarmede belast blijven [1]); dat de beide audities op Borneo, juist waar het militair element nog zoo talrijk is, zijn opgedragen [in strijd met het zoo stellige voorschrift der «Rechtspleging bij de landmacht», die gegradueerden in de beide rechten vordert, en enkel uit eene verfoeilijke batig-slotzucht, waaraan het leger wordt opgeofferd] aan de luitenants-adjudanten der respectieve garnizoensbataljons; dat de auditie te Samarang jaarlijks 170 vonnissen telt en nimmer wordt overgedragen zonder aanmerkelijken achterstand [2]); dat de vele verplaatsingen van het militaire personeel oorzaak zijn van groot oponthoud, wanneer de zaken niet ten spoedigste worden geïnstrueerd: dan zal het duidelijk zijn, dat afdoening eener militaire zaak, hoe gering ook, binnen zes maanden een ongehoorde zeldzaamheid is, en dat in het begin van dit jaar te Samarang zaken reeds tien maanden hangende waren, voordat aan het onderzoek werd begonnen.

---

[1]) De substituut-officieren van justitie te Samarang en Soerabaja en de officiers te Amboina en Makasser zijn de eenige rechterlijke ambtenaren die *f* 500 's maands tractement hebben. De betrekkingen op *f* 600 zijn tien in aantal, zoodat men slechts maanden op *f* 500 blijft. Een enkele heeft zelfs dien rang nimmer bekleed.

[2]) De laatste berichten in de dagbladen gewagen van een achterstand van 70 zaken.

Nog weinige jaren geleden bekrachtigden de Residenten of Gouverneurs der Buitenbezittingen [feitelijk was het dan de auditeur, op wien altijd werd afgegaan] de vonnissen der krijgsraden, of verwezen ze naar het hoog militair gerechtshof tot behandeling in hooger beroep. Dat is afgeschaft, en te recht. Thans zijn alle vonnissen van krijgsraden aan de eindbeslissing van het militaire hof onderworpen. Maar, als gewoonlijk, men schafte iets af dat slecht werkte, maar dan toch werkte, zonder de hulpmiddelen voor eene betere inrichting beschikbaar te stellen. Het hoog militair gerechtshof kreeg nu zooveel talrijker werkzaamheden, en aan zijne inrichting werd niets veranderd.

Het lidmaatschap van dat hof is geenszins eene sinecure. Een vice-president en twee raadsheeren van het hoog gerechtshof van Nederlandsch Indië nemen beurtelings daarin zitting, hoogstens gedurende een jaar achtereen. Men neemt het echter zoo nauw niet met het aantal rechtsgeleerden. Schrijver dezes heeft wel beslissingen onder de oogen gehad, door slechts één quasi-rechtsgeleerd lid (de man voerde den poveren titel van Doctor in het Romeinsche recht) met een vice-president en eenige militaire leden, nu eens meer, dan eens minder, gewezen.

Dusdoende mist het militaire hof alle vastheid in rechtsspraak. Het is dan ook ongelootelijk, hoe weinig de jurisprudentie — althans die van de laatste jaren, oplevert voor de kennis der militaire wetboeken. De trage gang der zaken is tot spreekwoord geworden [1]). De termijnen van procedure zijn ook veel te lang gesteld, en zonder den belangeloozen ijver der Bataviasche balie, die zich den last der verdediging in appèlzaken, eene werkzaamheid waartoe zij door niet ééne bekende wetsbepaling verplicht is, getroost in het belang van het leger, zou de afdoening nog meer worden vertraagd.

Het spreekt van zelf dat deze trage afdoening veel geld kost, meer dan eene goede rechtsbedeeling zou kosten. De langdurige praeventieve hechtenis maakt dat de provoosthuizen steeds overvol zijn; dat het aantal manschappen waarover kan worden beschikt, veel geringer is dan bij eene flinke rechtsbedeeling het geval kon zijn; zij gebiedt bovendien eene altijd kostbare aanvulling van de manschappen op de posten. Niet alleen toch dat de beklaagde zelf zoo langen tijd aan den dienst is onttrokken; ook de detachementen, noodig tot overbrenging en bewaking van den gevangene, kunnen geen dienst doen en kosten aanzienlijke sommen aan reiskosten, veroorzaken grooten overlast aan de inlandsche bevolking, die hun tot steeds luttelen en onvoldoenden prijs transportmiddelen moet verstrekken, en vermoeien den soldaat onnoodig.

---

[1]) Men denke slechts aan de beruchte duelzaak van 1868, die van den luitenant-kolonel K... en zoovele andere.

Die lange duur van praeventieve hechtenis maakt ook dat de rechter vaak genoodzaakt is, minder dan één jaar detentie als straf op te leggen, in welk geval de veroordeelde in het provoosthuis blijft, waar hij voorloopig in hechtenis was. Dit neemt het prestige der veroordeeling geheel weg, daar de veroordeelde dezelfde straf ondergaat als de beschuldigde, die van een iets verwijderder post afkomstig is, wiens zaak door afwezen van getuigen of eenig ongelukkig toeval van dien aard wordt gerekt en die misschien bij slot van rekening nog zal worden vrijgesproken.

Zoodoende wordt de soldaat gedemoraliseerd, en gaat hij den afloop van een strafgeding beschouwen eer als het gevolg van toeval of luim dan als de onvermijdelijke toepassing eener onwrikbare strafwet.

Een der meest hatelijke eigenaardigheden der militaire rechtspleging zijn de reclames over opgelegde disciplinaire straffen. Op dit punt heerscht grenzenlooze verwarring. De juristen zijn het over den aard van het reclame-proces niet eens. De een wil een streng bewijs der feiten in de dusgenaamde «strafreden» aan den klager ten laste gelegd, de ander niet. Alles wordt dan ook door de militaire autoriteiten in het werk gesteld, om van reclames af te schrikken, terwijl men vergeet, dat enkel ongegronde reclames afkeurenswaard zijn. Er is niet éene reden waarom iemand die verongelijkt meent te zijn, voor den dienst onnut zou wezen, non-actief zou behooren te worden, of voortdurend arrest zou moeten houden, gelijk thans geschiedt.

De rechtsspraak van het militaire hof munt in reclame-zaken uit door veranderlijkheid. De krijgstucht wordt door dit gemis aan vastheid van beginselen zeer ondermijnd. Geen hoofdofficier in het Indische leger, die zich niet over den afloop van reclame-gedingen beklaagt. Niets is ten deze geregeld, en de schrale artikelen 15—18 van de Rechtspleging bij de landmacht zijn voor de meest tegenstrijdige uitlegging vatbaar.

En dat bij een volk van juristen, als het Nederlandsche!

III.

Wij zagen in ons vorig hoofdstuk dat in de Nederlandsch-Indische militaire rechtspleging veel verwarring heerscht.

Een der voornaamste oorzaken daarvan, bijzonder op het punt van reclames, is de gebruikelijke handelwijze van het legerkommando zelve.

Sedert vele jaren heeft het dusgenaamde «algemeene orders» gegeven en doen drukken. Niemand die den legerkommandant het regt daartoe zal ontzeggen.

Maar wat hem zeer zeker niet toekomt, is op de door den Koning gegeven wetboeken inbreuk te maken, ja zelfs de uitlegging daarvan in verplichtenden vorm mede te deelen. Beide zaken zijn herhaaldelijk gedaan en

worden nog steeds gedaan. Deze usurpatie der wetgevende macht behoorde door niet één opperbestuur te worden toegelaten. De rechterlijke macht heeft althans in de laatste jaren haar plicht gedaan, door te weigeren, den inhoud van dergelijke «algemeene orders» als verbindend, als kracht van wet hebbende, te beschouwen.

Maar zoo is eene meer dan zonderlinge verhouding ontstaan. De officier, krijgstuchtstraffen opleggende, handelt naar de hem gegeven bevelen, straft overeenkomstig de bepalingen der «algemeene orders», de wetsuitleggingen en aanvullingen die zij bevatten. Neemt hij zitting als rechter, dan moet hij [1]) volgens de wet recht spreken, d. w. z. volgens hetgeen wet is, niet overeenkomstig de «algemeene orders.» Hij is dan geen officier meer, hij is rechter. Verliest de meerderheid van eenen krijgsraad dit uit het oog, het hoog militair gerechtshof is daar om de beslissing te verbeteren. Een voorbeeld. Een der grondslagen van het Reglement van krijgstucht is dat de straffen trapsgewijze zullen worden opgelegd, vooral onderscheidende naar de antecedenten der te bestraffen personen. Dat wil zeggen, dat men niet direct zeer zware straffen ga opleggen, en zeker niet om een begin te maken de zwaarste. Een ander menschkundig beginsel is, dat lichamelijke kastijding met rieten of klingen eerst op dien soldaat kan geschieden, die in de 2e klasse van militaire discipline zal zijn geplaatst, hetwelk enkel kan geschieden met hem die door verregaande en voortdurende ongehoorzaamheid, liederlijkheid of onachtzaamheid getoond zal hebben, onvatbaar te zijn voor het gevoel van eer. Beide beginselen worden met voeten getreden in de «algemeene orders», hoewel ze met even zooveel woorden zijn geschreven in het Reglement van krijgstucht, een wetboek!

In de «algemeene orders» wordt bepaald, dat zij die zonder behoorlijke vergunning den rayon zullen hebben overschreden dien ieder plaatselijk bevelhebber voor de troepen van zijn onderhebbend garnizoen behoort te bepalen, zal worden gestraft met plaatsing in de tweede klasse van militaire discipline, en gelijktijdige (!) afstraffing met het hoogste getal rietslagen [2]). Reclameert nu een aldus gestrafte bij den rechter, dan wordt hij altijd in het gelijk gesteld. De straf wordt tot eene geringe teruggebracht. En wie heeft er bij gewonnen? De soldaat, die de vijftig rietslagen heeft genoten en maanden of jaren in arrest heeft gezeten, soms in de provoost, en die den vernederenden dienst aan plaatsing in de 2e klasse verbonden, voor-

---

[1]) Artikel 20 der Algemeene bepalingen van wetgeving voor Neêrlandsch Indië.

[2]) Schrijver dezes heeft soldaten gekend, wier strafregister met dergelijke bestraffing aanving. De lezer bevroedt hoe gevoelig die lieden voor den vervolge waren voor straffen.

loopig heeft moeten verrichten? De strafoplegger, die een dwaas figuur maakt, daar hij in het eind toch ongelijk krijgt, omdat hij plichtmatig heeft gehandeld? Of het legerkommando, dat een voorschrift gaf hetwelk onwettig was, en waaraan de rechter slechts met schending van zijn ambtseed kracht zou hebben kunnen toekennen?

Een ander voorbeeld. Het goedverkoopen, nl. het zonder vergunning van den kompagnies-kommandant vervreemden van kleine equipementsstukken, wordt, en te recht, gestraft. Maar talrijke orders van den legerkommandant, te veel om te noemen, hebben vaste straffen bepaald, alle uitmuntende door zwaarheid en ondoeltreffendheid. Het kwaad is steeds erger geworden. Eindelijk heeft eene befaamde order de macht gegeven, om bij eenvoudige knoeierijen met klein equipement, als b. v. het in geschenk aannemen of ruilen van dergelijke goederen, al dadelijk te straffen met plaatsing in de 2e klasse van militaire discipline. Of niet andere maatregelen, beperking van het aantal equipementsstukken, zoodat de soldaat niet meer bezat dan het dagelijks noodige, tegengaan op verstandige wijze der speelzucht, meerdere omzichtigheid in het aanwerven van inlanders, kortere duur der dienstverbintenissen, het kwaad hadden kunnen tegengaan, althans beperken, dit te onderzoeken ligt niet in ons bestek. Genoeg dat geheel onwettige straffen worden opgelegd, en dat dagelijks de rechter geroepen wordt, tegen die «algemeene orders» te waken, hetgeen den leek maar al te vaak doet gelooven aan een naijver, een strijd tusschen de militaire en rechterlijke autoriteiten.

Het Opperbestuur behoorde niet toe te laten dat het Reglement van krijgstucht, een *wetboek*, zegt dat een officier die in streng arrest is, zijn zijdgeweer zal worden afgevraagd, en de kommandant van het N. Indisch leger eigener gezag bepaalt, dat dit in den vervolge niet meer zal geschieden. Hem, den hoogstgeplaatste, behoorde men te dwingen, het voorbeeld te geven van eerbied voor de wet.

IV.

Wij vertrouwen, in de drie voorafgaande hoofdstukken, die het eerste deel van onze beschouwingen vormen, het betoog van onze stellingen te hebben geleverd, welke kortelijk aldus kunnen worden saamgevat:

1°. Het N. I. leger heeft aanspraak op een goed rechtswezen.

2°. Het heeft dat niet.

Hoewel nu met het tweede deel van onzen arbeid waarschijnlijk het minst zal worden ingestemd, zoo mogen we niet volstaan met het toonen der wonden alleen. Wij moeten althans in hoofdtrekken aangeven, welke middelen kunnen worden aangewend tot genezing. Wij doen dit gemakshalve in den vorm van stellige voorschriften.

1°. Nergens wordt (gelijk thans geschiedt, in strijd met de wet) de betrekking van auditeur militair bekleed door personen, die niet op eene Nederlandsche hoogeschool den graad van doctor in de beide rechten hebben verkregen.

Het zwaard van het gerecht behoort te worden gehanteerd door hem die geleerd heeft er mede om te gaan.

2°. Op Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang en Palembang mogen de auditeurs geene andere functiën uitoefenen. Op deze plaatsen genieten zij tweejaarlijksche tractements-verhoogingen. Bij vacature of belet wordt de dienst waargenomen door bepaaldelijk aangewezen *rechterlijke* ambtenaren. Op andere plaatsen zullen bij voorkeur de officieren van justitie tot auditeurs dienen. (Muntok, Makasser, Ambon, Singkawang en Bandjermasin.)

3°. Het hoog militair gerechtshof is geheel afgescheiden van het burgerlijk hoog gerechtshof. Deszelfs president en burgerlijke leden genieten dezelfde inkomsten en verhoogingen als de vice-presidenten en raadsheeren van het burgerlijk hoog gerechtshof. Het aantal leden is tot vier beperkt, twee militaire en twee rechtsgeleerde. Hunne positie moet dezelfde zijn als die der raadsheeren in het hoog gerechtshof, en door dezelfde waarborgen beschermd zijn.

Het militaire hof heeft zijn eigen griffier en advokaat fiskaal.

4°. Deze laatste moet zelfstandiger worden, geene machtiging van den hove meer behoeven om hooger beroep aan te teekenen van de vonnissen waarmede hij zich niet kan vereenigen; ook de auditeur moet daartoe evenals de beklaagde bevoegd zijn.

5°. Het hof vergadert tweemalen 's weeks; de termijnen worden ingekort. Van iederen last tot invrijheidstelling wordt door den griffier telegrafisch of, zoo dit niet kan, bij brief en onmiddellijk kennis gegeven aan den betrokken auditeur.

6°. Preventieve hechtenis heeft voor burgerlijke misdrijven eerst plaats, wanneer daartoe volgens de burgerlijke wet termen zijn (art. 71 van het Reglement op de strafvordering voor de raden van justitie op Java en het hoog gerechtshof van Nederlandsch-Indië).

De auditeur beslist bij zijn advies, of beklaagde al dan niet praeventief zal worden gevangen gehouden. In allen gevalle volgt ontslag uit de praeventieve hechtenis bij vrijspraak door den krijgsraad in afwachting der beslissing van het hof, hetgeen trouwens de weder-inhechtenisstelling voorloopig kan bevelen, eigener gezag of op requisitoir van den advokaat fiskaal.

7°. Bij reclames heeft geen praeventief arrest plaatst. Wordt de reclame dusdanig ongegrond en lichtvaardig bevonden, dat zij niet dan aan verregaande oneerbiedigheid kan worden toegeschreven, dan is de straf: van 3—6 maanden detentie voor den soldaat, degradatie voor den onderofficier, en 6 maanden tot 1 jaar detentie voor den onderofficier die over degradatie reclameerde, en voor den officier.

8°. Bij militaire delicten heeft alleen voorloopige hechtenis plaats bij feiten die met den dood of kruiwagenstraf worden gestraft. Bij twijfel beslist de auditeur, op zijne verantwoordelijkheid.

9°. De instructie geschiedt door een officier of door den auditeur; een onderofficier is secretaris. Geen aldus dienst gedaan hebbend officier of onderofficier kan in den krijgsraad zitting nemen.

10°. De krijgsraden bestaan uit vijf leden of hunne plaatsvervangers, in elk garnizoen op 1 Januari door den gewestelijken bevelhebber te benoemen en te beëedigen. Zij zijn permanent.

11°. Beklaagde mag na de voorlezing der conclusie van eisch, waarbij hij tegenwoordig is, zijne verdediging voordragen, of door wien hij goedvindt, doen voordragen, desverkiezende in eene volgende zitting. De verdediger is tegenwoordig bij de behandeling der zaak.

12°. De verouderde vormen van indaging, confrontaties en wat dies meer zij worden afgeschaft.

V.

Thans, na te hebben uiteengezet, wat in de wijze van rechtsbedeeling aan het indische leger behoort te worden veranderd, moet nog worden nagegaan wat in de stellige strafbepalingen onbestaanbaar is. — Vooreerst de straffen.

Afnemen der kokarde, wegjagen als eerlooze schelm bestaan nog altijd in naam, hoewel b. v. de laatste straf sedert lang, als onuitvoerbaar, niet meer wordt opgelegd. De cassaties behooren te worden afgeschaft. Eén blaam, hoe zwaar ook, kan geene straf zijn. Feitelijk is de officier tegen wien de zwaarste cassatie is uitgesproken, in denzelfden toestand als die welken men geen misdrijf kan ten laste leggen, maar die door een raad van onderzoek, bij een geheim advies, na geheim onderzoek, om geheim gehouden wordende redenen, niet langer waardig gekeurd is officier te blijven, op grond van feiten die in de gewone burgermaatschappij door velen soms toegejuicht zouden worden, b. v. het weigeren eener uitdaging.

De desertie is in Neêrlandsch-Indië thans bijna niet te plegen. Zoo lang de soldaat blijft op het deel van Sumatra b. v. dat onder Nederlandsch bestuur staat, pleegt hij geene desertie, hoewel hij soms een geheel andere streek bewoont, waar zelfs eene andere taal wordt gesproken dan in zijn garnizoen. En ons gebied op Sumatra beslaat ongeveer vier duizend vierkante geographische mijlen.

De doodstraf behoort te worden afgeschaft. Meent men inderdaad dat zij afschrikwekkend werkt bij mannen voor wie het trotseeren van den dood eene beroepsnoodzakelijkheid is?

De strafbepalingen op militairen diefstal zijn belachelijk. De soldaat

besteelt zijn kameraad uit verlangen naar het moederland, en de wetgeving is zóó dat men hem nimmer 3 jaren straf kan opleggen. Een beroemd pleitbezorger te Batavia beweerde kans te zien, alle van ontrouw in de militaire administratie beschuldigden vrij te pleiten. De sisser-afloop eener geruchtmakende procedure tegen een hoofdofficier, nog kort geleden, gaf hem in de oogen van het ingewijde deel van het publiek maar al te zeer gelijk.

Verder moet het duel worden geregeld. Het is nu eenmaal niet anders, in sommige gevallen acht de officier zich verplicht den sabel te trekken. En na al wat hierover in de laatste jaren is voorgevallen (men denke slechts aan de zaak der kapiteins te Meester Cornelis, aan wie na zoo lange en ruineuse nonactiviteit bespottelijk lichte straffen werden opgelegd, nadat men op hen wie weet wat voor onteerende straffen had willen toepassen), moet men de zaak aandurven, haar regelen hoe dan ook.

Thans volgt op ieder duel eene comedie. De triomfeerende partij, en — schandelijk genoeg — de secondanten komen voor een rechter, die hunne daad noodig acht, hen zou minachten wanneer zij die niet hadden gepleegd. Welk een rechter!

Is er dan geen middel te vinden om het duel te voorkomen, of, liever gezegd, hen te treffen, die er aanleiding toe hebben gegeven? Onzes inziens wèl. Men straffe het duel tusschen officieren op zich zelf niet, maar bepale dat ieder officier die daaraan heeft deelgenomen, zal terechtstaan voor een raad van onderzoek, die zijne gedragingen voor, gedurende en na het duel zal beoordeelen, en toetsen aan de vraag, of hij verdient nog langer officier te blijven.

Maar de raden van onderzoek zelve. Dat zij bestaan moeten komt ons niet twijfelachtig voor. Tal van handelingen die niet onder het bereik der strafwet vallen, kunnen iemand zoo verachtelijk maken, dat hij ongeschikt is om eenen rang te bekleeden, en de mindere voor hem geen eerbied kan hebben [1]).

De tegenwoordige inrichting deugt echter niet. Personen door den legerkommandant benoemd, — wier betrekking hen vaak meer buiten dan in de militaire kringen doet verkeeren, — onder de oogen van den legerbevelhebber, en enkel te Batavia, gesloten zittingen houdende; van hunne zoo belangrijke uitspraken zelfs niet de gronden opgevende, en rechtsprekende zonder voor-

[1]) De officier heeft het voorrecht dat dergelijke handelingen niet door het gezag worden beoordeeld, maar door zeven kameraden. De ambtenaar heeft dat niet, zelfs de rechterlijke niet. De Gouverneur-Generaal kan hen naar welgevallen ontslaan, eervol of niet, met of zonder wachtgeld, uit de betrekking of uit 's lands dienst. Slechts de president der hooge hoven is uitgezonderd.

lichting van een rechtsgeleerde, die het belang der maatschappij vertegenwoordigt en voor de inachtneming van vormen waakt, — ziedaar wel eene instelling die al de gebreken in zich vereenigt, die men bij de daarstelling eener rechtsmacht zoekt te vermijden.

In stede daarvan behoorden in ieder groot gewestelijk kommando permanente raden van eer te bestaan, samengesteld uit vijf leden, waarvan de oudste president, de jongste secretaris zou zijn, allen bij vacature door al de officieren in het kommandement bij volstrekte meerderheid te kiezen, en wel bij stembriefjes bij den auditeur in te zenden, zonder bemoeienis van het militair gezag.

Deze raad zou openbare zittingen moeten houden, en na de sluiting der beraadslagingen het praeadvies hebben in te winnen van den auditeur. De verdediging behoorde vrij te zijn, niet gelijk thans tot officieren te zijn beperkt.

Eerst op deze of eene dergelijke wijze zouden de uiteenloopende belangen van den enkelen officier, den officiersstand en de maatschappij kunnen worden overeengebracht. De thans bestaande inrichting heeft meer van eene inquisitie dan van eene instelling door een vrij volk in het leven geroepen tot behoeding der eer van hen, die in de eerste plaats zijn geroepen het te verdedigen en te beveiligen.

Eindelijk behoorde in Indië een kapittel der militaire Willemsorde te zijn gevestigd. Het is kortweg bespottelijk dat de wapenfeiten in Indiës oorlogen, zoo ten eenenmale verschillend van de europeesche, te 's Hage moeten worden beoordeeld. Het kan niet anders, of dit moet tot scheeve oordeelvellingen leiden. Terwijl in Indië voortdurend geoorloogd wordt, is in Nederland seder 40 jaar gelukkigerwijs geen schot gevallen. Waar is men dus beter in staat, militaire verdiensten te beoordeelen?

Aan Neêrlands volksvertegenwoordigers wordt dit onderwerp ter behartiging aanbevolen. Tot hen in de eerste plaats wordt deze waarschuwende stem gericht. Laten zij het oog niet sluiten voor de behoeften van Indiës leger tot het te laat is. De meest edele, die aan *recht*, moet het eerst voldaan worden. Eerst dan zal de vreemdeling met liefde voor Neêrlands dienst worden bezield; fier, daarin te zijn opgenomen; vertrouwend op het rechtsgevoel van het Nederlandsche volk. Eerst dan zal de Indische soldaat zich blijven beschouwen als een kind van Nederland, en de onbeschaafde maar dappere rassen van Celebes, Madura en Afrika zullen de vlag der «Compagnie» blijven aanmerken als die, waaronder voor de rechtvaardigheid wordt gestreden; die, onder welke zij zijn beschut tegen den overmoed en de dwingelandij die zij zijn ontvlucht, toen zij, de overheersching hunner vorsten moede, zich onder die aloude vlag kwamen scharen.

Utrecht, Sept. 1870. Mr. C. P. K. Winckel.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

I.

HET PREANGER-STELSEL.

«Preanger-stelsel» is een woord dat men dikwerf en bij vele gelegenheden hoort noemen, doch bijna altijd (ik zou haast zeggen immer) blijft men eene bepaalde definitie van dat stelsel schuldig.

Is het, omdat dit stelsel niet behoorlijk bepaald en omschreven is, of omdat het slechts is een uitvloeisel of liever een overblijfsel van vroegere toestanden, die evenwel door verloop van tijd en successievelijk zijn veranderd? Niet gemakkelijk is het, hierop een bepaald en afdoend antwoord te geven, zonder in allen deele met de geschiedenis dezer landen bekend te zijn.

En daarenboven bestaat er nog twijfel omtrent de geschiedenis zelve.

Hoe dikwerf toch hoort men niet gewagen van contracten met de Regenten, welke zich zouden verzetten tegen het invoeren van hervormingen, hoog noodig in het belang der bevolking en der Regeering!

Vraagt men naar den inhoud dier contracten, dan blijft men een antwoord schuldig en hebben velen het slechts van hooren zeggen.

Men zou dus reden hebben, om hun bestaan te betwijfelen, te meer wanneer men de geschiedenis raadpleegt en let op hetgeen men nog dagelijks ziet gebeuren.

Het is zeer waarschijnlijk dat de Regenten niets anders zijn, dan de Regenten op Java vroeger waren, en zij het alleen aan de goedheid der Regeering hebben te danken, dat zij, bij hunne afhankelijkheid van en onderworpenheid aan het Gouvernement, een grooter gezag over de bevolking hebben en zooveel ruimer veld voor willekeur.

Dat ze geen Vorsten (waar men contracten mede sluit) maar eenvoudig

Regenten zijn, leid ik af: ten eerste, uit hun titel van Boepati; ten tweede, uit hetgeen o. a. blijkt uit eene geschiedenis van Padjadjaran.

In dat manuscript staat o. a., dat Sultan Ageng omstreeks 1630, als opperheer der Soendalanden, de Ngabehi's Wira-mangsa, Sama-hita en Asta-mangala benoemde tot Toemenggoengs, met name: Wira-dadaha, Tanoebaja en Wira-ngoenangoen, van welke sommige Regenten zeggen af te stammen.

Wijders stelde hij o. a. Oekoer, thans Bandoeng, onder de bevelen van een dezer Toemenggoengs.

Later beval de vorst van Mataram eene volkstelling en *verdeeling* van de Preangerlanden en bij die gelegenheid ontstonden de Regentschappen Soekapoera, Parakan-moengang en Bandoeng.

Na den oorlog met Troena Djaja (1677) verpandde de vorst van Mataram de Preangerlanden aan de Compagnie voor de door haar beloopen oorlogskosten, bij welke gelegenheid de Regenten door den Generaal Gouverneur Johannes Kamphuis naar Cheribon werden opgeroepen.

Terwijl eindelijk, volgens opgenoemde geschiedenis, de Preanger definitief aan de Compagnie werden afgestaan door Soenan Poeger (1704).

Volgens deze oorkonde, in verband met nog andere geschiedkundige stukken, zouden dus de Regenten geweest zijn Boepati's van den vorst van Mataram, die later (ten gevolge van den afstand der Preangerlanden) onder de Compagnie en vervolgens onder het Nederlandsch Gouvernement kwamen.

Het is waar, die Boepati's konden vrij willekeurig in de aan hen ondergeschikte landen te werk gaan, doch dit was zoo de geest des tijds en de vorst sprong van zijnen kant met hun leven en have niet minder despotiek om.

Thans wordt nog dikwerf door de Regenten zelven verhaald, dat hunne voorvaderen naaar Mataram moesten opkomen en daar, ten teeken van onderworpenheid, het erf van den vorst schoonmaken.

Zoodra de Preanger onder het gezag en den invloed der Compagnie kwamen, werden den Regenten verplichtingen opgelegd tot het opbrengen van een zeker contingent etc., welke verplichtingen later weder werden gewijzigd; en daaraan is het wellicht toe te schrijven, dat de quaestie betreffende de contracten in de wereld is gekomen.

Niet alleen de vorsten van Mataram, maar zelfs de Regeering sprong tot nog toe vrij willekeurig met de Regenten om en bekreunde zich bij benoemingen enz. niet veel om contracten.

Hoe is het anders te verklaren, dat Regentschappen werden ingetrokken (o. a. Parakan-moengang), of wel verkleind of vergroot; dat Regenten werden verplaatst (van Tjandjoer naar Garoet, enz.) en uit vreemde geslachten Regenten werden benoemd (Tjandjoer, Soekapoera), terwijl niet altijd is gelet op erfopvolging.

Het Gouvernement beschikt eindelijk over gronden ten behoeve van zich zelf of anderen.

Zoo stond het Gouvernement een geheel district (Soekaboemi) aan den Heer de Wilde af, en andere landen aan Inlandsche hoofden (Tjekalong enz.), die het echter later weder terugkocht, terwijl het ook gronden voor den aanplant van thee enz. verhuurde.

Contracten mogen dus in een of anderen hoek liggen, feitelijk bestaan ze niet of zijn ze althans buiten werking geraakt.

In stede nu van oude koeien uit de sloot te halen, moet het veeleer het streven zijn om zonder schokken tot wenschelijke hervormingen te geraken, en dient men vooral bij de Regenten geen overdreven pretensiën op te wekken, hetgeen, helaas! wel eens is gebeurd.

Dat zij die zoo hoog mogelijk trachten te stellen, blijkt o. a. uit de hoogdravende en onjuiste geslachtslijsten, die ze opmaken en laten opmaken.

Eén Regent is van Noach gescheiden door slechts elf geslachten en schijnt levenslustige voorvaderen te hebben gehad. Een ander laat Batara Goeroe en nog eenige andere Hindoesche godheden onder zijne voorvaderen paradeeren.

Hieruit blijkt dus, hoe onzeker en fabelachtig zij omtrent hunne afstamming zijn, en die onzekerheid is niet weinig vermeerderd, ten gevolge van de schikkingen (afzetting, verplaatsing etc.) welke het Gouvernement, op grond van zijne vorstelijke macht, omtrent de Regenten nam.

Het ware om opgenoemde redenen dus voorzichtiger geweest, de geslachtslijsten van de Regenten van Soemedang en Soekapoera niet in het Tijdschrift van land en volkenkunde op te nemen en daardoor aan die stukken, althans in hunne oogen, meerdere waarde te geven.

Men stijve hunne pretensiën zoo min mogelijk en hale vooral zonder noodzaak geen vergeten of dubieuse zaken op, waardoor het Gouvernement zich slechts aan banden legt en bovendien onvoldane verwachtingen en teleurstelling worden opgewekt.

Het vorenstaande zij genoeg omtrent de rechten der Regenten; gaan wij nu oppervlakkig na, wat, sedert de Preangerlanden onder de Compagnie kwamen, heeft plaats gehad.

Eerst gedwongen levering van producten, waaronder rijst, peper, indigo, kapas, was enz., tegen een door de Compagnie vast te stellen prijs; deze later veranderd in levering van koffie met weinig bemoeienis met het bestuur; en eindelijk een soort van cultuurstetsel met hoe langer hoe meer inmenging in de inlandsche aangelegenheden.

En hierin verschillen de Preanger met eigenlijk Java, dat men halverwege is blijven stilstaan, althans uiterst langzaam vooruit gaat.

Het cultuurstelsel is ingevoerd, echter zonder behoorlijk de cultuurplichtigheid van elk individu te regelen, waarvan het gevolg is, dat deze in één Regentschap den sawahbezitter treft en de overige bevolking bij druk werk een enkelen keer, en in een ander Regentschap bijna een ieder daaraan deel neemt.

Het cultuurstelsel werkt hier dus gebrekkig, daar de Regenten in het bijzonder en de hoofden in het algemeen niet die zorg voor de bevolking hebben, die een goed bestuurder er voor moet koesteren, en zoodoende worden nutteloos vele krachten verspild en de ontwikkeling van het land voor een groot gedeelte belemmerd.

Men geeft dikwerf hoog op van de welvaart der Preanger, doch daarop is nog veel af te dingen, hetgeen men spoedig kan ontwaren, als men zich in de kampongs begeeft, en met den waren toestand van den kleinen man bekend wòrdt.

Wel bestaat er geen bepaald gebrek, doch dit is nog geen welvaart, en een wijs Gouvernement behoort de handen niet in den schoot te leggen bij het bewustzijn, dat de bevolking kan leven, doch ook niet meer.

Het Gouvernement benoemt de hoofden, maar laat hen zich gedeeltelijk bezoldigen door het heffen van belasting in arbeid, product en geld.

Dat dit leidt tot allerlei willekeur behoeft geen betoog: men ziet wel eens Regenten belastingen regelen, intrekken of invoeren, iets waartoe de N. I. Regeering zelve machtiging uit het Moederland moet hebben.

Zooals gezegd is hebben de hoofden weinig hart voor den kleinen man en beschouwen zij hem over het algemeen als *banda* (eigen goed), waarvan de exploitatie hun door de Regeering is toegestaan, behoudens ontslag of straf als ze het zoo ver laten komen dat ze wegens knevelarij worden aangeklaagd.

Bij het heffen van belastingen komen dus voornamelijk hunne behoeften, en niet de welvaart van den kleinen man in aanmerking.

Bovendien vloeien hieruit voor de Regenten énorme inkomsten voort (de minste der Regenten heeft *f* 25,000 à *f* 30,000 's jaars, andere *f* 40,000 à 60,000 en één meer dan *f* 100,000), waardoor zij worden verleid het gemakkelijk verkregen geld met handen vol weg te gooien en in weelde te verspillen.

Zij komen er toe om eene menigte vrouwen te huwen en bovendien nog eene menigte bijzitten te houden, waarbij zij vele kinderen verwekken, die allen geborgen moeten worden; men vervalt zoodoende op 't laatst in eene totale familieregeering, die de bevolking te haren behoeve exploiteert.

Dit kwaad is niet van de minste.

De Regenten heeten een soort van zelfbestuur te hebben; ook daarop is en wordt dagelijk inbreuk gemaakt en men zou haast zeggen, dat zij aan den Resident niet minder ondergeschikt zijn dan hunne ambtgenooten op Java.

En hoe is met dat zelfbestuur te rijmen de regeling der heerediensten, ofschoon deze qua regeling nog niet veel te beteekenen heeft, daar men het omtrent de heeredienstplichtigheid nog in het geheel niet eens is, en zij wijders, bij het geringe getal Europeesche ambtenaren, grootendeels afhangt van de hoofden, die gewoonlijk niet veel meer opgeven, dan zij kwijt willen zijn.

In allen geval bestaat ten deze eene poging tot regeling, ofschoon, zooals gezegd, de grondslagen nog in het onzekere zijn.

Wanneer dus hier van een stelsel de rede kan zijn, dan schijnt dat stelsel toch alleen daarin te bestaan, dat men het land in een half geregelden toestand laat, of wel dat men zich elke regeling door dringenden nood laat afdwingen of die successievelijk en als het ware van lieverlede tot stand doet komen.

Dit is evenwel een gebrekkige weg tot verbeteringen, en zoodoende zal wellicht veel goeds kunnen achterwege blijven, of zal men wel eens den put dempen als het kalf verdronken is.

Hoevele Preangerlieden verhuizen niet, om den druk te ontloopen, naar de particuliere landen in Batavia en 't Buitenzorgsche en zijn zoodoende direct voor het Gouvernement verloren!

Wenschelijk ware het dus, te trachten, den waren toestand en de behoeften der Preangerlanden te leeren kennen, op die kennis eene regeling te baseeren en deze met beleid en doorzicht in te voeren; ten eerste in het belang der bevolking en van het Gouvernement; ten tweede in dat der hoofden, op wie die onzekerheid ook nadeelig werkt; en ten derde in dat der Europeesche ambtenaren, die nu soms in de moeilijkste dilemma's geraken.

Dat die kennis nog niet verkregen is, kan o. a. daaruit blijken, dat men nog op verre na niet weet welke lasten op de bevolking drukken en men zelfs in officiëele stukken ziet beweren, dat de Preangerman geen landrente betaalt, ofschoon hij wel degelijk 1/10 van het product zijner sawahs aan de hoofden moet opbrengen, ongerekend nog 1/10 aan djakat, dat mede hier eene verplichte belasting is, terwijl zij op vele plaatsen op Java slechts aan de discretie van den planter wordt overgelaten.

Het kan den kleinen man toch weinig schelen, aan wien hij zijne belasting betaalt, daar hij in allen geval zijn goed kwijt is, en het komt dus minder juist voor, de mindere betaling van de koffie te baseeren op de omstandigheid, dat hij aan het Gouvernement geene landrente opbrengt.

Hij zou er waarschijnlijk veel beter aan toe wezen door onder behoorlijke regeling landrente te betalen, indien hij daarvoor, althans zooveel mogelijk, ontheven werd van de veelvuldige schatplichtigheid jegens zijne hoofden.

De hoofden zijn legio en houden er voor een groot gedeelte nog wakils op na, alles ten laste van de bevolking, die in hun onderhoud moet voorzien.

Zij hebben grootendeels geene behoorlijk geregelde inkomsten, en loopen voortdurend gevaar van knevelarij te worden beschuldigd (dikwerf te recht) en te worden ontslagen.

Ook hier valt nog veel te regelen en te verbeteren; langzamerhand zouden de overbodige betrekkingen kunnen worden ingetrokken, waardoor de overblijvende zullen winnen.

Dat de Regeering door de bevolking (die het Gouvernement nu reeds als haren Opperheer erkent) te verlichten, meerdere gehechtheid zal ondervinden, lijdt, geloof ik, geen twijfel, en men moet haren steun niet al te licht tellen, vermits er tijden zouden kunnen komen, al zijn ze nog verre, waarin zij de bevolking zou kunnen noodig hebben.

Dit nog ten slotte (de ondervinding bewijst het nog dagelijks): de hoofden hebben het grootste gedeelte van hunnen invloed te danken aan den zedelijken steun van het Gouvernement.

Er zijn toch Regenten afgezet, en daaronder invloedrijke, zonder dat zulks tot de minste onaangenaamheden aanleiding gaf.

In stede dus van met het Preangerstelsel te schermen en te trachten zijn spookachtig bestaan te rekken, neme men een degelijker stelsel aan en streve er zooveel mogelijk naar, om, zonder geringschatting van de belangen der hoofden, die ook tevreden moeten zijn, de bevolking, zooveel maar doenlijk is, tegen willekeur te beschermen, hetgeen alleen dan kan geschieden, wanneer eens ieders rechten en verplichtingen duidelijk worden bepaald en afgebakend.

Dit is te meer noodig nu, ten gevolge van vrijgeviger bepalingen omtrent de toelating van Europeanen, de waarschijnlijkheid bestaat, dat zich in de Preanger na verloop van tijd meer Europeanen zullen vestigen; zoodoende toch zal de mogelijkheid van en vrees voor knoeierijen met de hoofden hoe langer hoe meer verminderen.

Het is niet te ontkennen, dat er meer Europeesche, met de landtaal bekende ambtenaren zullen noodig zijn en het getal controleurs zal moeten worden verdubbeld, om de zoo noodige regeling en verbetering voor te bereiden en te helpen tot stand brengen; maar men behoeft geen sterk geloof, om aan te nemen, dat de daaruit voortvloeiende meerdere uitgaven tien-, ja honderdvoud zullen worden vergoed door de ontwikkeling en door de meerdere inkomsten van den landbouw (die om goede redenen nog zeer ten achteren is), van den handel, enz., welke van een en ander het gevolg zullen zijn.

Eéne omstandigheid vergat ik nog te vermelden, ofschoon die niet van belang ontbloot en wel de aandacht der Regeering waardig is; zij is deze:

Een gedeelte van de mindere hoofden kan niet of zeer gebrekkig schrijven en moet daarom, als er het een of ander gevraagd wordt, of opgaven omtrent volkssterkte ens. moeten worden opgemaakt, zich wenden tot de priesters, die op deze wijze veel meer aandeel in de het bestuur der wereldsche zaken krijgen dan noodig en wenschelijk is.

Door de meerdere uitbreiding der scholen zal dit kwaad van lieverlede verminderen.

II.

HET BELASTING-STELSEL IN DE PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

Wanneer een goed belasting-stelsel zich kenmerkt door behoorlijke regeling, eenvoud en gelijken druk, of liever (want het moet niet drukkend zijn), doordien het gelijkelijk verdeeld is, dan verdient het belasting-stelsel in de Preanger alles behalve den naam van voortreffelijk.

Niet alleen werkt het ongeregeld en is het voor een groot gedeelte der bevolking drukkend, maar bovendien (en dit zegt niet weinig) de Regeering trekt in evenredigheid tot den druk, welken zij op de bevolking legt, slechts een gering voordeel.

Omtrent de belastingschuldigheid bestaan geene vaste regelen, en bestonden die, dan zou dit nog weinig baten, zoolang de toepassing wordt overgelaten aan eene ontelbare menigte hoofden en hoofdjes, die geboren aristokraten zijn, en maar niet kunnen begrijpen, dat zij voor het welzijn van het volk moeten zorgen, maar niet het volk te hunnen behoeve alleen geschapen is.

Zij zijn het, die het volk te hunnen behoeve, en ten behoeve van het Gouvernement onderdrukken, en wanneer dan de kleine man geen tijd meer heeft, of geen lust kan gevoelen om iets meer dan het hoog noodige te doen, gedurig herhalen, *dat hij niet wil werken zonder prentah*, hetgeen wordt nagepraat door eene menigte Europeanen, die, hoewel zij nauwelijks of in het geheel niet met den kleinen man in aanraking zijn geweest, van de zaak zeker meenen te zijn, want: *hunne eigene hoofden zeggen het, en die zullen het toch wel weten.*

Ten eerste is een gedeelte der hoofden door stand en vooroordeel zoo verblind, dat zij den balk in hun eigen oog niet voelen, terwijl het beter wetende gedeelte door de Regeering in eene positie geplaatst of gelaten is, die medebrengt dat zij in hun eigen belang de waarheid moeten ontkennen en onderdrukken.

Dit is zeker een der grootste hinderpalen voor den vooruitgang van de welvaart dezer gewesten.

Maar er zijn nog andere bezwaren en wel van politieken aard.

Door het heffen en invoeren (dit laatste gebeurt ook) van belastingen hebben de Regenten, om zoo te zeggen, eene vorstelijke macht, welke zij met de door de bevolking opgebrachte gelden goed trachten op te houden, en waarin zij wel eens door Europeesche ambtenaren zijn gesterkt.

Het gevolg daarvan is, dat sommige Regenten hunne pretensiën hoe langer hoe hooger stellen, waardoor de Regeering in het nemen van heilzame maatregelen hoe langer hoe meer zal worden bemoeilijkt.

Om slechts enkele bewijzen aan te voeren, hoe ongeregeld en onbepaald die belastingen thans werken, kan het volgende dienen.

Koffie-cultuur. Ten eerste is men het nog niet eens omtrent de *cultuurdienstplichtigheid*, namelijk of die op den grond dan wel op den persoon rust.

Vandaar, dat in het ééne Regentschap de zaak anders werkt, dan in het andere.

In het ééne b. v. deelt men alleen de sawahbezitters in en roept de andere ingezetenen alleen op, als er buitengewoon werk is. In een ander Regentschap deelt men het grootste gedeelte der bevolking bij den cultuurarbeid in, onverschillig of zij grondbezitters zijn of niet.

Hier slaat men ieder sawahbezitter, onverschillig of zijn veld groot of klein is, voor hetzelfde getal boomen aan, daar maakt men onderscheid; en vaak ziet men een bezitter van tabak-, katjang- of andere tuinen, die veel meer opbrengen dan een klein stuk sawah, *onbelast*, en daarentegen een armen sawahbezitter, die nauwelijks of niet genoeg padi van zijn veld oogst om van te leven, *belastbaar*.

Dit wat het beginsel aangaat, maar nu de uitvoering.

Geen mensch die met de Preanger bekend is, zal het durven of kunnen tegenspreken, dat door de hoofden, die met de indeeling en oproeping der cultuurplichtigen belast zijn, maar al te dikwerf een roekeloos en schandelijk misbruik van de krachten der bevolking wordt gemaakt.

Den eenen keer roepen zij tweemaal zooveel volk op als noodig is, eene andere maal moeten eene menigte mannen, vrouwen en kinderen, soms in den tijd van het planten of oogsten, de kampongs of hunne velden voor dagen verlaten, om palen ver in de koffietuinen *noodeloos* werk te verrichten.

Het volk kost geen geld, en de schade welke aan de volkswelvaart wordt toegebracht, ziet men niet en behoeft dus niet in aanmerking te worden genomen.

Heerediensten. Ook deze belasting in arbeid levert om dezelfde als de hiervoren aangevoerde redenen menige gelegenheid voor misbruik.

Wel bestaat er een staat van de heerediensten, maar daarop komt wellicht maar de helft van de heerediensten voor, die ten behoeve van het Gouvernement en de hoofden worden gepraesteerd.

Ook omtrent de grondslagen dezer belasting is men in 't onzekere en de toepassing door de hoofden laat veel te wenschen over.

De misbruiken bestaan voornamelijk in:

a. Vrijstellingen, waardoor anderen meer werk moeten doen.

b. Weinig of bijna geen spaarzaamheid in 't gebruiken van den handenarbeid der bevolking, waardoor ze noodeloos van nuttiger bezigheid wordt afgetrokken.

c. In het groote getal panoekangs ten behoeve der hoofden, dat wil zeggen, menschen zonder voorkennis van het Europeesch bestuur en door de hoofden afgezonderd. Deze bedragen wellicht tusschen de 10,000 en 15,000 huisgezinnen.

d. In het bezigen door de hoofden van volk bij feesten, tochten, jachtpartijen, tot het oppassen van hunne paarden (taroh di kampong sadja), waarvan vooral de Regenten er honderden op na houden, tot het bebouwen hunner rijstvelden en oprichten en onderhouden van woningen voor 2e, 3e en 4e vrouwen en bijwijven, woningen, die geenszins kunnen gerekend worden te behooren onder de roemah kaprabon (landsgebouwen) enz.

De tjoeké. Deze drukt hoofdzakelijk op het rijstgewas en moet bedragen 1/10 van de opbrengst. Ofschoon over het algemeen de kleine man zich deze belasting zooveel mogelijk van den hals tracht te schuiven, door de opbrengst zijner velden zoo laag mogelijk op te geven, wordt hij aan den anderen kant niet zelden buitengewoon gedrukt door willekeurige bepalingen, zooals de vaststelling van een minimum, of doordien men hem, bij gebrek aan padi, die naar den hoogsten prijs doet betalen.

In een gedeelte van het Tjandjoersche wordt er ook tjoeké ten behoeve van het Gouvernement geheven.

Voor andere velden of tuinen is wel geene belasting verschuldigd, doch steeds moeten de inlanders van hunne opbrengst een meer of minder groot gedeelte aan de hoofden afstaan, willen zij tegen tegenwerking verzekerd wezen. De kleine man noemt deze belasting ook bakti (huldeblijk.)

De djakat. Deze wordt alleen geheven van het rijstgewas. Volgens Mohammedaansche instellingen moet die eerst betaald worden, wanneer de opbrengst een zeker quantum bedraagt.

Men houdt zich hieraan evenwel niet overal en ten deze hebben wel eens dezelfde misbruiken plaats als met de tjoeké.

Ook is men djakat verschuldigd van vee en goud en zilver, doch deze belasting is minder verplichtend en wordt niet door een ieder opgebracht.

Andere belastingen aan de Priesters. Deze bestaan in de pitra, bijdragen voor enkele sedeka's (bij het trouwen en scheiden), bijdragen voor het bouwen van kerken, enz.

In hetgeen door de bevolking bij huwelijken moet worden voldaan, bestaat ook wel eens willekeur; somtijds gebeurt het, dat de hoofden zich daarvan een deel toeëigenen.

Evenzoo is het met het successierecht of de belasting op de boedelscheidingen (warissan), waaromtrent bij de geestelijkheid ook nog veel onzekerheid bestaat. Deze bedraagt gewoonlijk 1/10.

Bazaar-belasting. Ofschoon de bazaar-belastiug niet kan gezegd worden bijzonder drukkend te zijn, zoo is ten deze, uithoofde van gebrek aan contrôle, zoowel van de zijde van het Gouvernement als van die der hoofden, willekeur mogelijk, en zulks te meer, omdat de bepaling, waaronder den Regenten door de Compagnie het heffen eener belasting in de Preanger is toegestaan, onbekend is. (Dat stuk dateert, geloof ik, van 1778 en is ter Algemeene Secretarie te vinden bij de stukken over de afschaffing der bazaarpacht.)

Men heeft dus ook hier geen vasten maatstaf.

Belasting op het slachten van vee. Behalve eene belasting van *f* 1.— voor elken buffel, moet de eigenaar ook nog den kop, de horens en de huid afstaan.

Bij verkoop van vee wordt eveneens belasting geheven. (Ook hieromtrent komt iets voor in het zoo even genoemd stuk.)

Poepoendoetan (van *moendoet*, eischen.) Onder deze rubriek kunnen eene menigte zaken worden opgenoemd.

Komt er een gast, is er een volksfeest, of viert het een of ander hoofd feest ter gelegenheid van een huwelijk, geboorte of besnijdenis, hetgeen nog al dikwerf gebeurt, dan moet de bevolking grootendeels het gelag betalen en van heinde en verre daartoe de ingrediënten, als: rijst, kippen, groenten, brandhout, gereedschap, enz. leveren, terwijl de geschenken welke mindere hoofden aan de hoogere bij die gelegenheid aanbieden, door deze weder op den kleinen man worden verhaald.

Er zijn feesten door Regenten gehouden, die de bevolking (het tijdverlies mede gerekend) minstens op *f* 13,000 per feest te staan kwamen, en zelfs mindere hoofden gedeeltelijk ten gronde richtten.

Onder dit hoofd kunnen ook worden gerekend: de gedwongen verkoop van paarden en ander vee, tegen minder natuurlijk dan de werkelijke waarde; kleine monopoliën, door enkele hoofden ingevoerd, en het heffen hier en daar van kleine belastingen, zooals b. v., boven en behalve de tjoeké en djakat, van geld van sawahbezitters (*papatoengan*) enz.

Uit het vorenstaande kan genoegzaam blijken, dat de Preanger-man, behalve de belasting op het zout en zijn aandeel als consumateur in de tolrechten, zeer aanzienlijk belast is, zonder dat de Regeering daarvan een evenredig voordeel geniet.

Wenschelijk ware het dus om tot een beteren en voordeeligeren toestand te geraken, en daartoe in overweging te nemen de invoering van de volgende maatregelen:

1°. De Regenten en andere hoofden te bezoldigen; daardoor toch worden zij meer aan het Gouvernement verbonden en worden zij niets anders dan ambtenaren van het Gouvernement, dat de bevolking dan ook meer als zijn opperheer en beschermer zal leeren kennen.

De meer directe inkomsten van de vijf Regenten bedragen p. m. *f* 350,000 en zullen wellicht tot *f* 250,000 's jaars kunnen worden gereduceerd.

Op zich zelve zijn zij misschien zoo drukkend niet, maar wel zijn het de knevelarijen waartoe zij gedeeltelijk aanleiding geven, en bovenal bezwarend is het noodeloos verspillen van de krachten der bevolking bij feesten, enz.

2°. Te bepalen over hoeveel menschen de hoofden te hunnen behoeve kunnen beschikken en in welke mate.

3°. Voort te gaan met de regeling der heerediensten, en het zoo spoedig

mogelijk daarheen te brengen, dat elke kampong, en zoo mogelijk elk individu, ten naasten bij weet, welke diensten haar of hem zijn opgelegd.

Dit kan met de gewone diensten zeer goed geschieden.

4°. De hoofden het heffen van belastingen te hunnen behoeve te verbieden.

5°. De cultuurdienstplichtigheid behoorlijk te bepalen en bij de koffiecultuur in te deelen alle bezitters van grond, hetzij rijstveld of niet, naarmate van de hoegrootheid hunner velden.

6°. Den inkoopsprijs der koffij te brengen op *f* 13 de pikol, zooals elders op Java betaald wordt, en het Europeesch toezicht over de koffietuinen te vermeerderen.

7°. Wanneer er door gebrek aan gronden als anderszins, naar het oordeel van de Regeering, voor enkele streken overwegende bezwaren aan de koffiecultuur verbonden zijn, de cultuurdienstplichtigheid aldaar afkoopbaar te stellen.

8°. De bazaarpacht af te schaffen, tegen schadevergoeding aan de Regenten,— met dien verstande namelijk dat de daaruit voortvloeiende inkomsten bij de bepaling van bezoldiging der hoofden in aanmerking worden gebracht.

9°. Voor personen, die een ander beroep dan landbouwer uitoefenen en niet reeds in cultuurdienst en landrente deelen, de belasting op het bedrijf in te voeren.

10°. De tjoeké te heffen voor rekening van het Gouvernement, of wel de bezitters van rijstvelden grondbelasting te laten betalen, hetgeen minder omslachtig is.

Die belasting moet niet te hoog worden gesteld, en niet te veel aan willekeurige verandering onderhevig zijn.

Zij zou, b. v., dus kunnen worden bepaald:

f 6 voor een bouw 1e soort.
« 4 « « « 2e «
« 2 « « « 3e «

Ook op de djakat zou dit wellicht kunnen worden toegepast, ofschoon wel de vraag in aanmerking dient te worden genomen, of het niet beter is die belasting aan haar lot over te laten en ze langzamerhand te laten vervallen, zoo als op vele plaatsen op Java reeds is geschied.

Het valt niet te ontkennen, dat bij de invoering dezer maatregelen met beleid en voorzichtigheid en zonder overhaasting zou moeten worden te werk gegaan, ook wat betreft de hoofden, die voor hetgeen zij zullen verliezen, naar redelijkheid dienen te worden schadeloos gesteld; doch het kan niet missen, dat die maatregelen voor de bevolking minder drukkend en voor de Regeering winstgevender zullen zijn dan de tegenwoordige toestand, nu de bevolking grootendeels aan de genade harer hoofden is overgeleverd.

Een nauwkeurig onderzoek dient vooraf te gaan, en de noodige statistieke gegevens dienen te worden verzameld, wil men niet in misslagen vervallen of latere misrekeningen te wachten hebben.

Mochten er bezwaren in worden gezien, om die maatregelen reeds spoedig in te voeren, en men voor doortastende maatregelen terugdeinzen, dan nog zou het goed zijn, ze als een in de verte te bereiken doel voor oogen te houden en daarnaar te werk te gaan.

Bij gelegenheid, b. v., van de benoeming van een nieuwen Regent doet zich telkens eene schoone gelegenheid voor, om de inkomsten van die hoofden te regelen en in te krimpen, waardoor zij langzamerhand kunnen worden teruggebracht tot hetgeen ze behooren te wezen en elders op Java reeds zijn namelijk: inlandsche hoofdambtenaren.

Daarbij zijn de inkomsten van sommige Regenten buiten evenredigheid tot die van andere Regenten.

Ten einde ten slotte eenig denkbeeld te geven van de inkomsten van den Preanger-man, en van de lasten welke op hem rusten, volgt hieronder eene opgave opgeteekend uit den mond van een sawahbezitter die werk kwam zoeken.

Die man behoort niet tot de armsten, daar hij 4 bouws sawah bezit en 2 span buffels, benevens een tuin.

Hij is grootvader en maakt met zijn zoon en een schoonzoon 3 huisgezinnen uit, bestaande in het geheel uit 13 zielen.

Zijne inkomsten bedroegen in 1861:

12 tjaings padi à *f* 10	*f* 120.—
hij plukte met zijne familie 7 pikols koffie à *f* 5.50	- 38.50
hij voerde 3 maal koffie af en ontving daarvoor.	- 26.30
opbrengst van zijn tuin	- 19.20
te zamen . . .	*f* 204.—
af 1/10 aan tjoeké en 1/10 aan djakat = 2 2/5 tjaing.	- 24.—
Restant . . .	*f* 180.—

of *f* 60 per huisgezin.

Het jaar 1861 was evenwel geen gunstig jaar; men kan de inkomsten gemiddeld 1/3 hooger en dus op *f* 80 per huisgezin 's jaars stellen. Voor een gezeten landbouwer is dit niet veel.

Het vorenstaande betreft de som waar ze van leven moesten; om nu evenwel te weten, wat genoemde inlanders aan den Staat enz. *in verhouding tot hunne inkomsten* moesten opbrengen, diene de volgende berekening.

Aannemende, dat zij met hun drieën niet meer dan 200 dagen heere- en cultuurdienst praesteerden en voor de hoofden werkten, dan maakt dit, het dagloon à 0.12 1/2 gerekend, eene waarde van. . . . . *f* 25.—

daarbij gerekend de tjoeké en djakat voornoemd	- 24.—
en aan pitra en andere lasten	- 6.—
Totaal . . .	*f* 55.—

of een vierde van de jaarlijksche inkomsten, den aanmaak van een pedati, het onderhoud daarvan en de schade door de buffels bij het transport geleden niet mede gerekend. Dit transport kost in drukke en droge tijden aan menig span buffels het leven.

De onderwerpelijke lieden verkeerden evenwel, als tot één huisgezin gerekend wordende, in gunstige omstandigheden.

Hoeveel de inkomsten zullen bedragen van een enkel huishouden, dat minstens 100 dagen in het jaar aan cultuur- en heeredienstten kwijt is, valt hieruit af te leiden.

Stel opbrengst padi op 3 tjaings	*f* 30.—
2 pikols koffie	- 11.—
voor transportloon	- 9.—
voor een tuintje	- 10.—
	f 60.—
af voor tjoeké en djakat 1/5	- 6.—
Rest . . .	*f* 54.—

dus *f* 54 om te leven.

Lasten in verhouding tot de bruto inkomsten:

tjoeké en djakat voornoemd	*f* 6.—
100 dagen werk	- 12.50
diverse	- 2.—
	f 20.50

of 1/3.

Deze berekening is niet overdreven; het verkrijgen van meer dergelijke opgaven van verschillende personen en plaatsen (zoo mogelijk nog vollediger) zou ten deze veel licht kunnen verspreiden.

Het is evenwel moeilijk, die in eens te verkrijgen, zonder opzien te verwekken; alleen gunstige gelegenheden dienen daartoe te worden aangegrepen.

V. D. H.

HET EERSTE GROOTE WERK IN VRIJEN ARBEID OP JAVA.

De spoorweg Samarang-Vorstenlanden, door J. P. de Bordes. 's Gravenhage, 1870.

Onder den nederigen vorm van eene verantwoording tegen onbillijke beschuldigingen heeft dezer dagen de heer de Bordes, voormalig hoofdingenieur van den Nederlandsch-Indischen Spoorweg, eene hoogst belangrijke bijdrage in 't licht gegeven tot de kennis van Java en de Javanen in 't algemeen. Na persoonlijk thans geheel buiten de zaak te zijn geplaatst, oordeelde hij terecht, dat nu het oogenblik gekomen was om ten laatste zich en de Maatschappij toch eens met de noodige kracht te gaan verdedigen tegen de onophoudelijke aanvallen, waaraan hij, als zij zelve, nu sinds jaren van velerlei zijden is blootgesteld geweest. En hij heeft dit, naar 't ons voorkomt, op uitnemende wijze gedaan. Hij erkent ruiterlijk en zonder schroom, dat men, alles nauwkeurig vooruit geweten hebbende, in meer dan één geval anders zou hebben gehandeld, maar betoogt tevens, dat men dat alles niet vooruit weten kon; en, voorts op de verkregen resultaten wijzend, kon hij zonder zelfverheffing tot de conclusie geraken, dat de uitkomst over 't geheel genomen, en behoudens de verhooging der vroeger te laag geraamde kosten, de verwachting bepaald overtroffen heeft.

Maar wat vooral het geschrift van den heer de Bordes, afgezien ook van de spoorwegzaak op zich zelve, recht belangrijk maakt, is het nader inzicht 't welk het ons verschaft in den maatschappelijken toestand van Java, en wel voornamelijk met opzicht tot den lang vermoeden, doch nu eerst recht aan 't licht gebrachten staat van de uitgebreide werkkrachten zijner nijvere bevolking. Is de Javaan een lui en vadsig wezen, niet tot werken te bewegen tegen een redelijk loon, maar door dwang alleen, of is hij een arbeider als elk ander, die werken wil als men hem behoorlijk betaalt? Ziedaar de welbekende vraag, die jaren lang allen heeft bezig gehouden, die eenig belang stelden in onze overzeesche bezittingen. En niet weinig uiteenloopend

waren de antwoorden. Voor eene beantwoording in laatstbedoelden zin bleef nog lang het stellig, onweêrsprekelijk bewijs ontbreken. Wel is waar was het den voorstanders van vrijen arbeid vergund op een belangrijk aantal feiten te wijzen, waaruit de mogelijkheid van 't geen zij verlangden voldoende bleek; maar die feiten bleven geïsoleerd, andere die de stelling weêrspraken, werden er tegenover geplaatst, de meer gunstige verschijnselen werden uit allerlei bijzondere en exceptioneele omstandigheden verklaard, en nog steeds ontbrak één groot en algemeen en voor goed afdoend verschijnsel, waaruit de volstrekte onhoudbaarheid van de theorie mocht blijken, die den nijveren en arbeidzamen Javaan lust en ijver voor ongedwongen arbeid ontzegt. Dat verschijnsel heeft zich thans vertoond in den aanleg van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden. Die aanleg is thans nagenoeg tot stand gebracht, en gelijk de heer de Bordes in zijn geschrift bewijst: 1°. in geheel vrijen arbeid, 2° voor prijzen die niet hooger, en 3° binnen tijden die niet langer zijn dan bij den aanleg van andere spoorweglijnen is geschied. Genoeg, zouden wij meenen, om reeds vooraf te doen vermoeden, hoe belangwekkend de hier gegeven mededeelingen omtrent de wijze waarop en de middelen waardoor de bedoelde resultaten verkregen werden, voor een ieder moeten zijn, die aan koloniale zaken eenige opmerkzaamheid wijdt.

Een overzicht van de bedoelde mededeelingen in deze bladzijden te geven, ligt thans niet op onzen weg; we zouden ze trouwens ook slechts verminken en dus in waarde verminderen door ze te verkorten; en bovendien is het werkje van den heer de B. niet zoo uitvoerig of een ieder kan het binnen enkele uren volkomen nauwlettend doorlezen. Wat wij in dezen dan ook hoofdzakelijk beoogden, was, de algemeene opmerkzaamheid op het genoemde geschrift te vestigen, en tevens daarmede op nieuw het belangrijke feit te constateeren, waarvan het ons de nadere bijzonderheden zoowel als de gereede verklaring mededeelt. Wat zal nu onze zoogenaamd behoudende, of liever reactionaire koloniale partij er wel van zeggen? Tot nog toe heeft ze zich, gemakshalve, er niet over uitgelaten. Zal ze nu eerlijk ongelijk erkennen, of het gansche verschijnsel eenvoudig blijven ignoreeren, of wel het zoo mogelijk noch trachten weg te redeneeren? We zullen het afwachten; en voldoende is 't ons vooreerst dat wij, voorstanders van den vrijen arbeid, nu sinds eenigen tijd een vasten grond onder onze voeten hebben verkregen, waarvan het niet licht zal vallen ons voortaan weêr te verdringen. Laat de gansche spoorweg, als zoo iets denkbaar ware, in den grond verzinken of door de zee verzwolgen worden, dat hij door vrij arbeidende Javanen tot stand werd gebracht, is voortaan eene historische waarheid, die zelfs het fijnst gesponnen sofisme niet meer onwaar kan maken.

Maar geen wonder dan ook, dat de wederpartij, deze uitkomst, zoo niet voorziende, dan toch duchtend, zich nooit bijzonder ingenomen met het plan tot den aanleg van spoorwegen op Java, gelijk die thans geschiedt, betoonde,

en dat ook sommigen harer min eerlijke vertegenwoordigers zich niet ontzagen de gansche onderneming voortdurend zooveel mogelijk tegen te werken. En aan deze tegenwerking, gevoegd bij die van velen, die in verschillende opzichten zich bedrogen zagen in hunne verwachting van persoonlijke voordeelen bij de zaak te behalen, zijn, gelijk de heer de B. mede nog ten overvloede aantoont, voor een groot deel de moeilijkheden te wijten met welke de Maatschappij en haar Bestuur voortdurend te kampen hebben gehad. Ware intusschen die tegenstand tegen de onderneming het eenige bezwaar geweest, de Maatschappij, die nu toch, in weêrwil van dien, het werk zoo goed als tot stand heeft gebracht, zou er zich niet zeer over bekommerd hebben; doch moeilijkheden van erger aard vielen te overwinnen. Ook voor de nadere kennis van deze, voor de kennis ook in 't algemeen van de velerlei bezwaren, welke de aanleg van dergelijke groote werken in Indië maar al te dikwerf ondervindt, zijn de mededeelingen des heeren de B. van veel gewicht. Inderdaad belachelijk worden de gansch uit de lucht gegrepen aantijgingen van slordigheid, langzaamheid, slecht beheer, enz. enz., welke men zoo nu en dan, in sommige bladen en brochures, der Maatschappij naar 't hoofd ziet geworpen, wanneer men eens kennis neemt van de feitelijke geschiedenis van zoo omvangrijk en moeilijk een werk als de spoorwegaanleg in Indië. Trouwens die van de Britsch-Indische spoorwegen, op 't vaste land van Hindostan en op Ceylon, levert ons voorzeker geen minder treffende tafereelen van zwaren strijd en kloeke volharding. Daar was het menigmaal nog vrij wat erger; en ook daar is het werk, en op reusachtige schaal, tot stand gekomen. Alleen met dit onderscheid, dat het daar geschiedde onder toejuiching en met krachtige hulp der natie, terwijl het bij ons gedaan moet worden onder onophoudelijk gescheld van de ééne zijde, onder minachtend schouderophalen van de andere, en met een bijstand van den Staat zóó karig, dat bij slot van rekening de onvermijdelijke kosten nog uit de beurzen der particuliere aandeelhouders, die zelven geen belang bij de zaak hebben, moeten gevonden worden.

Ook omtrent dit laatste, zeker niet minst gewichtige punt, de medewerking van den Nederlandschen Staat, in vergelijking met hetgeen door het ruimerziende Engeland gedaan wordt, behelst het geschrift van den heer de B. vele behartigenswaardige, en, schoon zekere welgegronde verontwaardiging zich daarin niet verheelt, toch overigens zeer bezadigde opmerkingen. Hoe behandelt men in Engeland zaken als deze, en hoe worden ze ten onzent behandeld? Ginds, gelijk reeds vroeger in dit Tijdschrift en elders werd aangetoond, in ruimen en mitsdien praktischen zin; hier daarentegen op de meest bekrompen wijze. Engeland, dat geenerlei directe voordeelen uit Indië trekt, begrijpt het groot belang van goede vervoermiddelen voor zijne koloniën niet alleen, maar heeft er ook voor over wat er voor noodig is. Het lokt de kapitalen door goede, voordeelige bedingen, verzekert den

geldschieters kapitaal en rente, schenkt hun al meer en meer gunstige voorwaarden, zoodat voor verliezen geen gevaar zelfs bestaat, en weet dus op die wijze de geldmarkt van Europa nagenoeg evenveel belang te doen stellen in zijne eigene spoorwegondernemingen, als in de soms meer voordeelige, maar dikwijls ook minder veilige van het «Verre Westen.» Ook vraagt het niet vooraf met enghartige nauwgezetheid, wat een groot werk in het «Verre Oosten» kosten moet; maar begint met een zeker kapitaal er voor vast te stellen, behoudens latere bevoegdheid om dit, of den rentewaarborg voor het geleende, naarmate van de behoefte te verhoogen, wèl wetende, dat werken van dien aard niet terstond van den aanvang af op het volkomen juiste bedrag geraamd kunnen worden, en dat ook eene te hooge raming in den aanvang zelden een gunstigen invloed heeft op den arbeid zelven en op een goed en zuinig beheer. En van die bevoegdheid tot vermeerdering van rentewaarborg heeft het Engelsch Gouvernement steeds een ruim gebruik gemaakt; of, juister nog, het is zijne verplichting in dezen steeds op onbekrompen wijze en zonder kinderachtig tegenstribbelen nagekomen. Doch nu Nederland, dat op de weelderigste wijze zijne eigene, binnenlandsche spoorwegen uit de Javaansche millioenen bouwt? Het begreep ook ten laatste, dat zijne kolonie, dat Java spoorwegen hebben moet; het lokte, even als Engeland, de kapitalen van particulieren om tot dergelijke onderneming het fonds te leveren; en die kapitalen lieten zich, door goed — eilaas! al te goed — vertrouwen op den Nederlandschen Staat, tot deelneming aan de onderneming verlokken. Doch na verloop van tijd blijkt, dat het geraamde kapitaal onvoldoende is, even als dat telkenmale in Britsch-Indië het geval is geweest. En wat doet nu ons trouwhartig Nederland, gewoon als het is, «het Staatsbelang boven dat van particulieren te bevorderen»? Het begint met den aandeelhouders een belangrijk deel hunner zoogezegd gewaarborgde inkomsten te ontnemen; en, nu blijkt, dat ook de op zoo bezwarende voorwaarden verkregen verhooging van den rentewaarborg nog niet volkomen voldoende is om den weg gereed te maken, neemt het kalm de opoffering der gansche rente aan, en ontvangt op die wijze een voor zijne bezittingen allerbelangrijksten spoorweg voor een goed deel ten geschenke van particulieren, waaronder vele vreemdelingen, die zelven geenerlei belang bij de zaak hebben, en waarvan de meesten zeker nooit langs den weg in quaestie reizen zullen of daarlangs ook maar het minste pakje zullen verzenden. Een geschenk voor 't overige, afgedwongen met het pistool op de borst, en onder voortdurende bedreiging van een Damocleïsch zwaard, dat de aandeelen straks, indien ze zich zelven niet tot renteloosheid veroordeelen, tot scheurpapier verknippen gaat. Dat moge nu alles heel voordeelig schijnen en heel genoegelijk, op den duur werken dergelijke kunsten allernoodlottigst. Noodlottig voor het crediet van Nederland, waar het

groote ondernemingen in Indië geldt; noodlottig ook voor het crediet van den Nederlandschen Staat in het algemeen. De aandeelhouders, — zegt men, — hadden vooraf behooren na te gaan welke de mogelijke kansen der onderneming waren eer ze hun kapitalen daaraan toevertrouwden. Ongetwijfeld, de aandeelhouders hadden zooveel vertrouwen niet moeten stellen op de van ouds geroemde soliditeit van het Nederlandsche Gouvernement; ze hadden behooren uit te rekenen in welke gevallen dat Gouvernement in de gelegenheid zou kunnen zijn, hen «er in te laten loopen»; ze hadden de voorwaarden der concessie nauwlettend door hun advokaat moeten na laten zien, en dan, ontdekkend, dat de zaak inderdaad gevaarlijk kon worden, indien de Staat gebruik, of wil men, misbruik ging maken van zijne bevoegdheden, en, in geval van misrekeningen zijnerzijds zoowel als van den kant der concessionarissen, het nadeel uitsluitend op dezen ging verhalen, zich van de zaak moeten onthouden. Alles volkomen waar! En de onnoozele aandeelhouders boeten dan nu ook voor hunne verbazende «roekeloosheid en lichtzinnigheid», hierin bestaande, dat zij meenden, hunne gelden steeds veilig en zonder eenige reden tot wantrouwen te kunnen besteden waar het den dienst en het belang gold van dat zoo uiterst soliede en te allen tijde zoo vertrouwbare Nederland. Maar meent men nu soms dat eene handelwijze, zooals we nu te dezer gelegenheid zagen volgen, die gelukkige reputatie aan datzelfde Nederland zal blijven verzekeren? Meent men dat iemand, wie ook, Nederlander of vreemdeling, na het gebeurde dwaas genoeg zijn zou om ooit met ons Gouvernement, — gelijk men pleegt te zeggen, — nog «zaken te doen»? Kort en goed, we hebben ons crediet voor belangrijke ondernemingen met bijstand van den Staat eenvoudig verspeeld; we hebben, ter uitwinning van eenige betrekkelijk toch hoogst onbeduidende gelden, het op erbarmelijke wijze verknoeid; terwijl wij steeds voortgaan, zonder grondig onderzoek en zonder weifeling ook, handenvol millioenen aan eene zoogezegde verdediging weg te werpen, waarvan de doelmatige inrichting en de mogelijkheid voor 't minst hoogst twijfelachtig blijft. Zoo moge dan Java zich verheugen in het bezit van de nu eenmaal, na lange volharding en veel strijd voltooide werken, en vervolgens in die welke door het geld der Spoorweg-Maatschappij nog zullen tot stand worden gebracht; maar daarmede is de reeks der weldaden van het dankbare Nederland aan zijn rijk en veel opbrengend Insulinde dan ook gesloten, ten ware de Staat te eeniger tijd zelf de handen aan 't werk mocht slaan, en door eigen geld aan Java een deel terug mocht geven van 't geen hij er eenmaal heeft uitgezogen, nadat hij zich eindelijk bewust is geworden van zijne onbekwaamheid om datzelfde langs min kostbaren weg te verkrijgen uit de vrijwillige bijdragen der Europeesche kapitalen.

Ziedaar ongeveer den zin van 't geen ook de heer de Bordes, schoon in veel zachter, we mochten haast zeggen, veel te zachte bewoordingen omtrent

de behandeling der Indische spoorwegzaak te kennen geeft. Wat wij inmiddels niet met hem eens kunnen zijn, is zijne, nu toch wel wat al te beleefde stelling, dat noch Regeering, noch Vertegenwoordiging eenige schuld zou hebben in dezen, vermits beide slechts de openbaring van den wil des volks vertoonen. Vooreerst weten wij niet, dat een van beide eenig «imperatief mandaat» ontvangt; maar bovendien, wat moeit zich «het volk» met den spoorweg Samarang-Vorstenlanden? 't Is al wèl zoo de meeste kiezers weten dat er zoo iets bestaat of in aanleg of ontworpen is! Of men moest dan enkele beurslieden, die niet verder kijken dan hun neus lang is, of een paar dagbladschrijvers, die, door allerlei onreine motieven gedreven, hun hatelijkheden tegen de Maatschappij slingeren, — hatelijkheden en grofheden ook, zonder oordeel des onderscheids door sommige bladen, als waren ze openbare vuilnisbakken, opgenomen, terwijl zij, die werkelijk bij de zaak belang hebben en er bij verliezen, de aandeelhouders zelven, voor zoover ons bekend is, geene enkele aanmerking aan het Beheer hebben tegengeworpen, — met den eernaam van «het Nederlandsche volk» willen bestempelen. Neen! ook de Regeering en de Vertegenwoordiging hebben hier wel degelijk schuld. De Regeering, door de zaak niet met de behoorlijke veerkracht aan te vatten en ze niet klaar en duidelijk genoeg in 't licht te stellen, al is ze haar overigens geenszins ongenegen en al begrijpt ze zelve volkomen haar wezenlijk belang; de Vertegenwoordiging (hare meer doordenkende en beter ingelichte leden niet te na gesproken), door de zaak niet behoorlijk te onderzoeken, door de verkregen ervaring van andere landen zich niet ten nutte te maken, en door zich te blijven onderwerpen aan die ellendige kruidenierspolitiek, waaraan reeds een Jan Pieterszoon Koen met reden de mislukking onzer meest grootsche en meest belovende ondernemingen in Indië wijten mocht.

De heer de Bordes besluit zijne op feiten gegronde mededeelingen, — welke men nu, zoo doenlijk, zal behooren te wederleggen, en niet maar door een paar dikke woorden zal kunnen omverhalen, — met aan te toonen, en door wel afdoende vergelijkende cijfers, dat het belangrijk thans reeds voltooid gedeelte van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden tot de goedkoope lijnen zoowel in het Westen als in het Oosten behoort, gelijk ook het kleine nog af te werken deel daartoe ongetwijfeld behooren zal, terwijl, gelijk wij mede reeds met een woord opmerkten, de termijnen aan het werk besteed, niet alleen doorgaans die van den spoorwegaanleg in Europa niet overschrijden, maar ook aanmerkelijk korter zijn dan die welke in Britsch-Indië aan den aanleg zijn besteed. Nog wijst hij eindelijk op het verblijdend feit, dat, moge dan al de oorspronkelijke raming der kosten van aanleg noodwendig overschreden zijn, toch de opbrengst der exploitatie ook niet weinig de verwachting overtreft. En hoezeer trouwens het nut van een bespoedigd en verbeterd verkeer door middel van spoorwegen op

Java zelf gewaardeerd wordt, blijkt wel voldoende uit het verschijnsel, dat eenige landhuurders nog onlangs, toen de werken voor 't oogenblik moesten gestaakt worden, eene niet onbelangrijke som op voorschot ter beschikking stelden van het spoorweg-committé, ten einde eene voor hen nuttige verbinding zoodra mogelijk tot stand te brengen, — eene voorwaarde waaraan dan ook met prijzenswaardigen ijver terstond door dat committé is voldaan. Wanneer nu evenwel de heer de Bordes uit de waarneming der evengenoemde voordeelen de conclusie meent te mogen trekken, dat eenmaal nog de thans zoozeer benadeelde aandeelhouders volkomen schadeloos zullen gesteld worden voor hunne opofferingen, dan meenen wij inderdaad die verwachting wel wat al te optimistisch te mogen noemen. Of het moest dan al in een zeer vèr nog verwijderden tijd zijn. Vooralsnog schijnt ons hun toekomst, ten gevolge van het onverstand, om niet erger te zeggen, van den Nederlandschen Staat, vrij donker; en, al zou wel geen Nederlandsche regeering, van welke kleur dan ook, het hart hebben om eene spoliatie te plegen, gelijk enkelen die wel wenschen zouden, door zich eenvoudig alles te gaan toeëigenen wat in dezen door het geld van burgers en vreemdelingen ten behoeve van Indië verworven werd, toch schijnt het einde van de geschiedenis te zullen zijn, dat diezelfde particulieren op eigen kosten den weg zullen moeten voltooien, ten einde niet, met de interessen, ook nog daarenboven van hun kapitaal zelf te worden beroofd. En dan klaagt men nog over «gunsten aan bijzondere maatschappijen bewezen»! O, gij eerlijke en belangelooze, «het algemeen belang boven dat der enkelen stellende» Pecksniff's van Nederland! Gij zult in de gelegenheid blijven, uwe krokodillen-tranen te weenen over die Maatschappij, die ge zoo gaarne te gronde zaagt gaan; want schade zullen, naar 't ons voorkomt, hare aandeelhouders wel blijven lijden, en in zoover ziet gij dan toch uwe wenschen vervuld, zij 't ook slechts ten deele en al wint gij zelven er niets bij.

D.

BOEKAANKONDIGING.

De koloniale kwestie, door Jhr. Mr. H. C. van der Wijck, oud lid van den Raad van Indië. 's Gravenhage, Gebr. van Cleef, 1870.

't Is eene zonderlinge brochure, die welker titel wij hierboven afschreven. De schrijver heeft een hooge betrekking bekleed en geniet de algemeene achting; en daarom te meer betreuren wij èn de naïviteit, waarmeê hij zijne onbekendheid met constitutioneele begrippen blootlegt, èn den moed, om met zulk een weinig doordachten arbeid voor het wetenschappelijk publiek op te treden. De verwarring van denkbeelden, die er in heerscht, komt ons in een voormalig lid van den Raad van Indië onbegrijpelijk voor. Blijkbaaar heeft de schr. zich geene rekenschap gegeven van hetgeen hij op het papier stelde.

Maar waarom dan ons de moeite getroost, om een verslag van deze letterkundige vrucht van Jhr. Mr. van der Wijck te geven, indien zij in onze oogen zoo weinig waarde heeft? Inderdaad wij zouden geneigd zijn daarvan, evenals van zoo menige onrijpe vrucht, te zeggen: *transeat cum caeteris.* — Intusschen hebben wij éóne reden die ons noopt de pen op te vatten, ten einde eene kritiek te geven van de bovengenoemde brochure. Zij is deze: hier en daar vindt men een weêrklank van denkbeelden, die door sommige Indische ambtenaren, vooral van conservatieve richting, worden gekoesterd. Die denkbeelden betreffen inzonderheid de vaststelling van de Indische begrooting buiten de medewerking der Staten-Generaal. Wij achten die richting verderfelijk, en te allen tijde hebben wij haar bestreden. Daarenboven wint het denkbeeld veld, voornamelijk aan gene zijde van den Oceaan, dat Indië meer in Indië moet geregeerd worden. Ook dat stelsel achten wij thans nog voor geene toepassing vatbaar. Van die beide denkbeelden werpt de Heer van der Wijck zich als orgaan op. DE KOLONIALE KWESTIE bevat

niet meer en niet minder dan een ontwerp van koloniale hervorming. Zulk een ontwerp zou ons zeer toelachen, indien eene degelijke hervorming werd voorgesteld. Doch de hervormingsplannen van den Heer van der Wijck schijnen ons niet meer dan mislukte pogingen.

Laten wij echter zonder verderen omhaal onze taak beginnen.

De schr. zegt in de toelichting van zijn ontwerp [1]), dat hij heeft getracht het te toetsen aan de eenvoudige beginselen van de Grondwet en aan het Reglement op het beleid der regeering van Indië; alsmede «aan de door de wetenschap geijkte algemeene beginselen van koloniaal bestuur, in verband tot den feitelijken toestand van Nederlandsch Indië.»

Wat de schr., in verband met de geheele strekking zijner brochure bedoelt met de uitdrukking „*de door de wetenschap geijkte algemeene beginselen van koloniaal bestuur*," is ons niet duidelijk. Wij zullen dus dit punt ter zijde laten, en in de eerste plaats zien, hoe de schr. zijne denkbeelden getoetst heeft aan «de eenvoudige beginselen der Grondwet.»

In eene omschrijving van het ontwerp, dat men sub Lit. A vóóraan in de brochure vindt, zegt de schr., dat art. 59 Gw. en art. 1 van het Reg. Regl. niet meer dan eene doode letter zijn, en dat zij niet worden nageleefd. Terwijl toch art. 59 bepaalt: «De Koning heeft het opperbestuur der koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen," wordt door de vaststelling van de Ind. begrooting bij de wet het opperbestuur voor een aanzienlijk deel overgebracht bij de Staten-Generaal. En wat art. 1 van het Reg. Regl. betreft, dat voorschrijft: «de regeering der koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië wordt in naam des Konings uitgeoefend door eenen Gouverneur-Generaal»; feitelijk wordt de regeering niet meer door dien hoogen ambtenaar, maar door den Minister van Koloniën uitgeoefend.

Ziedaar dus de grief van den Heer van der Wijck en de naaste aanleiding tot het schrijven der brochure. Het standpunt, waarvan de schr. uitgaat, wordt aldus geformuleerd: «De Koning behoort de begrooting voor Indië vast te stellen buiten medewerking van de Staten-Generaal», terwijl eenige regels lager wordt gezegd: «Indië moet in Indië geregeerd worden».

Welke is de beteekenis van art. 59 der Grondwet? Vooraf merken wij op, dat, evenmin als men zeggen kan, dat de overzeesche bezittingen aan den Staat der Nederlanden toebehooren, alsof zij eene pachthoeve zijn, die men naar willekeur kan exploiteeren, men evenmin kan zeggen, dat die bezittingen een privaateigendom zijn van den Koning. Zij maken een deel — en wel een zeer voornaam deel — uit van het Rijk der Nederlanden.

---

[1]) Bijl. B, blz. 1.

Er bestaat een nauw verband — een staatsrechterlijk verband — tusschen de overzeesche bezittingen en het moederland. De bevoegdheid om wetten te maken, waardoor hare belangen uit een breed standpunt worden behartigd, kan dus aan het moederland niet worden betwist.

Doch wat is de beteekenis van dat opperbestuur des Konings in art. 59? Immers dezelfde als bijv. van het «oppergezag» in art. 58, als daar bepaald wordt, dat de Koning het oppergezag heeft over de land- en zeemacht? Is nu de bedoeling van art. 58, dat de Koning eigenmachtig zooveel uitbreiding kan geven aan het leger en de zeemacht, en er zoovele millioenen aan besteden kan, als hij goedvindt? Of hebben de Staten-Generaal de bevoegdheid, om de gelden, die eene weelderige uitbreiding zouden kunnen bevorderen, te weigeren? De Hr. v. d. Wijck zal toch wel de laatste uitlegging aan art. 58 geven.

Maar ten andere. «De Koning heeft het opperbestuur der koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen». Dit staat geheel in verband met art. 53: «de Koning is onschendbaar; de Ministers zijn verantwoordelijk». De ministeriëele verantwoordelijkheid beheerscht de geheele Grondwet, en geen voorschrift kan zich daaraan onttrekken. Welnu, de Koning heeft het opperbestuur, maar met een verantwoordelijk minister! Verantwoordelijk tegenover den Koning zelven en tegenover de Volksvertegenwoordiging. En vooral in het laatste ligt de kracht en de beteekenis van de ministeriëele verantwoordelijkheid, en aan den eisch dier verantwoordelijkheid kan geen enkele regeeringsdaad zich onttrekken. De leer dus, dat het opperbestuur des Konings over de koloniën door de vaststelling der Ind. begrooting bij de wet voor een aanzienlijk deel bij de Staten-Generaal is overgebracht, is even groote onzin, als wanneer men beweert, dat door de vaststelling van de budgetten van oorlog en marine bij de wet het oppergezag des Konings over de land- en zeemacht op de Staten-Generaal is overgebracht. Het opperbestuur des Konings over de koloniën heeft dus eigenlijk geene andere beteekenis, dan dat het uitvoerend gezag ook over de koloniën aan den Koning behoort.

De Heer van der Wijck wil echter, dat er teruggekomen worde «op de stelling, dat de Minister van Koloniën voor de regeering van Indie verantwoordelijk is» — «eene verantwoordelijkheid, die in werkelijkheid toch altijd maar in schijn zal bestaan» [1]).

Deze constitutioneele ketterij verkondigt een oud lid van den Raad van Indië! Onwillekeurig doet zij ons aan de verwarring van denkbeelden denken, waaraan de Minister van Koloniën in de Mem. v. Beantw. van de laatste Ind. begrooting zich schuldig maakte. Ook dien staatsman was de leer der ministeriëele verantwoordelijkheid niet helder.

---

[1]) Zie Lit. B, p. 2.

Doch revenons à nos moutons! Toen de Heer v. d. Wijck bovenstaande regels schreef, schijnt hij vergeten te hebben, niet alleen hetgeen hij op blz. 2 van de Bijl. A. had geschreven, waar hij de bevoegdheid van den Koning en de Wetgevende Macht (lees: van de Volksvertegenwoordiging) erkent, om wetten tot regeling van Indische toestanden te ontwerpen, maar ook hetgeen hij eenige regels lager schrijft [1]): «die vrijheid van beweging (nl. die welke het gevolg zal zijn, als de Minister van de verantwoordelijkheid ontslagen is) behoeft echter in geenen deele te beletten, dat de Wetgever (lees: de Staten-Generaal) en de Regeering in het moederland de algemeene beginselen van bestuur vaststellen en voorschrijven, voor *hunne naleving waken*, den algemeenen gang van zaken in het oog houden en leiden, *tusschenbeide komen waar dit noodig mocht worden geacht, en zich nauwkeurig rekenschap doen geven van den gang van zaken in Indië* en van al wat van eenig belang zou kunnen zijn» [2]), en elders: «het komt noodig voor, dat de Staten-Generaal, ten einde het hun volgens de Grondwet toekomende recht van contrôle behoorlijk te kunnen uitoefenen, op de hoogte worden gehouden van de tusschen het Indisch bestuur en het opperbestuur gewisselde stukken» enz. [3]). — Eilieve, Mijnheer van der Wijck, hoe wilt gij, dat de Staten-Generaal waken kunnen voor de naleving der wetten en voorschriften van bestuur in Indië gegeven, zonder die ministerieele verantwoordelijkheid, die gij wilt wegcijferen? Hoe wilt gij dat de Staten-Generaal tusschenbeide komen, indien zij geen vat hebben op den verantwoordelijken Minister? Hoe zullen zij zich rekenschap doen geven van den gang van zaken, zonder ook rekenschap te kunnen vorderen van een verantwoordelijken Minister? Hoe zullen zij anders het hun krachtens de Grondwet toekomend recht van contrôle kunnen uitoefenen?

Heeft de Heer van der Wijck zichzelven niet begrepen, òf hebben wij hier met een zinlooze rhetorische figuur te maken?

Zooals wij hebben gezegd, wraakt de sch. de vaststelling van de Ind. begrooting bij de wet, waardoor volgens hem gestoken wordt naar de kroon des Konings.

Heeft de Heer van der Wijck de consequentiën van zijn stelsel nagegaan? Laat ons zien.

Stel, dat de Koning inderdaad zonder medewerking van de Staten-Generaal de Ind. begrooting kon vaststellen. In dat geval zou de Koning zich dan

[1]) Lit. B, § 5.
[2]) Ibid., § 4.
[3]) Ibid., § 9.

toch niet in persoon met dien arbeid kunnen bezig houden: «Le roi règne, mais ne gouverne pas», zegt een oude staatkundige stelregel. Realiter is het dus de Minister, die de begrooting ontwerpt, na inlichtingen uit Indië ingewonnen te hebben, en haar ter verkrijging van de koninklijke sanctie den Koning aanbiedt. En als nu de Koning in *zijnen* Minister vertrouwen heeft, dan zal hij de hem voorgelegde begrooting onderteekenen en bekrachtigen. Neen — hooren wij den Heer van der Wijck ons toeroepen — niet aldus, want dan ligt eigenlijk de regeermacht bij den Minister! De Koning zal, volgens den gedachtengang van den Heer v. d. Wijck, *onafhankelijk* van den Minister de Ind. begrooting moeten onderzoeken en krachtens zijn opperbestuur beslissen! Maar als de Koning dat doet, dan zal hij zich toch moeten laten voorlichten door deskundigen. En als die deskundigen dan uit een geheel ander standpunt die Ind. begrooting be- en veroordeelen, en daarin wijziging brengen — moet dan de Minister dat toelaten? Maar dan is hij slechts de klerk van de deskundigen, en waar blijft dan zijne verantwoordelijkheid tegenover den Koning? Wil de schr. het daarheen leiden? Van zijne verantwoordelijkheid tegenover de Staten-Generaal, die dan ook geheel te loor gaat, spreken wij nu niet eens.

Doch wij hebben nog op eene andere inconsequentie te wijzen: volgens den schr. moet Indië meer in Indië geregeerd worden, dan thans het geval is, en behooren de wetten tot regeling van Ind. toestanden in Indië te worden ontworpen en *vastgesteld* [1]). Indien men dat beginsel zóó opvat als het hier is uitgesproken, dan zou daaruit volgen, dat zelfs de Koning, niettegenstaande zijn opperbestuur, als niet in Indië resideerende, niet bevoegd is de Ind. begrooting vast te stellen. Hier is dus de schr. in flagrante contradictie met zichzelven.

Doch laten wij de zaak uit een ander — een gewichtiger — oogpunt beschouwen. De begrooting niet bij Wet, doch bij Koninklijk Besluit vast te stellen! Laat ons zien! De Minister zal toch altijd de persoon zijn, die haar, zoo niet ontwerpt, dan toch zoover in orde brengt, dat zij door de koninklijke sanctie in het leven kan treden. En om dat te kunnen doen, moet hij zich laten inlichten door de Ind. regeering. Is de Minister conscientieus, hij zal haar nauwkeurig en in détails nazien. Is hij het niet, dan keurt hij de door de Ind. regeering ontworpene begrooting dadelijk goed. Het kan ook gebeuren, dat de Minister zich tot minder goede handelingen leent. Tot welke consequentiën kan dat leiden? Let wel, er is dan ook geene contrôle van de Volksvertegenwoordiging. Indien eenmaal het beginsel is uitgemaakt, dat de Ind. begrooting zonder medewerking der Staten-Generaal tot stand komt, dan hebben deze ook geene bevoegdheid om

---

1) Lit. A, blz. 2.

dergelijke handelingen, die meestal in het duister zullen plaats vinden, te laken en te veroordeelen. Zou dan bijv. het geval zich niet kunnen voordoen, dat er hoogere bezoldigingen voor de Ind. ambtenaren werden voorgedragen, dan met een zuinig beheer der geldmiddelen overeenkomt, en dat die hoogere bezoldigingen gevonden moesten worden ten koste van de belangen der nijverheid en van den handel, of van de Inlandsche bevolking?

Doch ook het tegenovergestelde kan plaats hebben; de Minister kan iemand zijn, die de Ind. begrooting verbazend snoeit, ten einde een zeer hoog batig slot te verkrijgen — zonder te letten op de verstandige wenken van de Ind. regeering! En wederom zeggen wij — let er wel op, er is dan geene contrôle mogelijk van de Staten-Generaal. Zou ook dat niet een groote ramp voor Indië zijn?

't Is waar, de Heer van der Wijck zegt wel: «aan de Staten-Generaal, als vertegenwoordigende het Nederl. volk, (let op dit zeggen) blijft het recht van contrôle; zij behooren volledige mededeeling te ontvangen, zoowel van de Ind. begrooting onmiddellijk na hare vaststelling, als na afloop van het comptabiliteitsjaar en na sluiting der boeken van de ontvangsten en uitgaven in het verstreken dienstjaar» [1]). Maar wat is toch contrôle, wat beteekent het recht van inzage, indien de Staten-Generaal de bevoegdheid niet hebben hun oordeel uit te spreken, indien zij het recht niet hebben, om door amendementen de Ind. begrooting te wijzigen? Wil de Schr. dat de Staten-Generaal het recht van hun oordeel te zeggen uitoefenen door eene motie? Maar volgens hem zou, gelijk wij boven reeds aantoonden, op het beginsel van de verantwoordelijkheid van den Minister van Koloniën moeten worden teruggekomen! Eene motie zal dus op den Minister afglijden zonder hem te kwetsen.

Het is een denkbeeld, dat wij van vele Indische ambtenaren vernamen, dat die ondeugende Staten-Generaal hunne neuzen uit de Ind. begrooting behoorden te houden. Hoe zouden zij zich teleurgesteld gevoelen, indien hun ideaal bewaarheid werd. Overgegeven aan ministerieële willekeur, zouden zij het dikwijls met heete tranen betreuren, dat geene staatsmacht over die begrooting contrôle gehouden had. Of heeft soms de ervaring van den tijd die achter ons is, geleerd, dat het door den Heer v. d. Wijck gepredikte beginsel zoo veel goede vruchten heeft opgeleverd?

De schr. deinst vooral terug voor de verantwoordelijkheid, die de Staten Generaal op zich nemen door de begrooting vast te stellen bij de Wet. Immers voor die taak zijn zij weinig berekend. 't Is wel vreemd, dat bij al de

[1]) Zie Lit. A, p. 2. Elders geeft de schr. niet onduidelijk te kennen, dat de Minister gewichtige stukken geheim kan houden, zich verschuilende achter de verklaring dat die geheimhouding in het belang van den Staat is. Kan de Minister dan ook niet eene Ind. begrooting achterhouden?

misslagen nog zoo veel goeds tot stand komt, en de Staten-Generaal somtijds toonen, dat zij toch ook eenig deel hebben aan de kennis van Indië!

Nog iets. Op blz. 4 zegt de schr.: «de rijkswetgever stelt vast het aandeel in de algemeene lasten van het Rijk, dat Indië te dragen heeft.» Hoe zal de rijkswetgever dat kunnen doen, zoo hij niet de Ind. begrooting heeft onderzocht en gedebatteerd?

De Ind. begrooting in Indië vast te stellen zou eerst dan mogelijk zijn, indien in Indië zelf eene vertegenwoordiging bestaan *kon*. Dat echter is onmogelijk, èn omdat de bestanddeelen daarvan ontbreken, èn omdat het Europ. element dáar de minderheid heeft [1]). De maatschappelijke toestand van West-Indië maakt zoo iets meer mogelijk. Dáar toch hebben wij eene kolonie in den eigenlijken zin des woords, en Koloniale Staten kunnen dus daar bestaan.

Wij komen nu tot een ander punt, namelijk de noodzakelijkheid om Indië *in* Indië te regeeren.

't Is eene gewone beschuldiging, die ons Nederlanders door de zoogenaamde Indische specialiteiten naar het hoofd wordt geworpen, dat wij namelijk hoegenaamd geene kennis bezitten van Indische toestanden. 't Is als of het bezit dier kennis uitsluitend het eigendom moet zijn van hen, die in Indië leven. Ook de Heer van der Wijck deelt dat gevoelen in hooge mate. «Voor het maken van goede wetten is toch een eerste vereischte, niet alleen eene nauwkeurige kennis van den feitelijken toestand, maar ook van de behoeften en wenschen der bevolking of van de deelen der bevolking, voor welke de wet moet werken, zoo mede van hare opportuniteit. Die kennis kan *alleen* in Indië worden verkregen en benuttigd. De Staten-Generaal kunnen die onmogelijk bezitten; zelfs een langdurig verblijf in Indië of nauwkeurige studie van Indische toestanden is daarvoor niet toereikend» enz [2]). Hij wenscht dientengevolge dat de speciale wetten tot regeling van Indische toestanden, zoowel op administratief als financiëel en judiciëel gebied, door den Indischen wetgever worden vastgesteld [3]).

Die te veel bewijst, bewijst niets; dat geldt ook hier. Wij erkennen gaarne, dat hier te lande over 't algemeen bij het zoogenaamd groote publiek zeer weinig bekendheid met al wat tot Nederl. Indië in betrekking staat, gevonden wordt. Wij zijn de eerste, om dat vreemde verschijnsel te betreuren. Wij zeggen *vreemd verschijnsel:* immers Nederland is met nauwe banden aan

---

[1]) Toch spreekt de schr. in bijlage B, § 5, van eenen *Indischen wetgever*, zonder dat het duidelijk is wien hij daarmeê bedoelt.

[2]) Lit B, § 5.

[3]) Ibid.

Indië verbonden; niemand is er, of hij heeft naaste bloedverwanten in den Archipel van Indië; de literatuur vloeit over van lezenswaardige werken, zoodat het inderdaad vreemd moet schijnen, dat die kennis van land, zeden en gewoonten niet dieper bij de natie is ingedrongen. Het is dus hoogst noodzakelijk, dat op onze inrichtingen van onderwijs die kennis bij de jongelingschap worde aangekweekt.

Maar wanneer de Heer v. d. Wijck zegt: «de Staten-Gener. kunnen die *onmogelijk* bezitten; zelfs een langdurig verblijf in Indië of nauwkeurige studie van Ind. toestanden is daartoe niet toereikend,» dan gaat hij in zijne bewering veel te ver. Inderdaad behoeven wij slechts op de leden van de beide Kamers der Staten-Generaal te wijzen; maar vooral wijzen wij op de Ind. pers, die, het door die leden gesproken woord teruggevende, hen nooit gelogenstraft, of hen beschuldigd heeft, dat zij met Ind. toestanden onbekend zijn.

Doch Indië in Indië geregeerd! Wij moeten al dadelijk opmerken, dat de schr. zich zelven geen rekenschap heeft gegeven van hetgeen hij wil.

Wie toch is de Ind. wetgever? Wij komen later op dit punt terug. Alleen merken wij hier op, dat de schr. de toepassing van het denkbeeld van een Wetgevenden Raad, zoo als die in Britsch-Indië bestaat, nog ontijdig acht. Zal nu de Raad van Indië, aangevuld met de Directeuren van algemeen bestuur (ook hierover later een woord), de wetgevende macht uitmaken? Welken waarborg zal men dan hebben, dat de wetten beter gemaakt zullen worden en dat de belangen der Indische bevolking behartigd worden? Wil men Indië in Indië regeeren, dan zal die toestand eerst geboren moeten worden, die b. v. thans in West-Indië bestaat; dan zal men eene vertegenwoordiging moeten bezitten, die controleert en toezicht uitoefent. Maar ook dat is onmogelijk, tenzij ook de Indische bevolking vertegenwoordigd worde; want anders maakt men zich schuldig aan onrechtvaardigheid.

Maar ten andere is de schr. met zich zelven in volkomene tegenspraak. Reeds boven hebben wij aangetoond, dat hij den Nederl. wetgever niet geheel uitgesloten wil hebben. «Die vrijheid van beweging,» wij herhalen de woorden van den schr., «behoeft echter in geenen deele te beletten, dat de Wetgever en de Regeering in het moederland de algemeene beginselen van bestuur vaststellen en voorschrijven.» Begrijpen wij den schr. goed, dan juicht hij het denkbeeld van den minister de Waal toe, om, zooals deze bij de agrarische wet en de suiker-regeling heeft gedaan, den Nederl. wetgever slechts algemeene regels te laten vaststellen, en de uitwerking in détail aan het uitvoerend gezag over te laten. Die wijze van handelen is bekrachtigd door de Staten-Generaal, maar niet zonder zekere vrees. Wie toch waarborgt hen, dat de uitvoering in milden, liberalen geest zal plaats vinden? Maar terwijl wij bij de verzekering van den Minister, dat een maatregel

van inwendig bestuur zal tot stand komen, ten minste eenigen waaaborg hebben, dat hij aan de liberale richting, die hem ondersteund heeft, niet ontrouw zal worden; terwijl wij thans meer vertrouwen kunnen hebben door de omstandigheid, dat een maatregel van inwendig bestuur aan de openbare kritiek onderworpen is; vragen wij welken waarborg wij zullen hebben, indien de uitwerking van die algemeene regelen, door den Nederl. wetgever vastgesteld, eenvoudig aan den G.-Gener. en Raad v. Indië, met of zonder Directeuren, wordt overgelaten. Inderdaad op den legislatieven arbeid, voor zoover die aan de Indische regeering thans is overgelaten, valt niet te roemen. En dan het stelsel van geheimhouding, waarvan de schr. ook al voorstander schijnt te zijn!

Eene geheel andere zaak is hetgeen de schr. terzelfder plaats zegt: «Ontelbaar zijn de klachten tegen het regeeren van het Plein..... Het ware vrijzinnige beginsel is, de Indische regeering zoo zelfstandig mogelijk te constitueeren, opdat zij de noodige vrijheid van beweging hebbe om aan de op haar rustende, geenszins gemakkelijke en veel omvattende taak te voldoen, naar eigen inzichten te handelen en aan hare denkbeelden uitvoering te geven.» Dit is in zoo verre juist, dat de Indische regeering misschien te veel aan de leiband loopt der Nederl. regeering; maar dat kan anders worden zonder dat men nog het beginsel huldigt van den Hr. v. d. Wijck; dat kan plaats hebben, zonder dat men zijne toevlucht neemt tot hetgeen de schr. wil, en hetgeen wij gemeend hebben als onpraktisch en ondoordacht te mogen veroordeelen. De G.-Gener. moet onder zijne verantwoordelijkheid zelfstandig kunnen werken. Maar indien dit thans niet plaats vindt, à qui la faute? Niet aan het Regeer.-Reglem., niet aan de Nederl. regeering, maar aan den Landvoogd, die niet op eigene verantwoordelijkheid durft handelen, en telkens instructie vraagt, ten einde zich door een ministerieel besluit te dekken.

Het ontbreekt in deze brochure niet aan paradoxen en inconsequentiën. Wij willen hier bij een paar stilstaan.

Op blz. 1 van de brochure vinden wij o. a. deze: «Om, volgens constitutioneele begrippen, in Nederland door de Wetgevende Macht de begrooting voor Indië te doen vaststellen, zou Indië in de St.-Generaal moeten vertegenwoordigd zijn, even als Nederland dit thans is.»

«Zou Indië in de St.-Gener. vertegenwoordigd moeten zijn!» Wat bedoelt de schr. met Indië? De Europeesche of ook de Inlandsche bevolking? In het laatste geval, alleen de bevolking van Java? Of ook die van Sumatra, van Borneo, van Celebes, van Nieuw Guinea, enz.? Wat eene Babylonische taalverwarring zou het geven in de Staten-Generaal, tusschen al die afgevaardigden van Inlandsche bevolkingen, die elkander zelfs niet verstaan!

Bedoelt de schr. alleen de Europeesche bevolking? Maar de Ind. begrooting grijpt ook in de belangen der Inlandsche bevolking, en 't zou dus hoogst onrechtvaardig zijn, die geheel uit te sluiten, want dan zou 't kunnen zijn, «nous traitons de vous, mais sans vous.» Er zou derhalve niet anders overblijven, dan ook de bevolking der verschillende Indische eilanden tot de vertegenwoordiging toe te laten.

Eene andere inconsequentie is deze: «Den Minister van Koloniën is tegenwoordig eene veel te groote en te onbeperkte macht toevertrouwd, zonder voldoende contrôle, eene macht die in geenen deele met den geest der constitutioneele instellingen is overeen te brengen [1]).»

Vooreerst, hoe moeten wij dit rijmen met hetgeen de schr. als uitgangspunt van al zijne beschouwingen heeft aangevoerd, dat het opperbestuur tegenwoordig feitelijk door de Staten-Generaal wordt uitgeoefend. Indien *dat* waar is, dan zou er eigenlijk een tweeledig opperbestuur bestaan, nl. dat des Ministers en dat der Staten-Generaal!

Maar ten andere: de schr. wil dat men terugkome op het beginsel der ministerieële verantwoordelijkheid. Feitelijk zou daarvan het gevolg zijn, dat de macht van den Minister in eene ministerieële willekeur overging.

En ten derde: «zonder voldoende contrôle;» en de schr. wil zooveel mogelijk de inmenging der Staten-Generaal geweerd hebben! Hoe rijmt dat alles samen?

«Hij (de Minister) is bevoegd, eigener autoriteit, zonder den Koning daarin te kennen, bevelen aan den G. Gener. te geven, en het is geheel aan zijn goeddunken overgelaten hoe ver hij daarin gaan wil.» Ziedaar nu weder een paradox. De schr. vergeet, dat de bevelen òf vervat worden in kon. besluiten, òf in een ministeriëel voorschrift. In het eerste geval dragen zij de onderteekening des Konings. In het andere geval zijn zij uitvloeisels van het uitvoerend gezag, dat de Minister namens den Koning uitoefent, in den regel ter uitvoering van een koninklijk besluit of een reglement van algemeen bestuur, en dus betrekking hebbende op den administratieven dienst. Of worden geene ministerieële aanschrijvingen en voorschriften uitgevaardigd van wege de andere Ministers? En zou men niet met evenveel recht b. v. kunnen zeggen: den Minister van Oorlog is tegenwoordig eene veel te groote en onbeperkte macht toevertrouwd, omdat hij b. v. eene aanschrijving doet, hoe de kavalleriepaarden moeten worden beslagen? Zou men hetzelfde niet kunnen zeggen van den Minister van Binnenl. Zaken, als hij aan sommige ambtenaren hunne standplaatsen aanwijst?

Doch wij keeren weder tot de bewering van den schr., dat nl. aan den

---

[1]) Lit. B, § 6.

haastig toegeeft — inderdaad geen eigenschap van een goed Staatsman!

Maar nu de reorganisatie van den Raad, zoo als de Heer van der Wijck zich die voorstelt. Volgens het 4e lid van art. 7 RR. kan de G.-Gener., in *bijzondere gevallen*, andere ambtenaren gelasten de vergaderingen van den Raad v. Indië bij te wonen, en volgens art. 65 vereenigen de hoofden der departementen van algemeen bestuur zich tot eenen Raad van Directeuren, telkens wanneer de G.-Gen. hunne samenwerking beveelt. De Heer v. d. Wijck formuleert zijn denkbeeld aldus. De Raad van Indië bestaat uit eenen vicepresident en vier leden, en eene alinea verder bepaalt hij, dat de hoofden van algemeen bestuur *tevens* leden zijn van dien Raad, terwijl hij den Raad van Directeuren wenscht opgeheven te zien. Welke is nu de verhouding tusschen die beide soorten van leden? Hebben zij gelijke rechten? Maar dan had de Heer v. d. Wijck beter gedaan van voor te schrijven, dat de Raad van Indië uit elf leden bestaat. Of bestaat er verschil? Hebben de laatstgenoemde leden slechts eene adviseerende stem? Waarom dan die opneming in den Raad, daar zij des noodig toch nu reeds opgeroepen kunnen worden? Welk voordeel zal die maatregel hebben? «Het gevolg zal zijn», meent de schr., «meer eenheid van bestuur, betere samenwerking en groote vereenvoudiging in den gang van zaken. De bureaux der Algemeene Secretarie en die der Directeuren zullen alsdan kunnen worden samengesmolten, en de Directeuren zullen hunne voorstellen dadelijk in den vorm van besluiten kunnen redigeeren». Inderdaad het weinig praktische van dezen maatregel valt in het oog. Op het staatsgebied geldt even zeer als op het maatschappelijke de wet van verdeeling van arbeid. Indien de Directeuren, nu reeds met werkzaamheden overstelpt, ook nog de vergaderingen van den R. v. Indië moeten bijwonen, waar vinden zij hunnen tijd voor hunne gewone dagelijksche taak? Dit geldt ook van de voorgestelde samensmelting der bureaux van de Algemeene Secretarie met die der Directeuren. En wat betreft de toelichting van de voorstellen der Directeuren, indien zij die met eene goede Memorie van Toelichting inzenden, zal eene mondelinge nadere toelichting onnoodig zijn, en is zij noodig, niets belet den G.-G. in dat bijzonder geval de tegenwoordigheid van den betrokken Directeur te gelasten. Evenmin is het denkbeeld eener opneming gemotiveerd door het zeggen, dat de Directeuren hunne voorstellen dadelijk in den vorm van besluiten kunnen redigeeren. 't Komt ons voor, dat dit zeer goed kan plaats hebben, zonder dat de Directeuren rechtens zitting hebben in den Raad.

De schr. heeft in zijne brochure de koffie- en suikercultuur, de agrarische wet en de particuliere ondernemingen niet onbesproken gelaten. Zien wij ten slotte welke daarover zijne denkbeelden zijn.

«Het koffiemonopolie, voor 's lands inkomsten voor als nog onmisbaar, dient in stand gehouden te worden. Aan de koffiecultuur behoort meer en meer het karakter eener gedwongen cultuur ontnomen, het werk verlicht en het toezicht beter geregeld te worden [1])». Elders zegt hij: «dikwerf wordt de koffiecultuur eene dwangcultuur, eene Gouvernements-cultuur genoemd, en wordt van Gouvernements koffietuinen gesproken. Deze wijze van opvatting is, zoo al niet ten eenenmale onjuist, toch voorzeker zeer eenzijdig. Het ware standpunt van beoordeeling der zaak is, dat al de koffie, welke de inlander teelt, een monopolie der Regeering is. Voor Sumatra's Westkust is het koffiestelsel geregeld bij (Ind.) Staatsblad, 1864, n. 8; diezelfde regeling zou even goed voor Java en Menado kunnen dienen. Of de koffieboomen door den inlander uit vrije verkiezing, dan wel op last van het bestuur zijn geplant, of die boomen staan op de woonerven, op dessagronden, of op ver van de dessa's verwijderde woeste gronden, dit zijn punten van ondergeschikt belang; voor de Regeering is de hoofdzaak, handhaving van het monopolie; het recht, om al de koffie welke de bevolking teelt, voor zoo ver zij die niet voor eigen gebruik noodig heeft, tegen eenen door de Regeering vast te stellen prijs in 's lands pakhuizen te doen leveren, en het onttrekken der koffie aan die bestemming als ontvreemding van 's lands eigendom te kunnen straffen [2])».

De schr. erkent verder, dat een monopolie «veroordeelenswaardig» is van «een zuiver theoretisch standpunt;» maar 's lands belang kan de uit de koffiecultuur vloeiende inkomsten nog niet missen. Hij erkent al verder, dat het koffiemonopolie op den duur geen stand kan houden, omdat het de roeping is van den Nederl. Wetgever, den Inlander geleidelijk tot hoogere ontwikkeling te brengen, zoodat op den duur tegenover zijne productie een monopolie, dat niet drukt op den Europeeschen planter, niet kan blijven bestaan, en omdat later wellicht omstandigheden van verschillenden aard de opheffing van het monopolie noodzakelijk kunnen maken. Maar dit neemt niet weg dat de Regeering de bezwaren zooveel mogelijk moet trachten weg te nemen «door aan de koffiecultuur, wat trouwens sedert jaren reeds het streven der Regeering is geweest, meer en meer het karakter eener gedwongen cultuur te ontnemen en het belang der bevolking aan het wèlslagen der cultuur te verbinden.» De schr. beveelt hiertoe aan de verhooging van den prijs tot *f* 15 per pikol, de verbetering van het toezicht door eenige honderden opzieners (inlandsche kinderen) aan te stellen, alle onnoodige plagerij en overdreven regelzucht te doen ophouden, de bevolking zooveel doenlijk vrij te laten in de keuze

---

[1]) Lit A, blz. 3.
[2]) Lit B, § 14, blz. 5, 6.

van gronden en de wijze van planten, en, waar dit uitvoerbaar is, de koffie in de roode schil te doen leveren.

Wederom staan wij verbaasd deze stellingen en redeneeringen te hooren uit den mond van iemand, die de agrarische wet veroordeeld heeft, omdat zij te conservatief was. Wij hadden van hem inderdaad geen voorstellen tot bestendiging van de *gedwongen* koffiecultuur verwacht — en wij gebruiken die woorden, trots de waarschuwing, dat zulk eene beschuldiging onjuist en eenzijdig zou zijn. Hoe! het zou geen dwang zijn, dat de inlander op bevel van het Gouvernement de koffietuinen moet aanleggen en onderhouden? Hoe! het zou geen dwang zijn, dat de koffieproducent op Sumatra's Westkust en Menado de op zijne woonerven geproduceerde koffie *moet* verkoopen aan het Gouvernement, en dat hij, als hij het niet doet, ter zake van ontvreemding van 's lands eigendom terecht gesteld wordt [1])? Hoe! het is geen ellendige fictie, als men zegt, dat de koffieboomen in de koffietuinen op Java, geplant en onderhouden op bevel van het Gouvernement, het eigendom zijn van den Javaan, terwijl hij de vrucht niet mag verkoopen aan wien hij wil, niet verkoopen tegen eenen prijs dien hij bedingt, maar hij ze *moet* brengen naar 's lands pakhuizen, en den prijs dien hij daarvoor ontvangen zal, *één jaar te voren* bepaald wordt door den kooper, het Gouvernement? Hoe! het is geen onbillijke bepaling, dat voor slechte koffie de halve prijs betaald wordt, zonder dat er contrôle is of hij, die de qualiteit beoordeelen moet, al dan niet goed geoordeeld heeft, zonder dat de Inlander over de uitspraak van dien ambtenaar zich beklagen of in hooger beroep komen kan? Hoe! het is geene kwelling van den Inlander, dat hij verscheidene palen (het vier-palen besluit is ingetrokken) moet loopen? Hoe! het is van ondergeschikt belang, of de koffieboomen door den Inlander uit vrije verkiezing, dan wel op last van het bestuur zijn geplant, of die boomen staan op de woonerven, op dessagronden of op ver van de dessa's verwijderde gronden? Zijn dat punten van ondergeschikt belang?

En wat zijn des schrijvers plannen van hervorming? Verba et voces! Hij wil aan die cultuur het karakter van dwang ontnemen! Doch hoe? Daarvan zwijgt hij. Integendeel, het besluit van 20 Januari 1864 (Stbl. n°. 8), waarbij het koffiestelsel op Sumatra's Westkust wordt geregeld, wil hij op Java en Menado toegepast hebt, d. i. dat de Inlander met de door hem voortgebrachte koffie niet handelen mag zooals *hij* verkiest, haar niet mag verkoopen aan wien *hij* wil, en geen prijs bedingen die naar *zijn* denkbeeld billijk is, maar *gedwongen* is de koffie aan het Gouvernement te verkoopen tegen eenen prijs dien het Gouvernement *vooruit* bepaalt, op straffe van als *dief* te worden terecht gesteld. Is dat het «vrijzinnige beginsel» waarvan de

---

[1]) Art. 2 van het Gouvern. besl. van 20 Januari 1864 (Ind. Stbl. n°. 8).

schr. zegt te zijn uitgegaan? Hoe kan het karakter van dwang worden weggenomen, wij vragen het nog eens, indien de schr. den Inlander wil blijven dwingen de koffietuinen aan te leggen op bevel van het Gouvernement, hetzij op dessagronden, hetzij op ver van de dessa's verwijderde woeste gronden? En dat zegt iemand die de verklaring afgelegd heeft, dat de agrar. wet een te behoudend karakter heeft! Dat zegt een oud lid van den Raad van Indië, die al de soesa's kent van de Gouvernements koffiecultuur, van een Gouvernement, dat tegelijk koopman en landbouwer wil zijn!

Neen, het eenige vrijzinnige denkbeeld is en blijft, dat de Regeering van lieverlede die cultuur overgeve aan de vrije industrie, de bestaande koffietuinen aan particulieren verpachte, en den Inlander de vrijheid geve zijne koffie te verkoopen aan wien hij wil en van wien hij de beste prijzen kan bedingen.

En nu de suikercultuur. «De suikercultuur, voor zoover de Regeering zich daartoe bij contract verbonden heeft, dient met het jaar 1872 op te houden; de dan nog loopende contracten behooren, zoo mogelijk, bij minnelijke schikking te worden ontbonden». [1]) Wij verzoeken vooral op het laatste gedeelte te letten, nl. op de ontbinding der contracten door minnelijke schikking. Heeft de Hr. v. d. Wijck dit in ernst bedoeld? Zoo ja, heeft hij dan de millioenen geraamd, die de minnelijke schikking kosten zal?

Laat ons zien wat de schr. er van zegt in zijne toelichting. Na eerst de bezwaren van het tegenwoordige contractenstelsel oppervlakkig te hebben aangestipt (want meer dan eene oppervlakkige aanstipping is het niet), en daaruit de noodzakelijkheid te hebben aangetoond, om «naar een stelsel om te zien, waarbij die contracten kunnen worden gemist, en dat, zonder den Staat van zijne inkomsten uit de suikercultuur te berooven, deze (cultuur) niet alleen in stand houdt, maar ook aanzienlijk uitbreidt, als een stelsel van overgang tot vrijen arbeid», gaat hij dus voort: «Dit stelsel kan bestaan in eene gewijzigde en verbeterde toepassing van het thans in de Vorstenlanden bestaande stelsel van landverhuur op de Gouvernementslanden op Java en Madura.... In de Vorstenlanden heeft de landhuurder volgens gewoonte het recht $^2/_5$ der velden met suikerriet of indigo te beplanten. De bevolking verricht den daarvoor noodigen arbeid *zonder eenige andere belooning dan vrijdom van belasting.* Dit stelsel werkt nu reeds sedert meer dan 30 jaren in de Vorstenlanden en *voldoet* daar; de bevolking op de verhuurde landen is er niet slechter, soms veeleer beter aan toe, dan die op de onverhuurde landen, welke nog onder het beheer der Inlandsche grooten zijn gebleven, *hoe zwaar de last ook moge zijn, om jaarlijks $^2/_5$ der velden af te staan en om niet te beplanten.* Ook van verhuizingen op groote schaal van de Vorstenlanden naar de Gouvernementslanden hoort men niet gewagen, hoewel de bevolking in de Gouvernements-

[1]) Lit. A, blz. 3.

landen voor de cultuur van producten voor de Europeesche markt in den regel beter wordt beloond, dan de bevolking in de Vorstenlanden. Het stelsel van landverhuur in de Vorstenlanden is dus, *niettegenstaande zijne overdrijving en gebreken*, door de ondervinding geijkt als een stelsel, waarbij de bevolking niet al te slecht vaart, en waarvan zoowel de verhuurders der landerijen, de inlandsche grooten, als de Europeesche ondernemers aanzienlijke voordeelen trekken. Wordt dit stelsel op de Gouvernementslanden toegepast, met die wijziging, dat voor den afstand der velden eene matige, in overleg met Hoofden en bevolking te bepalen schadevergoeding wordt voldaan, en dat over niet meer dan $^1/_5$ der velden mag beschikt worden, zoo is het te verwachten, dat de bevolking er geen bezwaar tegen zal hebben; dat de onder de benaming van landrente door het Gouvernement te heffen belasting meer zal opbrengen, dan thans door den Staat uit de Gouvernements-suikercultuur wordt getrokken, en dat het bedrag dier belasting met der tijd de tegenwoordige opbrengst der Gouvernements-suikercultuur aanzienlijk kan overtreffen. — De bevolking zal de velden niet om niet behoeven te bewerken, maar zij zal voor haren arbeid eene redelijke belooning kunnen bedingen, overeenkomende met het plantloon dat zij thans ontvangt, een loon, dat, volgens het oordeel van bevoegde deskundigen, *geenszins laag is en meestal ver overtreft de opbrengst van eene gelijke uitgestrektheid rijstveld.* Wordt op deze wijze slechts een tiende der bewaterbare sawah's, of 120,000 bouws, aan particuliere ondernemers ter beplanting met producten voor de Europeesche markt afgestaan, zoo kan de suikerproductie ten minste verdubbelen, de indigo- en tabaksproductie eene aanzienlijke vlucht nemen. — De suikercultuur levert thans omstreeks 2,000,000 pikols suiker, waaraan de bevolking aan plant-, snij-, fabriek- en vervoerloon omstreeks *f* 8 per pikol of 16 millioen verdient. — Wordt de productie verdubbeld, zoo kan zij met de suikercultuur, in stede van zestien, twee en dertig millioen verdienen en bovendien nog ettelijke millioenen aan indigo en tabak. Die verdiensten stellen haar in staat veel meer belasting dan thans te betalen. — De suikercultuur zal voorts niet meer stationair behoeven te blijven; al dadelijk zullen een aanzienlijk aantal nieuwe fabrieken kunnen worden opgericht, waarbij handel en nijverheid evenzeer zullen winnen». [1])

De schr. wil dus, *mutatis mutandis*, het stelsel van landverhuur, in de Vorstenlanden vigeerende, toepassen op de andere residentiën. In onze eenvoudigheid hebben wij altijd gemeend, dat hetgeen in de Vorstenlanden plaats vindt, niet zoo rooskleurig is, dat het elders navolging verdient. Doch ook de Hr. v. d. Wijck erkent dat; want wij lezen in het afgeschreven

---

[1]) Lit. B, § 16, blz. 7, 8.

gedeelte van «zware lasten voor de bevolking», van «overdrijving en gebreken.» En indien dat zoo is, hoe kan dan iemand, die in een «vrijzinnig beginsel» zijn uitgangspunt heeft genomen, zoo iets aanbevelen? Of is het aanbevelenswaardig, dat de Inlander in de Vorstenlanden «den noodigen arbeid verricht zonder eenige andere belooning dan vrijdom van belasting»? Of zou 't niet kunnen gebeuren, dat iemand met arbeid meer verdiende dan het bedrag der belasting, dat hij opbrengen moet? En volgt daaruit niet, dat, als hij geene andere belooning ontvangt, men ook niet meer werk van hem behoort te vorderen, dan het bedrag der belasting beloopt?

De liberale partij heeft noode de laatste suikerregeling, waarbij de beschikking over den grond en den arbeid der inlandsche bevolking nog 20 jaren zal behouden worden, aangenomen. De schr., voor wien de agrar. wet te conservatief was, wil dien toestand ten eeuwigen dage toegepast hebben; volgens zijn stelsel toch zal de bevolking hare gronden moeten afstaan, tegen eene «*matige*, in overleg met hoofden en bevolking te bepalen schadevergoeding». Wij weten wat het woord *matig* beteekent; op oud hollandsch voor een appel en een ei, of voor een zuur gezicht. Wij weten wat het overleg met de hoofden zeggen wil; het beteekent «op bevel van het Gouvernement».

En het plantloon? Hetgeen de bevolking thans geniet is voldoende, meent de Heer van der Wijck; doch hij raadplege dan den Heer Millard en andere bevoegde en onbevangen rechters, en hij zal overtuigd worden, dat hij zich deerlijk vergist. Neen, wij herhalen het, ook hier is het eenige rationeele en vrijzinnige beginsel: laissez faire. De Regeering is gebonden aan de contracten. Had het beginsel, dat ook in de Tweede Kamer zijne voorstanders heeft gehad, gezegevierd, dat namelijk ieder contract na expiratie van den termijn afgeloopen zou zijn, dan was een echt vrijzinnig beginsel gehuldigd. Alleen een korte termijn van overgang ware wellicht noodig geweest. Ieder ondernemer had dan de bevoegdheid gehad, om zelf met de bevolking te contracteeren, en de suikercultuur ware dan, wij twijfelen er niet aan, even als de tabak- en theecultuur eene vrije industrie geworden.

Wij eindigen hier ons résumé. Wij hebben noch den tijd noch den lust ons met het overige bezig te houden. 't Doet ons leed dat wij van den arbeid van den Hr. v. d. Wijck een zoo weinig bevredigend verslag hebben moeten geven. De verwarring van denkbeelden en het gemis van eenig begrip van constitutioneele beginselen, die wij daarin hebben aangetroffen, zouden wij kunnen vergeven aan iemand, die zijn geheele leven in Indië had doorgebracht, maar moeilijk aan hem, die, sedert jaren in het Vaderland teruggekeerd, zich op de hoogte had kunnen stellen van constitutioneele beginselen.

L.

VARIA.

Het is bekend dat de studie der talen van den Indischen Archipel voornamelijk van het Nederlandsch Bijbelgenootschap is uitgegaan, en dat de uitstekende mannen die als afgevaardigden van dat Genootschap naar het Oosten zijn gezonden, den grond hebben gelegd voor de beoefening van het Javaansch, Makassaarsch, Boegineesch, Bataksch en Dajaksch, en zich jegens de betere kennis van het Maleisch en Soendaneesch groote verdiensten hebben verworven. Nog houden zich onderscheidene bekwame mannen in dienst van dat Genootschap met taalkundige nasporingen bezig, die voor de kennis van land en volk onzer Oost-Indische gewesten van groot gewicht zijn. Wij meenen onze lezers geen ondienst te doen met hun uit het jongste verslag des Genootschaps, uitgebracht in de Algemeene Vergadering van 11 Aug. j.l., het een en ander omtrent de taalkundige studiën dier afgevaardigden mede te deelen.

Wij hebben meermalen in deze bladen van de Soendaneesche en Javaansche studiën van den heer Engelmann gewaagd en ook een artikel aan zijne nagedachtenis gewijd, waarin wij de hoop uitdrukten, dat onder zijne nagelaten papieren nog belangrijke bouwstoffen voor de vervaardiging van een Spraakkunst en Woordenboek der Soendaneesche taal zouden gevonden worden. Wat daarvan is en wat er van den nagelaten letterarbeid van Engelmann geworden is, leert ons het Verslag in de volgende woorden:

„De manuscripten, door wijlen den Afgevaardigde W. H. Engelmann nagelaten, werden door de weeskamer te Batavia aan onzen Depothouder en Agent aldaar, den heer H. M. van Dorp, ter hand gesteld. Het bleek een kleine verzameling te zijn: in de laatste jare zijns levens had het Engelmann blijkbaar aan kracht en opgewektheid ontbroken, om geregeld aanteekening te houden. Terwijl wij overlegden aan wien deze stukken tot onderzoek en bewerking in handen te geven, verklaarde Dr. van der Tuuk zich daartoe genegen en bereid. Hem was van Regeeringswege opgedragen den arbeid voort te

> zetten, door wijlen Dr. D. Koorders aan Soendaneesche taalvorsching besteed, waartoe de schriftelijke nalatenschap van dien letterkundige hem in handen was gesteld, en hij wenschte de aanteekeningen van Dr. Engelmann daarbij te kunnen voegen, om uit den vereenigden arbeid dier beide vroeg gestorven beoefenaars van het Soendaneesch zoo mogelijk een woordenboek en een spraakkunst samen te stellen. Dit voorstel was ons welkom en werd gaarne door ons aangenomen, wèl verzekerd dat wij den kleinen literarischen schat, het eenige wat ons van Engelmann nog rest, aan geen ervarener handen hadden kunnen toevertrouwen."

Wij vinden in dit uittreksel reeds gewag gemaakt van den bekwamen en ijverigen v. d. Tuuk, wien de wetenschap de kennis der verschillende dialecten van de Bataksche taal en belangrijke bijdragen tot die van het Menangkabausch Maleisch en de taal der Lampongsche districten verschuldigd is. Nadat hij, na een tamelijk langdurig verblijf in Europa, dat zich door de uitgave eener lange reeks van geschriften kenmerkte, voor ruim twee jaren naar Indië was teruggekeerd, met het doel om zich op Bali te vestigen en de taal van dat merkwaardig eiland in dienst van het Bijbelgenootschap te beoefenen, gaven zijne Lampongsche studiën aanleiding, dat hij tijdelijk in dienst der Indische regeering trad. Dit duurde tot 1 Juli 1869, maar de onderhandelingen aangeknoopt om hem geheel in Gouvernementsdienst te doen overgaan, sprongen af met dat gevolg, dat hij zich op nieuw aan het Bijbelgenootschap verbond. Zijne langdurige en vermoeiende tochten in de Lampongsche districten hadden hem eene ernstige ziekte op den hals gehaald, doch een paar maanden tot herstel van gezondheid te Buitenzorg doorgebracht, hielpen hem weder in zoover op de been, dat hij aan zijne vestiging op Bali kon gaan denken. Ziehier wat het Verslag daaromtrent mededeelt.

> „Hoezeer nog niet ten volle tot zijne krachten gekomen, begaf hij zich naar Soerabaja, om vandaar de reis naar Bali voort te zetten. Volgens zijne laatste berichten was hij nog in 't onzekere op welk punt van Bali zich te vestigen. Boelèlèng of Bliling had eenige aanbeveling, omdat er enkele zendelingen en ambtenaren wonen; maar het klimaat was er hem als ongezond en de taal die er gesproken wordt, als niet geheel zuiver beschreven. Sommigen rieden hem Gitgit aan. De meest zuivere taal meende hij te zullen vinden te Badong, maar daar zou hij geheel afgezonderd leven, en zonder ander middel van gemeenschap met de wereld rondom hem, dan de nu en dan voorkomende Chineesche scheepsgelegenheden. Hij was van plan, alvorens zijn keus te bepalen en zijne goederen te vervoeren, een onderzoek in loco te bewerkstelligen."

Het resultaat van dit onderzoek geeft het Verslag nog op in eene noot, waaruit blijkt dat de heer van der Tuuk zich ten slotte tot eene vestiging te Boelèlèng heeft bepaald. Omtrent de linguistische studiën van v. d. Tuuk

bevat overigens het Verslag nog de volgende bijzonderheden, uit een eigenhandig schrijven van dien afgevaardigde overgenomen:

„Met mijne studiën gaat het, ondanks de moeilijkheden van dat steeds in logementen zitten en reizen, vrij goed, want overal verzamel ik materiaal. Het behoort tot mijn idealen, de taalvergelijking der zustertalen zóó ver te brengen, dat men voortaan met meer gemak eene dezer talen zal kunnen leeren. Ik heb reeds gezien, dat er zooveel tijd niet toe noodig is, om zich een taal eigen te maken, als men reeds goed met een der zustertalen bekend is. De hooge taal van Bali versta ik reeds grootendeels, daar zij slechts in vollere vormen zich van het Javaansch onderscheidt. De lage taal is geheel en al eene verschillende, wijkende van het Javaansch evenzeer af, als het Soendaneesch en andere verwante talen. De „Bijdragen tot de kennis van het Bataviaasch Maleisch" [1] doen mij hierbij veel dienst, daar het Bataviaasch Maleisch in den grond Laag Balineesch is. Gij weet, dat de Oost-Indische Compagnie Balineesche slaven, soldaten en inlandsche huishoudsters of maîtressen er op nahield. Het was die Balineesche hoop, die de eerste bevolking werd van het nieuw-gestichte Batavia, dat op den grond verrees van Jakatra. De Javaansche traditie is hiermede geheel in overeenstemming."

De heer Matthes, afgevaardigde van het genootschap op Celebes, is in April behouden in het Vaderland teruggekeerd, met zich voerende zijn Boegineesch woordenboek, waarvan hij, om mogelijk verlies te voorkomen, eene volledige kopie te Makasser heeft achtergelaten, alsmede een model van een Boegineesch huis, dat hij vóór zijn vertrek liet maken en waarvan bouwstijl en inrichting aanmerkelijk van de Makassaarsche woningen verschillen, die hij ons vroeger in den Ethnographischen Atlas bij zijn Makassaarsch woordenboek zoo volledig heeft doen kennen. Hij zal zich thans in het Vaderland vooral bezig houden met het doen drukken der werken die hij in Indië voor de pers heeft gereed gemaakt, bestaande in het Boegineesch Woordenboek en in het vervolg of het tweede deel der reeds te Makasser gedrukte Boegineesche Chrestomathie.

De uitgave dezer kostbare werken ging de financiëele krachten des Bijbelgenootschaps te boven, dat derhalve de hulp der Regeering daarvoor in riep. Het verslag bevat thans daaromtrent de heugelijke mededeeling, dat, bij besluit van Z. M. den Koning dd. 13 Mei ll., de Minister van Koloniën gemachtigd werd om voor de uitgaaf dier beide werken eene som te besteden van *f* 7836, over drie jaren te verdeelen. Verder vernemen wij, dat de druk dier beide omvangrijke werken reeds is opgedragen aan de firma C. Spin en Zoon te Amsterdam, evenals ook de voortzetting van den druk

[1]) Van den heer Homan, door v. d. Tuuk uitgegeven en in dit Tijdschrift, jaarg. 1867, Dl. II, bl. 350, aangekondigd.

der Makassaarsche vertaling van Genesis, die reeds te Makasser was aangevangen, maar wegens een samenloop van moeilijkheden gestaakt. De oplaag dezer laatste, oorspronkelijk op 3000 exemplaren berekend, is bij nader inzien tot 1000 teruggebracht.

De heer Klinkert, onzen lezers ook als een bekwaam en ijverig medearbeider aan dit Tijdschrift bekend, heeft van de Bijbelvertaling in zuiver Maleisch, die ten doel heeft voor de gebrekkige vertalingen, waarmede zich de inlandsche Christenen tot dusver moesten behelpen, iets beters in de plaats te stellen, het Nieuwe Testament voltooid.

Den druk van dit werk heeft de heer Klinkert in persoon in het Vaderland gesurveilleerd; maar juist waren de laatste bladen afgedrukt, en maakte de schrijver zich gereed om tot voortzetting van zijn arbeid naar Indië terug te keeren, toen hem het verlies zijner echtgenoote in diepen rouw dompelde. Zijn vertrek werd daardoor voorloopig tot November e. k. uitgesteld, maar de ijverige man heeft zich dat oponthoud ten nutte gemaakt door, in overleg met het Genootschap reeds een tweeden druk van zijn Nieuw Testament ter perse te leggen, die vermoedelijk vóór zijn vertrek geheel zal voltooid zijn.

Nog is aan het Bijbelgenootschap aangeboden eene Bataksche Bijbelvertaling vervaardigd door den Duitschen Zendeling A. Schreiber. Een onderzoek omtrent de waarde van dit werk is aan den heer v. d. Tuuk opgedragen.

Wat in het Verslag omtrent een geschrift in de taal van Nias door den heer E. Denninger voorkomt, is, hoe onbepaald ook, van eenig belang omdat het doet zien, hoe bij toeneming de aandacht op de talen van den Archipel gevestigd wordt en hare kennis zich, hoe langzaam ook, gestadig uitbreidt.

In de vertaling der Tounseasche raadsels, in dit nommer voorkomende wordt het woord *Tijferen* gebezigd, dat meermalen in werken over Indië in den zin van «palmwijn door insnijding uit een boom tappen» gelezen wordt. Het zou zeker eene ijdele poging zijn eene Germaansche afstamming voor dat woord te zoeken; maar uit welke taal is het dan afkomstig? In het «Amboinsche Kruidboek» van Rumphius lees ik daaromtrent het volgende, Dl. I, bl. 3: «De persoonen, die op het tappen van drank uit boomen afgerigt zijn, noemt men hier te lande met een Portugeese naam *Tiffadoros*, en het werk zelfs *Tiffar*, bij onze Duytsche *Tijfferen*»; en bl. 60: «Het werk en de wetenschap, om diergelijke dranken uit boomen te tappen, heet men hier met een Portugees woord *Tifar*.. en de persoonen die zulks doen *Tifadores*, waar toe wel de bequaamste en ervarenste zijn de Baleyers, die ook een bijzondere, en van de Amboinsche verschillende, manier van *Teifferen*

hebben», enz. Intusschen vindt men ook in de beste en volledigste Portugeesche woordenboeken van deze woorden *Tifar* of *Tiffar* en *Tifadore* of *Tiffadore* geen gewag gemaakt, en ofschoon men op gezag van Rumphius mag aannemen, dat de Nederlanders in de Molukken het woord *Tijferen* van hunne Portugeesche voorgangers hebben overgenomen, is daarmede de oorsprong nog geenszins verklaard. Vermoedelijk is het door de Portugeezen ontleend aan een der dialecten van Timor of de Molukken. waarin, gelijk men weet, de letter *f* voorkomt, die aan het Javaansch en Maleisch geheel vreemd is. Het doel dezer mededeeling is alleen de aandacht hierop te vestigen en een onderzoek uit te lokken. P. J. V.

De heer Cohen Stuart is in een mij toegezonden overdruk, ik denk uit het Tijdschrift v. h. Bat. Genootsch., nog eens teruggekomen op den oorsprong der woorden *mĕrbot* en *modin*, die onlangs ook in de «Etymologische mededeelingen» van den heer Juynboll in dit Tijdschrift besproken zijn. Beide schrijvers willen *mĕrbot* van het Arab. *marboeth* afleiden, en beide hebben opgemerkt dat zij dien vorm vermeld vinden in 't Arabisch Woordenboek van Kazimirski, waarin *marboeth* verklaard wordt: «*marabout*, *homme voué à la vie ascétique.*» De heer Juynboll heeft echter zeer wel gevoeld dat in deze afleiding de korte o in *mĕrbot* tegenover de oe in *marboeth* eene groote zwarigheid maakt, en de gissing dat de Javanen *mĕrbot* zouden hebben uitgesproken ter onderscheiding van *mĕrboet*, dat in hunne taal reeds een geheel andere beteekenis had, komt mij uiterst gewaagd voor, daar zulke opzettelijke onderscheidingen wèl eens aan eene taal door grammatici worden opgedrongen, maar aan de natuurlijke geschiedenis der talen vreemd zijn.

Het bewijs aan het woordenboek van Kazimirski ontleend beteekent niet veel, als die schrijver geen autoriteiten aanhaalt, of ten minste nader aantoont waar die vorm gebruikelijk is; het blijft zeer de vraag of het woord, dat grammatisch volkomen bestaanbaar is, zijne opneming in het Woordenboek niet eenvoudig verschuldigd is aan een *Rückschluss* uit het Fr. *marabout.* Ik moet er bij blijven dat de in Noord-Africa gebruikelijke vorm *morâbit* is, en dat het werkelijk gebruik van den vorm *marboeth* nog niet is bewezen. In het Portugeesch komen de vormen *morabito* en *morabita* nevens *marabuto* voor, maar in het woordenboek van Moraes Silva wordt ook van dit laatste gezegd: «do Arab. *marabeto.*» De toonlooze vokaal der lettergreep *mo* wordt hier *ma* geschreven, evenals in het bekende *maravédi*, eigl. *morâbithi*, eene munt der Almoraviden.

De vorm *mrabot*, meermalen voorkomende in het werk van den heer de

Jong van Rodenburgh: «Schetsen en tooneelen uit den Atlas en den Aoerès,» is ook mijne aandacht niet ontgaan, en ik heb er reeds in dit Tijdschrift op willen opmerkzaam maken, maar om er een bevestiging voor mijn gevoelen in te vinden; want hoe de heer Cohen Stuart dien vorm vóór zijne afleiding wil doen pleiten, is mij onbegrijpelijk. De toonlooze vocaal der eerste lettergreep is in deze Berbersche uitspraak geheel verzwolgen, en de evenzeer toonlooze der derde lettergreep is, als de heer de Jong goed gehoord geeft, in een korte *o* overgegaan, juist zoo als naar mijne meening in het Javaansche *mĕrbot*. Die weinig hoorbare korte toonlooze vocalen kunnen gemakkelijk in andere overgaan en zijn voor de etymologie van veel minder gewicht dan de lange en betoonde, zooals hier *râ*, waarin zich het karakter van den Arab. vorm vooral uitdrukt. Welnu, juist deze lettergreep is in *mrabot* onveranderd gebleven, en hoe dat *mra* ontstaan kon, indien de oorspronkelijke vorm *marboeth* was, waarin juist die vokaal geheel ontbreekt, is mij een raadsel. Ook het Fransche *marabout* heeft die *â* in *ra* behouden, en dat die *a* kort is geworden beteekent in deze taal niets, omdat zij, gelijk bekend is, met verkrachting van alle etymologie, steeds de laatste (de voorlaatste, zoo men wil, als de laatste een stomme *e* heeft) lettergreep betoont, en dus ook bij voorbeeld de namen uit de Grieksche en Romeinsche oudheid steeds op de onbarmhartigste wijze verminkt.

Mochten wij aannemen dat het woord in dien vorm *mrabot* tot de Javanen is gekomen, dan zou zich juist daaruit de vorm *mĕrbot* gereedelijk later verklaren, want dat juist lettergrepen als *mra*, *pra*, in het Javaansch in *mĕr*, *pĕr*, overgaan (b.v. *mĕrdoe* voor *mradoe*, liefelijk, *pĕrdi* voor *pradi*, dwingen, enz.) behoef ik zeker den heer Cohen Stuart niet te herinneren.

Doch na alles wat reeds over dit woord *mĕrbot* gezegd is, blijft bij mij nog twijfel bestaan, of het wel inderdaad van Arabischen oorsprong is. De beteekenis van *moskeebediende* of *koster* is toch nog merkelijk verschillend van die van *morâbit*, en zoolang niet is aangetoond dat dit woord ook in Arabië, Perzië, Hindostan of Egypte voor geestelijke of althans aan de moskeeën verbondene personen gebruikt werd, begrijpt men niet recht hoe het naar den Indischen Archipel kan zijn overgewaaid.

Modin wordt ongetwijfeld gemakkelijker van *moedzin* dan van *moeaddzin* afgeleid; en ik ben bereid deze laatste afleiding op te geven, even als ik vroeger de gelijksoortige van ons *mulat* van het Arab. *moewallad* heb opgegeven (zie Dozy, Glossaire des mots Espagnols et Portugais dérivés de l'Arabe, p. 384), zoodra mij nog meer afdoende bewijzen zijn bijgebracht dat de vorm *moedzin* niet enkel als een grammatisch bestaanbare, misschien wel eens om den wille der maat in poëzij gebruikte, maar als een inderdaad gebruikelijke vorm, in de woordenboeken voorkomt. De op het gehoor

af door de Jong van Rodenburgh, blz. 79, opgegeven vorm *moeddin* (waarin nog altijd de dubbele *d* aan *moeaddzin* herinnert) beteekent niet veel: het meest zeker nog de plaats van *Tibrizi* door Juynboll uit het Lexicon Persicum van Vullers bijgebracht.

P. J. V.

Men schrijft ons uit Indië: «Wanneer komt er toch eens iets van de reorganisatie van het gevangeniswezen? De voorstellen zijn, geloof ik, reeds lang naar Holland. De Minister moet daarover maar dikwijls geinterpelleerd worden.»

Deze «kreet» — want zoo mogen we het wel noemen — zal niemand verwonderen die met den staat der gevangenissen in Indië bekend is. In de belangrijke artikelen der Nieuwe Rotterdamsche Courant over de Indische begrooting voor 1871 las men daaromtrent het volgende, dat wij alle reden hebben als een volkomen juiste schildering van dien toestand aan te merken:

„Sedert de afschaffing der rottingslagen bestaat er eigenlijk op Java geen penitentiair stelsel meer. Zekere vergrijpen tegen de veiligheid der maatschappij worden met, met gevangenis, gestraft in evenredigheid van de zwaarte van het misdrijf. Voor overtredingen van lichteren aard is, dank zij den erbarmelijken toestand van vele gevangenissen, de straf van opsluiting in holen en opgepropte kamers eene kastijding die niet van barbaarschheid is vrij te pleiten. Zonder in de overdrijving te deelen, met welke ons tooneelen van algemeene onveiligheid op Java worden voorgeschilderd, gebiedt de onpartijdigheid te erkennen, dat de menigte klachten die daarover aangeheven worden, een staat van zaken aanduiden, waarbij voorziening dringend noodig voorkomt. De Regeering bespoedige dan zooveel mogelijk de invoering van een nieuw penitentiair stelsel, dat betere waarborgen geeft voor de openbare orde. Zij sla eene krachtige hand aan de vernieuwing en verbetering der gevangenissen, opdat de inlanders ook in dit opzicht gevoelen, dat zij door eene beschaafde Regeering bestuurd worden".

Intusschen bestaat er nog weinig hoop dat aan dezen zoo algemeen en met zooveel recht gekoesterden wensch *spoedig* zal worden voldaan. In de Memorie van Toelichting op de Indische begrooting voor 1871 zegt de Minister omtrent de reorganisatie van het gevangeniswezen het volgende:

„De verhooging der Onvoorziene uitgaven (voor Justitie) doelt mede op behoefte van het gevangeniswezen. Het ontwerp van zijne reorganisatie, in 1867 aangevangen, maar gestaakt toen de daarvoor aan den Procureur-Generaal toegevoegde ambtenaar wegens ziekte met verlof naar Nederland moest ver-

trekken, is onlangs, bij den terugkeer van dien ambtenaar, die gedurende dat verlof gelegenheid had nieuwe zaakkennis te vergaren, met zijne medewerking hervat. Door hem bijgestaan maakt de Directeur van Justitie zich sterk, in zes maanden „alle zoodanige goed toegelichte en volledige voorstellen te doen, als noodig zijn om spoedig tot eene behoorlijke regeling van het gevangeniswezen en tot invoering van een afdoend penitentiair stelsel te geraken." Die zes maanden zullen in den herfst van 1870 verstrijken. Doch dan moeten de voorstellen onderzocht worden bij de overige betrokken autoriteiten; daarna projecten van gebouwen, of tot verandering van bestaande, overdacht, uitgewerkt en uitgevoerd; dat laatste echter eerst na de onvermijdelijke nadere beslissing des Konings te hebben ingeroepen. Eene groote som voor de eventueele nieuwe inrichting zal dus voor 1871 wel niet vereischt worden. Men vergete trouwens niet dat vernieuwing en verbetering van gewone gevangenissen begrepen zijn in den post voor burgerlijke openbare werken."

Deze passage levert ons eene karakteristieke bijdrage tot de kennis van de traagheid en lamheid van het administratief raderwerk in Indië, zelfs in gevallen waar het welzijn van duizenden, ja van de geheele Maatschappij, van een kloek en spoedig besluit afhankelijk is. Met het grootste *sang froid* wordt ons verhaald (men kent trouwens den «bedaarden stap» van den Minister), dat de reorganisatie van het gevangeniswezen 2½ jaar heeft stilgestaan, omdat de ambtenaar aan wien het onderzoek was opgedragen, wegens ziekte verlof vroeg naar Europa. En dat terwijl de toestand der gevangenissen in Indië aan allen die er mede bekend zijn, een noodkreet afperst! De voorstellen tot reorganisatie, die onze briefschrijver meende dat lang verzonden waren, zullen, naar de uitdrukkingen van den Minister te oordeelen, ten hoogste thans op weg zijn. En wat zal er nog niet moeten gebeuren eer ze in staat van wijzen zijn gebracht! De Minister, die er niet op rekent dat hij in 1871 nog veel voor de reorganisatie van het gevangeniswezen zal uitgeven, schijnt er een soort van behagen in te vinden om breed uit te meten hoeveel er nog te doen is, eer het gevangeniswezen behoorlijk kan geregeld worden, en roept dan aan het slot zijner beschouwing, men zou zeggen met zeker welgevallen uit: «een groote som voor de eventueele nieuwe inrichting zal dus voor 1871 wel niet vereischt worden!» Gave God dat de voorstellen gereed waren, dat het volstrekt noodige onderzoek binnen de engste grenzen die de degelijkheid er van gedoogt, kon worden beperkt, en dat nog in 1871 eene groote som aan de zoo dringend noodige reorganisatie van het gevangeniswezen kon worden besteed! Wij ontveinzen het niet dat de lauwheid ons hindert, waarmede zulk een gewichtige zaak niet enkel behandeld, maar zelfs ook besproken wordt!

In de «Locomotief» van 5 Aug. 1870 lezen wij het volgende vonnis in een der Buitenbezittingen in Indië gewezen:

„Overwegende dat beklaagde, bij het begin der expeditie naar de Pasoemahlanden, zich uit zijn doesson heeft verwijderd, ten einde geen deel te nemen aan de geëischte koeliediensten;

„Overwegende dat, toen de Controleur in de maand Mei 1866 het bestuur der afdeeling van den waarn. civielen gezaghebber...... overgenomen heeft, alle onwillige koelies zijn aangezegd geworden, zich binnen één maand vrijwillig aan te melden, en daarop een tal van 200 onwillige koelies of zij die zich aan desertie hebben schuldig gemaakt, den Controleur genaderd zijn om vergiffenis, doch beklaagde zich schuil heeft gehouden;

„Overwegende beklaagde ruim 2 jaren zich aan alle heerediensten heeft onttrokken;

„Overwegende voldoende bewezen is, beklaagde zich schuldig heeft gemaakt aan het hem ten laste gelegde misdrijf;

„Gelet de beklaagde zich vrijwillig heeft onderworpen;

„Gelet beklaagde vóór zijn desertie zich nimmer aan eenige berisping (!) heeft schuldig gemaakt en zijne hoofden hem altijd als een oppassend persoon hebben gekend;

„Rechtdoende volgens de adat:

„Veroordeelt den beklaagde tot de straf van 2 jaren dwangarbeid buiten de ketting binnen de Residentie, ter plaatse door den Resident van...... te bepalen.

„Aldus gedaan en in het openbaar uitgesproken te...... op heden den 16 Juli 1868."

De Indische berichtgever voegt bij de mededeeling van dit vonnis alleen deze opmerking, dat een dergelijk vonnis geen commentaar behoeft. Volkomen juist; maar wij zouden toch gaarne zien dat dit vonnis onder het oog van den Minister de Waal kwam en bij hem den twijfel deed ontstaan, of zijn bedaarde stap niet wat al te bedaard is, en of zijn gaan niet veel gelijkt op stilstaan. De verantwoordelijkheid van dergelijke vonnissen komt op het hoofd van den Minister die erkend heeft dat de rechtspraak niet langer bij het administratief gezag behoort te blijven, dat beginsel, voor Java althans, bij de Vertegenwoordiging ingang deed vinden, tot uitvoering de noodige fondsen aanvroeg en verkreeg, en daarna niets tot stand bracht. Dat hier een eenvoudige koelie van onberispelijk gedrag, of, zoo als het vonnis luidt, die zich nooit aan berisping schuldig maakte, tot dwangarbeid veroordeeld wordt, omdat hij uit zijne woonplaats verhuisde toen hij zag dat men anderen dwong eene militaire expeditie als koelie bij te wonen, is zeer zeker een schandelijk onrecht. Dergelijke vonnissen kunnen alleen door administratieve ambtenaren, met rechterlijk gezag bekleed, worden uitgesproken, vooral wanneer dat administratief gezag, zooals in Indië, weinig door de wet beperkt, gewoon is autokratisch te handelen;

maar daarom kan de verantwoordelijkheid van al dat onrecht niet komen op den Controleur of den Resident die zich aan dat onrecht schuldig maakte; — die lieden wisten niet beter, — maar het komt ten laste van den Minister die al het ellendige van die rechtspraak doorgrondde, en, ofschoon door de Vertegenwoordiging gemachtigd daaraan een einde te maken, alles in den toestand laat waarin hij het vond.

In de Boekaankondiging, voorkomende in het Aprilnommer van dit Tijdschrift, heb ik abusievelijk gezegd, dat de Javaansche Almanak van Gouvernementswege wordt uitgegeven. Vroeger heb ik dit ergens gelezen en vandaar is het mij uit de pen gevloeid, hoewel het in het geschrift zelf nergens vermeld staat. De heer A. B. Cohen Stuart, die de goedheid had mij op deze vergissing opmerkzaam te maken, schrijft mij dat het eene particuliere onderneming is van de heeren van Dorp en Co. te Samarang.

G. K. N.

De treurige omstandigheden waarin Europa verkeert door den verwoestenden oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk, een oorlog die ook in de neutrale landen de aandacht schier uitsluitend gespannen houdt en de pennen in beweging brengt, werkt ook uiterst ongunstig op de literarische productie, voor zoo ver zich deze niet tot de geschiedenis van den dag bepaalt. Ook met de literatuur over Nederlandsch Indië is het droevig gesteld. Bijdragen van eenige beteekenis tot de kennis van ons Indisch rijk heeft deze zomer niet opgeleverd. Wij ontvingen slechts een paar brochures, die wij in een volgend nommer ter sprake hopen te brengen: «Iets over de bevloeiingen op Java», door den Heer H. de Bruyn; «Stemmen uit Indië, vraagstukken van den dag», door C. E. van Kesteren en anderen; en een «Verslag van het 42ste boekjaar der Javasche bank», uitgebracht in de vergadering van 4 Juni j. l. De voortzetting der uitgave van de «Parlementaire redevoeringen» van den heer Thorbecke, thans door de beide onlangs verschenen boekdeelen genaderd tot Febr. 1866, is voor de kennis van de peripetiën der koloniale politiek natuurlijk niet zonder gewicht, en zal daarom mede tot eene bespreking in een volgend nummer aanleiding geven. Voor 't overige hebben wij slechts te melden dat Prof. Veth, door de uitgave der zevende aflevering, het eerste deel zijner door vele noten toegelichte vertaling van Wallace's «Malay Archipelago», onder den titel:

«Insulinde», heeft voltooid, dat de eerste aflevering van het tweede deel gereed is, en dat de uitgever, de heer van Kampen, voor dat werk een zeer fraaien en smaakvollen prachtband heeft doen vervaardigen, waarvan de vergulde stempels op den rug een fraaien langstaartigen ijsvogel en op het plat een kroesharigen bewoner van Nieuw-Guinea vertoonen. De heer Wallace zelf heeft een nieuw werk in het licht gegeven, onder den titel: «Contributions to the theory of natural selection», geheel in denzelfden vorm als zijn «Malay Archipelago». Ofschoon dat werk niet rechtstreeks op Nederlandsch Indië betrekking heeft, bevat het echter veel dat tot opheldering kan strekken van des schrijvers denkdeelden over de natuurlijke historie van Insulinde, die hij in zijn reisverhaal heeft ontvouwd.

BANTAM,

VIJFTIG JAREN GELEDEN.

Onder de ambtenaren wier naam wij in de geschiedenis der eerste jaren sedert het herstel van het Nederlansch gezag in Indië dikwijls ontmoeten, die zich door onvermoeide werkzaamheid eervol onderscheidden, en er met ijver naar streefden om de voortreffelijke bedoelingen van Commissarissen-Generaal en den Gouverneur-Generaal van der Capellen zooveel mogelijk te verwezenlijken, komt eene eerste plaats toe aan Mr. J. H. Tobias. Wij bezitten van zijne eigen hand, in «de Nederlandsche Hermes», een verslag van zijne verrichtingen als Commissaris op Borneo en Celebes, en ik zelf heb in mijn werk over Borneo's Westerafdeeling het belangrijkste gedeelte zijner werkzaamheden op eerstgenoemd eiland, volgens dat gedrukt verhaal en vele ongedrukte bescheiden, uitvoerig beschreven. Tot dusverre evenwel was er, zooveel mij bekend is, niets in druk verschenen over zijne niet minder belangrijke werkzaamheid tot organisatie der in zulk een treurigen staat verkeerende residentie Bantam op Java, waarover hem het bestuur in 1819 werd toevertrouwd, en waar hij het gezag oefende totdat hem in 1821 bedoelde zending naar Borneo werd opgedragen. Ik heb gemeend het mij verplichtend gedane aanbod, om van een algemeen verslag over de residentie Bantam, op ult° Mei 1821, en dus tegen het einde van zijn bestuur over Bantam opgemaakt, voor het Tijdschrift van Ned. Indië gebruik te maken, dankbaar te moeten aannemen. Het tijdperk der eerste jaren na het herstel van het Ned. gezag in Indië, het tijdperk waarin men er nog naar streefde voort te gaan op den weg door Raffles gewezen en gebaand, en voor het moederland voordeel te trekken van de koloniën zonder den dwang van verplichte cultures, is voor onze koloniale geschiedenis bijzonder merkwaardig, en in de bijzonderheden nog veel te weinig bekend. Dit geldt misschien nog wel het meest van het inwendig bestuur

der verschillende residentiën van Java, de gewestelijke organisatiën daar tot stand gebracht, en de middelen in het werk gesteld om hare welvaart te bevorderen. De organisatie van Bantam, als een der moeilijkste gewesten, werd wijselijk aan een der bekwaamste ambtenaren toevertrouwd, en van alles wat hij daar gedaan heeft, en de vooruitzichten die hij koesterde omtrent de vruchten van zijnen arbeid, heeft hij in dit verslag een volledig overzicht gegeven. Ik acht dit stuk eene niet onbelangrijke bijdrage voor de geschiedenis van Java, en speciaal voor de geschiedenis der vrijzinnige beginselen waarnaar gedurende eenige weinige jaren onze overzeesche bezittingen zijn bestuurd, niet zonder tegenkanting echter van de voorstanders der begrippen uit den tijd der Compagnie, wier invloed reeds toen zich deed gelden waar hij kon, de zuivere toepassing der liberale denkbeelden veelszins verhinderde of verlamde, en eindelijk onder het bestuur van den heer v. d. Bosch bepaald de overhand kreeg. Zelfs het verslag van den heer Tobias bevat bijzonderheden waaruit blijkt, hoezeer ook hij reeds tegen den ouden zuurdeesem had te worstelen, b. v. in hetgeen hij aangaande de wijze van toepassing van het zoutmonopolie vermeldt.

Het was aanvankelijk mijn voornemen uit het rapport van den heer Tobias slechts het belangrijkste te excerpeeren; doch de moeilijkheid om te bepalen wat voor den beoefenaar der koloniale geschiedenis al of niet van belang kan zijn, en de dagelijksche ervaring hoezeer de onderzoeker vaak de onvolledigheid zijner bronnen betreurt, terwijl hem juist dikwijls het vermoeden kwelt dat het achtergehoudene een twijfel zou kunnen oplossen of een duisterheid ophelderen, heeft mij van dit plan teruggebracht. Ik geef dus het stuk in zijn geheel, echter in een eenigszins gewijzigden vorm. Ik heb het zoo ingericht alsof de schrijver tot het publiek sprak, en niet tot den Gouverneur-Generaal, en daardoor gelegenheid gevonden vele overtollige complimenten weg te laten, waarmede het stuk, naar de gewoonte dier dagen, rijkelijk doorspekt is. Daarbij heb ik niet alleen de spelling, maar ook den stijl gemoderniseerd, om de lectuur voor lezers van onzen tijd gemakkelijker en aangenamer te maken. Daarentegen heb ik de eigenaardige opgewondenheid en hoogdravendheid van den stijl, kenmerkend voor het tijdvak en voor dèn man, zorgvuldig getracht te behouden. Eindelijk heb ik, daar ik vreesde dat de lezer in de geschiedenis van Java, nu omstreeks eene halve eeuw geleden, niet meer zoo in alle bijzonderheden zou te huis zijn, waar de schrijver toespelingen maakt op de gebeurtenissen van zijnen tijd, die door korte aanteekeningen opgehelderd. De tekst is, behoudens kleine wijzigingen in den vorm, geheel van den heer Tobias, de noten zijn uitsluitend van mijne hand.

P. J. Veth.

Bantam, eens door voorspoed en luister een der voornaamste rijken van Java; Bantam, eens een der grootste handelplaatsen van geheel Indië, waar Moor en Arabier, Chinees en Japannees, Oosterling en Westerling zich om strijd henen spoedden om te koopen en te verkoopen; Bantam, dat eens den schepter zwaaide over een aanmerkelijk gedeelte van Sumatra en Borneo; Bantam, de vriendschap van welks vorsten Europeesche Mogendheden dringend zochten, ja afbedelden; Bantam was langzamerhand tot zulk een diepen staat van verval gezonken, dat de gebeurtenissen van 1808, die aan zijn staatkundig bestaan een einde maakten, als een weldaad voor land en volk mogen worden beschouwd.

Het is mijne taak niet hier uit te weiden over de oorzaken van dat verval; het zou anders, helaas! te duidelijk blijken, dat ook onze natie in hare verhouding tot Bantam zich niet altijd door rechtvaardigheid, althans door edelmoedigheid, heeft gekenmerkt. De geschiedenis toch van Bantams grootheid en val is dezelfde als die van de meeste Indische Mogendheden, wier staatkunde niet was opgewassen tegen de geslepenheid der Europeesche machten, die zich langzamerhand indrongen, om ten laatste het gezag der inlandsche vorsten geheel te verdringen. Genoeg voor mijn tegenwoordig doel is het op te merken, dat onder de 25jarige regeering [1]) van Sultan Aboe'l-Mofachir Moehammed Alâoe'd-dîn, in de wandeling Sultan Gomok genoemd, regeeringloosheid en wanorde zoodanig waren toegenomen, dat het Nederlandsche Gouvernement daardoor tot herhaalde vertoogen en, in overleg met den Sultan, tot herhaalde maatregelen genoopt werd, die echter allen even vruchteloos bleven.

Ofschoon de streken die meer in de nabijheid van het vorstelijk verblijf waren gelegen, eene dragelijke rust genoten, waren de meer afgelegen gewesten aan de willekeur der inlandsche hoofden ter prooi gegeven, en de, om zoo te zeggen, geheel aan zich zelven overgelaten binnenlanden werden geteisterd door vagebonden van allerlei soort, zooals uit de hoofdplaats weggeloopen slaven of soldaten en dergelijke personen, die in de geschiedenis van Bantams laatste jaren eene voorname rol spelen.

Na den dood van Sultan Gomok steeg niet de door dezen benoemde opvolger ten troon, maar eerst een zijner broeders [2]), die na een korte regeering van nauwelijks een jaar in zijn eigen paleis door een zijner verwanten vermoord werd. De regeering werd toen aanvaard door den thans te Soerabaja in ballingschap levenden onechten zoon van Sultan Gomok, onder wien de gebeurtenissen van 1808 plaats hadden [3]). Beide

[1]) T. w. van 1780 tot 1804.

[2]) T. w. Aboe'l-fath Moehammad Moehjî'd-dîn Zeinoe'l-Tsalihîn, vermoord in 1805.

[3]) Aboe'n-Natsr Moehammad Ishak Zeinoe'l-Moestakîm, in 1808 door Daendels vervallen verklaard en naar Amboina gebannen, maar door het Engelsch bewind te

deze verheffingen, het gevolg van intrigues en kabalen, brachten natuurlijk verdeeldheden te weeg, die aan de regeering geheel en al dien klem benamen, die het haar misschien nog mogelijk zou gemaakt hebben aan de vorderingen van den Maarschalk Daendels althans eenigermate weêrstand te bieden, en het staatkundig bestaan van het rijk nog eenigen tijd te rekken. Maar hoe nuttig ook de verandering van 1808 voor het land en de massa der bevolking moge geacht worden, het is er verre van af dat deze gebeurtenis ook aangenaam en voordeelig toescheen aan de Bantamsche grooten, en vooral aan de leden der vorstelijke familie. Dezen hadden hunne inkomsten voornamelijk uit de benedenlanden, meest uit landerijen en kampongs hun bij wijze van apanage geschonken, en vreesden nu natuurlijk die te zullen verliezen. De voornaamsten bekleedden bovendien ambten, die hun een aanzien en macht hadden gegeven, die zij bij deze omwenteling niet konden behouden. Voegt men hierbij hun natuurlijken weêrzin om onder het onmiddellijk gezag gebracht te worden van eene natie, met wie zij zoo zeer in zeden en godsdienst verschilden, dan zal men begrijpen dat er overvloedige redenen tot onvergenoegdheid voorhanden waren.

De nieuwe Sultan, Alâoe'd-dîn [1], door het Hollandsche Gouvernement op den troon geholpen, was eigenlijk slechts als een Regent te beschouwen, daar Bantam tot een domein van het Hollandsch Gouvernement was verklaard. Doch de invloed dien deze vorst nog had kunnen oefenen, werkte geheel ten nadeele van Bantam en van hem zelven, daar hij de speelbal was van een aantal priesters en vrouwen, en de pogingen der ontevredenen in het geheim ondersteunde en aanstookte. De weêrspannige hoofden zochten aan den éénen kant den gemeenen man afkeerig te maken van het Hollandsche Gouvernement, en de Meeuwen- en Mérakbaai verschaften daartoe de schoonste gelegenheid [2]. Maar aan den anderen kant zochten zij ook het Gouvernement afkeerig te maken van Bantam, welk oogmerk zij meenden te kunnen bereiken door onrust te verwekken, muitelingen op te ruien, dezen heimelijk van al het noodige te voorzien, en alzoo het land in een onophoudelijken staat van binnenlandschen oorlog en verdeeldheid te doen volharden.

De roovers waardoor Bantam zoo lang is geteisterd, kunnen tot twee

---

Soerabaja geïnterneerd, waar hij in 1842 overleed, na sedert drie jaren wegens krankzinnigheid onder curateele te hebben gestaan van den Regent.

[1]) Hij was een zoon van Aboe'l-Mofachir Moehammad Alâoe'd-dîn en droeg geheel denzelfden naam. Zij worden dus wel door bijvoeging van *den eersten* en *den tweeden* onderscheiden.

[2]) Namelijk door de werken voor de kustverdediging op last van Daendels aan deze baaien aangelegd, en die van de Bantammers zwaren arbeid, bij wijze van heeredienst, vorderden, waaraan, wegens de ongezondheid dier plaatsen, velen bezweken.

soorten gebracht worden. Die der eerste soort waren Bantamsche hoofden, die, ofschoon hunne macht geheel uit vagebonden van allerlei soort, gedroste slaven, weggeloopen militairen (vooral na de affaire van Tjibongor [1])) en werkelijke zeeroovers bestond, werden aangezet en ondersteund door de Bantamsche grooten, zoo dat men nog met eenig recht van hen zeggen kon, dat zij voor de onafhankelijkheid van Bantam streden. Tot hen behoorden Ngabéhi Adam, Hadji Jamîn, Ngabéhi Oetoe, Ngabéhi Ikram en anderen. Die der tweede soort, ofschoon ook zij het herstel van den troon, de verlossing van het Europeesche juk en dergelijke gestadig in den mond hadden, ten einde daardoor hunnen aanhang te vermeerderen, of althans de tegenwerking van den kant der Bantammers te breken, beoogden inderdaad niet anders dan roof en buit. Onder dezen telde men Noriman (Sultan Kanoman), Mas Bangsa, Mas Bima, Santron en dergelijken. De eersten werden echter spoedig vernietigd, daar zij na de verbanning van Sultan Alâoe'd-dîn, den dood van eenige priesters, en het sneuvelen van de meesten hunner, en vooral nadat eenige aanzienlijke Bantamsche grooten òf gestorven òf in dienst van het Gouvernement overgegaan waren, de noodige ondersteuning misten.

Opmerkelijk is het echter dat deze roovers gedeeltelijk in hun doel zijn geslaagd, zooals blijkt uit den afstand der Bantamsche bovenlanden aan den Sultan in 1810, eene gebeurtenis die alleen moet worden toegeschreven aan de moeilijkheid die het Hollandsche Gouvernement ondervond, om geheel Bantam naar behooren te bedwingen [2]). Zeker zou de Maarschalk Daendels onder gunstiger omstandigheden niet tot dezen maatregel zijn overgegaan, daar toch de aanstaande wederafstand aan het Gouvernement gemakkelijk te voorzien was, gelijk die ook in 1813 is gevolgd [3]).

De vagebonden, aan roof en buit gewoon, die de sterkte der weêrspan-

---

[1]) Tjibongor is een plaats bezuiden Anjer, waar zich eene bende Lampongsche zeeroovers midden in de moerassen genesteld en eene sterkte gebouwd had, waarvoor Daendels zelf in 1809 het hoofd stiet. Weinige maanden later trok echter deze bende uit eigen beweging af.

[2]) Den 22sten Aug. 1810 werd Sultan Alâoe'd-dîn II weder afgezet en te Batavia geïnterneerd, en het gebied van Bantam verdeeld in twee hoofddeelen, waarvan het eene, de landschappen Serang, Anjer en Tjiringin, onder twee regenten werd gesteld, en het overige, of Pandeglang en Lebak, werd toevertrouwd aan het bestuur van een niet veel meer dan titulairen Sultan, Moehammad, zoon van den in 1805 vermoorden Sultan Mohjî'd-dîn. In 1826 is Alâoe'd-dîn verbannen naar Soerabaja, waar hij in 1849 overleed.

[3]) In dat jaar sloot namelijk Raffles een overeenkomst met Sultan Moehammad, waarbij hij van het bestuur afstand deed, en slechts zijn titel met een jaargeld behield.

nige hoofden hadden uitgemaakt, voegden zich nu bij de rooverhoofden der tweede soort, die zich nog vele jaren staande gehouden en het geheele gewest verwoest hebben. Nu eens vertoonden zij zich slechts in kleine troepen, dan weder was plotseling hunne macht verbazend groot, en nauwelijks was het ééne hoofd geslagen en van kant gemaakt, of men zag een ander in zijne plaats optreden. Vruchteloos waren alle pogingen om deze benden geheel te vernietigen. Zelfs de woning van den Sultan te Pandeglang, ofschoon door een aantal Europeesche militairen bewaakt, had een aanval te verduren. Noriman, een vreemdeling die niet eens het gebruik zijner beenen machtig was, had zich, onder den naam van Sultan Kanoman, op een afstand van nog geen drie palen vandaar, in eene met een vlag prijkende vesting gelegerd, en vierde daar de geboorte van een zoon door het lossen van vrij zwaar geschut, onder het gehoor van het Hof en zijne Europeesche beschermers; — onbegrijpelijk en ongeloofelijk voorwaar, zoo men niet in het oog houdt, dat hij in alle Bantammers, ten minste uit de binnenlanden, zekere bondgenooten vond, die hem, de meesten uit verkeerde genegenheid, enkelen uit vrees voor zijne wraak, velen ook uit geloof aan eene bovennatuurlijke kracht, in den nood verborgen, voedden en van al het noodige voorzagen. Eindelijk heeft men hem verjaagd, maar om hem uit den weg te ruimen, heeft men zijne toevlucht moeten nemen tot het uitloven eener premie van duizend spaansche matten. Dit lokaas heeft zijne eigen vertrouwelingen tot verraders gemaakt, en hem den dood doen vinden bij het afgelegen Patoedja, waar hij anders voor de vervolging der Europeanen geheel veilig was.

Zoo hebben, onder verschillende aanvoerders, de rooverijen in het Bantamsche gestadig voortgeduurd, en de misnoegdheid, door den onvoorzichtigen aanslag van 1815 en 1816 te weeg gebracht, is den aanvoerders niet weinig voordeelig geweest. [1]) Om maar enkele feiten te noemen, ik weet stellig dat vaartuigen van Pontang en Tanara met ammunitie en andere benoodigdheden de rivier Tjioedjong zijn opgevaren, en dat deze middelen den beruchten Mas Bangsa zijn aangeboden, met de nadrukkelijkste bede om

[1]) De aanslag waarvan hier sprake is, behoort nog tot het tijdvak van het Eng. tusschenbestuur: het is de aanslag der landrente die bedoeld wordt. In 1815 werden de landerijen, schier uitsluitend in de benedenlanden gelegen (de bovenlanden lagen bijna geheel woest), in zoogenaamde huur afgestaan aan den gemeenen Inlander, tot een gezamenlijken pachtschat of landrente van ruim 350,000 ropijen. Het buitensporig bedrag maakte de voldoening zoo bezwaarlijk, dat tijdens het herstel van het Ned. gezag in Aug. 1816 de achterstal nog ongeveer 190,000 ropijen bedroeg. Desniettemin was de aanslag voor 1816 op denzelfden voet gebleven, maar daarvan waren dan ook op het genoemde tijdstip nog geen duizend ropijen opgebracht, zoodat toen de gezamenlijke achterstallen van Bantam ruim een half millioen ropijen bedroegen.

toch zijn voorgewend doel, de verlossing van Bantam, niet op te geven; en dàt op een tijdstip waarop Mas Bangsa, het gedurig jagen en verjagen moede, stellig voornemens was zich te onderwerpen, op de enkele voorwaarde dat hem het leven en een stukje grond in het gebergte zou gelaten worden. Ik kan er bijvoegen, dat van alle voorgenomen aanvallen de roovers bijtijds werden onderricht, waarom die ook bijna allen vruchteloos afliepen. Zelfs nog in 1819 hadden de muitelingen onder Armaja en Wahoed ter hoofdplaats Serang zelve hunne vrienden, en van de wederinscheping der troepen onder kapitein Krieger hadden zij veel spoediger tijding dan de bezetting te Pandeglang. Voegt men hier nu bij de geringe bevolking der binnenlanden, en het gemak om zich daar in het gebergte en de talrijke bosschen te verbergen, dan is het waarlijk niet te verwonderen, dat Bantam, en de binnenlanden in de eerste plaats, aan al de jammeren van regeeringloosheid, armoede en ellende was overgegeven.

Ik ben hier wat wijdloopig geweest, doch dit was noodig om den toestand te schetsen, zooals hij zich voordeed op den 26sten Maart 1819, toen ik de eer had het bestuur over deze residentie te aanvaarden. [1]) Tot dat tijdstip kan ik nu in eens overstappen.

De benedenlanden verkeerden toen in tamelijke rust, maar de bovenlanden waren nog steeds de prooi van roovers en vagebonden. Wel waren velen hunner van het tooneel afgetreden, en waren zelfs eenige der voornaamsten zooals Santron en Pangeran Sane gedood, terwijl Mas Bangsa kort te voren aan eene ziekte, of waarschijnlijker aan de gevolgen van toegediend vergift, overleden was; maar toch hadden zich nauwelijks vier maanden geleden weder roovershoofden opgedaan en Pandeglang bedreigd, wat eene buitengewone versterking van 300 man troepen, onder bevel van kapitein Krieger, hetzij dan noodig of onnoodig, ten gevolge had gehad.

Nadat deze macht het geheele land had doorkruist zonder iets te vinden, (en dat zij niets vinden zou, had ten minste de Resident moeten en kunnen voorzien,) keerde zij naar Batavia terug; doch nauwelijks had zij zich ingescheept, of de zoogenaamde roovers vertoonden zich op nieuw, waarop kapitein Kuhn hun met een klein detachement te gemoet trok, en het geluk had twee of drie der voornaamste hoofden te doen sneuvelen, hetgeen voor dat oogenblik aan Bantam althans een schijnbare rust wedergaf. Maar nog altijd waren een aantal roovershoofden en afhangelingen van hen in leven. Hadji Tassim en Moba, hoofden van den laatsten opstand, Mas

---

[1]) De eerste Nederlandsche resident na de teruggave was de heer J. de Bruyn, die ook in 1810 korten tijd als landdrost in Bantam had gefungeerd, maar gedurende het Eng. tusschenbestuur door den luit.-kol. Yule was vervangen. Zijn opvolger, de heer J. du Puy, werd spoedig naar Padang verplaatst, en het was na hem dat de heer Tobias als resident optrad.

Hadji, die te voren zulk een groote rol gespeeld had, Mas Rakka, de zoogenaamde Pangeran Moehammad Tajer en anderen hielden zich nog schuil in het gebergte, en een aantal gedroste slaven en militairen wachtten daar slechts op een aanvoerder, om hunne verwoestingen op nieuw te beginnen. Bovendien kon men geen oogenblik zeker zijn, dat niet weder brave mandoors afvallig zouden worden, zooals het geval was geweest met den mandoor van Batoe Hidang, Armaja, die het hoofd was geweest van den laatsten opstand. Er was toch niet de minste waarborg dat geene verdrukking plaats vond, daar er volstrekt geen binnenlandsch bestuur of andere contrôle was. Het is waar dat aan de ondercollecteurs het toezicht gedeeltelijk was aanbevolen, maar behalve dat hunne financiëele werkzaambeden hun niet veel bemoeiing met politiezaken veroorloofden, was in de uitgestrektheid van het land een hinderpaal tegen elk ook maar eenigszins doelmatig toezicht gelegen. Voornamelijk verkeerde de geheele zoogenaamde Zuid, die meer dan de helft der residentie beslaat, in een staat van regeeringloosheid. De opziener en de ondercollecteur woonden te Pandeglang, en de adsistent-resident Klinker, eigenlijk voor dat gedeelte benoemd, had Serang nog niet verlaten, (behalve dat hij eens een paar dagen te Pandeglang had doorgebracht,) ofschoon hij werkelijk niets ter hoofdplaats te doen had. Geen resident had zich nog ooit de moeite gegeven om de binnenlanden te bezoeken en maatregelen tot bevordering hunner veiligheid te beramen. Den resident de Bruyn had, door de omstandigheden waarin hij zich bevond, de gelegenheid daartoe ontbroken; wat er mijn voorganger van terughield, kan ik niet nagaan. De inspectiereis van den heer van de Graaff en den adsistent-resident Du Bois had ten gevolge, dat de mandoor van Lebak, kort na het vertrek dier heeren, in het huis dat zij bewoond hadden, werd doodgeschoten, en een paliwara, die met nog een persoon naar Lebak was gekomen om landrenten in te zamelen, vermoord werd, terwijl, zooals reeds werd opgemerkt, de aanstelling van een adsistent-resident speciaal voor de Zuid, die uit die inspectiereis was voortgevloeid, omdat de heer van de Graaff zich van de noodzakelijkheid van beter toezicht overtuigd had, haar doel heeft gemist, omdat de op zijn aandrang aangestelde ambtenaar te Serang was gebleven.

Maar vond ik Bantam achterlijk met betrekking tot algemeene rust en veiligheid, geen betere uitzichten leverde het in het financiëele op.

In het jaar 1817 had er in het geheel geen aanslag plaats gehad; men had zich in dat jaar en in het begin van 1818, evenals in de laatste maanden van 1816, bepaald tot het zooveel mogelijk innen van den achterstand van 1815 en 1816. Op den aanslag van 1818 vond ik op ult° Maart 1819 nog een achterstand van *f* 15,300, ofschoon in die maand en de beide voorafgaande nog *f* 12000 waren ingekomen, die dus gedeeltelijk uit de producten van het loopende jaar waren gevonden.

In de natuurlijke overtuiging, dat het geregeld invorderen van belasting van welken aard ook onmogelijk is, waar geene behoorlijke politie bestaat, heb ik al mijne aandacht op dit punt gevestigd. Trouwens een zeer oppervlakkig overzicht was reeds genoegzaam om de zekerheid te geven, dat men zonder verbetering in het ééne, niets goeds van het andere verwachten kon. Maar om zooveel mogelijk doel te treffen, achtte ik het volstrekt noodig mij bekend te maken met de locale gesteldheid van het land en met den moreelen toestand van het volk, tot welks geluk en verbetering ik al mijne pogingen wenschte aan te wenden. En zoo was ik de eerste maanden van mijn verblijf alhier onafgebroken bezig met het rondreizen der residentie. Hoe ik gemeend heb te moeten reizen en hoe ik land en volk heb gevonden, is uit mijne rapporten en voordrachten genoegzaam gebleken. Het zal genoeg zijn hier aan te stippen, dat ik, met terzijdestelling van alle roekeloosheid, gemeend heb alles te moeten vermijden wat wantrouwen en vrees zou kunnen verwekken, en daarom geoordeeld heb niet in staatsie of met gewapende macht te moeten reizen; dat ik door gemeenzamen omgang vertrouwen heb zoeken te winnen en vertrouwen op het Gouvernement heb zoeken in te boezemen; dat ik overal bij de bewoners van dit uitgestrekte en schoone land de beste gezindheden heb aangetroffen, en dat mij, zoover mijne geringe kunde strekt, dit land niet alleen geschikt is voorgekomen voor allerlei cultuur, maar ook voor den aanleg van zoo geschikte transportmiddelen als ergens elders te vinden zijn; in het kort, dat ik land en volk overwaardig bevond, dat het Gouvernement er zijne zorgen over uitstrekte, en het stiefvaderlijk bestuur voor goed een einde nam, dat zoo voor de Regeering zelve als voor Bantam niet anders dan nadeelig kon zijn. En zoo volgde, in gunstige en het vereerendst vertrouwen aanduidende beschikking op mijne voordrachten, het besluit van den Gouverneur-Generaal van 3 Juli, 1819, No. 11, waardoor Bantam als het ware werd herboren.

Wat de bij dat besluit gearresteerde organisatie betreft, schijnt het genoeg hier aan te halen, dat, door de aanstelling van regenten en andere hoofden en door de plaatsing van Europeesche ambtenaren te Lebak en Tjilangkahan, Bantam werd onttrokken aan dien aan regeeringloosheid grenzenden staat, waarin het zoo lang had verkeerd. Van meer belang zal het zijn hier kortelijk te ontvouwen, welke gevolgen die organisatie voor Bantam gehad heeft, en na te gaan of de vermeerdering van uitgaven die daaruit is voortgevloeid, al dan niet voordeelig is geweest voor de financiën van het Gouvernement. Want dit is het lot van alle menschelijke berekeningen en vooruitzichten, dat zij dikwijls falen juist daar, waar ons kortzichtig oog alle misrekening voor onmogelijk hield. Een onbekende klip verbrijzelt dikwerf de hulk op hetzelfde oogenblik, waarop de stuurman zich reeds veilig waant, omdat hij in het verschiet de gewenschte haven ziet opdoemen. Den ontwerper blijft vaak bij de

uitkomst geen andere troost over, dan de overtuiging dat hij het goede heeft gewild. Maar gelukkig, driewerf gelukkig hij die zijne pogingen door den uitslag bekroond ziet! En daarom kan ik thans mijne oogen met onuitsprekelijk genoegen over het gezegende Bantam laten weiden; want het ontbreekt mij niet aan de gelegenheid om feiten te vermelden, die Bantam, zoowel wat de algemeene rust als de gezindheden der bevolking betreft, in het allervoordeeligste licht stellen.

In de eerste plaats is het eene ontegenzeglijke waarheid, dat Bantam sedert de nieuwe organisatie een onafgebroken rust heeft genoten, en dat de kleine beweging van het vorige jaar (1820) onder Mas Raje, die schier even spoedig onderdrukt als aangevangen is, niet slechts den naam van onrust niet verdient, maar zelfs een heilzame strekking heeft gehad, daar zij aan alle kwaadwilligen (en waar zouden die onder eene bevolking van 300,000 zielen niet gevonden worden?) zoo klaarblijkelijk heeft getoond, dat men van alle aanslagen spoedig genoeg onderricht wordt, om ze oogenblikkelijk te fnuiken. En thans mag ik met nadruk verzekeren, dat men Bantam van het Oosten naar het Westen en van het Noorden naar het Zuiden even veilig, ja wellicht veiliger, doorreist als eenig ander gedeelte van Java.

Evenmin ontbreekt het aan feiten die van de goede gezindheden van den Bantammer getuigen. Zoo verdient het alleszins opmerking, dat de in Mei 1820 hier ingevoerde koepokinenting, ofschoon Mas Raje ze tot een dekmantel heeft doen dienen voor zijne hersenschimmige pogingen, zoo weinig tegenstand bij de bevolking heeft ontmoet, dat thans reeds over de 16000 personen zijn ingeënt. En getuigt niet van zijn vertrouwen in het Gouvernement (want alleen uit dit oogpunt wil ik het hier beschouwd hebben) de aanplant van bijna een half millioen koffieboomen? Getuigen niet de menigte dagelijks met rijst van Tanara naar de hoofdplaats stevenende vaartuigen van de welvaart des lands? Mag ik mij niet als bewijs van vooruitgang beroepen op de menigvuldige, in vruchtbare velden herschapen bosschen, op de tallooze met graan bedekte heuvelen? Mag ik mij niet beroepen op de getuigenis van zoovelen, die Bantam in vroegere jaren gekend hebben, en thans de handen verrukt ineenslaan, op het gezicht van zoovele in tuinen en akkers herschapen wildernissen? Mag ik het feit niet aanhalen, dat de reiziger, bij het gezicht van zooveel schoons, zijne verwondering niet kan terughouden, hoe het mogelijk is dat Bantam zoolang is miskend? dat ambtenaren, die geheel Java hebben doorkruist, door de menigvuldige schoonheden van Bantam verrast, zich den uitroep lieten afpersen: «schooner land ken ik niet»? Mag ik niet doen opmerken, dat hier tusschen inlander en hoofd, en tusschen beiden en de Europeesche ambtenaren eene stille vertrouwelijkheid heerscht, die elders vruchteloos zal gezocht worden? Mag ik .... maar ik gevoel dat mijne aan verrukking gren-

zende ingenomenheid met Bantam mij de palen zou doen overschrijden, die een officiëele verslaggever niet mag te buiten gaan.

Ik zal overgaan om de nieuwe organisatie van Bantam te beschouwen in hare gevolgen met betrekking tot het financiëele. Ik zou hier zeer kort kunnen zijn en des noods mij bepalen tot dit ééne feit: nooit heeft Bantam zich zelf kunnen redden zonder subsidie van de hoofdplaats; den laatsten onderstand heeft het echter genoten in Januari 1820.

In het laatst van het vorige jaar vreesde ik te kort te zullen schieten, en ontving dus in Januari nog eene som van *f* 15000, maar, daar zij bij de uitkomst niet noodig werd bevonden, is zij, met een surplus van *f* 5000, naar de hoofdstad teruggezonden [1]).

Bantam is dus reeds op die hoogte, dat het zich zelf ruim een jaar heeft onderhouden en eene militaire bezetting van ten minste 300 man heeft betaald, en dàt niettegenstaande de zoutaanmaak in dat jaar is mislukt, de tot nog toe niets opbrengende Lampongsche provinciën [2]) aanzienlijke kosten hebben gevorderd, buitengewone uitgaven tot een aanmerkelijk bedrag, door de Palembangsche onlusten geëischt, uit de kas dezer residentie zijn betaald, en eindelijk een steenen gevangenhuis, twee nieuwe officierswoningen, en nieuwe kazernes te Pandeglang en Dagotjarik uit de inkomsten van Bantam bekostigd zijn. Deze feiten op zich zelve, zonder iets meer, bewijzen dat Bantam reeds thans in gewone jaren de algemeene kas kan stijven, waaruit ik het onwederlegbaar besluit opmaak, dat de nieuwe organisatie van dit gewest, ondanks de uitgaven die daaruit zijn voortgevloeid, voordeelig is geweest voor 's Gouvernements financiën, en als zoodanig zou moeten beschouwd worden ook dan, wanneer de vooruitzichten op toeneming der inkomsten veel minder gunstig waren. En men geloove niet dat die vooruitzichten ook nu nog door het gevaar van rustverstoring worden beneveld! Onder een voorzichtig, geregeld en gematigd bestuur zal de rust, die Bantam thans geniet, even weinig bedreigd worden, als de rust van eenig ander gedeelte van Java.

Maar om deze vooruitzichten in het rechte licht te stellen, moet ik de inkomsten van deze residentie wat breeder uiteenzetten. Ik zal mij bij de beschouwing dezer aangelegenheid tot de drie voornaamste takken van de inkomsten bepalen, als 1°. de landelijke inkomsten, 2°. het zoutmonopolie en 3°. de pachten; maar alleen bij de eerste zal ik wat lang moeten stilstaan.

---

1) Eene aanteekening vermeldt hier ter plaatse, dat onder het afschrijven van het verslag nog *f* 15000 naar Batavia gezonden zijn.

2) De Lampongsche districten op Sumatra waren eeuwen lang eene onderhoorigheid geweest van het Bantamsche rijk, en zijn daarom nog langen tijd als een onderdeel der residentie Bantam bestuurd.

Om de vooruitzichten die de landelijke inkomsten openen, te kunnen beoordeelen, zal het noodig zijn de opgaven betrekkelijk de drie laatste jaren met eene vergelijking der vorige jaren te doen gepaard gaan. Ik zal dus hier in de eerste plaats een staat mededeelen van den aanslag sedert 1815 [1]), met aantooning tevens der bevolking. De verdeeling in afdeelingen en districten tijdens het Engelsche bestuur was verschillend van die, welke in 1818 is ingevoerd, maar ik ben deze laatste gevolgd en heb van de opgaven uit den Engelschen tijd het noodige afgetrokken of bijgevoegd, om ze met de tegenwoordige verdeeling te doen strooken. Het jaar 1817, waarin geen aanslag plaats heeft gehad, is natuurlijk in de tabel voorbijgegaan. Nog moet ik opmerken dat ik bij de gedetailleerde opgaven de oneffen stuivers heb weggelaten, waardoor een gering verschil met de totalen ontstaan is.

AFDEELING.	BEVOLKING.	AANSLAG VAN				
		1815 en 1816	1818	1819	1820	1821
Serang	81,567	*f* 107,546	*f* 42,297	*f* 41,802	*f* 43,525	*f* 48,654
Anjer	46,833	53,775	20,287	24,028	27,798	32,677
Tjikandi	38,524	61,419	25,999	11,921	26,095	28,336
Tjiringin	32,779	19,881	4,049	12,191	13,763	21,474
Pandeglang	43,540	103,025	39,190	32,153	33,921	36,897
Lebak Prahiang	23,390	9,627	3,785	3,615	4,173	7,863
Tjilangkahan	4,343	1,322	550	968	1,249	1,137
Totaal	270,976	*f* 355,635	*f* 135,707	*f* 126,679	*f* 151,124	*f* 177,073

De geschiedenis van den aanslag is echter niet de geschiedenis van de inkomsten; het is dus vooral noodig dat men wete wat er voor ieder jaar, hetzij in het loopende of in de volgende, op dien aanslag is gerealiseerd. Hetgeen op de Engelsche dienstjaren in 1815 en 1816 is ingekomen, heb ik in onderstaande tabel gelijkelijk over de drie jaren 1815—1817 verdeeld, want in het jaar 1817, waarin geen aanslag plaats had, is toch ook nog een aanmerkelijk deel van het achterstallige betaald. De opgave is echter in zooverre niet nauwkeurig, als werkelijk in de jaren 1815 en 1816, toen er nog meer geld onder den gemeenen man was, meer dan twee derden, en in 1817 minder dan één derde van de gezamenlijke opbrengst geënd zijn.

[1]) Niet vroeger, omdat eerst toen de heffing der landrenten ten behoeve van het Europeesch Gouvernement is ingevoerd.

Aanslag van	1815	1816	1817	1818	1819	1820
Achterstand onder ultimo December van het dienstjaar	f 355,635	f 355,635	geen	f 135,707	f 126,679	f 151,124
	......	......	......	f 27,262	f 11,526	f 1,574
Finale Achterstand	......	......	......	- 9,532	- 1,761	- 627
Gerealiseerde sommen	f 91,698	f 91,698	f 91,698	f 126,175	f 124,918	f 150,497

Hierbij kan nog gevoegd worden, dat op den aanmerkelijk verhoogden aanslag van het loopende jaar op dato dezes reeds boven de f 65,000 is ingekomen.

Het jaar 1819 vertoont oppervlakkig een minder gunstig resultaat. Indien men echter in aanmerking neemt, dat in dat jaar een belangrijk misgewas in de afdeeling Tjikandi eene vermindering van den aanslag voor dat gewest ten bedrage van ruim f 14,000 tengevolge heeft gehad, dan blijkt het, dat zonder deze bnitengewone omstandigheid het dienstjaar 1819 ruim f 12,000 meer dan het vorige zou hebben opgeleverd.

De Engelsche aanslag is geschied, gedeeltelijk naar de meting van eenige landen of kampongs, welker grondverdeeling en opbrengst is bepaald ingevolge de regul. II, A. D. 1814, § 83; gedeeltelijk op losse gronden. Dat zij zeer ongelijk drukte en volstrekt niet voor de omstandigheden paste, behoeft wel geen betoog; de vergelijking van den aanslag met de werkelijk ontvangen sommen spreekt hier duidelijk genoeg.

Op welke gronden de aanslag van 1818 rustte, is mij niet bekend; ik weet alleen, dat men in dat eerste jaar van den aanslag onder het Hollandsche Gouvernement met vele moeilijkheden te kampen had, en dat het niet doenlijk was dien aanslag al aanstonds zoo te regelen, dat hij volkomen billijk en gelijkdrukkend was. Dit wettigt echter niet de groote misslagen ten opzichte der gelijkheid die b. v. in den aanslag van Dagotjarik [1]) en van Anjer, bij vergelijking met dien van Tjikandi, hebben plaats gehad. Indien slechts de Resident zich de moeite gegeven had, al ware het ter loops, zijne residentie te doorreizen, en zelf den aanslag te doen, zooals nu alleen in de afdeeling Serang heeft plaats gehad, zouden zulke vergissingen onmogelijk geweest zijn. Misschien heeft men slechts den Engelschen aanslag tot basis genomen; maar dan is toch de vermindering niet

[1]) Zoo heette naar de toenmalige hoofdplaats het Wester-regentschap, thans Tjiringin, welke laatste naam echter, vreemd genoeg, reeds voorkomt in de bovenstaande tabel, waarnaar hier verwezen wordt.

evenredig geweest, daar men hier $^3/_5$, ginds $^1/_3$, elders weder slechts $^1/_8$ van het oorspronkelijk bedrag heeft genomen. Te hoog is overigens die aanslag in het algemeen genomen niet geweest, en zeker zou ook geen belangrijke achterstand in de betaling zijn voorgekomen, indien het niet aan een goede verdeeling gehaperd had.

Bij het doen van den aanslag voor 1819 heb ik gemeend mij stipt te moeten houden aan art. 3 en 4 van de publicatie van Commissarissen-Generaal van 9 Maart 1818, No. 4. Deze schrijft eene *overeenkomst* voor *met de dessahoofden*, bij welke onder andere en VOORAL *op de omstandigheden van iedere dessa moet worden gelet.* Wil men die omstandigheden kennen, dan moet men zich bekend maken: 1°. met de bevolking; 2°. met den aard van den grond en den staat van het op het veld staande gewas; 3°. met de meerdere of mindere intrinsieke waarde derzelfde producten, naarmate van de ligging der plaatsen en het gemak van het transport. Deze punten zijn de onwrikbare zuilen geweest, waarop ik gemeend heb alle jaren den aanslag te moeten grondvesten; vertoogen, daarop gebaseerd, hebben nooit gefaald om de hoofden tot billijke schikkingen te bewegen; ondanks de jaarlijksche vermeerdering van den aanslag, is deze taak steeds gemakkelijker geworden, en plechtig kan ik verzekeren, dat de bemoeiingen omtrent den aanslag, voor meer dan drie vierden der residentie, dit jaar eene uitspanning voor mij geweest zijn.

Onberekenbaar groot zijn de diensten, die ik hierin van mijne Opzieners en van de Hoofden heb ontvangen. De uitgestrekheid van Bantam maakt het onmogelijk, dat de Resident zelf zich met alle omstandigheden van alle kampongs kan bekend maken; al besteedt hij de helft van zijnen tijd met reizen en onderzoeken, hij kan toch niet meer dan oppervlakkige kennis van het geheel hebben, wanneer geene rapporten van vertrouwde personen hem ten dienste staan.

Met betrekking tot den aanslag, zoowel als tot de verdeeling van een aantal veel te groote kampongs, heb ik die rapporten, na aan de onderzoekers de noodige leiding en aanwijzing te hebben gegeven, doen inkleeden in den vorm van een concept-aanslag, om dien bij den finalen aanslag zooveel mogelijk te volgen. Ik mag mij vleien dat de uitkomsten ten bewijze gestrekt hebben, dat de rechte weg door mij gevolgd is.

Vooral echter moet ik doen opmerken, dat ik van den eersten aanslag af en vervolgens niet heb opgehouden aan de mandoors en oudsten onder het oog te brengen, dat er in de geheele residentie nog geen enkele kampong is die op verre na opbrengt wat het Gouvernement billijkerwijze kan en mag vorderen; dat de aanvankelijk geringe aanslag met trapswijze opklimming alleen het gevolg is van de toegevendheid van den Gouv.-Generaal, wiens vaderlijke zorg ook in het zoo lang geschokte Bantam welvaart en rijkdom onder de ingezetenen wenscht te vespreiden. Mijne ondervinding

is steeds geweest, dat de inlander dit beseft en daarvoor dankbaar is, en hierdoor is het gemakkelijk geworden den aanslag allengs hooger op te voeren. Door voorzichtig beleid is de nijverheid aangewakkerd en een bewijs te meer geleverd, dat het oude sprookje: «de Javaan is te lui om zonder noodzaak te werken», alleen is uitgestrooid door hen die den geest der natie volstrekt niet kenden of zich door haar zweet zochten te verrijken.

In de trapswijze opvoering van den landelijken aanslag kan men niet in alle kampongs denzelfden regel volgen. Dit zou nadeelig werken, zoolang men zich overtuigd moet houden dat men nog ver van een geheel evenredigen druk is verwijderd. In eene residentie van die uitgestrektheid als Bantam, kan het geen verwondering baren, dat hierin nog veel te verbeteren valt, waartoe wellicht jaren zullen gevorderd worden. Ik zou te zeer in huishoudelijke details vervallen, indien ik het richtsnoer wilde beschrijven dat ik trachtte te volgen. Het verschilt in iedere afdeeling en ieder district, maar confrontatiën en enkele wenken zullen voldoende zijn om mijn opvolger voldoende omtrent den loop der zaken in te lichten. Ik merk dus alleen nog op, dat, naar mijn inzien, de verhooging van het volgende jaar zich, naarmate van het minder of beter slagen van het gewas, tot 15 à 20 duizend gulden zal moeten bepalen, terwijl de verdeeling van dat bedrag zal kunnen zijn als volgt:

Serang	*f* 4000	à	*f* 5000.
Anjer	« 4000	«	« 5000.
Dagotjarik	« 1000	«	« 1200.
Pandeglang	« 2000	«	« 4000.
Tjikandi	« 1000	«	« 2000.
Lebak	« 2000	«	« 3000.
Tjilangkahan	« 1200	«	« 2000.

Ik had wel gewenscht dat de aanslag van de afdeeling Dagotjarik voor dit jaar *f* 2000 gulden lager was gehouden, maar ik ben verplicht geweest ten opzichte van het afgelegen Panimbangsche den concept-aanslag te volgen, steunende op de rapporten eener commissie, uit twee opzieners en twee inlandsche hoofden sämengesteld, die ik, na den dood van zekeren hoofdmandoor, tot het voordragen van eene verdeeling, naar die afgelegen provincie had gezonden. Voor het overige is de geheele aanslag van dit jaar, met uitzondering misschien van twee of drie kleine kampongs, geheel vrijwillig, en het reeds betaalde bedrag geeft recht tot de verwachting, dat de achterstand niet noemenswaardig zal zijn.

Ik sprak hierboven van verdeelingen; het zal noodig zijn daar iets meer van te zeggen.

Het getal der mandoorschappen bedraagt in het uitgestrekte Bantam nog geen duizend, ofschoon het door mij met bijna 200 vermeerderd is. Eene

vermeerdering daarvan door voortgezette verdeeling moet trapswijze geschieden en vordert de grootste omzichtigheid, eensdeels omdat het niet zoo gemakkelijk is bekwame personen te vinden, anderdeels omdat sommige mandoors (meest Ngabéhi's) uitgestrekte landen en talrijke gehuchten onder zich hebben, die reeds ten tijde der Sultans erfelijk onder hun gezag stonden. Aan dezen kan men, zoolang zij leven, hun gezag, zonder gevaar van misnoegen te verwekken, niet ontnemen, evenmin als men hun de inkomsten onthouden kan die zij van ouds van hunne landen genoten. Hier dient men dus met oogluiking te werk te gaan en zich te bepalen tot het beletten van knevelarij; en dit veroorzaakt weinig zorg, daar het gezag van dergelijke mandoors schier aartsvaderlijk is en de mandoor zijne onderhoorigen als zijne kinderen beschouwt. Zoodanigen zijn, om twee der voornaamsten te noemen, de hoofd-mandoors van Tjiomas en Tambak Baja, wier uitgestrekte districten men bij hunnen dood gevoegelijkst onder hunne kinderen als mandoors kan verdeelen. Men heeft van deze menschen zeer veel dienst.

Tot besluit van deze misschien reeds te wijdloopige behandeling der landelijke inkomsten, zij het mij vergund hier, op het gevaar af van in gedeeltelijke herhaling te vervallen, de overtuiging uit te drukken, dat alleen een trapswijze opklimming, niet een plotseling op de hoogte brengen van den aanslag, geschikt is om den goeden geest, den werkzamen ijver, den moed en de verknochtheid der inlanders te onderhouden, maar dat men dan ook zeer lang met die verhooging zal kunnen voortgaan. Hoe meer ik toch dit land leer kennen, hoe meer ik mij geneigd voel om te gelooven, dat Bantam door elkander nog geen negende van zijnen oogst aan belasting opbrengt. Voorts moet men, mijns inziens, alvorens de aanslag op *f* 300,000 is gebracht (wat toch stellig binnen de vijf jaar zal kunnen geschieden), de landelijke inkomsten niet van die der koffietuinen afzonderen, ofschoon bij den aanslag van het volgend jaar de opbrengst der tuinen wel degelijk kan in aanmerking komen. Men moet zich namelijk wachten voor alles wat den voortgang der aanplantingen zou kunnen tegenwerken. De Inlander die, om maar iets te noemen, van den prijs van een pikol zijner koffie, na aftrek van het aandeel van het Gouvernement, tien of twaalf Spaansche matten overhoudt, zal zich na dit bewijs, hoezeer zijn voordeel aan de koffiecultuur is verbonden, gaarne met de speciale belasting op de koffietuinen vereenigen; maar de Inlander die nog nooit koffie heeft geoogst (en deze cultuur is hier nieuw), zal, ondanks alle vertoogen, zulk een voordeel niet licht mogelijk achten, en de volledige invoering van het koffiestelsel, met de daaruit voortvloeiende controle, telling van boomen en dergelijke, zou te zijnen opzichte een nadeelige strekking hebben. Genoeg is het, en veel voordeeliger voor het Gouvernement, dat men aanvankelijk slechts tot planten en schoonhouden aanmoedige, en aan beide de noodige leiding geve.

De Inlander die eens de vruchten van zijne koffieboomen genoten heeft, zal ze niet, zooals anders te vreezen is, en ook werkelijk reeds is voorgekomen, weder uitroeien, alleen omdat ze geteld worden. Men verlieze ook de nabijheid van Tjiandjoer niet uit het oog, en overwege hoevelen vandaar zich in Bantam hebben nedergezet.

Ik ga over tot het tweede punt, de inkomsten van het zout.

Nog nimmer heeft men de proef kunnen nemen, hoeveel het verbruik van zout in Bantam bedragen kan, wanneer er zout genoeg voor een onbeperkten verkoop, tegen redelijken prijs, te bekomen is. Omtrent vroegere tijden, toen, onder de Sultans, op zoovele verschillende plaatsen zout werd aangemaakt, dat altijd het aanwezen van een genoegzamen voorraad kon worden ondersteld, vindt men geene aanteekeningen. Daar echter de pannen in dien tijd meest aan Chineezen verpacht waren, was de prijs voor den gemeenen man waarschijnlijk te hoog, dan dat men een zeer ruim vertier kon verwachten. In lateren tijd, onder het Engelsch bestuur, was niet alleen de prijs wellicht ook te hoog, maar het zout bovendien alleen te Tanara verkrijgbaar.

Bij het besluit van den Gouv.-Gen. van 16 Aug. 1819, nº 1, geampliëerd en gedeeltelijk gewijzigd bij besluit van 3 Oct. 1820, nº 7, is aan mijne voordrachten in die mate gevolg gegeven, dat in deze residentie een vrije, onbeperkte en over een genoegzaam aantal plaatsen verdeelde verkoop van zout zal kunnen plaats hebben.

Ik heb aan den zouthandel de meest mogelijke opmerkzaamheid gewijd. In den tijd van mijn aanwezen is zooveel verkocht als voorhanden was, ofschoon op verre na zooveel niet als had kunnen verkocht worden; vandaar de groote duurte van het zout, ofschoon aan het Zuiderstrand zich velen met den verderfelijken aanmaak van het zeezout bezig hielden.

Met verwijzing naar mijne reeds vermelde voordrachten zal ik hier alleen aanstippen, dat de basis waarop zij berustten, is *een vermoedelijke verkoop van nagenoeg* 2000 *kojans*. De generale onkosten van aanmaak, inkoop en verkoop dier hoeveelheid zullen, volgens de door mij ingediende begrooting voor dit jaar beloopen *f* 28,416; de verkoop van 2000 kojans zal, tegen den ouden prijs van *f* 50 per kojan, *f* 100,000 opbrengen, zoo dat dit artikel eene winst belooft van ruim *f* 71,000. Ik neem hierbij niet eens in aanmerking, dat, naar mijne overtuiging, zelfs in middelmatige jaren, veel meer dan 2000 kojans kunnen worden aangemaakt, ook dan zelfs wanneer de zoutaanmaak te Traté, die bij besluit van 27 Juli 1820, nº 8, slechts voor drie jaren is toegestaan, weder mocht worden ingetrokken; dat die meerdere aanmaak alleen den inkoopsprijs zal kosten, terwijl de overige ongelden reeds in de som van *f* 28,416 begrepen zijn; en dat dus dit meerdere boven de behoefte van Bantam aangemaakte zout zal strekken, om de naburige plaatsen te voorzien met minder kosten, dan anders vallen op het zout

dat van andere deelen van Java wordt aangevoerd. Ik stip dit echter in het voorbijgaan aan om te bewijzen, dat de aanmaak van zout in Bantam dubbele voordeelen belooft.

En hiermede zou ik van het zout kunnen afstappen, indien ik het niet nuttig oordeelde mij nog eene kleine opmerking te veroorloven.

Hoe billijk en voorzichtig het ook zij, vooral gedurende de bestaande schaarschte, te waken tegen het voor den gemeenen man zoo nadeelige opkoopen van zout door enkele personen; hoe wijs dus ook de voorzorgen zijn bij verschillende besluiten daartegen genomen; toch moet het opkoopen van zout door particulieren om het weder te verkoopen, naar mijn inzien, niet te zeer worden belemmerd. Vooral in deze residentie hebben de maatregelen hieromtrent genomen, veel wijziging noodig, daar deze opkoop den binnenlandschen handel zeer bevordert, den afgelegen Inlander vele voordeelen aanbiedt, en ook dadelijken invloed heeft op den prijs van andere levensbehoeften, vooral rijst en padi, aan de stranden, waar de inkoop van zout plaats vindt. De staten van den zoutverkoop in Bantam maken bij oppervlakkige beschouwing een zonderlinge vertooning. Nu eens ziet men dat in 10 dagen tijds wel honderd kojans gedebiteerd worden; dan eens dat in een gelijk tijdvak de verkoop onbeduidend is en slechts bij kleine hoeveelheden plaats heeft.

Ik heb mij te dezen aanzien laten leiden meer door den geest dan door de letter der algemeene voorschriften; ik heb getracht hun doel te bereiken, ook waar het mocht schijnen dat ik er rechtstreeks van ben afgeweken. Eene korte uitweiding is hier noodzakelijk.

Zal de Inlander de drie of vier pikols rijst die hij boven eigen behoefte heeft geoogst, zelf naar de stranden brengen, wanneer het duidelijk is dat de hoogere prijs dien hij daar bedingt, hem de moeite van het transport niet kan vergoeden? Zal het voor den afgelegen Inlander een voordeel zijn, dat hij het zout 't welk hij behoeft, stel een pikol in 't jaar, zelf aan 't strand gaat koopen, al is het dat het hem daar slechts de helft, of zelfs minder, kost van den prijs waarvoor hij het in de nabijheid zijner woning koopt of inruilt? Voorzeker noch het een noch het ander. Liever dan zijn zout op een afstand van 3 of 4 dagreizen te gaan halen, zal hij zich getroosten het dicht bij zijne woning veel duurder te betalen, zelfs al vond hij zich daardoor verplicht het verbruik binnen enger grenzen dan anders te beperken: En zou het dan voor hem niet hoogst voordeelig zijn, dat een aantal handelaren hem in de binnenlanden zelve zout te koop kwam bieden en tevens bereid was zijne producten in te koopen?

Ik heb hiervan het sprekendst voorbeeld. De landbouwer bedingt thans in de binnenlanden zelve van *f* 4 tot *f* 5 voor het pikol rijst, terwijl de opkooper te Tanara aan het strand niet meer dan *f* 6 bedingen kan. Doch deze winst, hoe gering ook, is, gevoegd bij die op het zout dat hij in het

binnenland debiteert, toereikend om hem in staat te stellen, tien dagen te besteden om met zijn ballok [1]) de rivier op te varen. Hij ontlast den Inlander van zijn overtollig product voordeeliger, dan wanneer hij het daarvoor zelf naar het strand moest afvoeren, en levert hem zout voor een prijs waarvoor hij het nooit zou kunnen krijgen, indien hij, als hij het zelf ging halen, zijn daggeld slechts als koeli-loon berekende. Zoo bevordert hier de opkoop van het zout de gemakkelijke en algemeene verkrijgbaarheid van dit onontbeerlijk artikel, en tevens den afvoer van rijst naar de stranden in die mate, dat ook daar deze eerste en voornaamste levensbehoefte tot lagen prijs te bekomen is.

Deze handel geeft aan honderden een bestaan, terwijl hij de welvaart van duizenden landbouwers vermeerdert. Men heeft alleen hierop te letten, dat men de voordeelen van den zoutverkoop in de binnenlanden niet uitsluitend aan enkele personen overlaat, zooals het geval zou zijn, indien ik weigerde te Tanara meer dan één of twee kojans per dag te verkoopen. Dan toch zou hij die het geluk had de eerste te zijn, overmatige winst kunnen behalen. Doch bij de door mij gemaakte sehikking wordt gezorgd, dat de hoeveelheid die te gelijk door verschillende handen naar het binnenland gaat, een waarborg is tegen elke bovenmatige opdrijving, terwijl de meer nabijgelegen Inlanders hunnen voorraad bij kleine hoeveelheden kunnen inkoopen. Het is dus, mijns inziens, onnoodig, dat het Gouvernement zich om het opkoopen vau zout door enkele personen bekommert, mits er altijd genoeg voorhanden is om den verkoop aan de eerste hand geheel vrij te doen blijven. De Inlander zal nimmer voor het zout in de tweede of derde hand een zoo hoogen prijs betalen, dat dit wezenlijk belemmerend en beperkend werkt voor het verbruik, wanneer slechts de eerste verkoopplaatsen niet te ver gelegen zijn. Om dit op Bantam toe te passen, zou ik durven verzekeren, dat, zoo er slechts te Tanara, Bantam en Tjiringin steeds zout genoeg voorhanden is om aan allen inkoop te kunnen voldoen, alle opkoop voor handel, verre van schadelijk te zijn, voor de algemeene welvaart voordeelig is. Hierop berust dan ook tevens mijne overtuiging, dat bij een goede regeling van den zouthandel de zooveel tijd en handen roovende aanmaak van zeezout weldra geheel zal vervallen.

Ik kom tot den derden voornamen tak van inkomsten: de pachten.

Pachten kan men zeker als een maatstaf van rust, veiligheid en welvaart beschouwen; en ook te dezen aanzien biedt de toestand van Bantam goede vooruitzichten aan, wanneer men de opbrengsten der laatste jaren met elkander vergelijkt. De pachten brachten op:

---

[1]) „**Baluk**, small boats used on the rivers in the residency of Bantam, for the purpose of conveying merchandise." Rigg, Dictionary of the Sunda-language.

In 1817	*f*	48,492
» 1818	»	55,154.12
» 1819	»	57,024
» 1820	»	80,942.12
» 1821	»	100,293.18

Ten opzichte van dit laatste of het loopende jaar moet ik de opmerking maken, dat de pacht van den tabak te hoog is. Ik ben verzekerd dat zij den buitensporigen pachtschat van *f* 30,000 alleen heeft kunnen halen ten gevolge van een dier gewone twisten tusschen Chineezen, die ten gevolge hebben dat zij liever veel wagen en opofferen, dan voor hunnen tegenstander het veld te ruimen. De aanvoer van tabak belooft dit jaar aanzienlijk te zijn en zal misschien den pachter schadeloos stellen; maar ik geloof niet dat op den duur de winst die, bij zulk een pachtschat, op die pacht kan behaald worden, de beslommeringen der zoo uitgebreide administratie zal kunnen goed maken. Het zou mij dus niet verwonderen indien in het volgende jaar deze pacht zes à tien duizend gulden minder haalde. Intusschen is het mogelijk dat mijne verwachting ook nu zal overtroffen worden, even als dit het geval is geweest met mijne raming voor 1820, die ik op het gemiddelde van de twee vorige jaren had gesteld, terwijl de werkelijke opbrengst *f* 20,000 meer heeft bedragen. In ieder geval durf ik verklaren dat de vooruitzichten ten aanzien der pachten gunstig zijn.

In de eerste plaats zal de pacht van het amfioen aanmerkelijk stijgen, als 1°. de passer van Tanara door het Gouvernement wordt overgenomen, waaromtrent ik reeds tweemaal een voorstel gedaan heb, dat ik zoo vrij ben bij deze te herhalen; 2°. meerdere madatkitten worden opgericht, waartoe ik denk dat men zal overgaan.

Moet het amfioenschuiven geduld worden, en is er vooralsnog geen mogelijkheid het lichaam en ziel verdervend gebruik van dit heulsap uit te roeien, dan is er geene reden waarom het Gouvernement er niet de winsten van zou trekken die er van te halen zijn. Ik ondervind dagelijks, dat, ofschoon het gebruik van amfioen in deze residentie niet zoo algemeen is als elders, zich echter overal enkele schuivers bevinden. Dit zou dus pleiten voor de vermenigvuldiging der kitten; maar ik kan het met mij zelven nog niet eens worden over de vraag, of daartegen niet opweegt de zekerheid die ik heb, dat het aanleggen van meer kitten ook meer schuivers zal vormen. Die onzekerheid is dan ook de reden, waarom ik de door de Hoofd-directie gevraagde consideratiën omtrent dit punt nog altijd ontwijkend heb beantwoord.

In de tweede plaats zullen de pachten vermeerderen, indien in sommige der bestaande conditiën eenige wijziging wordt gebracht. Ik heb hier vooral het oog op Pontang, langs welke plaats alle vaartuigen gaan die zout naar de binnenlanden voeren en met rijst van daar terugkomen.

Deze vaartuigen betalen zeer onregelmatig of in het geheel geen belasting, ofschoon een lichte en gelijke opbrengst ze niet zou drukken, en toch eenig noemenswaardig voordeel opleveren. Ik zou gaarne hieromtrent nadere voordrachten doen, doch als de omstandigheden dit, zoo als waarschijnlijk is, niet zullen toelaten, zal mijn opvolger zeker, bij een algemeen overzicht van Bantam, daartoe spoedig aanleiding vinden.

In de derde plaats kan men zich gerust eene aanzienlijke vermeerdering der pachten voorstellen, als de binnenlandsche bazars eens geregeld zullen kunnen worden verpacht. Daar deze pachten daar geheel vreemd zijn, moet men op dit punt met de grootste behoedzaamheid te werk gaan. Om die reden heb ik een mij gedaan voorstel, om die verpachting bij admodiatie aanvankelijk op *f* 200 's maands te stellen, vooralsnog in overweging gehouden, en ben ik ook thans nog onzeker of ik een voordracht in dien zin zal doen. In allen gevalle zal het noodig zijn in de eerste tijden de bazars onder de hand te verpachten aan zoodanige Inlanders, die op den gemeenen man eenigen invloed hebben. Overigens zou het mij niet verwonderen, indien met der tijd, en wellicht reeds spoedig, de bazaars van Sadjira, Tjiangasa, Tjidadap, Kadoedjankong, Tjidasari, Tjimanoek en Tjekkek ieder *f* 1000 opbrachten, zonder de winsten op het amfioen bij eventueelen invoer te berekenen.

Eene vermeerdering van de opbrengst der pachten mag men natuurlijk ook verwachten van de toenemende welvaart van Bantam, die daarop niet zonder invloed kan blijven, alsmede van de maatregelen ten opzichte van het zout genomen, waarvan het gevolg zich vooral op de strandpassers zal vertoonen.

Ik heb hiermede de voornaamste bronnen van inkomsten voor het Gouvernement afgehandeld; het zal niet noodig zijn nog afzonderlijk stil te staan bij de geringe, ofschoon dagelijks vermeerderende, die voortvloeien uit in- en uitgaande rechten, passengelden, debiet van zegels en dergelijke. Alleen bij de vogelnestklippen wil ik nog een oogenblik verwijlen. De tot hiertoe reeds verhuurde zijn die van Sawarna en Patoedja, die dit jaar *f* 400 hebben opgebracht, doch waarvan de inkomsten jaarlijks vermeerderen. In de afdeeling Lebak zijn er nog een aantal die, hetzij wegens verwaarloozing, hetzij om andere redenen, thans nagenoeg niets opleveren. Ook is mij bericht dat zich zeer goede vogelnestklippen bevinden in het Anjersche gebergte bij de Dano; doch alle pogingen om hare rechte plaats op te sporen, zijn, niettegenstaande het uitloven van premiën, tot dusverre vruchteloos geweest. De aandacht van den Resident moet te meer op deze allen gevestigd blijven, daar de geringe opbrengst der reeds bekende vogelnestklippen stellig in verwaarloozing haren voornamen grond heeft.

Tot dusverre heb ik de residentie Bantam alleen van hare goede zijde

beschouwd; mijn plicht vordert dat ik ook niet uit het oog verlieze, in welke opzichten zij zich nog als achterlijk voordoet.

In de eerste plaats kan ik niet ontveinzen, dat de algemeene en districts-politie nog zeer veel te wenschen overig laat. Nooit is er politie in Bantam bekend geweest, en ik kon en dorst dus ook niet verwachten, dat ik dadelijk bekwame ambtenaren vinden zou; en, helaas! ik heb die ook nu niet, ofschoon ik, om zoo te zeggen, dag en nacht ben werkzaam geweest om ieder hunner zijne verplichting onder het oog te brengen. Het zou intusschen onbillijk zijn indien ik niet getuigde, dat allen, de een meer de ander minder, bewijzen hebben gegeven van ijver en welwillendheid, waaruit de gegronde hoop ontstaat, dat men ook in Bantam langzamerhand bekwame inlandsche hoofden zal bekomen, en dat zoo allengs de politie zal worden verbeterd en de strooperijen en andere misdaden zullen verminderen, die intusschen, ofschoon zij van tijd tot tijd nog wel eens voorvallen, echter, naar mijn beste weten, minder zijn dan in eenige andere residentie van eenige uitgestrektheid.

In de tweede plaats is Bantam nog verre ten achteren in de koffiecultuur. Reeds boven heb ik gezegd, dat ik den aanplant van zoovele koffieboomen slechts aanvoerde als een bewijs van welwillendheid. Deze cultuur is hier nooit bekend geweest; geen wonder dat de tuinen, ondanks de zorgvuldigste voorschriften, niet overal even goed zijn aangelegd; dat hier een verkeerde tijd van planten, daar eene slechte keuze der gronden, ginds weder gebrek aan schaduw het wegsterven van een groot deel van het geplante ten gevolge hebben gehad; ofschoon, vooral in de afdeeling Anjer, ook de buitengewone droogte van dit jaar veel tot die slechte uitkomst heeft bijgedragen. Hier geldt het spreekwoord: al doende leert men. Door ondervinding wijzer geworden, zal men ieder jaar beter de misslagen vermijden, en dus een beteren uitslag mogen verwachten. Men mag zich dus vleien, dat binnen weinige jaren deze tak van cultuur die vruchten zal opleveren, die men recht heeft van de uitstekende hoedanigheid der gronden en de gewilligheid van den gemeenen man te hopen.

Ik sprak hier alleen van de koffie. De bekwaamheid van de Bantammers in de pepercultuur is genoeg bekend; doch deze tak van landbouw wordt gedrukt door de zwarigheid, dat men den gemeenen man maar niet zoo in eens kan overtuigen, dat de *toekomende* tijd nimmer meer gelijk zal worden aan den *verledenen.* Dit zal echter langzamerhand gemakkelijker worden, wanneer de nu langen tijd zoo verwaarloosde oude pepertuinen weder in orde zijn gebracht, de weinige nieuwe vruchten beginnen op te leveren, en de planter, bij de thans geheel vrije beschikking over zijn product, daarvan een nooit te voren gekenden prijs maakt.

In alle andere takken van den Javaanschen landbouw is de bekwaamheid van den Bantammer zoo groot, dat daarin, zoo ik geloof, slechts weinig kan verbeterd worden.

In de derde plaats moet ik het als eene schaduwzijde van Bantam aanmerken, dat daar nog zooveel domheid en bijgeloof bestaat; dat men er nog zooveel vertrouwen stelt in djimats, tooverbriefjes en de verhalen van sommige vagebonden, en dat men er in sommige districten nog zoo is ingenomen tegen de vaccine. Evenwel is de residentie in dit opzicht niet erger dan andere. Ofschoon ik het niet zeker weet, meen ik toch te mogen gelooven, dat in geene andere residentie van Java de vaccine in zulk een korten tijd sedert hare invoering, zoo groote vorderingen heeft gemaakt als in Bantam. Ook ben ik vrij stellig onderricht, dat te Samarang, gedurende de heerschende ziekte [1]), een aantal ongelukkigen heul en troost hebben gezocht bij de tooverbriefjes, hun door belangzuchtige priesters verkocht. Zoo verregaande dom en bijgeloovig zijn mijne Bantammers niet. Vol vertrouwen gebruiken zij de voorgeschreven geneesmiddelen, hoezeer zij weten dat het voornaamste bestanddeel een drank is waarvan hun godsdienst hun anders het gebruik verbiedt. Des avonds vereenigen zij zich in de tempels of in plechtige omgangen, om den goeden God te smeeken, de ramp zooveel mogelijk af te wenden, — eene handelwijze die hun tot eer strekt in het oog van ieder denkend mensch, die alle ondermaansche wederwaardigheden aanmerkt als beschikkingen van den grooten Regeerder des Heelals.

Eindelijk moet ik nog onder de min gunstige verschijnselen vermelden, dat tot dusverre niet alle nieuwe inrichtingen mij in gelijke mate stof geven om mij over den goeden uitslag te verblijden. Tjilangkahan en de post aldaar beginnen eerst dit jaar uitzicht te geven, dat de inrichting aan het doel zal beantwoorden. De zoo lang geteisterde Zuid heeft in de laatste

---

[1]) Namelijk de Aziatische Cholera, die zich in April 1821 bijna gelijktijdig te Samarang, Japara en Batavia vertoonde, en in het begin van Mei zich o. a. ook uitbreidde naar Bantam, zooals ook een weinig later blijkt. Toen de heer Tobias op ult° Mei dit rapport opmaakte, vleide hij zich nog dat de ziekte in die residentie slechts een betrekkelijk gering aantal slachtoffers zou vorderen; doch hoe spoedig de zaak van gedaante veranderde, blijkt uit de missive waarmede hij den 28sten Juni zijn verslag aan den Gouv.-Gen. opzond, en waarin o. a. het volgende gelezen wordt. „Het verslag is opgemaakt onder ult° Mei, toen ik mij vleide dat de heerschende ziekte spoediger zou eindigen, dan helaas! bij de uitkomst is gebleken. Hoezeer echter deze verschrikkelijke bezoeking zich reeds bijna over zeven achtsten der geheele Bantamsche bevolking heeft verspreid, heb ik reden om mij te vleien dat zij hier minder zal woeden dan elders, waar het getal der slachtoffers dat in Bantam verre overtreft." Maar ook deze hoop is niet vervuld; integendeel is de sterfte zeer aanzienlijk geweest, en bezweken ook in de maand Juli nog dagelijks een honderdtal menschen. Na die maand nam ze allengs af, zoodat in September het aantal sterfgevallen tot vier à vijf daags verminderd was.

drie jaren al de ijselijkheden van een nijpenden hongersnood gevoeld; ook dit jaar zal het gewas nog slechts voor zeven achsten genoeg zijn. Daar echter de zorg van het Gouvernement zich tot het gelasten der noodige voorzieningen heeft uitgestrekt, mag men de blijde verwachting koesteren, dat de hongersnood daar ten laatste een einde zal nemen en door overvloed vervangen worden zal. Als middelpunt van het Zuiderstrand kan Tjilangkahan zijne bestemming niet missen van daar de veiligheid te bevorderen, en blijft het dus nuttig en noodzakelijk, ook dan wanneer er niets buiten den post en eenige hoofden aanwezig waren. Maar bovendien heeft dit laatste jaar reeds de uitnemendheid van den grond doen kennen; het rijstgewas heeft er een honderdvoudig product geleverd, terwijl alleen gemis aan plantpadi er oorzaak is van de schaarschte; katoen vooral, maar ook koffie en suiker slagen er uitmuntend. Ook de bevolking is er vrij aanzienlijk. Nog één jaar moeite en zorgen en Tjilangkahan zal welvaart en voorspoed vertoonen; het zal en moet de markt en stapelplaats worden van alle aan de Zuiderstranden geteelde producten. Vervoer over land is er niet moeilijk wegens de nabijheid van zich om de Noord uitstortende rivieren, en bij eene groote vermeerdering van producten, geschikt voor de Europeesche of Chineesche markt, zoo als koffie en katoen, biedt de naburige rivier Tjibinoeangan veilige ligplaatsen aan voor brikken en andere groote vaartuigen.

Omtrent de verbeteringen die in deze residentie zouden te maken zijn, heb ik in vroegere memoriën advies uitgebracht, vooral betreffende deze beide punten: 1°. of de bestaande verdeeling der residentie doelmatig is, 2°. of er meer kanalen of waterleidingen zouden noodig zijn. Ik stip hier alleen aan, dat de slotsom van mijn advies omtrent het eerste punt nederkomt op de aantooning, dat men meer Regenten en Hoofden zal noodig hebben, naarmate de welvaart toeneemt; maar dat de tijd voor die verandering ook daarom nog niet daar is, wijl het thans onmogelijk zou zijn een grooter aantal bekwame Hoofden te vinden. En wat het andere punt betreft zal ik hier alleen herhalen, dat waarschijnlijk ook ten opzichte van waterleidingen groote veranderingen en verbeteringen noodig zijn, maar dat ik met alles wat daartoe betrekking heeft niet genoegzaam bekend ben, om die nu reeds bepaaldelijk aan te wijzen. Ik twijfel niet of zij zullen zich langzamerhand van zelf doen kennen.

Voor 't overige spreekt het van zelf dat kleine veranderingen en verbeteringen, vooral zulke die betrekking hebben op eene goede politie, zich langzamerhand van zelf zullen voordoen; zooals ook reeds op de eerste organisatie van Bantam in 1819 door mij achtereenvolgens wijzigingen en uitbreidingen, naarmate der behoefte, verzocht zijn, die ik niet noodig acht hier allen in bijzonderheden op te geven. Ik stip alleen aan dat ik, als een wezenlijk voordeel voor de politie, de overneming van den bazaar van

Pasilian heb voorgesteld. Een andere maatregel van goede politie zou het mijns inziens zijn, Europeesche politie-beambten te plaatsen op de grenzen van het Tjiandjoersche, Buitenzorgsche en de Bataviasche bovenlanden. Tijdsgebrek en omstandigheden hebben mij belet over dit zoo gewichtig punt met de Residenten van genoemde landschappen in briefwisseling te treden, of er die aandacht op te vestigen en dat onderzoek te doen, dat voor eene gemotiveerde voordracht vereischt wordt.

Ik wensch dit verslag te eindigen met eene korte recapitulatie der vooruitzichten die deze residentie aanbiedt.

Bantam heeft eene bevolking van nagenoeg 300,000 zielen. Ik zal echter de huisgezinnen die zich op den landbouw toeleggen, slechts op 55,000 stellen. Ik neem aan dat ieder hoofd van een huisgezin met zijne vrouw, kinderen en tot zijn gezin behoorende nabestaanden gemiddeld voor eene waarde van *f* 50 's jaars aan rijst, koffie, peper, katoen, suiker, indigo of wat het ook zij, produceert, en dat het Gouvernement, als eigenaar van den grond, niet meer voor zijn aandeel neemt als één vijfde. Men verkrijgt dan voor de landelijke inkomsten *f* 550,000. Voeg hierbij voor den verkoop van 1500 kojans zout à *f* 50 per kojan *f* 75,000, en voor de opbrengst der pachten eene ronde som van *f* 100,000, dan krijgt men reeds van deze drie middelen een totaal inkomen van *f* 725,000, om niets te zeggen van uit- en ingaande rechten, zegels, jaarpassen en andere dergelijke, evenmin als van de indirecte voordeelen die Bantam zal en moet aanbrengen. Als men deze, in alles (en vooral met betrekking tot het zout) zeer laag berekende inkomsten niet binnen weinige jaren van Bantam durfde verwachten, zou men inderdaad van overdreven mismoedigheid te beschuldigen zijn, te meer daar men de zekerheid heeft, dat Bantam reeds dit jaar, bij middelmatig slagen van het zout, ruim de helft van die som zal opleveren.

Zijn deze vooruitzichten reeds gunstig, zij krijgen nog eene geheel andere gedaante, wanneer men, met de hoop en de verwachtingen, gerechtvaardigd door de bestaande inrichtingen en door de vaderlijke bedoelingen van het Gouvernement, bij een land als Bantam en een volk als de Bantammers, het waagt met den blik in een meer verwijderde toekomst door te dringen. Wanneer men dan de uitgestrektheid van den grond, de toenemende bevolking, de geographische ligging, de nabijheid van de hoofdplaats en honderd andere kleine voordeelen van deze residentie in aanmerking neemt; — wanneer men zoovele nog met bosschen en struiken bedekte heuvelen ziet, wier met golvend graan bedekte naburen bewijzen wat ook zij kunnen worden; — wanneer men zoovele lachende velden aanschouwt, en dan het oog richt op de menigvuldige nabijgelegen nog woeste streken, die slechts wachten op de nijvere hand van den ploeger, om weldra een

even rijken oogst te dragen; — wanneer men de vele wouden nagaat, nu nog het ongestoord verblijf van tallooze roofdieren, die ze slechts nu en dan verlaten, om zoo mogelijk den zich steeds verder verspreidenden landman te straffen, wijl hij hun het gerust verblijf in de wildernis tracht te betwisten en hun die reeds gedeeltelijk heeft ontwoekerd; — wanneer men de oogen slaat op die menigvuldige kronkelende stroomen, wier kabbelend nat zich nu nog nutteloos in den Oceaan gaat verliezen, maar die slechts wachten op eene leidende hand om met hun vruchtbaarmakend vocht uitgestrekte beemden te drenken; — wanneer men bedenkt dat in de uitgestrekte, wellicht in omvang voor Demak niet onderdoende Panimbangsche velden, ploeg en buffel den landbouwer nog onbekend zijn, en toch de nauw bewerkte grond genoeg oplevert om de bevolking voor hongersnood te vrijwaren; — wanneer men eindelijk dat aanmerkelijk gedeelte der bevolking gadeslaat, dat, schier nog in den natuurstaat levende, slechts werkt om voldoening aan de eerste behoeften, en dan bedenkt dat ook zij, eenmaal tot hoogere beschaving gebracht, meer behoeften zullen kennen en, terwijl zij de duizenden wegen betreden die openstaan om daaraan te voldoen, het hunne tot de algemeene welvaart zullen bijdragen; — dan voorzeker duizelt men bij de gedachte wat er eens van Bantam worden kan. Wat was het tien jaar geleden? Wat is het thans? Wat zal het over tien jaar, en wat zal het over eene halve eeuw zijn?

OVER DEN RECHTSTOESTAND TER HOOFDPLAATS PALEMBANG.

Toen in 1825 het alsnog vigeerend reglement op de administratie der politie, der civiele en crimineele rechtsvordering voor de hoofdplaats Palembang werd ingevoerd, en toen in 1832 daarop eene ampliatie bij besluit van den Commissaris over Palembang en Banka van Sevenhoven werd vastgesteld, waren deze maatregelen belangrijke schreden op de baan der ontwikkeling van de bij uitnemendheid Indo-Muzelmansche stad.

Toen werd toch in de eerste plaats het beschavend Europeesch element, in de persoonlijkheid van den Resident, aan het hoofd gesteld der daarbij opgerichte Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke rechtspleging; ten tweede ook door de toevoeging van een Europeesch beambte als Secretaris zorg gedragen, dat aan de ontwikkeling die deze President haar zou moeten geven, ook die der vormen niet ontbrak; en eenige bepalingen opgenomen die een bij uitstek liberaal karakter droegen, zooals de met Indische toestanden vertrouwde maar zelden heeft aangetroffen; zoo, om slechts het voornaamste aan te stippen, werd ontslag uit voorloopige hechtenis tegen borgtocht toegelaten, en instede der onbeperkte macht, elders aan de priesterraden toegekend (en thans door art. 3 van het reglement op de rechterlijke organisatie, helaas! als regel gesteld), een hooger beroep van uitspraken der Rechtbank voor (dus genaamde) geestelijke zaken toegelaten. Ook de uitbreiding der Europeesche rechtspleging over de binnenlanden werd mogelijk gemaakt en tot doel gesteld.

Gezegd reglement werkt sedert ruim veertig jaar. Wat vroeger eene weldaad was, is nu ten eenenmale onvoldoende geworden. Wel is waar, heeft men sedert een twaalftal jaren aan de Rechtbank een rechtsgeleerde toegevoegd, onder den vrij zonderling klinkenden titel van fungeerend Secretaris, en hierdoor de noodzakelijkheid van hervorming erkend; maar of deze voldoende was, zal na de lezing van dit opstel blijken.

I.

De Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke zaken bestaat, als gezegd, uit den Resident als voorzitter, eenige inlandsche leden, den Djaksa en den Secretaris. Zij spreekt recht *in civilibus* van af eene proceswaarde van *f* 100, met hooger beroep aan het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch Indië, wanneer het geschil meer dan *f* 500 beloopt.

Toen zij gevestigd werd was het niet meer dan natuurlijk, dat de Resident haar voorzat.

Hij was de vertegenwoordiger van den Nederlandschen invloed, en het gold vooral, de Rechtbank vrij te houden van den Inlandschen.

Na ruim veertig jaar is de toestand echter geheel veranderd.

De diplomaat bij een Oostersch Hof is geworden de machthebber over uitgestrekte landschappen. Bijna jaarlijks is zijn gebied uitgebreid, en het is nu zoo uitgestrekt, dat, wil hij elke hoofdplaats daarvan, overeenkomstig zijne instructie, eens in het jaar bezoeken, vijf maanden daartoe niet te veel zijn.

Een hoofd van gewestelijk bestuur, dat zich ten hoogste zeven maanden in het jaar te zijner standplaats ophoudt (één van welke dan nog de vastenmaand is, gedurende welke de Inlandsche rechtszaal gesloten is), voorzitter eener bij uitsluiting locale Rechtbank, is eene anomalie die zich alleen uit de wordingsgeschiedenis van dien toestand laat verklaren.

Mij is geen Resident van Palembang bekend die, blijkens eenig praedicaat, rechtsgeleerde studiën heeft gemaakt. Men is daaraan te gemoet willen komen door, als Secretaris, op *f* 200, later *f* 300, maandelijksch tractement, der Rechtbank een jong rechtsgeleerde toe te voegen.

Dat was een halve maatregel.

Een pas beginnend jongman te willen maken tot den vertegenwoordiger van het rechtsgeleerd element tegenover de administratieve willekeur, tot den zuiveraar van sedert eeuwen steeds onreiner wordende toestanden, is veel van hem verwachten. Slechts aan een man, ervaren in Maleische toestanden en met groote rechtskennis bedeeld, tevens van onuitputtelijke nederigheid, zou men die eischen kunnen doen. Het kon toch niet anders of van een met *f* 200 's maands bezoldigd, pas beginnend ambtenaar, moesten de raadgevingen al zeer weinig gelden. Maar het beginsel zelf was verkeerd. Had men rechtskennis noodig, dan moest die niet alleen in den griffier zijn vereischt geworden.

Een kundig rechtsgeleerde zal een minder ervarene misschien vrij wel de functiën van griffier kunnen doen uitoefenen; maar dat tot het in schrift stellen van beslissingen, door inlanders zonder eenige leiding dan van een administratief ambtenaar genomen, rechtskennis vereischt zou zijn, kan men

niet aannemen, tenzij men erkenne, dat het te doen is om aan onjuridische uitspraken een glimp van recht te geven.

Hoe weinig goeds die in-dienststelling van een in rechten gegradueerd Secretaris hàd kunnen doen, dat goede werd nog verminderd, doordien hem tevens de betrekking van Auditeur-militair voor het gewest Palembang werd opgedragen. En toen in 1863 daaraan de garnizoenen, gelegen in *Banka* en *Riouw en onderhoorigheden*, werden toegevoegd, en de latere gebeurtenissen uitbreiding van militaire macht in het Palembangsche medebrachten, nam die tweede betrekking in gewicht toe [1]). Wel is waar werd de bezoldiging op *f* 300 gebracht, maar de positie tegenover het administratief gezag verbeterde niet. Aan de andere zijde was die van den Auditeur zeer onafhankelijk.

De Auditeur toch heeft de bevoegdheid zich eigener gezag op reis te begeven. Ziet daar dan een griffier, die, krachtens eene bijbetrekking, elk oogenblik zijn post naar eigen goedvinden kan verlaten.

Alvorens over de leden der Rechtbank te spreken, wil ik over de bestanddeelen der inlandsche maatschappij ter hoofdplaats Palembang een en ander zeggen.

Het kerkelijk element beheerscht daarin alle toestanden.

Naast de priesters hebben de Arabieren overwegenden invloed. Hun aantal is zeer groot, grooter dan op eenige andere plaats in Nederlandsch Indië.

Bijna zonder uitzondering leven zij van den groothandel, en de Klingalees en Chinees zijn op eene enkele uitzondering na slechts hunne vazallen.

De Arabier te Palembang bezit eene ontwikkeling die menigeen verbaast. Zijn scherpzinnigheid, de omvang van zijn handel, en de ongemeene welvaart die hij geniet, maken hem tot den Koning van Palembang; zelfs de hoogste rangen van den zoo talrijken inlandschen adel zijn door zijne uitnoodiging vereerd.

De zuiver inlandsche maatschappij verschilt veel van die men elders aantreft. Merkwaardig is het, dat de aristokratie van geboorte zoo goed als geheel door die van het geld is verdrongen. Alleen de Regeering stelt nog belang in den geboorte-adel. Ook hier is de sociale ontwikkeling de politieke vooruit. De handel heeft een stroom van welvaart doen ontstaan, waarvoor de bakens zijn bezweken die de indeelingen der oud-inlandsche maatschappij beschermden.

Verscheiden inlanders drijven groothandel, althans hunne operaties zijn geheel dezelfde, als die van den meest bemiddelden Arabier.

Maar nog meer dan door de stoffelijke ontwikkeling verschilt de hoofd-

---

[1]) Thans zijn er jaarlijks 75 militaire vonnissen, hoezeer men ook tot disciplinaire afdoening in vele gevallen genoopt zij.

plaats van andere Indische steden, doordien de aangenomen onderscheiding tusschen inlanders en met dezen gelijkgestelden niet door de maatschappelijke toestanden wordt gewettigd.

De Arabier, Chinees en Klingalees wonen met den inlander dooreen, een enkel verbod voor de Arabieren om zich in eene der kampongs te vestigen [1]) uitgezonderd.

Het spreekt van zelf, dat de sedert eeuwen bestaande omgang met den Arabier op den inlander der hoofdplaats een beschavenden invloed heeft gehad. Ik maak geen zwarigheid om te verklaren, dat de man van zaken onder den inlander vaak voor den Arabier niet in ontwikkeling onderdoet. Godsdienst en nijverheid hebben hier samengewerkt om den inlander op te heffen tot het niveau van den Arabischen stam, die nergens in Nederlandsch Indië zoo ontwikkeld is en over zoo belangrijke kapitalen te beschikken heeft. Zoo is, hoevele klachten ik reeds heb moeten hooren over de Rechtbank voor dusgenaamde geestelijke zaken, nog nimmer van de zijde van een Arabier geklaagd, dat geen van hunnen landaard daarin zitting heeft.

Niets natuurlijker dus, zou men oppervlakkig zeggen, dan dat de Rechtbank uit inlandsche leden zij samengesteld. Maar in stede van die lieden te trekken uit dat deel der bevolking, dat door nijverheid en fortuin feitelijk tot de aanzienlijken behoort, wordt zij steeds beschouwd, als ik het zeggen mag, als een kosthuis voor op zwart zaad geraakte inlandsche ambtenaren.

Toen voor weinige jaren met het dusgenaamd stelsel van divisiehoofden in de bovenlanden werd gebroken, en die schakel tusschen den controleur en de pasirahs (margahoofden) verviel, was het gevolg, dat een tal inlanders naar de hoofdplaats stroomden, die, aan vrij hooge bezoldigingen gewoon, het nu met een karigen tijdelijken onderstand moesten doen. Men is toen allengs die lieden gaan benoemen tot leden der Rechtbank, eenvoudig om, door den een hoogere inkomsten en den ander uitzichten daarop te geven, hen niet te zeer te verbitteren.

Nu is misschien wel eens een bekwaam man onder hen aanwezig geweest, doch men moet verwachten, dat zij in den regel ongeschikt zullen zijn tot eenige werkzaamheid, als die het lidmaatschap der Rechtbank behoort mede te brengen.

Zoo zij toch al van de hoofdplaats geboortig zijn, zij zijn reeds als knapen het binnenland ingegaan, en enkelen hunner hadden, toen genoemde maatregel genomen werd, sedert dertig jaren de hoofdplaats niet meer gezien. Zij waren dus met hare instellingen en gebruiken, vaak met haar dialect, geheel onbekend.

---

[1]) Reden van dit verbod schijnt te zijn, om den inlandschen adel te vrijwaren voor den, vooral waar het grondbezit geldt, sluwen en proceslustigen Arabier.

Ziet daar dan de elementen die, met een hoofd van *gewestelijk* bestuur en een jong Europeesch rechtsgeleerde, de locale en machtige Rechtbank van den hoofdzetel van den Islam in Nederlandsch Indië uitmaken.

Dat men ze daartoe aangewend wil zien, is het gevolg eener onjuiste opvatting. Men ziet in hen de *hoofden* van het volk. Dat zijn zij echter in geenen deele. Meestal in moeilijke omstandigheden verkeerende (want zelfs één honderd vijftig gulden 's maands is niet genoeg om den weelderigen bewoner der hoofdplaats in staat te stellen een rang op te houden), ontleenen zij hun aanzien aan de betrekking die zij bekleeden, en moesten daarvoor niet uithoofde van hun beweerden rang in aanmerking komen. Slechts één hunner is een man van geboorte. En op de rijke hoofdplaats gelden lieden als de leden der Rechtbank al zeer weinig. Wil men werkelijk hoofden vinden, dan moet men die zoeken in de leden der onttroonde vorsten-familie. En deze in eer of aanzien te herstellen, daaraan denkt, geloof ik, niemand, zelfs, hunne relatiën misschien uitgezonderd, de inlander niet. Er bestaat dan ook een voorschrift der Regeering, dat de strekking heeft hen uit te sluiten.

II.

Ik kan niet beter aantoonen, welk een op zijn gunstigst nutteloos te noemen element de inlandsche leden uitmaken, dan door eenige mededeelingen te doen omtrent de Rechtbank waar zij hunne inzichten vrijelijk kunnen doen gelden, namelijk, die «voor kleine zaken».

Krachtens art. 111 van het reglement hield, gedurende het bestaan der sultansmacht, de rijksbestierder met een inlandsch ambtenaar tweemaal 's weeks zitting, tot beslechting van geschillen wier waarde een bedrag van *f* 25 niet te boven ging. Die rechtsmacht werd bij de ampliatie van 1825 tot *f* 100 uitgebreid.

Toen de politieke toestand veranderde en het inlandsch zelfbestuur ophield, nam de Resident van Palembang op zich de Rechtbank voor kleine zaken te reorganiseeren. Hij benoemde leden en een president, adviseurs en een secretaris. Alleen de laatste wordt bezoldigd met *f* 50; de president is een lid van de Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke rechtspleging, de overige leden zijn op onderstand gestelde oud-ambtenaren of andere inlanders, die door het Bestuur, maar niet door de bevolking, tot de aanzienlijksten worden gerekend.

Deze Rechtbank, door een onbevoegde macht samengesteld uit geheel willekeurig gekozen elementen, heeft ten jare 1868 vier honderd zaken te beslissen gehad. Om een denkbeeld te geven van de wijze waarop zij recht spreekt, zal ik een gedeelte van haar proces-orde in het kort mededeelen.

Het bewijs wordt meestal door getuigen geleverd. Deze worden niet beëedigd alvorens hen te hooren. Na hun verhoor vraagt men aan de partij, in wier nadeel zij getuigen, of zij er in bewilligt, dat die getuigen worden beëedigd, onder kennisgeving tevens, dat zij in dat geval de zaak verliest. Geeft zij die toestemming niet, dan teekent zij te gelijker tijd hooger beroep aan. Dan wordt er een soort van vonnis opgemaakt, dat inderdaad een proces-verbaal is, en den rechter in hooger beroep in de grootste ongelegenheid brengt; want het bevat in werkelijkheid geenerlei bepaalde uitspraak, welke hij aan de — trouwens niet vermeld wordende — gronden kan toetsen.

Deze proces-orde behoeft geene kritiek.

Toèn ik haar aanvankelijk leerde kennen, kon ik haar geen ander ontstaan toekennen, dan dat zij was ingevoerd door iemand, die wel eens van een gerechtelijken eed had hooren gewagen, doch dien had verward met de eeds-aflegging der getuigen.

Dat schijnt echter het geval niet te zijn.

Althans ook bij de Rechtbank voor geestelijke zaken bestaat de instelling. Zij is niet van Muzelmanschen oorsprong, maar, gelijk mij is verzekerd, eene gewoonte uit de bovenlanden.

Dat lieden, die aan zich zelven overgelaten eene dergelijke rechtspraak voeren, meer kwaad dan goed doen in de Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke rechtspleging, behoeft geen betoog. Toch trekken zij aanzienlijke bezoldigingen en vormen zij een Rechtbank, die over eene dagelijks aangroeiende stad van zeventig duizend inwoners, eene door den handel zoo ontwikkelde en als de kern van den Islam in Nederlandsch Indië zoo belangwekkende bevolking, bijna souverein recht spreekt; tegen wier vrijspraken, vonnissen beneden de twee jaar dwangarbeid, *f* 500 geldboete en in burgerlijke zaken beneden dat bedrag, *geenerlei* voorziening bestaat.

III.

Na het gezegde zal de stelling niet meer vreemd zijn, dat van het rechtswezen ter hoofdplaats weinig goeds is te maken, dan door uitsluiting van het inlandsche element en in-de-plaatsstelling van het Europeesch rechtsgeleerde.

De verfoeilijke regel, dat over den inlander door zijne hoofden behoort te worden rechtgesproken, vervalt, waar de politieke toestand dusdanig is gewijzigd, dat de zuiver demokratische instellingen van den Islam regeeren; waar de afstammelingen van hen, die als hoofden hebben gezag gevoerd, sedert lang tot armoede vervallen, vaak als matroos en daglooner moeten trachten in hun onderhoud te voorzien, daar de wel talrijke, maar toch karige toelagen, van Gouvernementswege hun toegekend (daar zijn er van drie gulden 's maands), geheel onvoldoende zijn.

Nog minder beteekent die regel, waar de inlander zich zoo met den Arabier, Chinees en Klingalees heeft vermengd [1]); waar, in meer dan de helft der burgerlijke twistgedingen, vreemde Oosterlingen als partijen optreden; waar eindelijk de inlander het niveau van den Arabier heeft bereikt, en vaak zelfs in rijkdommen niet bij hem achterstaat, en de min gefortuneerde inlander de hem door den vermogenden Arabier in commissie gegeven goederen overal in de binnenlanden slijt.

Wat is dan ook het gevolg van het blindelings ter hoofdplaats Palembang toepassen van een regel, die helaas! als axioma geldt? Over den sluwen, vermogenden Arabischen handelaar, den rijken grondbezitter, den bevrachter van talrijke schepen, laat men rechtspreken door eenige inlandsche plebejers, die, na hun leven in het binnenland te hebben gesleten, aan de genade van den voorzitter [2]) een schamel bestaan te danken hebben; wier plaatsing in de Rechtbank door geboorte, aanzien, gegoedheid noch kundigheden wordt gerechtvaardigd, en die hun geheele leven door hebben gekneveld, daar zij, gelijk nu nog de margahoofden, zelven de boeten genoten, die zij oplegden.

En deze inrichting betaalt men met vrij aanzienlijke sommen. Waar men voor *f* 1500 's maands een Raad van Justitie kon vormen, gelijk te Makasser, Ambon en Padang bestaat, geeft men hier bijna *f* 1100 voor eene DUS GENAAMDE inlandsche Rechtbank.

IV.

Zal de toestand genoegzaam verbeteren door de ordonnantie van 1855 toe te passen, en de vreemde Oosterlingen te onderwerpen aan onze wetgeving? Zoo luidde de vraag mij door een bij uitstek zaakkundige gedaan.

Ik geloof het niet. Zulk eene wetgeving zal door Europeesche rechters moeten worden toegepast. Maar dan ontneemt ge aan de thans bestaande Rechtbank de helft harer werkzaamheden. En welk eene schreeuwende onbillijkheid! De vermogende Arabier zal den kleinen man gemakkelijk en met weinig kosten kunnen aanspreken, en deze, die door hem zoo vaak

---

[1]) Bij het inzien van stamboomen, die werden voorgebracht om aanspraken op den grond te staven, is mij telkens gebleken, dat de lieden die algemeen voor inlanders te boek stonden, inderdaad van Chineesche en Klingaleesche afkomst waren. Zoo voert menigeen nog, ten teeken zijner Chineesche afkomst, den titel „babah", die met eene kris over de straat gaat. Om slechts één voorbeeld te noemen, de tegenwoordige secretaris der Rechtbank voor kleine zaken.

[2]) De Resident bezigde hen in den laatsten tijd zelfs tot het doen van nachtelijke ronden. Op grond van welke bepaling is onbekend, en zulks is dan ook later van hooger hand verboden.

wordt om den tuin geleid, zal den geldschieter niet dan voor eene Europeesche Rechtbank kunnen trekken. Wáár deze tweederlei maat en gewicht goed moge zijn, ter hoofdplaats Palembang zeker niet.

De hoofdplaats is een goed rechtswezen overwaard. Voor wie tweemaal 's jaars de breede Moesi als een mastbosch aanschouwt, de talrijke vlothuizen telt aan beide oevers uren ver uitgestrekt, zal het een raadsel zijn, hoe de rechtsbedeeling inderdaad geschiedt in de helft van den beschikbaren tijd van één enkelen ambtenaar. Het raadsel is gemakkelijk op te lossen. Rechtsbedeeling is er eigenlijk niet. Het aantal vrijspraken is zeer groot. Evenwel de schuld ligt ook aan het geheel ontoereikend zijn van het personeel der politie. Op zes-en-vijftig wijken (kampongs), met eene zeer afwisselende bevolking, kan door onbezoldigde kampongshoofden, inlanders, die de rol van bespieder en bespiede beurtelings waarnemen, nog geen vijftig inlandsche politie-dienaren (die voor kantoor en huiselijk gebruik daaronder begrepen) en één inlandschen schout, niet behoorlijk toezicht worden gehouden, hoe voortreffelijk ook de opperste leiding zij. De meeste misdaden komen dan ook niet aan het licht. Natuurlijk! De politie-dienaren genieten *f* 8.33 's maands tractement en wonen allen in de nabijheid van het residentie-kantoor, in de kampong 16 ilir, het brandpunt der inlandsche maatschappij, met hare drie hoofdkwalen, priesters, lediggangers en publieke vrouwen, waar de kleine man niet minder dan *f* 7 verwoont. Natuurlijk, dat zij het bestaande zedebederf exploiteeren, iets waartoe juist zij de veiligste gelegenheid hebben.

Zoo is dan de hoofdplaats, die zich dagelijks, vooral na het ontstaan van stoomverkeer, ontwikkelt, in vollen vooruitgang, één element uitgezonderd, het besturende en rechtbedeelende.

Nog is er alles geschoeid op de leest van voor veertig jaar. Er is een enkel ambtenaar meer aangesteld, misschien wel een nieuw pakhuis gebouwd, maar de geheele inrichting is verouderd. De zoo talrijke gevangenen worden nog steeds in eenige bovenvertrekken van het fort opeengepakt, en ook de localen voor de rechtspraak zijn geheel onvoldoende, waarbij nog komt, dat zij dagelijks tot andere doeleinden (Protestantsche Godsdienstoefeningen, examina, verpachtingen en wat niet al) worden gebezigd.

V.

Dat de hoofdplaats, het besturend element daargelaten, in vollen vooruitgang is, valt in het oog. Slechts één voorbeeld zal ik noemen, maar dat spreekt. Van ouds was de hoofdplaats een entrepôt, waar de ruwe producten der bovenlanden werden opgestapeld en vanwaar vooral de lijnwaden daarheen werden gevoerd. De kapitalist betaalde den bovenlander zoo veel mogelijk in lijnwaden, en, kon dit niet, dan had hij agenten, die ze in de

bovenlanden gingen slijten. De winsten daarop behaald waren steeds zoo groot, dat een weinig toezicht op de handelingen dier agenten genoeg was om aanzienlijke renten van het kapitaal te trekken.

Immers het werd over tal van handels-vazallen verdeeld, en dezen rekende men tot 10 pct. 's maands interest van den reeds hoog opgeschroefden prijs der afgestane goederen. De kapitalist had den agent steeds in zijne macht, door hem schuldbewijzen te laten afgeven, die na korten tijd opeischbaar waren, veel korter dan immer voldoende was geweest, om de waren te slijten. Stilzwijgend werd, die termijn dan gerekt.

In deze aartsvaderlijke inrichting was het bijna ondenkbaar, dat de kapitalisten belangrijke verliezen leden. Het gebeurde dan ook gansch niet elk jaar, dat één hunner zijne zaken oneer aandeed.

De geregelde stoomvaart heeft echter een diep ingrijpenden invloed gehad. Toen werden speculatiën mogelijk. Menigeen bracht nu zijn tijd door met van Singapore naar Palembang en vandaar naar Batavia te reizen.

Geweldige fluctuaties in den prijs der lijnwaden hadden plaats, en de telkens voorkomende deconfitures doen sterker dan ooit de dringende noodzakelijkheid uitkomen van wettelijke regeling.

Immers, er bestaat geen faillietenrecht. Een Arabier die een passief van meer dan eene ton gouds had, kon schaamteloos volhouden in de laatste vier jaren geene boeken te hebben aangehouden, en de meest in het oog vallende fraudes plegen, zonder dat er eenig dwangmiddel tegen hem bestond [1]).

De schuldeischers moeten met groote kosten vonnis tegen den ongelukkige of kwaadwillige verkrijgen, en de regeling van voorrang, de verdeeling, is geheel overgelaten aan de willekeur van den Secretaris der Rechtbank. Ik zeg willekeur, want er bestaat geenerlei regeling van het onderwerp, en hoe moeilijk is het niet, met den besten wil zelfs, de beginselen van het Wetboek van Koophaudel op dergelijke ongeregelde en abnormale toestanden toe te passen, wanneer alles ontbreekt, wat zweemt naar de organisatie, waardoor het mogelijk is de beginselen en bepalingen van dat wetboek in praktijk te brengen. Het Oud-Hollandsche recht is feitelijk, na veeljarigen invloed van rechtsgeleerde secretarissen, afgeschaft, en wie zal den moed hebben het te doen herleven?

Wat zal men nu doen? Op vreemde Oosterlingen de ordonnantie van 1855 toepassen? Dat is niet genoeg. De inlander is gewoonlijk agent van den gefailleerde, en dus meestal, in geval van misdrijf, zijn medeplichtige. Maar ook, hoe vele inlanders drijven niet evenzeer groothandel [2]) als de

---

[1]) De deconfitures hielden tijdens mijn verblijf te Palembang, 1867—1869, steeds aan: vele passieven bedragen ƒ 30,000 à ƒ 40,000.

[2]) Ik wil slechts de namen van Pangeran Soerio, Kiagoes Mohammad Assiek, Mo-

Arabier! En staat de Chinees te Palembang integendeel niet doorgaans beneden het peil van den inlander der hoofdplaats?

Moet men dan niet erkennen, dat voor afscheiding van den inlander van den met hem gelijkgestelde, niets pleit? En waar, even als reeds de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, de Europeesche handel een zoo geschikten uitweg voor zijne voortbrengselen kan vinden, zal men daar den inlander om den wille van eene in de werkelijkheid ter hoofdplaats niet bestaande onderscheiding, een minder goed rechtwezen schenken, dan dat hetwelk het crediet van den met hem gelijkgestelde zal vermeerderen?

VI.

Het komt mij voor, dat het minste, dat voor de hoofdplaats Palembang zou kunnen worden gedaan, de oprichting zou zijn van een Raad van Justitie als te Ambon of Makasser, echter met althans één rechtsgeleerd lid. Zijne rechtsmacht zou, behalve die over Europeanen, kunnen omvatten die van de tegenwoordige Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke rechtspleging [1]), en het rechtsgeleerd lid zou als commissaris uit haar eene rol kunnen houden van de zaken, thans door de dusgenaamde Rechtbank voor kleine zaken behandeld wordende [2]).

Eerst dan kan men eene rechtsbedeeling verwachten, die de verdere ontwikkeling der hoofdplaats niet in den weg staat, en een bolwerk zal zijn tegen den zedebedervenden invloed der elementen van de oud-inlandsche maatschappij, gelijk die zich het sterkst openbaren bij de Rechtbank, door welke, onder den naam van kerkelijke zaken, de teederste en grootste belangen van den inlander en Arabier worden geregeld.

Een betere rechtsbedeeling zal gemakkelijk zijn in te voeren. Vooreerst toch is de invloed, dien twaalf jaren lang gegradueerde secretarissen hebben

---

hammad Tohir, Hadji Lanang, Masagoes Mohammad Akip aanstippen. De eerste is o. a. aannemer der leverantie van voedingsmiddelen voor de troepen te Muntok.

[1]) Wenschelijk ware de onderwerping daaraan van de bewoners van Djambi en Moeara-Kompeh, die niet onder het rechtsgebied van den inlandschen vazal-vorst behooren. Voor dezen bestaat thans geen rechter. Te Djambi bestaat zelfs over de kettinggangers geen politie-rechtspraak. De politieke agent houdt geene politierol. Trouwens in geheel Palembang is niet één controleur of adsistent-resident tot politie-rechtspraak bevoegd.

[2]) Werk zou voor eene dusdanige Rechtbank genoeg aanwezig zijn. In het jaar 1868 zijn bij de Rechtbank voor burgerlijke en lijfstraffelijke rechtspleging aanhangig gemaakt ruim 120 burgerlijke zaken, en bedroeg het gezamenlijk geldswaardig bedrag der ingestelde vorderingen ruim ƒ 131,000. Daarbij komen dan nog een dertigtal crimineele en overtredings-zaken. In 1869 waren er bijna 60 crimineele zaken.

gehad, niet gering te achten. Inderdaad wordt door hen recht gesproken, een enkele beslissing van het Hoog Gerechtshof daargelaten, volgens de voor Europeanen bestaande wetboeken. Art. 64 van het bestaand reglement, dat zegt: «de uitspraken zullen moeten geschieden naar het *algemeen* recht», liet daartoe den weg open, door niet te bepalen wat onder «algemeen» werd verstaan.

Verder bestaat ter hoofdplaats de instelling van procureurs. In de meeste gevallen verschijnen partijen, bijgestaan door zaakwaarnemers, of treden dezen geheel voor hen op, en sommigen hunner althans bewijzen aan partijen werkelijke diensten, gelijk zij ook de taak van den rechter zeer vergemakkelijken.

Waar voor zaken van eenig belang door hen vaak *f* 200 en *f* 300 loon bedongen wordt, daar is het ook niet onmogelijk, dat de Europeesche pleitbezorger een behoorlijk beloonde werkzaamheid vinde.

Mr. C. P. K. WINCKEL.

VROUWENREGEERINGEN

IN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

In «de Gids» van Juli 1867 schreef de Hoogleeraar de Goeje een opstel over de Berbers, waarin hij ons het beeld dezer merkwaardige stammen van Noord-Africa even treffend als nauwkeurig heeft geteekend. Wanneer men de verhalen leest der reizigers die het Berberland doortogen, merkt men wel hier en daar bijzonderheden op die aan de zeden en denkwijze der Mohammedaansche bevolkingen van den Indischen Archipel herinneren; nooit echter hebben die punten van overeenkomst mij zoozeer getroffen, als toen ik die verspreide trekken in het artikel van den heer de Goeje in één portret vond samengevat. Vooral trof mij de gelijkheid in de wijze waarop beide volken zich den Islam hebben toegeëigend en dien met hunne oorspronkelijke instellingen hebben samengesmolten. Het is alleszins opmerkelijk, dat de Islam aan de beide uiteinden der sfeer waarin zich zijn invloed openbaart, in gelijke mate verzwakt, verbasterd, met vreemde elementen vermengd is; het is niet minder opmerkelijk, dat hetgeen beide volken uit een vroegeren toestand hebben overgehouden, vaak in die mate identiek is, dat men verleid zou worden aan een nauweren ethnologischen samenhang tusschen de bewoners van Insulinde en van Noord-Africa te denken, dan met hetgeen wij van beider lichaamsbouw, talen en lotgevallen weten, bestaanbaar is. Trouwens de gelijkheid van maatschappelijken toestand in vroeger eeuwen schijnt mij genoegzaam om die overeenkomst van oude instellingen te verklaren, evenals de gelijkheid van maatschappelijken toestand in later eeuwen de in zoovele opzichten gelijksoortige opvatting en assimilatie van den Islam verklaart. Niets is dwazer dan te beweren, zooals men wel eens tot aanbeveling der conservatieve regeeringsbeginselen in Indië beweerd heeft, dat er een radicaal verschil in recht en zedeleer, in begrippen en maatschappelijke organisatie tusschen volken en volken bestaat. De ervaring

leert veel meer, dat zich bij de meest verschillende volken op denzelfden trap van ontwikkeling en onder gelijksoortige omstandigheden geplaatst, dezelfde verschijnselen voordoen. Niet veel meer recht heeft de twijfel, of zulk een gemengde en verwarde toestand van godsdienstige begrippen en maatschappelijke instellingen, als volgens de meeste getuigen in de beschaafdste gedeelten van Insulinde bestaat, wel denkbaar, wel met een dragelijke orde en rust in de maatschappij bestaanbaar is. Ook onder de Berbers bestaat zulk een toestand, en de bevolking voelt er zich in dien vorm van den Islam dien ze zich pasklaar gemaakt en aangetogen heeft, volkomen op haar gemak. Ab esse ad posse valet consequentia. De geschiedenis van den Islam bij de Berbersche en bij de Maleische stammen helderen elkander wederkeerig op. Die vergelijking is van het grootste gewicht om hen tot betere gedachten te brengen die, wat Insulinde betreft, vooroordeelen koesteren, door eenzijdige studie ingezogen, die zij niet in de gelegenheid geweest zijn door eigen aanschouwing van land en volk te leeren afleggen.

«Tegenwoordig zijn alle Berbers», zegt de heer de Goeje, «tot den Islam bekeerd, maar zij vatten dien op hunne wijze op. Tusschen het geloof van Mohammed en het hunne is, evenals in het juridische, zoo ook in het dogmatische een aanmerkelijk verschil..... Daumas zegt: «de Berbers hebben den Koran aangenomen maar niet omhelsd; zij hebben zich met het dogme omkleed als met een burnoes; daaronder hebben zij hun vroegeren maatschappelijken toestand bewaard.» Dit is niet juist uitgedrukt. De Berbers hebben met den Islam gedaan wat de Zuid-Europeanen met het Christendom. Zij hebben den gepredikten godsdienst naar hunne behoeften vervormd. En dat dit heeft kunnen en moeten geschieden is begrijpelijk, als men bedenkt, dat het oude stelsel zich met eene zeer oppervlakkige bekeering vergenoegde; het aannemen van een enkel dogme, het substitueeren van andere namen, het afschaffen van eenige plechtigheden was alles wat vereischt werd om Christen of Moslem te heeten. Het was de eenige wijze van bekeering, die kans van slagen had, de tijd zou het overige doen; hij heeft dit op zijne wijze gedaan.»

Ieder die wat meer dan oppervlakkig met den Islam in den Indischen Archipel bekend is, zal, geloof ik, erkennen, dat deze woorden schier zonder eenige wijziging ook op dat gebied toepasselijk zijn. Zij zouden geheel waar blijven indien men voor de «Berbers» de «Maleiers en Javanen» in de plaats stelde. Er zijn drie hoofdpunten waarin de Berbers van de orthodoxe Moslemen geheel afwijken: in de opvatting van — «het dogme» zegt prof. de Goeje, ik zou liever zeggen van — het religieuse leven; in het stelsel van regeering of het publiek recht, dat, op grond der volkomen eenheid van Kerk en Staat, in de Mohammedaansche landen zoo nauw met den godsdienst samenhangt en als door God verordend beschouwd wordt;

en wat het privaatrecht betreft, dat, daar de profeet der Arabieren in Korân en Sonna ook als wetgever optreedt, niet minder van goddelijken oorsprong wordt geacht, in een meer geëmancipeerden toestand der vrouw en allerlei gewichtige gevolgen die daaruit voor persoonlijke en zakelijke rechten voortvloeien. In al die verschillende opzichten heeft die afwijking van den zuiveren Islam in de begrippen en instellingen der Berbers vóór hunne bekeering haren grond. Het zou niet moeilijk zijn in bijzonderheden aan te toonen, dat juist in diezelfde opzichten, en om dezelfde reden, ook in Nederlandsch Indië een toestand bestaat die evenzoo van den zuiveren Islam afwijkt, en in menig opzicht met den toestand in Kabylië eene merkwaardige analogie vertoont.

Wat het religieuse leven betreft, onderscheidt zich de Berber door de vereering der afgestorvenen, de neiging tot godsdienstige overpeinzing en ascese, de wonderzucht en den eerbied voor de heilige mannen die het volk in den strijd voor het geloof voorgaan, aan wier gebeden en vrome praktijken een wonderdadige kracht wordt toegekend en wier aanzien nog gedurig na hun verscheiden klimt. Deze zwakke zijde des volks wordt vaak geëxploiteerd door eerzuchtige mannen, die door ascetisme en goochelarij aanhangers voor eene politiek-religieuse partij trachten te vormen. Maar dit alles zien wij met eenige verscheidenheid in de bijzonderheden ook in Insulinde zich vertoonen.

Vereering der afgestorvenen is algemeen onder de heidensche stammen van den Archipel, en is door de bevolkingen die den Islam aannamen, op eigenaardige wijze met den nieuwen godsdienst verbonden. Zij bestaat deels in gewone eerbewijzingen aan de graven van voorouders en bloedverwanten, deels in de bijzondere vereering van heilige graven, die door de Maleiers, met een Arabisch woord, Kramat worden genoemd. Op bepaalde dagen na het overlijden worden offeranden, in maaltijden bestaande, voor de dooden gehouden, waarbij ook een priester voor de overledenen bidt, en in de achtste maand des jaars, Saban, die aan deze plechtigheden zelfs den naam Roewah ontleent, worden onder het branden van reukwerk de graven schoongemaakt en gezalfd. De heilige graven die meer bijzonder vereerd en door de bedevaartgangers met offers van wierook en bloemen bezocht worden, zijn deels de graven der Weli's of heilige mannen, die den Islam in Insulinde geplant en verbreid hebben, deels die van de vorsten en regenten, die wegens den gedeeltelijk geestelijken aard van hun gezag, en de diensten die zij geacht worden aan de zaak van den Islam bewezen te hebben, en op het voorbeeld der levende vorsten en regenten, die in hulde aan de geesten hunner voorgangers zeer overvloedig zijn, met de graven der Weli's schier op ééne lijn worden gesteld. Gelijk de Berbers kloosters en kapellen bouwen bij de graven der heiligen, zoo ziet men ook op Java aan die graven moskeeën verbonden en priesters daarbij aange-

steld, terwijl voor het onderhoud van het graf en der bewakers de opbrengsten van geheele dessa's zijn afgezonderd.

Terwijl de inlander in den Archipel, eenige uiterlijke verrichtingen daargelaten, zich doorgaans weinig om den godsdienst bekommert, vertoont hij, wanneer de godsdienstige zin ontwaakt of door omstandigheden geprikkeld wordt, eene neiging tot vrome oefeningen en afzondering, die, behalve met zijn gemoedsaard, ook met de boetedoenigen en zelfkastijdingen der Hindoes samenhangt, maar ook in de vrome praktijken van den Islam, de zoogenaamde *i'tikáf* of godsdienstige afzondering, een punt van aanknooping vindt. Vele verschijnselen uit het godsdienstig leven der inlanders kunnen tot dit gebied gebracht worden. Als voorbeelden noem ik slechts de velerlei vrijwillige vasten, de *dikirs* (*dzikr*), elders in dit Tijdschrift uitvoerig behandeld, bovenal het *tåpå*, [1]) of kluizenaarsleven in onthouding en zelfkastijding, waarvan de Sanskrietsche naam den Hindoeschen oorsprong bewijst. Hoe eigenaardig de ascetische oefeningen en vrome praktijken der inlanders gekleurd zijn, kan ik niet beter verduidelijken dan door een beroep op het «verhaal van den oorsprong en het begin van den opstand van Dipå Negårå,» door Prof. Roorda uit het Javaansch vertaald, en waarin veel over de vroomheid van genoemden prins wordt uitgeweid. Ik veroorloof mij eene enkele korte aanhaling: «Prins Dipå Negårå leidde bestendig een heilig afgezonderd leven in een grot in 't gebergte Silarong, die hij daartoe inrichtte en in orde bracht. Menigmaal ging hij daar in stille afzondering zijn verblijf houden. Hij hield ook veel van bedevaarten naar heilige plaatsen. Zoo begaf hij zich van tijd tot tijd in de eenzaamheid naar Pamantjingan, Parang-wédang, Parang-koesoeman, de grot Potiman en het hol Kamal. Hij nam dan niet meer dan twee jongens meê. Zoo ging hij langs het zeestrand en naar het Zuidergebergte, om zich in eenzaamheid af te zonderen in de grotten Soerålamang en Saroenggå. Hij wilde geen mooie kleederen dragen. Hij ging gekleed in een zwarte bĕbĕd en zwart buis. Hij streefde naar de waardigheid van Weli, indien het de Godheid behaagde.»

Dat de inlander, ook al is hij Mohammedaan, in hooge mate wonderzuchtig is, zich de ongerijmdste sprookjes op den mouw laat spelden, en het geloof aan allerlei booze geesten, spoken, voorteekenen, talismans, en zelfs sommige aan de oude Hindoeleer ontleende voorstellingen omtrent de zielsverhuizing, met zijne heidensche stamgenooten gemeen heeft, is zoo algemeen bekend, dat het overtollig zou zijn voorbeelden daarvan bij te bren-

[1]) Zie over het *tåpå* eene aanteekening van Prof. Roorda bij het straks in den tekst vermelde stuk in de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk. van N. I., Nieuwe volgr., D. III, blz. 150. Een boetedoener of kluizenaar heet *patåpå* of *sangtåpå* (waarin *sang* een voorvoegsel is dat gewoonlijk vóór de namen van goden en doorluchtige of heilige personen geplaatst wordt). De verblijfplaats of kluis van zulk een boetedoener heet *tapan*, *patapan* of *pratapan*.

gen. En dat die wonderzucht en die eerbied voor vermeende heiligheid van handel en wandel, ook in Ned. Indië vaak door eerzuchtigen geëxploiteerd worden tot bereiking van hunne bedoelingen, daarvan levert, zoowel de geschiedenis der invoering van den Islam, als elk oproer, elke poging tot verzet tegen het Europeesch gezag gedurig de voorbeelden. Geestelijke personen wier gezag en invloed geheel kunnen worden gelijk gesteld met die der een eigen priesterstand vormende asceten en kloosterlingen, die in Kabylië onder den naam van *morâbits* (doorgaans *maraboets*) vereerd worden, kan men zeker in Insulinde niet aanwijzen. Men kan echter beweren, dat daar hunne plaats eenigermate wordt ingenomen door de Hadji's; want ofschoon de bedevaart naar Mekka een plicht is aan alle geloovigen opgelegd, is de betrachting daarvan in die afgelegene gewesten betrekkelijk zeldzaam, en vlecht zij een stralenkrans van heiligheid om het hoofd dergenen, die zich door vervulling van het gebod boven de menigte verheffen.

Minder in het oog loopend is de overeenkomst in het tweede punt of de inrichting van het bestuur. De demokratische inrichting der Berber-maatschappij vinden wij wel ten deele terug bij de heidensche stammen van den Archipel, maar die volken die er thans den Islam belijden, zijn er vroeger in meerdere of mindere mate onder het juk gebracht der kolonisten uit Hindostan, en het kastenwezen door dezen ingevoerd, heeft veelal tusschen de adellijke geslachten van vorsten en hoofden en den kleinen man eene onoverkomelijke klove gegraven. Met dat al verschilt de geheele inrichting der maatschappij niet minder dan bij de Berbers van de model-inrichting van een Mohammedaanschen staat, zooals ons die o. a. in de *Ahkâm Soltaniat* van Mawerdi, naar het voorbeeld van het Khalifaat, is geteekend. De Maleische Sultans met hunne rijksraden, niet meer dan *primi inter pares*, en door hunne pairs gekozen en vaak afgezet, hebben weinig overeenkomst met de oppermachtige Khaliefen; hunne rijksbestuurders zijn geen viziers, en de leenroerige hoofden, met het beheer van door verovering of kolonisatie aangewonnen gewesten belast, verschillen geheel van de gouverneurs die de uitgebreide wingewesten van het Khalifaat bestuurden. Van onderscheidene ambten vindt men nauwelijks een spoor, de belastingen berusten ten deele op geheel andere grondslagen, de rechtspraak is niet opgedragen aan kadhi's, die over alle zaken volgens Korân en Sonna recht spreken, maar doorgaans in twee takken gesplitst, waarvan de éène, hoofdzakelijk huwelijks- en erfrecht betreffende, geheel aan de priesters wordt overgelaten, de andere is toevertrouwd aan gerechtshoven, uit een zeker aantal hoofden gevormd, die in hunne uitspraken slechts de landsgewoonten, de zoogenaamde adat, tot richtsnoer nemen.

Maar in het derde punt, den rang en de plaats de vrouw in de samenleving, vinden wij weder zulke treffende overeenkomsten, dat zij ons allezins waardig schijnen er wat nader bij stil te staan.

«In de woestijn,» zegt prof. de Goeje, «is de waardigheid van opperhoofd of koning erfelijk in de vrouwelijke linie. Deze opvolging in de vrouwelijke linie, die nog heden bij de edele stammen der Sahara, slechts één uitgezonderd, in gebruik is, geschiedt op de volgende wijze. Niet de zoon, maar de zusterszoon is eerste erfgenaam. Bij ontstentenis van zusterskinderen erft de broeder van dezelfde moeder. De eigene kinderen kunnen slechts geschenken ontvangen. Aldus was vroeger bij alle Berbers de gewoonte, die de Islam nog maar gedeeltelijk heeft kunnen opheffen. Zij hebben die gemeen met de meeste Afrikaansche volken..... Ibn Batoeta, een Arabisch reiziger uit de 14de eeuw, vermeldt dat op de kust van Malabar hetzelfde gebruik heerscht." Maar dat ook onder de Maleiers op Sumatra een dergelijk erfrecht heerscht, 't welk den invloed van den Islam en zelfs den hervormingsijver der Padri's heeft getrotseerd, is zoo algemeen bekend, dat het mij verwondert dat de heer de Goeje niet ook op hen heeft gewezen. Hiermede hangt samen , dat de kinderen onder de Berbers zich niet naar den vader, maar naar de moeder noemen, gelijk ze ook op Sumatra de soekoe der moeder volgen. Bevreemdend is deze inrichting zoozeer niet onder stammen bij wie de huwlijksband los is, en de vrouw niet, gelijk onder de wetten van den Islam, meer slavin, dan gezellin van den man is. En los is de huwelijksband bij Maleiers zoowel als bij Berbers. Wat Barth getuigt van de Kêl-owî, een Berberstam uit het Zuiden der woestijn: «gewoonlijk leeft de man op eene geheel andere plaats dan de vrouw en bezoekt haar slechts van tijd tot tijd, hetwelk natuurlijk nauwelijks iets anders kan veroorzaken dan ontrouw aan beide zijden;» ook dit is weder zoo geheel op de Maleiers toepasselijk, alsof het van hen geschreven ware. Trouwens ook onder den orthodoxen Islam is de huwelijksband niet knellend voor den heer der schepping, die tot vier vrouwen kan trouwen, welke hij verstoot en door andere vervangt zoo vaak hij het goedvindt, en bovendien de slavinnen, die hij voor zijn geld heeft gekocht, als zijn wettige bedgenooten beschouwen mag; maar wat vermag er daarentegen de arme, tegenover haren heer schier rechtlooze vrouw? Waar echter, bij die losheid van den huwlijksband, de vrouw zooveel vrijheid en aanzien geniet als bij de Berbers, daar schijnt het waarlijk zoo vreemd niet, dat het personenrecht berust op het denkbeeld, dat de nauwste en zekerste banden des bloeds die zijn, die de kinderen met de moeder en den man met de zusters en broeders, uit denzelfden schoot met hem geboren, verbinden.

«De Arabische vrouw», ik laat weder den heer de Goeje spreken, «is zoowel voor als na haar huwelijk steeds in een soort van gevangenschap, zij komt zelden op straat en dan geheel gesluierd; slechts hare allernaaste verwanten mogen haar gelaat zien. Zelfs binnenshuis is zij niet vrij; zij spijst niet eens tegelijk met haar echtgenoot en meester. Het gevolg daar-

van is dat zij onbeschaafd en onontwikkeld is; de wet beschouwt haar als onmondig en zij is dit ook. De Berberin daarentegen mag vrij en ongesluierd uitgaan; zij mag spreken met wien zij wil; zij eet in het midden van haar gezin, zelfs als er gasten zijn; zij koopt op de markt hetgeen noodig is; kortom zij geniet dezelfde vrijheid als de Europeesche vrouw.» Hoe is nu in dit opzicht de toestand der Mohammedaansche vrouw in Insulinde?

De toestand is zeker niet overal dezelfde, en zoo groote vrijheid als bij de Berbers, waar een jong meisje haren kameel kan bestijgen, om een op 20 à 30 uren afstands wonenden minnaar te bezoeken, zonder dat haar goede naam daardoor schade lijdt, is zeker der ongehuwde in den regel niet gegund; maar in het algemeen komt de toestand der vrouw op Java en Sumatra veel meer met dien der Berbersche dan met dien der Arabische overeen. Ook hier gaat zij ongesluierd, ook hier vertoont zij zich in het openbaar, ook hier spreekt zij vrijelijk met wien zij wil. Op Java wordt echter het Mohammedaansche huwelijksrecht algemeen toegepast; niet alzoo op Sumatra. Dáár is meestal het oude huwelijksrecht in stand gebleven, waarnaar men twee hoofdvormen van echtverbintenis te onderscheiden heeft, het huwelijk bij *djoedjoer* en bij *ambil-anak.* Bij het eerste betaalt de bruidegom eene vrij aanzienlijke som als koopschat aan den vader der bruid, maar beschouwt dan ook de vrouw half en half als zijne slavin. Bij het andere komt de man bij de vrouw inwonen en dient haar, terwijl de kinderen bij de moeder blijven en gerekend worden tot haar geslacht. In sommige streken vindt men beide vormen nevens elkander, het huwelijk bij ambil-anak als de vrouw van hoogere geboorte is dan de man, het huwelijk bij djoedjoer in het omgekeerde geval. Maar bij de Menangkabausche Maleiers zijn uitsluitend de huwelijken in zwang waarbij de man tijdelijk inwoont bij zijn vrouw, doch lid blijft van het huisgezin zijner moeder en zusters, in verband met dat erfrecht waarnaar zijne broeders en zusters, en bij ontstentenis van deze de kinderen zijner zusters, op zijne nalatenschap de eerste aanspraak hebben.

Zoowel bij de Maleiers als bij de Berbers hebben die meer matriarchale dan patriarchale instelllngen haren grond in vroegere toestanden, die de Islam niet heeft kunnen opheffen, maar waarnaar hij zich heeft moeten plooien. Bij de Berbers zijn de meerdere rechten en vrijheden der vrouw eene erfenis van hunne voorzaten, de oude Numidiërs; in den Indischen Archipel, voor zoo ver zij daar nog bestaan, een overblijfsel van den maatschappelijken toestand vóór de invoering van den Islam, die bij de nog heidensche stammen tot heden meer intact is gebleven. Procopius zegt ons dat oudtijds in Africa vrouwen ook priesteressen waren en dat haar zelfs bij uitsluiting de gave der profetie werd toegekend. Evenzoo is het nog bij de Dajaks in zuidelijk Borneo, waar de Balians middelaressen tusschen het volk en de Sansangs of goden en tevens publieke vrouwen zijn; want waar de godsdienst in

vergoding der natuurkrachten bestaat, vinden wij altijd ontucht daarmede verbonden. Vermoedelijk hebben eenmaal zulke vrouwen, die de attributen van priesteressen, waarzegsters, wichelaressen en artsen, met die van voorgangsters in zang en dans en dienaressen der ontucht vereenigden, ook bij andere Maleische stammen niet ontbroken. Zouden niet de Javaansche *ronggèngs* of dansmeisjes een overblijfsel dier zoo gevierde vrouwen zijn?

Ook bij de Dajaksche stammen die zulke priesteressen niet kennen, geniet de vrouw zekere onderscheiding, wordt zij met welwillendheid behandeld en vindt zij zich weinig in hare vrijheid beperkt; maar wat vooral onze aandacht verdient, is, dat onder de Dajaks niet alleen bij de beraadslagingen de stem der vrouwen, ofschoon de adat haar het medespreken verbiedt, door den invloed dien zij op de mannen oefenen, niet zelden beslissend is; maar dat er onder hen ook vrouwen zijn die met mannelijke kracht over geheele stammen heerschen, tot krijgstochten aanmoedigen en zelve in den oorlog de strijdbare mannen aanvoeren. In 1824 bracht de Nederlandsche Gezaghebber te Pontianak, de heer Hartmann, op eene reis in de bovenlanden, een bezoek aan de negerie Gandis, gelegen aan de Melawi, en uit een dertigtal huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ongeveer 300 zielen, bestaande. Die negerie werd destijds bestuurd door eene vrouwelijke Radja, Dajang Bomi genaamd, die eenige jaren te voren gehuwd was geweest aan een Pangeran van Pinoe, doch sedert van hem gescheiden. Zij leefde in een groot en welgebouwd huis van ijzerhout, met hare zuster Dajang Ringa en twee mannelijke goendiks of bijzitten, die haar nooit naderden zonder zich voor haar ter aarde te werpen. Een ander voorbeeld van dien aard is Adji Sitti, gescheiden vrouw van den Sultan van Koetei Mohammed Motslihoe'd-dìn. Die vrouw voerde in 1847 het gezag over de negerie Kota-bangoen aan de rivier van Koetei. Als man gewapend en gekleed, had zij in hare jeugd menigen strooptocht, zoowel op het gebied der Wester-afdeeling als in dat van Banjer-massin en Broenei aangevoerd; maar, oud geworden, liet zij destijds het bevel over hare troepen aan andere aanvoerders over. Na de ontbinding van haar huwelijk hield zij een harem van mannen en strafte ontrouw met den dood.

Gelijk de nawerking van begrippen uit «den tijd der onwetendheid» (zoo noemen de Moslemen den tijd die aan de invoering van den Islam voorafging) bij de Berbers zich openbaart in de vereering van sommige vrouwen als heiligen, zoo meen ik dat zich ook daaruit eene veel grootere anomalie laat verklaren, waarvan wij onder de Mohammedaansche bevolkingen van den Archipel menigvuldige voorbeelden vinden, het bekleeden van den troon door vrouwen. Dit is met den geest van den Islam ten eenenmale in strijd, en indien ook al in de geschiedenis der Mohammedaansche staten de voorbeelden niet geheel ontbreken van vrouwen die, door haren invloed op zwakke echtgenooten of jeugdige zonen, zich in regeeringszaken mengen,

regeerende Sultanes of vrouwelijke Radja's zal men daar elders niet licht aantreffen, of het moest zijn in gewesten waar de Islam even sterk als in Insulinde met vreemde elementen vermengd is. Die vrouwenregeeringen kwamen zoo dikwijls voor, en waren in de Mohammedaansche wereld zulk een vreemd verschijnsel, dat zij wel de aandacht moesten trekken van die half-gemalaïseerde Arabieren, aan wie wij de Maleische en Javaansche letterkunde, voor zoover zij tot de leer en voorschriften van den Islam betrekking heeft, grootendeels verschuldigd zijn. Konden zij al van hun standpunt die vrouwenregeeringen niet wettigen, zij waagden het toch ook niet ze volstrekt te veroordeelen. De schrijver van het bekende Maleische, ook in het Javaansch vertaalde werk, de Kroon der Koningen [1]), noemt onder de tien vereischten van een vorst ook dit, dat hij een man en geen vrouw zij. Hij keurt vrouwenregeeringen zeer af, omdat het naar zijne meening de vrouwen aan verstand ontbreekt en het haar niet voegt zich in het openbaar te vertoonen; maar wil ze toch in sommige gevallen wegens den drang der omstandigheden toelaten. Hij stelt zich namelijk deze vraag: «Indien een vorst sterft, zonder dat eenige mannelijke telg onder zijne nakomelingen of maagschap gevonden wordt, terwijl hij alleen eene vrouw achterlaat, kan dan die vrouw den troon bekleeden?» En het antwoord luidt: «ja, dat kan zij, om de ellende te ontgaan, die anders over de dienaren Gods in dat land zou kunnen komen, om te verhoeden dat er oneenigheden ontstaan, die de geheele bevolking ten verderve zouden kunnen richten.»

Het schijnt mij niet overbodig, tot staving van het gezegde, uit de geschiedenis der Javaansche en Maleische staten eenige voorbeelden van vrouwenregeeringen, of althans van overwegenden invloed van vrouwen op staatszaken aan te halen. Ik bepaal mij daarbij tot enkele gevallen die ik bij voorkomende gelegenheid heb aangeteekend, en houd mij overtuigd dat men bij opzettelijke nasporingen een veel grooter aantal voorbeelden zou vinden.

In de oude Portugeesche berichten omtrent den Archipel vindt men telkens gewag gemaakt van eene machtige koningin van Djâpara op Java, die over eene groote zeemacht kon beschikken en daarmede den vorst van Atjih herhaaldelijk behulpzaam was in zijne pogingen om de Portugeezen uit Malakka te verdrijven. Ik erken dat ik vroeger zeer geneigd was, bij de vermelding dier koningin aan een misverstand of een sprookje te denken, totdat mij de historische overlevering van Java een licht daarover deed opgaan. De laatste vorst van Demak, Pangéran Trangg̊ån̊å, was omstreeks 1546 overleden. Zijn rijk werd verdeeld onder zijne zonen en schoonzonen, van welke laatste Pangéran Kediri de gewesten Djapara, Djewana, Patti en Rembang als zijn aandeel ontving. Ofschoon de Sultan van Prawata als

[1]) Bl. 63.

oudste zoon, en dewijl de hoofdstad Demak tot zijn gebied behoorde, als de eigenlijke troonsopvolger zou kunnen beschouwd worden, werd toch een zekere voorrang toegekend aan een der schoonzonen, een bijzonderen gunsteling van den overleden vorst, den regent van Padjang, die in het bezit was der regalia. Maar de vrede tusschen de verschillende prinsen bleef niet lang bewaard, en door hunne ijverzucht en hun onderlingen haat werd Java aan burgeroorlog en verwoesting prijs gegeven. De moord op last van den Adipati van Djipang aan den Sultan van Prawata gepleegd, had ten gevolge dat de vorst van Djapara, als voogd van des Sultans onmondigen zoon, het bestuur over zijne landen aanvaardde. Kort daarna viel ook de vorst van Djapara door het staal van moordenaars, die hem op last van den Adipati van Djipang belaagden. En toen was het dat het bestuur over zijn gebied aanvaard werd door zijne kloeke weduwe, die daarbij de gelofte aflegde, niet te zullen rusten voordat zij zich op den moordenaar van haren broeder en haren echtgenoot had gewroken. De Adipati van Djipang, tot dusver maar al te gelukkig in zijne misdadige plannen, besloot nu ook het hoofd van Padjang door dezelfde verraderlijke middelen ten val te brengen; doch de aanslag werd nog tijdig ontdekt en verhoed. De gevatte moordenaars redden hun leven door den naam van hun lastgever te verraden. Geen wonder dat nu de Adipati van Padjang zich jegens de vorstin van Djapara verbond, om, terwijl hij den euveldader strafte, tevens het werktuig harer wraak te zijn! Hij rustte een leger uit tegen den Adipati van Djipang, doodde hem op listige wijze en veroverde zijn gansche gebied. Door deze gebeurtenissen was de suprematie van Padjang voor goed gevestigd; de Adipati van dat gebied liet zich in 1568 door den Opperpriester van Giri tot Sultan kroonen. Hij voegde het gebied van Djipang aan zijne eigene staten toe, maar liet den zoon van den Sultan van Prawata, onder den titel van Sultan van Demak, het bewind voeren over zijns vaders staten, terwijl de vorstin van Djapara bleef heerschen in het gebied dat aan haren echtgenoot had behoord. Het was niet lang daarna dàt de vorstin van Djapara zich met Mantsoer Schah, Sultan van Atjih, verbond om de Portugeezen uit Malakka te verdrijven, en bij herhaling die machtige vloten uitrustte, die, al werd het doel telkens verijdeld, haar een naam in de geschiedenis hebben geschonken.

In het dagverhaal door Jakob van Heemskerk van zijne eerste reis in den Archipel wordt ons medegedeeld, dat hij den 27sten Januari 1599, voor Grissé gekomen, eene sloep naar land zond, waarvan de bemanning, naar den koning (zoo noemen onze oude reizigers alle regenten en zelfs mindere hoofden) gevraagd hebbende, gebracht werd bij eene weduwe, die hier, nadat haar man kort te voren overleden was, het hoogste gezag uitoefende. De Nederlanders werden wèl door haar ontvangen, en kregen van haar een geschenk in leeftocht dat met het tegengeschenk van een spiegel beantwoord werd.

Jakob van Neck deed op zijne tweede reis, den 7den November 1601, met zijn smadeel de haven van Patani aan, op de Oostkust van het Maleisch Schiereiland. Patani is de noordelijkste Maleische nederzetting op deze kust, gelijk Kedah op de Westkust, en beide grenzen onmiddellijk aan de Siameesche provincie Sangora. Van de pogingen, eeuwen lang met groote volharding door Siam aangewend, om zijne suprematie over het Maleische Schiereiland te doen gelden, hadden deze grensstaten natuurlijk het meest te lijden. Patani was doorgaans schatplichtig aan Siam, werd meermalen door Siameezen overstroomd, en is eindelijk in 1832 geheel bij Siam ingelijfd. Volgens de Schadjara Melajoe zou zelfs het vorstenhuis van Patani van Siameeschen oorsprong zijn, ofschoon de bevolking geheel Maleisch is. Het zou afstammen van een zoon des konings van Siam, die na de verovering des lands Patani stichtte, den Islam aannam en regeerde onder den titel van Sultan Ahmed Schah. Andere inlandsche berichten, door Newbold medegedeeld, schijnen aan het vorstenhuis een anderen oorsprong toe te kennen en laten eerst den derden vorst den Islam aannemen, onder den titel van Sultan Ismaïl Schah. Na zeven vorsten die de dynastie van Ismaïl Schah achtereenvolgens voortzetten, kwam eene vrouw op den troon, die in deze berichten Koening of Peratjoe genoemd wordt. Deze moet geregeerd hebben tijdens het bezoek van van Neck, die hier eene vrouw met de hoogste waardigheid bekleed vond. Patani was destijds eene der voornaamste handelsplaatsen van het Oosten; hare haven wemelde van Chineezen, Japanners, Siameezen, Maleiers, Boegineezen en Portugeezen. De Koningin, zoowel als haar Schahbandar, was zeer begeerig om ook met de Nederlanders in betrekking te komen. Over en weder werden geschenken gegeven en bezoeken afgelegd. Ter eere der vorstin liet van Neck met twaalf trompetten het Wilhelmus blazen. Hij verliet Patani eerst den 23sten Augustus 1602, na er eene factorij onder bestuur van Pieter Walichsz te hebben gevestigd. De hier genoemde vorstin moet, volgens de berichten bij Newbold, de dynastie van Sultan Ismaïl Schah besloten hebben. Na haar kwamen vorsten uit het huis van het aangrenzende Kalantan op den troon, van welke de vierde weder eene vrouw was en Dewi Peratjoe wordt genoemd.

Op Borneo komen vrouwenregeeringen voor in het rijkje Mampawa op de Westkust. In 1790 overleed de Panembahan Adi Djaja Koesoema, na den wensch te hebben uitgedrukt, dat het bestuur zou worden opgedragen aan zijne weduwe Dajang Lela, en in haren naam zou worden uitgeoefend door zijnen zoon Pangeran Anom en zijnen broeder Pangeran Mangkoe Negara. De vorst wilde niet dat na zijn dood zijne meest geliefde echtgenoot een minderen rang in het rijk zou bekleeden, dan haar stiefzoon en haar zwager. De troonsopvolging werd door den Rijksraad geheel overeenkomstig de wenschen van den overleden vorst geregeld.

In de historische herinneringen van Palembang worden weinige vor-

sten zoo hoog gesteld als de Ratoe Sinoehoen, wier heilig geacht graf nog op vier palen afstands van de hoofdplaats aanwezig is, en door de bevolking bij feestelijke gelegenheden met offers en gebeden vereerd wordt. Het graf bevindt zich in een stevig ijzerhouten gebouw, waarvan de deuren en vensters met fraai snijwerk prijken. Dit gebouw, op een open plek in de wildernis gelegen, is met vijvers en plantsoen van bloemen en vruchtboomen omringd. Het graf zelf wordt slechts door een paar steenen aangewezen, maar men heeft aan zijne zijden vier houten kolommen geplaatst, waarover een gazen gordijn hangt, dat van tijd tot tijd wordt vernieuwd. Er woont daarbij een huisgezin dat met de bewaking en het onderhoud van het graf en het omringend plantsoen belast is. De Ratoe Sinoehoen was rechtens geen regeerende vorstin, maar schijnt werkelijk de teugels van het bewind gevoerd te hebben in plaats van haren zwakken echtgenoot, Pangéran Sindang Kanajang, die, naar men zegt, van 1616 tot 1628 vorst van Palembang was, maar weinig meer dan bij naam bekend is. De vorstin muntte uit door groote geestkracht en verstand. De meeste wetten waarnaar de binnenlanden bestuurd worden, de geheele regeling der opbrengsten en diensten worden door de Palembangers aan de Ratoe Sinoehoen toegeschreven. Vraagt men hen naar den oorsprong van het een of ander gebruik, dan krijgt men gewoonlijk ten antwoord: Ratoe Sinoehoen heeft dat bepaald. De pogingen die men heeft aangewend om een handschrift der haar toegekende oendang-oendang op te sporen, zijn vruchteloos geweest; maar waarschijnlijk is onder de bestaande inrichtingen nog wel een en ander overgebleven, dat als het werk der schoone en schrandere vorstin mag beschouwd worden.

In de kleine rijkjes en vazalstaatjes van zuidelijk Celebes komen zoo dikwijls vorstinnen voor, dat aan het bijeenbrengen der voorbeelden nauwelijks te denken valt. Ik zal mij, om iets te doen, bepalen tot eene enkele opnoeming der vorstinnen, die daar op dit oogenblik, volgens den Regeeringsalmanak voor 1870, het gezag in handen hebben. In het bondgenootschap van Adja Tamparang wordt Sawito door Daeng Pasoeli, Alita door Pada, beide vorstinnen, bestuurd; de vacante troon van Rapang was ook kort te voren door de vorstin Adi Matanang bezet. In Barroe regeert de vorstin Siti Aïsja, ook Basse Barroe genoemd; in Laikang, het eenige der Toerateasche landen dat nog niet is ingelijfd, de vorstin I Madina Daeng Baoe. Eindelijk wordt ook het leenvorstendom Tanette door eene vrouw, We-Tanri Olé, bestuurd.

Maar verreweg het merkwaardigste voorbeeld van vrouwenregeeringen in den Archipel levert ons het rijk van Atjih op Sumatra, een staat die ook een meer belangrijke plaats in de geschiedenis inneemt. Ik heb reeds vroeger in dit Tijdschrift [1]) over die vrouwenregeeringen gesproken, maar alleen om

[1]) Jg. 1867, I, bl. 291.

eene misvatting aan te wijzen en den, door transpositie bedorven, Maleischen tekst der Kroniek van Atjih, door Dulaurier uitgegeven, waaraan wij de kennis dezer bijzonderheid voornamelijk verschuldigd zijn, in orde te brengen. Ik behoef thans hierop niet terug te komen, maar kan mij tot eene eenvoudige mededeeling van het gebeurde bepalen.

In 1636 overleed de beroemdste der Atjineesche vorsten, Maharadja Dermawangsa, in de geschiedenis bekend onder den naam van Sultan Iskander Moeda. Hij schijnt slechts eene dochter te hebben nagelaten, wier echtgenoot nu de regeering aanvaardde, onder den titel van Sultan 'Alâoe'd-dîn, maar reeds na eene vierjarige regeering, in den aanvang van 1641, overleed. Valentijn begaat den misslag van de jaren dezer kortstondige regeering bij de vorige te voegen, en laat dus Iskander Moeda in 1641 sterven en door zijne vrouw opvolgen. Doch de vorstin die nu door den wil der rijksgrooten op den troon werd gehandhaafd, was inderdaad de weduwe van Sultan Alâoe'd-dîn en de dochter van Iskander Moeda. Zij bestuurde het rijk onder den naam van Sultan Tadjoe'l-'âlam Tsafijatoe'd-dîn, en stierf in 1675, na eene regeering van 34 jaren.

In Marsdens «History of Sumatra,» waarin de lotgevallen van Atjih met bijzondere uitvoerigheid behandeld worden, vindt men van het gebeurde bij de troonsbeklimming dezer vorstin eene voorstelling gegeven, die mij niet geheel nauwkeurig voorkomt. Uitgaande van de vooronderstelling, dat het feit eener vrouwenregeering in deze gewesten iets geheel nieuws en ongehoords was, oppert hij niet alleen het vermoeden, dat het voorbeeld der virgin-queen van Engeland, wier roem als overwinnares van Spanje door de Engelsche zeevaarders in de wateren van het Oosten verbreid was, van grooten invloed op de troonsbeklimming eener vorstin in Atjih geweest is, maar geeft hij ook aan die gebeurtenis veel te veel het karakter eener gewichtige omwenteling in het staatsbestuur. Alsof het iets nieuws ware, bij deze gelegenheid ingevoerd, verhaalt hij ons, dat onder deze en drie daarop gevolgde vrouwenregeeringen, waarover straks nader, de staatszaken bestuurd werden door 12 Orang-kajas, waarvan vier hooger in rang waren dan de overigen, terwijl een van hen, de Maharadja of rijksbestierder, als het hoofd werd beschouwd. «Het blijkt niet,» zegt hij, «en is ook niet waarschijnlijk, dat de Koningin de macht had om een dezer beambten aan te stellen of af te zetten. Niemand werd ter audientie bij de vorstin toegelaten, dan in hunne tegenwoordigheid, en geen besluit in regeeringszaken genomen, dan overeenkomstig hunne beslissing in den raad.» Maar in dit alles vinden wij niets meer dan de gewone inrichting van een Maleischen Staat; niets wat niet reeds zonder eenigen twijfel ook onder de voorafgaande Sultans bestaan had. Alleen kan men aannemen, dat de leden van den rijksraad de vrouwenregeering begunstigden, omdat zij hun gelegenheid gaf tot een meer onbeperkte uitoefening van gezag en persoonlijken invloed.

Daaraan is het ook zonder twijfel toe te schrijven, dat deze eerste vrouwenregeering, waarbij de rijksgrooten zoo goed hunne rekening vonden, door drie andere werd gevolgd, en de troon van Atjih acht en vijftig jaren achtereen uitsluitend door vrouwen werd bekleed. Eene omwenteling in het staatsbestuur was daartoe niet noodig. In alle Maleische Staten berust de keuze van den vorst bij den rijksraad, ofschoon daarbij gewoonlijk alleen de leden der regeerende familie in aanmerking komen, en op de wenschen van den overleden vorst wordt acht geslagen; en meermalen was reeds in Maleische Staten het bestuur aan vrouwelijke handen toevertrouwd geweest.

Wanneer wij intusschen de voorstelling bij Marsden met die van latere schrijvers vergelijken, dan erkent men, dat ook hier de spreuk geldt: *fama crescit eundo.* Ziehier hoe de zaak wordt voorgesteld door een schrijver in «Journal of the Indian Archipelago», jg. 1851, bl. 19: «Bij den dood van Iskander Moeda's schoonzoon had eene allerzonderlingste omwenteling plaats: twaalf edelen maakten zich meester van het gezag en, opdat zij in hun bestuur niets van den weêrstand des volks zouden te vreezen hebben, plaatsten zij de weduwe van den overleden vorst op den troon, maar zonder eenige macht om zich met de staatszaken te bemoeien.» Deze voorstelling, ofschoon schijnbaar weinig van die van Marsden afwijkende, gelijk zij dan ook klaarblijkelijk daaraan ontleend is, teekent echter de wederzijdsche positie van Koningin en Rijksraad in veel scherper trekken, in andere woorden, met nog grooter overdrijving.

Dat echter, zooals Marsden verder zegt, de keuze der rijksgrooten bepaald werd door ijverzucht jegens het vorstenhuis van Djohor, dat, ten gevolge van herhaalde huwelijken tusschen de leden der vorstelijke familiën van Atjih en Djohor, eenige aanspraak kon maken op den Atjineeschen troon, is niet onwaarschijnlijk. De rijksgrooten zouden zich onderling verbonden hebben, nooit aan een vreemden vorst te gehoorzamen, en niet toe te laten dat hunne Koningin een huwelijk sloot dat tot de heerschappij eener vreemde dynastie den weg zou kunnen banen. Men zou Djohor hebben tevreden gesteld door vrijwillig af te zien van de huldeblijken, door vroegere Atjineesche vorsten van den Sultan van Djohor gevorderd, en die meermalen aanleiding tot oorlogen hadden gegeven.

Uit de berichten die wij bij Valentijn en anderen vinden, omtrent de betrekkingen der Oost-Indische Compagnie tot Atjih gedurende het bestuur van deze vorstin, blijkt volstrekt niet dat zij van allen invloed op de staatszaken verstoken was; doch het is hier de plaats niet om daarover in nadere bijzonderheden te treden. Valentijn verhaalt ons de curieuse bijzonderheid, dat deze vorstin in 1660, toen zij niet veel jonger kan geweest zijn dan 40 jaren, op het punt heeft gestaan van met een Nederlander in het huwelijk te treden. Hier was dus voor de rijksgrooten alle reden om tusschenbeide te komen, ten einde vreemden invloed te weren. Intusschen wordt het

mislukken van het plan door Valentijn niet aan de rijksgrooten, maar aan de Compagnie toegeschreven, «een nieuw blijk,» zegt hij, «van onze macht over de koningen.»

Toen de Sultane Tadjoe'l-'álam in 1675, waarschijnlijk zonder nakomelingschap, gestorven was, werd door de rijksgrooten eene andere vrouw op den troon geplaatst, die vermoedelijk tot een zijtak der vorstelijke familie behoorde. De nieuwe vorstin nam den naam aan van Noeroe'l-'âlam Tsafijatoe'd-dìn, maar regeerde slechts twee jaren en stierf in 1677. Onder de regeering dezer vorstin schijnt de inwendige constitutie des rijks eene verandering ondergaan te hebben. Het geheele rijk werd verdeeld in drie districten, ieder uit een zeker aantal gemeenten (sagi's of moekims) samengesteld. Men noemde ze de XXII, XXV en XXVI sagi's, en ieder dezer afdeelingen werd gesteld onder twee hoofden, Panglima of Toewankoe getiteld, wier waardigheid erfelijk was, en die te zamen den Rijksraad vormden, wiens ledental dus op de helft schijnt verminderd te zijn.

De derde koningin wordt doorgaans Anájat-Schah genoemd (Dulaurier heeft Rajat-Schah) en regeerde bijna elf jaren, van 1677 tot 1688. Er schijnt onder de bevolking eenige twijfel te hebben bestaan, of zij wel een werkelijke vrouw was; men vermoedde dat zij een gesnedene was, als vrouw verkleed. Dit was echter niet meer dan een los praatje, dat, naar het oordeel van Marsden, genoegzaam weêrlegd wordt door de volgende bijzonderheid. In 1684 werd Atjih bezocht door een Engelsch gezantschap, dat in tegenwoordigheid der Orang-kaja's bij de Koningin ten gehoore werd toegelaten. De vorstin beval hun nader te komen, en betoonde eene bijzondere belangstelling in hunne pruiken, waarvan zij zeer verlangend was het nut te leeren kennen. Na hierop een voldoend antwoord ontvangen te hebben, verzocht zij een der heeren, als hij zich daardoor niet beleedigd achtte, zijn pruik eens af te nemen, om te zien welk eene verandering dit in zijn voorkomen zou te weeg brengen. Nadat aan haren wensch voldaan was, gaf zij te kennen, dat, wat het doel hunner zending betrof, de afgezanten haar antwoord door de Orang-kaja's zouden vernemen.

Uit de vele merkwaardige geschriften die onder de regeeringen van Iskander Moeda en Tadjoe'l-'álam te Atjih het licht zagen, en uit de vervolgingen die er de aanhangers van een zeker uit westelijk Azië overgewaaid mystisch pantheïsme in hetzelfde tijdvak te verduren hadden, weten wij dat het in Atjih aan ijver voor den Islam niet ontbrak Ongetwijfeld werd die vooral onderhouden door den invloed der Arabieren die er zich als handelaars of geloofsapostelen gevestigd hadden. Tegenover de priesterpartij, die alles overeenkomstig de voorschriften van den Islam wilde regelen, zullen vermoedelijk de Orang-kaja's als beschermers en handhavers der voorvaderlijke instellingen zijn opgetreden. De priesterpartij moest de vrouwenregeeringen vijandig zijn, daar zij eensdeels met de voorschriften van den Islam streden,

anderdeels den invloed en het gezag der hun vijandelijke partij begunstigden. Het is dus zeer waarschijnlijk dat reeds lang oneenigheden bestaan hadden, toen in 1688 de dood van Anájat-Schah tot eene uitbarsting aanleiding gaf. De meerderheid der Orang-kaja's plaatste onmiddellijk de kroon op het hoofd eener nog jeugdige afstammelinge van het vorstelijk geslacht, onder den naam van Sultan Kamálat-Schah. Doch de priesterpartij, waaraan zich ook eene minderheid der Orang-kaja's schijnt te hebben aangesloten, eischte de keuze van een vorst van het mannelijk geslacht. Van beide zijden werd naar de wapenen gegrepen, het kwam tot een strijd, maar de nationale partij behield de overhand, en Kamálat-Schah werd elf jaren lang, tot 1699, op den troon gehandhaafd. Doch de priesterpartij had niet stil gezeten. Zij wist zich te wapenen met een schrijven van zekeren Kadhi Malikoe'l-'ádil te Mekka, waarin hij aan de hoofden en het volk van Atjih te kennen gaf, dat de uitoefening van het opperste gezag door eene vrouw met de wetten van den Islam in strijd was. Dit middel werkte; de Orang-kaja's durfden den volkswensch niet langer wederstand bieden, Kamálat-Schah werd afgezet, en de regeering opgedragen aan Badroe'l-'álam Scherief Haschim Djamáloe'd-dîn, na wien geene vrouw meer het bestuur over Atjih heeft in handen gehad. De priesterpartij toonde nogmaals haren invloed, door reeds na twee jaren de abdicatie van den nieuwen Sultan te vorderen en door te zetten, omdat eene samentrekking der spieren van handen en voeten, het gevolg eener ziekte, hem verhinderde het gebed naar eisch te verrichten.

P. J. Veth.

BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT DER LINGUISTISCHE LITERATUUR BETREKKELIJK NOORD-CELEBES.

Het hier volgend bibliographisch overzicht heeft wel is waar reeds ten deele het licht gezien in de «Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië», derde volgreeks, Deel IV; het kwam mij echter niet ondienstig voor het in eenigszins gewijzigden vorm hier nogmaals te geven, met aanvulling van enkele bijzonderheden, die daar ontbreken en verbetering van een paar drukfouten.

In het dialect der Toumbulu (Tooe m'boeloe), het voornaamste en meest verbreide dialect der Minahassa, zijn tot dusver in druk verschenen:

Teturu woh leos in peleng se touw ni luwangen woh mingkot. Lineos di Toumohon, 1841. Deze eerste proeve is door wijlen den zendeling Mattern op de drukpers van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Tomohon gedrukt. Het is een boekje tot onderricht in den christelijken godsdienst, in vragen en antwoorden.

P. P. Roorda van Eysinga, «Handboek der land- en volkenkunde van N. I.», Dl. I, bl. 227—243, bevat onder het opschrift: «Taal der Alfoeren», een en ander over de spraakkunst en een woordenlijstje van die taal, benevens eene vertaling van het Onze Vader, de 10 geboden en de 12 geloofsartikelen, in een daar niet genoemd dialect, dat evenwel geen ander is dan het Toumbulusch dialect der Minahassa, schoon vol van taal- en spelfouten en vermengd met enkele woorden uit andere dialecten, zooals reeds blijkt uit vergelijking met bovengenoemd boekje van Mattern en met een straks te noemen werkje in 1869 verschenen [1]). Het is zonderling dat

---

[1]) Onder de nalatenschap van wijlen Prof. Millies vond ik een afschrift van dat boekje; gedrukte exemplaren daarvan zijn hier te lande niet te vinden.

de heer R. v. Eysinga de Minahassa daar ter plaatse niet eens noemt, maar van het Alfoersch spreekt als van «de taal der Alfoeren of bergwilden, waarmede de ambtenaren en officieren op Ceram en elders in aanraking komen.»

«Proeve van Alfoersche poëzie», in het Tijdschr. v. h. Batav. Genootschap, Deel VI, 1857, bl. 260 vgg. Het is eene verzameling van liedjes, die tijdens den padioogst door jongelingen en meisjes 's avonds gezongen worden, met bijgevoegde vertaling.

In de «Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahassa», door N. P. Wilken, in de Mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap, Deel VII, 1863, komen hier en daar een aantal gebedsformulen voor, die, behalve op zeer enkele plaatsen, wàar ongewone of verouderde uitdrukkingen voorkwamen, tevens vertaald zijn.

Eenige formulen bij eedsaflegging en ordaliën gebruikelijk, vindt men met vrije vertaling in de opstellen van den heer J. G. F. Riedel, getiteld: «de eedsaflegging bij de Tooe-oen-boeloe in de Minahassa», en: een Tooe-oen-boeloesch ordalium» (Tijdschr. v. h. Batav. Gen., Deel XIV, 1864).

«Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahassa», uitgegeven door het Nederlandsch Zendelinggenootschap, Rotterdam, 1866. Zij bevatten eenige fabelen, legenden en raadsels en eene proeve van eene grammatica. Op verzoek van het bestuur van genoemd genootschap heeft schrijver dezes zich met de bewerking van dit geschrift belast, waartoe de zendeling N. P. Wilken hem de bouwstoffen heeft verschaft.

An tuturu potot. Pengadjaran jang pendek. Gedrukt op de pers van het Nederl. Zendelinggenootschap te Tondano in 1869. Bevat de 10 geboden, de 12 geloofsartikelen en het Onze Vader, formulieren van doop en avondmaal, van geloofsbelijdenis bij het aannemen van lidmaten en van huwelijksinzegening, in het Alfoersch met bijgevoegde Maleische vertaling.

In het dialect der Toumpakĕwa verschenen:

Pengadjaran agama mesehhi jang pendekh. Batavia, 1848. (Kort onderricht in den christelijken godsdienst).

Het Evangelie van Mattheus, vertaald door wijlen den zendeling Herrmann. Amsterdam, 1852.

In andere dialecten der Minahassa:

Bantiksche legende met vertaling, door J. G. F. Riedel.

Tooenseasche fabelen met vertaling en aanteekeningen, door denzelfden. Beide stukken staan in het Tijdschr. v. h. Batav. Genootschap, Deel XVII.

Tooenseasche raadsels, met vertaling en aanteekeningen, door den heer de C. in dit Tijdschrift, October 1870.

In andere talen van Noord-Celebes:

«De taal in Bolaäng Mongondou», door N. P. Wilken en J. A. Schwarz, in de Meded. v. h. Nederl. Zendelinggenootschap, Deel XII. Bevat eene korte schets der spraakkunst van die taal.

«De bekentenis van een' Holontaloschen ponggoh», met vrije vertaling, door J. G. F. Riedel (Tijdschr. v. h. Bat. Gen., Dl. XVII).

Woordenlijsten van verschillende talen en dialecten van N. Celebes vindt men in:

Raffles, History of Java, Dl. II der uitgave in 4°, namelijk van het Alfoersch van Menado en Gorontalo.

Dumont d'Urville, Voyage de l'Astrolabe, Philologie, T. II, p. 193 vgg.

Van der Crab, De Moluksche eilanden, Batavia, 1862. De woordenlijst in dit werk bevat ook woorden in drie dialecten der Minahassa.

A. J. F. Jansen, Vergelijkende woordenlijst van talen en dialecten in de residentie Menado (Tijdschr. v. h. Bat. Gen., Dl. IV).

C. B. H. von Rosenberg, Reistochten in de afdeeling Gorontalo, Amsterdam 1865, waarin eene woordenlijst van de taal van Gorontalo en der Togean-eilanden voorkomt.

A. R. Wallace, The Malay Archipelago, London 1869. In de daar voorkomende woordenlijst zijn ook eenige woorden opgenomen uit het Alfoersch der Minahassa en van Bolaäng Itam.

Eene uitvoerige vergelijkende woordenlijst van zeven dialecten der Minahassa en van de taal van Bolaäng Mongondou komt voor in de «Bijdragen v. h. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I.», derde volgreeks, Deel IV en V, 1870. Zij is het werk van de zendelingen Rooker, Tendeloo, Schwarz, Wiersma en Wilken, zooals vermeld is in een woord van inleiding, dat een kort bibliographisch overzicht bevat.

Over het Alfoersch der Minahassa in het algemeen vindt men enkele zeer onbeduidende mededeelingen bij Röttger, «Briefe über Hinter-Indiën», Berlin, 1844.

Eene proeve van oud-Alfoersch teekenschrift in de Minahassa en eene proeve tot verklaring daarvan, door Ds. C. P. Tiele, zijn te vinden in de Meded. v. h. Nederl. Zendelinggenootschap, Deel VI en VII.

Ten slotte noemen wij nog als van meer algemeenen aard:

«Bijdragen tot de kennis der talen en dialecten, voorkomende op de eilanden Luzon of Lĕsoeng, Panai of Ilong-Ilong, Balangingi, Solog, Sangi, alsmede op Noord- en Midden-Celebes», door J. G. F. Riedel, met eene dialectologische kaart, aantoonende de verspreiding der talen van Noord- en Midden-Celebes (Werken v. h. Batav. Genootschap, Deel XXXIII). Men vindt hier eene verzameling van kleine opstellen van gelijken inhoud in de bovenvermelde talen en dialecten, met aanteekeningen en vertaling van enkele stukken.

G. K. N.

IETS OVER DEN LANDBOUW IN DE MINAHASSA

en de daarbij gebruikelijke benamingen [1]).

Door de benamingen van de miloe (maïs) en padi in hare verschillende tijdperken, van den tijd af waarop ze geplant en gezaaid, tot dien waarop ze gegeten worden, en door de daarmede in verband staande werkzaamheden had de Alfoer, hoe gebrekkig dan ook, eenigszins eene jaarverdeeling. Ik zal die benamingen hier onder opgeven en omschrijven. Vooraf echter eenige opmerkingen omtrent de sawahs en droge rijstvelden.

Oorspronkelijk werd in de Minahassa de padi alleen op droge velden gezaaid. Sedert eene reeks van jaren echter heeft men eerst in Tondano, vervolgens in Rembokken, Kakas en Tonsawang, eindelijk ook in Langowan, Tompasso en Tonsea sawah's aangelegd. In de overige districten zijn de sawah-velden niet noemenswaardig, hetzij wegens gebrek aan water, of wegens het bergachtige terrein, dat daarvoor minder geschikt is.

Tot de bewerking van sawahs heeft, naar men verhaalt, aanleiding gegeven, dat zekere Tondanees zijn droog padiveld naast modderachtige gronden had liggen. Daar hij er op gesteld was zijn rijstveld zooveel mogelijk rechthoekig te hebben, zaaide hij ook padi op dat gedeelte van den modderachtigen grond, dat binnen de rechte lijn viel. En ziet de padi groeide aldaar beter dan op het droge veld! Sedert dien tijd is men begonnen sawahvelden aan te leggen, die hoe langer hoe beter geregeld worden. — Ofschoon nu dit verhaal niets onmogelijks bevat, acht ik het toch onwaarschijnlijk. Aannemelijker is het zeker, dat de Tondanees deze bewerking van vreemdelingen heeft geleerd.

---

[1]) De Alfoersche woorden in dit stuk behooren tot het Toumbulusch dialect, dat het meest verbreid is in de Minahassa en dat, voor zoover ik weet, geen Europeaan beter kent dan de Heer Wilken. Onze *oe*klank is hier overal weergegeven door *u*. G. K. N.

De sawah's, *uma lĕpo*, of, kort weg, *lĕpo*, zooals de Alfoer zegt, hebben dit voordeel, dat ze jaar aan jaar kunnen bebouwd worden; ook is de opbrengst van padi gewoonlijk grooter dan die der droge tuinen. — Tondano bezit uitgestrekte sawahvelden, en dit is een groot geluk voor de bevolking van die groote negerie. Waren dit droge velden in plaats van sawah's, dan zou de Tondanees spoedig gebrek aan padivelden hebben, of die ten minste, voor een groot gedeelte, op verren afstand van de negerie moeten aanleggen. Hij stelt dan ook op zijne sawah's hoogen prijs.

De droge tuinen vorderen veel meer werk dan de *uma lĕpo*, omdat in de meeste districten, na een eenjarig gebruik, de velden 2, 3, 4 of meer jaren braak moeten blijven liggen. Slechts in enkele districten, zooals te Tomohon, kunnen eenige gronden wel 2 en 3 jaren na elkander met goede resultaten worden bebouwd. Zulke weder bebouwde velden noemt men *rumekat*. Maar ofschoon de droge akkers [1]) meer werk veroorzaken en doorgaans minder padi opbrengen dan de sawah's, geven toch de meeste inlanders verre weg aan de droge rijstvelden de voorkeur; wellicht ten deele, omdat zij met de sawahbewerking niet genoeg bekend zijn, maar vooral, omdat de droge tuinen, behalve de padi, vele andere voordeelen geven, als: brandhout, groenten, pompoenen, patatas en bovenal miloe (maïs). In de bovenlanden geeft een en hetzelfde veld, behalve groenten, pompoenen en patatas, twee miloe-oogsten en één padi-oogst in het jaar. De miloe is eene groote weldaad voor den inlander, Men mag wel stellen, dat hij ruim vier maanden van het jaar miloe eet; tevens worden zijne varkens door dit product vetgemest. De miloe is voor hen die er aan gewoon zijn, een gezond en krachtig voedsel.

Bezat de Tondanees, behalve zijne sawah's, waarop niets anders dan rijst geproduceerd wordt, niet nog het groote vischrijke meer, dan zou hij, wegens den geringen miloe-bouw, soms gebrek aan voedsel hebben. Maar nu stroomt het volk van links en rechts, vooral van Tomohon [2]), naar Tondano met miloe en padi, om daar voor visch in te ruilen. Hier door is op sommige tijden de markt te Tondano met miloe overvoerd; en dewijl de visch tot ruiling vaak niet toereikend is, kan men alsdan daar ter plaatse van 7 tot 9 groote vruchten voor een cent koopen; terwijl men te Tomohon, van waar ze naar Tondano, wegens de visch, gebracht worden, slechts 4, hoogstens 5 vruchten voor een cent kan krijgen, en dan nog hoogst zelden en met veel moeite.

---

[1]) Eigenlijke akkers in den beperkten zin van het woord, zooals de landman in Europa maakt, kent de Alfoer niet. Ook zijn ze hier, wegens het hellend terrein, niet zoo noodzakelijk.

[2]) Vgl. wat over de beteekenis van den naam Tataärran gezegd is in de „Mededeelingen v. w. h. Ned. Zendelinggen.", deel VII, blz. 385 en 386.

De werkzaamheden voor de droge padivelden en dus ook voor de miloevelden worden gemeenschappelijk verricht, hetgeen men *mápalus* [1]) noemt. Zij dragen, ofschoon op alle gronden niet dezelfde volgorde hebbende, de volgende namen:

Maras = openen der miloe- en rijstvelden, door gras, riet en andere gewassen, behalve hout, te kappen; *mahaparas* is = kappende; *mémamaras* heeft betrekking op den tijd wanneer men dit algemeen doet; — in Mei of Juni, wat van het weêr afhangt.

Kumai = hout of boomen kappen (vellen). Op vele braakliggende velden groeit spoedig wild hout, — hier meer daar minder. Nadat men dan het gras enz. gekapt heeft, wordt al dit hout geveld; *kumai* komt van *kai* = hout, boom; *mahakai* is = het hout kappende; *mĕngangai* heeft betrekking tot den tijd wanneer men algemeen dit hout kapt. Deze woorden zijn alleen gebruikelijk voor het omkappen van hout op oude rijstvelden. Voor het vellen van andere boomen zegt men *manti*, *mahawanti* enz.

Tumoktok = klein of kort kappen, nl. de dunne takken in den top; *mahatoktok* is = klein kappende; *mĕnonoktok* heeft betrekking op den tijd wanneer men de dunne takken algemeen kort kapt. Den stam en de dikke takken brengt men naar huis voor brandhout. *Tumoktok* enz. gebruikt men voor alles wat kort en fijn gekapt en gehakt wordt.

Maler = bijeenbrengen, nl. de kortgekapte takken, droog gras, enz.; *mahawaler* is= bijeenbrengende; *mĕmamaler* heeft betrekking tot den tijd wanneer men dit algemeen doet, en wordt alleen voor rijstvelden gebruikt.

Rumuruk = verbranden, nl. het bijeengebrachte; dit wordt later, terwijl de miloe reeds groeit, nog één of twee malen herhaald; *maharuruk* is = verbrandende; *mĕrururuk* heeft betrekking tot den tijd wanneer dit algemeen geschiedt. *Rumuruk* enz. gebruikt men ook, wanneer men op het erf of elders het een en ander dat men opgehoopt heeft, verbrandt.

Tumanĕm = planten, nl. de miloe in Juli; *mahatanĕm* is = plantende; *mĕnananĕm* heeft betrekking tot den tijd wanneer men algemeen de miloe plant, of den planttijd. *Tumanĕm* enz. gebruikt men ook voor het planten in 't algemeen. De Tomohonees plant gewoonlijk 5—7 korrels in één gat en ruim 6 voeten van elkander, om groote vruchten te krijgen. Op vele plaatsen elders plant men dichter. Wordt hetzelfde veld het volgende jaar weder bebouwd, dan plant men 9—12 korrels in één gat, omdat alsdan veel van het jonge plantsoen door rupsen bedorven wordt. Op de *ruruks*, dat zijn die plaatsen waar het hout, droog gras enz. verbrand is, (zie boven bij *rumuruk*) plant men alsdan groenten, als: snijboonen, spinazie, komkommers enz. Voorts worden hier en daar op het veld,

---

[1]) Zie over de *mapalus* Graafland in Meded., VIII, blz. 10.

maar vooral langs de grens, pompoenen en patatas geplant. Dit een en ander levert bijkans geen vruchten meer, wanneer later de padi moet verplant worden, weshalve men het alsdan voor het grootste gedeelte uitroeit, om op die plaatsen padi te kunnen planten. Rondom het tuinhuisje plant men nog spaansche peper, ubi en bete (twee aardvruchten) enz.

Mahi un puuna = den grond voor de eerste keer omspitten [1]; *mahawahi* is = den grond omspittende; *mĕmamahi* heeft betrekking tot den tijd wanneer dit algemeen geschiedt. *Mahi* enz. komt van *wahi* = een soort van schop, maar smal en spits toeloopende, die gemaakt wordt van het harde buitenste gedeelte van den arengboom, dat in het Alf. *wahi* heet. Thans gebruikt men algemeen de patjol, maar nogtans zegt men *mahi* voor het omspitten van den bodem.

Mangkal = herhalen, nl. het omspitten van den grond, wordt alleen voor rijstvelden en voor het omhakken gebruikt; *mahawangkal* is = het omspitten herhalende; *mĕmamangkal* heeft betrekking tot den tijd wanneer deze herhaling algemeen geschiedt.

Pahawangkawangkallĕn is het telkens herhalen van het omspitten van den grond, dat nog eenige malen geschiedt om de miloe van onkruid te zuiveren, en om den bodem voor de rijstzaaiing gereed te maken

Deze voorloopige werkzaamheden geschieden slechts op oude bebouwde gronden, waar veel wild hout groeit. Groeit in plaats van wild hout veel *kanukanu* (een soort van riet) of *kusukusu* (wild gras), dan verschillen de eerste werkzaamheden en de volgorde is dan aldus:

Maras, zie boven.

Tumutung = verbranden, nl. de gekapte *kanukanu* en *kusukusu*, zonder die op hoopen te brengen.

Mahi, zie boven.

Tumanĕm, zie boven. Voorts als vroeger opgegeven.

Men zou volgens deze opgave licht kunnen meenen, dat in dit tweede geval de werkzaamheden minder waren dan in het eerste, maar dit is nogtans niet zoo; want het omspitten en inzonderheid het wieden, vooral waar veel *kusukusu* staat, wier wortels als een net in de aarde vormen, vorderen zwaren arbeid.

In geval geheel nieuwe gronden of bosschen ontgonnen worden, dat thans hoogst zelden geschiedt, dan is de volgorde aldus:

Maras, zie boven.

Rumokrok = het bosch omkappen.

Tumoktok, zie boven.

Maler, zie boven.

---

[1]) Met de *wahi* spitte men den grond om, maar slechts omtrent 3 duim diep.

Rumuruk, zie boven.

Tumaněm, zie boven; voorts als in het eerste geval. In dit derde geval zijn wel de eerste werkzaamheden, behalve *maras*, aanmerkelijk meer en zwaarder dan in de beide vroegere gevallen, maar daarentegen zijn de latere veel minder en gemakkelijker, omdat de bodem nog niet zoo vast getreden is en ook nog niet zoo veel onkruid voortbrengt.

Wordt het rijstveld ook het volgende en derde jaar bebouwd, dan zijn wel de eerste werkzaamheden veel minder dan in de drie vroegere gevallen, want alsdan begint men dadelijk na den rijstpluk met

Tumaněm, zie boven;

Mahi, zie boven, enz.; maar het wieden veroorzaakt alsdan het meeste werk.

Hiermede zijn voor de miloe- en rijstvelden voorloopig de werkzaamheden geëindigd, weshalve ik nu de verschillende namen van het miloeplantsoen laat volgen, als:

Mahatalikur = wortel en spruit zijn in den grond uit elkander gaande; dit woord wordt ook gebruikt van menschen die uit elkander gaan.

Měnula = de uitgekomene spruit is klein en spits gelijk een doorn; *susula* = doorn; *sumula* enz. steken, nl. met een doorn.

Tumutuli = de miloe is omtrent eene handbreed hoog en het nog samengerolde spruitje begint open te gaan. *Tumuli* enz. aangieren; maar ook: met iets in 't oor peuteren; *tutuli* = het werktuig waarmede men in 't oor peutert; *tumutuli* zou volgens den regel ook kunnen beteekenen: aangierder, peuteraar, maar is niet gebruikelijk.

Rumintek = met fijne bladeren zijnde; *rintek* = fijn, klein; *rumintek* = fijn of klein maken, maar ook: fijn blijvende (dit past echter niet op de miloe-bladeren, want die worden hoe langer hoe grooter); *rimintek* = fijn zijnde, nl. van een kind, dat echter later wellicht dik en gezet kan worden.

Kumungkung in tuur = bedekt of verbergt de tronken of stompen van de omgehakte boomen; — d. w. z.: de miloe is reeds zoo groot, dat hare bladeren die tronken bedekken; *kumungkung* enz. = dichtdekken, verbergen; *tuur* = tronk.

Kawěruan = de miloe is nog jong, omtrent 4 voeten hoog; ook jonge pisang-, pinang-, kalapa-, arengboomen enz. noemt men *kawěruan*; van *wěru* = nieuw.

Měnumpa. Zoo noemt men de miloe naar hare bijwortels. Op zekeren ouderdom schieten rondom den stam, bijkans een voet boven den grond, wortels of vezels uit, die naar den grond dalen om daar te wortelen, om zoo als het ware stutten te worden voor de hooge miloeplant met hare zware vruchten. — *Tumumpa* = nederdalen, afdalen, afstijgen.

Mělulun. Op den tijd wanneer de miloe dezen naam draagt, is haar top gelijk aan een pisangblad dat nog niet open maar nog ineengerold is.

Zulke pisangbladen zijn dikwerf de schuilplaats van eene kleine soort van vleermuizen, in 't Alfoersch *lulun* genaamd, die, wanneer de dag haar op hare rooftochten overvalt, van boven in die nog samengerolde pisangbladen kruipen. *Mĕlulun* zou derhalve wellicht kunnen beteekenen: gelijk de schuilplaats van de *lulun*.

Mĕmusu is = bloeiende, nl. boven in den top, die ook wel genoemd wordt: de mannelijke bloesem; *pusu* = bloesem van miloe, pisang en areng.

Kararangdangna = wanneer de vrucht rood haar heeft, ook wel genaamd: de vrouwelijke bloesem; *rangdang* = rood.

Karĕrĕmdĕmna = wanneer de vrucht zwart haar heeft; *rĕmdĕm* = zwart. Op dezen ouderdom heeft de miloevrucht, in haar geheel geroosterd of gekookt, een zoeten, aangenamen smaak.

Wĕrĕn ne sapun = oogen van garnalen, d. w. z.: de miloekorrels zijn gelijk aan de oogen van garnalen.

Raraprappĕn = wat kan afgesneden worden langs den steel (de steel is nl. het binnenste houtachtige gedeelte, waarom de korrels zitten); van dit afgesnedene, nl. van de jonge korrels, kookt men *boeber* (pap); *raraprap* = een soort van sabel van bamboes, waarmede men het gras afsnijdt; *rinarap* = het afgesnedene of wat is afgesneden geworden langs den steel, wordt van miloe, atap en arengbladeren gebruikt; *rumaprap* = afsnijden langs den steel, zooals de miloekorrels, atapbladeren en het haar van eene pen.

Kalanut = nog taai, nog niet rijp; *lanut* = taai.

Mĕriri = de dekbladen zijn geel; alleen van miloe gebruikelijk; *riri* = geel, bleek; *rumiri* enz., geel maken.

Mĕlusaw [1]) = bijkans hard of droog, — alleen van miloe gebruikelijk.

Pĕramo = is reeds droog genoeg; *pĕra* = droog; *mĕra*, *mahapĕra* = drogen.

Sĕpin = wordt afgebroken of afgescheurd, nl. de vrucht langs den stam naar beneden; *sumĕpi*, *mahasĕpi* enz. = afbreken of afscheuren langs den stam naar beneden, — ook gebruikelijk voor takken van eenen boom.

Tapan = wordt berookt, nl. de miloevrucht in het tuinhuisje; *tumapa*, *mahatapa* enz. = berooken in 't algemeen.

Iessu = wordt naar huis gebracht, nl. de miloe of padi; *messu*, *mahessu* enz. = miloe of padi naar huis brengen, maar ook: terugkeeren uit den tuin naar huis; *mĕngĕngessu* heeft betrekking tot den tijd wanneer men algemeen de miloe, maar vooral de padi naar huis brengt.

Tipuĕn = wordt gepeld, d. w. z. men doet de miloekorrels van den steel, maar telkens slechts zooveel als men op dat oogenblik noodig heeft.

---

[1]) Zoo vaak ik de *w* achter eenen klinker plaats, daar heeft ze in de uitspraak iets van eene *f*, maar ik gebruik de *w*, omdat die in de verlenging of vervoeging van dat woord wordt vereischt. W.

Tumipu, *mahatipu* enz. = pellen als boven, alleen van miloe gebruikelijk; *mĕninipu* = peller (zeldzaam).

Tĕmuĕn = wordt gestampt; bij het stampen van de miloekorrels wordt een steen in het stampblok gelegd, weshalve men ook wel zegt: *watun*; dit *watun* beteekent ook: worde of wordt met een steen of steenen geworpen; *tumĕmu*, *mahàtĕmu* = stampen in 't algemeen; *tumĕtĕmu* = stampster: zoo noemt men ook wel de huisvrouw, omdat die gewoonlijk stampt, zie het volgende woord. Thans gebruikt men voor het fijn maken (niet als meel maar als rijst) der miloekorrels veelal een handmolen.

Lutuĕn = wordt gekookt; *lumutu*, *mahalutu* = koken; *mĕlulutu* of *lumulùtu* = kok, kookster: zoo noemt men ook wel de huisvrouw. Voor huisvrouw heeft men verschillende namen, als *tumĕtĕmu*, *lumulutu* en in zangen, legenden en bij de offers: *tetenden* = leunster (*tetendean* = hoofdkussen of iets waarop geleund wordt met het hoofd; *tumende* = liggen of leunen met het hoofd op een kussen of op of tegen iets anders); — als: *wis amo si tumĕtĕmumu* of *lumulutumu* = waar is uw vrouw? — *Lumulutu* = kookster, wordt voor echtgenoot meer gebruikt dan *tumĕtĕmu* = stampster. Voor echtgenoot, hetzij man of vrouw, gebruikt men: *kaawu* = kamergenoot, *kasende* = eetgenoot (*sesendeen* = groente; — *sumende* = groente eten); ook wel *mahatamu* = opkweeken of is opkweekende, als: *amo si mahatamumu* = waar is uw man? Of: waar is uwe vrouw? Hebben de echtelieden kinderen, dan vraagt men gewoonlijk: *amo si ama ni Pieter* = waar is de vader van Pieter? *amo si ina ni Pieter* = waar is de moeder van Pieter? Zoo vraagt men sprekende tot een van de echtgenooten of tot wien ook. De namen der ouders verliezen zich in die van hunne kinderen, maar vooral in dien van het oudste kind.

Kànnĕn = wordt gegeten, nl. de gestampte ongekookte miloe; zie over de woorden voor *eten* de «Mededeelingen,» deel VII, blz. 155, noot 2; *mĕngangan* wordt gebruikt van een klein kind, dat spoedig begint te eten. Miloe heet in 't Alfoersch *tandei*.

Na *sĕpin*, zie boven, volgt spoedig:

Kĕrorrĕn = wordt padi gezaaid; *kumĕror*, *mahakĕror* = padi zaaien; *mĕngĕngĕror* = zaaitijd, of de tijd waarop men algemeen zaait, nl. vroeger in Januari, — thans, volgens bevel van de Regeering, vroeger. De Tomohonees zaait weder het verst uiteen. In een *tektek*, 40 vadem lang en 30 breed (oude *tektek*), zaait hij ruim een halve gantang padi; hiervan oogst hij gemiddeld 50 gantangs, soms wel 100 en meer. — Kort voor of na het zaaien worden de miloe-stammen afgekapt; dit noemt men:

Tumaktak a rendaina = de miloe-stammen omkappen. *Tumaktak*, *mahataktak* enz. = omkappen. Voor omkappen en afkappen heeft men verschillende namen, als:

Maras enz. = om- of afkappen van gras, *kanukanu*. *kusukusu* enz.

Tumaktak enz. = omkappen van miloe-stammen en bamboes.

Kumai enz. = omkappen van het wilde hout op oude rijstvelden.

Manti enz., = omkappen of vellen van boomen.

Rumokrok enz. = omkappen van een bosch met welk doel ook.

Sumampil of *sumapsap* = schuins afkappen van takken van eenen boom of van een bamboes.

Kumĕtor enz. = dwars afkappen van de takken van eenen boom.

Tumumbel enz., of *mapow* enz. = afkappen, de fijne takken, maar meer van boven.

Rumantow enz. = afkappen of snoeien, nl. den top van boomen, heesters enz., om ze van boven gelijk (*rata*) te maken.

Rendaina = miloestam; *karendaian* = rechte boomstam; *rendai* = recht, rechtuit; *rumendai* = opstaan, wanneer men zit, of recht overeind gaan staan, wanneer men krom of gebogen staat. — De afgehouwene miloestammen legt men langs de grens of op kale plekken, waar geen padi staat, op hoopen, om ze te laten verrotten. Bij het verplanten van de padi zijn deze stammen zoo ver verrot, dat men op die hoopen padi kan planten, die veelal uitmuntend wordt. — Den tronk met de wortels van de miloe laat men meestal in den grond zitten; — wil deze of gene ze er uit hebben, dan zegt hij bij het zaaien tot de *mapalus*, die den grond weder omspitten, om den bodem los te maken en om de gezaaide padi onder de aarde te werken: *pahawahiĕn un tuuna un tandei* = dat de tronken of stompen van de miloe uitgehakt worden. *Pahawahiĕn* is een passief van *mahi* (zie boven *mahi*). *Tuuna* moet hier vertaald worden: tronk of stomp, — maar elders: voor den eersten keer, — zie boven *mahi un tuuna* en straks *moat un tuuna*. *Tuuna* komt wellicht van *tuur* = tronk; *tumuur* = beginnen.

Tumengkar = de aarde gelijk en fijn maken, — hetwelk tevens nog dient, om de padi onder den grond te werken; *tengkar* wordt gebruikt, wanneer iets niet goed sluit, of wanneer het niet overal gelijk op iets ligt; *mĕnenengkar* heeft betrekking tot den tijd wanneer men algemeen den bodem gelijk en fijn maakt, maar ook wel tot hen die dit doen, dus de werkers.

Murut = oprapen wat er niet behoort, als: stukken hout, de uitgehouwen tronken, drooge miloebladeren enz.; *murut*, *mahapurut* enz. = oprapen van allerlei; *mĕmumurut* heeft betrekking tot den tijd wanneer men dit op het rijstveld algemeen doet.

Omtrent dezen tijd, dus kort na het zaaien van de padi, plant men tusschen de padi, voor den tweeden keer, miloe, maar verder uiteen dan den eersten keer, opdat er voor de padi niet te veel schaduw zij. Wordt de miloe eenigszins hoog en breed, dan neemt men, wegens de schaduw, de benedenste bladeren weg. De miloe groeit spoediger dan de padi en is

bijkans twee maanden eerder dan deze rijp, zoodat ze aan de padi geen nadeel doet.

Moat un tuuna = wieden, voor den eersten keer; *mĕngongoat* heeft betrekking tot den tijd wanneer men algemeen aan het wieden is; dit geschiedt wanneer de padi twee bladeren heeft (zie beneden de namen van de padi). Het uitgewiede gras legt men op kale plekken, waar geen padi staat, op hoopen, die men *rewok* noemt. Ook op deze *rewoks* wordt later padi geplant.

Sumaup = herhalen, nl. het wieden; beteekent echter ook: herhalen in 't algemeen; *mĕnanaup* = wanneer men algemeen het wieden herhaalt, — ten tijde van *supittĕn* (zie deze benaming beneden). In plaats van *sumaup* zegt men ook voor het wieden wel eens *mangkal* (zie boven blz. 376.)

Tumanĕm = planten, verplanten. Omdat op sommige plaatsen de padi te dicht en op andere te ver uiteen staat, ja hier en daar kale plekken zijn, herstelt men dit gebrek door uittrekken, waar de padi te dicht, en planten, waar die te ver uiteen staat; ook plant men op die plaatsen waar vroeger groenten, pompoenen en patatas stonden, en waar de afgekapte miloe-stammen en het gewiede onkruid opgehoopt werden.

Pahasausauppĕn = wordt telkenmaal herhaald, nl. het wieden. Dit geschied zijnde is het rijstveld bij uitnemendheid schoon.

Rumambus = het lange gras uittrekken en de droge padibladeren wegnemen; dit geschiedt kort voordat de padi begint te bloeien, ten tijde van *tiana tarem.*

Hiermede zijn voorloopig de werkzaamheden geëindigd. De padi draagt in hare verschillende tijdperken de volgende namen:

Mĕmuku = met knobbel zijnde, of: knobbel hebbende, d. w. z.: de padi in den grond heeft zich reeds geteekend om te ontkiemen (van *wuku* knobbel).

Mahatalikur = wortel en spruit zijn in den grond uit elkander gaande; zie over dit woord bij de miloe.

Mĕnula = de uitgekomene spruit is klein en spits gelijk een doorn; zie dit woord bij de miloe.

Mĕrĕwung = de spruit is gelijk de *rĕwung*; *rĕwung* = jonge bamboes, die gegeten wordt; deze, eenige voeten hoog zijnde, is beneden dik en loopt naar boven spits toe; *mĕrĕwung* beteekent ook: de *rĕwung* nemen of halen of zoeken.

Mĕmokoi. Zoo noemt men de padi wanneer die nog kort en zonder blad is; *pokoi* = kort: dit woord gebruikt men van voorwerpen die door het gebruik kort geworden zijn. Met de padi is dit juist omgekeerd, want die wordt al langer en langer.

Essa rani = één blad (hebbende).

Rua rani = twee bladeren (hebbende).

Tĕllu rani drie bladeren (hebbende).

Sumasa (bij het krijgen van de eerste bijspruit splijt de oorspronkelijke spruit, waaruit de bijspruit voortkomt) = met eene spruit zijnde, of: eene spruit hebbende (ruim 1 maand oud); *sasa* = splijt; *sumasa* ook = splijten. De padi krijgt van veertig tot honderd spruiten [1], maar hiervan worden slechts tien tot dertig vruchtdragende halmen. Elke aar van deze vruchtdragende halmen heeft twee- tot driehonderd padikorrels; maar veel gaat hiervan door vogels, muizen en afvallen verloren.

Supittĕn = wordt ingesloten, d. w. z. de oorspronkelijke spruit heeft reeds twee bijspruiten, aan weêrskanten één, zoodat de oorspronkelijke in het midden staat; *pinasupit* is = ingesloten geworden, als: *un n-umaku pinasupit u lalan* = mijn rijstveld is ingesloten geworden door (twee) wegen. *Supit*, naam van een man wiens ouders van weêrskanten van adel zijn, of wiens beide grootvaders van adel waren of eenige betrekking bekleed hebben. Sedert jaren wordt echter deze naam ook aan andere mannen of zonen gegeven. Andere vormen van dit woord ken ik niet.

Toromo ipahakembeng = kan reeds worden verplant met den nagel van den duim. De padi is dan nog zoo jong en teer van wortel, dat men geene gaten voor het verplanten, zoo als gewoonlijk, met een stuk hout mag maken, maar dat dit geschieden moet met den nagel van den duim. *Kumembeng* = met den nagel van den duim drukken (onverschillig wat); *kembeng* = poot van een varken.

Toromo ipahatanĕm = kan reeds worden verplant (op de gewone manier).

Kasausautna = de tijd wanneer het bovenste gedeelte of de top van den halm door den *leleen* (soort van priester) voorzichtig wordt opengescheurd om het hart er uit te nemen en te bewaren (natuurlijk slechts van enkele halmen). *Sumaut* beteekent ook de schil van eenen tak of boom aftrekken; dit doet men dan vooral, wanneer men met de schil iets wil binden.

Mahatotoro. Zoo noemt men de padi wanneer de bladeren aan den halm bij de knokkels juist op dezelfde hoogte uitschieten; op andere tijden is dit niet het geval, want gewoonlijk schieten ze aan de ééne zijde van den halm een weinig lager uit dan aan de andere. *Mahatotoro* beteekent ook: beproeft te meten of te treffen; *totoro* = maat, maatstok; *tumoro*, *mahatoro* = meten, treffen; *toro* = kan, mag.

---

[1]) Voor elf jaren zaaide ik hier tarwe (ik meen perzische); deze groeide uitmuntend, ik telde van ééne korrel 120 spruiten, maar hoe vele vruchtdragende halmen heb ik later niet geteld! Doch dewijl ik de tarwe te laat ontving om ze gelijktijdig met de padi te kunnen zaaien, heb ik geene enkele rijpe korrel kunnen oogsten, de muizen deden dat voor ons. Deze beesten kruipen bij den halm op, bijten de aar af en brengen ze in hunne schuilplaats. Men vertelt dat eens een sawah van iemand te Tondano in éénen nacht op deze wijze geheel en al door muizen vernield is.

Tiana tombal = begint bevrucht te worden, de aar begint zich reeds te zetten. In het Maleisch van de Minahassa zegt men daarvoor: *mulai bonting*. *Tiana* = bevrucht, nl. van padi en eenige grassoorten; *matian* = bevrucht, nl. van menschen en dieren, maar wordt zelden gebruikt, omdat dit woord wat grof is. *Tombal* = zoet.

Tuis. Een gewas met lange smalle bladeren, die schuins in de hoogte staan. Als de padibladeren krachtig genoeg zijn om ook zoo te staan, heet de padi mede *tuis*.

Tiana tarĕm = is bevrucht; de scheede van de aar loopt reeds spits toe; *tarĕm* = spits, puntig.

Tiana walatan = bevrucht, wordt gestriemd, of: de scheede van de aar wordt gestriemd, d. w. z.: ofschoon de aar nog in de scheede zit, kan men hare striemen door de dekbladen reeds zien. *Malawalat* = striem, als: *malawalat um pinater* = er is een striem van geslagen geworden.

Mahondol of *mahatassa*; beide woorden beteekenen: is één voor één naar buiten komende of gaande, d. w. h. z.: de aren zijn één voor één aan het uitkomen; *mahatassa* beteekent ook: één of alleen blijven. Vandaar ook: gescheiden zijn van echtgenooten, daar zij dan niet meer met hun beiden zijn; komt van *essa* = een.

Kumimĕrro = zijn reeds dicht bijeen, d. w. z.: er zijn reeds vele aren naar buiten gekomen; *kimĕr* = dicht bijeen.

Masĕmbor rani = (de aren) worden vermengd met bladeren, d. w. z.: men ziet reeds evenveel aren als bladeren; *sĕmbor* = vermengd; *sumĕmbor*, *mahasĕmbor* = vermengen; *rani* = blad.

Kasarondok. Zoo zegt men wanneer al de aren uit zijn, maar nog in de hoogte staan; — het beteekent wellicht: wanneer volwassen is, of: den kop opheffen als een haan die kraait, of: in de hoogte stijgende; — want voor het kraaien van een volwassen haan, bij wien het geluid diep uit de borst stijgt en het lang wordt gerekt, zegt men niet zoo als gewoonlijk: *kumukuk*, maar: *sumarondok*. *Sumarondok ung kukuk* = kraaien; zoo zegt men wanneer de haan bij het offer *tumalinga si koko* kraait, hetwelk een gelukkig teeken is (zie de beschrijving van dit offer in dit Tijdschrift, Jaarg. 1849, II, bl. 392). Zoo ook wanneer menschen uit blijdschap den haan nabootsen, hetzij na het gelukkige hooren van den vogel bij het openen van het padiveld (zie *Tumutungep* in «Mededeelingen,» deel VII, blz. 124 v.), hetzij na het snellen van een of meer koppen, of na de overwinning op den vijand behaald. Dit gekraai hoorende zegt men: *sarondokkokan ung kukuk ne tou* = er wordt gekraaid door de menschen. — Voor het gewone kraaien der hanen en voor het gewone nabootsen zegt men: *kumukuk*. Ook is het een goed teeken, als men op reis gaat, hanen te hooren kraaien.

Masurur = de aar wordt gebogen; *susurur* = kam. Hier wordt veelal eene kromme kam gebruikt, maar de oorspronkelijke vorm der kammen

was juist het omgekeerde van de tegenwoordige; hare tanden zaten aan de holle of binnenzijde. *Sumurur*, *mahasurur* = kammen.

Mahalĕner. Sommigen zeggen dat dit beteekent: de halm is buigende, dalende of zinkende, wegens de zwaarte van de aar, — anderen beweren dat het beteekent: in de korrel is geen water meer, — en eenigen meenen dat de zin is: de korrel is reeds zoo zwaar, dat ze in water gelegd zijnde zou zinken. De eerste verklaring komt mij voor de beste te zijn. In het dagelijksche leven beteekent *mahalĕner* = is zinkende, is diep liggende; maar ook transitief: iets drukken totdat het onder het water komt; *lumĕner* = ga onder het water, doe het onder het water komen; *ikalĕner* = zinken, wordt gezonken (accid. passief); *tahalĕnerro* = is te diep gelegd of is te diep gelegen; *lĕner* = diep, zoo bijv. van een schip dat diep ligt.

Wawatuan = hard worden, d. w. z.: de aren hebben reeds eenige korrels die hard worden; *watu* = steen; *watuna* = pit, korrel, kern; *kawatuan* = waar vele steenen gevonden worden.

Mahananasi = eenige korrels zijn reeds geel of rijp, andere nog groen (van *nanasi*, een boom wiens bladeren fraai geel zijn, als hij oud is, en fraai groen, wanneer hij nog jong is).

Kumĕwurro = is reeds troebel, d. w. z. de padi is reeds grauw, begint geel te worden; *kumĕwur* beteekent ook: troebel maken; *kĕwur* = troebel. Wanneer het rivierwater troebel is, dan is de kleur gewoonlijk grijsgeel.

Sumana tutuur = enkele stoelen zijn rijp; *sana tuur* = een stoel; onder stoel versta al die halmen, die uit éëne korrel zijn gesproten.

Maentos = is hier en daar reeds rijp, of: kan hier en daar reeds geplukt worden. Bij den padipluk hebben de afgeleide vormen van den wortel *entos* verschillende beteekenissen, als: *mentossa* = ga of pluk daar, *mentossei*, ga of pluk hier; *entossan* = worde geholpen te plukken, hier bij mijn of zijn deel, maar ook: worde geholpen (mij of hem) de korf met padi op het hoofd te zetten; *aku mentos, mahentos wia nisia* = ik help hem den korf met padi op zijn hoofd zetten; *maentossan* = tegen elkander plukken, of wedijveren wie het eerst zijn deel afgeplukt heeft, om daarna den overwonnene verder te helpen plukken; *aku nimahentos nisia* = ik heb hem met plukken overwonnen en daarna geholpen.

Palukaan = een derde der korrels in de aren is nog niet rijp. Anders bet. het: hetgeen waarvan de geheele voorschoft genomen wordt, nl. door de priesters (*walian*), als bij een offer meer dan één varken geslacht worden. *Paluka* = schouder.

Kaenteentena, wanneer de aar reeds droog, maar de halm nog sterk, nog niet recht droog is. De woordelijke beteekenis weet ik niet terug te geven. *Ente* = sterk.

Katĕputĕpuna. Als de halm broos, maar nog niet gebroken is. (Van *tĕpu* = broos).

Sĕku = half gebroken; omdat de halm geheel droog is, is hij niet sterk meer en is daarom, wegens de zwaarte van de aar, half gebroken; ook *pĕku* beteekent: half gebroken; *mĕku*, *mahapĕku* = half doorbreken.

Upuĕn = wordt geplukt, nl. de aren worden van de halmen geplukt; *mupu*, *makupu* = plukken, ook van andere vruchten; *mĕngungupu* = oogsttijd, pluktijd of de tijd wanneer men algemeen de padi, koffie of iets anders plukt. Soms wordt reeds geplukt bij *kaenteentena.*

Uwittĕn = de geplukte padiaren. Zij worden gebracht of gedragen naar het tuinhuisje; *muwit*, *mahuwit* = de padiaren dragen of brengen naar het tuinhuisje; *muuwit* = padidrager of padibrenger.

Pisiĕn = de padiaren worden uitgetreden; *misi*, *mahapisi* = uittreden, nl. alles wat uitgetreden wordt; *mĕmimisi* heeft betrekking op den tijd wanneer men algemeen uittreedt.

Iessu = de uitgetredene padi wordt naar huis gebracht; zie verder bij de miloe.

Itahu = wordt gevuld of ingedaan in de *sangkor* (soort van vat ter bewaring van rijst); *tumahu*, *mahatahu* = vullen, indoen (van allerlei zaken).

Iwĕlar = de padi wordt gedroogd door ze in den zonneschijn te leggen; dit doet men ook nog wanneer de padi wordt gestampt; *mĕlar*, *mahawĕlar* = drogen (van allerlei zaken).

Tĕmuĕn = de padi wordt gestampt; zie verder *tĕmuĕn* bij de miloe. — Bij het stampen echter van de padi wordt geen steen in het stampblok gelegd. In den jongsten tijd is men hier en daar, het eerst te Tondano, begonnen de padi door watermolens te laten stampen. Deze molens beantwoorden aan het doel, doch slechts voor hen die dagelijks veel rijst gebruiken en ook dan voor den gewonen inlander, wanneer hij bras wil verkoopen. Voor het dagelijksch gebruik echter heeft de gewone inlander zoo weinig noodig, dat hij zijne padi liever op de gewone manier te huis stampt, dan daarmede nog naar den molen te gaan. Maar zelden of nooit zal hij in voorraad op den molen laten stampen, bevreesd zijnde dat alsdan meer dan gewoonlijk verbruikt zal worden, omdat men dan de bras maar voor het nemen heeft.

Lutuĕn = de bras wordt gekookt. Zie verder *lutuĕn* bij de miloe.

Kánnĕn = de rijst wordt gegeten: zie *kánnĕn* bij de miloe. *Kán* = gekookte rijst, maar *kán* wordt ook wel gebruikt voor het padiplantsoen, alsook voor den voorraad van padi dien men te huis heeft. Overigens heeft men ook, evenals in het Maleisch, drie verschillende namen voor rijst, als: *wéne* = padi = rijst in den bolster, *tewi* = bĕras = rijst van den bolster ontdaan, *kán* = nasi = gekookte rijst.

N. P. Wilken.

DE ZIEKE MAN.

De koloniale debatten zijn in dit herfstseizoen onder niet ongunstige omstandigheden aangevangen. De Indische begrooting voor 1871 was laat genoeg ingediend om niet onder den indruk der dramatische tijdingen van het oorlogstooneel de haar toekomende belangstelling te verbeuren, — vroeg genoeg om, na een behoorlijk onderzoek, bij de twee takken der vertegenwoordiging in tijds afgedaan te zijn voor de afkondiging in Indië. De begrooting zelve was ingericht om iedereen te vriend te houden. De netelige quaestie van «de vaste bijdrage» wilde de Minister niet oprakelen, maar hij behield het «batig slot» tot een bedrag van ruim 10 millioen, — ettelijke millioenen meer dan, volgens vroegere verklaringen, zijn zedelijksgevoel hem veroorloofde uit de inkomsten van Indië in de schatkist van Nederland te storten. De conservatieven, die, althans in het openbaar, reeds vóór vijf jaren meenden vaarwel te moeten zeggen aan het Indische subsidie, konden met die onverwachte 10 millioen alleszins vrede hebben. De liberale vrienden van Indië behoefden ook niet verdrietig te zijn. De hervorming van het Preangerstelsel zou met deze begrooting haar beslag krijgen. De Minister verkeerde blijkbaar ook in eene niet onaangename positie. Met zijne collega's genoot hij de voordeelen van den oorlogstoestand, die, vernielend en doodend voor de volksbelangen zelfs in onzijdige Staten, tot gevolg heeft dat de zittende machtspersonen in hunne zetels worden bevestigd.

Indien iemand in de maand September voorspeld had, dat de Indische begrooting nog niet de Tweede Kamer zou doorloopen hebben vóórdat er een krisis zou uitbreken, en dat zij de aanleiding zou worden om de Eerste Kamer te bewegen eene verwarring zonder wederga te stichten, men zou den Jobsprofeet met een minachtend schouderophalen begroet hebben. Men zou den dwaas gewezen hebben op de onwaarschijnlijkheid van eene ministeriëele uiteenspatting op een oogenblik dat niemand ernstig de Regeering bedreigde, — van eene houding der Eerste Kamer die dit

bolwerk tegen overijlingen gelijk zou stellen met de ongerijmdste sociaaldemocratische vergadering, die men zich denken kan. *Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.* Onze binnenlandsche politiek heeft in enkele weken eene hollende vaart genomen, die aan stoom en telegrafie herinnert. Wij, stapvoetende, bedachtzame Nederlanders, wij vinden somtijds een behoorlijken, geregelden draf voor ons te langzaam; wij gaan wel eens door op het gevaar af van den hals te breken; wij laten ons nu en dan vervoeren tot handelingen, die, met bedaarder zinnen beschouwd, ons over onze onbezonnenheid doen blozen.

Ofschoon het debat in de Tweede Kamer geen bepaald noodlottigen uitslag had, verdient het toch eene korte herinnering. Daarin toch moet de kiem gezocht worden van het ontbindingsproces, dat ons eenige dagen later te aanschouwen werd gegeven. Drie momenten treden daarbij op den voorgrond: de instelling eener Directie voor de Buiten-bezittingen; het Preanger-stelsel; de zaak Angelbeek.

De Directie voor de Buiten-bezittingen, een stokpaardje van den Minister de Waal, zou ditmaal uit zijne boekjes in het werkelijke leven treden. Gelijk het met menige fantasie uit zijn studeervertrek is gegaan, bleek bij de discussie het onpraktische van deze instelling zoo duidelijk, dat eerst nadat de Minister van de aanneming van dien post eene portefeuillequaestie had gemaakt, de Kamer, die blijkbaar eene krisis wilde vermijden, met ééne stem meerderheid, in bevestigenden zin besliste. De quaestie was in den grond te onbeduidend om het bestaan van een Ministerie te kunnen bedreigen; maar voor den Minister was zij niet zoo onschuldig. Hij zat er aan vast met al de eigenliefde van den vader voor zijn sedert jaren gekoesterd kroost. Men wist, dat eene weigering den schepper van het ding in hooge mate zou bedroeven, en velen wilden blijkbaar, in den stand der aangelegenheden op dat oogenblik, geen lid van het Kabinet ontstemmen, vooral niet het lid wiens vervanging altoos met de meeste moeilijkheid pleegt gepaard te gaan. Aldus werd, ten einde eene krisis te voorkomen, de Minister geautoriseerd, om eene inrichting aan het Indische Gouvernement te schenken, waarop het geen prijs stelt, die door bijna alle regeeringsmannen als overtollig en schadelijk wordt beschouwd, en die waarschijnlijk, nu de heer de Waal het Ministerie van Koloniën verlaat, door zijn opvolger niet eens meer op de nader in te dienen Indische begrooting zal gebracht worden. Bij slot van rekening dus, eene dood geboren vrucht, zooals er meer uit bureaucratische fabrieken te voorschijn komen.

De hervorming van het Preanger-stelsel had slechts ééne berispelijke zijde, of liever niet zoozeer de hervorming zelve, als eene zaak die de Minister er mede in onafscheidelijk verband had gebracht: de belooning der koffieplanters. Reeds verleden jaar, men zal het zich herinneren, werd door de heeren Mirandolle en van der Hucht op onwederlegbare wijze

betoogd, dat de onthouding van den vollen prijs van 13 gulden per pikol koffie aan de Preanger berglanders eene grove onbillijkheid was; dat het feit dat de Regenten, en niet de Regeering, de belasting op het rijstgewas innen en genieten, de inhouding van ongeveer de helft van den koffieprijs niet rechtvaardigt, omdat de koffieplanters inderdaad evenveel, zoo niet nog hooger lasten dragen dan hunne landgenooten in de overige residentiën; en dat in allen geval de Regeering voor het gemis der belasting eenige vergoeding vond in de niet-bezoldiging der hoofden, terwijl ten aanzien der planters hoegenaamd geen motief was aan te voeren, om hen verstoken te doen blijven van het loon, dat de Regeering overal elders aan de Javasche koffie-leveranciers uitbetaalt. Ook afgescheiden van de hervorming, krachtens welke het Gouvernement de Regenten en Hoofden uit 's lands kas bezoldigen en de belasting-heffing uit hunne handen ten bate van dezelfde kas overnemen zal, rust op de Nederlandsche regeering de verplichting om in de Preanger regentschappen de koffie aan de pakhuizen in te nemen tegen 13 gulden de pikol. Des te meer moest zij zich gedrongen achten daartoe over te gaan, nu zij vast besloten was het oude Regenten-bestuur te vervangen door het administratieve stelsel hetwelk elders op Java wordt toegepast. Toch vond de Minister goed den koffieprijs te bepalen op 10 gulden, om eerst 13 gulden te geven wanneer de Preanger berglanders, ten genoege van den Gouverneur-Generaal, zich door gedweeë onderworpenheid deze suppletie zullen waardig toonen! En in weêrwil van den volhardenden aandrang der liberalen, bleef hij standvastig op dit even onlogische als hardvochtige standpunt verwijlen, en haalde hij zoo doende de meerderheid over om het oude onrecht nog zooveel mogelijk te bestendigen. De hervorming zelve werd met eene geringe meerderheid aangenomen. De heer Thorbecke had zich met een zijner trouwste aanhangers bij de stemming uit de voeten gemaakt. Hij wilde blijkbaar noch vóór, noch tegen stemmen. Hij had zijne redenen voor die onthouding, waarschijnlijk ook zijn motief om die redenen niet in het openbaar uit te spreken.

De zaak Angelbeek lost zich op in eene daad van ministeriëele willekeur. De heer Angelbeek, lid van het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch Indië, een onafzetbaar rechterlijk ambtenaar, werd desniettemin voor goed ontslagen, dus afgezet. Daarover beklaagde hij zich bij den Hoogen Raad; doch intusschen meende de Tweede Kamer den Minister ter verantwoording te moeten roepen. De heer de Waal, zijne politieke met zijne strafrechtelijke verantwoordelijkheid verwarrende, weigerde zich te verklaren, op grond dat hij door den heer Angelbeek bij het hoogste rechterlijke collegie was aangeklaagd. De Kamer begreep dat hiermede de spotternij te ver werd gedreven, en zij verklaarde met groote meerderheid, bij eene gemotiveerde orde, dat de Minister wel degelijk zich jegens haar, en wel schriftelijk, zou hebben te verantwoorden.

Nog was het debat over de Indische begrooting niet afgeloopen, of de *Javasche Courant* bracht hier het koninklijk besluit tot uitvoering der agrarische wet aan. De Minister had volstandig geweigerd dit besluit vóór en tijdens de begrooting publiek te maken. Hij had gelijk in zijn verzet. Het besluit is een van die ministeriëele handelingen welke het daglicht moeten schuwen. Het verijdelt alle verwachtingen bij de agrarische wet door den heer de Waal voorgespiegeld; het is op het punt van toekenning van eigendom aan den inlander eene trouwelooze afwijking van de vastgestelde wet, op het punt der ontginningen, zoowel inlandsche als Europeesche, eene aaneenschakeling van hindernissen, van voetangels en klemmen. Over het geheel eene treurige mystificatie, zooals men niet eens van een zuiver conservatief Minister zou verwacht hebben.

De indruk dien de verschijning van dit besluit maakte, was zoodanig, dat elk liberaal en oprecht gemoed zich van den heer de Waal afkeerde, en zoo de liberalen niet terstond door een afkeurend votum aan hunne verontwaardiging lucht gaven, dan was het alleen omdat zij nimmer de Indische begrooting aan eene staatkundige wraakoefening, hoe verdiend ook, dienstbaar willen maken, en omdat zij spoedig, bij hoofdstuk IX der Staatsbegroofing (Departement van Koloniën), de gelegenheid zouden bekomen om den heer de Waal te beduiden, hoe zij over zijne handelingen denken. De Indische begrooting werd dus in de Tweede Kamer aangenomen.

Uit een schier onopgemerkt incident der debatten zou zich echter zeer spoedig eene gebeurtenis ontspinnen, die voor Indië, en niet minder voor Nederlands hoogere belangen, als hoogst noodlottig moet beschouwd worden. Een kamerlid had bij de beraadslagingen over de hervorming van het Preanger-stelsel de nuchtere vraag gedaan, of somtijds de Minister reeds bij koninklijk besluit die hervorming gelast, en dus de vertegenwoordiging voor een *fait accompli* geplaatst had. De heer de Waal antwoordde, dat er geen koninklijk besluit tot invoering der hervorming bestond, en dat zij eerst haar beslag zou bekomen met de afkondiging der begrooting van 1871. De jongst aangekomen mail nu gaf aan dit antwoord een sprekend *démenti*. De *Javasche Courant* bevatte de besluiten, waarbij de invoering der hervorming op 1° Januari aanstaande werd bepaald, den Raad van Indië van Rees opgedragen werd naar de Preanger te reizen ten einde de invoering tot stand te brengen, en de credieten werden uitgetrokken vereischt voor de bezoldiging der Regenten en de aan te stellen Europeesche en inlandsche ambtenaren.

Te midden van dit *imbroglio* vernam men, uit een *communiqué* der Haagsche pers, dat de heer de Waal, om redenen van gezondheid, zijn ontslag als Minister van Koloniën had ingediend. De zieke man had voorwaar geen aangenaam uitzicht op de parlementaire kuur die hem te wachten stond. Er waren onvergulde pillen in aantocht, en leelijke, onsmakelijke

drankjes zouden te slikken zijn, en wezenlijke baat was er toch niet van te hopen. De executie zou, zoo al niet bij de Indische begrooting in de Eerste Kamer, zonder twijfel bij de begrooting van hoofdstuk IX (Koloniën) in de Tweede Kamer gevolgd zijn. De moedige hervormer koos het hazenpad; zijn voorbeeld werd aanstekelijk. Twee, drie andere Ministers ontvielen aan het Kabinet; de overigen stelden hunne portefeuilles ter beschikking van den Koning, en zoo kwam de Indische begrooting bij de Eerste Kamer in behandeling, te midden eener ministeriëele krisis en met een Minister die, buiten schot, geen vat meer gaf.

De zieke man, die toevallig schrijft en spreekt zoo als hij vóór zijne ziekte schreef en sprak, had echter *pro forma* onze beschreven vaderen nog te woord te staan. In een vrij uitvoerig stuk trachtte hij de tegenstrijdigheid op te lossen, die tusschen zijne verzekering in de Tweede Kamer en de invoering der Preanger hervorming bestond. Niet bij koninklijk besluit, maar ingevolge koninklijke machtiging had hij, Minister, den Gouverneur-Generaal geautoriseerd om de hervorming tot stand te brengen. Op dit punt werd dus op niet zeer loyale wijze met woorden gespeeld. Maar bovendien blijkt uit de mededeelingen omtrent het tijdstip van uitvoering, dat de Minister niet zoo stout mocht verzekeren dat er geen *fait accompli* te duchten was. Zijne verdediging op dit punt is alles behalve afdoende. De Gouverneur-Generaal wenschte de algemeene verordeningen die uitgevaardigd moesten worden, in werking te doen treden met 1 Januari 1871. De Minister liet hem weten, dat hij daartegen geen bedenking had, maar meende dat, ter vermijding van mogelijke overhaasting, door het Opperbestuur geen termijn moest worden voorgeschreven; dat de afkondiging in Indië van de verordeningen omtrent het Preanger-stelsel zonder overhaasting moest, doch vermoedelijk in den loop van dit jaar zou kunnen plaats hebben; dat op de financiëele gevolgen gerekend was bij de ontworpen begrooting voor 1871, en dat overigens den Gouverneur-Generaal volle vrijheid was gelaten in de bepaling van het tijdstip, waarop de belangrijke hervorming zou moeten ingaan.

Als de Minister nu meent betoogd te hebben dat, door deze zinsneden, de Gouverneur-Generaal gebonden was om de begrooting af te wachten voordat hij aan het werk toog, dan vergist hij zich zeer. De heer Mijer had wijs en voorzichtig gehandeld, indien hij in dit geval wat minder ongeduldig ware geweest, en zijne oude methode van uitstellen nog eenige weken had toegepast; maar, wel verre van ongehoorzaam te zijn geweest, ontleende hij aan de ministeriëele aanschrijving eene schier absolute vrijheid van handelen. Hoe ook de heer de Waal de aangehaalde woorden tracht uit te leggen, zij beteekenen geenszins dat de Gouverneur-Generaal op de begrooting wachten moest; zij veroorlooven veeleer eene tegenovergestelde uitlegging. En, hetgeen alles afdoet, niets belette den Minister,

die vroeger een boekje schreef om het invoeren van gewichtige maatregelen vóórdat de vertegenwoordiging de noodige credieten heeft toegestaan, te laken, den Gouverneur-Generaal bepaald te schrijven, dat hij aan geen termijn gebonden was, doch in geen geval handelen mocht dan nadat de Staten-Generaal de benoodigde fondsen hadden toegestemd.

De heer de Waal heeft zich niet schoon gewasschen. Ware hij gedurende de correspondentie met den Gouverneur-Generaal ziek geweest, men zou eene verschoonende verklaring voor zijne handelingen en nalatigheden kunnen vinden. Toen was hij het echter niet. Hij is het geworden nadat zijne ministeriëele positie was gebleken onhoudbaar te zijn. Maar als hij thans gelieft krank te wezen, dan is dit nog geene reden om te vooronderstellen, dat de natie en de Staten-Generaal het verstand hebben verloren.

Toch moet dit niet te luid worden gezegd. De verwerping der Indische begrooting, behalve het daarop uitgetrokken «batig slot», door de Eerste Kamer is althans eene daad die niet getuigt van helderziend oordeel, en het motief voor die verwerping is misschien de dwaasheid zelve. Over het algemeen was men verbolgen over den loop die aan de Preanger hervorming was gegeven. De een gaf de schuld aan den Gouverneur-Generaal Mijer, de ander waarschuwde voor beschuldigingen ingebracht tegen een Staatsdienaar die niet door de Kamer kon gehoord worden, en haar buitendien geene verantwoording verschuldigd is. Weder anderen hielden den Minister vast en betreurden het dat hij zich, door zijn ontslag te nemen, onkwetsbaar had gemaakt. Eindelijk komen de heeren van der Lek de Clercq en Sassen te voorschijn met de ongerijmdste voorwendsels die er te vinden zijn, en die toch het lot der begrooting beslisten.

De heer van der Lek achtte het incident eigenlijk niet gewichtig genoeg om daarvoor de begrooting af te stemmen. Hij beschuldigt noch den Minister noch den Gouverneur-Generaal. en als er schuld bestaat, dan is die zóó gering, dat hij voor zich beiden absolveert. Eene zaak was duidelijk: dat beiden de hervorming met 1 Januari wel wilden ingevoerd zien. Hij was het ook niet eens dat men stond voor een voldongen feit, want het wordt eerst voldongen door de aanneming der begrooting. Over de reorganisatie zelve zou hij zich niet uitlaten, «*omdât hij dien maatregel niet voldoende kan beoordeelen;*» maar hij was er toch tegen, omdat te veel voor Indië wordt uitgegeven en men beter voor het Moederland moet zorgen. Hij wenschte daarom eene kredietwet, zoodat de nieuwe Minister niet gesteld worde tegenover een *fait anompli* nopens het koloníaal beleid in 't algemeen en de Preanger-hervorming in 't bijzonder.

Op dit stokpaardje draafde vervolgens de heer Sassen door. Hij zou ook het incident geheel ter zijde stellen. De Minister had hem op dat punt geheel bevredigd. Over de begrooting zou hij ook niets zeggen, maar verklaren dat hij in de

residentie gekomen was met het voornemen om voor te stemmen, en dat hij dit zelfs nog voornemens was bij het onderzoek in de sectiën; maar na de verklaring der aftreding van den Minister, en — zooals de booze wereld er bijvoegt — na raadpleging van den kwaden genius voor Indië die in de Tweede Kamer vruchteloos op de mislukkiug der Preanger-hervorming had geloerd, bevond de heer Sassen zich in een zonderlingen toestand. Hij vroeg of het raadzaam was, in dezen toestand, eene begrooting aan te nemen waarbij beslist werd over een maatregel, in de andere Kamer genoemd de gewichtigste daad van dezen Minister van Koloniën. — Die maatregel moest worden uitgevoerd door een volgend Minister. Het zou daarom beter wezen den maatregel met den opvolgenden Minister te instrueeren en te discuteeren. Overigens waren geen krediet-wetten noodig, want de comptabiliteitswet voorziet in het geval. De spreker zou tegenstemmen; maar zijne afstemming moet men niet beschouwen, noch als een votum van wantrouwen, noch als afkeuring van de Preanger-hervorming, maar alleen als een votum van uitstel.

Onder den indruk van zulke onhoudbare argumentatiën, door den heer van Rhemen van Rhemenshuizen onwederlegd en onwederlegbaar genoemd, verwierp de Eerste Kamer werkelijk, met 17 tegen 16 stemmen, de beide hoofdstukken II (uitgaven en middelen in Indië) der Indische begrooting. Voorzeker heeft de zieke Minister, door ontijdig en voorbarig zijn ontslag te nemen, (waarom met de bekendmaking van dat voornemen althans niet gewacht, tot na de discussie over de Indische begrooting in beide Kamers?) tot deze zonderlinge beslissing der Eerste Kamer bijgedragen. Desniettemin is zij dit hooge Staatscollegie onwaardig. Zij getuigt van een volslagen gemis van politiek doorzicht en van eene onvergeeflijke lichtzinnigheid. Wat er gebeure, de Regeering van Indië zal door het uitstel haar gezag in niet geringe mate voor de Regenten, Hoofden en bevolking compromitteeren. Bespotting en hoon moeten noodwendig haar deel zijn, wanneer ingrijpende veranderingen, plechtig afgekondigd en door een Gouvernements-Commissaris, op last des Konings, op de plaats zelve ingevoerd, plotseling weder geschorst en uitgesteld worden om redenen welke de inlanders onmogelijk kunnen begrijpen, en die zij dus zullen toeschrijven aan de weifelmoedigheid en de zwakheid hunner overheerschers. Het votum der Eerste Kamer heeft aan het veel besproken *prestige* van het Nederlandsch gezag op Java een gevoeliger slag toegebracht, dan eene nederlaag onzer wapenen zou kunnen doen. Als roekelooze kinderen hebben de beschreven vaders van Nederland niet alleen hoog spel gespeeld, maar hooge wanorde gesticht, en men huivert bij de gedachte, dat het in brooddronkenheid gestrooide zaad ontkiemen moet en eindelijk zijne wrange vruchten afwerpen zal.

Maar ook voor de naaste toekomst in Nederland heeft de Eerste Kamer

eene onstaatkundige daad gepleegd. Wie ook den zieken man opvolgt, conservatief of liberaal, de hervorming van het Preanger-stelsel is niet meer van de baan te vegen. Stel dat het koloniaal behoud de verlaten zetels weder bemachtigt, zal dit in de Tweede Kamer durven verschijnen met eene Indische begrooting waarop de credieten voor de Preanger-hervorming niet voorkomen? En zoo ja, is het dan niet te voorzien dat die kredieten door de vertegenwoordiging er op gebracht zullen worden? De Eerste Kamer, die een toonbeeld van politieke wijsheid moest zijn, zal dan de eer genieten aan het nieuwe Kabinet al dadelijk het onderwerp voor een conflict met de Tweede Kamer geleverd te hebben. — Eene treurige eer voor het lichaam dat juist de roeping heeft, in den strijd der partijen conciliant op te treden en de groote belangen van Nederland en Indië voor de gevaren van noodlottige overijling te behoeden.

T.

— ———

BOEKAANKONDIGING.

Iets over bevloeijingen op Java. Redevoering, uitgesproken in de afdeeling Utrecht der Maatschappij tot Nut van den Javaan, door den oud-directeur der openbare werken in Ned. Indië, H. de Bruyn. Leiden, de Breuk en Smits, 1870.

Het Nederlandsch Gouvernement, dat zich steeds zoo bekwaam heeft getoond in de kunst om de schatten der overzeesche bezittingen in zijne eigene koffers af te leiden, is daarentegen steeds op de bedroevendste wijze te kort geschoten in die veel schooner en edeler, en ten slotte ook in waarheid voordeeliger taak, om in die bezittingen rijkdom te scheppen. Bij alles wat men, althans in het groot, gedaan heeft, om landbouw, nijverheid, handel, in Nederlandsch Indië te bevorderen, heeft men steeds het belang van het Moederland op den voorgrond gesteld, en alles wat niet rechtstreeks beloofde bij te dragen om de schatkist van het Moederland te stijven, werd in zijn belangrijkheid miskend, verwaarloosd, tot gelegener tijd uitgesteld, aan de onverzadelijke behoeften van het Moederland opgeofferd. Men had geen oog om te zien, geen tijd om te bedenken, dat zoo men de millioenen, die in den vorm van producten uit Indië wegvloeiden, althans ten deele aan de ontwikkeling van Indië had ten koste gelegd, Indië dat offer met woekerrenten zou beloond hebben.

Zelfs in weêrwil dat de baatzucht de drijfveer en het leidend beginsel is geweest bij schier alles wat wij in Indië gedaan hebben, is toch ons bestuur voor die gewesten over het geheel nog heilzaam en weldadig geweest, — weldadig juist ook en meest wellicht door de enkele groote zaken, die wij er, niet ten behoeve van den inlander, maar van ons zelven hebben tot stand gebracht. In weêrwil van al het onrecht en al het onverstand dat aan onze koffie- en suikercultuur kleeft, hebben wij daarin aan Java twee groote takken van industrie geschonken waarvoor het ons dank-

baar mag zijn; in weêrwil dat wij den inlandschen arbeider zijn rechtmatig loon verkort hebben, was het toch een weldaad dat wij hem leerden voordeel van zijn grond trekken. Al hebben wij ons het beste deel toegeëigend, koffie- en suikercultuur hebben Java ongetwijfeld rijker en niet armer gemaakt.

Men heeft onzes inziens in de laatste jaren wel wat al te veel gedeclameerd over het onrecht door geforceerde cultuurdiensten, door lage plantloonen, door heerediensten, zelfs door de onverbiddelijke eischen van het «batig slot» aan de bevolking aangedaan. Niet dat men in dat alles ongelijk had; maar men is te veel gevallen in den toon eener weekelijke philanthropie, is te eenzijdig geworden in zijne beschouwingen, en heeft te weinig oor en oog gehad voor andere tekortkomingen van ons Gouvernement, die in hun verderfelijke strekking misschien veel erger zijn. Java, geheel Nederlandsch Indië heeft aan niets meer behoefte dan aan kapitaal en kennis tot schepping van rijkdom. Landontginningen, bevloeiingen, communicatiën, ziedaar de zaken die, nevens vermeerdering der intelligentie door eene krachtige bevordering van het inlandsch onderwijs, Indië bovenal behoeft. Het kan voor dat alles den steun der Europeesche kapitalen, der Europeesche kennis niet ontberen. Dien steun aan Indië te verschaffen is een der eerste plichten van de Nederlandsche regeering. In plaats van steeds de pogingen van particulieren te belemmeren, hun allerlei hinderpalen in den weg te leggen, alle zaken zoolang mogelijk op het sleeptouw te houden, door het eindeloos uitstellen van beslissingen alle pogingen te verlammen, behoorde met de meeste kracht en nadruk gehandeld te worden, opdat de bronnen van welvaart en rijkdom zooveel mogelijk worden vermenigvuldigd.

In de brochure die wij hier aankondigen, worden fragmenten aangehaald uit een rapport van den Ingenieur Pet, waarin mij de volgende passage zeer heeft getroffen. «Niet zelden hoort men den eenigszins denkenden Javaan in Bageleen de vraag uiten: wat moet er van onze kinderen worden? Voor ons is in dit gewest de ruimte der bebouwde velden bekrompen, maar hoe zal het later zijn bij de snelle toeneming der bevolking in Bageleen?»

Het komt mij voor dat niet alleen in Bagelen de Javaan deze vraag moet doen; zij zal zich in de meeste gewesten van Java, indien niet spoedig verandering komt, meer en meer op zijne lippen dringen. De rechte verhouding tusschen de toeneming der bevolking en de toeneming der productie is op Java verbroken. Zonder het Nederlandsch Gouvernement zou Java wellicht nog verkeeren in den toestand dien wij nog op vele andere Indische eilanden zien, waar de bevolking door gedurige oorlogen, barbaarsche gebruiken, onkunde in de behandeling van ziekten en dergelijke zich gedurig decimeert of laat decimeeren, en daardoor steeds op een laag peil blijft. Op Java heeft het Europeesch Gouvernement orde, veiligheid, rust verzekerd, het heeft maatregelen genomen, die hunne werking over het geheel niet

misten, om epidemiën en besmettelijke ziekten tegen te gaan Groote weldaden ongetwijfeld! maar zeer dubbelzinnige indien zij niet met andere weldaden gepaard gaan, die de productie van rijkdom ten doel hebben. De zorgelooze Javaan vermenigvuldigt zich zonder veel om de toekomst te denken; zijne behoeften zijn gering en gemakkelijk te bevredigen; de rijke bodem van zijn land schijnt onuitputtelijk in middelen om ze te vervullen. Maar de bevolking neemt toe buiten alle verhouding tot de middelen van bestaan; de erfelijke akker wordt gedurig meer gesmaldeeld; het vraagstuk van het pauperisme, lang gemaskeerd onder de communistische instellingen die de Regeering zorgeloos heeft in hare hoede genomen en bevorderd, zal zich eerlang, vreezen wij, met grooten nadruk poseeren. Dan zal men het betreuren dat men niet eenige millioenen meer aan verbetering van communicatiën, aan den aanleg van bevloeiingskanalen, aan landontginningen op groote schaal, heeft ten koste gelegd, — wat zeg ik? — neen veeleer, dat men uit besluiteloosheid, uit gebrek aan doorzicht, uit bekrompen eigenbaat, de kapitalen heeft afgeschrikt en afgewezen, die particulieren gaarne in het vooruitzicht op billijk voordeel zouden besteed hebben, om dat alles aan Indië te schenken. Dan zal men het betreuren, dat nu eenmaal door de Agrarische wet de weg tot wat beters gebaand scheen, men weêr het oude pad is opgegaan om de pogingen van particulieren door de opstapeling van eindelooze hindernissen te verlammen.

De Heer de Bruyn, de schrijver der hier aangekondigde brochure, behoort tot de weinigen die steeds vooral deze zijde der koloniale quaestie in het oog hebben gehouden; hij heeft herhaaldelijk de Maatschappij tot Nut van den Javaan — even welwillend als machteloos in hare pogingen om den Javaan door sterk gekleurde declamatiën voor onrecht te behoeden — dien weg op te drijven. Het boekske dat wij aankondigen is, even als een vroeger soortgelijk van denzelfden schrijver: «over den tegenwoordigen toestand van den landbouw op Java», eene rede in eene der afdeelingen van genoemde maatschappij door hem uitgesproken. De heer de Bruyn koos ditmaal tot zijn onderwerp *de bevloeiingen*. Ieder die bekend is met zijne werkzaamheid op Java, met zijne op last van het Gouvernement verrichte reis naar Frankrijk en Italië om daar den staat der bevloeiingen op te nemen, met zijn verslag van die reis door het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in zijne Verhandelingen van 1862—63 uitgegeven, zal beseffen dat de schrijver zich hier plaatste op een terrein waarop hij uitnemend te huis is. Hij heeft in deze rede den aard en het nut der bevloeiingen in het algemeen geschetst, hij heeft eenig denkbeeld gegeven van den tegenwoordigen staat dezer aangelegenheid op Java, hij heeft kortelijk beschreven wat in de laatste jaren voor dat groote belang is gedaan, hij heeft met nadruk gewezen op het vele dat nog ongedaan is en dringend roept om gedaan te worden. Niet alles wat hij meêdeelt is nieuw, hij heeft gedeeltelijk uit het

verslag zijner reis geput; niet alles wat hij geeft is van hemzelven, hij heeft een ruim gebruik gemaakt van een allerbelangrijkst verslag van den Ingenieur Pet over de bevloeiingen in Bagelen. Hij is geen redenaar die zich om fraaie wendingen bekommert, die door pathetische ontboezemingen indruk zoekt te maken. Maar hij heeft over zijn belangrijk onderwerp kort, klaar, overtuigend gesproken, met vermijding van technische bijzonderheden die het voor het meerendeel zijner hoorders moeilijk zouden hebben gemaakt hem te volgen. Onder het vele goede door hem opgemerkt, is niet het minst goede en belangrijke wat hij zegt over het dringend noodzakelijke eener waterwetgeving voor Indië. Zijne rede is wellicht nog meer geschikt om gelezen dan om gehoord te worden, en wij juichen daarom hare openbaarmaking toe. Moge zij vele en belangstellende lezers vinden; moge zij veel bijdragen om eene publieke opinie te vormen in den geest van den schrijver; moge hij de voldoening smaken van weldra in Indië, werwaarts hij thans weder op reis is, de impulsie te kunnen geven tot vele maatregelen, overeenkomstig zijne inzichten genomen, en daarvan schoone vruchten te zien!

VARIA.

Voor de beoordeeling van het zout-monopolie op Java zijn de volgende statistieke bijzonderheden omtrent hetzelfde middel in Britsch-Indië niet onbelangrijk.

In 1867 werden op Java gedebiteerd ruim 26,588 kojans van 30 pikols, opbrengende *f* 4,590,417, dus ongeveer *f* 178.50 per kojan.

De belasting op het zout in Britsch-Indië is de eenige van de vier voornaamste bronnen van inkomst, die werkelijk door de bevolking in 't algemeen wordt gedragen. In het presidentschap Madras wordt het zout vervaardigd voor rekening van het Gouvernement. De verkoopprijs is 3 shillings 6 pence per maund, waarvan 3 shillings de belasting en 6 pence de kosten van aanmaak vertegenwoordigen. De maund gelijk zijnde aan 37 kilogrammen, zoo komt het zout te Madras op *f* 105.— per kojan aan de verbruikers te staan.

In Bombay neemt het Gouvernement geen deel in de fabricatie van zout. In Bengalen heeft het sedert 1863 met den aanmaak opgehouden: in de behoefte van deze provincie wordt voorzien door zout dat aan de kust door particulieren wordt gemaakt, door verkoopen uit den voorraad voorhanden bij de staking van den Gouvernements-aanmaak, en ook door ingevoerd zout, waarvan drie vierden komt van Cheshire (Engeland) en het overige van Jeddah, Muscate, Bombay, Madras, Ceylon en Frankrijk.

De inning der belasting geschiedt over een land-grenslijn van 1817 Engelsche mijlen, die bewaakt wordt door 10,832 officieren en manschappen. Met dit personeel tracht men de inning der belasting te verkrijgen van het zout dat verbruikt wordt over eene oppervlakte van 500,000 vierkante mijlen, en inderdaad, de preventieve wacht op de lijn en het binnen die lijn bestaande departement ter voorkoming van onwettigen aanmaak werken zoo ver met succes, dat van verreweg het grootste deel van het verbruikte zout de belasting wordt betaald.

De belasting geeft echter aanleiding tot kwellende bezwaren, en de Regeering in het moederland heeft zich bereid verklaard om het mogelijke te doen ten einde den handel kosten en belemmeringen te sparen, hoezeer, zoolang eenige belangrijke belasting op het zout wordt geheven, het steeds noodig zal wezen om de grens der inlandsche zout-voortbrengende Staten te bewaken.

Het Gouvernement van Britsch-Indië gaat voort ons een navolgenswaardig voorbeeld te geven in de bevordering van het inlandsch onderwijs. Wij erkennen dat de hoogere beschaving van Hindostan in vergelijking met Nederlandsch Indië van zelf reeds aan den Staat grootere uitgaven voor deze aangelegenheid oplegt; maar toch worden wij schaamrood wanneer wij de aanzienlijke sommen in Britsch-Indië aan de opvoeding der Inlanders ten koste gelegd, en die jaarlijks met zulk een aanzienlijk bedrag toenemen, vergelijken met de onbeduidende som die wij Nederlanders voor het onderwijs van Javanen en Maleiers over hebben. In het Verslag van den moreelen en materiëelen vooruitgang van Indië over 1868—9, aan het Parlement overgelegd, komt eene korte paragraaf voor over de uitgaven voor het onderwijs, die zeer welsprekende cijfers bevat. In 1861—62 bedroegen de uitgaven voor het Inlandsch onderwijs £ 342,593; in 1868—69 waren zij tot £ 836,990 gestegen. De volgende tabel zal van de toenemende vermeerdering een overzicht geven.

1861—62	£ 342,593.
1862—63	- 400,361.
1863—64	- 441,856.
1864—65	- 531,980.
1865—66	- 670,739.
1866—67 (elf maanden) . . .	- 674,717.
1867—68	- 783,510.
1868—69	- 863,990.

In hetzelfde verslag vinden wij vermeld, dat, terwijl er in 1852—53 slechts 413 Gouvernements-inrichtingen voor onderwijs waren, bezocht door 28,179 leerlingen, op den 31sten Maart het aantal scholen en collegiën gestegen was tot 16,281, gemiddeld door 662,537 scholieren bezocht.

Eene uitgave van meer dan tien millioen guldens voor het inlandsch onderwijs! Maar is dat geen toepassing van Westersche begrippen op Oostersche toestanden? En wat zou er, zoo wij in Nederlandsch-Indië een evenredige som aan de opvoeding der inlanders wilden wijden, van het *batig slot* worden, waarop Nederland *recht heeft?*

Te zelden zijn wij in de gelegenheid iets gewichtigs mede te deelen omtrent de Philippijnsche eilanden, die toch ook een deel van den Indischen Archipel uitmaken. Met genoegen zien wij dat de omwenteling in het moederland, waardoor Spanje zich aan het wanbestuur der Bourbons heeft ontworsteld, reeds vruchten begint te dragen ook voor de koloniën, en dat een liberaal handelstarief voor de Philippijnsche eilanden is vastgesteld. De Staatscourant voor 6 en 7 November bevat daaromtrent het volgende:

„De Spaansche regeering heeft een nieuw handelstarief voor de Philippijnsche eilanden vastgesteld, berustende op de volgende grondslagen.

„Het nieuwe tarief bevat slechts 107 artikelen, gerangschikt onder de volgende groepen: metalen en uit metaal vervaardigde manufacturen, quincaillerie, chemische en pharmaceutische producten, kristal, porcelein en aardewerk, eetwaren, wijn en alcoholhoudende dranken, pelswerk en leder, geweven en gesponnen waren, papier en daaruit vervaardigde voorwerpen en eenige weinige andere waren.

„Geheel vrij wordt de invoer toegelaten van voorwerpen, welke een algemeen erkenden gunstigen invloed kunnen uitoefenen op de ontwikkeling van beschaving en rijkdom in den Philippijnschen Archipel, gelijk gedrukte boeken, instrumenten voor wetenschappen en kunsten, werktuigen voor landbouw, nijverheid en vervoer, materiëel voor den aanbouw van schepen, enz. enz.

„De rechten dragen een zuiver fiscaal karakter en sommige rechten, welke tot nu toe zeer weinig hebben opgebracht, vervallen thans geheel en al.

„Het differentiëel recht van vlag wordt geheel afgeschaft, doch daarentegen wordt de rechtstreeksche handel tusschen het Schiereiland en den Philippijnschen Archipel tot kustvaart verklaard.

„Eenige artikelen (als daar zijn: indigo, rijst, suiker, koffie, zout enz.) blijven ook voortaan aan een matig recht van uitvoer onderworpen.

„Het op deze grondslagen steunende besluit en het daarbij behoorende tarief treden in werking den 1sten Juli, 1871. Alsdan zijn de waren welke rechtstreeks, onder Spaansche vlag, uit de havens van het Schiereiland, de omliggende eilanden of uit de Spaansche Antillen naar de Philippijnsche eilanden worden ingevoerd, van alle rechten vrijgesteld. Waren uit het Schiereiland, de omliggende eilanden of uit de Spaansche Antillen, onder vreemde vlag, of wel waren uit vreemde havens, onverschillig onder welke vlag, in den Philippijnschen Archipel ingevoerd, zijn, te rekenen van 1 Juli 1871, aan de door het tarief vastgestelde rechten onderworpen. De vastgestelde uitvoerrechten zullen moeten betaald worden, onverschillig onder welke vlag en naar welke bestemming de belaste waren worden uitgevoerd.

„Alle rechten welke tot nu toe in de havens der Philippijnsche eilanden gevorderd werden voor het onderhoud der vuurtorens, het reinhouden der havens, het laden en lossen enz. enz., zullen vervangen worden door een eenig recht, te berekenen naar de tonnenmaat der schepen, en hetwelk verschillend zal zijn naarmate de schepen de groote vaart of wel de kustvaart uitoefenen, en naarmate zij meer of minder dan 20 tonnen meten. Van dat recht zullen slechts kunnen worden vrijgesteld de schepen welke, door overmacht gedwongen of

om andere redenen, hunne lading in andere schepen overladen of lossen, om dezelfde lading later weder in te nemen, en ook de stoomschepen welke periodieke reizen maken tusschen de havens van den Philippijnschen Archipel onderling en tusschen die havens en andere Spaansche of vreemde havens. Alle premiën, welke thans nog worden toegekend voor den aanbouw van schepen in den Philippijnschen Archipel, worden afgeschaft, en de materialen bestemd voor het bouwen en herstellen van schepen, als ook de overblijfselen van gestrande schepen, worden aldaar geheel vrij van alle douanerechten gesteld."

Zoek eerst de welvaart der landen onder uw beheer, zorg dat al de bronnen van bestaan en nationalen rijkdom mildelijk vloeien, schep geene hinderpalen voor de aanwending van arbeidskracht, kapitaal en kennis tot vermeerdering der productie, maak in de eerste plaats dat de bevolking onder uw bestuur welvarend en tevreden zij en speelruimte hebbe voor hare krachten, en denk in de tweede plaats aan de belangen der schatkist, waaraan het noodige dan als van zelf zal worden toegeworpen, — het zijn die gulden lessen die de oeconomie aan elke regeering voorhoudt, waaraan het Spaansche Gouvernement bij deze regeling der handelsbelangen van zijne koloniën het oor heeft geleend. Zal Spanje de vruchten van deze liberale maatregelen oogsten? Wie zal het durven voorspellen, zoolang het gemis eener gevestigde regeering de door de omwenteling verkregen voordeelen ieder oogenblik in de waagschaal stelt? Maar Spanje is op den goeden weg. De Nederlander die deze Spaansche verordening vergelijkt met die tot uitvoering der Agrarische Wet in onze eigen koloniën, zal reden hebben om over zijn Vaderland te blozen.

In de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 7 Nov. komt het volgende voor:

„De klacht over de mishandelingen welke Javaansche Mekkagangers te verduren hebben, heeft eindelijk het oor der Regeering bereikt. De eerste Gouvernements-Secretaris zond den hoofden van gewestelijk bestuur dezen brief.

N°. 551. Batavia, 24 Maart 1870.

„„Omtrent de behandeling te Singapore van Nederlandsch-Indische onderdanen, die zich ter bedevaart naar Mekka begeven of vandaar terugkeeren, is het volgende ter kennis van de Regeering gekomen.

„„Wanneer de pelgrims te Singapore aankomen, stellen zij zich gewoonlijk onder bescherming van een hadji, dien zij in zeker opzicht als hun hoofd erkennen.

„„Zij worden dan gehuisvest in uitsluitend daartoe ingehuurde woningen, doch vermits zij gemakkelijk te misleiden en met de wetten des lands onbekend zijn, worden zij meestal de slachtoffers van de roofzucht van die hoofden,

die trachten hen in schulden te wikkelen, hun geld en goederen afhandig te maken en tegen woekerinteresten geld te leenen. Somtijds zelfs maken zij zich schuldig aan mishandeling, bestaande er voorbeelden van het gebruik van de rotting.

„„Bij overlijden worden hunne gelden en goederen door die hoofden benaderd, en geven dezen dan voor, dat de overledene niets heeft nagelaten, of zijne zaligwording gekocht heeft, „soedah beli hadji."

„„In het belang der bedevaartgangers is mij daarom opgedragen UwEG. te verzoeken, zooals ik de eer heb bij deze te doen, aan de Regenten en hoofden, bedoeld bij Staatsblad 1859, no. 42, te willen opdragen, de naar Mekka vertrekkende personen bekend te maken met de kwade praktijken, die zij te Singapore kunnen ondervinden, en hun mede te deelen, dat zij van de autoriteiten aldaar steeds bescherming kunnen verwachten, wanneer zij die slechts inroepen; met aanmaning tevens, om getrouwelijk op te geven, welke gelden en goederen door hen worden medegenomen, ten einde daarvan in de uit te reiken passen melding te maken, en om die passen bij aankomst te Singapore, behalve aan het Nederlandsch Consulaat, ook aan de politie (policecourt) aldaar te vertoonen, die daardoor in staat zal zijn gesteld, om bij verduistering van gelden of goederen meer krachtdadig op te treden.""

Aan dit bericht voegt de N. R. Courant het volgende toe:

«Zeer terecht dringt de Locomotief op de benoeming van een consul te Mekka aan, aangezien deze circulaire weinig beteekent."

Het wenschelijke der benoeming van een consul te Mekka daarlatende, moeten wij erkennen niet te begrijpen, hoe die maatregel zou kunnen strekken om de mishandelingen tegen te gaan, die de Mekkagangers, niet te Mekka, want daarvan is hier geen sprake, maar te Singapore, te verduren hebben. Wij zien niet in wat daaraan de Regeering meer of beter had kunnen doen, en juichen de circulaire alleszins toe.

Wij hebben gemeend die circulaire in onze varia te mogen opnemen, omdat wij in ons Tijdschrift zooveel mogelijk alles willen bijeen brengen wat over den toestand van den Islam in Ned. Indië licht verspreidt; omdat wij zelven in dit Tijdschrift (Jg. 1867, Dl. I, bl. 450) mede op de mishandelingen hebben gewezen waaraan de Javaansche bedevaartgangers zijn blootgesteld; en omdat wij aan de Regeering den lof wilden geven die haar voor hare menschlievende bemoeiingen met deze aangelegenheid toekomt.

Zoodra Indische aangelegenheden in de Eerste Kamer worden behandeld, kan de heer Hartsen niet nalaten zijne kennis van koloniale zaken te vertoonen en voor zijne medeleden uit te stallen. Luchtig en vluchtig zijn steeds zijne *speeches;* de kritiek heeft er altoos dezelfde vat op.

Slechts een paar voorbeelden uit zijne rede, uitgebracht bij de behande-

ling der begrooting van Nederlandsch Indië voor 1871, in de zitting van 9 November jl.

Hij zegt, bij raadpleging der uitgaven voor het bouw-departement in Indië, tot de treurige overtuiging gekomen te zijn, dat op Java veel in een droevigen toestand van verval is. «Hoe anders,» naar zijne meening, «uit te leggen de groote uitgaven voor regentswoningen, bruggen en wegen?»

Jammer dat die treurige overtuiging nu eerst zich zoo sterk bij den heer Hartsen opdringt. Bij zoo herhaalde behandeling en, naar wij hopen, bestudeering van Indische begrootingen, had hij reeds lang die overtuiging moeten hebben, de oorzaken van den droevigen toestand moeten kennen en betere middelen van redres kunnen aanwijzen dan die hij thans, blijkbaar gedachteloos, aangeeft, wanneer hij in het midden brengt: «De meeste dier uitgaven staan in verband met de afschaffing der meest rechtmatige praestatie voor de bevolking, waartoe men gekomen is door het zoeken tot elken prijs naar de toepassing van het beginsel van vrijen arbeid.»

Men ziet het, de heer Hartsen heeft niets vergeten en niets geleerd. Immer schemert het spook van vrijen arbeid en afschaffing van dwangarbeid voor zijn geest. Het is hem ontgaan dat schier niemand meer met ernst den gedwongen arbeid verdedigt, en dat men vrij algemeen overtuigd is van het onrecht om de Javasche bevolking voortdurend zonder betaling of tegen een onredelijk loon te laten werken.

Maar niet alleen de betere betaling der arbeiders leidt tot hoogere uitgaven voor openbare werken. De heer Hartsen ziet geheel over het hoofd, of heeft het bij zijne koloniale studiën niet kunnen vatten, dat de hoogere uitgaven die voor bruggen en wegen, niet alleen in het belang der bevolking, maar ook van den Nederlandschen Staat, noodig zijn geworden, het gevolg zijn van de stelselmatige verwaarloozing gedurende den gulden tijd van het cultuur-stelsel ingeslopen, en voortgezet als een noodzakelijke factor voor de verkrijging en opdrijving der batige sloten. Met de thans noodige hoogere uitgaven wordt slechts rechtmatig aan Indië terug betaald wat Nederland vroeger onrechtmatig te veel van Indië heeft getrokken.

Een ander punt hetwelk door den heer Hartsen werd aangeroerd, was de herziening van het tarief van rechten op den in- en uitvoer in Indië na 1871. Zijn schrikbeeld was daarbij de verklaring van den Minister van de onvermijdelijkheid eener vrijzinnige herziening.

Op het standpunt en met de aspiratiën van den heer Hartsen kan eene liberale tariefs-herziening niet wenschelijk zijn, niet slechts uit een fiscaal oogpunt, doch ook om eene andere en meer gewichtige consideratie. De Minister had toch bij de Tweede Kamer verklaard, als zijne ernstige meening, «dat eene vrijzinnige handelspolitiek, toegepast op het te herziene tarief van rechten, door het vereenzelvigen van de wenschen en

belangen der natiën, die in den handel met Nederlandsch Indië betrokken zijn, met de rust en den voorspoed van die bezittingen, krachtdadig kan bijdragen tot de eerbiediging van ons gezag aldaar.»

Hoe, dacht de heer Hartsen, welke dwaasheid wordt ons in Nederland verkondigd? Hoe, roept hij uit, staat eerbiediging van ons gezag in verband met de tarieven? Men verwacht eerbiediging van ons gezag, niet van de inlandsche bevolking, maar van de wenschen en het verlangen der natiën die met Indië handel drijven! «Hoe, zal Nederland voor een huishoudelijken «maatregel op eigen gebied te rade moeten gaan bij de andere mogend«heden? Ik heb eene andere opvatting,» zegt hij, «van de *nationale zelf«standigheid en nationale waardigheid;* — neen, andere factoren moeten «die Indische tarieven beheerschen; Nederland moet getrouw zijn aan de «bestaande tractaten zonder er een letter van te krenken, maar overigens «moeten de Indische tarieven geregeld worden, met inachtneming van de «belangen der belastingschuldigen, naar de eischen van de schatkist en van «de *Nederlandsche industriën.*»

O sancta simplicitas! die, na al hetgeen de staathuishoudkunde heeft geleerd, en bij de weinige waarde die sedert eenigen tijd aan tractaten wordt gehecht, nog met groote woorden en declamatiën beweren kan, dat de quaestie van tarieven tusschen verschillende staten slechts een huishoudelijke maatregel van elken staat is en uitsluitend naar het bekrompen eigenbelang kan geregeld worden! — O! naïviteit, die de geheel veranderde beginselen en regels ignoreert welke thans de betrekkingen tusschen de volken op het gebied van handels- en nijverheids-verkeer in het eigen belang der volken beheerschen, en die nog niets afweet van de leer, dat voortaan geen land en geen volk gerechtigd noch bij machte is om eenig terrein van productie en consumtie uitsluitend voor zichzelf te exploiteeren en voor het algemeen handelsverkeer af te sluiten!

Moeten wij den heer Hartsen wijzen op China en Japan, die het afsluitingssysteem steeds huldigden, en op de gevolgen welke die landen daarvan hebben ondervonden? Moeten wij hem wijzen op de waarschijnlijkheid, dat de belangen der belastingschuldigen, der schatkist en der Nederlandsche industriën al weinig gewicht in de schaal zullen leggen, wanneer eenmaal de groote handeldrijvende natiën verlangen het uitgebreide gebied van Nederlandsch Indië aan het wereldverkeer dienstbaar te maken, meer dan het thans is, in de positie waarin het, voorzeker niet in het belang der bevolking en van den Nederlandschen handel zelven, nog gehouden wordt?

Wel mag men, met den Minister van Koloniën, den heer Hartsen en economisten van zijn gehalte toeroepen: «dat het wel degelijk onze plicht «is, bij het vaststellen van de toltarieven in Nederlandsch Indië, te letten «op het buitenland, en dat het zoo onstaatkundig mogelijk zou zijn, daarbij

«geen acht te geven op belangen die met de onze in zoo nauw ver-
«band staan.»

Even als de verfstoffen-scheppende scheikunde van onzen tijd er reeds in geslaagd is, om uit het steenkolen- en het bergteer de *alizarine* of de kleurstof der meekrap kunstmatig voort te brengen, en daardoor waarschijnlijk eene besparing van belangrijke kosten voor de nijverheid te verkrijgen, — is het haar nu ook gelukt om kunstmatige indigo te vervaardigen.

Die verfstof wordt op de volgende wijze verkregen. De *isatine*, het kleurend beginsel of de kleurstof der algemeen bekende *weede* of *pastel*, wordt tot poeder gebracht. Een gewichtsdeel daarvan wordt vermengd met eene vijftigvoudige hoeveelheid van een mengsel, in gelijke proportiën, van terchloride van phosphorus en chlooracetyl, waaraan eenig phosphorus wordt toegevoegd. De hierdoor verkregen groene vloeistof wordt gedurende eenige uren in eene buis tot 75 à 80° verhit en daarna uitgestort in eene ruime hoeveelheid water. Dit mengsel wordt, na gefiltreerd te zijn, in een grooten bak gedurende 24 uren tot bezinking gebracht, en het bezinksel levert alsdan een donker blauwe verfstof, die gezegd wordt al de hoedanigheden en eigenschappen van de indigo te bezitten.

Bij fabriekmatige bereiding der nieuwe verfstof zal men deze waarschijnlijk belangrijk goedkooper dan de natuurlijke indigo aan de nijverheid kunnen leveren, en indien laatstgenoemde inderdaad voldoende daardoor kan worden vervangen, dan wordt de cultuur en bereiding der gewone indigo, die de weede reeds bijna geheel heeft verdrongen, nu weder door deze, met behulp der scheikunde, als een geduchte mededingster bedreigd, waarop wel de aandacht gevestigd mag worden in het belang der indigo-voortbrengende landen.

In het eerste deel van dezen Jaargang, blz. 364, werd opgenomen eene «lijst van eenige woorden van vreemden oorsprong in het Maleisch der Minahasa». In dat stuk zijn eenige fouten ingeslopen, die de schrijver, de heer de C., ons verzoekt te herstellen. Zij zijn de volgende:

Blz.	366	reg.	11	v. o.	staat	*gora*	lees	*gona.*
»	372	»	15	v. b.	»	*pendok*	»	*pendo.*
»	374	»	5	v. o.	»	*sosata*	»	*sosasa.*
»	376	»	16	v. o.	»	*toefoe*	»	*tofoe.*
»	376	»	14	v. o.	»	*tombolo*	»	*tombelo.*
»	378	»	2	v. b.	»	*pengasoeh*	»	*pengajoeh.*

Verder doet ons de schrijver opmerken dat wij door *goemoetoe*, zooals hij schreef, telkens in *gĕmoeti* te veranderen, den op Java gebruikelijken vorm gesteld hebben in plaats van den in de Minahasa gewoonlijk gebezigden.

Over het woord *fettor* of *fetor*, in Jg. 1867, I, bl. 362, behandeld als op Timor gebruikelijk, schrijft de heer de C. dat het ook in de Minahasa in zwang is. Hij voegt daarbij de volgende opmerkingen: «Primitief werd daarmede de Resident bedoeld, later werden de opzieners en controleurs aldus betiteld, ofschoon ook wel met *kommandant*, wat vermoedelijk zijn oorsprong vindt in het luitenant-kommandantschap der schutterij. Als men Alfoersch spreekt, wordt in vele districten, vooral door de Hoofden, de cortroleur *Tounahas* genoemd, dat volgens den heer Wilken (Mededeelingen v. w. h. Ned. Zendelinggen., Dl. VII, bl. 128) *kernachtig mensch* zou beteekenen, en waarmede hij zegt dat ook de opzichter van eenig werk wordt aangeduid. De Resident heet thans *Toewan bangsawan Resident*, dat de Hoofden echter nooit zonder een glimlach uitspreken, en mij eens verklaard werd daaruit te zijn ontstaan, dat een der vroegere Gouverneurs van de Molukken van adel was. Hier, waar geen wezenlijke adel bestaat, en de omschrijving van de school te Tondano: «voor zonen van *orang berbangsa*», bespottelijk is, wordt daarop natuurlijk weinig prijs gesteld. Als middel om de Hoofden, zoo men zegt, lekker te maken, is het zeker vrij onschuldig; beter ten minste dan wat men hier steeds hoort van de *Minahasa banjak kamoeka*. De jaloezie op Java is groot; jammer dat er niet wat meer levenswerkzaamheid door ontstaat, en het bij bluf en grootspraak blijft.»

Naar aanleiding van het art. *Zijde* in het Aardrijksk. en Stat. Woordenboek voor Ned. Indië, merkt de heer de C. in zijn schrijven nog op, dat die geheele cultuur in de Minahasa verloopen is, omdat er voor de gewonnen zijde geen debouché was. De katti zou, om eenig voordeel op te leveren, 13 à 14 gulden moeten halen. Wel moet er met de Handelmaatschappij gecorrespondeerd zijn over de levering van cocons, maar die zaak heeft haar beslag niet gekregen. «Ik heb,» zegt de schrijver, «keurige monsters van witte en gele zijde gezien, en volgens deskundigen zou de qualiteit niets te wenschen overlaten.»

De brief wordt besloten met de volgende opmerking: «Dat er nog meerdere Spaansche woorden hier in omloop zijn dan die welke ik vroeger opgaf (zie Jaarg. 1869, Dl. II, bl. 415), bleek mij onlangs uit het woord *postema*, zooals men hier een groote furunkel noemt. Rooch-Arkossy vertaalt het door «eine Art Geschwür,» en ik twijfel geen oogenblik aan de identiteit dier woorden.»

Dit woord is het Grieksche *apostema*, in het Spaansch en Portugeesch beide tot *postema* verminkt. De vraag blijft nog, uit welke der twee genoemde talen het in de taal der Minahasa is overgegaan; het verdient een nader onderzoek of niet meerdere der door den heer de C. uit het Spaansch verklaarde woorden eigenlijk uit het Portugeesch afkomstig zijn; wellicht komen wij spoedig eens op dit punt terug.

DE AGRARISCHE WET EN HARE UITVOERING.

Onder deze rubriek is het ons voornemen de stukken samen te vatten, die wij vooronderstellen dat naar aanleiding van het koninklijk besluit van 20 Juli 1870, behelzende de nadere regeling van eenige agrarische aangelegenheden in Ned. Indië in verband met de agrarische wet van April 1870, en van de verdere koloniale verordeningen die tot uitvoering van sommige voorschriften van de wet en het koninklijk besluit worden te gemoet gezien, van tijd tot tijd bij ons zullen inkomen. Om den lezer het oordeel over die stukken gemakkelijk te maken, openen wij deze rubriek met de mededeeling: 1°. van den tekst der wet, 2°. van den tekst van het voornoemde koninklijk besluit. Voorshands voegen wij daaraan slechts toe eene korte kritiek van dat besluit, die ons door een deskundige in landbouwzaken uit Indië werd toegezonden. Ofschoon dit stukje op verlangen van den schrijver nameloos wordt geplaatst, wil de Redactie echter niet geacht worden op alle punten daarmede in te stemmen. Het oordeel van den schrijver over de Javaansche bevolking schijnt haar onbillijk. Dat die bevolking door langdurige verdrukking, door onzekerheid van bezit, door de gewoonte om tot den arbeid gedwongen te worden, over het algemeen traag en onverschillig is geworden, ontkennen wij niet; maar de onpartijdige zal in de opmerkingen en feiten sedert jaren in tal van stukken in dit Tijdschrift opgenomen, het bewijs vinden dat de Javaansche bevolking, waar haar, bij een goede en verstandige behandeling, vrijheid van beweging, rechtmatig loon en veiligheid van bezit verzekerd wordt, die gebreken spoedig overwint, en dus het harde oordeel van den schrijver, die noch op de «verzachtende omstandigheden,» noch op de betere neigingen die zich bij eenige aanmoediging vertoonen, acht geeft, niet in alle opzichten verdient.

I.

DE WET VAN 9 APRIL 1870.

(*Staatsblad* n°. 71.)

Alzoo wij in overweging hebben genomen dat art. 62 [1]) van het Reglement op het beleid der Regeering van Ned. Indië (wet van 12 Sept. 1854, Staatsbl. n°. 129) aanvulling behoeft in verband met het eerste gedeelte van art. 60 [2]) aldaar,

Zoo is het, dat wij, den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk wij goedvinden en verstaan bij deze:

EENIG ARTIKEL:

Artikel 62 van het Reglement op het beleid der Regeering in Ned. Indië wordt met het volgende aangevuld:

«Volgens regels, bij algemeene verordening te stellen, worden gronden afgestaan in erfpacht voor niet langer dan 75 jaren.

«De Gouverneur-Generaal zorgt, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der inlandsche bevolking.

«Over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Genenaal niet beschikt dan ten algemeenen nutte, op den voet van art. 77 [3]), en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures, volgens de daarop betrekkelijke verordeningen en tegen behoorlijke schadeloosstelling.

«Grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, wordt, op aanvraag van den rechtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom afgestaan, onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordening te stellen en in den eigendomsbrief uit te drukken, ten

---

[1]) Dit artikel luidt aldus:

„De Gouvernenr-Generaal mag geene gronden verkoopen.

„In dit verbod zijn niet begrepen kleine stukken grond, bestemd tot uitbreiding van steden en dorpen en tot het oprichten van inrichtingen van nijverheid.

„De Gouverneur-Generaal kan gronden uitgeven in huur, volgens regels bij algemeene verordening te stellen. Onder die gronden worden niet begrepen de zoodanige, door de inlanders ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen of dessa's behoorende.

[2]) Het eerste gedeelte van art. 60 luidt aldus: „De Gouverneur-Generaal moedigt den handel, de nijverheid en den landbouw aan."

[3]) Art. 77 bevat de beginselen der regeling van de onteigening ten algemeenen nutte.

aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan niet-inlanders.

«Verhuur of in-gebruik-geving van grond door inlanders aan niet-inlanders geschiedt volgens regels bij algemeene verordening te bepalen.»

Lasten en bevelen, enz.

II.

HET KONINKLIJK BESLUIT VAN 20 JULI 1870.

(*Ind. Staatsbl.* nº. 118.)

WIJ WILLEM III, enz.

Hebben goedgevonden en verstaan:

EERSTE HOOFDSTUK.

Van rechten op grond.

Art. 1. Behoudens opvolging van de tweede en derde bepaling der vermelde wet, blijft het beginsel gehandhaafd, dat alle grond waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein van den Staat is.

Art. 2. De rechten der inlandsche bevolking op grond, volgens hare godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken, worden, voor zoover noodig, bij algemeene verordening omschreven.

Het ontwerp van zoodanige verordening wordt een geruimen tijd te voren in de dorpen bekend gemaakt, en de bevolking uitgenoodigd om de bezwaren welke bij haar mochten bestaan, aan de daartoe aan te wijzen europeesche ambtenaren mede te deelen.

De hoogste inlandsche ambtenaren worden over het ontwerp geraadpleegd.

Zoolang de hier bedoelde omschrijving niet heeft plaats gehad, geschiedt het onderzoek naar de rechten der inlandsche bevolking, krachtens de tweede bepaling der vermelde wet vereischt, op den voet door den Gouverneur-Generaal vastgesteld of vast te stellen.

Art. 3. De inlanders die tot verzekering van hun erfelijk individueel gebruiksrecht op grond een schriftelijken titel verlangen, worden door den Gouverneur-Generaal, zoodra doenlijk, in de gelegenheid gesteld dien te verkrijgen.

Art. 4. De algemeene verordening, regelende de vervanging van inlandsch erfelijk individueel bezit door eigendom, krachtens de vierde bepaling der vermelde wet, wordt door Ons vastgesteld.

De Gouverneur-Generaal zendt onverwijld een ontwerp en toelichting aan den Minister van Koloniën.

Art. 5. De regels, krachtens de vijfde bepaling der vermelde wet te stellen, op de uitoefening der daarbij erkende bevoegdheid van inlanders om grond aan niet-inlanders te verhuren of in gebruik te geven, worden ten spoedigste bij ordonnantie uitgevaardigd.

Inmiddels verleent de Gouverneur-Generaal tot zulke overeenkomsten in elk geval tijdelijke vergunning, onder voorwaarden in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch-Indië vastgesteld.

Art. 6. De Gouverneur-Generaal bepaalt voor elke inlandsche gemeente de tot haar behoorende gronden.

Dit gebied bestaat uit hare rijstvelden; uit de overige gronden die bij hare leden, met uitsluiting van de leden van andere inlandsche gemeenten, in gedurig gebruik zijn; en uit de gronden die de Gouverneur-Generaal haar toevoegt met het oog op hare behoefte aan uitbreiding.

Art. 7. Onafhankelijk van de algemeene regeling bij art. 2 bedoeld, worden bij ordonnantie regelen gesteld op het recht der inlanders om gronden buiten het gebied, krachtens art. 6 bepaald, te ontginnen. Die regelen bevorderen het stichten van nieuwe gemeenten.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Van afstand van grond.

Art. 8. Met den verkoop van kleine stukken gronds, bedoeld in het tweede lid van artikel 62 van het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië, wordt, volgens de bestaande of nader door den Gouverneur-Generaal te geven voorschriften, met inachtneming van de tweede bepaling der in hoofde dezes vermelde wet, voortgegaan. Die stukken mogen ieder eene oppervlakte van tien bouws niet te boven gaan.

Art. 9. De gronden buiten het bij artikel 6 bedoelde gebied worden van Gouvernementswege opgemeten, beschreven en in kaart gebracht.

Van het in kaart gebrachte wordt jaarlijks een gedeelte, daartoe geschikt bevonden, bij perceelen van omstreeks vijfhonderd bouws, in erfpacht voor vijf en zeventig jaren aangeboden. De Gouverneur-Generaal kan in bijzondere gevallen een andere grootte der perceelen bepalen.

In de erfpacht worden niet begrepen:

a. gronden waarop anderen recht hebben, indien zij ongenegen zijn zich van hun recht te ontdoen;

b. gronden, naar de inzettingen der inlanders als gewijde beschouwd;

c. gronden, voor openbare markten afgezonderd of voor den openbaren dienst bestemd;

d. Gouvernements-koffietuinen;

e. djati- en andere houtbosschen, de laatste voor zoover zij onder geregeld beheer zijn gebracht;

f. gronden, gelegen binnen een door den Gouverneur-Generaal voor elk gewest vast te stellen afstand van Gouvernements aanplantingen;

g. gronden, gelegen in door Ons aan te wijzen streken, die beschikbaar moeten blijven voor de uitbreiding der op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur.

Door de uitsluiting der onder *a*, *b* en *c* genoemde gronden wordt de erfpacht der omliggende, daartoe geschikte, niet belet, mits de erfpachter zich verbinde, aan het gebruik der uitgesloten gronden geen hinder toe te brengen.

Art. 10. De aanbieding, in artikel 9 vermeld, geschiedt bij oproeping tot openbare mededinging door inschrijving boven een telkens bepaald bedrag.

Eene duidelijke aanwijzing der aangeboden gronden wordt tegelijk in de naaste dorpen bekend gemaakt, met vrijlating aan de bestuurders en ingezetenen om, gedurende eene maand, hunne belangen ter zake aan het europeesch plaatselijk bestuur voor te dragen.

De inschrijving blijft vier maanden open,

Binnen eene maand daarna heeft toewijzing of weigering door den Gouv.-Gen. plaats, beide bij een met redenen omkleed besluit.

Art. 11. Als erfpachters worden toegelaten:

Nederlanders,

ingezetenen van Nederland,

ingezetenen van Nederlandsch-Indië,

vennootschappen van koophandel, gevestigd in Nederland of in Nederlandsch-Indië.

Deze bepaling brengt geene verandering in de verordeningen, krachtens artikel 105 van het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië, regelende de voorwaarden der toelating van Nederlanders en vreemdelingen.

De Gouverneur-Generaal beslist in elk geval, of en welke landsdienaren als erfpachters worden toegelaten.

Art. 12. De in erfpacht aangeboden gronden worden uitsluitend gebezigd voor landbouw en veeteelt en voor de inrichtingen tot bereiding der voortbrengselen.

Papaver-cultuur en zoutmaak zijn verboden.

Voor het aanleggen van waterwerken op de erfpachts-gronden en het gebruik aldaar van bestaande waterstroomen of leidingen is bijzondere vergunning van den Gouverneur-Generaal noodig.

De Gouverneur-Generaal weigert deze niet, maar kan daaraan voorschriften verbinden ten algemeenen nutte.

Art. 13. De in erfpacht afgestane gronden, de daarop geplaatste gebouwen en opstallen en de voortbrengselen der gronden of der daarop ge-

vestigde inrichtingen van nijverheid zijn onderworpen aan de bestaande of in te voeren algemeene belastingen.

Art. 14. De personen op de in erfpacht afgestane gronden zijn aan de algemeene belastingen of verplichtingen onderworpen, voor zoover de ligging der gronden dit gedoogt.

De persoonlijke diensten waartoe de inlanders aldaar verplicht zijn, worden door den Gouverneur-Generaal bij de aanbieding der gronden omschreven.

Diensten ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures zijn niet verschuldigd.

De erfpachter bekleedt geen gezag dat aan de overheid behoort, voor zoover het hem niet uitdrukkelijk is opgedragen.

Art. 15. De overige rechten en verplichtingen van den erfpachter, voor zoover afwijking noodzakelijk is van de verordeningen over het erfpachtsrecht in het Burgerlijk Wetboek van Nederlandsch-Indië, worden met opvolging van dit besluit bij ordonnantie omschreven.

Art. 16. Gronden die volgens artikel 6 in erfpacht kunnen worden afgestaan, doch niet van Gouvernementswege opgemeten, of, reeds opgemeten, nog in de eerste drie jaren niet voor openbare aanbieding bestemd zijn, en gronden welker openbare aanbieding vruchteloos afliep, kunnen in erfpacht worden afgestaan op aanvraag van personen en vennootschappen, die voldoen aan artikel 11.

Deze afstand geschiedt:

a. nadat de gronden door of voor rekening van de aanvragers behoorlijk zijn opgemeten en in kaart gebracht, of, waar dit van Gouvernementswege heeft plaats gehad, de kosten daarvan door de aanvragers zijn terugbetaald;

b. nadat voldaan is aan de tweede alinea van artikel 10;

c. tot de aangevraagde uitgestrektheid, mits niet meer dan omstreeks vijfhonderd bouws;

d. voor den tijd in de aanvrage genoemd, mits niet langer dan vijf en twintig jaren;

e. tegen eene pachtsom boven het minimum bij art. 15 bedoeld;

f. overigens op den voet der artt. 12 tot 15.

Op de aanvraag wordt door den Gouverneur-Generaal beschikt binnen drie maanden na ontvangst der kaart of, waar de opneming van Gouvernementswege heeft plaats gehad, der aanvraag. Bij afwijzing vermeldt het besluit de redenen.

Art. 17. Overeenkomsten tot verhuur van gronden, krachtens het derde lid van art. 62 van het Reglement op het beleid der Regeering in Ned.-Indië aangegaan, worden door den Gouverneur-Generaal op aanzoek der huurders vervangen door afstand in erfpacht volgens dit besluit, mits die vervanging voor den lande voordeelig zij en overigens geene algemeene belangen zich daartegen verzetten.

Art. 18. Gronden, volgens artikel 9 niet uitgesloten, kunnen aan personen die aan artikel 11 voldoen, op aanvraag in erfpacht worden afgestaan, ter inrichting als kleine landgoederen of buitenverblijven, en voor ondernemingen van nijverheid, niet onder artikel 12 begrepen noch aldaar verboden, mits betalende eene pachtsom, gelijk aan het hoogste bedrag der landrente of der belasting die haar vervangt; met toepassing voorts der artikelen 13 en 14, en onder de verdere voorwaarden door den Gouverneur-Generaal vast te stellen.

Elk dezer perceelen mag vijftig bouws niet overschrijden.

DERDE HOOFDSTUK.

Gemengde bepalingen.

Art. 19. Onder inlanders worden in dit besluit niet mede verstaan de met hen gelijk gestelde personen.

Art. 20. Dit besluit is, behoudens het bepaalde bij het tweede lid van artikel 27 van het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië, alleen van toepassing op Java en Madura.

De onderwerpen, in dit besluit behandeld, worden voor elke der bezittingen buiten Java en Madura achtereenvolgens, voor zooveel noodig, geregeld bij koloniale ordonnantiën, overstemmende met de wet en met de hoofdbeginselen van dit besluit.

Onze Minister van Koloniën is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, tot informatie.

III.

KORTE KRITIEK DOOR EEN INDISCH INDUSTRIEEL.

De Java-Bode van 12 September j. l. publiceert het Koninklijk Besluit van 20 Juli 1870, n°. 15, regelende de Bepalingen welke in acht moeten worden genomen, bij uitgifte, op Java en Madura, van woeste gronden in erfpacht voor 75 jaren.

Ieder die tot land-ontginning in Indië neiging gevoelde, en slechts op dit Besluit wachtte, zal wel zeer te leur gesteld zijn in zijne verwachtingen door den weinig vrijzinnigen geest, dien dat Besluit ademt.

De mededeeling van den Minister, in de zitting der Tweede Kamer van 4 Maart, beloofde wel is waar niet veel goeds, maar zoolang de zaak nog niet definitief was geregeld, kon men er het beste van hopen.

De omschrijving der gronden die niet kunnen afgestaan worden, in

art. 9, IIe Hoofdstuk, zal de keuze daarvan zeer belemmeren; alle grond is niet geschikt tot ontginning voor landbouw.

Litt. e, art. 9, rangschikt onder gronden die niet kunnen afgestaan worden, «djati- en andere houtbosschen, de laatste voor zoover zij onder ge«regeld beheer zijn gebracht.» Dat het Gouvernement geene djati-bosschen afstaat om voor cultures te ontginnen, is zeer natuurlijk, maar waarom zijn andere, liever gezegd wildhout-bosschen ook uitgesloten? Wie zal anderen grond dan boschgrond aanvragen, als hij land ontginnen wil? Wie zal alang-alang- en glaga-velden of uitgeputten grond tot ontginning aanvragen? Zeer zeker niemand.

Zevenderlei soorten van gronden kunnen niet in erfpacht worden uitgegeven, en als de Regeering in Indië die zeven bepalingen strikt handhaaft, dan zal men alleen gronden kunnen verkrijgen op de toppen van vulcanen, zand- en steengronden begroeid met glaga en alang-alang, ver van bewoonde streken, waar geen Javaan zal willen wonen, zooveel te minder een Europeaan.

Art. 13 en 14, IIe Hoofdstuk, zijn ook niet malsch.

Art. 13 heeft betrekking op bestaande en later in te voeren belastingen. Vergelijkt men daarmede de redevoering van den Minister van 4 April, dan blijkt het dat vermoedelijk betaald zal moeten worden:

a. Pachtschat,

b. Landrente,

c. Verponding,

d. Belasting op bedrijf,

e. Paarden-belasting,

f. Belasting in arbeid (heerediensten),

g. Uitgaande rechten van het product,

en dan nog nieuwe belastingen, welke waarschijnlijk ingevoerd zullen worden.

Art. 14, hetwelk bepaalt, dat de opgezetenen der erfpachts-landen heeredienstplichtig zullen zijn, zal alleen reeds voldoende zijn, om iedere poging tot ontginning te doen mislukken.

Verbeeld u een erfpachts-land, nagenoeg op den top van den eenen of anderen berg, en de opgezetenen palen ver weggestuurd, om postwegen te onderhouden, of om niet gras voor de paarden der Inlandsche Hoofden te snijden, dat zal voor de Javaantjes bijzonder uitlokkend zijn!

Ik ben niet te huis in het Recht, maar ik heb altijd hooren beweren, dat de heeredienstplichtigheid rust op den grond. Staat nu het Gouvernement den grond af aan een erfpachter voor een zekere pachtsom, dan verbeeld ik mij dat de heerediensten ten bate van den landheer moeten komen, als zijnde laatstgenoemde alsdan degene die den grond aan den Inlander in gebruik moet afstaan.

Maar geen regeeringspersoon behoeft te vreezen, dat de erfpachter die

heerediensten zal vorderen, want dan krijgt hij geen sterveling die zich op zijn land wil vestigen. De Javaan, en nog wel de zwervende Javaan, gaat alleen de wildernis in om vrijheid van allen mogelijken druk te erlangen. De gezeten dessa-man moet al erg door zijne hoofden geplaagd en gekneveld worden, vóór hij zijne dessa verlaat. Het Gouvernement behoeft dus niet bevreesd te zijn, dat de dessa-bewoners in den stormpas naar de erfpachtslanden zouden loopen, wanneer op die landen geen heerediensten gevergd werden.

Gelijk met de heerediensten, zoo is het ook met de landrente. Als het Gouvernement aan een Europeaan grond verhuurt, moet dan de inlandsche landbouwer die dien grond tijdelijk van den huurder in gebruik krijgt, nog eens huur van dien grond aan het Gouvernement betalen? Of is de landrente niet steeds beschouwd als huur voor het gebruik van den grond?

Van de wijze waarop en wanneer de pachtschat zal moeten betaald worden, wordt in het Koninklijk Besluit geene melding gemaakt. Moet de pachtsom dadelijk na het eerste jaar over de volle 500 bouws voldaan worden? Dat zou wel wat kras zijn; men heeft voor 500 bouws waarschijnlijk acht jaren noodig, voordat alles productief is. Volgens de bepalingen bij verhuur van woeste gronden voor 20 jaren betaalt men het vierde jaar $^1/_5$ van de pacht, vervolgens telken jare met $^1/_5$ opklimmende. — Die bepaling is mooi en billijk voor beide partijen.

Ten slotte sta ik nog stil bij art. 17, waarin een paradijs geopend wordt voor de tegenwoordige huurders van woeste gronden. Zij kunnen hunne landerijen in erfpacht krijgen voor 75 jaren, mits het voor den lande voordeeliger is. Ik ken huurders van woeste gronden, die door de minnelijke en humane schikking van het Indisch bestuur maar *f* $10^2/_3$ huur per bouw voor hun land behoeven te betalen!! 't Is onbegrijpelijk, hoe het Gouvernement eene dergelijke buitensporige som als minimum-huur voor woestenijen heeft kunnen eischen, terwijl de Javaan maar *f* 5 à *f* 6 voor ontgonnen grond betaalt. Maar wil nu die huurder zijn land in erfpacht bezitten, dan zal hij nog meer dan *f* $10^2/_3$ moeten betalen, behalve landrente enz. enz.

Is het den Minister wezenlijk ernst geweest, om 500 erfpachters in korten tijd te zien opdagen, dan zal hij zich ongetwijfeld teleurgesteld zien; is het hem er om te doen geweest, een erfpachtswet te fabriceeren, ten einde aan den drang der tijden toe te geven, maar tevens de ontwikkeling van Java niet in de hand te werken, dan heeft hij zijn doel bereikt.

De Heer Huet neemt in zijn artikel aan, dat 'er waarschijnlijk tien erfpachters zullen gevonden worden, — maar ook tien geldschieters ?? Daarvoor vrees ik.

Het ontginnen van woeste gronden in Indië gaat met zoovele moeilijk-

heden en teleurstellingen gepaard, dat men de bepalingen niet te vrijzinnig kan maken, wil men van die ontginning vruchten trekken. Men stuit niet op de qualiteit van den grond (mits boschgrond); neen, men stuit op de Javaantjes. De hoofdtrekken van het Javaansche karakter zijn: langzaamheid, onverschilligheid, zorgeloosheid in de hoogste mate en onzindelijkheid. Al de eigenschappen van zijn buffel kan men op den Javaan toepassen. Zij groeien te zamen op en sympathiseeren met elkander. Wordt de Javaan gedreven, dan kan hij goed werken, doch anders werkt hij niet meer, dan hij voor den dag van heden voor zijn onderhoud noodig heeft. Het uitzicht om in het bezit te geraken van luxe-artikelen, nette woning, mooie meubelen enz. is voor hem geen prikkel tot arbeid. Ik pas dit niet toe op de Inlanders der strandplaatsen; zij zijn verbasterd en verhollandscht; ik spreek alleen van de onvervalschte Javanen in de binnenlanden. Van die bevolking nu, met zoovele schoone eigenschappen begaafd, krijgt de erfpachter het uitschot: oplichters, opium-schuivers, vee-dieven, veroordeelden enz.

Het zal nu voor iedereen, dunkt mij, wel duidelijk zijn, met welke misères een erfpachter zal hebben te worstelen, als de hand van het Gouvernement zoo loodzwaar op hem drukt.

In dit Koninklijk Besluit van 20 Juli zijn de belangen van het Gouvernement en den Inlander voortreffelijk behartigd; den erfpachter, daarentegen, wordt niets aangeboden dan een verschiet van schuldenlast en misères, waaronder hij zal moeten bezwijken.

't Doet er ook niet toe; 't zijn maar fortuinzoekers!

BRIEFWISSELING OVER DE ZENDELINGEN IN DE MINAHASA.

In ons nommer van April jl. werden twee stukken over de handelwijze der zendelingen in de Minahasa geplaatst, die ons gelijktijdig waren toegekomen, en waarvan het éene eene verdediging van het gedrag der zendelingen tegen een paar vroeger door ons opgenomen stukken bevatte, het andere eene nieuwe toelichting der vroegere beschuldigingen, die, als bij anticipatie, tevens een gedeeltelijk antwoord op de verdediging behelsde. Deze stukken hebben tot eene nadere briefwisseling tusschen de beide schrijvers aanleiding gegeven, die zij met het oog op eene latere opneming in dit Tijdschrift hebben gevoerd. Werkelijk hebben zij ons het viertal hieronder volgende brieven toegezonden, met verzoek om die in hun geheel op te nemen. Wij hebben gemeend dit verzoek niet te mogen weigeren, omdat deze stukken de vroegere nader ophelderen en tot een juister oordeel over de gewichtige aangelegenheden daarin behandeld, kunnen bijdragen. Het komt ons echter voor dat nu onze lezers van dit onderwerp genoeg zullen hebben, dat van eene verdere voortzetting der discussie niets is te wachten, en dat dus de plaatsing dezer correspondentie het laatste woord daarover in het Tijdschrift behoort te zijn. Slechts ingeval een geheel nieuw licht over de behandelde zaken verbreid werd in een opstel van een derde dat van evenveel onpartijdigheid als zaakkennis getuigde, zouden wij kunnen besluiten nog een *laatster* woord (de nieuwe comparatief is van Indische vinding) te plaatsen. De «Controleur in de Minahasa», omtrent wiens persoon de lezers van ons Tijdschrift wel reeds geen twijfel meer koesterden, heeft nu in deze correpondentie het vizier geheel geopend. De heer Wiersma, wien het blijkbaar niet aangenaam is de zendelingen te moeten verdedigen, spreekt in zijn tweeden brief tamelijk afkeurend over de plaatsing van een anoniem stukje in onze Varia van Februari 1869

(Dl. I, bl. 149), dat tot de geheele polemiek over de zendelingen in de Minahasa aanleiding heeft gegeven. Zijne bezwaren komen ons ongegrond voor. Ons zijn de schrijvers van dat stukje bekend, maar ieder gevoelt waarom zij wenschen moesten dat hunne namen niet in het openbaar genoemd werden. Doch in aanmerking nemende van welke zijde deze beschuldigingen kwamen, scheen het ons in het belang der zendelingen zelven wenschelijk dat in het licht werd gesteld, tot welke, wellicht geheel verkeerde en ongegronde opvattingen hunne handelingen bij de bevolking van Menado hebben geleid. Hierdoor werd hun de gelegenheid gegeven om zich openlijk te verdedigen, en òf de beschuldigingen in hare nietigheid ten toon te stellen, òf, voor zooverre daarin soms eenige waarheid mocht gelegen zijn, zoowel in hun eigen belang als in dat der bevolking, daarmede hun voordeel te doen. Niemand kan klagen dat hun de gelegenheid om zich te verantwoorden niet in ruime mate is geschonken; dat wij niet even goed voor de verdediging als voor den aanval onze bladen hebben opengesteld. Onze indruk is dat deze polemiek voor de zendelingen stellig leerzaam en nuttig moet geweest zijn. Zij hebben er uit kunnen leeren voor welke klippen zij zich moeten hoeden, door welke handelingen zij zich aan verkeerde oordeelvellingen blootstellen. Wij achten het zelfs niet onmogelijk dat zij, tengevolge dier polemiek, het verkeerde van sommige zaken zullen hebben ingezien en tot nog grootere nauwgezetheid dan vroeger zullen gebracht zijn, om alle aanleiding tot klachten te vermijden. Maar wij willen ook niet ontveinzen, dat wij van die polemiek den indruk gekregen hebben, dat de beschuldigingen overdreven waren, dat de zendelingen ernstig het goede willen, dat de Minahasa aan hen groote verplichting heeft, en dat de misslagen door hen begaan, uithoofde der moeilijkheden van hunne taak en positie op een verschoonend oordeel kunnen aanspraak maken. Mocht dit nu in het algemeen de indruk bij het publiek zijn, dan zouden de zendelingen geene reden hebben zich te beklagen, dat wij aanleiding hebben gegeven tot een twistgeschrijf dat hun meer voor- dan nadeel heeft aangebracht.

Ratahan, 6 Augustus 1870.

WelEdelGestrenge Heer!

Daar u bij mij bekend is als «een Controleur in de Minahassa» met wien ik de eer heb eene gedachtewisseling in 't T. van N. I. over handelingen der zendelingen te hebben aangevangen, zoo ben ik zoo vrij mij betrekkelijk dat geschrijf tot u te wenden om die zaak aan een einde te brengen. Ik gevoel mij toch geroepen op uw schrijven in 't Aprilnummer van dat Tijdschrift te antwoorden; zoo zal 't ook wellicht u gaan met betrekking tot

het mijne, en als wij nu beide weêr schrijven en die stukken komen dan, na een tijd van zes maanden, weêr hier, dan zal de zaak wellicht nog niet afgedaan zijn, en waar zou dan 't einde zijn en aan wien zou de Redactie het laatste woord gunnen? Om nu dat alles te voorkomen zoo heb ik gedacht mijne aanmerkingen op uw geschrijf in den vorm van een brief aan uzelven te mogen richten, welken brief ik u dan maar dadelijk toezend, daar het toch geen verschil maakt of u dat nu geschreven of gedrukt leest. Ik noodig u daarbij uit mij ook uwe bedenkingen tegen dit en tegen mijn schrijven in 't Aprilnummer te willen toezenden. Ik zal dan ook daar nog op antwoorden en dan u het laatste woord laten. Deze correspondentie zouden wij dan nog der Redactie van 't T. v. N. I. kunnen aanbieden, en daarmede was deze zaak tusschen ons afgedaan. Hopende u dit mijn voorstel met uwe goedkeuring zal vereeren kom ik tot de zaak.

Uw schrijven dan in bovengenoemd Aprilnummer bespreekt alleen het anak-pejara-stelsel. Het is niet tegen mij gericht, omdat u niet wist wat ik zou schrijven. Ik meen dat stelsel voldoende te hebben toegelicht, zoodat ik uw schrijven met stilzwijgen zou kunnen voorbijgaan, in afwachting wat u nog verder zou te berde brengen, ware het niet dat daarin vele zaken voorkomen die onjuist of onwaar zijn voorgesteld. Onze beschouwingen kunnen over eene zaak verschillen, en zoo gun ik u dan ook uwe denkbeelden over het anak-pejara-stelsel; maar waar het feiten geldt, daar moesten wij, bij waarheidsliefde van weêrszijden, het wel eens kunnen worden. Ik moet u dan zeggen dat ik mij verbaasd heb over *uwe groote lichtgeloovigheid* en *totaal gebrek aan kritischen zin* als verzamelaar van feiten. U vraagt bewijzen? Ik zal die geven. U vertelt daar van het door mij gekochte pakhuis te Belang, waarvan mijne anak-pejara de houtwerken zouden hebben moeten *sleepen*. Dit nu is *onwaar* niet alleen, maar ook *onmogelijk*, tenzij ik er honderd jongens in plaats van tien op na hield. U kent het pakhuis, en weet dat het meest ijzerhout is; u kent den weg als een op sommige plaatsen nog al moeilijken bergweg, en weet ongeveer het getal mijner anak-pejara; dat er wonderen in de Minahasa gebeuren, zal u wel niet gelooven; derhalve had u bij eenig nadenken, bij eenigen kritischen zin, toen dat verhaal tot u kwam, tot het resultaat moeten komen: dat is onmogelijk en dus niet gebeurd. Had u dan een nader onderzoek betrekkelijk die zaak in 't werk gesteld, u zou dan hebben ontdekt dat niet mijne anak-pejara, maar mijne trekossen het hout er op karren vandaan sleepten, en een paar jongens die ossen leidden. Nu spreek ik nog niet eens van inwendige kritiek; immers kent u mij wel zoo goed, dat u mij niet in staat moest achten om mijne anak-pejara zulk beulenwerk te doen verrichten. — Van hetzelfde gehalte is het door u bijgebrachte over de voeding der anak-pejara, als bestaande hoofdzakelijk in djagong, en nooit in rijst alleen. Die beschuldiging kan in 't verband alleen mij gelden, maar zij kan ook als

algemeen worden opgevat. Geldt zij mij, dan is zij onwaar, en verklaar ik dat de anak-pejara bij mij negen maanden in 't jaar rijst alleen eten, en dat djagong alleen tot de zeldzaamheden behoort. Doch vanwaar weet u dit? U kan dat alweêr zelf niet hebben onderzocht en spreekt dus van hooren zeggen, waarom u ook de feiten wel met eenig voorbehoud mocht mededeelen. Had u ook hier de inwendige kritiek toegepast, dan zou u weten, dat noch ik in 't bijzonder, noch de zendelingen in 't algemeen, zoo schraapzuchtig van aard zijn, dat zij hunne anak-pejara geen behoorlijk voedsel zouden gunnen; van vleeschspijzen kan natuurlijk slechts nu en dan sprake zijn. Mocht u niet begrijpen wat ik met inwendige kritiek — u zou het ook zedelijke kunnen noemen — bedoel, dan zal ik het met een voorbeeld ophelderen. Indien men mij b. v. verhaalde dat u de menschen onderdrukte of hen voor niets liet werken, dan zou ik het niet gelooven, omdat ik u te goed ken om u tot zulke handelingen in staat te achten.

Heb ik nu nog niet genoeg gezegd om mijne stelling te bewijzen, voeg er dan nog uwe bewering bij: «Tegen dat zij den ouderdom hebben bereikt om hatsil te betalen, wordt er wat op gevonden om hun een baantje te geven of zij worden in vele gevallen eenvoudig ontslagen.» Ik verklaar nog nooit iemand ontslagen te hebben, *omdat* hij hatsil moest betalen; ik ken ook zendelingen die voor zeven of acht anak-pejara's de hatsil betalen, en ik kan bijna niet gelooven dat er onder ons zijn die om die reden een anak-pejara zouden weg zenden; mij zijn daarvan geene voorbeelden bekend. Doch ik heb feiten, zegt u. Uitnemend, hoe meer feiten hoe beter, als u maar niet alles wat Jan rap en zijn maat vertellen als feit beschouwt. Ook zou ik u wel den raad willen geven, *de feiten goed aan te wenden en niet uit de uitzondering tot den regel te willen besluiten.* Zoo is uw stelling deze: Het anak-pejara-stelsel deugt niet. Waarom niet? Omdat er misbruik van gemaakt wordt; en dat misbruik wordt dan met een paar feiten (?) geconstateerd. Zoo zal hoogst waarschijnlijk eene andere stelling: «De zendelingen maken zich aan woekerwinst bij kleinhandel schuldig», ook weêr door een feit van dezen of genen zendeling bewezen worden. Doch oordeel zelf hoe foutief deze redeneering is uit het volgende voorbeeld. Stelling: De ambtenaren in de Minahasa onderdrukken de bevolking. Bewijs: De Controleur B. heeft de bevolking ebbenhout enz. laten verwerken, zonder betaling. Is dat nu een bewijs voor die stelling? Wel heb ik geleerd dat de uitzondering dikwijls den regel bevestigt, maar niet dat men uit het bijzondere het algemeene bewijst. Wees zoo goed zorg te dragen dat uwe feiten den toets dier kritiek kunnen doorstaan, anders zullen ze veel van hunne kracht verliezen. Eindelijk *moest u wat voorzichtig zijn met uwe gevolgtrekkingen uit uwe feiten.* Het feit is: «De zendelingen betalen geen geld aan hunne anak-pejara», de gevolgtrekking: ergo «*heeft het geheele huis broeder Ulfers* NIETS *gekost* behalve de verf en glasruiten», en elders: «*Zij*,

de moerids, worden overal heen gestuurd zonder eenige belooning.» — Ik laat in 't midden of het waar is wat u van broeder Ulfers vertelt. Ik weet wel dat hij een mooi huis heeft, ook dat hij kasten en stoelen enz. heeft gemaakt; maar hoe dat in zijn werk is gegaan, is mij onbekend. U zal mij niet ten kwade duiden, dat ik u niet onvoorwaardelijk geloof, en die zaak te onderzoeken, daartoe acht ik mij niet gerechtigd. Maar al was het waar dat hij dat huis alleen met zijne eigene moerids gemaakt had, dan nog is uwe gevolgtrekking zeer onjuist, dat het geheele huis hem *niets* zou gekost hebben. Ik heb in mijn vorig schrijven reeds aangetoond, dat die moerids ons p. m. drie gulden in de maand kosten. Is dat dan niets? Het moge wat goedkooper uitkomen dan met huurlingen, doch, geloof mij, het verschilt niet zooveel. Laat mij u zeggen dat ik thans huurlingen heb voor vier gulden in de maand en het middageten, en dat die zooveel meer werken, dat mij dit goedkooper uitkomt dan de anak-pejara. Het is inderdaad niet om het voordeel dat ik anak-pejara houd, maar het is *omdat ik meen daardoor het best tot mijn doel te kunnen geraken.* En wat zal ik zeggen van dat pakje dragen zonder belooning? Weet u niet dat er in Holland ook een menigte bakkers- apothekers- en schoenmakersleerlingen zijn, die niets dan den kost, en velen nog niet eens den kost, verdienen, en die ook overal heen worden gezonden om brood, schoenen en dergelijke te brengen, en is er iets onrechtvaardigs in, dat een leerling leergeld betaalt? Doch u zal zeggen: dat is in Holland. Welaan, laat mij u dan een feit uit de Minahasa noemen. Een zendeling heeft een moerid die geen meester, maar die gaarne schoenmaker wil worden. De zendeling zendt hem naar eene andere plaats bij een goeden inlandschen schoenmaker. Hij accordeert met dien schoenmaker dat deze zijn moerid het werk zal leeren. De schoenmaker vraagt daarvoor van den zendeling 50 gulden; hij belooft den jongen het werk goed te leeren en zal na afloop daarvan betaald worden. De schoenmaker neemt den jongen in huis en geeft hem eten, maar geen kleeren; de jongen begint te werken, hij maakt schoenen, alles voor den baas; deze zendt hem ook naar Menado om leer te halen, of naar andere plaatsen om schoenen te brengen, zonder eenige belooning. Is daarin iets onbillijks? Pas dat toe op broeder Ulfers, en u zal er dunkt mij niets onbillijks in vinden, dat ook hij die leerlingen tot zijn voordeel heeft aangewend. Gaarne geef ik intusschen toe, dat woekerzucht en schraapzucht leelijke eigenschappen zijn voor elken mensch en in de eerste plaats voor een zendeling, en 't zij verre van mij iets dat dit karakter draagt te verdedigen of te vergoelijken; doch men moet in zijn oordeel over anderen de billijkheid betrachten en m. i. zeer degelijke bewijzen hebben voordat men zulke eigenschappen aan zijn evenmensch toekent.

En wat moet ik denken van die laatste zinsnede als rede tot veroordeeling van 't anak-pejara-stelsel? Zou daar de aap uit de mouw komen?

En zou al dat geschrijf tegen 't anak-pejara-stelsel in zelfzucht zijnen grond hebben? Ik kan 't bijna niet gelooven; maar als ik lees: «Vooral omdat het (het stelsel) tegenwerkt dat men het volk als huurlingen in dienst krijgt, wegens een, door de zendelingen aangemoedigden, verkeerd geplaatsten trots, om niet toekang koeda of toekang roempoet genoemd te worden;» dan krijgt het toch veel schijn. Aha! Mijnheer heeft te veel moeite om toekang koeda en toekang roempoet te krijgen!!! Zit hem daar de knoop? Doch neen, laat mij niet inconsequent zijn en mijn evenmensch veroordeelen zonder goed overtuigd te wezen. Ik schort mijn oordeel op tot ik meer licht in dezen ontvang; wees zoo goed mij dan tevens het bewijs te leveren, dat de zendelingen een verkeerd geplaatsten trots aanmoedigen. In afwachting hiervan en van eenig antwoord verblijf ik met achting,

Uw WelEdelGestrenge's Dw. Dienaar.
J. N. WIERSMA.

Amoerang, 16 Augustus 1870.

WelEerwaarde Heer!

Nog onder den indruk van eenige liefelijkheden, mij door u naar het hoofd geslingerd in een der laatste nommers van het T. v. N. I., werd ik aangenaam verrast door uwen brief van 6 dezer, behelzende eene nadere uiteenzetting van uwe denkbeelden omtrent het anak-piara-stelsel. Ik zeg met opzet *aangenaam verrast*, omdat, in weêrwil van eenige scherpte, die gij moeilijk schijnt te kunnen afleggen, uwe openhartigheid me trof, gunstig als die afsteekt bij de geheimzinnigheid, waarmede men hier hem behandelt, die zich de minste aanmerking op de handelingen der zendelingen veroorlooft; zooals nog onlangs bleek uit eene repliek op mijn schrijven in het N. B. H., waar een ongenoemde in den waan verkeert door eene overdreven vergoelijking de zendelingen van dienst te wezen.

Tegenover uwe stellige verklaring omtrent hetgeen door mij werd aangegeven als te hebben plaats gehad met het vervoer der houtwerken van het pakhuis te Belang, wil ik niet langer eenigen twijfel opperen, en gaarne aannemen dat, behalve met behulp van *anak-piara*, nog door middel van *trekossen* dat hout naar Ratahan is overgebracht. Ik meende ook vroeger reeds te mogen vooronderstellen, dat gij u nimmer tot *beulenwerk* zoudt geleend hebben, ofschoon men dagelijks zoovele onmogelijkheden ziet gebeuren, dat het daarom toch niet tot de wonderen kan gerekend worden. Trouwens het verandert in geen enkel opzicht mijne denkbeelden over het minder wenschelijke van het anak-piara-stelsel, dat, zoo het al niet reeds misbruikt wordt, toch de deur voor misbruiken openzet.

Misschien worden ze in een vrij land niet als zoodanig beschouwd; maar in deze bezittingen kan bij de bevolking juist daardoor allicht het denkbeeld ontstaan, dat men zich te haren koste wil verrijken.

Het is om die reden dat ik Uwe uitweiding over mijn gebrek aan kritischen zin en verregaande lichtgeloovigheid meer beschouw als een middel om, door de aantooning eener kleine onnauwkeurigheid, de aandacht van het hoofdonderwerp afteleiden, gemakkelijk als het u moest vallen, alzoo mijne waarheidsliefde in verdenking te brengen.

De voorbeelden tot bewijs uwer stelling gekozen, komen mij even weinig toepasselijk voor. Indien ik de bevolking onderdruk, dan ben ik *strafbaar* voor de wet, en gij daarentegen kunt, achter het masker van liefde voor den naaste, alles doen wat u goeddunkt, zonder aan iemand verantwoording schuldig te zijn. En nog is de verhouding ongelijk. Als gij wordt veroordeeld, dan staan er dadelijk vele vrienden op om u vrij te spreken van eigenbaat en u te verdedigen tegen kwaadwilligen, die in uw persoon den godsdienst willen laken; terwijl mij bij de minste overtreding, naast de straf door de wet bepaald, nog de verachting der maatschappij treft.

Dat gij mij niet in staat acht het volk te onderdrukken, is dan ook al een hoogst zonderling gezegde. Op enkele uitzonderingen na zullen de ambtenaren zich daaraan niet schuldig maken; hun eigenbelang, om niet eens van overtuiging en zedelijk gevoel te spreken, brengt het tegendeel mede.

En zoo voortredeneerende vindt gij tevens aanleiding nog eenmaal de kracht mijner feiten te ontzenuwen, en wilt gij mijne bewering over het minder passende van den kleinhandel op dezelfde wijze bestrijden. Ik behoef *u* daarop toch niet te repliceeren? *Gij*, die zelf verklaard hebt, dat u wel geruchten ter oore zijn gekomen van enorme winsten, door de zendelingen genoten! Of moet ik thans uwe bewering bevestigen, en zou de inwendige kritiek, die gij mij ontzegt, nu juist door mij moeten worden toegepast?

Evenzoo, ofschoon gij u daartoe eigenlijk niet gerechtigd acht, komt gij toch met een enkel woord terug op wat ik mededeelde aangaande de woning van den heer Ulfers, terwijl gij de waarheid daarvan betwijfelt. Aan uw voorbeeld getrouw zal ook die heer zeker wel antwoorden, dat ik nog het een en ander vergeten heb, als b. v. stopverf en dergelijke. *Il y a des accommodements avec le ciel;* maar toch ben ik zoo vrij mijne eerste bewering vol te houden.

Ik heb uwe berekening gelezen van wat de anak-piara u in de maand kosten; maar al kan ik het tegendeel niet direct bewijzen, toch valt het mij moeilijk dat te gelooven, tenzij gij bij de oplossing van dat vraagstuk de hoogere wiskunde hebt geraadpleegd.

Maar wat wilt gij toch verdedigen? Daar eindigt ge met het bericht, dat door u zelven huurlingen in dienst zijn genomen, en dat die u zelfs goed-

kooper uitkomen. Welnu, ga zoo voort, en niet ik zal u ooit daarover hard vallen.

Voorts die historie van den schoenmaker. Och! het zal iedereen wel gebeurd zijn iemand voortgeholpen te hebben. In allen gevalle is het prijzenswaardig, ofschoon ik het, als op zich zelf staand feit, van u niet verwacht had, daaruit eene vergelijking met den heer Ulfers te maken.

Eindelijk uw vermoeden over de laatste zinsnede: die woorden klinken zoo onaangenaam, dat zij u zeker uws ondanks uit de pen zijn gevloeid. Ik kan daarop alleen antwoorden, dat er wellicht geene plaats is in de Minahasa, waar het lichter valt huurlingen aan te werven, dan mijne tegenwoordige standplaats, hetgeen gij *vermoedelijk* niet wist. Ik heb nog nooit moeite gehad om, *op welke plaats ook*, huurlingen te krijgen, en was door die opmerking alleen de tolk van de publieke opinie, en niet van persoonlijk belang.

Vergun mij nu nog even terug te komen op enkele door u behandelde punten in het Aprilnommer van het T. v. N. I. Ik zal zeer kort zijn om niet, bij eventueele opneming van dit schrijven, te veel van het geduld der lezers te vergen. Gij begint al dadelijk met eene onderstreping van het woord *goed geordend*, en vindt daarin aanleiding om op heftige wijze het Bestuur van de Minahasa aan te vallen, zoodat iedereen moet denken, dat er persoonlijke grieven mede gemoeid zijn. Gemakkelijk toch is het te begrijpen, dat ik dat woord bezigde in verband met hetgeen voorafging, en waarin van de lofwaardige wijze werd gewaagd waarop de zendelingen medewerken om de beschaving te bevorderen. Mij verwonderde het zoo iets van een zendeling te vernemen: hij verloochent alzoo zijn eigen werk en dat zijner voorgangers, die, met hunne *hooge beschermers*, nog niet eens verandering in dien toestand hebben kunnen (of willen?) brengen! Ik vind dat eene treurige veroordeeling van eigen arbeid, al ligt er wellicht eenige waarheid in.

Dan gaat gij over tot het anak-piara-stelsel, waarover ik na al het medegedeelde in geene nuttelooze herhalingen zal vervallen.

Evenzoo kan ik kort zijn over den kleinhandel: ook daaromtrent blijf ik bij mijn gevoelen. Waar gij mij uitnoodigt de namen te noemen van de zendelingen die zich daarin te buiten gingen, antwoord ik u dat ik hiertoe zal overgaan, als ik het nuttig oordeel eene *chronique scandaleuse* van de Minahasa te schrijven, waartoe ik voorloopig weinig lust gevoel. Gij constateert de mogelijkheid zelf; wat wilt ge meer? Omtrent de armengiften heb ik reeds elders gezegd, dat ik het *wenschelijker* acht die af te schaffen, al wil ik mijne opinie in dezen niet onvoorwaardelijk doordrijven. Ik verraad dan volgens u *wederom* (het eerste bewijs is zeker in de pen gebleven) mijne onkunde, door die giften *doit miskin* te durven noemen. Ik wil wel gelooven, dat *gij* altijd van *koepang djamaät* spreekt, en dus natuurlijk van iedereen steeds dat woord hoort; maar ik heb u niet alleen bedoeld, en vooral niet het oog gehad op Europeanen.

Wat echter eenige toelichting vereischt, is uwe afkeuring van wat ik aanmerkte op dat plotseling doopen en aannemen tot lidmaten van honderden personen, toen onlangs een R. C. priester in de Minahasa een dienstreis deed.

Dat *steenen werpen*, waarvan gij mij beticht, zal ik maar aan uwe diepe verontwaardiging toeschrijven: die *zonneklare* bewijzen blijven voor mij toch duister. Ik ben geen voorstander van den katholieken godsdienst, al veroordeel ik dien zoo sterk niet, als men van u, den protestantschen leeraar, kan verwachten. Het komt mij echter voor, dat gijl., die het ondoordacht doopen van den pastoor aanvalt, u even bespottelijk hebt aangesteld, ja nog meer, door uw dwazen angst, dat de bevolking zich aan uw geestelijke leiding zou onttrekken. Ik ontken dat al die personen uit vrees voor den pastoor aan de zendelingen *verzocht* hebben hen te doopen. Gij!. waart het, die de agitatie hebt in het leven geroepen; de bevolking bleef er lijdelijk onder. De pastoor is genoeg over den hekel gehaald, zelfs in het publiek. Ik was in dien tijd op eene vendutie, en heb het bijgewoond hoe een versleten zendelingstoga door een zendeling met eene aardigheid als het kleed van den pastoor werd te koop geboden! Ik weet niet zeker, hoe alles zich ten uwent heeft toegedragen, maar dit durf ik ten stelligste verklaren, dat te Kema hoegenaamd geen dwang is gebruikt, en dat ook enkele districtshoofden geheel vrijwillig tot het Roomsche geloof overgingen. Dat waren volgens ul. wellicht slechts verdoolde schapen, niet waardig in de kudde des Heeren te blijven! Moest die geheele vertooning op den toeschouwer niet den indruk maken, alsof de zendelingen twijfelden aan de kracht van het Evangelie door hen verkondigd?

Wat ten slotte uwe herhaalde klachten over den spotlust van ambtenaren en hoofden betreft, ik rangschik die onder de uitlatingen ter neder geschreven met het doel om medelijden te verwekken. Ik heb wel eens belachelijke dingen van zendelingen gezien, en er mij vroolijk over gemaakt; gij zeker ook wel van controleurs. Ik acht zoodanige scherts al heel onschuldig.

Ziehier wat ik meende te moeten antwoorden. Ik kan niet bij alles tot in bijzonderheden afdalen: niet ten onrechte vreest de Redactie van het T. v. N. I. de mogelijkheid, dat deze polemiek voor het publiek hoogst vervelend kan worden. Mocht gij hier of daar een scherp woord tegenkomen, wees verzekerd dat het zonder kwade bedoeling werd gebezigd. Ik werp mijn titel weg en noem mij achtend,

Uw Dienstw. Dienaar,

F. S. A. de Clercq.

Ratahan, 24 Augustus 1870.

WelEdelGestrenge Heer!

Een onaangenaam gevoel maakt zich van mij meester nu ik mij nederzet om uwe letteren van 16 Aug. te beantwoorden. Veel van 't geen u daar zegt vind ik onwaar of onjuist voorgesteld. Met opzet? Neen dat denk ik niet; maar u beziet de zaken van uw standpunt, u heeft u nu eenmaal in 't hoofd gesteld om iets van de zendelingen te zeggen dat minder goed is. Met welk doel? Misschien om daardoor dat minder goede te doen ophouden. In dat geval ware het doel goed. Maar heeft u daarbij wel berekend hoevelen, die anders nog een zedelijken drang gevoelen om de zaak van 't Genootschap te steunen, door zulke geruchten aanleiding nemen om zich de zaak van den hals te schuiven? Zou de Redactie daaraan ook wel gedacht hebben, toen zij die lasteringen plaatste der twee ingezetenen van Menado, wier namen zij goed vindt geheim te houden, schoon ik mij daarmede niet kan vereenigen? Zeker men kan overwegende redenen hebben om zijn naam te verzwijgen; maar de anonymiteit van *zulke schrijvers* te beschermen zou ik als Redactie niet op mijn geweten willen hebben. Zeker zal de Redactie zich nu niet meer verwonderen over de wijze waarop ik in de Locomotief zulke schrijvers meende te moeten behandelen. Doch ik begon daareven met te zeggen dat ik een onaangenaam gevoel ontwaarde bij de lezing uwer letteren. Dat was geen gevoel van verontwaardiging, zooals u mij zoo gaarne schijnt toe te schrijven; maar een gevoel van wanhoop omdat ik zoo gaarne bij de meeste uwer beweringen stilstond om die te wijzigen of te weêrleggen, en dit niet doen mag van wege de uitgebreidheid.

Om nu dan toch nog een en ander te zeggen wat mij noodig schijnt zonder te veel ruimte te vorderen, zoo laat ik den betoogtrant varen om mijne aan- en opmerkingen in eenige korte zinnen mede te deelen.

Bij al de door mij bijgebrachte voorbeelden is door u het derde der vergelijking geheel uit het oog verloren.

U redeneert over de ambtenaren als of er geen beschermingstelsel onder hen bestond. Ik heb dat anders ondervonden.

Ik heb vernomen dat het huis van broeder Ulfers niet door de anak-pejara, maar door een contract met de bevolking is tot stand gekomen; ook moet die broeder zijne anak-pejara niet tot houtkappen en sleepen, maar wel tot meubelmaken gebruikt hebben.

Ik vestig de aandacht van het publiek op uwe stilzwijgende toestemming van mijne schildering van den maatschappelijken toestand alhier. Dat was geen aanval op het gewestelijk bestuur, maar op het Gouvernement, als eene openbaring van toestanden een *aanval* mag genoemd worden.

Ik heb geene *persoonlijke* grieven tegen den Resident, schoon het mij

leed doet dat onder zijn bestuur het schoolwezen ontzettend is verachterd. Wel is ook de oorzaak hiervan in het dwaze Gouvernements-besluit omtrent onverplicht schoolgaan gelegen; maar die besluiten kunnen zeer ongelijk ten uitvoer worden gelegd.

Ik wist niet dat de zendelingen ook al de hatsil, heerediensten, cultures enz. moesten regelen.

Wie u met *hooge beschermers* der zendelingen bedoelt, vat ik niet.

Ik geef toe dat er een paar zendelingen zijn die zich wellicht te veel met den kleinhandel afgeven.

Ik geef toe dat er tijdens het hier zijn der pastoors wel zendelingen zijn geweest, die, uit overgroote bezorgdheid voor hunne gemeenten, dingen deden die wellicht beter nagelaten waren; doch ik zie niet in welk belang het publiek bij die zaak heeft, aangezien het geen blijvend kwaad of onzedelijke daad is die door publiciteit bestreden moet worden; daarom sprak ik van steenen werpen.

Ik weet dat er twee districtshoofden vrijwillig, uit vijandschap tegen den zendeling, Roomsch zijn geworden, en een hunner benevens een Controleur had ik op 't oog toen ik van dwang tot de Roomsche kerk sprak, niet den pastoor natuurlijk.

Ik acht mij overigens even goed als u in staat om in den Roomschen Godsdienst de lichtpunten aan te geven; de studie der Godsdiensten leert in de eerste plaats *verdraagzaamheid.*

En nu leg ik de pen neder, mij intusschen altijd gereed houdende zoowel tegen u als ieder ander de waarheid te openbaren.

Met achting

Uw Dienaar,

J. N. Wiersma.

Amoerang, 2 September 1870.

WelEerwaarde Heer!

Ik volg uw voorbeeld, ziehier mijne opmerkingen:

Den zendelingen *in het algemeen* komt alle eer toe voor de nauwlettende zorg, waarmede zij steeds getracht hebben, en nog voortdurend trachten, door verspreiding van Christendom en beschaving mede te werken aan de roeping van Nederland ten opzichte zijner bezittingen.

Enkele zendelingen *in het bijzonder* hebben, wellicht ter goeder trouw, die zorg meermalen uitgebreid in die mate, dat daaraan zelfs door den

meest onpartijdigen beoordeelaar het vermoeden van bijbedoelingen werd toegekend.

Als onderdeel van de publieke zaak was de publieke behandeling dus volkomen gewettigd.

Ook na onze correspondentie ben ik, in weêrwil van uwen beslissenden toon, van de onjuistheid mijner vroegere beweringen nog niet overtuigd.

Zoolang de oprechtheid mijner bedoelingen door u in twijfel wordt getrokken, zal door wrijving van denkbeelden hierin geen licht ontstaan, en moet ik vooronderstellen dat gij de voorkeur geeft aan woordenrijke betuigingen van hooge ingenomenheid met uwen arbeid, al ware het u ook bekend dat zij niet gemeend waren.

Ik heb eveneens van een zoogenaamd contract hooren spreken, dat door den heer Ulfers met enkele personen tijdens het bouwen van zijn huis zou zijn aangegaan: mocht u dit aangenamer zijn te hooren, dan wijzig ik gaarne dien zin aldus, dat het huis hem *bijna* niets gekost heeft. Het hoogst gering aandeel dat, in vergelijking met zijne moerids, die personen aan dezen arbeid gehad hebben, maakt de bijvoeging van dat woord noodzakelijk.

Waar ik overtuigd ben van dwaling, zal ik dat te allen tijde gaarne erkennen: houd mij tot zoolang ten goede, dat mijne meening van de uwe verschilt. Geloof mij niettemin met achting

Uw dienstw. dienaar,

F. S. A. de Clercq.

BESCHRIJVING VAN EEN BEZOEK IN DE KOPERSMELTERIJEN TE OSAKA (JAPAN) IN 1697.

In de dagregisters of journalen onzer Opperhoofden, gehouden op hunne reizen van Decima naar het Hof te Jedo, vindt men somwijlen bijzonderheden opgeteekend van hetgeen zij gezien of opgemerkt hebben, en waaronder er voorkomen die niet geheel van belang ontbloot zijn. Zoo troffen wij in het journaal van Hendrik Dijckman, die van 1696—1697 aldaar voor de tweede maal ons opperhoofd was, [1]) het verhaal van een bezoek aan, door hem gebracht in de kopersmelterijen te Osaka, dat mij voorkwam niet ongeschikt te zijn ter mededeeling aan de lezers van dit Tijdschrift.

Het blijkt uit zijn journaal dat Dijckman een man was die zeer wel met de Japansche grooten wist om te gaan, en hoewel hij zeer voor de belangen van zijne Heeren en Meesters ijverde, [2]) was men omtrent hem bijzonder voorkomend en werd hij met beleefdheden als overladen. Mocht hij dan ook al eens gewagen van «Japansche complimenten», uit meer dan ééne plaats uit zijn journaal zou men kunnen opmaken, dat ze welgemeend waren. Wij zullen er slechts één voorbeeld van aanhalen, al ware het alleen om een bewijs te leveren, dat er toch ook uitzonderingen bestonden op den regel dat — zoo als men wel eens leest — het Opperhoofd op zijne reis naar het Hof doorgaans aan zoovele vernederingen blootgesteld was. Deze bijzonderheid moge aan het verhaal van het bezoek in de smelterijen vooraf gaan.

---

[1]) Hem werd later deze betrekking nog tweemalen opgedragen, t. w. 1699—1700 en 1701—1702. Het is wel algemeen bekend dat het opperhoofd jaarlijks werd vervangen.

[2]) „In zijn plaats — t. w. van Gerard de Heere — quam toen de Heer Henrik Dykman, een Heer die, om zijne zonderlinge bequaamheit, hier meede viermaal geweest is." Valentijn, Japan, 5e deel, 2e stuk, fol. 45.

Nadat Dyckman den 6 Februari 1697 met zijn gevolg, — waaronder de opperchirurgijn Matthias Racquet en de boekhouder Hermanus Menssingh, — van Nangasaki was vertrokken, kwam hij den 10den derzelfde maand te Simoneseki, vanwaar de reis tot Osaka te water geschiedde. Den volgenden morgen door tegenwind belet de reis voort te zetten, werd hij door den opper-Banjoos Matsoy Gibo Seymon — die hem toegevoegd was om de Hofreis mede te maken — en den oppertolk Matta Seymon uitgenoodigd aan wal te gaan, ten einde de stad en eenige daarin zijnde tempels te bezichtigen. Daar de reis er niet door vertraagd werd, gaf Dyckman aan hun verlangen toe; hij vermeldt in zijn Journaal op de volgende wijze, hoe hij dien dag aan wal heeft doorgebracht:

«Maandagh den 11 February.

«De wint huyden uyt den N. O. wayende met moy weder, konden w'niets avanceren en genootsaackt ten anker te blijven leggen. Onse opper-bongiois bevonden wy een heel fraay en beleeft man te wesen: die en den oppertolck versogten mij (vermits wy met onse reys niets versuymden) om met haer aan land te gaan, tot vermaeck de Tempels te besien, en om haer beleeft versoeck liet ik 't myn welgevallen. Soo gingen wy met ons gantsche geselschap van Hollanders, opper- en onder-bongiosen, benevens stads dito aan land; beyde de Caserissen, die burgemeesters van de stadt syn, verwellekomden en geleyden ons tot recaratie (recreatie?) de geheele stadt door. Bragten ons in drie van haer voornaemste Tempels; daer wierd door de papen met veel beleeftheyt ons alle de principaelste reliquen, van geschriften, die den Keyser Tayko Summa met eygen handen hadde geschreven, alsmede de koorden die aen syn mantel gedragen hadde, vertoont. Mitsgaders de schilderye van den oorlogh die den Dayri tegens gemelte Keyser hadde gevoert, nu ongevaer 140 jaren geleden, waervan de papen een pertinente uytleggingh deden. De conterfeytsels of schilderyen van den Dayri en syn vrouw, alsmede een gesneden beelt van een suygent kint, levensgroote, t'soontie van opgemelte Dayri verthoonende; die den stryt tegens den Keyser verlooren hadde en hier tot Simoneseki was komen vlugten, met een groote menigte vaertuygen en door gemelte Keyser vervolgt, syn leger ten eenemael verslagen; daer duysende van menschen bleven, en de moeder van voorn. kint des Dayros, hetzelve in d'arm nemende, hier by Simoneseki, overbooort in zee sprongh en haer met t'kind verdronk. Alle deze reliquen werden tot gedachtenisse in dese Tempels bewaert. Na dat de papen alles hadden vertoont wat besienswaerdigh was, soo geleyde voorsz. burgemeesters ons van daer weder (langs?) een andere wegh door de stad, en bragten ons ten huyse van d'outste burgemeester, al waer sy ons deftigh met Japansche kost tracteerden. Na dat my met het gantsche geselschap, van beyde de Casserissen soo veel vrientschap en goet tractement was aengedaen, waermede de meeste tyt van den dagh doorgebragt hadde, soo geleyde ons weder

aen strant, daer w'afscheyt namen en haer voor de beleeftheden en vriendelyck onthael bedanckten, soo voeren w'directelyck na boort», enz.

Het was op de terugreis van Jedo, dat zij den 15den April des morgens vroeg te Osaka in hunne gewone herberg kwamen, waarop zij den volgenden dag in de gelegenheid werden gesteld het koper te zien raffineeren, nadat zij alvorens weder eenige tempels hadden bezocht. Wij vinden dit bezoek in de onderstaande bewoordingen in het Dagregister vermeld:

«Dinsdagh 16 April.

«Op 't instantelyck versoeck van onsen opper-bongiois en oppertolck gingen wy met de gantschen treyn na de vermaerde Tempels I-tsidam, Tennosi en Simiois, ongeveer 2 à 3 mylen van hier en digt by de Keyserlycke stadt Sackaye, en dewyle onse opper-bongiois de geheele op- en afreys ons veel vrientschap heeft bewesen, soo hebbe haer versoeck niet konnen weygeren, maer haer sinlykheyt daerinne voldaen met dit vermaek aen te doen, van opgemelde Tempels te besien, waermede den meesten tyd van den dagh hebben besteed.

«Een van de voornaamste coper raffineerders, genaamt Isomia Skici Seymon, hadde ons in d' opreys, wanneer wij van Jedo wedergekomen soude wesen, tot synent genodigt om 't coper raffineren te sien. Het scheen of onse opper-bongios en tolk, met de Caseris en de broeder van gem. coper raffineerder (die uyt de stad was,) opgestemt hadden van desen dagh ons tot zijnent te brengen, alsoo twee personen uyt dat huys ons mede tot geselschap na voorsz. tempels geleyde en van daar stadwaarts keerende ons directelyck na de woningh van ged. raffineerder bragten; daer w' omtrent ten 4 uyren na de middagh quamen. Bevonden omtrent 't huys met duysenden menschen om ons te sien, beset; mosten door verscheyde dienaren met stocken ruymte gemaekt werden, eer wij door de menigte uyt huys konden komen.

«Deze plaats was van groote ommeslagh, die in menigte en veelderhande smelteryen bestond en met een groot getal menschen b'arbeyd wert. Wy wierden door desselfs broeder beleeft ontfangen, en gebragt in d'eerste smeltery, dat een lange opene galdery, byna als een straat vertoonde, die met pannen gedeckt, en menigte vernuysen of smelteryen verdeelt in de grond gemaekt waren. Boven iedere smeltery was een schoorsteen, die even boven 't dack uytstack, waerdoor continueel de vonken, die door de hitte en de wint van de blaasbalken opwaerts gedreven wierden, uytvlogen. In dese smeltery sagen wy 't koper soo als het uyt de mijnen gebragt wert, dat nogh ruw en vuyl was, (echter dat in de mijnen al eens uyt de ruygte gesmolten of vergaerd en van de meeste groote vuyligheyt ontlast was,) met lood smelten, om 't selver daer uyttetrecken en 't koper met een van de vuyligheyt te suyveren en raffineeren. Van daer wierden in

een ander gebragt, zynde even alleens van lengte, waer in alle maal vernuysen waren, daer s' 't silver weder uyt het lood trocken; waer mede 't coper g'raffineerd is geworden. D'opsienders van dese werken verhaalden dat het coper geen goud, en niet anders als silver uytleverde; ook dat se uyt 't picol coper ordinaris 5 à 6 Th. [1]) zwaarte silver trocken, en somtyts 12, 13 en ook 15 à 16 T. op syn meest uytleverd. Gingen van hier in een derde smeltery, die almede van groote en opgelycke manier waer, daer 't koper van syn silver ten eenenmael ontheft en na behooren geraffineert was, alwaer de staven gegoten wierden soodanigh als d'E. Comp. ontfangt. Sagen deselve gieten in lanckwerpige vierkante aerde vormen, die omtrent een voet breet en vyf quart voet lanck waren en ruym een duym of anderhalf dick, daer in gemaekt (zyn?) 8 à 10 gooties nevens malkanderen van soodanige lenckte als de staeffies vallen; welke form met een grove natten linnen doeck overlegt, en wel netties in de holligheyt der gootiens (daer de staefies in gegooten werd) gevoegt. Dese form staat in een houten back omtrent een duym onder water, en deselve weder in een groten ditto vol water, die in de grond met 't boord gelijks de vloer, digt by 't vernuys is gemaekt. De smelters gebruyken groote ronde aerde kroesen, daer se soo veel spetie in smelten als bequamelyck met de tangh en beyde handen konnen regeren. Soo heet alse de kroes uyt 't vuir nemen, gieten se 't koper in 't water op de form en dat wel netties en de gooties vol, sonder over te lopen; 't welcke staefjens van goet fatsoen ende couleur maeckt. Met 't gieten weten se soo vaerdigh omtegaen dat het te verwonderen is. Soodra de spetie in de formen gegoten werd, staet het water daer op en koockt; 't welck geduirigh met een scheppertie, door een ander man, uyt de grooten back met kout water begoten en verkoelt werd, en aanstonds met een tangh nogh heet en gloeyend synde, de staven uyt de formtiens genomen (die geduirigh als voren gesegt onder water blijven staan) in de groote welback gesmeten. Soodra syn de selve niet leegh of de gieter gaat syn gangh, om se weder als voren vol te gieten uyt de selve kroes, waer in 't coper soolangh heet blijft, (sonder weder in 't vuir te setten) tot dat bijna leegh en uytgegoten is. Het is te verwonderen dat men in 't gieten, de spetie onder 't water soo langh gloeyend en als smeer in de formen siet loopen. Soo een gieter giet ordinair volgens haer seggen drie picols aen staefies op een dagh. Van hier bragten s' ons nogh in een ander smeltery, daer goten se ronde koecken, boven plat en van ondere rond en dick, expres tot gebruyck om allerhande soorten van ketels te slaan; alhier wiert drie à vierderhande sorteeringh gegoten; als een soort lange staefies tot gebruyck om draet te trecken, alsmede staven die omtrent $2^1/_2$ à 3 voet

[1]) Een thail = $1^1/_2$ once.

langh en $1\frac{1}{2}$ à 2 duym breet en omtrent $\frac{3}{4}$ duym dick syn, bequaem om veelerhande werken van te smeden, als nogh meer andere sorteeringhe, 't welck alte mael in aerde formen onder water staende van fijn geraffineerd koper gegoten werd.

«Nadat se ons alles verthoont hadden watter te sien ware, wierden w' geleyd in een appart vertreck, alwaer met ons gantsche gezelschap uytstekend gulhartich met Japansche kost en sacki seer magnifieck getracteert; ja soodanich dat by geen Heeren in Jedo, daer wy wel onthaelt syn geworden, op verre na met te gelycken is. Deze luyden (hadden?) sekerlyck expres op onse komst groote toestel gemaeckt; en soo 't ons toescheen waren se over ons besoeck heel wel in haer schick. Onse dienaren, die al een groot getal uytmaeckten, wisten niet genoegh te seggen, dat se daer in huys soo deftigh met kost en dranck getracteert syn geworden, dat geheel buyten haer verwagtingh is geweest, want s' ordinair bij andere Heeren buyten de deur moeten staen wagten, sonder yts te genieten. Wij wierden hier soo langh opgehouden eer dat afscheyt kosten verkrijgen, tot dat wy laet in den avont, met lantaern ligt in onse herbergh quamen.»

Den 2den Mei was het opperhoofd Dijckman met zijn gevolg op Decima terug. «Het gantsche geselschap op 't opperhoofts Logement gekomen wesende, tracteerde se met Hollantsche dranck naer gewoonte; ongevaer een half uirtie onder een glaesie met een discoursie van de gedane reys deurgebragt hebbende, namen se afscheyt; den opper-bongiois Matsoi Gibo Seymon bedanckte 't opperhooft voor de broederlycke vrientschap en minlijke ommegangh die met den anderen geduirende de reys hadden gehouden, 't welcke door my met gelycke beleeftheyt weder is beantwoord; hetzelve is oock door d' ander en stads bongioisen met diergelyke beleeftheyt volbragt,» enz.

L.

NIEUWE BIJDRÀGEN TOT DE KENNIS VAN BALI.

I.

BALINEESCHE HUWELIJKEN.

«Wanneer een man uit de kaste der Soedra's huwen wil, schaakt hij het meisje zijner keuze hetzij met of tegen haren zin, en verbergt zich dan eenige dagen met haar in een bosch of elders. Middelerwijl onderhandelen zijne ouders of vrienden met de haren over den te betalen bruidschat, waarvan een vijfde gedeelte aan den Vorst moet worden uitgekeerd. Als deze zaak geregeld is, komen de jonge lieden uit hunnen schuilhoek te voorschijn, en een Priester geeft het bewijs dat het huwelijk voltrokken is. Bij de hoogere kasten heeft de schaking geen plaats; evenwel moet de bruidschat en het aandeel van den Vorst betaald worden.»

Aldus beschrijft de Heer de Hollander, in zijn «Handboek der land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië», Dl. I, bl. 458, de wijze waarop de huwelijken op Bali gesloten worden. Dat wij hier te doen hebben met een oud Polynesisch gebruik zou men opmaken, vooreerst uit de omstandigheid, dat deze wijze van huwelijken te sluiten alleen in gebruik zou zijn bij de laagste kaste, die onder de bevolking van Bali waarschijnlijk toch wel hoofdzakelijk het oorspronkelijk Polynesisch element zal vertegenwoordigen; ten andere daaruit, dat ook bij andere verwante en niet tot den Islam bekeerde stammen die huwelijken bij schaking voorkomen, zoo als bij de Bataks en Lampongers op Sumatra. Intusschen vergist zich de heer de Hollander als hij meent, dat die gewoonte van zich eene vrouw te schaken onder de hoogere kasten in het geheel niet bestaat; trouwens al moeten wij aannemen, dat dit gebruik oorspronkelijk slechts bij de Soedra's heerschte, zoo kan het toch weinig verwondering baren dat het op de zeden der hoogere kasten niet zonder invloed is gebleven.

In het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Dl. VIII, vinden wij een belangrijk opstel van den Heer van Bloemen Waanders, getiteld: «Aanteekeningen omtrent de zeden en gebruiken der Balineezen, inzonderheid die van Boeleleng.» In dat stuk wordt ook over de huwelijken der Balineezen uitvoerig gehandeld. Er blijkt uit dat de huwelijken op Bali van drieërlei soort zijn: 1o. met behoorlijke huwelijksaanvrage en toestemming der ouders, *mĕpadik;* 2o. door schaking eener jonge dochter of weduwe met hare toestemming, *mĕrangkat;* 3o. door schaking eener maagd of weduwe met geweld en tegen haren zin, *mĕlĕgandang.* Maar wat er geenszins uit blijkt is, dat de huwelijken bij schaking in de hoogere kasten niet zouden voorkomen; integendeel is het eenige voorbeeld van schaking dat daar verhaald wordt, die van Ida Ajoe Poetoe, dochter van den Padanda Madé Goenoeng, door haren neef Ida Bagoes Mantra, zoon van Ida Kĕtoet Anom — alle personen die, blijkens het praedikaat Ida dat zij voeren, tot de kaste der Brahmanen behooren.

Wij willen hier niet herhalen wat in bovengemeld opstel over de huwelijken der Balineezen is medegedeeld, maar er alleen nog een paar andere voorbeelden van huwelijken bij schaking aan toevoegen, die wij vonden opgeteekend in het dagboek van den ambtenaar in commissie te Boeleleng in Juni en Juli 1856, en die ons tevens een denkbeeld kunnen geven van de groote moeilijkheden en verwikkelingen die, in verband met de bestaande veeten tusschen de leden der aanzienlijke geslachten en hoofden, daaruit kunnen voortspruiten. Het eerste voorbeeld is weder uit eene Brahmaansche familie; het tweede daarentegen had werkelijk in eene Soedra-familie plaats, ofschoon Njoman Gempol, de broeder der geroofde bruid, den hoogen rang van Poenggawa of Pembekkel Gedé (hoofd van een landschap) in het rijk van Boeleleng bekleedde.

Eenigen tijd vóór de komst van den ambtenaar te Boeleleng had zekere Brahmaan, Ida Madé Rahi van Bandjar, de jongere zuster geschaakt van een anderen Brahmaan, Ida Madé Tamoe, uit dezelfde dessa, en haar gevoerd naar de woning van zijnen neef Ida Madé Kaler, op ongeveer 400 schreden afstands van het huis van Ida Madé Tamoe verwijderd. Drie maanden nadat dit had plaats gehad, hield hij haar nog steeds in dat asylum verborgen, en durfde hij zich met zijne geliefde niet daar buiten wagen, omdat de broeder der geschaakte maagd zijne toestemming tot het inderdaad sedert 90 dagen voltrokken huwelijk steeds bleef weigeren, en, zoolang hij die toestemming niet had verleend, naar landsgebruik gerechtigd bleef den schaker van het leven te berooven, indien deze zich zou durven onderstaan zijne wijkplaats te verlaten. Zelfs durfde Ida Madé Rahi zijnen dierbaren schat niet naar zijne eigene woning brengen, die in de onmiddellijke nabijheid van Ida Madé Tamoe's huis lag, omdat de wetten op het *mĕlĕgandang* en *mĕrangkat* aan de bloedverwanten der geschaakte vrouw veroorlooven, in de woning

van den schaker te dringen en dien des noods te dooden. De ambtenaar in commissie gaf den vorst van Boeleleng en den Pembekkel Njoman Gempol in overweging aan de grap een einde te maken en Ida Madé Tamoe verantwoordelijk te stellen voor al het leed dat men Ida Madé Rahi zou aandoen. Deze laatste bekleedde de waardigheid van districtshoofd, en het kwam den ambtenaar met eene goede orde van zaken onvereenigbaar voor, dat het districtshoofd zich niet aan zijn volk kon vertoonen en dien ten gevolge alle in zijn gebied voorkomende geschillen aan de beslissing van derden moest overlaten. Deze vertoogen droegen echter zoo weinig vrucht, dat eene maand later de ambtenaar, van eene reis over het eiland teruggekeerd, Ida Madé Rahi nog steeds met zijne jonge vrouw in het huis van Madé Kaler opgesloten vond. Na nog veertien dagen echter zou hij die ongestraft kunnen verlaten; het schijnt dat dan de termijn voorbij zou zijn, binnen welken het aan de bloedverwanten geoorloofd is den schaker te straffen.

In den nacht van den 24sten Juli 1856 schaakte de Sedahan besar [1]) van Boeleleng, Hi Ragija genaamd, de zuster van den Pembekkel Njoman Gempol, Hi Mijadi. Hoe gewoon nu op Bali deze manier om zich eene echtgenoote te verschaffen ook wezen moge, verwekte deze gebeurtenis groot opzien en stelde Njoman Gempol met zijne overige bloedverwanten alle pogingen in het werk, om het verblijf der vluchtelingen op te sporen en den roover zijne prooi te ontweldigen. Twee dagen later gelukte het aan de verontwaardigde bloedverwanten van de geschaakte maagd hare schuilplaats te ontdekken. Njoman Gempol met de zijnen drong de woning der vluchtelingen binnen, scheurde zijne zuster met geweld van haren echtvriend los, en voerde haar met zich huiswaarts.

Vermits echter de jonge lieden veel van elkander schenen te houden en reeds een paar dagen en even zoo vele nachten vereenigd geleefd hadden, besloot men eene familie-vergadering te beleggen en in overweging te nemen of men Hi Mijadi al dan niet aan den Sedahan zou teruggeven.

Njoman Gempol bracht, als oudste en voornaamste, het eerst zijn stem uit, en gaf te kennen dat hij er niet tegen had dat zijne zuster met den Sedahan werd vereenigd, mits deze laatste er in toestemde daarentegen zijne twee nog ongehuwde zusters aan hem Njoman Gempol af te staan, welke meisjes hij alsdan aan twee zijner neven wenschte uit te huwelijken. De overige leden der vergadering vereenigden zich met deze uitspraak, en reeds wilde men daaraan een begin van uitvoering geven, toen onverwachts nog een andere neef, Hi Wienda genaamd, binnen trad, die volstandig weigerde zijne goedkeuring aan de uitspraak der vergadering te schenken. Hij was, verklaarde hij, een gezworen vijand van den Sedahan, en zou zijne familie verzaken, indien deze niet op haar besluit terugkwam. Deze verkla-

[1]) Of *Sedahan agong*, de hoofdontvanger der directe belastingen, de ontvanger-generaal.

ring bracht eén diepen indruk te weeg. Andermaal werd de zaak rijpelijk overwogen, en ten slotte werd met algemeene stemmen besloten, Hi Mijadi niet aan Hi Ragija te geven en dezen laatsten voor zijn laakbaar gedrag voor den tijd van twee maanden naar Djembrana te verbannen. De vorst van Boeleleng gaf zijne toestemming tot deze verwijdering, die werkelijk den volgenden dag plaats had.

II.

TRACTAAT MET DE VORSTEN VAN BADOENG.

Onder de papieren ons aangeboden ten gebruike voor het Tijdschrift voor Ned. Indië, vinden wij ook den Balineeschen tekst met Nederlandsche vertaling van eene door den luitenant-kolonel van Swieten met de vorsten van Bali Badoeng gesloten overeenkomst. Het afschrift is zonder dagteekening, maar is ongetwijfeld, hetzij een ontwerp van het in 1849 met Badoeng gesloten traktaat, hetzij dat traktaat zelf, waarover men vergelijke P. G. Booms, «Précis des expéditions de l'armée Neérlandaise des Indes Orientales contre les princes de Bali de 1846—1849,» p. 99. Voor 't overige wordt dit stuk hier minder als historisch document medegedeeld, dan als bijdrage tot de kennis van het hedendaagsche Balineesch.

Deze overeenkomst is gesloten tusschen den heer luitenant-kolonel van Swieten, ridder van de Militaire Willemsorde, 3e klasse, die belast is met de leiding der zaken van de landen Bali en Lombok en gevolmachtigde is van het Gouvernement van Nederlandsch Indië, — en den vorst G'dé hangroerah Kasiman, den vorst Ngoerah Pamtjoettan en den vorst Madé Pamtjoettan, gedrieëend de macht bezittende te bevelen in het land Bali Badoeng, zoowel voor hen zelven als voor hunne nakomelingen (afstammelingen).	Poeniki soerat pasobaja sarĕng hi-toewan Loetnan Kornèl Pa Switĕn, né nganggo bintang sakèng Nidĕrlan Wélĕm rodĕr tigang siki; né kawasa ngamargijang pangrawosé ring nagara Bali rawoeh ka Lombok, sakèng pakon hi-Goprĕmèn Hindija Nidĕrlau, malih Hida hanaké hagoeng G'dé hangroerah Kasiman, Hida hanaké hagoeng Ngoerah Pamtjoettan, Hida hanaké hagoeng ngoerah Madé Pamtjoettan, maka katiga kawasa maningkah ring nagara Bali Badoeng, b'tjik ring ragan hida, mĕnakadi ring poetra prati santana hida.
Artikel 1.	Pangrawos ping harĕp.
Wij vorsten van Badoeng verklaren ten eerste, dat het eene	Nira hanaké hagoeng hagoeng kotjap ping harĕp ngawijaktijang ba-

waarachtige waarheid is dat het land Badoeng een gedeelte is van Nederlandsch Indië; zeker is het kleiner dan de landen waar de Hollanders gezag voeren, het land Nederland.

Zoowel op het land als op de Badoengsche schepen zal de Hollandsche vlag gebezigd worden.

Artikel 2.

Wij vorsten verklaren, dat wij ons vorstendom aan geene andere blanke natie, wie het ook zijn moge, zullen overgeven; ook zullen wij met die menschen geene verbintenissen aangaan.

Artikel 3.

Wij vorsten verklaren, dat wij geene brieven zullen zenden aan, of vriendschaps-betrekkingen aanknoopen met andere natiën, hoe die ook heeten mogen.

Ook zullen wij geene brieven of afgevaardigden van deze natiën ontvangen, indien het niet met medeweten van het Gouvernement is.

Artikel 4.

Wij vorsten verklaren, dat wij niet zullen toelaten dat blanke menschen te Badoeng verblijf houden, indien zulks niet is ten genoege van het Gouvernement. Mochten zich blanken te Badoeng wenschen te vestigen, zoo zullen wij vorsten het Gouvernement daarvan kennis geven.

Artikel 5.

Alle blanke menschen welke te

han goeminé di Badoeng, sadja sibakan tanah Hindija Nidĕrlan; sadja tjrikan tĕkèn goeminé katitah bahan hi-Wolanda, tanah Nidĕrlan.

Jadin di darat j'wadin di kapal né ring goemi Badoeng k'ni nganggé bandéra hoelanda.

Pangrawos ping kalih.

Nira hanaké hagoeng hagoeng masobaja bahan kahagoengan hira né ring Badoeng, t'wah tosing hada nira njrahang t'kèn wangsa koelit poetih lènan, jadin sapasira hadannja; b'win hira tosing hada masobaja t'kèn djalĕma 'nto.

Pangrawos ping tiga.

Nira hanaké hagoeng hagoeng masobaja tosing hada nira makirim soerat pit'wi malalĕgajan t'kèn wangsa lènan, jadin sapasira hadannja.

M'wah nira tosing hada nampi soerat pit'wi hoetoesan t'kèn djalĕma 'nto, jan t'wara tahoe hi-Goprémèn.

Pangrawos ping pat.

Nira hanaké hagoeng hagoeng masobaja nira tosing hada soeka ring wong koelit poetih nongos mahoemah di Badoeng, jan tan sakèng palĕgan hi-Goprĕmèn. Jan hada wong poetih mapang'dihan masadija nongos di Badoeng, nira hanaké hagoeng hagoeng makatahoewang t'kèn hi-Goprĕmèn.

Pangrawos ping lima.

Saroepaning wong poetih nongos

Badoeng wonen met goedkeuring van het Gouvernement, zullen als onze onderdanen beschouwd en zij en hunne eigendommen door ons beschermd worden.

Artikel 6.

Indien het Gouvernement wat het ook zij mocht verlangen, kan het afgevaardigden naar Badoeng zenden.

Artikel 7.

Zoowel schepen als prauwen tot Badoeng behoorende en de havens van Java aandoende, terwijl die behoorlijk van gezegelde passen zijn voorzien, zullen die prauwen kunnen te werk gaan zooals zulks vergund is aan de prauwen van andere met het Gouvernement in vriendschap levende vorsten.

Artikel 8.

Alle versterkingen in het rijk van Badoeng tegen het Gouvernement opgeworpen, zullen wij vorsten van Badoeng doen slechten.

Artikel 9.

Mocht het Gouvernement onverwachts in oorlogs-moeilijkheden worden gewikkeld, zoo zijn wij vorsten van Badoeng gezind, het zooveel in ons vermogen is bij te staan.

Artikel 10.

Wij vorsten verklaren voorts, dat wij ten strengste zullen tegengaan dat onze onderdanen zich mengen in handelingen der menschen welke ter zee rooven; ook zullen wij niet

di Badoeng sakèng palĕgan hi-Goprĕmen, prasida ngawoela ring hira, hira ng'gambĕl djalĕma 'nto t'ka ning pag'lah g'lahané.

Pangrawos pin̄g nĕm.

Jén hi-Goprĕmèn hingĕt hapa l'winé dadi mapoetoesan t'ka ka Badoeng.

Pangrawos ping pitoe.

Ja ning kapal miwah prawoe sakèng goemi Badoeng singgah di laboewan tanah Djawa nganggé tjapné patoet droewèn hanaké hagoeng hagoeng ring Badoeng, kapal jadijan prawoe hika polih pamargi sakadi pamangin prawoe'n hanaké hagoeng hagoeng lijanan né masawitra ring hi-Goprĕmèn.

Pangrawos ping koetoes.

Saroepaning pag'laran ring nagara Badoeng né marĕp t'kèn hi-Goprĕmèn, nira hanaké hagoeng hagoeng ring Badoeng patjang m'boengkah.

Pangrawos ping sija.

Sinja kagèt hi-Goprĕmèn manggoeh pakéwĕh bahan joeda, nira hanaké hagoeng hagoeng ring Badoeng soeka mababantoe hoelih ngoelijan.

Pangrawos ping dasa.

Nira hanaké hagoeng hagoeng malih masobaja njahatang ngandĕg pandjak hirané njampoeri pang'laksanan djalĕma né mamadjag di lahoet; b'win nira tosing hada noe-

gedoogen dat deze menschen geroofde goederen te Badoeng verkoopen of verruilen.

Artikel 11.

De vorsten van Badoeng vermelden in dezen brief, dat de afgeschafte strandroof nimmer weêr zal mogen uitgeoefend worden. Indien er schepen of prauwen in de havens van Badoeng mochten verongelukken, zijn wij vorsten van Badoeng genegen, de opvarenden en de lading dezer verongelukte schepen te helpen zooveel in ons vermogen is, en zal gehandeld worden overeenkomstig de gewoonten welke in de landen alwaar het Gouvernement gezag voert, te dien aanzien bestaan.

Artikel 12.

Ten aanzien der huur te verleenen aan menschen die helpen de gestrande goederen te bergen, zal die ten minste bedragen drie duizend, en ten hoogste tien duizend op eene waarde van twintig duizend: is de hulp gemakkelijk drie duizend, is ze zwaar tien duizend op de waarde van twintig duizend. Het zal van de billijkheid afhankelijk zijn, of zij geld dan wel goederen zullen ontvangen, zullende zulks blijken nadat de goederen verzameld zijn, en de in het werk gestelde pogingen zullen bewezen zijn. — Dit onderzoek zal plaats hebben door drie gemachtigden: een gemachtigde van het Gouvernement, een gemachtigde der vorsten, en een zendeling van het gestrande schip.

graha t'kèn djalĕma 'nto ngadĕp barang badjagan pit'wi matoekarang di goemi Badoeng.

Pangrawos ping salas.

Hida hanaké hagoeng hagoeng ring Badoeng moenggoewing soerat poeniki sa s'wéna tan kawasa malih mangobah ngrarijanang pamarginé nawan karang. Jan hada kapal jadijan prawoe karoesakan ring pas'wan Badoeng, nira hanaké hagoeng hagoeng soeka patoeloeng sahoelih hoelijan t'kèn djalĕma né karoesakan, miwah t'ka ning barang barang bab'wattané ninoetin boeka padjalan boeminé katitah ban hi-Goprémèn.

Pangrawos ping raras.

Bahan pangoepah djaumané manoeloeng ng'gisi barang barangngé karoesakan kalĕgahin sat'waranja tĕloeng tali, salijoenja halaksa sadjroning hadji d'wang laksa: nging jan hingan patoeloengngé mat'bas tĕloeng tali, jan habat patoeloengngé mat'bas halaksa né madji d'wang laksa. Jan hapa jogija maka pan'basé jan djinah, jan njandang hantoek barang barang, patjanga kapatoettang hantoek pangrawos habottadangan patoeloengngé di sampoené mapoendoeh barang barang hika. Katodija hantoek poetoesan tiga: poetoesan hi-Goprĕmèn hadiri, poetoesan hanaké hagoeng hagoeng hadiri, toendènan sangang g'lah kapalé roesak hadiri.

Voorts, indien het verongelukte schip niet op de Hollandsche wijze zal getuigd zijn, zal dat onderzoek plaats hebben door twee menschen: een gemachtigde der vorsten en een zendeling van den eigenaar van het schip. Doch kunnen beide gemachtigden het omtrent de zaak niet eens worden, dan zal daarvan kennis gegeven worden aan het Gouvernement ten einde daarin uitspraak te doen.

Artikel 13.

Wij vorsten van Badoeng zullen, voor zooveel wij zulks vermogen, onze onderdanen bevreesd maken zich in het rijk van Badoeng aan menschenroof schuldig te maken. — Ook zullen wij onze toestemming niet geven tot den handel in menschen.

Artikel 14.

Allerlei slecht volk of soldaten welke van Java mochten wegloopen en zich naar Badoeng begeven, zullen wij vorsten van Badoeng aan het Gouvernement terugzenden.

Artikel 15.

Voorts, het Gouvernement van Nederlandsch Indië verzekert, dat, zoolang de vorsten van Badoeng zich aan deze overeenkomst zullen houden, dat Gouvernement volstrekt niet zal beproeven iets tegen het land Badoeng te ondernemen, en dat land zijne oude instellingen zal behouden.

Artikel 16.

Thans is deze overeenkomst geldig; — de vorige verbintenissen zijn vervallen.

Malih jan kapalé karoesakan nora nganggé tjarahoelanda, maka patodija hika ké wala djaùma dad'wa: poetoesan hanaké hagoeng hagoeng hadiri, toendènan sangang g'lah kapal hadiri. Nging jan tan karawosan hantoek poetoesan kalih, w'wang makatahoewang ring hi-Goprĕmèn pamoepoetan pawilangan hika.

Pangrawos ping tĕloelas.

Nira hanaké hagoeng hagoeng ring Badoeng sahoelih hoelijan patjang mingĕt pandjak hirané ng'lah sanajang mararam pasan di goemi Badoeng. B'win nira tosing noegraha madagang djalĕma.

Pangrawos ping patbĕlas.

Saroepaning djalĕma dj'lè pit'wi soeradadoe ngrorod hoeli di Djawa t'ka kagoemi Badoeng, nira hanaké hagoeng hagoeng ring Badoeng ngoelijang t'kèn hi-Goprĕmèn.

Pangrawos ping limalas.

Malih hi-Goprĕmèn Hindija Nidĕrlan wèntĕn mi t'wijang sas'wèn hida hanaké hagoeng hagoeng ring nagara Badoeng noeroet sakadi pasobajané padakotja ping harĕp, hi-Goprĕmèn Hindija Nidĕrlan tan wéntĕn pisan patjang njoba ngadak kadakang dèwèknjané ring nagara Badoeng, pisara hoegi kramané doemoen doemoen.

Pangrawos ping nĕmblas.

Mangkin pasobaja hike kahanggé; soerat pasobaja né doemoen sampoen woesan.

III.

BALISCHE PLANTEN EN PLANTENNAMEN.

In den bundel stukken waaraan reeds zoovele bijdragen tot de kennis van het eiland Bali in dit Tijdschrift ontleend zijn, vond ik ook een aantal botanische aanteekeningen waaraan blijkbaar veel zorg was besteed, maar die desniettemin in nog zeer onvolkomen toestand verkeerden. De verzamelaar was begonnen met al de Balische plantennamen die hem voorkwamen, op te teekenen, en had daarna, met behulp van den heer Teysman, de daaraan beantwoordende wetenschappelijke namen zooveel mogelijk opgespoord. Ik heb getracht uit een en ander eene lijst samen te stellen, waarbij ik de wetenschappelijke plantennamen heb vooropgezet, geördend volgens Miquels «Flora van Nederlandsch Indië.» En derwijl ik nu eenmaal dat werk ten grondslag meende te moeten leggen, heb ik ook de vele oudere plantennamen in de aanteekeningen voorkomende, zooveel mogelijk door de daarvoor door Miquel in de plaats gestelde namen vervangen. Daar echter de bladwijzer van Miquel de synoniemen niet vermeldt, heeft dit misschien meer moeite gekost dan de zaak waard was, en heb ik dan ook aan een klein aantal planten de oude namen gelaten, omdat ik de nieuwere niet heb kunnen vinden. Deze planten dus, die misschien gedeeltelijk door Miquel zijn overgeslagen, doch anders in zijn werk onder andere namen schuilen, zijn met † geteekend.

Dikwijls heeft de verzamelaar niet kunnen bepalen aan welke species de Balische namen beantwoorden, maar alleen het geslacht en in enkele gevallen zelfs slechts de familie kunnen opgeven; ook zullen hieronder wel gevallen voorkomen waarin onderscheidene weinig verschillende species en misschien een geheel genus in éénen naam zijn samengevat. Ik heb in zulke gevallen die geslachts- en familienamen op hunne plaats ingevoegd, maar door bijzonder schrift onderscheiden. De cultuurplanten, wier namen met de planten der Balische Flora vermengd zijn, zal men echter in verreweg de meeste gevallen gemakkelijk kunnen onderkennen, omdat aan hare namen de gewone Nederlandsche of Nederlandsch-Indische in parenthesi zijn toegevoegd. Voor 't overige meene men niet dat deze lijst der planten van Bali eenigermate volledig is. Zij bevat waarschijnlijk niet het tiende deel der planten die op het eiland voorkomen, en reeds bij het doorbladeren der Flora van Miquel, die intusschen wat de planten van Bali betreft slechts gebrekkig onderricht was, kan men de namen van onderscheidene daar voorkomende planten vinden, die hier ontbreken.

In de Balische plantennamen zullen ongetwijfeld hier en daar fouten

schuilen. Enkele malen heb ik denzelfden of bijna denzelfden naam bij zeer verschillende planten gevonden, en dit verwekt natuurlijk een sterk vermoeden van onjuistheid. Het schijnt dat in het algemeen deze plantennamen dezelfde blijven in de hooge en in de lage taal; alleen met een deel der cultuurplanten is dit niet het geval. Waar bij de namen niets gevoegd is, zijn zij òf aan beide taalsoorten gemeen, òf ontbrak althans alle aanduiding van de taalsoort waartoe zij behooren. In die gevallen waar op het verschil der taalsoorten kon gewezen worden, beteekent S. de *basa sogol* of lage taal, N. de *basa natija* of hooge taal. Bij enkele namen staat een K, om aan te wijzen dat zij tot het Kawi of de taal der oude gedichten behooren. Bij de vergelijking met het Javaansch houde men in het oog dat de Balineezen de tweeërlei *d* en *t* der Javanen noch in de uitspraak noch in het schrift onderscheiden, en dat de Balineezen aan de lange *a* nooit den tusschen a en o gemengden klank geven die in het Javaansch wordt gehoord, maar de zuivere a laten hooren. Eenige woorden van de *basa natija* waren in het HS., dat zeer door insecten geleden heeft, geheel weggegeten. Ik heb ze dan toch aangeduid door het woord *onleesbaar*, opdat men niet het alleen opgegeven woord als aan beide taalsoorten gemeen zou aanmerken.

De lijst der plantennamen wordt door een zeer onvolledige lijst van eenige tot planten en hare deelen in het algemeen betrekking hebbende woorden voorafgegaan.

Hoe gebrekkig deze lijst ook zijn moge, heb ik toch gemeend ze aan deze bijdragen tot de kennis van Bali te moeten toevoegen, omdat ze eenige nieuwe data levert voor de kennis der taal, der gekweekte gewassen en der Flora van Bali, alles zaken waarvan ons nog zeer weinig bekend is.

P. J. V.

EENIGE WOORDEN TOT HET PLANTENRIJK IN HET ALGEMEEN BETREKKING HEBBENDE.

Boom	Kajoe S. — Taroe N.
Stam	Bongkol.
Tak	Tjarang. — Pang K.
Wortel	Hakah S. — Hoewad N.
Bast	Koelit. — Tjarma K.
Blad	Don S. — Dahoen N. — Godong K.
Bloesem, bloem	Boenga S. — Sĕkar N.
Enkele bloem	Boenga lamba.
Dubbele bloem.	Boenga soesoen.

Half verwelkte bloem	Majang.[1])
Geleding van bamboe enz. . . .	Boekoe.
Vrucht	Boewah S. — Woh N.
Pit of kern.	Batoen.
Knop	Poesoeh S. — Kĕmoembo N.
Sap (van vruchten)	Madoen.
Sap (van den boom)	Gĕtah.
Plant, gewas	Pamoelahan S. Tĕtandoeran N.
Doorn.	Doewi.[2])
Kwast, knoest.	Mata kajoe, bongkol.
Klimplanten	Boen.
Bedding	Peloepoehan.
Gras, kruid.	Padang. — Djoekoet S. — Djangan N. — Tĕrna K.
Vlas[3])	Dami.

DICOTELYDONEN.

Acacia.	Nijing.
Acacia leucophloea	Pĕlang.
Acacia farnesiana.	Sari konta.
Albizzia procera	Wangkal.
Albizzia stipulata.	B'laboe.
Bauhinia tomentosa.	Tiga kantjoe.
Cynometra ramiflora	K'wangi.
Tamarindus indica (tamarinde). .	Hasĕm S. — Tj . . . . (onleesbaar) N.
Cassia javanica.	Tanggoeli kĕtoen.
Cassia fistula	Tanggoeli gĕnding.
Cassia occidentalis	Soenting.
Cassia timoriensis	Mihing.
Caesalpinia.	Kètkèt.
Caesalpinia pulcherrima	Kĕmĕrakan.
Flemingia strobilifera	Hijing-ngijing.
Cajănus indicus	Hoendès.

---

[1]) Is dit niet eerder de bloemkolf?

[2]) Ik meende eerst dat dit *doeri* zou moeten zijn, maar vind op dezelfde wijs ook *toewi* voor *toeri*.

[3]) Ik plaats dit woord hier omdat ik niet geloof dat *linum* op Bali gekweekt wordt. Ik denk dat andere vezelstoffen van soortgelijk gebruik hier *vlas* genoemd zijn.

Phaseolus en verwante geslachten (boonen)	Katjang.
Lablab vulgaris	Komak (misschien ook andere soorten).
Erythrina indica (dadap). . . .	Dapdap.
Erythrina spathacea (?)	Dĕloengdoeng tèrgèl.
Erythrina lithosperma.	Dĕloengdoeng djoekoet.
Erythrina fusca	Tjanging,
Mucuna prurita.	Soebija.
Clitoria ternatea.	Talang.
Agati grandiflora (toeri)	Toewi.
Indigofera tinctoria en *anil* (indigo).	Tahoem.
Crotalaria	Padang gonggring.
Moringa pterygosperma en *polygona* (Kelor).	Kelor S. —? (onleesbaar) N.
Vrucht van de Kelor.	Klèndang.
Chrysobalaneae	Boeloe.
Rubus Horsfieldii.	Goenggang.
Rosa moschata (witte roos) . . .	Lirgilo.
Rosa damascena (roode roos). . .	Boenga mawar.
Jambosa (djamboe)	Njamboe. Klamp'wak.
Jambosa polyneura.	Njamboe raktah.
Jambosa alba.	Njamboe sĕmarang.
Jambosa aquea	Njamboe wèr [1]).
Syzygium jambolanum (djoewet) .	Djoewĕt.
Psidium guajava (goejava). . . .	Sotang.
Melastoma	Kĕdoekdoek.
Grislea tomentosa.	Sida wajah. Sĕpĕt-sĕpĕt.
Lagerstroemia reginae.	Katangi.
Duabanga	Kĕdjimas.
Zizyphus jujuba (bidara)	Bĕkoel.
Rhamnus.	Bidara lahoet *(?)*.
† *Actegiton sarmentosum*	Palit njangnjang.
Opuntia polyantha	B'latoeng.
Citrullus edulis (watermeloen) . .	Soemangka S. —? (onleesbaar) N.
Momordica charantia . , . . .	Paja.
† *Momordica bicolor*	Paspasan.
Cucumis sativus (komkommer). .	Kĕtimoen S. —? (onleesbaar) N.

[1]) Volgens Miquel *oewèr*. Wèr, wehr, wair of wajar beteekent *water* in onderscheidene Papoesche dialecten.

Carica papaya (papaja).	Gédang.
Disemma (passiebloem). . . .	Boenga kap.
Kalanchoë pinnata	Kajoe hoerip.
Cuminum Cyminum (komijn) . .	Ginten.
Coriandrum sativum (koriander) .	Katoembah.
Horsfieldia aculeata.	Toendjoeng langit.
Eupteron nodosum	Kĕnjoehnjoeh.
† *Marlea virgata*.	Lènggoehoeng.
Loranthus.	Kĕpasilan.
Inocarpus edulis	Gatèp.
Tetranthera monopetala	Tapis.
Gyrocarpus asiaticus	Bregiding.
Pisonia sylvestris.	Dagdag.
Pisonia villosa.	Wehning.
Boerhavia.	Baloeng-baloeng.
Deeringia indica	Bajĕm loehoer.
Celosia of Amarantus (als spinazie gegeten)	Bajĕm.
Celosia argentea	Soempoe.
Amblogyna polygonoïdes	Bajĕm kihkihan.
Achyranthes	Padang hoendoer-oendoer.
Gomphrena globosa.	Hatna.
Portulaca oleracea	Kĕsègsègan.
Michelia champaca (gele tjempaka).	Tjĕmpaka koening.
Michelia longifolia (witte tjempaka).	Tjĕmpaka poetih.
Anona squamosa (sirikaja) . . .	Srikaja.
Cananga odorata (kĕnanga wangi).	Boenga sandat. — Klajoe mĕnĕdĕng K.
Nymphaea lotus	Toendjoeng S. — Koemoeda N. — Padma. Radna pangkadja K.
Roode lotus	Toendjoeng barak.
Blauwe »	Toendjoeng biroe. Toendjoeng nilawati.
Rose »	Toendjoeng dadoe.
Witte »	Toendjoeng poetih.
Polanisia viscosa.	Hangit.
Cadaba	Bongol-bongol.
Capparis.	Riwohwoh. Soni.
Impatiens balsamina (balsamien) .	Patjar galoeh.
Averrhoa bilimbi (blimbing) . . .	Blingbing.
† *Abutilon Leschenaultianum* . .	Katjang gowak.
Abutilon indicum	Kĕtjoplak.

Urena	Poelĕt.
Abelmoschus moschatus.	Gandapoera.
Hibiscus rosa-sinensis (kembang sapatoe)	Poetjoek S. — Waribang N.
Id. (met dubbele bloemen) . .	Poetjoek sabrang.
Hibiscus venustus.	Padma.
Hibiscus surattensis	Tjanggĕm boetoeh.
Gossypium (katoen)	Kapas.
Eriodendron anfractuosum (kapok).	Koetoeh.
Salmalia malabarica	Kĕpoeh.
Durio zibethinus (doerian). . . .	Doerèn. — Doerijan K.
Sterculia foetida	Kĕpah.
Visenia indica	Lènggoehoeng. — Bintoenoe S.
Pterospermum suberifolium . . .	Kalikoekoen.
Sponia timoriensis	Lènggoehoeng.
Boehmeria (netel)	Latĕng.
Streblus aspera	Poengoet.
Morus indica (moerbezieboom) . .	Bĕsar.
Artocarpus	Kajoe sĕpat (?)
Artocarpus incisa (broodvrucht). .	Soekoen. Timboel.
Artocarpus elastica	Tohop.
Artocarpus integrifolia (nangka) .	Nangka. Kĕtèwèl.
Ficus	Lajombo. Kalihombo. Krèsèk. Kajoe sĕpat (?). — Boenoet S. — Hamboeloe N. (misschien ten deele namen van bijzondere soorten).
Ficus politoria en verwante soorten (rĕmplas)	Hamp'las.
Ficus subracemosa	Woh babi.
Urostigma lucescens.	Lo. Haha.
Urostigma benjaminum (waringin).	Bahingin. — Goerda K.
Pierardia racemosa	Kĕpoendoeng poetih.
Briedelia stipularis	Katĕkoelan.
Cicca nodiflora	Tjarmèn.
Anisonema dubium	Pongpong.
Codiaeum moluccanum	Kajoe poering. Soesoeroeh.
Aleurites triloba	Tingkih.
Ricinus communis (wonderboom) .	Djarak kliki S. —? (onleesbaar) N.
Jatropha curcas	Djarak.
Janipha manihot	Katèla prahoe.
Rottlera floribunda	Tapéhan.
Rottlera Zippelii	Toempang pajoek.

Rottlera affinis	Kajoe tapis.
† *Rottlera multiglandulosa* . . .	Haboe.
Euphorbia tirucalli	Samboeng toelang.
Chavica betle (betelblad)	Basé S. — Sĕdah N. — Soeroeh K.
Piper nigrum (peper)	Tabija boen.
† *Cochlospermum gossypium* . .	Tjanigara.
Garcinia mangostana (manggistan.)	Manggis.
Stalagmites dulcis	Moendoek.
Mesua ferrea	Nagasari.
Glycosmis	Basa-basa.
Murraya exotica	Kĕmoening.
Cookia punctata	Padi-padi.
Aegle marmelos	Biloeh.
Citrus decumana (pompelmoes). .	Dj'roeti. - Moentis S. - Djeroengga N.
Citrus aurantium (china'sappel). .	Soemaga. Djoehoek linglang.
Meliaceae	Bog.
Melia azedarach	Gĕmpinis.
Azadirachta indica	Hintaran.
Lansium domesticum (langsĕp) . .	Langsat. Kĕpoendoeng.
Sapindus rarak	Rĕrĕk.
Nephelium lappaceum (ramboetan).	Boeloehan.
Cupania Lessertiana.	Hoelilang.
Schleichera trijuga	Koesambi.
Cardiospermum halicacabum . .	Kĕpoh-kĕpohan.
Dodanaea waitziana	Tiblon.
Cissus repens	Kĕkrèpètan.
Leea.	Gĕgĕrang.
Rhus.	Boe.
Mangifera indica (mangga, var.).	Poh [1]) — Gĕtas K.
Mangifera kemanga (kemang) . .	Wani.
Evia acida	Kĕtjèntjom.
† *Amyris dentata*	Tenggoeloen.
Brucea sumatrana	Djali-djali.
Vernonia.	Boejoeng-boejoeng.
Wedelia	Saksak.
Helianthus annuus (zonnebloem). .	Soengéngé.
Gynura (soort van het Batoer-gebergte).	Tapétapéhan.
† *Gerbera* (?) *waandersiana*. . .	Lokan bangka.

---

[1]) Op Sumatra heet de mangga *pou.*

Nauclea grandifolia	Djabon.
Uncaria gambir (gambier) . . .	Gambir.
Gambierbloem	Boenga gambir.
Wendlandia	Djahoem-djahoem.
Mussaenda	Tampak béla.
Gardenia florida (katjapiring) . .	Djempiring.
Morinda citrifolia (bengkoedoe). .	Tibah.
Paederia foetida	Kasimboekan.
Pavetta coccinea (soka). . . .	Hangsohkoh.
Pavetta sylvatica.	Klĕtjoeng.
Strychnos nux-vomica	Bidara pahit.
Apocyneae	Dingin-dingin.
Plumeria acutifolia (kambodja). .	Boenga djepoen.
Wrightia.	Tawas.
Alstonia spectabilis	Poeli.
Nerium odorum (oleander) . . .	Kĕnjéri.
Calotropis gigantea.	Mĕndoré.
Jasminum sambac (melatti). . .	Mĕnoeh. — Selaga K.
Quamoclit vulgaris	Sangga langit.
Batatas edulis (zoete aardappelen).	Sabrang.
Convolvulus	Boen Kĕtjoemplingan.
Porana volubilis.	Pèlèt sedangan.
Cuscuta macrantha.	Tan pawit.
Solanum verbascifolium . , . .	Tĕtĕr.
Solanum melongena.	Toehoeng kandji.
Solanum trongum	Toehoeng barak.
† *Solanum flavescens*	Toehoeng poetih. Toehoeng tabah.
Capsicum annuum (roode peper) .	Tabija. — Tjabé K.
Calosanthes indica	Hĕmpag.
Millingtonia hortensis	Kĕnangan.
Spathodea gigantea.	Sidantĕn.
Sesamum indicum (widjin) . . .	Lĕnga.
Graptophyllum hortense	Tĕmĕn.
† *Adhatoda vulgaris*.	Doesaja.
Gendarussa vulgaris.	Dahoesa.
† *Justicia picta* (poeding). . . .	Pindang-pindang.
Hypoëstes	Kajoe padi.
Vitex trifolia	Liligoendi.
Clerodendron serratum.	Kĕsinèn.
Callicarpa cana	Kĕmĕniran.
Ehretia buxifolia.	Kĕsinan.
Ocimum basilicum	Hoekoe-hoekoe.

Hyptis suaveolens	Tampoejak.
Plumbago Zeylanica.	Bama poetih.
Mimusops elengi (tandjoeng). . .	Boenga tandjoeng.
† *Rhododendron odoratum* . . .	Bahoes.

MONOCOTELYDONEN.

Palma (palmboom)	Poenjan.
Areca catechu (pinangpalm) . . .	Poenjan boewah S. — Poenjan djambé N.
Wilde pinangpalm	Poenjan pĕdji.
Arenga sacharifera (arenpalm) . .	Poenjan djaka S.— Poenjan lirang N.
Vrucht van den arenpalm . . .	Beloeloek.
Vrucht [1]) van id. waaruit de wijn getapt wordt	Pĕdji.
Idjoek (ĕdoek)	Do.
Borassus flabelliformis (lontarpalm).	Poenjan hĕntal. — Poenjan lontar N.
Corypha gebanga (gebangpalm), .	Poenjan gĕbang.
Cocos nucifera (kokospalm) . . .	Poenjan njoeh.
Bloem van den kokospalm . .	Bangsah.
Bloemscheede van id.	Kloping.
Loot van id.	Tombong njoeh.
Pas gezette vrucht van id. . .	Boengsil.
Jonge vrucht	Koehoed. — Doewĕgan N.
Oude id.	Njoeh. — Pinda K.
Water of melk der vrucht . .	Hijèh njoeh S. — Toja njoeh N.
Houten schil der noot	Kahoe.
Buitenschil der noot	Samboek.
Palmwijn	Toewak S. — Sadjĕng N. — Madija K.
Zalacca edulis (salak)	Salak.
Calamus Sp. (rotan)	Pendjalin S. — Penjalin N.
Dunne rotan	Pendjalin tjatjing.
Middelsoort rotan.	Pendjalin toenggal.
Zware rotan	Pendjalin bangsa.
Doorn van rotan	Bandil.
Nipa fruticans (nipapalm) . . .	Boedjoeh.

---

[1]) Dit zal wel weder *bloemkolf* moeten zijn.

Pandanus (pandaan of schroefboom)	Pandan.
Pandanus moschatus	Poedak. — Kĕtaka of Kĕtaki K.
Pandanus samak.	Pandan wong.
Colocasia antiquorum (kladi) . .	Kladi.
Wilde kladi	Tjandoeng.
Lemna minor (eendenkroos) . . .	Kapoe-kapoe.
Scirpus (bies)	Talang-talang (?)
Oryza (rijst)	Padi S. — Pantoen N. — Pari of Tahoem K.
Bambusa (bamboe)	Tijing. — Pring K.
Soorten van bamboe	Tijing bali. « boeloeh. « gĕsing. « haboe. « hampèl. « hampèl gading. « pĕtoeng. « sĕlangsang. « tali. « tamblang. « toeltoel.
Zea Mays (maïs)	Djagoeng.
Saccharum officinarum (suikerriet).	Tĕboe.
Saccharum spontaneum (glagah) .	G'lagah.
Imperata arundinacea (alang-alang).	Lalang S. — Hambĕngan N.
Allium (uien)	Hoejah-hoejahan [1]). Bawang.
Allium sativum (knoflook) . . .	Kasoena. — Dĕringo K.
Crinum asiaticum (lelie)	Bakoeng.
Ananassa sativa (ananas)	Manas.
Musa paradisiaca (pisang, var.). .	Bijoe. Gĕdang.
Zingiber officinale (gember) . . .	Djahi.
Curcuma longa (kurkuma) . . .	Koenjit. — Koenir K.
Amomum aculeatum	Kĕdoekdoek.
Alpinia galanga (laos)	Hisèn. Kentjoeh. — Kentjoer K.
Hedychium coronarium (soort met witte bloemen)	Manasoeli. Sèmpol (misschien verschillende soorten).
Orchidea (orchidee, standelkruid).	Hanggrèk gringsing.
Vanda insignis	Hanggrèk sitangsoe.
† *Orchidea virginea*	Hanggrèk daha.

[1]) Is dit niet slechts de Balineesche uitspraak van ons woord *uien?*

ACOTELYDONEN.

Fucus sacchqrinus (agar-agar.) . .	Boeloeng. Hagĕr-hagĕr.
Polyporus, resupinatus flavus. . .	Hohong.
Filex (varen)	Pakoe. Simbar.
Nephrolepis esculentus (?). . . .	Pakoe pidpid rambat.

HET KOETEISCHE VORSTENHUIS.

Indien de geschiedenis van den Indischen Archipel ooit worden zal wat ik meen dat zij worden moet om onze belangstelling waardig te zijn, — niet de eenzijdige voorstelling van hetgeen door het koloniseerend en overheerschend ras is verricht, maar in de eerste plaats het verhaal van de lotgevallen der volken waaronder het zich vestigde, wier zeden en instellingen het door zijnen invloed wijzigde en die het onder zijnen schepter deed bukken, — dan behoort men ook de hulp niet te versmaden die voor die geschiedenis de inlandsche hofkronieken en geslachtregisters der vorstelijke huizen kunnen verleenen.

Op zich zelve leveren zij wel is waar, behalve de mythen waarin de oorsprong der dynastiën gehuld wordt, niet veel meer dan dorre namen, maar dikwijls kunnen zij ons niettemin den draad geven om in den doolhof der politische verwikkelingen den weg te vinden; zij kunnen ons helpen om feiten te preciseeren en den juisten tijd van sommige voorvallen te bepalen. Zoo kan men, om een enkel voorbeeld te noemen, door middel van eene eenvoudige lijst der vorsten den tijd bepalen waarop de Islam in eenig gewest heeft gezegepraald. Wanneer de vorsten Arabische namen beginnen te dragen en den titel van Sultan aannemen, is hun overgang tot den Islam volbracht.

Het verdient derhalve allen lof, dat men in de laatste jaren begonnen is ook van deze soort van historische documenten meer werk te maken. Van de geslachtsregisters en korte kronieken die aan de meeste inlandsche hoven gevonden worden, zijn er reeds een vrij groot aantal in de oorspronkelijke talen uitgegeven, terwijl andere door vertalingen of uittreksels eenigermate zijn bekend geworden. In enkele gevallen waar zulke kronieken ontbraken of althans voor de navorsching ontoegankelijk bleven, heeft men getracht het gemis daarvan zooveel mogelijk te vergoeden, door de historische herinneringen uit den mond des volks op te teekenen en met de berichten van vroegere en latere schrijvers, met den inhoud van brieven, tractaten en

andere documenten van dien aard te vergelijken. Er zijn enkele voorbeelden van kronieken van inlandsche staten, op deze wijze door Europeanen samengesteld, die ons het gemis eener kroniek van inlandschen oorsprong meer dan vergoeden.

Onder de vorstenhuizen die ons tot dusver slechts zeer gebrekkig en fragmentarisch bekend zijn, behoort dat van het rijkje Koetei op Borneo's Oostkust. Het weinige dat wij er van weten is grootendeels verspreid in de «dagelijksche aanteekeningen», door den civielen gezaghebber voor Koetei en Borneo's Oostkust, H. von Dewall, op eene reis door dat gebied in 1846 en 1847 gehouden, en waarvan door den voormaligen Gouverneur van Borneo, den heer A. L. Weddik, in 1849 een extract werd aangeboden aan de redactie van het Indisch Archief, die het in het eerste deel van haren eersten jaargang opnam. Wat wij daar vinden zijn intusschen slechts enkele verstrooide bijzonderheden, geen aaneengeschakeld geheel. Niet veel verder brengen ons de uittreksels uit de papieren over Koetei door den Engelschen reiziger John Dalton in 1828 aan den Gouverneur van Makassar, den heer Mayor, ter hand gesteld, — uittreksels die in den jaargang 1856 van dit Tijdschrift, Dl. II, bl. 272, werden geplaatst. Ofschoon onder de stukken daar geëxcerpeerd, er een voorkwam dat den titel draagt van «The Sultans family», en dat over de afkomst en de familiebetrekkingen van den destijds regeerenden Sultan handelt, is echter in dit uittreksel slechts weinig bevat dat ons helpen kan de ontbrekende hofkroniek van Koetei samen te stellen. Wij leeren er echter uit dat zulk eene kroniek ook hier bestaan moet; want Dalton zegt ons, dat het eene geliefkoosde uitspanning voor den regeerenden Sultan was, zich door de priesters het verhaal van zijne voorname afkomst te laten voorlezen, dat door zijn schahbandar Seijid Abdoe'llah, een geslepen vleier, was samengesteld. De Arabische bedrieger had in den stamboom vorsten geinterpoleerd die den schepter over Turkije en Bengalen gezwaaid hadden. Dit is een soort van vleierij die in ons Indisch gebied zeer aan de orde is en meer dan eenige andere den hoogmoed der inlandsche vorsten schijnt te streelen. Men kan niet ontkennen dat dit de historische waarde dier hofkronieken aanmerkelijk vermindert. Gelukkig echter zijn die interpolaties doorgaans beperkt tot de vroegere tijden, waarvan men toch weinig of niets weet, en die dus aan de fantasie groote speelruimte geven, maar blijft daarentegen in hetgeen de latere, beter bekende tijden betreft, het historisch karakter doorgaans vrij wel bewaard. Eindelijk vindt men eenige bijzonderheden omtrent den thans regeerenden Sultan en zijne familie in een artikel in den Jaargang 1866 van dit Tijdschrift, Deel II, bl. 231, getiteld: «het rijk van Koetei op Borneo's Ooskust, in 1853», en geschreven door den heer J. Zwager, die in genoemd jaar met den post van adsistent-resident ter Oostkust van Borneo werd bekleed.

Niet lang geleden werd mij een kleine bundel papieren ter hand gesteld,

afkomstig uit de nalatenschap van een jong gestorven ambtenaar die eenige jaren op Borneo was werkzaam geweest en ijverig had opgeteekend wat hem was voorgekomen tot opheldering van de geschiedenis van dat eiland te kunnen strekken. Mij was vrijheid gegeven om, indien ik er iets in vinden mocht dat mij toescheen de bewaring waardig te zijn, daarvan voor het Tijdschrift v. N. Indië gebruik te maken. Onder andere vond ik daarbij een klein geslachtsregister van de Vorsten van Koetei, wel onvolledig, maar klaarblijkelijk uit goede bronnen geput, en door middel waarvan de samenhang tusschen de enkele verstrooide berichten vroeger vermeld, grootendeels kan hersteld worden. Ongelukkig worden schier alle jaartallen in deze genealogie gemist, en zij kunnen slechts voor een klein deel van elders gesuppleerd worden. Desniettemin wil ik beproeven, in hoeverre het mogelijk is met de hulpmiddelen die ik thans te mijner beschikking heb, van de afkomst en opvolging der vorsten van Koetei eene aaneengeschakelde voorstelling te geven.

Voor zoo ver ik weet komt de vroegste vermelding van Koetei voor in de bekende lijst der onderhoorigheden van Madjapahit op Java, in de Maleische kroniek van Pasei. Dat zich hier een kleine kolonie van Hindoe-Javanen gevestigd, enkele Dajaksche stammen eenigermate geciviliseerd, en er een soort van staatje gesticht heeft, dat later, na den val van Madjapahit, als onderhoorigheid van het eveneens door Hindoe-Javanen gestichte rijk van Bandjermasin werd beschouwd, kan inderdaad niet met recht betwijfeld worden. De vorstelijke of adellijke titels van oudsher in Koetei in gebruik, Ratoe, Adji, Pangéran, verraden allen een Javaansche afkomst.

Omtrent den oorsprong van het Koeteische vorstenhuis vernam von Dewall het volgende fabelachtige bericht. Er leefde in het gebied van Koetei een zekere Poenggawa besar, die een groot aantal kinderen, klein-kinderen en achterklein-kinderen bezat, en de Dewa's dagelijks bad dat zij aan het land een koning zouden zenden om zijne talrijke nakomelingschap te regeeren. Daarop daalde Maharadja Dewa Agoeng Sakti uit den hemel op aarde neder, en huwde met Poetri Karang Mélènoeh, die tot dat einde uit het water opsteeg. Uit dit huwelijk stammen de beheerschers van Koetei, die aanvankelijk den titel van Ratoe, later dien van Adji, vervolgens dien van Pangéran, en eindelijk, sedert zij den Islam aannamen, dien van Sultan hebben gevoerd. De tegenwoordige Sultans zijn nog in het bezit van een kris, *Boerit kang* geheeten, die door Maharadja Déwa Agoeng Sakti uit den hemel is medegebracht.

Een minder ongerijmde voorstelling van den oorsprong van het Koeteische vorstenhuis wordt door von Dewall op eene andere plaats gegeven. In den vorm echter waarin zij hem werd medegedeeld, schijnt zij mede een fabel-

achtig karakter bezeten te hebben, doch ontdaan van alle bovennatuurlijke inmengselen, komt zij op het volgende neder. De vorsten van Koetei zouden afkomstig zijn uit den stam der Dajak-Bahau. Een hoofd van dezen stam, gezag voerende te Bangkalang, huwde met eene vorstin van Londong en verwekte bij haar drie zonen: Ola Segoena, Tiban Benna en Poentjan Kerna. De moeder wenschte, tegen 's vaders zin, den jongsten tot opvolger te zien aangewezen. Dit deed een burgeroorlog ontbranden, waarin Poentjan Kerna overwonnen en uit het vaderlijk gebied verjaagd werd. Hij zakte nu met zijne volgelingen de rivier de Mahakkam af en werd de stichter van het rijk van Koetei en de stamvader zijner vorsten. Hoe weinig nu dit verhaal ook met het voorafgaande strookt, ziet de inlander geen bezwaar beide als waar aan te nemen. Hij gelooft ook dat de grens van het rijk van Poentjan Kerna met dat zijner broeders voormaals bij de tegenwoordige kampong Radjoek werd aangewezen door een betooverden pinangboom. Deze boom is sedert lang verdwenen, maar nog wordt de hand gehouden aan het voorschrift der adat, dat aan de Sultans van Koetei en hunne kinderen verbiedt de Mahakkam hooger dan Radjoek op te varen. Men gelooft dat zij, dit gebod overtredende, door ziekten of andere onheilen zullen getroffen worden.

Dat de eerste vorsten van Koetei den titel van Ratoe, de latere dien van Adji gevoerd hebben, wordt door de reeds vermelde genealogie bevestigd; maar van regeerende vorsten met den titel Pangéran maakt zij geen gewag. Werkelijk blijkt uit de legende die von Dewall zelf omtrent de bekeering van Koetei tot den Islam mededeelt, dat de vorsten tot op dat tijdstip den titel van Adji hebben gevoerd. De bekeering van het rijk wordt namelijk toegeschreven aan eenen Arabier, door de overlevering Toean Toengkang Parangan geheeten, welke naam in verband wordt gebracht met de legende dat hij op den rug van een parangan-visch over zee naar Koetei is gekomen. De vorst die toen in Koetei regeerde, wordt Adji di Mendirsa genoemd. Indien die vorst, gelijk de overlevering schijnt te bedoelen, ook zelf den Islam aangenomen heeft, dan heeft hij zich naar allen schijn daarmede ook den titel van Sultan verworven, en is hij dus dezelfde die in de Genealogie en door Zwager, onder den naam van Mohammed Idris, als eerste Sultan van Koetei vermeld wordt. Daar nu, zooals beneden blijken zal, de tweede Sultan omstreeks 1816 gestorven is, zal men de bekeering der Koeteische vorsten niet veel vroeger dan omstreeks het midden der vorige eeuw kunnen plaatsen, en daar ook de afval van Koetei van het Bandjermasinsche rijk omstreeks dien tijd moet hebben plaats gehad, kan men het vermoeden van eenigen samenhang tusschen die beide gebeurtenissen moeilijk onderdrukken. Dit neemt echter niet weg dat de Islam op deze kust reeds veel vroeger bekend zal zijn geweest door de pogingen der Makassaren en Boegineezen om er vasten voet te krijgen, pogingen die de Makassaarsche kronieken

reeds tot Sultan Aláoe'd-dìn, den eersten Mohammedaanschen vorst der Makassaren (1603—1638) doen opklimmen. [1])

Inderdaad zien wij dat de Genealogie reeds den eersten Sultan van Koetei tot de Boegineezen in betrekking brengt. Zij meldt ons dat hij huwde met de dochter eens broeders van den Boegineeschen prins Terawei, en dat de tweede Sultan, Mohammed Motslihoe'd-dìn, en zijn broeder Pangeran Beradja Nata (toewah) uit dit huwelijk gesproten zijn.

Deze Terawei schijnt mij toe dezelfde Radja Terawei te zijn van wien von Dewall ons nadere bijzonderheden mededeelt, en wiens kleinzoon, Pangeran Mangkoe Boemi in 1847 nog in leven was en in het Koeteische rijk een grooten invloed, vooral op de Boegineesche bevolking, oefende.

Radja Terawei was de zoon van een Boegineeschen prins uit Wadjoe, Radja Peniki geheeten, die ook zelf, tijdelijk genoodzaakt uit zijn vaderland te vluchten, Borneo's Oostkust had bezocht, en bij die gelegenheid zijn zoon Bengaroen met de Pasirsche prinses Adji Ratoe in het huwelijk had verbonden. In zijn vaderland teruggekeerd, zond hij zijn tweeden zoon, Radja Terawei, naar Koetei, die er de stichter werd van de bekende Boegineesche kolonie aan de Mahakkam, Samarinda. De zetel der Koeteische vorsten was reeds destijds te Tenggaroeng hooger op aan de rivier.

Ik vooronderstel nu dat Adji di Mendirsa, die eigenlijk slechts een vorst van de Dajak-Bahau was, zich zeer vereerd heeft geacht door zijn huwelijk met de dochter eens broeders van het hoofd van Samarinda, en wellicht is in deze gebeurtenis de eigenlijke aanleiding van zijn overgang tot den Islam te zoeken, die hem van de zijde eens Arabischen zendelings de eer verschafte van met den titel van Sultan te worden begroet. Inmiddels verwekte Radja Terawei te Samarinda bij eene Boegineesche vrouw een zoon, die bekend is bij den naam van Raden Petah.

De hoofden der Dajaks en der Boegineezen in Koetei schijnen tot op de helft der achttiende eeuw, in naam althans, onderdanen geweest te zijn van den Sultan van Bandjermasin; maar in 1756 hadden tusschen den vorst van dat rijk en de Oost-Indische Compagnie onderhandelingen plaats over eene nauwere verbintenis, waartoe des Sultans onvermogen om zijn gezag op de Oostkust, bepaaldelijk in Berou en Koetei, te handhaven, aanleiding schijnt gegeven te hebben. Er werd een contract gesloten waarbij de Compagnie den Sultan tegen eenige handelsvoordeelen hulp beloofde tot onderwerping der weêrspannige gewesten, van welke hulp echter nooit iets gekomen is. Of de opzegging der gehoorzaamheid aan Bandjermasin, zooals boven vermoed werd, met den oorsprong der Sultans-regeering in Koetei samenhangt of reeds eenige jaren vroeger plaats had, is wel niet met zeker-

---

[1]) Zie dit Tijdschrift, 10de jaarg., bl. 11.

heid uit te maken; maar zeker is het dat Koetei zoolang daar Sultans geregeerd hebben, zich als een onafhankelijken staat heeft beschouwd.

De goede verstandhouding die aanvankelijk tusschen den Sultan van Koetei en Radja Terawei bestaan had, werd later gestoord. Terawei beschuldigde den Sultan van last te hebben gegeven dat zijne woning zou verbrand worden, en voelde zich machtig genoeg om hem den oorlog aan te doen. De Sultan werd overwonnen en zag zich genoodzaakt van Tenggaroeng naar Moeara Kaman, nog hooger aan de rivier, ter plaatse waar zij de Kaman opneemt, te vluchten. Kort daarna stierf Radja Terawei. Zijn zoon Raden Petah heeft zich later weder met den Sultan verzoend, en wellicht is die verzoening bezegeld door zijn huwelijk met de prinses Adji Boengsoe, die door von Dewall «dochter van Adji Patti Toeha, een Koeteisch vorst» genoemd wordt. Hoe deze vorst den Sultan bestond, kan ik niet nagaan. Uit dat huwelijk sproot de zoo even reeds vermelde Pangéran Mangkoe Boemi. Raden Petah kreeg later weder verschil met den Sultan, en werd daardoor genoopt Samarinda te verlaten en zich naar het gebied van Berou te begeven. Hij woonde tot zijn dood te Boeloengan, doch zijn zoon Pangeran Mangkoe Boemi, vroeger Pangeran Moeda genoemd, keerde naar Koetei terug, gevolgd door eene kolonie van Tidoengers, wier getal op ongeveer duizend zielen berekend wordt. Deze Tidoengers hadden vroeger het gezag zijns vaders erkend, die hen tot onderwerping gedwongen had om zich te wreken over den moord van eenige zijner volgelingen, van welken de Sultan van Boeloengan de schuld op de Tidoengers geworpen had. Deze kolonie vestigde zich nu beneden Samarinda, aan de Sanga-sanga en Lioe, twee spruiten die zich met de Mahakkam vereenigen, en bleef Pangeran Mangkoe Boemi als haren heer erkennen.

Het is wel niet twijfelachtig of de eerste Sultan was inmiddels gestorven en opgevolgd door zijn zoon Mohammed Motslihoe'd-dîn; maar in welk jaar dit heeft plaats gehad, kan ik niet met zekerheid bepalen. Von Dewall, schrijvende in 1847, spreekt van een tijdstip ongeveer 60 jaren geleden, dus omstreeks 1787, toen die Sultan reeds aan het bestuur, maar nog «minderjarig» was. Volgens Dalton had in 1828 zijn zoon en opvolger 12 jaren geregeerd, waaruit blijkt dat Motslihoe'd-dîn in 1816 moet gestorven zijn. Wij zullen hem dus minstens een regeering van omstreeks 30 jaren (1786—1816) moeten toekennen, en met deze gissing komt alles wat wij verder van hem weten goed overeen. Alleen strookt met de vermelde jaartallen niet wat wij bij Zwager lezen, dat de thans regeerende Sultan zijn zestiende descendent zou zijn, — een aan de verhalen der inlanders ontleend bericht, dat duidelijk toont hoe verward en ongerijmd hunne voorstellingen van *tempo dholo* zijn.

In het begin zijner regeering had de Sultan Motslihoe'd-dîn met groote moeilijkheden te kampen. Zijne neven Adji Raden en Adji Mas spanden samen met de Dajaksche stammen der Modang en der Bahau, om hem aan

te vallen en van den troon te stooten. De Sultan had zich naar Kota Bangoen begeven, dat nog boven Moeara Kaman aan de Mahakkam ligt. Hier werd hij overvallen door een leger uit Mohammedanen en Dajaks samengesteld. Kota Bangoen werd stormenderhand veroverd. De Sultan ontkwam, maar zijn gezag werd ten gevolge zijner nederlaag in de bovenlanden niet meer erkend.

Tot rijper leeftijd gekomen verzuimde echter Motslihoe'd-dîn niet het verlorene te herwinnen en zich over den aangedanen hoon te wreken. Hij richtte onder de oproerige stammen eene groote slachting aan, en het gevolg was dat zijn gezag in het geheele Koeteische gebied op nieuw werd geëerbiedigd.

Dalton geeft aan Mohammed Motslihoe'd-dîn den naam van Mohammed Ali, en kent aan dien vorst grooten lof toe. In de boven aangehaalde excerpten wordt van hem gezegd: «Hij was een man van een voortreffelijken inborst, die veel toebracht om de zeden en gebruiken van zijn volk te verbeteren. Hij was een vriend der Europeanen; de bemanning van vaartuigen die op of nabij de kust verongelukten, vond bij hem bescherming en werd goed behandeld, tot er gelegenheid was om de schipbreukelingen naar Bengalen of Java terug te zenden. Gedurende de Engelsche tusschenregeering was hij in gedurige briefwisseling met dat Gouvernement op Java, en op zijn sterfbed beval hij zijnen zoon en de oudsten des volks dringend aan, om verbonden met eenig Europeesch Gouvernement aan te gaan.» Zwager vermeldt ons, dat onder de regeering van dezen Vorst de Koeteische wetten beschreven zijn in een kitab oendang-oendang, dat in zeer onzuiver Maleisch is opgesteld.

Mohammed Motslihoe'd-dîn was gehuwd met Adji Tating, dochter van Pangeran Praboe van Pasir, en met Adji Mooi, zuster van den Koeteischen Prins Adji Patti, misschien denzelfden wiens dochter Adji Boengsoe gehuwd was met Radin Petah. Adji Tating voerde den titel van Ratoe Agoeng. Bij haar verwekte de Sultan twee zonen, waarvan de oudste hem opvolgde onder den naam van Sultan Mohammed Tsálihoe'd-dîn, terwijl de andere bekend is bij den naam van Pangeran Praboe. Sultan Tsálihoe'd-dîn moet geboren zijn omstreeks 1789; want volgens Dalton was hij in 1828 39 jaar oud. Men ziet dat dit met onze berekening dat Motslihoe'd-dîn in 1786 of misschien iets vroeger de regeering aanvaardde, goed overeenkomt.

Tot de vrouwen van Sultan Motslihoe'd-dîn heeft ook behoord de beruchte Adji Sitti, die, later van hem gescheiden, nog in 1847, ofschoon zij toen een hoogen leeftijd bereikt had, gezag oefende over de negerie Kota Bangoen. Haar titel wijst aan dat ook zij van vorstelijk bloed en haar huwelijk met den Sultan dat zij Mohammedaansch was. Werkelijk zegt ons von Dewall dat haar vader een Koeteisch vorst was, na zijn dood bekend bij den naam van Pangeran Toenoe Obat (d. i. door kruit verbrand),

omdat hij eens, vertrouwende op zijne bovennatuurlijke krachten en die op de proef willende stellen, eene groote hoeveelheid kruit had aangestoken, die zijne aanspraken op onkwetsbaarheid te schande maakte. Adji Sitti heeft zich echter, na van den Sultan gescheiden te zijn, aan het hoofd van Dajaksche stammen geplaatst, die zij op menigen krijgstocht aanvoerde, en stond vooral bij de Dajaksche bevolking in groot aanzien [1]).

Bij bijwijven of goendiks had de Sultan Motslihoe'd-dîn nog de volgende zonen: Pangeran Beradja Nata, Pangeran Anom, Pangeran Dépati, Pangeran Poespa.

Mohammed Tsálihoe'd-dîn, die in of omstreeks 1816, op 27jarigen leeftijd ongeveer, de regeering aanvaardde en, volgens von Dewall, in 1845 overleed, is de meest bekende der Koeteische vorsten. Hij toch was de eerste die met het Nederlandsch gezag in nadere betrekking kwam.

Ofschoon men beweert dat de Sultan van Bandjermasin reeds bij zijn verdrag met de Compagnie in 1756 zijne rechten op Koetei aan dat handelslichaam had overgedragen, blijkt het niet dat van hare zijde eenige bepaalde pogingen gedaan zijn om die rechten te doen gelden. Doch toen, na het herstel van het Nederlandsch gezag op Borneo, de heer Tobias als Commissaris der Regeering Bandjermasin in 1823 bezocht, wenschte hij ook met de vorsten der Oostkust overeenkomsten te sluiten, waarbij zij het op de vernieuwde contracten met Bandjermasin gegronde oppergezag van Nederland tegen belofte van bescherming van onze zijde erkenden. Aanvankelijk was zijn voornemen zich in persoon tot dat einde naar Koetei en andere staten der Oostkust te begeven. Daar echter de naderende west-moeson zijne terugreis zou belemmerd hebben, zag hij zich genoodzaakt deze taak over te laten aan de ambtenaars die, ten gevolge zijner voordrachten, met het bestuur over Borneo zouden belast worden. Het duurde nog tot Mei 1825 eer de heer George Muller met eene roeikanonneerboot van Soerabaja vertrok, met last om de Oostkust van Borneo op te nemen, en met de vorsten, inzonderheid den machtigsten hunner, den vorst van Koetei, overeenkomsten aan te gaan. Den 2den Augustus bereikte hij Tenggaroeng, waar hij al spoedig boven verwachting in zijne onderhandelingen slaagde. De Sultan liet het zich welgevallen het Nederlandsch Gouvernement als zijn souverein te erkennen en zijne staten als een leen uit de hand van dat Gouvernement te ontvangen, aan hetwelk hij ook, tegen eene vaste jaarwedde, de inning der belastingen overdroeg. Bekend is het dat George Muller, die reeds vroeger meermalen getracht had in de binnenlanden van Borneo door te dringen, nadat hij de onderhandelingen gelukkig had ten einde gebracht, de Mahakkam opvoer, met het plan om dwars door het centraalgebergte

---

[1]) Vgl. over haar het vorige nommer van dit Tijdschift, blz. 361.

van Borneo de Kapoeas te bereiken en dan deze rivier tot Pontianak af te zakken, maar toen hij reeds het stroomgebied der Kapoeas bereikt had, door een troep Penheng-Dajaks, die zich aan zijn geleide had aangesloten, wreedaardig werd vermoord. Het Nederlandsch Gouvernement verzuimde op onverantwoordelijke wijze een onderzoek naar de schuldigen te doen en de euveldaad naar verdiensten te bestraffen. Eerst in 1828 ging daarover eenig licht op door het plaatselijk onderzoek van den Engelschman Dalton. Die man, wien alles was tegengeloopen, had zich in 1827, in gezelschap van den heer Hecksler, — een Deen van geboorte, die reeds lang op Borneo gezworven had, — met het voornemen om òf door een wanhopige poging zijn fortuin te herstellen, òf den dood te vinden, met een aanbeveling van het inlandsch hoofd van Singapore naar Koetei begeven en den 12den December de hoofdplaats Tenggaroeng bereikt. Elf maanden vertoefden de beide avonturiers in het rijk, deels aan het hof, deels te midden der Dajaks in de Bovenlanden. Gedurig aan mishandeling en levensgevaar blootgesteld, wenschten zij reeds spoedig het ongastvrije land te verlaten, maar de Sultan, hopende van hen voordeel te trekken of vreezende dat zij zijne geheimen verraden zouden, wilde hen niet laten gaan, en zelfs werd in den vorstelijken Raad de vraag behandeld, of het geen zaak zou zijn de vreemdelingen uit den weg te ruimen. Dalton redde zich eindelijk door eene list. Hij sloot met den Sultan eene overeenkomst, waarbij hij aannam naar Singapore terug te keeren, en vandaar alle verlangde handelsartikelen aan den vorst te doen toekomen, die dan met de terugkeerende prauwen in betaling daarvoor producten van Koetei zou zenden. De Sultan liet daarop Dalton en Hecksler in een zijner eigen vaartuigen overvoerën, maar door tegenwind vervielen zij op de kust van Celebes. Zij stelden zich hier onder bescherming van den Gouverneur van Makasser, den heer Mayor, die hen met eene prauw liet afhalen en naar de hoofdstad overbrengen.

De heer Dalton bood den Gouverneur een afschrift aan van al zijne aanteekeningen omtrent Koetei en zijne onderzoekingen naar het wedervaren van George Muller, benevens eenige instrumenten die aan Muller behoord hadden en die hij te Koetei had weten machtig te worden. Dalton verzekert op de stelligste wijze, dat de moord van Muller aan den Sultan van Koetei was te wijten, die waarschijnlijk gemeend had zich daardoor te kunnen onttrekken aan de onaangename verplichtingen hem door het contract opgelegd, hetwelk het hem nu berouwde te hebben aangegaan. Hij beweert dat de schahbandar Seijid Abdoe'llah, die een groote booswicht was, maar het bijzonder vertrouwen des Sultans genoot, het geheele plan tot den moord beraamd had, en dat zelfs de doodelijke stoot aan Muller was toegebracht door Sadjaring, een zoon van den Pangeran Ratoe van Koetei.

Zelfs deze rechtstreeksche aanklacht tegen den Sultan kon destijds het Nederlandsch Gouvernement niet nopen een onderzoek in te stellen of genoegdoening te eischen. Het duurde tot 1844 eer gebeurtenissen plaats hadden, die de aandacht der Nederlandsche regeering weder bij den toestand van Borneo's Ooskust bepaalden. In den aanvang van dat jaar verscheen een Engelsche avonturier, Erskine Murray genaamd, en komende van Hongkong, met twee gewapende vaartuigen, de Young Queen en de Anne, op de rivier van Koetei, met plan om daar eene factorie te stichten. Door zijn trotsch en overmoedig gedrag haalde Murray zich den toorn van den Sultan en zijne rijksgrooten op den hals, en ofschoon hij zich dapper verdedigde, werd hij, de rivier afzakkende, met een deel zijner manschap door de inboorlingen van kant gemaakt. Bij deze gebeurtenis moet Tenggaroeng grootendeels zijn afgebrand, hetgeen aanleiding gaf dat de Sultan zijnen zetel naar Kota Bangoen verplaatste. Van Engelsche zijde werden luide klachten aangeheven, dat de heer Murray, ten gevolge van gebrek aan waakzaamheid van den kant der Nederlandsche marine, te Koetei vermoord was. Het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zond daarop dadelijk den heer Weddik, met den titel van Commissaris-Inspecteur voor Borneo, Riouw en Lingga, naar Koetei, ten einde de zaak ter plaatse te onderzoeken en met den Sultan een nieuw contract aan te gaan. Te gelijk zond de Gouverneur van Makasser een eskader af, bestaande uit de stoomboot Hekla, de schooners Zephyr, James en Egmond, en de brikken Postiljon en Arend, om de handelingen van den Commissaris te steunen en de middelen gereed te hebben om den Sultan, zoo hij schuldig werd bevonden, te straffen. De heer Weddik overtuigde zich spoedig dat de schuld van het voorgevallene aan den heer Murray zelven te wijten was, en vond voor het overige den Sultan, die waarschijnlijk door vrees voor de wraak der Engelschen genoopt werd zich te eerder in de armen van het Nederlandsch gezag te werpen, veel handelbaarder dan hij verwacht had. Het schijnt dat het vroegere contract een doode letter was gebleven. Het werd thans den 12den October 1844 door een ander vervangen. De Sultan erkende het oppergezag van Nederland en verbond zich den zeeroof door alle te zijner beschikking staande middelen tegen te gaan en te straffen, terwijl te Samarinda een adsistent-resident als vertegenwoordiger van het Nederlandsch gezag werd geplaatst.

Sultan Tsálihoe'd-dîn had weinig gelegenheid om zijne trouw aan het Nederlandsch Gouvernement te toonen, daar hij reeds in 1845 overleed. Toen zijn lijk van Kota Bangoen naar de vorstelijke begraafplaats te Tenggaroeng werd afgevoerd, werden de leden zijner familie en verdere rijksgrooten door het weêrzien hunner vroegere haardsteden bewogen, Tenggaroeng weder op te bouwen en daar op nieuw den zetel der regeering te vestigen. De Sultan was gehuwd geweest met Adji Kentjana, dochter van zijns vaders broe-

der Pangeran Beradja Nata (toewah), die behalve haar ook nog een zoon, Adji Oengoe, heeft nagelaten. Uit het huwelijk des Sultans waren twee kinderen geboren: een zoon, Adji Soleiman, die hem opvolgde, en eene dochter, Adji Kipei. Von Dewall maakt ook nog van eene andere vrouw van dezen vorst gewag, die intusschen, tenzij ze den Islam mocht hebben aangenomen, zeker slechts als een goendik of bijwijf is beschouwd geworden. De Dajaks van de stammen Bahau en Modang, die zich zoolang tegen het gezag zijns vaders verzet hadden, kenmerkten zich ook na diens dood door een streven naar ongehoorzaamheid en onafhankelijkheid. In de hoop van deze nauw vereenigde stammen beter aan zich te verbinden, besloot Tsálihoe'd-dîn de dochter van een hunner voornaamste hoofden ten huwelijk te vragen. Twee broeders uit den Modang-stam van Long-Pelat, Ledjioe-Ngooi en Boh-Djing geheeten, stonden destijds aan het hoofd dier schier onafhankelijke Dajaks. Boelan, de dochter van Ledjioe-Ngooi, werd werkelijk de vrouw van den Sultan, en haar vader onderwierp zich nu met een groot deel van zijnen aanhang en verhuisde naar de lagere Bahau-landen. Boh-Djing bleef echter zijne onafhankelijke positie in de Bovenlanden handhaven. Trouwens, zoodra de Sultan gestorven was, ging, ook wat het andere deel dezer stammen betreft, de vrucht der aangegane verbintenis weder verloren. Boelan keerde terug tot haren stam, die allengs de oude woonplaatsen weder opzocht, en verbond zich na een paar jaren in het huwelijk met een bovenlandsch hoofd, terwijl de Bahaus en Modangs thans weder, onder het bestuur der zonen van Boh-djing, de vroegere onafhankelijkheid hernomen hebben.

Bij zijne verschillende bijwijven verwekte de Sultan nog de volgende kinderen: Pangeran Pandji, Adji Raden, Adji Djamang, Adji Praboen, Adji Ahmed en Adji Djeliha, zoo het schijnt, met uitzondering van de laatste, allen van het mannelijk geslacht. Van eerstgenoemden, Pangeran Pandji, verhaalt von Dewall, dat hij gedurende het leven zijns vaders geruimen tijd te Marantjaloeng in ballingschap geleefd had. Hij had namelijk overspel bedreven met eene van zijns vaders goendiks. Beide schuldigen werden ter dood veroordeeld, doch alleen aan de goendik werd het vonnis voltrokken. Pangeran Pandji vluchtte naar Marantjaloeng, en verwierf eindelijk van zijn vertoornden vader vergiffenis en de vergunning om weder aan het hof te verschijnen. Pangeran Pandji wordt meermalen vermeld in de aanteekeningen van von Dewall, dien hij in 1847 op zijne reis vergezelde, tot eene ziekte hem noodzaakte naar Tenggaroeng terug te keeren. Hij had het voorschrift overtreden dat aan de Koeteische prinsen verbiedt de Mahakkam hooger dan Radjoek op te varen, en ofschoon de bevolking van die plaats de bovennatuurlijke kracht van eenige belians had te hulp geroepen, om de voorgenomen schending van het verbod onschadelijk te maken, en zelfs de reis een paar dagen vertraagd was, om den noodigen tijd voor de bezwe-

ringen te winnen, kon hij toch — zoo althans zal wel de inlander geoordeeld hebben, — de straf voor zijne roekeloosheid niet ontgaan. Hij is echter hersteld en, volgens Zwager, in 1850 door de hoofden van Koetei als Pangeran Ratoe of troonsopvolger voorgedragen, echter met geringe kans om ooit werkelijk tot de regeering geroepen te worden.

Het oordeel over het karakter van Sultan Tsálihoe'd-dìn kan, na hetgeen wij van zijne verhouding tot George Muller en Dalton vernomen hebben, niet zeer gunstig zijn, en wat Dalton verder van hem meldt kan niet strekken om onzen afkeer in ingenomenheid te veranderen. Hij noemt hem indolent, verwijfd, aan opium verslaafd, in de hoogste mate schraapzuchtig, en uit hoofde van zijn kwaad geweten steeds bevreesd voor zijne eigene onderhoorigen, en vooral voor de Arabieren en Boegineezen van Samarinda, die, om hem voor zijn toeleg om hen te verdrijven te straffen, hem tweemalen door kracht van wapenen uit zijne hoofdstad verdreven en door het afsnijden van allen toevoer van de zeezijde zoo in het nauw gebracht hadden, dat hij, om den vrede te koopen, hunne eischen om vrijheid van handel en rechten te erlangen, onvoorwaardelijk had moeten inwilligen. Doch het meeste kwaad dat in Koetei bedreven werd, wordt toch door Dalton niet aan den Sultan, maar aan zijn Schahbandar en gunsteling, Seijid-Abdoe'llah, toegeschreven. Het komt mij wel wat overdreven voor, wanneer Dalton verzekert, dat het Nederlandsch Gouvernement aan dezen een groot deel der moeilijkheden te danken had, die in den oorlog op Java ondervonden zijn. Dat om de twee of drie maanden ten huize van den Sultan of van den Schahbandar vergaderingen van hoofden gehouden worden, waarin de laatste tijdingen van Java besproken en plannen om de opstandelingen bij te staan en aan de Nederlanders afbreuk te doen, ontworpen werden, wil ik wel gelooven; maar het is bezwaarlijk aan te nemen dat deze overleggingen op de gebeurtenissen waarvan Java het tooneel was, grooten invloed geoefend hebben.

Bij den dood des Sultans was zijn eenige wettige zoon Adji Soleiman eerst zeven jaren oud. De Genealogie ten minste, die anders geene jaartallen opgeeft, noemt hier bij uitzondering 1838 als zijn geboortejaar, en deze opgave wordt door Zwager bevestigd. De jonge vorst aanvaardde het bestuur onder voogdij van eenige familieleden en rijksgrooten, waaronder eene voorname plaats innam de reeds genoemde Pangéran Mangkoe Boemi, die echter in 1848 overleed. Den 19den October 1850 ging het Nederlandsch Gouvernement een nieuw contract aan met de voogden van den nog steeds onmondigen Sultan, later vervangen door het straks mede te deelen contract van 17 Juli 1863. Het verdient echter opmerking dat de latere Regeeringsalmanakken den datum van dat contract van 1850 als den datum van de aanvaarding der regeering door den nieuwen Sultan beschouwen. Misschien is toen aan den jongen vorst eenig meerder aandeel in de regeringszaken gegeven.

Ofschoon hij toch toen slechts 12 jaren was, zou ons zoo iets in Indië niet behoeven te verwonderen, daar volgens de Mohammedaansche instellingen het begrip van meerderjarigheid zeer vaag is en zij geacht wordt met de eerste teekenen der manbaarheid aan te vangen. Dit kan dan ook aanleiding gegeven hebben tot het sluiten van het nieuwe contract. Daar het stuk zelf, zooveel ik weet, niet gepubliceerd is, kan ik noch over den inhoud noch over de aanleiding iets naders zeggen. De vierde Sultan van Koetei, die nog heden de teugels des bestuurs houdt, voert den naam en titel van Sultan Mohammed Adil Khalifatoe'l-moeminîna.

De overeenkomst van 1850 en de daardoor vermeerderde invloed van het Nederlandsch gezag schijnt allengs gunstig op Koetei gewerkt te hebben. Wij lezen althans in het Koloniaal Verslag over 1856, dat, volgens berichten van den Resident der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, de vroegere regeeringloosheid in dat rijk voor orde en rust had plaats gemaakt. In 1857 werd eene grensquaestie tusschen Koetei en het Berousche landschap Sambilioeng door tusschenkomst van het Gouvernement ten genoege van den Sultan van Koetei geregeld, en werden eenige Koeteische onderdanen vrijgegeven, die, naar aanleiding der geschillen, door die van Sambilioeng waren gevangen genomen. Bij den opstand in Bandjermasin in 1859 en 1860 maakte de Sultan van Koetei eenige toebereidselen om met het Gouvernement tot een gemeenschappelijken aanval op den Toemenggoeng Soerapati samen te werken, maar door ongunstige voorteekenen liet hij zich van feitelijke deelneming aan den krijg terughouden, zonder dat men echter daarin reden vond zijne goede gezindheid jegens het Gouvernement in twijfel te trekken.

Omtrent het contract van 1863 wordt in het Regeeringsverslag over dat jaar gezegd: «Bij gelegenheid der opheffing van de voogdijschap over den tot dusver minderjarigen Sultan van Koetei, werd met dien vorst op 17 Juli 1863 eene nieuwe overeenkomst aangegaan, ter vervanging van het traktaat op 19 October 1850 gesloten tusschen het Nederlandsch-Indisch Gouvernement en de voogden van even bedoelden Sultan.» Hieruit blijkt dat de Sultan, uithoofde zijner jeugd en gebrek aan ervaring, tot dat tijdstip onder eenig bijzonder toezicht van eenige rijksgrooten, wat regeeringszaken betreft, was gebleven. Zwager schrijft in 1853, dat hij toen nog zeer achterlijk was in ontwikkeling en nauwelijks lezen en schrijven kon, dat hij de vergaderingen van den Raad getrouw, doch werkeloos bijwoonde, daar hij buiten staat was een goed oordeel uit te spreken, en dat men hem geplaatst had in eene omgeving geschikt om alle goede neiging te onderdrukken. De zwakheid van den jongen vorst en de heerschzucht der voogden hebben samengewerkt, om hem tot zijn 25ste jaar van het hem toekomend aandeel in de regeering te doen verstoken blijven.

Intusschen is de jonge vorst reeds in 1852 in het huwelijk getreden met Adji Lebia, dochter van Adji Mas Riemba, een hoofd dat, als achterneef

van den Sultan, geen politieken invloed oefende. Uit dit huwelijk is in het volgende jaar een zoon geboren, die den naam ontving van Pangeran Mohammed Ali Moedien, wiens geboorte, daar zij op eene opvolging in rechte lijn mocht doen hopen, eene gelukkige gebeurtenis werd geacht.

Ik besluit deze korte schets der geschiedenis van het Koeteische Vorstenhuis met de mededeeling van het in 1863 gesloten verdrag, dat in het volgende jaar aan de Staten-Generaal meëgedeeld en in de Bijlagen tot de Staatscourant gedrukt werd. Men zal daaruit de tegenwoordige verhouding van Koetei tot het Nederlandsch gezag in alle bijzonderheden leeren kennen. Ik behoef er alleen nog bij te voegen, dat in 1864 de Sultan van Koetei, als belooning voor aan het Gouvernement gedurende den opstand in Bandjermasin bewezen diensten, met een gouden keten en medaille, voorzien van toepasselijk opschrift, werd vereerd.

CONTRACT voor en van wege het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, ingevolge machtiging verleend bij besluit van 13 November 1862, n° 18, gesloten door Everard Christiaan Frederik Happé, ridder der Militaire Willemsorde 3de klasse en van den Nederlandschen Leeuw, Kolonel der infanterie, Resident der Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo, met Zijne Hoogheid den Sultan van Koetei Mohhammad Aadil Chaliefat Oel Moeminien.

Art. 1.

De Sultan van Koetei en zijne rijksgrooten verklaren voor zich en hunne opvolgers, dat het Rijk van Koetei een gedeelte uitmaakt van Nederlandsch-Indië en gevolgelijk staat onder de opperheerschappij van Nederland.

Dat hij, Sultan, het Rijk alleen bezit in leen en zich steeds als een getrouw leenman eerbiedig en gehoorzaam zal gedragen jegens het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

Art. 2.

Het gebied van het Rijk van Koetei wordt verstaan te zijn samengesteld uit de landen en eilanden, voorkomende op de aan dit contract gehechte beschrijving.

Art. 3.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich tot het voortdurend onderhouden van vrede en vriendschap met het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, te zijn de vijanden van de vijanden van Nederland en de vrienden van de vrienden van Nederland; mitsgaders om op aanzoek van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement de hulp te verleenen, welke in hun vermogen is, met menschen, wapenen en vaartuigen, tegen de vijanden van Nederland en aan de vrienden van Nederland.

Art. 4.

Het Nederlandsch-Indisch Gouvernement is bevoegd om binnen het Rijk van Koetei ambtenaren te vestigen en établissementen op te richten, behoudens schadeloosstelling, in billijkheid en in overleg met den Sultan te bepalen, voor de in-bezit-name van den daartoe benoodigden grond en de derving van inkomsten, die voor den Sultan dan wel een of meerdere zijner rijks- dan wel andere grooten daaruit mocht voortvloeien.

Art. 5.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich om naar vermogen mede te werken tot de daarstelling ten koste van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement van alle versterkingen, gebouwen en magazijnen, welke het Nederlandsch-Indisch Gouvernement later noodig achten mocht binnen het rijk van Koetei op te richten, tot welk einde zij zich mede verbinden het benoodigde terrein beschikbaar te stellen. Evenzoo verbinden de Sultan en zijne rijksgrooten zich om, wanneer zij daartoe worden aangezocht, mede te werken tot den bouw van vaartuigen ten koste van het Gouvernement.

Art. 6.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich geene vijandelijkheden tegen vreemde vorsten te plegen en geene uitrustingen tot vijandelijkheden te maken zonder de toestemming van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, noch versterkingen op te werpen zonder de voorkennis van dat Gouvernement, mitsgaders om hunne met de voorkennis van het Gouvernement opgerichte versterkingen, op eerste aanzegging te slechten.

Art. 7.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich het Rijk nimmer aan eenige andere natie dan de Nederlanders te zullen overgeven, en evenzoo om met geene andere natie verbonden aan te gaan zonder toestemming van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement.

Art. 8.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich om in het land van Koetei en op de vaartuigen, tot dat Rijk behoorende, de Nederlandsche vlag te voeren en te doen voeren, met of zonder vlag van Koetei, welke geel is met een veelkleurigen tijger.

Art. 9.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich om geene brieven, geschenken, zendelingen of gezanten te bestemmen naar de gezaghebbenden van eenige andere natie dan de Nederlanders, en evenzoo om geene brieven aan te nemen, noch zendelingen of gezanten te ontvangen van zoodanige gezaghebbenden, zonder voorkennis en toestemming van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich tevens niet te gedoogen,

dat die bestemming, aanneming of ontvangst van brieven, geschenken, zendelingen of gezanten door of namens hunne kinderen of aanverwanten plaats vinde.

Art. 10.

Daarentegen verbindt zich het Nederlandsch-Indisch Gouvernement om het Rijk van Koetei onder deszelfs bescherming te houden, en verklaart, zoolang de Sultan en zijne rijksgrooten voldoen aan de verplichtingen uit het tegenwoordig contract voortvloeiende, hem, Sultan, in het bezit van gemeld Rijk te zullen laten, hem en zijne wettige opvolgers in hunne rechten te zullen handhaven en den voorspoed van het Rijk, naar tijdsomstandigheden, zooveel mogelijk te bevorderen.

Art. 11.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich het welzijn des volks te bevorderen, met rechtvaardigheid te regeeren, den landbouw, de nijverheid, de scheepvaart en den handel in het Rijk te beschermen en te bevorderen, en tot geene maatregelen te besluiten waardoor die kunnen belemmerd worden.

Art. 12.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich, de bevoegdheid, om onder den grond te graven en uit dat graven vruchten te trekken, niet te zullen afstaan aan personen, niet behoorende tot hunne inheemsche onderdanen, dan na een voorafgaand overleg en in overeenstemming dienaangaande met den vertegenwoordiger van den Gouverneur-Generaal te Bandjermasin, opdat bedoelde ondernemingen van nijverheid in het meeste voordeel van den Sultan en zijne rijksgrooten, doch tevens met terugzicht op de algemeene belangen van geheel Nederlandsch-Indië, zooveel mogelijk geregeld worden naar het voorbeeld van het Koninklijk besluit van 24 October 1850, n°. 45 (Indisch Staatsblad 1851, n°. 6), zoo als zulks thans luidende is, dan wel nader door Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden gewijzigd mocht worden; van het gebeuren waarvan alsdan telken reize door den Resident der Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo aan den Sultan zal worden mededeeling gedaan.

Eene Maleische vertaling van genoemd besluit is aan deze overeenkomst gehecht.

Art. 13.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich geene gronden te verhuren aan personen niet behoorende tot hunne inheemsche onderdanen dan met voorweten van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, opdat die huur telkens, wanneer zulks het Gouvernement van Nederlandsch-Indië mocht noodig voorkomen, geregeld worde in overeenstemming met het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, zonder eenig voorbehoud van winst voor het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zelf, in het meeste belang van het Rijk van

Koetei, maar, zooveel mogelijk, volgens de algemeene verordening, zoo als die is vastgesteld door Zijne Majesteit den Koning bij besluit van 3 Juli 1856, n°. 93, of nader zal worden gewijzigd.

Van dusdanige wijziging wordt onverwijld kennis gegeven aan den Sultan.

Van evengenoemd besluit van Zijne Majesteit den Koning, zoo als hetzelve beschreven staat in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië over 1856, n°. 64, is eene Maleische vertaling aan dit contract gehecht.

Art. 14.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich bij deze den zeeroof te weren en te doen weren, geene schuilplaats te verleenen aan personen, die zij weten of hun door den Resident van de Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo worden bekend gesteld, als zich schuldig aan zeeroof te maken of ter zake daarvan en van het heulen met zeeroovers onder verdenking te liggen; doch verbinden zich integendeel de Sultan en zijne rijksgrooten alle zoodanige personen, waar zij zich bevinden, te doen vatten en aan den Resident uit te leveren, dan wel volgens de instellingen van het Rijk te doen te recht staan.

Art. 15.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich in het Rijk niet te dulden menschenroof en handel in menschen; zij verbinden zich te weren den in- en uitvoer van slaven.

Onder handel in menschen zal niet worden verstaan het koopen van slaven met het doel om die hunne vrijheid te schenken en daardoor, volgens den godsdienst, een godgevallig werk te verrichten, mits dat doel zijne uitvoering bekome.

Art. 16.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich om aan Europeanen en daarmede gelijkgestelde personen of andere vreemdelingen van westerschen of oosterschen oorsprong niet te vergunnen, zich te vestigen binnen de havens van het Rijk zonder voorkennis en vooraf verkregen toestemming van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement.

Handelaars echter zullen in de havens van het Rijk worden toegelaten en aldaar verblijf mogen houden zonder die voorkennis en toestemming, zoolang zij de orde en rust niet verstoren; zullende van hun gedurende meer dan drie maanden voortgezet verblijf in die havens kennis moeten worden gegeven aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement.

Het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zal overigens te allen tijde de bevoegdheid bezitten om ten aanzien der toelating en vestiging van Chineezen en andere vreemde Oosterlingen binnen het Rijk van Koetei, zoodanige verordeningen uit te vaardigen als hetzelve, zoo in het belang van dat Rijk als van geheel het gebied van Nederlandsch-Indië, zal noodig achten.

Art. 17.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich aan allen, die zich met verlof van den Gouverneur-Generaal of van deszelfs vertegenwoordiger binnen het Rijk met der woon nederzetten, te verleenen bescherming van personen en goederen.

Art. 18.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich in het Rijk niet op te nemen personen, die zich zonder verlof uit de land- of zeemacht van Nederland of deszelfs bezittingen daarbuiten mochten verwijderd hebben, noch misdadigers of veroordeelden, uit eenig gedeelte van Nederlandsch-Indië ontvlucht. Bij en ook zonder opvrage worden dusdanige personen aan het Gouvernement uitgeleverd.

Art. 19.

De Europeanen en daarmede gelijkgestelde personen, de Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, zoo ook personen in dienst van den lande, onverschillig van welken landaard die ook mogen zijn, gevestigd binnen het Rijk van Koetei, en verder alle personen zonder onderscheid van herkomst, gevestigd binnen de grenzen der établissementen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, worden beschouwd als onderdanen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, staande onder het onmiddellijk gezag van den Resident der Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo.

Art. 20.

Elk misdadiger wordt gestraft volgens de wetten van en op het land waar hij misdreven heeft, doch zij die zijn onderdanen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, worden te recht gesteld voor de rechters, door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement aangewezen dan wel later aan te wijzen, overeenkomstig de wetten voor die rechters geldende, en tot dat einde aan den Resident der Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo uitgeleverd. Onderdanen van het Rijk van Koetei, die te zamen met onderdanen van het Gouvernement van Nederlandsch Indië misdrijven, worden te zamen met die onderdanen te recht gesteld voor de rechters, voor deze door het Gouvernement aangewezen dan wel later aan te wijzen.

Art. 21.

Martelende of verminkende straffen worden door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement afgeschaft en zullen door den Sultan en zijne rijksgrooten worden vervangen door andere, meer menschelijke straffen.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich de gewoonte van het koppensnellen met al hun vermogen te keer te gaan.

Aan onderdanen van den Sultan mag geene doodstraf noch eene veroordeeling tot bannissement voltrokken worden dan nadat de schuldige, met inachtneming der gebruikelijke en volgens de landsinstellingen wettige rechtspleging, tot dezelve veroordeeld zij, en van het vonnis en tot hetzelve

betrekking hebbende stukken van onderzoek aan den Resident der Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo inzage gegeven zal zijn, en deze daaromtrent zijn gevoelen zal hebben doen kennen.

Wanneer de Resident der Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo bedenking heeft tegen de voltrekking der doodstraf, en op grond daarvan niet terstond van hare toepassing wordt afgezien, wordt de beslissing van den Gouverneur-Generaal ingeroepen. De Gouverneur-Generaal bepaalt de plaats, waar een veroordeelde de hem opgelegde straf van verbanning behoort te ondergaan.

Art. 22.

Onderdanen van den Sultan, welke zich schuldig maken aan misdrijven jegens het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, zijne ambtenaren of militairen, of jegens andere onderdanen van hetzelve, of wel jegens eigendommen van het Gouvernement of van de bovenbedoelde personen, staan te recht voor den Nederlandsch-Indischen rechter; de beambten van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zijn tot de nasporing dier misdrijven ten volle bevoegd.

Art. 23.

Alle zaken van handel en nijverheid, waarin betrokken zijn onderdanen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, zullen, bijaldien die aanleiding tot geschil met één der landzaten, onderdanen van het Rijk van Koetei, geven, staan ter kennisname van den Nederlandsch-Indischen rechter, en verbinden zich de Sultan en zijne rijksgrooten, de vonnissen door den rechter ten laste van hunne onderdanen gewezen, binnen hunne jurisdictie een volledig effect te doen genieten.

Art. 24.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich aan alle schepen en vaartuigen, welke op de kusten van het Rijk van Koetei in nood mochten vervallen, te verleenen bijstand, schipbreukelingen te verzorgen en zich geene van hunne goederen toe te eigenen, noch te gedoogen dat hunne ondergeschikten zich die toeëigenen. Zij verbinden zich schepen of vaartuigen of goederen, welke binnen het Rijk mochten komen te stranden, aandrijven dan wel opgevischt worden, aan de rechthebbenden op dezelve óver te laten en, bijaldien die rechthebbenden onbekend zijn, te bergen, een en ander tegen genot van zoodanig loon als voor ieder geval in het bijzonder zal worden bepaald, op den voet der wetten en bepalingen op het stuk der strand- en zeevonden in Nederlandsch-Indië vigeerende.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich verder op gestrande of aangedreven schepen, vaartuigen of goederen, zoomede op het opvisschen en bergen derzelve, geene andere rechten dan die van hulp- en bergloon te zullen doen gelden en, bij het voorkomen van ieder zoodanig geval, de zaak onverwijld te brengen ter kennisse van den Resident of zijnen ter naastbij gelegen plaats gevestigden vertegenwoordiger, die haar alsdan in

overleg met den Sultan of diens vertegenwoordiger, geheel in den geest der wetten en bepalingen even bedoeld, verder behandelt en afdoet.

Art. 25.

Alle overtredingen en misdrijven binnen het Rijk van Koetei begaan ter zake van de aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement afgestane revenuen, zullen, zonder onderscheid van den landaard der betrokken personen, staan ter kennisname en berechting van de Nederlandsch-Indische rechters, en de beambten van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement tot de opsporing van die overtredingen en misdrijven ten volle bevoegd zijn.

De Sultan en zijne rijksgrooten zullen die beambten daarin zooveel mogelijk ondersteunen, en wijders van hunne zijde alles aanwenden wat tot gezegde opsporing dienstbaar kan zijn.

Alle wetten en bepalingen hoegenaamd, in zaken betreffende de rechten, belastingen, pachten en generaallijk alle inkomsten van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, en door dat Gouvernement uitgevaardigd, zullen van verbindende kracht zijn voor de ingezetenen, zonder onderscheid, van die deelen van het Rijk, waar dezelve (rechten, belastingen, pachten enz.) aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zijn afgestaan.

Art. 26.

De wettige munt van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement is ook in het Rijk van Koetei gangbaar tegen den koers, door het Gouvernement bepaald.

Art. 27.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich, om de volgens de landsinstellingen wettig bestaande belastingen, waarvan het genot aan hen is overgelaten, hetzij die in geld, hetzij in voortbrengselen, hetzij in arbeid, worden geheven en voldaan, niet te verhoogen of te bezwaren, noch ook nieuwe belastingen in te voeren, zonder de toestemming van den Gouverneur-Generaal.

Eene opgave van dusdanig wettig bestaande en werkende belastingen wordt bij dit contract gevoegd om bij mogelijk geschil te worden geraadpleegd.

De Sultan en zijne rijksgrooten dragen zorg, dat met nauwgezetheid gewaakt worde tegen bovenmatige of onwettige heffingen.

Art. 28.

Het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zal te allen tijde de bevoegdheid hebben om in de bosschen van het Rijk van Koetei zooveel mast-, timmer- en brandhout te laten kappen, dan wel te koopen en uit te voeren, als hetzelve zal noodig achten, zonder dat te dien aanzien, onder welke benaming ook, eenige opbrengst of betaling vermag te worden gevorderd. Geene aankappingen zullen evenwel gevolg nemen dan na een voorafgegaan overleg ter zake met den Sultan.

Art. 29.

Handelaren en vaartuigen van het Rijk van Koetei zullen in den handel

op Java en op alle andere landen onder het bestuur van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement al de rechten genieten, die aan onderdanen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zijn toegekend, mits voorzien zijnde van eenen zeebrief van den Sultan en een jaarpas bovendien, die evenwel niet zullen worden verleend dan in overeenstemming met den Adsistent-resident, te blijken door diens mede-onderteekening van gezegde stukken.

De vorm zoo van de zeebrieven als de jaarpassen zal den Sultan door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement worden voorgeschreven.

Art. 30.

Wanneer de waardigheid van Sultan van het Rijk van Koetei door overlijden dan wel anderszins onvervuld mocht raken, treedt de als troonsopvolger (Pangeran Mangkoe) aangewezen Prins in die waardigheid op, na alvorens in geschrift te hebben afgelegd den eed van trouw aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden en aan Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal als Zijner Majesteits vertegenwoordiger in Nederlandsch-Indië, en van stipte naleving van dit contract.

De Sultan en zijne rijksgrooten verbinden zich om, met eerbiediging der landsinstellingen, zoodra mogelijk, in overleg met den Resident der Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo, den Prins aan te wijzen, dien zij tot troonsopvolger (Pangeran Mangkoe) wenschen bestemd te zien, en zulks te herhalen telkens wanneer, om welke reden ook, geen troonsopvolger meer aanwezig mocht zijn.

Deze aanwijzing wordt onderworpen aan de goedkering en bekrachtiging van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

Bij gemis van eenstemmigheid tusschen den Sultan en zijne rijksgrooten en den Resident nopens de keuze van den tot troonsopvolger te verheffen prins, wordt daaromtrent, bij een met redenen omkleed bericht, ingeroepen de beslissing van den Gouverneur-Generaal, aan welke de Sultan en zijne rijksgrooten zich verbinden zich onvoorwaardelijk te onderwerpen.

Art. 31.

Bijaldien de aangewezen troonsopvolger (Pangéran Mangkoe) gedurende zijne minderjarigheid den troon moet beklimmen, wordt, tot aan diens door den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië te bepalen meerderjarigheid, het vorstelijk gezag uitgeoefend door een regentschap van eenen prins, dan wel van twee prinsen van het vorstelijk stamhuis, door den Gouverneur-Generaal gekozen, en bij daarvan uit te reiken acte in die waardigheid bevestigd.

Art. 32.

Elke uitroeping, voorstelling aan het volk of bevestiging van den tot Sultan verkozen prins is nietig, wanneer die niet geschiedt ten gevolge van de ontvangst van de door den Gouverneur-Generaal uitgereikte acte van erkenning en bevestiging van de op hem gevallen keus.

Art. 33.

De Sultan en zijne rijksgrooten zullen den Resident der Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo eerbiedigen als den gevolmachtigde van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, en mitsdien alleen met hem of met den hem te Koetei vertegenwoordigden Adsistent-resident alle zaken behandelen, die de wederzijdsche belangen betreffen; ook zullen zij alleen met zijn medeweten aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement brieven zenden en geene gezantschappen aan hetzelve zenden dan in overleg met hem.

Art. 34.

Het Nederlandsch-Indisch Gouvernement verbindt zich om, zoolang de Sultan en zijne rijksgrooten dit contract getrouwelijk nakomen, zich niet in te laten met het inwendig bestuur van het Rijk, hetwelk integendeel op den voet van dit contract aan den Sultan wordt overgelaten.

Art. 35.

Dit contract vangt aan te werken, nadat op hetzelve verkregen is de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

Hetzelve treedt in de plaats van het op 19 October 1850 of 12den der maand Dzoel Hhidja 1266 tot stand gekomen tractaat tusschen het Nederlandsch-Indisch Gouvernement en de voogden van den onmondigen Sultan van Koetei Mohhammad Aadil Chaliefat Oel Moeminien.

Art. 36.

Omtrent punten bij dit contract niet voorzien en die nader blijken mochten regeling te behoeven, wordt voorts overeengekomen, dat partijen zich deswege in der minne zullen verstaan.

Aldus gedaan en overeengekomen te Samarinda, op den 17den Juli 1863, zijnde de 30e der maand Mohharam des jaars 1280 van de Mohammedaansche rekening, zijnde van deze overeenkomst opgemaakt en door partijen met hunne handteekeningen en zegels bekrachtigd drie eensluidende expeditiën, om te dienen waar zulks gevorderd mocht worden.

Aan den linkerkant stonden het zegel en de handteekening van den Sultan van Koetei.

Aan de rechterzijde stond het zegel van den Resident der Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo.

(Get.) E. C. F. HAPPÉ, *Kolonel.*

Onder stonden de zegels en handteekeningen van
PANGERAN RATOE,
KIAY SENOE PATIE, en
FERDANA MANTRIE;

en de handteekeningen van
ADJIE RADIN,
ADJIE GAU, en
PANGERAN KARTA.

BOEKAANKONDIGING.

Catalogus der numismatische afdeeling van het Museum van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen. Batavia. Lange en C°. 1869. 8vo.

Het te Batavia gevestigde Genootschap van kunsten en wetenschappen bezit, onder meer andere, ook eene verzameling van gedenkpenningen en munten. De heer Mr. J. A. van der Chijs bewerkte daarvan onder bovenstaanden titel den catalogus en vangt dien aan met een kort overzicht van de lotgevallen dezer verzameling. De grondslagen daarvan werden gelegd ongeveer gelijktijdig met de oprichting van het genootschap zelf; sedert echter bekommerde men er zich drie vierden eener eeuw niet meer om, en eerst in 1855 vestigde de heer Netscher, toen lid van het bestuur van het Genootschap geworden, er op nieuw de aandacht op. Niet eenmaal vond men alles terug wat blijkens vroegere verslagen aanwezig had moeten zijn; een twaalftal gouden munten waren spoorloos verdwenen. Sedert echter de heer Netscher er zich mede bemoeide, daagde er eene nieuwe toekomst op voor de verzameling, die thans reeds 743 verschillende stukken of 2666 exemplaren, wanneer alle doubletten medegerekend worden, kan aanwijzen.

Zooals men verwachten mocht zijn de afdeelingen Oostersche en meer bepaald Nederlandsch-Indische munten en op N.-Indië betrekking hebbende gedenkpenningen de in aantal rijkste der verzameling.

Vergeleken met het door den heer van Coevorden opgespoorde getal gedenkpenningen (176), en de korte tijd dat men op nieuw verzameld heeft in aanmerking genomen, dan heeft men zeker geen grond tot klagen; immers het Genootschap bezit reeds 44 van deze stukken.

Even als de door den heer van Coevorden bewerkte chronologische lijst van gedenk- en legpenningen enz. is ook deze catalogus ingericht en daarbij de aanduiding der stukken geplaatst in vijf kolommen, welke opgeven:

1. het volgnommer (niet doorloopend, maar voor iedere afdeeling op nieuw beginnende), 2. eenige aanduiding — beschrijving toch is het niet — van de stukken, 3 metaal, 4 aantal exemplaren, en ten slotte onder den titel: aanmerkingen, de herkomst en enkele bijzonderheden meer. Deze manier heeft veel voor zich, evenwel ware het goed geweest als daarbij nog was gevoegd, in eene afzonderlijke kolom, het jaar waarin de stukken — de gedenkpenningen ten minste — zijn geslagen. Dan toch was n°. 5, penning van de burger-cavalerie te Batavia, niet, zooals nu, tusschen stukken van 1617 en 1686 geplaatst geworden, maar, juister, op het jaar 1727. Jammer ook is het dat de schrijver niet bij elk stuk de chronologische lijst van den heer van Coevorden aangehaald heeft, vooral omdat die lijst de volledigste arbeid is welke tot hiertoe over dat onderwerp bestaat.

Bij de opgave der Nederl.-Indische munten wijkt de schrijver af van zijn anders gevolgd plan. Hierbij toch geeft hij geen volgnommer meer, maar in plaats daarvan dat waaronder elk stuk in zijn werk over de Ned. Indische munten voorkomt. Ofschoon deze verwijzing zeer nuttig is, en wij die ongaarne zouden missen, zoo ware het beter geweest om die afzonderlijk te plaatsen en een volgnommer te behouden. Nu toch stuit men hier en daar op nommers welke men te vergeefs in gemeld werk zoekt, b. v. op bl. 14: 188*a* Ringen enz., die met 188 niets gemeen hebben, of men mist elk nommer, zooals het geval is op bl. 15 na n°. 217*a*.

Dan ware hier en daar eene korte omschrijving der stukken wenschelijk geweest. Men treft b. v. op bl. 32 een tiental malen achtereen stukken opgegeven als «onleesbaar», zonder meer. Hebben die volstrekt geen waarde, waarom ze dan vermeld, en nog wel telkens afzonderlijk, en hebben zij eenige waarde, waarom dan geen enkele toelichting gegeven? Dezelfde opmerking is geldig voor twee soorten van munten welke zonder volgnommers, onder het opschrift: «Aziatische munten, waarvan de herkomst onbekend is», zijn opgegeven.

Verdwaald zijn als vreemdelingen uit het verre Westen eenige antieke munten, die zonderling tusschen de afdeelingen Sardinië en Zwitserland geplaatst staan. Geregelder ware het geweest als de catalogus in twee hoofdafdeelingen: Oostersche en Westersche stukken, ware verdeeld geworden, en men dan bij de laatste de gewoonlijk gevolgde orde had behouden. Overigens brengt deze catalogus ons in kennis met eene tot dusverre weinig of geheel onbekende verzameling en doet ons wenschen dat, bij een eventueelen herdruk, de schrijver zich genoopt moge gevoelen tot het bewerken van een catalogus welke niet alleen bij het bezichtigen der verzameling, maar ook buiten af en tot meer wetenschappelijk gebruik van dienst kan zijn.

E. J. K. Hoofd van Iddekinge.

Handleiding tot het Indisch Staatsrecht. Appendix n°. 1, door M. A. Posno. Kampen, 1870.

Onder dezen titel geeft de heer Posno een vervolg uit op het werk, vroeger door hem geleverd, en in de Juli-aflevering van dit Tijdschrift beoordeeld. Hij stelt zich namelijk voor, zijne aanteekeningen jaarlijks na het verschijnen van het koloniaal verslag bij te werken, en dan telkens wat dat verslag merkwaardigs bevat, aan zijn eerste werk toe te voegen. Ofschoon wij het nut daarvan niet geheel inzien, en meenen dat het aanschaffen of nalezen van dat verslag zelf betere resultaten voor den belangstellende in koloniale zaken zal opleveren, dan het koopen van de bloemlezing van den heer Posno, zouden wij kunnen aannemen, dat zoodanig werk enkelen van dienst zou zijn, vooral als daarbij ook uit andere staatsstukken, gedurende den loop van het jaar gepubliceerd, werd geput, — zooals dit dan ook door den heer Posno is gedaan, — maar dan moet dat geschieden met oordeel, en niet maar met zoo hier en daar uit het verslag genomen excerpten, en het minder en meer en zelfs ook volstrekt niet belangrijke door elkaâr, en moet dat plaats hebben met behoud van het verband met het oorspronkelijk werk, zoodat het daarmede één geheel uitmaakt. Dit nu is hier volstrekt niet het geval.

De schrijver verdeelt zijn werk in drie hoofdstukken. De beide laatsten bevatten niets dan excerpten (en niet «exterpen», zooals de schrijver in zijn voorrede aan zijn pen laat ontglippen) uit de stukken gewisseld tusschen de Regeering en de Staten-Generaal over de agrarische wet en de suikerregeling van den Minister de Waal, benevens de daarover gevoerde debatten. Het schijnt ons toe dat de kennisneming van de oorspronkelijke stukken weder verreweg de voorkeur verdient boven de bloemlezing van den heer Posno, op wiens nauwkeurigheid niet altijd te rekenen valt, en die zich ook nu er toe bepaald heeft hier en daar iets van de discussiën mede te deelen, maar soms belangrijke redevoeringen overslaat, zooals b. v. die van den Heer van Houten bij de toelichting van zijn amendement op art. 1 der suikerwet. De heer Posno maakt er zich dan ook op vele plaatsen van af door zich te bepalen tot het mededeelen van extracten uit de antwoorden van den Minister, zonder het gevoelen van de bestrijders van het wetsontwerp mede te deelen.

Wij zouden den heer Posno wel willen vragen, wat «§ 6» op bl. 142 beteekent. Wij vinden die § wel in de Memorie van Toelichting op de suikerwet, maar daar wordt zij behoorlijk door vijf andere paragrafen voorafgegaan, die in dezen «Appendix» ontbreken.

Het eerste hoofdstuk van het werk van den heer Posno bevat, evenals de beide laatsten, eene bloemlezing, maar nu uit het laatste koloniale verslag, en is bestemd om de aanteekeningen van den schrijver tot op het

aar 1870 bij te werken. Rijp en groen is er door elkaâr gemengd. Zoo vinden wij er een pagina gewijd aan de vergunning voor gepasporteerde onderofficieren om de activiteits-uniform te dragen! Behoort dat in een handleiding tot het staatsrecht? En vooral moet dit worden vermeld, terwijl in het oorspronkelijke werk van dit punt geen gewag werd gemaakt, zelfs niet waar het officieren geldt? Tusschen dat eerste werk en het vervolg is dan ook weinig samenhang. Wat de schrijver goed vond belangrijk te noemen, schreef hij uit het koloniaal verslag over, zonder te vragen of en hoe het in zijne oorspronkelijke aanteekeningen behandeld is. Het sterkst komt dit uit op pag. 5 van den «Appendix», waar gesproken wordt van art. 7 der verordening, zonder dat iemand, niet geheel met dat onderwerp bekend, uit de oorspronkelijke aanteekeningen kan opmaken, dat daardoor het koninklijk besluit van 10 Sept. 1864, Ind.-Stsbl. 294, bedoeld wordt; — terwijl ook de inhoud van dat artikel wel is waar in de aanteekeningen op art. 49 Regeerings-reglement is medegedeeld, maar onder 4°, en dus een zoeken naar dien inhoud in de beide werken hopeloos is. Het vreemdste is echter dat de schrijver daar van «vroeger medegedeelde» voorwaarden spreekt, welke echter niet in het werk zelf, maar in een vorig koloniaal verslag moeten worden opgezocht!

Een dwaze (ofschoon in de opgave der drukfeilen verbeterde) misstelling, is die, welke op de eerste pagina van den «Appendix» te vinden is, en waarbij de verplichte diensttijd van officieren onder de heerediensten wordt gerekend.

Aan het einde van het werk is een lijst gevoegd van de drukfeilen, in de vroeger besproken «Handleiding» zelve te vinden. Onze eenige aanmerking daarop is, dat deze met nog een tal van andere drukfouten zou kunnen vermeerderd worden.

Mr. P. A. v. d. Lith.

NEKROLOGIE.

DIRK VAN HAREN NOMAN.

Onder den indruk van een allersmartelijkst verlies dat mij op nieuw in den kring van mijn huisgezin getroffen had, maakte ik mij gereed om in eene kleine buitenlandsche reize eenige opbeuring van het verslagen gemoed en herstel van de geschokte gezondheid te zoeken, toen de droevige tijding tot mij kwam, dat mijn veeljarige vriend, de uitgever sedert 1851 van dit Tijdschrift, de heer Dirk van Haren Noman, den 25sten Juni dezes jaars, in 65jarigen leeftijd, te Belle-vue bij Parijs, overleden was. Ofschoon Noman zelf nooit den Indischen bodem betreden had, was toch zijn leven van te groote beteekenis voor Indië geweest, dan dat in het Tijdschrift aan de belangen van Indië gewijd, en twintig jaren lang door zijne opofferende toewijding aan de beginselen die het verkondigt, in stand gehouden, een woord van herinnering aan zijn leven en hulde aan zijne nagedachtenis mocht ontbreken. En zoo iemand onder de tegenwoordige Redactie zich geroepen mocht achten om dat woord te spreken, dan was het voorzeker de schrijver dezer regelen, die lange jaren tot den heer Noman in nauwe vriendschapsbetrekking had gestaan, hem in menig plan tot bevordering der kennis en belangen van Indië zooveel hij vermocht de behulpzame hand had geboden, en in hem den uitgever gevonden had van het uitgebreidste werk dat hij zelf op het gebied der Indische letterkunde mocht tot stand brengen.

Ik gevoelde mijne verplichting, maar kon op dat oogenblik niet daaraan beantwoorden. Nog werd ik teruggehouden door de drukten aan het jaarlijksch examen der Indische ambtenaren verbonden; zoodra dit zou zijn afgeloopen zou de reis aanvangen. Voor het Augustus-nommer, waarvan ik de bezorging aan een mijner medeleden in de Redactie moest overlaten,

kon ik slechts zeer weinig voorbereiden, en het woord dat ik ter herinnering van Noman had willen schrijven, moest mijns ondanks in de pen blijven. Gelukkig vond ik in de Arnhemsche Courant van 4 Juli een beknopt en wèlgeschreven artikel, door een anderen vriend van Noman en bij uitnemendheid bevoegden beoordeelaar van zijne werkzaamheid gesteld, en door dit voorloopig in de Varia van het Augustus-nommer te doen overnemen, kon ik zorgen dat de hulde in dit Tijdschrift waarop Noman aanspraak had, althans niet geheel werd gemist. Ik voelde mij echter door deze manier van mij van mijne taak te kwijten, niet geheel bevredigd. Ik verklaarde daarom tevens dat ik mij voorbehield de verdiensten van den waardigen man jegens Nederlandsch Indië in een volgend nommer nader in het licht te stellen, en ofschoon de volvoering dier taak ook na mijne terugkomst door velerlei beslommeringen werd vertraagd, zou ik ongaarne zien dat de Jaargang 1870 werd gesloten, zonder dat ik beproefd had mij van de aangegane verbintenis te kwijten.

Intusschen is deze taak door de overneming van het stuk uit de Arnhemsche Courant niet gemakkelijker geworden. De herlezing van dat met zooveel warmte en zooveel tact gestelde woord heeft mij overtuigd, dat het bijna niet mogelijk is nu nog die omstandigheden uit Nomans loopbaan ter sprake te brengen, die het openbare leven raken en voor het publiek van waarde zijn, zonder in nuttelooze herhaling te vervallen. Wanneer ik wilde uitweiden over hetgeen hij geweest is voor zijne betrekkingen en zijne vrienden, over de reeks van hartverscheurende rampen die hem in zijn huisgezin hebben getroffen, en de onderworpenheid en kloekmoedigheid waarmede hij ze heeft gedragen, over de kwaal die zijne laatste levensjaren tot eene gedurige foltering heeft gemaakt, en de ontembare energie van zijn geest die hem in staat stelde te midden daarvan nog van uit de verte het oog te houden op den gang zijner veelomvattende zaken, en tot op het laatst zijns levens de lange lijst der door hem uitgegeven werken, meest allen tot Nederlandsch-Indië betrekking hebbende, te vergrooten, — dan zeker zou er nog een ruim veld voor mij geopend liggen. Doch zoo iets, ofschoon het door den kleinen kring zijner nagelaten betrekkingen misschien met genoegen en belangstelling zou gelezen worden, zou het groote publiek koud en onverschillig laten, en daarom zou het zelfs niet betamelijk zijn, er hier verder van te gewagen. Vestig ik daarentegen de aandacht op die zijde van Nomans leven waarin zijne belangrijkheid voor het algemeen is gelegen, dan kan ik niet ontveinzen, dat na hetgeen daarover in het boven vermelde stuk gezegd is, voor mij slechts de ondankbare taak zou overblijven, eene Ilias post Homerum te zingen.

Hierop is echter ééne uitzondering. Gelijk de verdiensten van een schrijver voor hen die den gang der literatuur volgen, niet beter kunnen worden in het licht gesteld dan door eene eenvoudige lijst der geschriften die hij

heeft opgesteld, zoo kunnen de verdiensten van een uitgever als Noman was, bij hen die belang stellen in de geschriften over en ten behoeve van Nederlandsch-Indië in het licht verschenen, niet beter in herinnering worden gebracht, dan door eene eenvoudige lijst der boeken die op dit gebied van zijne pers gekomen, of later, nadat hij zich van zijne drukkerij ontdaan had, voor zijne rekening bij anderen gedrukt zijn. Van sommige en zeker ook wel de belangrijkste dier uitgaven, zooals die van de Nederlandsch-Indische wetboeken, de Nederlandsch-Indische Staatsbladen, het Dagblad de Indiër en het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, is ook in het aangehaalde stuk reeds melding gemaakt; maar in welke mate de officina van Noman gedurende eene reeks van jaren de voorname werkplaats is geweest waaruit Nederland en Indië met een vloed van geschriften tot bevordering der kennis en der belangen van de overzeesche bezittingen overstroomd werd, zal toch nog veel duidelijker worden, door de volgende, zoo ik mij vlei vrij volledige, opgave van alle boeken en brochures de koloniën betreffende, die onder de leiding van Dirk van Haren Noman door de firma Joh. Noman en Zoon zijn in het licht gegeven.

De Indische wetboeken, 2 deelen in 32°, 1847, 1848.

Mr. C. A. de Jongh, Burgerlijk wetboek voor Nederlandsch-Indië, met aanteekeningen, 1857.

W. de Gelder, de voogdij en toeziende voogdij der weeskamers in Ned. Indië.

Staatsblad van Nederlandsch Indië van 1816—1860, met algemeen register. Twee deelen.

Aanwijzing der veranderingen die door latere besluiten in vroegere verordeningen, voorkomende in het Staatsblad van Ned. Indië van 1816—1860, gebracht zijn. 1862.

Staatsblad van Nederlandsch Indië van 1860—1869, iedere jaargang afzonderlijk.

W. A. van Rees en R. N. Bär, Militair Wetboek van het Nederlandsch Oost-Indisch leger, met alphabetisch register.

W. A. van Rees en J. A. Daniëls, Algemeene orders voor het leger in Oost-Indië, met alphabetisch register.

W. A. van Rees, Algemeene orders van 1831—1867 voor het Ned. O. I. leger, met alphabetisch register, 2e veel vermeerderde druk. 1867.

W. N. Verlegh, Algemeen alphabetisch register op de verzameling der algemeene orders voor het leger in Ned. Indië, voor zoover die niet als vervallen kunnen worden beschouwd of niet in die van latere dagteekening zijn opgenomen. 1869.

Wet houdende vaststelling van het Reglement op het beleid der Regeering in Ned. Indië, toegelicht uit de officiëele stukken en beraadslagingen. 1854.

Verslag der debatten in het Engelsche parlement over de Regeeringsvoorstellen ter wijziging van het Britsch-Indisch Charter. 1853.

W. R. van Hoëvell, Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen. 4 Deelen, 1862—1866.

Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 13de tot 32ste jaargang, 1851—1870.

Stukken uit het Tijdschrift afzonderlijk verkrijgbaar gesteld.

J. H. Wilkens, Sewåkå, Javaansch gedicht, met eene inleiding, woordenboek en vertaling. 1851.

H. J. J. Ridder de Stuers, Aanmerkingen op het werk «het Nederlandsch Oost-Indisch leger ter Westkust van Sumatra (1819—1845)» door den luit.-kol. de Lange. 1853.

De verwikkelingen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement met de Chineesche bevolking op westelijk Borneo toegelicht. 1853.

W. Bosch, De vrije en gedwongen arbeid der Javanen feitelijk toegelicht. 1858.

W. Bosch, Het budget der «koloniaal-radicalen», met een woord aan den Minister van Staat J. J. Rochussen. 1862.

Over de physische geographie van den Indischen Archipel, voordracht van A. R. Wallace, vertaald en door aanteekeningen opgehelderd door P. J. Veth. 1865.

De cultuurwet-literatuur door een Veteraan. 1866.

D. J. Steyn Parvé, De examens voor de aanstaande ambtenaren bij den burgerlijken dienst in Nederlandsch-Indië. 1866.

S. van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, op last van Z. E. den Minister van Koloniën I. D. Fransen van de Putte bijeenverzameld. 3 Deelen, 1865, 1866.

G. W. H. von Hedemann, Schets van de bewerking en de huishoudelijke inrichting der tinmijnen op Billiton. 1868.

Handelingen en geschriften van het Indisch Genootschap te 's Gravenhage (waarvan de heer Noman mede-oprichter was). Jaarg. I en II, 1854, 1855.

[De vijf overige jaargangen dezer verzameling, 1856—1860, verschenen te 's Gravenhage bij H. C. Susan.]

De Indiër, Dagblad toegewijd aan de belangen van Nederlandsch-Indië. 1850—1860.

Overgedrukt uit «de Indiër.»

Het bestuur van den afgetreden Gouverneur-Generaal J. J. Rochussen (met portret). 1851.

W. R. van Hoëvell, Mijne beschuldiging en veroordeeling in Indië en rechtvaardiging in Nederland. 1850.

W. R. van Hoëvell, Tochten van een Engelschman door den Indischen Archipel, voor Nederlandsche lezers bewerkt. 2 Deelen, met platen. 1853.

W. R. van Hoëvell, Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet. 2 Deelen, met platen. 1854.

W. R. van Hoëvell, Uit het Indische leven, met platen. 1860.

D. C. Steyn Parvé, «Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde» nader toegelicht door den schrijver. 1851.

[Het werk hierin nader toegelicht was in 1850 te 's Gravenhage bij gebroeders Belinfante verschenen.]

D. C. Steyn Parvé, De toekomstige wijze van beheer en verantwoording der geldmiddelen van Ned.-Indië. 1852.

D. C. Steyn Parvé, Geschiedenis van het munt- en bankwezen in Ned.-Indië. 1852.

P. J. Veth, Borneo's Wester-afdeeling, geographisch, statistisch, historisch, voorafgegaan door eene algemeene schets des ganschen eilands. 2 Deelen, met platen. 1854, 1856.

M. T. H. Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, met platen. 1870.

A. J. A. Gerlach, Fastes militaires des Indes Orientales Neérlandaises, avec cartes, portraits et planches. 1859.

F. Junghuhn, Terugreis van Java naar Europa met de zoogenaamde Engelsche overlandpost in Sept. en Oct. 1848, met gekl. platen. 1851.

L. Vitalis, De invoering, werking en gebreken van het cultuurstelsel in Ned.-Indië. 1851.

J. J. Hasselman, Beschouwingen omtrent het cultuurstelsel, eenige andere Indische aangelegenheden en vrijen arbeid op Java. 1861.

J. J. Hasselman, De cultuurprocenten en het cultuurstelsel. 1862.

J. J. Hasselman, Beschouwingen over de particuliere industrie in vergelijking met het cultuurstelsel. Bijlage: De landbouw op Java in verband met besproeiing en bemesting. 1863.

H. J. Lion, Een drukpersproces in Nederl.-Indië. 1854.

L. van Vliet, Beroep op recht en billijkheid. 1853.

C. Vreede, Het batig slot op de inkomsten van de overzeesche bezittingen van het Koningrijk der Nederlanden. In brieven. 1851.

C. Vreede, Vervolg van brieven en antwoorden over het op den duur gebruik maken van het batig slot. 1852.

De drukpers in Nederlandsch-Indië. 1857.

Iets over de opiumpacht op Java. 1853.

De Nederlandsche handelmaatschappij in verband met onzen Oost-Indischen handel. 1853.

De pennevruchten van een paar Indische oudgasten, opgedragen aan den heer J. B. J. van Doren. 1852.

H. van Blommestein, Java en de Javanen, en Vervolg op Java en de Javanen. 1851, 1852.

De Psalmen in het Maleisch of berijming van alle Psalmen door C. H. Werndly, benevens eenige andere gezangen en formulieren, nagezien door P. J. Veth.

J. D. Homan, Bijdrage tot de kennis van 't Batav. Maleisch en Handleiding tot de kennis van 't Bataviaasch Maleisch; beide uitgegeven door H. N. van der Tuuk. 1868.

H. van den Heuvell, Leefregel (hygiène) der kinderen in Oost-Indië, benevens de voornaamste ziekten die aldaar bij hen voorkomen. 1852.

Ten slotte mag hier nog worden bijgevoegd, dat de heer Noman een zeer werkzaam aandeel heeft genomen in de belangrijkste uitgaven van zijn broeder, den heer W. van Haren Noman te Batavia, zoodat wij b. v. aan zijne bemoeiingen ook voor een groot deel verschuldigd zijn de uitgave van «Bijdragen tot de kennis der bouwkunde in Ned.-Indië,» door H. de Bruyn (1851), en vooral van den «Algemeenen Atlas van Ned.-Indië» van Melvill van Carnbée en Versteeg, 1853—1862, eene grootsche onderneming die, daar de kaarten in Nederland moesten gegraveerd worden, zonder zijne krachtige medewerking niet zou zijn tot stand gekomen.

P. J. Veth.

VARIA.

In het laatstelijk aan de Tweede Kamer aangeboden Regeeringsverslag over de Koloniën lezen wij de volgende belangrijke mededeeling:

> „Vóór eenige maanden werd door den 1en luitenant bij het regiment veld-artillerie Is. Sluiter de aandacht van den Minister van Koloniën gevestigd op een vervoermiddel, bij uitstek voor geaccidenteerde terreinen geschikt, en waarmede eerlang te Brighton eene proef in het groot zou worden genomen, naar aanleiding eener bestelling voor Ceilon. Het bestaat uit een op hooge pijlers of palen gespannen kabel of ijzerdraad, door stoom in beweging gebracht, en waaraan bakken of manden bevestigd worden, die het te vervoeren goed bevatten. De uitvinders noemen het *wire-tramway*. Onze deskundigen hebben het „transport-kabel" gedoopt.
>
> „Het hoog belang der zaak voor Indië, inzonderheid voor het vervoer van producten en ter voeding van spoorwegen, deed besluiten, aan den hoofdingenieur bij de Staatsspoorwegen, den heer J. A. Kool, en den ingenieur 2de klasse van den waterstaat in Nederlandsch-Indië, toen met verlof in Nederland, den heer P. J. Siedenburg, op te dragen de proef te Brighton bij te wonen en uitvoerig verslag te doen. Dit verslag is ontvangen en voor den druk bestemd, maar vereischt nog eenige bijwerking op punten, waaromtrent een locaal onderzoek in Hongarije het begeerde licht kan verschaffen. Intusschen bevestigt het stuk alleszins de gunstige verwachtingen.
>
> „Het uitzicht bestaat, dat de heer Sluiter welhaast naar Indië zal vertrekken, om er, geheel met particulier kapitaal, de eerste toepassing van dit belangrijk transportmiddel te ondernemen."

Wij kunnen hier tot ons genoegen bijvoegen dat de heer Sluiter werkelijk reeds tot het bedoelde einde naar Indië vertrokken is en de bevordering van den aanleg van transport-kabels op Java der Regeering ernst schijnt te zijn.

Wanneer men het hoog gewicht der zaak in aanmerking neemt, mag het wel bevreemding wekken, dat zij de aandacht der periodieke pers zoo

weinig schijnt te hebben getrokken. In plaats van, gelijk men verwachten zou, eene levendige belangstelling te wekken en discussie over den aard der transport-kabels en het nut dat zij kunnen aanbrengen, uit te lokken, is er nauwelijks hier en daar eenige notitie van genomen. Wij vonden echter in de «Arnhemsche Courant» de volgende mededeeling, die, ofschoon ze nog weinig denkbeeld geeft van de wijze waarop de technische bezwaren overwonnen zijn, ons echter belangrijk genoeg voorkomt om er hier eene plaats aan in te ruimen.

„Wij zien ons in staat gesteld onzen lezers omtrent genoemd transportmiddel eenige nadere bijzonderheden mede te deelen en op de voordeelen te wijzen waardoor dit vervoermiddel van goederen zich juist voor Indië aanbeveelt. De kabel is zonder einde, en gespannen om twee liggende raderen, waarvan het ééne door stoom of andere kracht in beweging komt; daardoor draait, bij voldoende spanning van den kabel, ook het andere rad, en bewegen de beide helften van den kabel zich in tegengestelden zin: om de gedachten te bepalen, wijzen wij op den garenwinder. De beide raderen plaatst men ieder aan een einde van den weg langs welken het vervoer zal plaats hebben; de geladen bakken worden nu achtereenvolgens op afstanden van elkander bij het ééne rad aan het ééne einde van den kabel gehangen, komen — hangende aan den in beweging zijnden kabel — achtereenvolgens bij het andere rad, en keeren, na geledigd te zijn, op dezelfde wijze langs het andere einde van den kabel terug. De afstand der beide raderen, of wel de afstand waarop het vervoer kan plaats hebben, bedraagt, desverkiezende, ruim anderhalf uur gaans.

„De kabel is echter over dien afstand op verschillende punten ondersteund: de vorm nu der steunpunten en de wijze van aanhechting der lasten aan den kabel is van dien aard, dat de lasten de steunpunten zeer geleidelijk, zonder eenige hulp, passeeren.

„Verder is het contact der lasten met den kabel op zulk eene vernuftige wijze gevonden, dat de lasten of bakken, weder zonder handenarbeid, op eene rail worden gebracht, wanneer die bakken, hetzij aan de uiteinden, hetzij bij het omgaan van hoeken, den kabel tijdelijk moeten verlaten.

„Deze overgang der bakken van den kabel op de rail geeft tevens het middel aan de hand, om twee of meer sectiën van anderhalf uur gaans onderling te koppelen.

„De afstand waarop het vervoer kan plaats hebben, is dus onbeperkt.

„De snelheid kan 6 à 8 kilometers per uur bedragen, terwijl hellingen van één op zes nog geen beletsel daarstellen.

„Het vermogen der transport-kabellijnen hangt af van de grootte der bakken, en de daarmede in verband staande doorsnede van den ijzeren of stalen kabel; de uitvinder stelt zich voor, in bakken, ladende 300 kilogr., een millioen kilogr. daags te kunnen vervoeren.

„Uit deze korte beschrijving blijkt, dunkt ons, voldoende, dat de aanleg van zulke lijnen op geaccidenteerd terrein niet alleen uitvoerbaar is, maar ook naar evenredigheid veel minder kostbaar moet zijn, dan de aanleg van andere stoom- of trekbanen: grondverplaatsingen worden niet vereischt, evenmin af-

sluitingen of overgangen van den weg; onteigening van grond is tot een minimum teruggebracht; het opzicht voor de veiligheid van den weg en van de te passeeren openbare wegen kan nagenoeg, zoo niet geheel, vervallen, — terwijl eindelijk het goede onderhoud der producten gedurende het vervoer door doelmatige inrichting der bakken verzekerd kan worden.

„Ook als afvoermiddel in tijden van oogst bezit dit transportmiddel hoogst gunstige eigenschappen, daar vooreerst het personeel, bij de exploitatie benoodigd, alweder, in vergelijking van spoor- en tramway-banen, zeer gering kan zijn; en ten andere het reserve-materiëel, dat in de drukste tijden van vervoer alleen in werking moet komen, geen belangrijk kapitaal vertegenwoordigt, daarenboven geheel van ijzer kan zijn, en na den afvoer in betrekkelijk geringe ruimte kan worden opgelegd.

„Onze gewezen stadgenoot, de heer Sluiter, heeft ons dit transportmiddel ook in de technische bijzonderheden verklaard en ons tot bovenstaande beschrijving in staat gesteld; hoewel deze gepatenteerde uitvinding ook in Engeland nog in hare geboorte is, en er dus vooral op de eerste lijnen veel, en waarschijnlijk ook *schadelijke*, ondervinding is op te doen, meent hij desniettegenstaande, op grond zijner waarnemingen in Engeland, dat dit vervoermiddel als voedingsmiddel van de Indische spoorwegen belangrijke diensten kan bewijzen; terwijl hij zich voorstelt, dat meerdere praktische kennis van dit transportmiddel hem later in staat zal stellen, het op particuliere ondernemingen in toepassing te brengen.

„Zoo misschien de technische inrichting van den *wire-tramway* voor elken lezer niet zeer duidelijk is, de voordeelen vallen beter binnen het bereik van ieders oordeel. Dit volgt reeds van zelf uit de eigenschap, dat het werktuig lasten kan opwerken tegen hellingen van 1 tot 6, met eene snelheid van 4 tot 6 engelsche mijlen, en tot een bedrag van 500,000 tot 1,000,000 kilo's per dag. Voor berglanden is het dus van onberekenbaar gewicht, en juist in de berglanden is de productie van koffie, thee en tabak zeer aanzienlijk. Over kloven, rivieren of wat ook, dat voor de gewone vervoermiddelen hinderpalen oplevert, welke slechts met groote kosten kunnen overwonnen worden, gaat de *wire-tramway* onbelemmerd heen.

„De kosten, en dit is geen geringer voordeel, zijn voor den aanleg van weinig belang en voor het onderhoud eveneens luttel. Wachters, conducteurs als anderszins zijn nagenoeg overbodig. Eén machinist per 5 mijlen is voldoende, en bij de ombuigingen en terminals een waker. Voor persoonlijke ongelukken bestaat geen kans, en ook daarvoor is dus het lijntoezicht overtollig. De goederen lijden onder het vervoer niet. De ijzeren kisten kunnen daarnaar worden ingericht, en voor diefstal bestaat geen gelegenheid.

„Wanneer men nu nagaat, dat handenarbeid voor dat vervoermiddel bijna niet wordt gevorderd; dat het geen lastdieren aan den veestapel onttrekt, wat bij den tegenwoordigen toestand der vervoermiddelen zoo noodlottig voor den veestapel wordt geacht; dat het de spoorwegen voedt en ook de gemeenschap zou kunnen vormen tusschen twee lijnen; dat het een geregeld vervoer tot stand brengt, zoodat een spoorweg die aangelegd wordt, terstond vrachten vindt; en dat het ook, door zijne eigenaardige inrichting, voor den telegraaf

dienstbaar kan worden gemaakt; — wanneer men al die voordeelen nagaat, zal men moeten erkennen, dat de toepassing van dit vernuftige stelsel voor Indië van onberekenbaar gewicht is, en voor de ontwikkeling der nijverheid oneindig meer doen kan, dan maatregelen op het papier.

„Algemeen bekend is het toch, dat de productie van Java in verhouding weinig beteekent, ten gevolge der slechte vervoermiddelen. Wordt de productie verhoogd, zonder dat aan de Javanen meer lasten worden opgelegd, dan zal ook de welvaart vermeerderen; en een eerste stap tot ontwikkeling van een volk is, dat het niet geheel onder den invloed is van materiëele behoefte. De Javanen zullen er dus in de voornaamste plaats door gebaat worden, maar, door de vermeerderde productie, ook het Gouvernement, en niet minder de Nederlandsche handel en scheepvaart. Wat de spoorwegen voor Europa hebben gedaan, zal de *wire-tramway* voor Indië kunnen doen."

Wij betuigen gaarne onze instemming met hetgeen hier over het nut dezer merkwaardige uitvinding, vooral voor Java, gezegd is, en hartelijk wenschen wij dat schoone en vruchtbare eiland allengs met een net van transport-kabels overdekt te zien. Alleen hopen wij dat het geene reden mag worden om in den aanleg van spoorwegen met minder ijver te werk te gaan, en daarvoor bestaat wel eenige vrees. Als de belangen van het goederen-vervoer zoo gemakkelijk en goedkoop kunnen verzekerd worden, zal dan de Regeering nog groote belangstelling koesteren voor het personen-vervoer, waaraan vooralsnog zoo veel minder behoefte bestaat? Toch is voor de toekomstige ontwikkeling van Java een snel en gemakkelijk vervoer van personen eene zaak van het hoogste gewicht, en indien de aanleg van transport-kabels aan dien van spoorwegen in den weg stond, zou in dit geval niet het betere de vijand van het goede, maar het goede de vijand van het betere zijn.

In het «Handelsblad voor Pasoeroean» wordt eene gepaste hulde gebracht aan een Javaanschen vaccinateur, Kjai Demang Tjatjar di Gembong, die daar onlangs in den ouderdom van ten minste 84 jaren overleed. Hij was reeds vaccinateur voor geheel Pasoeroean ten tijde van den Maarschalk Daendels (1812). «Duizenden en tienduizenden,» zegt de schrijver, «zijn door hem ingeënt. Bij epidemiën was onze Kjai overal, altijd, immer gereed, — zonder personeele toelage, vrije postpaarden of een lekkeren wagen.»

En welke was zijne belooning?

Toen in 1857 de vaccine-dienst werd gereorganiseerd, werd onze Kjai, na 46 jaren dienst, op pensioen gesteld, met een inkomen van *negen gulden* 's maands! 't Is waar dat ook zijn vroegere titel van *Mantri* tot

dien van *Demang*, met den rang van *Wedono*, werd verhoogd. Men ziet welk een schitterend lot den Javaan tot loon van lange, trouwe diensten bereid wordt.

De Kjai werd in zijn ambt door zijn kleinzoon opgevolgd, maar bleef dien met zijne hulp ter zijde staan. Zoo deed hij nog 13 jaren gratis buitengewonen dienst, altijd tot hulp gereed hetzij verre of nabij, en eerst drie maanden vóór hij de eeuwige rust inging, werd het lancet voor goed door hem nedergelegd.

Zulk een nuttig lid der inlandsche maatschappij had, zoo al niet een ridderkruis of een gedenkzuil, gewoonlijk het loon van meer schitterende en minder wezenlijke verdiensten, ten minste een onbezorgden ouden dag verdiend.

In eene noot in de achste aflevering mijner vertaling van Wallace's «Malay Archipelago», onder den titel «Insulinde», bl. 25, heb ik mij aan een groote misstelling schuldig gemaakt, toen ik meende dat het plantengeslacht *Ixora* in de westelijke eilanden van den Archipel niet vertegenwoordigd was. De reden dezer misstelling is, dat ik in de registers van Miquels «Flora» den naam *Ixora* te vergeefs heb gezocht, en er niet op ben verdacht geweest, dat de synoniemen in die registers zijn achterwege gelaten. Miquel heeft het geslacht *Ixora* opgeheven en de daartoe behoorende planten opgenomen onder het nauw verwante geslacht *Pavetta*, waarvan hij meende dat het door geene genoegzaam scherpe kenteekenen was gescheiden. De *Ixora's* van den Archipel moet men dus bij hem onder den naam *Pavetta* zoeken, ook de bekende *Ixora coccinea*, die op Java in de tuinen gekweekt voorkomt en er den naam van *Soka* draagt. Deze plant was mij, onder den naam *Pavetta coccinea*, o. a. uit Pijnappel's «Geographie van Ned. Indië», bl. 33, wèl bekend, en ik kan mij zelf niet begrijpen, dat ik van de fraaie bloemen van *Ixora coccinea* spreken kon, zonder dat het vermoeden bij mij opkwam dat deze plant van *Pavetta coccinea* niet zou verschillen.

Ik zal in de «bijvoegsels en verbeteringen» aan het slot van het Tweede Deel voor de bedoelde noot een andere in de plaats stellen; maar maak reeds nu van de gelegenheid die dit Tijdschrift mij daartoe biedt, gebruik om de bezitters van het werk op den beganen misslag opmerkzaam te maken.

P. J. Veth.
